

МИРКАРИМ ОСИМ ● КАРВОИ ЙЎЛЛАРИДА

МИРКАРИМ
ОСИМ
—
КАРВОН
ЙЎЛЛАРИДА

Тарихий қиссалар

Сайланма

Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Сўзбоши муаллифи
филология фанлари кандидати
Маъжуд Сапторов

Тўпловчи ва изоҳлар муаллифи
тарих фанлари кандидати
Наим Норқулов

4702570200—55
А ————— 7—87
М352 104) — 87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.
(Сўзбоши .

МОЗИЙ САБОҚЛАРИ

I

«Чўй баҳор келинчаги оёғи остига чечаклар билан безалган яшил пойандозини ёйиб ташлаган. Тўрғайлар ҳавода пириллаб кўкламга маҳфия ўқимоқда. Ранго-ранг напалаклар чечакларнинг хушбўй ҳидидан маст. Аллақандай узун оёқли қушлар ўтлар орасида думларини ликиллатиб, катта-катта босиб юради, тошбақалар буришиб кетган хунук бўйинларини ўтларга чўзади, қўнғизлар эса орқаларига қараб юриб, тезакдан ясаган кумалоқларини аллақасеққа юмалатади. Қизғиш-қўнғир бир илон ўт орасидан ўрмалаб келиб, атрофни томоша қилаётгандек қаққайиб қолган юмронқозниққа ташланади, қушларга ўхшаб чирқиллаб турган калтакесаклар қўрқиб кетиб оёқлари билан кумлоқ ери икки ёнларига чиқариб, тупроқ остига яширинади. Баъзан овуллар яқинидан кўкракларини ойнақ сайгоқлар гала-гала бўлиб чоғиб ўтади, ер гумбуллаб кетади...»

Она табиатнинг гўзал, сокин, бой бир парчасини кўз ўнгингизда намойиш этган ушбу манзара сиз яхши билган ҳозирги дашту чўллар тасвири эмас, балки бундан минглаб йиллар олдин яшаб, Ватанинг ҳар сиқим тушроғи учун жонини фидо қилган ўтмиш аждодларимиз — Тўмарис бошлиқ массагетлар юртининг жонли картинасидир.

Атоқли тарихнавис адиб Миркарим Осим узоқ ўтмишимизни, ҳозирги дорилмомон кунларимизни, эртанги истиқболимизни ана шундай соф, беғубор кўришни орау қилар, замонлар орасидаги ворисийлик, прогрессив анъаналарни ҳамма даврларда ҳам инсониятнинг энг асосий муаммоси бўлган Тинчликда, табиат ва жамият ўртасидаги узвий бирликда, халқлар ўртасидаги дўстликда деб биларди.

Миркарим Осимни халқимизнинг бир печа авлоди яхши танийди. Унинг асарларидан энг яхшилари қарийб ярим асрдан буён ўрта мактаб дарсликларидан ўрин олиб, янги-янги авлодлар билан она тариҳимиз, бой ўтмиш маданиятимиз, нурга, зиёга интилаган ватанпарвар аждодларимиз ўртасида мустаҳкам кўприк бўлиб, тарих билан ҳозирги кунларимизни боғлаб турибди. Бу асарлар халқимизнинг минг-минг йиллар давомида шанъланган анъаналари, урф-одатлари, илғор удумларини кўзга кўринмас поэтик ил билан бугунги социалистик воқелигимизга, коммунистик идеалларимизга туташтириб келмоқда. Ёшларимизда Ватанга муҳаббат, илм-фан, маданият тарихига ҳурмат, адолатсизлик, босқинчилик, шовинистик қарашларга нафрат, дунёда мустаҳкам тинчлик учун кураш, гуманизм ҳиссини тарбиялаб, камол топтиришга хизмат қилмоқда.

Ўзбек совет адабиётининг тўнғич авлодига мансуб Миркарим Осим 1907 йилда Тошкент шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. У ўз тенгдошлари Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳорлар сингари инқилобдан илгариги эски мактаб таълимини олган, араб, форс, туркий тилларини мукаммал билган, айни пайтда совет мактаби ҳамда олий ўқув юрларида таҳсил кўрган ижодкорлардан бири.

Бўлажак адиб Тошкентда Совет ҳокимияти ўриятилгач, 1918 йилдан бошлаб шаҳарнинг Лаңгар маҳалласидаги «Шамсул-урфон» помли бошланғич мактабда ўқиди. Уни 1921 йили тугатиб, Алишер Навоий номидаги республика педагогика билим юртига ўқишга кирди. Бу билим юрти ўз пайтида энг илғор илм ўчоқларидан ҳисобланарди. Кейинчалик республикада пом қозонган таниқли олимлар Ҳамид Сулаймон, Теша Зоҳидов, Гулом Каримов сингарилар шу билим юртида таълим олди.

Мирқарим Осим бу ўқув юртида дўстлари Ойбек, Ҳомил Екубовлар билан биргаликда адабиёт-санъат сирларини ўрганди. У техникумин тугатгач, 1926 йилда В. И. Ленин номидаги Москва Давлат педагогика институтининг тарих-иқтисод факультетида ўқиб, уни 1930 йилда муваффақият билан тугаллади. Ана шу ўқиш, изланиш йиллари биринчи Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи тарихини, жаҳон халқлари тарихини катта қунт ва сабот билан ўрганди.

Москвада беш йил таълим олиб қайтган ёш мутахассис Самарқанд шаҳридаги Ўқитувчилар тайёрлов курсида дарс бера бошлади. 1932 йилдан Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссарлигида, сўнг Педагогика илмий-тадқиқот институтида ишлади.

Кўпгина ёш ижодкорлар сингари Мирқарим Осим ҳам адабий фаолиятини шеър ёзишдан бошлади. Бўлажак адиб аввал тарих фанидан методик кўллаималар, сўнг тарихий-биографик очерклар ёзиб қаламини чархлади. 1940 йилдан адибнинг тарихий ҳикоя ва қиссалари бирин-кетин чоп этила бошлади. Аксарияти улуг мутафаккир шоир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган «Астробод», «Алишер Навоий ва Дарвешали», «Бадарга», «Навоийнинг хислатлари», «Шоирнинг ёшлиги», «Улугбек ва Навоий» сингари ҳикоялар ва кичик қиссалардир.

Адибнинг бу қисса ва ҳикояларида буюк гуманист Алишер Навоийнинг бадний образи ўзбек адабиётида биринчи марта эник планда акс эттирилган эди.

Мирқарим Осим шу тариқа адабиётда ўзининг қатъий ижодий йўлини топиб олди. Адиб ўз илмий-бадний истеъдодини, йиллар оша орттириб борган бой тажрибасини Оца тарихимизни бадний қайта жонлантириш воситасида ёш авлодин Ватанга муҳаббат, халқлар ўртасидаги дўстлик ва интернационализм, социалистик гуманизм руҳида тарбиялашга бағишлади. Бу йўлда унинг дўсти, устоз Ойбек адибга мададкор бўлди. Тарихий мавзунинг замонга хизмат қилдириш Мирқарим Осимнинг бир умрлик ҳамроҳи, ҳаётининг мазмунини бўлиб қолди.

Тарихчи адибнинг асарларини даврий жиҳатдан шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Тарихимизнинг қадимги давлари ҳақидаги ҳикоялар. (Македониялик Искандар, сўнгра араб халифалигининг, кейинроқ эроний шоҳларнинг Ўрта Осиёга юришлари ҳақидаги асарлар.)

2. Ўрта асрлар тарихидан ҳикоя қилувчи асарлар. (Мўғуллар исти-

лоси ва буюк фан, маданият арбоблари ҳақидаги биографик қисса, ҳикоялар.)

3. XVIII асрдан то Улуг Октябрь социалистик революциясига қадар бўлган давр тарихий ҳаётини бадний акс эттирган асарлар туркуми.

Мазкур «Сайланма»га кирган қиссалар ана шу принцип асосида тўпланиб, нашрга тайёрланди.

Айни пайтда Миркарим Осим асарларини уч катта тематик йўналиш бўйича таҳлил қилиш, баҳолаш мумкин. Булар:

1. Тарихий-қаҳрамонлик мавзусидаги асарлар.
2. Тарихий-инқилобий мавзусидаги асарлар.
3. Тарихий-биографик асарлар.

Адиб ярим асрлик ижодий фаолияти давомида ана шу уч давр ва уч тематик йўналиш бўйича фаол меҳнат қилди. Бу йўлда қадим аждодларимизнинг Ватанимиз тупроғига бостириб кирган чет эллик босқинчиларга қарши олиб борган қаҳрамонона курашлари, ўтмиш илм-фан, маданиятимиз юлдузларининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган беқиёс ҳиссалари, ўзбек халқининг икки томонлама зулм-истibdоддан тинкаси қуриб, адолатсизликка қарши исёнга отланиб, революцион рус халқи, буюк инқилоб сари ташлаган ҳал қилувчи одимлари ушбу асарларнинг бош мавзусини белгилаб берди. Бу асарлар орасида адибнинг «Ўтрор» қиссаси алоҳида ўрин тутди. Ватанимизга хиёнаткорона бостириб кирган немис-фашист босқинчилари билан ҳаёт-мамот жанги бораётган Улуг Ватан уруши йилларида яратилган ушбу асар «Қизил Ўзбекистон» газетасида ва фронтда ўзбек тилида чиқадиган «Ватан учун» номидаги кўп тиражли газета саҳифаларида бобма-боб, парчама-парча босилиб борди.

Асар бош қаҳрамони — Инолчиқ босқинчи мўгул истилочиларининг мапфур юришларига қарши отланган қаҳрамон халқ лашкарларининг сардори. У аслида Муҳаммад Хоразмшоҳ уругидан. Лекин ҳукмдорлардан кўра кўпроқ халқ кучига ишонади, халқ орасидан етишган лашкарбошилари, мулозим ва навкарлари қадрлайди. Уларнинг садоқатига ишонади.

Моҳир саркарда ва жасур жангчи бўлган бу шахсда ўта қизиқ-қошлик, сабрсизлик хислатлари ҳам бор. Адиб Инолчиқнинг ижобий хислатлари билан бир қаторда унинг мураккаб инсон сифатидаги ожиз томонларини ҳам таъкидлаб ўтади ва асар давомида у йўл қўйган катта-кичик хатолари ҳам бадний далиллаб, асослаб боради. Ўтрор ҳокими Чингизхон томонидан «савдогарлик ва тинч қўшничилик муносабатларини ўрнатиш» ниқоби остида юборилган «элчилар» ва «савдогарлар»нинг сурбетлик билан айғоқчилик қилиб, музокаралар олиб бораётганидан газабга минаяди ва уларни ҳибсга олади. Ўз даврининг мўътабар тарихчиларидан бўлган Шаҳобиддин Нисавий «Султон Жаловиддиннинг ҳаёт йўли» номи асарида Миркарим Осим ўз қиссасида материал ролини ўтаган тарихий воқеа-ҳодисаларни аниқ хронологик

баёи қилиб берган. У Утрор ҳокими Иполчиқнинг бу қилмишини, яъни Чингизхондан элчи бўлиб келган савдогарларнинг ҳибсга олиниб, ўлдирилишини қаттиқ қоралайди.

Гарчи бу факт ўша давр тарихчисининг кундалик ҳодисага муносабатини ифодаласа-да, маънавий асосли эмас. Чунки Чингизхоннинг йнати бутун дунёни ўз империясига айлантириш, тиз чўктириш бўлиб, эртаки-кечми унинг қўшилари Хоразмшоҳ мамлакатига ҳужум қилиши муқаррар эди. Миркарим Осим ўз асарининг қаҳрамони Қулвазар тили билан образли қилиб айтганидек, «Иполчиқ Мағриб сари келазётган ёввойи мўгул отига бир қамчи урди-ю, унинг юришини тезлаштириб юборди, холос».

Қиссада Чингизхоннинг моҳир саркардаларга хос тadbиркорлиги, жанг учун муҳим ҳисобланган ҳар бир ҳодисага жиддий қарайдиган ноёб хотира эгаси, билимдон ва ҳийлакор хоқон эканлиги ишонарли бадий деталлар воситасида очиб берилган. Адиб Чингизхоннинг ўғиллари ўртасидаги келишмовчиликларни ҳам ҳаққоний ифодалаган. Бу тарихий ҳақиқат жаҳонгир лашкарбошининг миллионлаб одамлар қонини тўкиб барпо қилган империяси тез орада ивиқрозга юз тутиши билан тасдиқланди.

Асарда ўтрорликларнинг кичик мағлубиятларидан тортиб энг улкан фожияларигача бадий маънавий асосида чизиб берилади. Адиб ана шу мағлубиятларнинг сабабларини бадий тадқиқ этиш билан китобхон қалбига ватанпарварлик туйғусини сингдирадими, асарнинг ҳаётийлиги ва муваффақиятининг сирини ҳам шундадир.

Чигатой, Уттой ва бир неча эпизоддагина кўрсатиб ўтилган ёш Ботухон образлари ўз характер эътибори билан Чингизхон тарбиясини олган уста жангчи-лашкарбошиларга хос хислат эгалари ва айни пайтда ота-боболаридай бераҳм ва аёвсиз шахслар сифатида тарихий ҳаққонийлик билан ёритилган. Адиб улар характеридаги мардлик ва шафқатсизлик, ҳарбий тadbиркорлик ва боқинчи шовинистлик жиҳатларини бор мураккаблиги билан ифодалаб, бу образларнинг жонли ва ишонарли чиқишига эришган.

«Утрор» қиссаси Миркарим Осим ижодидагина эмас, Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиётининг ҳам тарихий қиссачилик жанридаги муҳим ютуғидир.

Адибнинг XV аср ҳаётига бағишланган «Зулмат ичра нур» қиссаси Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига совға эди. Миркарим Осим 60-йилларда яратган бу қиссасида ҳар бир ҳикоя бир мустaqил асар бўлиб, ҳар бирида Навоий ҳаётидан характерли бир воқеа тасвирланади. Ҳикоядан-ҳикояга Алишер Навоий образи очила боради, шакллана ва ривожлана боради.

«...Миркарим Осимнинг ижодий усули, — деб ёзди таниқли адабиётшунос олим Н. Маллаев мазкур асар тўғрисида, — бошқа муаллифлардан катта фарқ қилади. Миркарим Осим ҳикоя ва латифаларни (халқ ёки Навоийнинг замондошлари томонидан унинг ҳақида яратилган ҳикоя

ё латифалар дейилмоқчи. — М. С.) йирикроқ бадий асарнинг таркибига сингдириб юбормайди, балки ҳар бир ҳикоя ёки латифа асосида... воқеий ҳикоялар яратади. Буларнинг ҳар бири Алишер Навоийнинг ҳаёти, у билан боғлиқ бўлган воқеалардан маълум бир эпизодни ташкил этади... Миркарим Осим китобий манбаларга ортиқча эркин муносабатда бўлмайди. У аввало манбалардан муҳимроқ воқеа ва латифаларни танлаб олишга, улуғ шоир ва мутафаккирнинг ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумот беришга интилади... Бинобарин, Миркарим Осим ҳикоялари гўё Хондамир ва Восифий ҳикояларининг соддалаштирилган, ҳозирги ўзбек адабий тили билан баёи қилинган вариантларидек ўқилади. (Бу ҳикояларнинг ёш китобхонларга мўлжалланганлиги ҳам шуни тақозо этади.) Аммо Миркарим Осим ҳикояларини Хондамир ва Восифий ҳикоя, латифаларининг айнан ўзи ёки таржимаи дейиш ҳам хато бўлур эди. Муаллиф муаррихлардан «хомашё» олади, уни ўзига хос ижодий услуби ва усули билан бойитиб, фантазия ва бадий тўқимадан фойдаланиб, янги асарлар яратади. У тарихийлик билан замонавийлигини муваффақият билан уйғунлаштиради.¹

Н. Маллаев ушбу фикри билан умуман Миркарим Осим ижодий услуби ва усулининг ўзига хос жиҳатларини поэтик очиб берган. Мунаққид тарихчи адибнинг бошқа салафларидан фарқи томони, муваффақиятининг сирини таҳлил қилиб кўрсатган. Н. Маллаев таъкидлаганидек, Миркарим Осим «Зулмат ичра нур» қиссасида Навоийнинг замондошлари ва шогирдлари ёзиб қолдирган адабий ва тарихий манбаларга материал сифатда ёндашади. Улардан ўз ижодий лабораториясида замонавий форма ва мазмун касб этган янги, оригинал асарлар яратади. Бунинг учун адиб аввало материалларни мунтазам ишга тизади. Даврлаштиришда «очиқ қолган» ўринларни тўлдирди ва айрим-айрим ҳикоялардан бир бутун тарихий-биографик асар — қисса яратади.

Миркарим Осим қиссасида баъзан Алишер Навоий характери тамонан янги қирралари билан намоён бўлади. Мутафаккир шоир ҳақидаги кўпгина асарларда Навоий халқ, жамият манфаатлари йўлида ўз шахсий ҳаётидан кечган, нуқул одил ва доно маслаҳатчи сифатида талқин қилинса, «Зулмат ичра нур»да у баъзан ўз шахсий ҳаёти ҳақида ҳам ўйлайдиган, аҳён-аҳёнда адолатсизлик жон-жонидан ўтиб кетганда, қалбида подшога қарши исёнкорлик туйғулари жўш уриб қоладиган, бир зум бўлса ҳам иниси Дарवेशалига кўшилиб, мамлакат ҳукиронлигини кўлга олишга майл қиладиган, табиий инсоний ҳислатлардан холи бўлмаган мураккаб характерли шахс сифатида кўринадики, бу ўзбек тарихий-бадий прозасида реализмнинг ёрқин намунасидир.

Адибнинг ушбу асари Ойбек, Уйғун ва Иязат Султон, Л. Бать, Иноят Махсум, Азиз Қажумовларнинг сўнгги йилларда яратган асарлари орасида ўзбек адабиётида ўз ўрни ва мавқеига эга. Миркарим Осим асари

¹ Н. Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. 373—374-бетлар. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1974.

Ўемирлар ва болаларга бағишлангани ҳамда бобокалон шоиримиз ҳаёти ва ижодий фаолиятининг барча даврини яхлит қамраб олганлиги билан тарихий-биографик асарнинг ажойиб намунаси бўла олади.

Миркарим Осим ижодий маҳсулотининг муайян қисмини ўзбек халқининг революцияга, янги социалистик тузумга кириб келиш йўлининг бадий тадқиқи ташкил этади. Адибнинг «Элчилар», «Карвон йўлларида», «Дўстлик қалдирғочлари», «Тилсиз гувоҳ», «Зулмат ва муҳаббат нури» сингари қиссалари айнан шу мавзуга бағишланган асарлардир. Адибнинг бу тарихий қиссалари илмий ва бадий жиҳатдан нисбатан кам тадқиқ қилинган даврлар — XVII, XVIII, XIX асрларга, ўша давр халқларимиз ҳаётининг тарихий тараққиётига бағишланган.

II

Миркарим Осим ижодда тарихий-биографик мавзу катта оқимни ташкил этади. Унинг «Зулмат ичра нури», «Жайхун устида булутлар», «Иби Сино қиссаси», «Алжабрнинг тугилиши», «Синган сетор» қиссалари шу оқимнинг сара асарлари тоифасига киради. 1973 йилда бутун тараққийпарвар инсоният улуг энциклопедист олим Абу Райҳон Берунийнинг 1000 йиллик юбилейи нишонлади. Миркарим Осим улуг алломага бағишлаб «Жайхун устида булутлар» қиссасини яратди. Адиб аввал Абу Али иби Сино ҳақида алоҳида-алоҳида ҳикоялар ёган эди. Сўнг буюк олим ва табибнинг 1000 йиллиги (1980) кулларида Миркарим Осимнинг уч-тўрт мустақил биографик ҳикоялардан ташкил топган «Иби Сино қиссаси» асари пайдо бўлди.

Миркарим Осим тарихий-биографик асарларининг бош қаҳрамонлари Алишер, Беруний, Ҳусайн (Иби Сино) ёшликларида донишманд, илм-маърифат ҳомийси бўлган кекса кишилар билан учрашиб қолишди ва бу учрашув бўлажак олим, мутафаккирлар ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Еш Алишер Яздда машҳур тарихнавис олим Шарафиддин Али Яздий билан учрашиб, унинг оқ фотиҳасини олади. Етим бола Аҳмад (Беруний) донишманд Иби Ироқ билан тасодифан учрашиб қолиб, сўнг бутун ҳаёти шу устоз ҳамроҳлигида кечади. Ҳусайн ҳам илк устози Маҳмуд Массоҳ, сўнг Абдулла Нотийий, табиб Мансур Қамарий билан учрашиб, улардан таълим олиб, билимига билим қўшади.

Муаллиф ўз қаҳрамонлари характерида очиб бораверар экан, ёш ғитобхонига қаҳрамоннинг энг характерли қирраларини, яъни ҳаётда тўғри йўлни топа билиш, принципиаллик, илм-ҳикматга содиқлик, кўшқин ватанпарварлик, инсоний гурур каби фазилатларни улуғлайди.

Миркарим Осим характер динамикаси таҳлилидан кўра воқеа ва сюжет динамикасига, тарихий давр тасвири, маҳаллий колоритни ифодаловчи манзаралар бадий таҳлилга кўпроқ аҳамият бериш йўли билан қаҳрамон ички дунёсини очиб боровчи адиб. Унинг асарларида қаҳрамоннинг чуқур изтиробларга берилиши, тавба-тазарру қилиши, фикр-хаёлга кўпроқ бўлиши каби ҳолатларни кам учратасиз. Биографияси қаламга

олинаётган тарихий шахе ҳаётидаги энг қизиқарли воқеалар тизмасидан муддао аввало маажур замон, қолаверса, улуг мутафаккирлар характери очиб бериш, уларнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақида, принциплари, излаган ҳақиқати ҳақида ҳозирги замон китобхонига тўғри, аини пайтда қизиқарли тасаввур бериш бош вазифадир.

Ёзувчи тарихий-биографик асарларининг бош қаҳрамонлари — жаҳон фан-маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшган мутафаккир, алломалар. Шу туфайли ёзувчидан, табиий равишда, ўз асариде муайян олим ёки ижодкори илм устида, ижод жараёнида кўрсатиш, унинг кашфиётларига «бадийи баҳо бериш» талаб қилинади. Шу жиҳатдан қараганда Миркарим Осим мушкул илмий кашфиётларни содда, осон тушунтириш, тасвирлаш устаси ҳамдир. Беруний, Иби Сино образларида, айниқса ал-Хоразмийнинг 1200 йиллиги муносибати билан яратилган «Алжабрнинг тугилиши» ҳикоясида буни яққол кўриш мумкин.

Маълумки, 70-йилларда илмий адабиётда ҳам, бадийи адабиётда ҳам машрабшunosлик анча жонланди. Бу мураккаб, фоже тақдирли ватандошимиз қисмати ва унинг исёнкор ижодий йўли кўпчиликни қизиқтириб келади. Миркарим Осим Машраб тўғрисида бир пече биографик ҳикоя эълон қилди. Орадан уч-тўрт йил ўтиб, адаб турли газета-журналларда эълон этилган ҳикояларини бириктириб, тўлдириб, «Синган сотор» номли қиссага айлантирди. Машраб образи бор мураккаблиги ва фожейи тақдир билан моҳирона очиб берилганлиги жиҳатидан қисса аҳамиятлидир. Бу қиссада ҳам Миркарим Осим ўз традицион усули — қаҳрамони ҳаётининг энг характерли лавҳалари мисолида унинг бутун бошли биографиясини чизиб бериш йўлидан боради. Бу асар қаҳрамонининг ҳам «Жайхун устида булутлар»даги Абу Райҳон Беруний, «Иби Сино қиссаси»даги Хусайн сингари бутун умри сарсонлик-саргардонликда, турли фавқулodда воқеа-ҳодисалар гирдобиде кечган. Аммо Бобораҳим Машраб ўз пантеистик руҳи, дини исломнинг мантиқсиз ўринларига қарши ошқора исёни ва қаландарона йўналиши билан ўтмиш маданиятимизнинг бошқа қаҳрамонларидан тубдан фарқ қилади. У ўзинга хос файласуф, реалист сифатида айрича назарияси ва амалиётига эга. Дин ва диний ақидаларга қарши фавқулodда жасорат билан курашган ва бунинг натижасида оғир жисмоний-руҳий жазога мубтало бўлган Бобораҳим Машраб ҳақидаги бу асар баъзи жиҳатлари билан Гафур Гуломнинг «Шум бола»сини эсга солади. Шуни ҳам айтиш керакки, бир умр «жиддий» ёзувчи бўлиб келган Миркарим Осим ярим асрлик ижодий йўли мобайнида илк марта қаҳрамон характери мантиқига кўра юморист-сатирик адаб сифатида намоён бўлди. Бутун қисса давомида Машраб, ҳамроҳи Шодавлат Пиримаст, ити Қитмир билан боғлиқ воқеалар бир қадар юмористик оҳангда тасвирланади. Адаб Бобораҳимнинг бошидан кечирганлари, девонафёъл қилиқлари моҳиятини китобхонга бадийи далиллаб берган.

Машраб ёшлигида мачит ҳовузида чўмилаётганида, бу кутлуг даргоҳда яланғоч чўмилиш уятлигини айтиб таибёҳ берган мулллага: «Худо

хаммани ялангоч яратган, ўз бандасини қандай яратган бўлса, ўша қиёфада кўrsa, бунинг нимаси гуноҳ?!» дейди. Бобораҳимнинг барча «кирдикорлари» остида катта ҳаётийлик, маънавий ҳақиқат, диннинг сохталигига, халқнинг кўзига чўп солишига қарши кучли исён ётади. Офоқхожа томонидан ҳийла билан Тошкентга, Хожан Нурнинг «жон таслим қилишига кўмаклашиш» учун юборилган Машрабга Қошқардан ҳамроҳ бўлиб келган ҳамқашшоги Шодавлат Пиримаст: «Нега эшанка тескари ўтириб олдингиз, ахир муллаю эшонлар халойиққа, Машраб ўтакетган девона экан, анга ишонманглар, демайдиларму?» дея ҳайратланганида, «Шунча фақир у фуқаро менга эргашиб келаёттир, қандай қилиб аларга орқа ўгириб бораёми?!» дея жавоб қилади. Тагин у Пиримастга: «Сенга бир гапни айтиб қўяй, девона бўлмагунча бу замонда ҳақ сўзни айтиб бўлмас», дейди. Ҳақиқатан ҳам, исёнкор шоир шу фикрини бадий ифодалаб, «Қаландар бўл» радибли шеърда:

«Риёзатсиэ бўлай десанг, таним озоод юрай десанг,
Ҳақошии сайр этай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.
Тазаллум куйдирай десанг, залолат ўлдурай десанг,
Ҳақиқат йўл тутай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл»

дейди. Машраб оз бўлса-да халқнинг кўзини очиш, сал бўлса-да ҳақиқатни қарор топтириш учун «қаландар» бўлади. Бугина эмас, шоир тасаввуф қаландари сифатида ўз ижодига бутун бошли пантеистик фалсафий системани изҳор этади. Адиб турли персонажларнинг характеристикаларига Машраб шеърларидан мисоллар танилаб муваффақиятга эришган. Айниқса, унинг «Шайтон билан жанг жадал» қилиб тошкентлик «дину тариқат устун» Хожан Нурга бағишланган газали, ити Қитмирга аталган шеъри ва бошқа кўнгина сатрлар ўз моҳиятига кўра муваффақиятли таниланган. Шу жиҳатдан Машраб — инсон образи Машраб — шоир образига ҳамроҳанг келган. Езувчи бутун умри гурбатда ўтган исёнкор шоир ҳаётида йилт этган турли фасли — Қашқарда, Офоқхожа даргоҳида гўзал Рўзиқон билан учрашувини, икки ёш ўртасидаги бегубор муҳаббат тасвирини ҳам шоирона илҳом билан тасвирлайди. Адиб Машраб образини феодал-клерикал адабиёт вакили Сўфи Оллоёр билан ижодий баҳсда тасвирларкан, исёнкор шоир характерининг қадрийлигини таъминловчи яхши восита топган.

Адиб асарларида рамзий, мажозий маъно муҳим ўрни тутаяди. Тилда ўтмиш тарихимизнинг характерли элементларини ҳаммаша «қистириб ўтиш»га уста бўлган санъаткорнинг жумлалари албатта муайян бир рамзий маъно ташийди. Асарларининг номлари, ички сарлавҳалари ҳам шунга бўйсундирилади. Машраб ҳақидаги қисса «Синган сетор» деб аталади. Мазмуни — куйга, ҳаётбахш оҳангларга тўла, халқчил соз ижтимоий тузум ноқилиги туфайли сиғди, барбод бўлди, дейилмоқчи. Айни пайтда шоир чеккан жисмоний-руҳий жазао ҳам кўзда тутиляпти. (Машраб Офоқхожа томонидан эрлик хусусиятидан маҳрум қилинган.) Асардаги ички сарлаваҳалардан бири «Ихлос тузоғи» деб аталади. Бобораҳим катта ихлос билан машҳур Офоқхожа ҳузурига борапти.

Аmmo бу ихлос ортида кўзага кўринмас тузоқ ётибдики, у ёш йигитнинг умрини хазон қилади, дейилмоқчи.

Авторнинг «Сингаи сето» қиссаси ёш китобхонга осон тушунилади-ган, «енгилгина ёзилган асар» каби тасаввур қолдиради. Катта қизиқиш билан ўқилади. Санъаткор адиб ана шу «енгиллик» замирида Машрабдек катта файласуф, анддиятли шахснинг мураккаб ҳаёт йўлини жо этолган. Асарда илмий баҳсларда ҳам ҳали ўзининг «тиниқ» ифодасини топмаган шоир тахаллуси, унинг шеърини услуби, пантеист сифатидаги дунёқараши жуда оддий тарада, содда тушунтириб берилган.

Ўзбек адабиётида тарихий-биографик мавзунинг ажойиб намуналари бўлмиш бу қиссалар халқимизга, айниқса, ёш авлодга маданиятимиз тарихини, улуг адибларимиз ҳаёт йўлини кўрсатиб беришда бекиёс роль ўйнайди.

III

Ушбу сатрлар муаллифи заҳматнаш адиб Миркарим Осим билан бир неча муддат ҳамсухбат бўлиш, адабиёт, тарихий мавзулар, маданиятимизнинг ворисийлиги масалалари борасидаги мулоҳазаларини ўртоқлашиш шарафига муяссар бўлган эди.

Миркарим Осимни атоқли совет адабаси, тарихий асарлар устаси Анна Алматинская каби ҳамиша Ўсиш жўвадаги қадимий маданият ўчоги — Тошкент область кутубхонасининг нодир қўлбёмалар залида, саргайиб кетган рисоалар саҳифалари устида мук тушиб ишлаб ўтирган ҳолатда учратиш мумкин эди. Ёзувчиларимиздан ҳеч ким тарихий материални Миркарим Осимчалик сипчовлик билан ўрганиб, «ўзиники қилиб олиб» ишлатмаган десак муболага бўлмас. Адиб ўтмиш ҳаётини галвирда қум элаб, олтин йиққан заргардек қалб кудугида қайта ишларди. Шунинг учун ҳам илгариги арабий, форсий ёзувларга тобора «тиши ўтмай» қолаётган янги авлод ижодкорлари учун Миркарим Осим бадий асарларининг ўзи мўътабар, ишончли тарихий манба ролини ўтаб қолмоқда.

Домланинг ҳамиша Одина Ёқубовга, Пиримқул Қодировга ҳаваслари келарди. Биз билан суҳбатларда бу таланти ёзувчилар фантазияси кучининг беҳудудлигига қойил қолиб, завқланиб ганирардилар. Ўзларини тарихий факт, материал, воқеалар қобитини ёриб чиқиб кета олмасликда, ўқувсизликда айблардилар. Аслида эса, тарихий асар яратишда ҳар икки усул ҳам — асар ҳозирги замонамизга, жамиятимиз идеалларига мослаб ёзилса, зарур ва фойдалидир. Яъни, энг муҳими — тарихий давр руҳини кўпроқ бадий тўқима, фантазия кучи билан қайта жонлантириш ҳам, асарни мутлақо тарихий материал асосида қуриш — иккаласи ҳам бадий адабиёт қонунарига тўла мос келади. Миркарим Осим ана шу иккинчи тоифа ижодкорлар сирасидан бўлиб, юқорида айтганимиздек, ўзинг асарлари тарихан ҳаққонийлиги, асл манбалар асосида ёзилганлиги билан мўътабар бадий манбалардир.

Миркарим Осим ниҳоят камтарин ва камсукум инсон эдилар. Ижодворлар орасида шундай мутабиба юради: Эмишқим, Миркарим Осимнинг икки тирсати ҳамиша оқариб юраркан. Чунки у киши ю-

ридорларда, кўчада биров яримга тегиб кетмаслик, халақит бермаслик учун четда, деворга ёпишиб юрар, шундан енгил халғи холга тушар экан...

Кейинги йилларда ҳар замон-ҳар замонда домла «Ўқитувчи» нашриёти коридорларида пайдо бўлиб қолардилар. Айрим муаллифлар сингари ўз асарларини дарсликларга киритишни даъво қилиб келмасдилар. Эшикни овозсизгина қил очиб, каминани оҳиста ташқарига имлар, хилватроқ жойга чиқиб, девор тагида янги асар қўлёзмаларидан бирини ийманибгина менга узатиб: «Ўқиб, фикрингизни айтарсиз, — дердилар истихоло билан бошқа томонга қараб. (Домла шунчалик одобли эдиларки, суҳбатдошларининг юзига тик қарашга тортинар эдилар.) — Абдусодиқ (Ирисов — М. С.) фақат фактга ёпишиб олмай, бадий тўқимани кучайтиринг, деярли. Анча ишладим. Тарихни буида ортақ бузолмайман. Кейин келиб олиб кетарман», дердилар. Шу йўсин Миркарим Осимнинг «Иби Сино қиссаси», «Алжабрининг туғилиши», «Моҳлар ойим ва Хонношша», «Синган сатор», «Зулмат ва муҳаббат нури» сингари кейинги йилларда яратилган қиссаларини қўлёзма ҳолида ўқиш бахтига муяссар бўлган эдим.

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг ташаббуси билан (ҳаргиз домланинг ташаббуси биланмас!) 1977 йили Миркарим Осимнинг 70 ёшликлари нишонланадиган бўлди. Виждонан гапириш керак, домланинг камтарчилиги, камсуқумлиги туфайли бу муборак санани ҳам кўпчилилик билмай қолди. Дўрмондаги чоғроқ анжуманда Пирмат Шермухамедов ёзувчи ижоди ҳақида доклад қилди. Шунда кўп ижодкорлар домланинг шунича асар ёзиб, маданий ҳаётимизда, адабиётимизда шунчалар катта ишлар қилганлигини эшитиб, ҳайратдан ёқа ушладилар. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвонини эса унга союздагилар югуриб-олиб «олиб беришди».

Адиб ҳозирги кунда тобора танқислашиб бораётган, адабий асарни пухта ва поэтик таҳрир қилувчи, уш «сабрлатиб» юборувчи муҳаррирлар тоифасидан эди. Домла том маънодаги моҳир таржимон, яъни асарни чуқур хис қилиб, қайта ёзиб таржима қиладиган ижодкорлардан эди. Миркарим Осим Ф. Достоевский, М. Шолохов, А. Толстой, С. Бородин асарларини ўзбек тилида жаранглатган адиб. Ҳозирги кунда ўзбек тарихчи адибларининг кўпчилиги Миркарим Осимни ўзларининг устозлари деб билардилар.

Бу йил атоқли адиб, зукко тарихнавис, юксак ички маданият соҳиби Миркарим Осим таваллудига 80 йил тўлди. Домланинг орамиздан кетганига ҳали унча кўп бўлгани йўқ. Аммо Миркарим Осим ўз асарлари, ҳаёти, фаолияти билан аллақачон адабиётимиз тарихининг энг яхши саҳифаларидан бирига айланди. Ватан тарихидан фахрланиб, мозий сабоқлари воситасида ҳамisha замонасига лаббай дея жавоб қилган ижодкорнинг умрбоқийлиги ана шунда.

Маҳмуд Сатторов,
филология фанлари кандидати

ТҰМАРИС

I

Чўл баҳор келинчаги оёғи остига чечаклар билан безалган яшил пойандозини ёйиб ташлаган. Тўрғайлар ҳавода пириллаб кўкламга мадҳия ўқимокда. Ранго-ранг капалаклар чечакларнинг хушбўй ҳидидан маст. Аллақандай узун оёқли қушлар ўтлар орасида думларини ликиллатиб, катта-катта босиб юради, тошбақалар буришиб кетган хунук бўйинларини ўтларга чўзади, қўнғизлар эса орқаларига қараб юриб, тезакдан ясаган қумалоқларини аллақаяққа юмалатади. Қизғиш-қўнғир бир илон ўт орасидан ўрмалаб келиб, атрофни томоша қилаётгандек қаққайиб қолган юмронқозиққа ташланади, қушларга ўхшаб чирқиллаб турган калтакесаклар қўрқиб кетиб оёқлари билан қумлоқ ерни икки ёнларига чиқариб, тунроқ остига яширинади. Баъзан овуллар яқинидан кўкраклари оппоқ сайғоқлар гала-гала бўлиб чошиб ўтади, ер гумбурлаб кетади.

Орол деиғизининг жанубидаги шу бепоён чўлларнинг соҳиби бўлган кўчманчи массагетлар¹ келин кутмокда. Уларнинг қароргоҳи байрам тусини олган. Ҳар ер-ҳар ерга гулхан қаланган, кийик ва қўй гўшти пишаётган мис қозонлар гўё меҳмонларни сабрсизлик билан кутаётгандек шақир-шақир қайнамокда.

Қабила бошлиғи Тўмарис ўгли Сипарангизни шак² уруғидан Зариша деган бир қизга уйлантирмокда. Массагетлар келини олиб келадиған меҳмонларни кутиб олиш тараддудида.

Ёшлар меҳмонларга жой ҳозирламокда, аёллар овқат пиширмокда, янгалар ўтов хизматини ўтайдиған узун соябон араваларни безатмокда...

Чарчаб гулхан ёнида ўтирган ёшлар узокдан от чоптириб келаётган чопарни кўриб, ўринларидан сакраб туриб кетдилар.

— Келин... келин келаёттир,— деб бақирди у ҳарсиллаб.— Қариялар олдинда... дарҳол кутиб олинглар.

Чопар сакраб эгардан тушди-ю, отини қозиққа боғлаб, бир чеккадаги катта гулхан яқинидаги чоллар олдига бориб ўтирди.

Бутун қароргоҳ оёққа қалқиб, азиз меҳмонларни кутишга ҳозирланди. Орадан кўп ўтмай узоқда учи ингичка намат қалпоқ кийган отлиқлар кўринди. Массажет ёшлари шакларга пешвоз чиқиб:

— Хуш келибсизлар, қўноқлар, пойқадамларингизга ҳасанот, — дедилар ва отларини жиловидан ушлаб, эгардан тушишларига ёрдам бердилар.

Шаклар отдан тушиб, массажет қариялари билан кўришганларидан кейин атрофи соябон аравалар билан қуршалган сайҳон жойга, гулдор наматлар устига чордана қуриб ўтирдилар. Мезбонлар қўй терисидан қилинган супраларда пиширилган гўшт, мешларда қимиз келтира бошладилар.

Кун ботгандан кейин келин ва унинг дугоналари тушган узун соябон аравалар етиб келди. Ҳар ер-ҳар ерга қалаingan гулханларнинг олови гуриллаб, осмонни ёритиб юборди, ашулаларнинг авжи фалакка кўтарилди. Келин билан келган қизлар ва йигитларнинг ялласи, болаларнинг қий-чуви, хурсандликдан терисига сиймай қолган кишиларнинг шовқинига қўшилиб кетди. Осмон барабар кўтарилган гулханларнинг ёруғида ўйин-кулги, зиёфат бошланди.

Вақт алла-палла бўлганда куёв билан келинни улар учун белгиланган соябон аравага чиқариш олдидан кураштириб кўришди³.

Бўйчан, бугдойранг, сочлари тимқора, кўзлари чақнаб турган Зарина ўзининг саҳройи гўзаллиги билан бошқа аёллардан ажралиб турарди. У гулханлар ёруғида давра қуриб ўтирган йигит-қизларга бир қараб олди-да, тўрда, обрўли кампирлар ва чоллар қуршовида савлат тўкиб ўтирган Тўмарисга таъзим қилди, сўнгра қаршисида куранга шайланиб турган чўзинчоқ юзли, кўзлари катта-катта Сипарангизга тикилди. Қиз сочларини рўмолча билан маҳкам тангиб, белини камар билан боглаб олган эди. У беҳосдан келиб, йигитни белидан олди-да, чирпирак қилиб улоқтириб юборди, йигит анча ергача гандирақлаб бориб тиззалаб қолди. Келин томондан келган йигит-қизлар хурсанд бўлиб қийқириб юбордилар.

Куёв билан келин пайт пойлаб, бир-бирларининг атрофида анчагача айланиб юришди. Зарина эңчиллик билан Сипарангизга чанг солиб уни чалиб юборди, йигит ёнбоши билан қаттиқ йиқилди-ю, лекин орқаси ерга тегмади, дарҳол сакраб туриб яна олиша кетди.

Бир-бирларини йиқита олмагандан кейин улар ўзларини совутиш учун айланиб юришди. Сипарангиз те-

тиклангандан кейин тўсатдан қизнинг ўнг қўлига ёпишди-ю, бир силтаб тортиб, хипча белидан маҳкам қисганича кўкрагига кўтариб олди. Қиз чап томонга ташлайди, деб мўлжаллаб турган эди, йигит унинг кўнглидаги гапни англагандай, тиззаси билан қайириб, ўнг томонга ташлади. Шу маҳалгача нафаслари ичларига тушиб кетган куёв томон йигитлари қийқириб юбордилар. Қизнинг яғрини ерга теккан эди, у қизариб-бўзариб ўрнидан тургач, янгалар: «Яраш-яраш», — деб бақариб, келин билан куёвни аравага чиқариб қўйдилар.

Эртаси куни тонготар пайтида ҳаво айниб, қум бўрони бошланди. Ҳамма жониворлар саҳродан келган қум уюрмаларидан ўзларини сақлаш учун ин-инларига беркинди, чўл хувиллаб қолди. Қум тўзонидан осмон қоронгилашди, кўчманчилар араваларининг ҳаммаёғини беркитиб олдилар. Бўрон бир соат давом этди, сўнгра қаңдай бехосдан бошланган бўлса, шундай тез тинди. Соябон араваларнинг олди очилди, одамлар намат устига ёйилган қумларни қоқиб тушира бошладилар. Тўрғайлар ҳеч нарса бўлмагандек, яна чулдираб қўшиқларини айтишга киришди. Офтоб яна жилмайиб, чўл келинчаги устидан яна олтин тангалар соча бошлади. Баҳор наққоши яна қўлига мўй-қаламинини олиб, табиат қўйнига зебо пақшлар сола бошлади.

Ўгли билан келинига қараб Тўмариснинг севинчи ичига сигмас эди. Бироқ ойнанинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронги, деб бекорга айтмаганлар. Бахт осмонида бир парча булут пайдо бўлиб, чўл маликасининг юрагини гаш қила бошлади. Мамлакат чегарасидан келган човарлар унинг ҳузурига Эрон шоҳининг элчиси келаётганидан дарак берган эдилар.

Кайхисравнинг⁴ элчиси ўз мулозимлари билан Ўқузнинг⁵ ўнг қиргоғига ўтиб, икки кун йўл юргандан кейин Тўмарис ҳузурига етиб келди. У отини секин юргизиб, устига оқ намат қопланган катта соябон арава олдида тўхтатди. Шу пайт эгнига яроқ теридан камзул кийган, камарига қилич ва ўқ-ёй осган намат қалпоқли бир паҳлавон йигит келиб, отнинг жиловидан ушлади ва элчи эгардан тушгунча бир қўли билан олтин узангини ушлаб турди. Худди ўша йигитга ўхшаб қуролланган икки аёл арава ёнига шолча солиб, таъзим қилганларича қотиб қолдилар. Еши қирқларга бориб қолган, чиройлиқкина бир аёл араванинг орқасидаги пардани кўтарди-да, белидаги олтин камарга тақилган қиличини авайлаб ушлаган ҳолда палос устига сакраб тушди. Бу аёл массагетлар маликаси Тўмарис эди. Ярқироқ мис болта ушлаган

икки қиз унинг икки ёнига келиб турди. Элчи Тўмарисни кўргач, икки кўлини ерга қўйиб, ер ўпди-ю, ўрнидан туриб таъзим қилди:

— Шаҳаншоҳи Эрон аълоҳазратлари сен улуг маликага беҳад салом ва совғалар юбордилар, — деди у баланд овоз билан. — Сенга соғлиқ, туман бойлик ва узоқ умр тилаб қолдилар.

У тумтароқли сўзлар билан Тўмарисни қутлуғлар экан, мулозимлари тилладўз чопон ва ҳарир кўйлақлар тугилган зарбоф бўғчани малика оёғи остига қўйдилар.

Тўмарис совғалар учун миннатдорчилик билдириб, Эрон шоҳининг соғлиғини сўради ва элчининг йўлда қандай келганини суриштирди, сўнгра шолча устига ташланган йўлбарс терисига ўтиришни таклиф қилди. Элчи ва унинг мулозимлари ҳам қатор қилиб солинган пўстаклар устига ўтирдилар. Орадан кўп ўтмай, мезбонлар улар олдига чарм суфра ёзиб, пиширилган қўй гўшти, балық, гоз, ўрдак каبوب келтириб қўйдилар. Элчи билан ёнма-ён ўтириб, уни гапга солаётган Тўмарис овқатга манзират қилди.

Элчи овқат еб ўтирар экан, доимий овул ва шаҳарлари бўлмаган массагетларнинг қўй ва йилқилар орасида жуда ибтидоий ҳаёт кечиришига, аёлларнинг эркаклардек қуролланганига, маликанинг оддий одамлар қаторида ўтиришига ҳайрон қолар ва унинг турмушини сернақш қошоналарда, зеб-зийнат ичида яшовчи Эрон шоҳининг ҳаёти билан солиштирарди: «Шуям малика бўлди-ю, — деб ўйларди у: — ўз фуқаролари билан ёнма-ён ўтириб овқат ейди, сочлари ўсиб елкасига тушган йилқичилар қўл чўзиб, унинг олдидан ёғлиқ гўштни олиб ейдилар, на остида олтин тахти бор ва на бошида тожи. Аёлларнинг эркаклар билан ёнма-ён ўтириб, бир-бирларига гап отиб, гўшт чайнашларини қаранг. Бу хотинларнинг эрлари рашк нима эканини билмасалар керак. Тавба, аёл киши ҳам қурол тақадими? Буларда на қул бор ва на хизматкор, ҳаммалари топганларини ўртада баҳам кўрадилар. Ёввойи халқ-да! Қул бўлишдан бошқа нарсага ярамайди булар!»

Кайхисрав элчисини юбораётганда унга: «Агар Тўмарисни хотин қилиб олсам, унинг фуқароси ўз-ўзидан менга қарам бўлиб қолади, урушиб ўтиришга ҳожат қолмайди. Сенинг вазифанг менинг шу режамни рўёбга чиқаришга ёрдам беришдан иборатдир, тушуиндингми?» — деган эди.

Элчи хозир ўз подшоҳининг тошшириғини бажариш

учун бутун айёрлигини ишга солар, тилёгламалик қилиб, Тўмарисни мақтаб кўкларга кўтарар эди:

— Оламда шу маҳалгача ҳеч бир заифа шундоғ улуг мамлакатга ҳукмдор бўлмаган, ер юзи сендек адолатли маликани кўрмаган, — дерди у кекирдагини чўзиб. — Офтоб тангриси сенга ҳам хусн берибдур, ҳам шон-шавкат. Агар сен ўз тақдирингни бизнинг шаҳаншоҳ тақдири билан боғласанг, дунёда ҳеч бир подшоҳ бизга бас келолмайдур. — Шу зайлдаги тумтароқли гаплардан кейин ўз мақсадини очиқ баён этди: — Мен ёлғиз элчи эмас, совчи ҳам бўлиб келдим. Шаҳаншоҳи олам сенга гойибона ошиқ бўлганлар.

Тўмарис овқат ейишдан тўхтаб қолди.

— Не дединг? Совчи бўлиб?

У Эрон шоҳининг қандай ниятда эканини энди тушуниб олган эди.

— Ҳа, совчи бўлиб, — такрорлади элчи бош эгиб. — Эринг ўлганига бир йилдан ошди, ҳали ёшсан, гўзалсан. Фақат шаҳаншоҳи олам Кайхисрав каби улуг ҳукмдорга муносиб қаллиқдурсан.

— Нима, унинг хотинлари ўлиб, ўзи сўққабош бўлиб қолдими?

— Йўқ, хотинларининг ҳаммаси соғ-саломат. Ул кишига куёвга чиқсанг, сен бош хотин, барча хотинлари сенинг чўринг бўладилар.

Тўмарис қошларини чимириб, ўйга толди. Агар у шоҳнинг совгаларини ва таклифини қабул қилса, халқининг бошига қандай кунлар келишини кўз олдига келтириб, даҳшатга тушди.

— Шаҳаншоҳ менга эмас, менинг юртимга, бойлигимга ошиқ бўлгандир, — деди Тўмарис заҳарханда қилиб. — Мен эмас, шу сербарака юртим унга керак бўлиб қолган. Сиз, элчи жаноблари, ўз тождорингизга бориб айтинг: мен унинг таклифини қатъиян рад этаман. Мен унга қаллиқ бўлишни, ўз элимни унга қул қилиб топширишни истамайман.

— Шаҳаншоҳнинг таклифларига рад жавоб беришдан аввал саркардалар ва улуг оқсоқолларининг маслаҳатини олишинг, ўйлашиб кўришинг керак эди, — деди элчи Тўмариснинг ўнг-сўлида ўтирган наमत қалпоқли, яроқ теридан камзул кийган кишиларга истехзо аралаш назар ташлаб.

— Бу тўғрида ўйлаб бош қотиришининг ҳожати йўқ, — деди уруғ оқсоқолларидан бири. — Юртимизнинг улуғи рост гапни айтди. Ҳукмдорингга, бориб: «Тўмарис сенга

хотин, улуси қул бўлишни истамас эмиш», деб айт. Агар шаҳаншоҳ бизга меҳмон бўлиб келса, яхшилаб зиёфат қиламиз, обғига қирқ қўчқор сўямиз. Аммо қилич билан келса, бари аскарларини қириб ташлаб, уларнинг қонини ўзига ичирамиз.

— Улуғ шаҳаншоҳи Эроннинг шаъниларига ярашмайдиган гап бўлди,— деди элчи бўғриқиб кетиб. У қаттиқроқ бир гап айтмоқчи эди-ю, аммо газаб билан тикилиб турган чехраларни кўриб, тилини тишлаб қолди.— Улуғ тождор мени яхши ният билан юборган эдилар. Сизлар улуғ шаҳаншоҳнинг эзгу ниятларини пайқамадингиз. Бунинг оқибати сиз учун хайрли бўлмас.

— Агар элчи бўлмаганингизда, шул гапни айтган оғзингизни қум билан тўлдирар эдим. Қаерда эканлигингизни унутманг, жаноб! Орқа-ўнгингизга қараб гапиринг. Шаҳаншоҳи Эроннинг нияти бизга маълум бўлди,— деди ҳамон жаҳддан тушмаган Тўмарис.— Бошимиздан зар сочганларингизда ҳам биз эркинликни қулликка алиштирмаймиз.

Дастурхон атрофида ўтирганлар:

— Рост гап!

— Ватайдош аёлларимизнинг гапи бундай бўлади.— деб Тўмариснинг сўзини маъқулладилар.

Шу пайт узокдан от дунури ва йигит-қизларнинг қийқириги эшитилиб қолди. Элчи хавотирланиб, чапг-тўзон кўтарилган томонга қаради.

— Қўрқманг, ўғлим Сипарангиз ўз қайлиги ва дўстлари билан шикордан қайтиб келаётир,— деб элчини тинчитди Тўмарис.— Яхшики бояги гапларингизни ўғлим эшитмади, йўқса, терингизга сомон тикқан бўлур эди! Қизиқсон, ғайратли йигит у.

Бир лаҳзадан сўнг чўл шамолидан юзлари бир оз қорайган, кўзлари чақлаган, қора сочли уч чиройли қиз билан уч барваста йигит отларидан сакраб тушдилар ва Тўмариснинг олдига икки оқ қўйруқ кийикни келтириб қўйдилар. Қизларнинг ҳам, йигитларнинг ҳам белларида ўқ-ёй ва садоқларида ўқлари бор эди.

Элчи ўрнидан туриб, юзлари чўзинчоқ, кўзлари катта, повчадан келган Сипарангизга таъзим қилди ва тумтароқли сўзлар билан ўзининг кимлигини эълон қилиб, унинг соғлигини сўради. Сипарангиз у билан сўрашиб бўлгандан кейин, қайлиги билан элчининг сўл томонига, йўлбарс териси устига ўтирди.

Тўй куни Сипарангиздан йяқилгани учун унга йтоат-ғўй бўлиб қолган Зарина эрининг ёнида одоб сақлаб,

униң сўзларига кулоқ солиб ўтирар, ундан олдин гап бошлашни ўзига эп кўрмас эди.

Сипарангиз элчининг йўлда қандай келганлигини сўради, элчининг батафсил ҳикоясини тинглагандан кейин такаллуфсизлик билан Эрон шаҳаншоҳининг бойлиги, унинг қанча мулозим ҳам қуллари, неча хотини борлиги ва ҳоказоларни суриштира бошлади. Элчи хинага бўялган соқолини сийпаб кулимсираркан, савояларга батафсил жавоб бериб, шоҳнинг саройидаги урф-одатлар билан уни таништирди. Ёшлар Эрон шоҳининг кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган зеб-зийнат ичида яшаши, ичкилик базмлари тўғрисидаги ҳикоясини завқ билан тинглаб ўтирдилар.

— Шаҳаншоҳ зиёфатига таклиф этилган зардўз чопонли аъён-амалдорлар, ҳарир кийим кийган меҳмонлар, бегона юрт элчилари аввал олтин тахт устида ўтирган шоҳи оламга таъзим қилиб, ўзларига кўрсатилган ерга ўтирадурлар. Этакларини бар урган эичил баковуллар ош тортар экан, белларига қирқтадан қўнғироқ таққан ёш соқийлар уларга олтин ниёлаларда шароб тутадилар, Бир тарафда созандалар...

Элчининг гапига диққат билан кулоқ солиб ўтирган бир йигит унинг сўзини охиригача тинглаб:

— Сиз шароб деган сўзни ишлатдингиз, бу нима, бизга тушунтириб беринг, — деди.

— Шароб узум сувидан тайёрланадиган ажойиб ичимлик, ўзи хуштаъм, бир коса уриб олсангиз, вақтингиз чоғ бўлиб, кулаверасиз.

— Ажойиб нарса экан, — деди бояги йигит сўлакайини оқизиб.

Тўмарис қовоғини солиб ўтирар, ёшлар элчининг ҳикоясини завқ билан тинглаётганига гаши келарди. Сипарангиз Тўмариснинг авзойига қараб, ўзи йўқлигида онасининг кайфини бузган бир гап ўтганини пайқади.

Эртасига у нима бўлганини сўраб-суриштириб билиб олди. У шоҳнинг таклифини онаси қатъиян рад этганини эшитиб, хурсанд бўлган эса-да, бироқ элчига нисбатан қаттиқ чора кўрилмаганига ҳайрон қолди.

— Элчининг кулоқ-бурнини кесиб жўнатиш керак, — деди у қатъий қилиб.

— Бундай қилиш ярамайди. Элчида айб йўқ. У ўз қулогига қўйиб қўйилган гапларни гапирди, холос. Яхшиси, келтирган совға-саломини қўлига бериб жўнатамиз, шунинг ўзи шоҳга тарсаки бўлиб тушади, — деди Тўмарис.

Маргиёна⁶ ни, Сўғдия⁷ ни ишғол қилган Кайхисрав ўз кўшини билан Ўкузнинг чап қирғоғига келиб чодир курган эди. У Тўмарис хузуридан қайтиб келган элчисининг маърузасини тинглаб, макр-хийла билан массагетларни асорат заنجирига тушириш мумкин эмаслигини пайқади ва қурол кучи билан уларни итоатга келтиришга аҳд қилди.

Орадан кўп ўтмай, Тўмариснинг айғоқчилари, Кайхисравнинг катта кўшини Ўкуздан ўтиш тараддудида, эронийлар ёғоч ва қамишлардан соллар ясамоқдалар, деб дарак топиб келдилар. Тўмарис жанг кўрган доно чоллар, аёлларни чақириб кенгаш ўтказди. Чоллардан бири дарҳол ўқ-ёй билан қуролланган мерганларни дарё бўйига юбориб, кўприк қураётган эронийларни ўққа тутишни, ўнг қирғоққа ўтишларига имкон бермасликни маслаҳат берди. Сипарангиз бу таклифга қарши чиқди:

— Бундай қилсак, хоразмийлар, Яксартнинг⁸ нарёғидаги шаклар нима дейдилар, биласизми? Массагетлар эронийлар билан тўқнашишдан қўрқиб, уларни дарёдан ўтказмадилар, узокдан уларни ўққа тутиб, кўприкларини, солларини бузиб ташладилар, деб айюҳаниос урадилар. Бундан сўнг биз нима деган одам бўламиз, қандай қилиб бош кўтариб юргаймиз. Яхшиси, эронийларга элчи юбориб, биз кўприк қуриб, дарёнинг бу бетига ўтишингизга тўсқинлик қилмаймиз, ўтиб олганингиздан кейин сиз билан жанг қилишга тайёрмиз, дейишимиз керак.

— Гапнинг ўғил боласи мана бундоқ бўлади, — деб унинг сўзини қувватлади ёшроқ бир йигит.

Тўмарис ҳам жанговар массагет элининг обрўсини сақлаб қолиш мақсадида ўғлининг гапини маъқуллаб, чолнинг таклифини рад этди.

Шундан сўнг Амунинг ўнг қирғоғидаги бепоён чўлистонда биридан бири даҳшатли воқеалар юз бера бошлади. Жанговар йигитларнинг таптилиги уларга жуда қимматга тушиб кетди.

Кайхисрав ўзининг отлиқлари ва оғир қуролли пиёдаларини дарёдан монесиз олиб ўтгач, дарҳол массагетлар устига юриш бошлади, лекин бир ҳафта юрса ҳам уларни учратолмади. Кўчманчиларнинг эронийларни бепоён чўллар ичига олиб кириб, уларни сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдириб, тор-мор қилиш ниятида эканликлари маълум бўлиб қолди. Ёз бошланиб, кунлар исиб кетган, майсалар қовжираб, саргайиб қолган эди.

Кайхисрав кенгаш чақириб, тажрибали чолларнинг маслаҳатини эшитмоқчи бўлди.

— Балиқ дарёда ўзини қандай сезса, бу лаънати кўчманчилар ҳам шу сувсиз чўлларда ўзларини шундай сезадилар, — деди кекса жангчилардан бири. — Чўл-биёбон уларнинг ўз бағрида ўстирган меҳрибон онаси, биз учун эса ўгай онадан багтар. Массагетлар қаерда булоқ, қаерда қудуқ бор, яхши биладилар...

— Хўш, уларни тор-мор қилмоқ учун қандай чоралар кўришни тавсия этасиз? — деди ипак чодирнинг тўрида ўтирган Кайхисрав нохушланиб. Унинг эғнида подшолик аломати бўлган тўқ қизил кимхоб чопон, қўлида жавоҳирлар билан безалган асо, бир мулозим узун елпигич билан тинмай елиб турарди.

— Уларни тор-мор қилмоқ учун шуидай бир найранг ишлатмоқ керак. Қўшинимизни учга бўлиб, бир қисмини орқада қолдирсак ва уларни озиқ-овқат, шароб-ноб билан мўл-кўл таъмин этсак... Қолган икки қисм билан юришни давом эттирсак.

Эрон шоҳи қўлни кўрган кекса жангчининг макр-ҳийладан иборат бўлган режасини завқ билан тинглаб ўтирди. «Соддадил массагетлар дарёдан ўтишимизга монелик қилмай, мардлик кўрсатди-ю, бизлар ҳийла ишлатиб, номардлик қиламизми?» — деган фикр кўнглининг кўчасига ҳам келмасди. Ироқ ва Мисрни, Ўрта Осиёнинг жанубий қисмини қурол ва олтин, макр-ҳийла билан босиб олиб, буюк Эрон давлатини барпо этган бу шухратнараст шоҳ мақсадига эришиш йўлида ҳар қанақа номардликлардан тап тортмасди.

У аскарнинг учдан икки қисмини бошлаб илгарилаб кетди, орқароқда қолган жангчилари худди зиёфатга тайёрланаётгандай ипак чодирлар қуриб, ер ўчоқлар қазий бошладилар.

Ўз айғоқчилари орқали бундан хабар топган Тўмарис асосий қўшиндан ажралиб орқада қолган душман қисмини тор-мор этиш пайига тушди. У аскарларининг учдан бир қисмини ўғли Сипарангизга топшириб, буюрди:

— Сен уларни тўзғитиб юборгандан кейин ҳаялламай, дарҳол Кайхисравга орқа томондан от сол, биз манглайдан урамиз. Қуёш тангриси бизни ёрлақаса, шаҳаншоҳи Эрон аскарлари қуршовда қолган жайронлардай, қочгани жой тополмай қолгайлар. Уқдингми?

— Уқдим, — деди ўғли ва уққанини кўрсатиш учун онасининг айтган гапларини такрорлади.

— Бор, ўғлим, Қуёш тангриси мададкоринг бўлсин.

Массагет отлиқ аскарлари орқада қолдирилган эронийлар қароргоҳига бостириб кирганларида улар энди овқатларини сузиб, шароб тўла мешларни дастурхон ёнига келтириб қўйган эдилар. Қисқа жангдан сўнг эронийлар орқаларига қарамай қочдилар. Уларнинг бир қисми қиличдан ўтказилди, бир қисми қўлга туширилди.

Асир тушган бир эроний сўроқ вақтида Сипарангизга шундай деди:

— Улуғ саркарда экансиз, бизни гафлатда қолдириб, устимизга бало-қазодай бостириб келиб қолдингиз. Биз энди базми жамшид бошлаган эдик. — У шароб тўла мешларга ва заррин косаларга, овқат сузилган товоқларга ишора қилди. — Булар бизга эмас, сизларга насиб қилган экан.

— Овқатларингиз, шаробларингиз ўзингизга буюрсин, бизнинг зиёфат емоққа вақтимиз йўқ, — деди Сипарангиз шароб сузилган косаларга қараб, аммо ўзининг бир тотиб кўргиси келиб турарди.

— Йигитлар йўл юриб, жанг қилиб чарчади, отлар ҳам толиқди, уларга бир оз дам бермоқ керак, — деди ёш сардорнинг йигитларидан бири. — Тамадди қилиб, сўнг дарҳол отланамиз.

— Тўғри, озроқ дам олайлик, тамадди қилайлик, — дейишди қорни очган йигитлар дастурхонлардаги ноз-неъматларга қараб.

Сипарангиз иккиланиб қолди, кейин:

— Ҳой, чол, — деди асир эронийга қараб. — Бошинг учун рост сўйла, овқат ва шаробларга заҳар солинган эмасми?

— Ўзимиз емоқчи бўлган овқатга нега заҳар солайлик? Нима, ўзимизга ўзимиз душманмизми? Барча худоларнинг худоси Аҳурамаздани шафе келтириб қасамёд этаманки, биз бу ноз-неъматларга заҳри қотил солганимиз йўқ.

— Сўзларингнинг тўғрилигини исботлаш учун булардан еб-ичиб кўр-чи!

Асир шароб ичиб, товоқдаги гўшдан еб кўрсатди. Қўлга туширилган бошқа эронийларга ҳам шароб ичириб, овқат едириб, уларнинг заҳарланмаганига қаноат ҳосил қилгандан сўнг, йигитлар дастурхонлар ёнига ўтирдилар-да, шаробларни нўш этиб, пишириб қўйилган гўшларни тушира кетдилар.

Ўткир шароб умрида ичкилик ичмаган ёшларга дарров таъсир қила қолди. Улар ҳиринглашиб, бир-бирлари билан аския қила бошладилар. Қоровулга қўйилган от-

ликлар ҳам бенасиб қолмасинлар, деб уларга овқат ва май обориб бердилар. Бир оз овқатланиб отланмоқчи бўлган йигитлар оғизларига ичкилик тегиши билан хурсандчиликка берилиб, қанча вақт ўтганини билмай қолган эдилар.

Кайхисравнинг муддаоси ҳам шу эди. Массagetлардан қочиб қутулган эрон отлиқларидан баъзилари Кайхисрав хузурига етиб бориб, қароргоҳда рўй берган ҳодисалардан уни воқиф қилгач, у отининг бошини орқага бурди, анқайиб қолган юмронқозиқ устига ташланган илондек Сипарангиз қўшинига бирдан хужум қилди. Қоровул бўлиб-турган ширакайф аскарлар эронийларнинг етиб келганларини пайқамай қолдилар. Қисқа жангдан сўнг душман уларни қириб ташлади. Базм куриб ўтирган йигитларнинг баъзилари жанг суронини эшитгач, ўринларидан тураман деб, гандираклар йиқилиб тушди, отларига етиб олганлар қиличларини қинидан сугуришга улгуролмадилар. Баъзи ёшлар жанг кўрган аскарларнинг сўзига кирмай, отларига дам бериш учун айилни бўшатиб қўйишган эди, шу сабабдан отларига минилари билан эгар қийшайиб, отларнинг қорнига келиб, ўзлари бошлари билан ерга санчилишди. Хуллас, душмanning найрангига учиб, ҳушёрликни қўлдан берган Сипарангиз ўзининг бир неча йигити билан асир тушиб қолди. Уларнинг оёқларига кишан солиб, қўлларини орқаларига боглаб Кайхисравнинг рўнарасига турғизиб қўйишди. Шоҳ истеҳзоли илжайиб, асирларни кўздан кечирди.

— Ҳа, қўлга тушдингми? — деди у Сипарангизга бош ирғаб. — Ҳолинг шу-ку, мен билан жанг-жадал қилмоқчимидинг, она сути оғзидан кетмаган тирмизак!

Тириклайини қўлга тушмаслик учун душман билан тоза олишиб, у ер-бу ери тирналган ёш сардорнинг мастлиги тарқаб, ҳушёр тортиб қолган эди. У бошини виқор билан кўтариб, шаҳаншоҳга нафрат кўзи билан қаради-да:

— Ҳа, сен билан жанг-жадал қилмоқчи эдим, аммо бу бахт менга муяссар бўлмади, — деди. — Сен очик ерда расмана жанг қилишдан қўрқиб, хийла-макр билан бизни қўлга туширдинг. Афеуски, ёшлик қилиб, қилич дастасини ушлаган қўлимга манфур шароб косасини олдим ва тузоққа илиндим. Агар сен номардлардек...

Шоҳни ҳақорат қилишга ўтган Сипарангизнинг товушини ўчириш учун аскарбошилардан бири:

— Бас қил, аҳмоқ! — деб унинг юзига қўлидаги пиёладан сув сепиб юборди. Йигит бехосдан сесканиб кетган эди, унинг гаплари нарёқ-берёғидан ўтиб кетган Кай-

хисрав кулиб юборди, ёнидаги аён ва саркардалар ҳам шохларига таассуб қилиб, қўзларидан ёш чиққунча хахолаб кулишди.

— Кулинг-а, кулинг,— деди Сипарангиз уларга жирканиб қараб,— кўп ўтмай йиғлайсиз, қон йиғлайсиз. Ҳийла ва макрларингиз энди иш бермайди, арслон терисини ёпинган тулқилар...

Ҳалиги аскарбоши уни гапиртирмаслик учун юзига сув сепиб юборди. Қайхисрав бу сафар зўрма-зўраки илжайиб қўйди, ёни-беридагилар хахолаб кулишга журъат этмай, тиржайиб қўйишди.

— Биз қаҳр-газаб қилишни ҳам биламиз, лутфу-карам қилишни ҳам,— деди Эрон шоҳи Сипарангизга қараб.— Хусусан, биз сен каби болаларга шафқатлимиз. Эҳтимол, онангни соғингандирсан, истасанг, сени қўйиб юборамиз.

Сипарангиз заҳарга айланган тупугини қулт этиб ютиб ўйлади: «Қўшинимизнинг учдан бирини мен нобуд қилдим. Сафдошларимнинг қирилиб кетишига мен сабабчи бўлдим. Агар энди бўшатиб юборсалар ҳам ўз элатимга қайтиб кетмайман. Онамнинг олдига қайси юз билан бораман?»

— Қўлимни ечиб қўйинглар,— деб илтимос қилди у.

Қайхисрав бир мулозимига ишора қилган эди, у югуриб бориб йигитнинг қўлини ечди-да, ўз жойига бориб турди. Шу он Сипарангиз қўйнидан кичкинагина ялтироқ пичоқ олиб, ўзининг кўксига санчди-ю, мукка тушиб жон таслим қилди.

— Мард йигит экан,— деди Қайхисрав бир оздан кейин.— Ўлимни номусдан афзал кўрди. Ўлмаганда, эҳтимол, улуг саркарда бўлар эди. Майли, бўлар иш бўлди, энди мана буларни ҳам,— у асир йигитларга ишора қилди,— ўз саркардаси ортидан нариги дунёга жўнатинглар.

III

Сипарангиз ва унинг сафдошлари ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Тўмариснинг ва барча аёлларнинг юракларини ўқдек тешиб ўтди. Руҳий азобнинг зўрлигидан уларнинг қўзларига ёш ҳам келмай қолди. Бирмунча вақтдан кейин соябон араваларнинг ичидан хотинларнинг дод-фарёди эшитила бошлади. Хусусан, Сипа-

рангизнинг қайлиги сочларини юлиб йиғлаб, ҳамманинг юрак-бағрини эзиб юборди, аммо Тўмарис қайғусининг зўридан йиғлай олмасди. У эси оғиб қолгандек бир нуқтага тикилганича қотган, лаблари бир нима деб пичирлар эди.

Қайғу-ҳасратнинг давоси — душмандан ўч олиш эди. Дахшатли хабар келган куннинг эртасига Тўмарис тажрибали уруғдошларини тўплаб, кенгаш ўтказди.

Давра қуриб мункайиб ўтирган кексаларга, камширларга, душмандан ўч олиш истаги билан ёнган ёшларга бир-бир кўз югуртириб, титроқ овоз билан:

— Оталар, оналар, укалар, аҳволимиз танг, фалокат бойқушлари тепамизда учиб юрибдур, — деди. — Ёвуз душман навқирон йигитларимизни макр билан қириб ташлади. Биз уларнинг ўчини олмоғимиз, бор кучимизни тўплаб, ёвни юртимиздан ҳайдаб чиқармоғимиз керак. Шу тўғрида сизнинг маслаҳатингизни олмоқчимиз.

Тўрда ўтирган оппоқ соқолли, қулча юзи қип-қизил, ўткир кўзли бир чол томоғини қириб гап бошлади:

— Бепарво бўлганимиз, гафлат босиб бемаслаҳат иш қилганимиз учун бизни Миҳра¹⁰ жазолади. Агар биз юборган қўшинга Сипарангиз эмас, кўп жангларда суяги қотган, эҳтиёткор бир киши бошчилик қилганда навқирон йигитларимиздан ажралиб қолмас эдик. Сипарангиз мард бўлса-да, аммо кўп жанг кўрмаган, тажрибасиз йигит эди. Кейинчалик у зўр саркарда бўлиб етишарди, афсуски, умри қисқа экан.

— Рост айтасиз, — деб унинг сўзини бўлди Тўмарис. — Мен суяги қотмаган ўғлимни бу қўшинга бемаслаҳат бош қилиб юбордим ва манманликнинг жазосини тортдим.

— Йигитлар орасида қизлар, аёллар бўлганида бу фалокат бошимизга келмас эди, — деди бир камшир тутатқиб. — Миҳра аёлларни куч-қувватга тўлган вақтида, фаҳму фаросат ёрдамида яратган. Сипарангиз қўшинида қизлар бўлганида йигитларнинг қўлидан май косасини уриб туширар эди...

— Бўлар иш бўлди, отилган ўқни қайтариб бўлмас, — деди бояги чол унинг гапини оғзидан олиб. — Биз энди бундоқ қилсак: барча қариялар ва болаларни моллар билан орқага юбориб, барча эр-хотин, йигит-қизларни қуроллантирсак ва душманни чўл ичига алдаб олиб қириб, ўша ерда қириб ташласак...

Кўпни кўрган чол қаергача чекиниш ва душман билан қайси жойда жанг қилиш кераклигини батафсил

гапириб берди. Кенгашидагилар, унинг режасини маъқуллаб, баъзи тузатишлар киритдилар.

Ўша кунидек Тўмарис, урушга ярамайдиганлар пана-роқ жойга юборилсин, деб буйруқ берди, кейин отларининг жиловидан ушлаб саф тортиб турган эркак ва аёлларнинг қурол-яроғлари, уст-бошлари, оёқ кийимларини кўздан кечирди. Уларнинг пухталигига қаноат ҳосил қилгандан кейин бир аргумоқни қурбонликка сўйдириб, Қуёш тангрисига илтижо қилиш учун бир тепалик устига чиқди, белидаги олтин қамарига осилган қиличи ва қалқонини ерга қўйиб, массагетлар наздида худоларнинг худоси бўлган Михрага сизгина бошлади:

— Эй, бутун мавжудотни — еру кўкни, сув ва ўтти яратган Қуёш тангриси! Сен кўзингни очсанг — олам нурга тўлади; кўзингни юмсанг — ер юзини қоронғилик лашкари босади. Одамларга ўт берган ҳам сен, дарёларни тоширган, экинзор ва ўтлоқларга сув берган ҳам сен! Қўй ва кийикларни кўпайтирган, дон-дунга барака берган ҳам сен! Эй, улуг Қуёш тангриси, бизни эронийларга хор қилма, дилимизга ғайрат, билагимизга қувват ато қил, юрагимизга ўч оловини сол! Қиличимизни ўткир қил, токи, юртимизни оёқ ости қилган маккор душманни тор-мор айлаб, қуллик балосидан халос бўлайлик!

У нажот сўраб Михрага ёлвораркан, кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Бир лаҳза ерга қараб турди-да, ўзини тутиб олгандан сўнг қилич-қалқонини тақиб олиб, пастга тушди, ўйноқлаб турган оқ отига миниб, қуролланган халққа мурожаат қилди. Юртнинг бошига тушган фалокат тўғрисида гапириб, сўзининг охирида шундай деди:

— Опа-сингиллар, ака-укалар, қаерга кетаётганингизни ҳаммангиз биласиз. Шу кетганимизча ё ҳаммамиз битта қолгунча қирилиб, ўз қонимиз билан шаънимизга тушган доғни ювиб ташлаймиз ёки душманни қириб юбориб, ғалаба билан қайтамыз. Ишонаман: орамизда Эрон шоҳи олдида тиз чўкадиган номард йўқ. Биз албатта енгамиз! Шафқатсизликни бизлардан кўрсин Эрон шоҳи!

— Бизни жангга бошла, онахон! Душмандан интиқом олиб, дудини димоғидан чиқарайлик!

Офтоб нури Тўмариснинг елкасига тушиб турар, гўё Михра нурли кўллари билан уни сийпаб, олқишлаётган-дек бўлар эди.

— Эл-юрт аёл кишининг фотиҳасини олди, ғалаба бизга ёр бўлғай, — деди соқоли кўкелга тушган бир чол.

Шу пайт тип-тиник осмонда бир бургут қанотларини

кенг ёйиб, улар устида айлана бошлади. Қуроли йигит-қизлар бошларини кўтариб, унинг парвозини томоша қилдилар. Ҳамма кўзлар чақнаб, юзлар ёришиб кетди, чунки уларнинг эътиқодида бу яхшилик аломати эди...

Тўмарис тиш-тирногигача қуролланган ва ҳали чарчамаган Эрон кўшини билан ҳозир жанг қилса, оқибати хунук бўлишини яхши биларди. Энг олдин душманини чўлларда сарсон қилиб, унинг тинқасини қуритиш ва қулай жой топиб туриб, жанг қилиш керак эди.

Енгил галабадан ҳаволанган Эрон кўшини Тўмариснинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уни таъқиб эта бошлади. Қайхисрав осонгина зафар қозониб, ўлка олишга шошилаётган кўшинини тўхтатиб қолишдан ожиз эди. Массagetлар эса бир тепалик остида ўзлари учун қулай жой ингол қилиб, саф тортиб турдилар. Биринчи сафда ўқ-ёй билан қуролланган енгил аслаҳали мерганлар, улар орқасида огир қуроли аскарлар турар эди. Қайхисрав аскарлари секин-аста яқинлашиб келавердилар. Массaget мерганлари тўсатдан уларни ўққа тутдилар, садоқлар бўшаб қолгач, узун дастали мис болталар, калта найзаларни ишга солдилар. Қўшиннинг икки ёни ва орқа томонини ҳимоя қилиб турган отлиқлар сувлигини чайнаб, тилла ўмиддириқларини офтобда ярқиратиб турган сабрсиз аргумоқларнинг бошини қўйиб юбордилар. Сафлар бир-бирига аралашиб кетди. Қилич ва найзаларнинг бир-бирига тарақлаб тегиши, жангчиларнинг сурони, отларнинг кишнаши, ярадорларнинг инграши бирга кўшилиб, қиёмат-қойим бўлиб кетди. Одамлар гуж бўлиб олиб, бир-бирига найза санчар, болта билан бошига туширар, қилич билан чопар эди. Жанг шу зайлда кечгача давом этди. Ўз ерларини ёвдан тозалаш ва ўч олиш иштиёқи билан ёнган массagetлар жонбозлик кўрсатиб ёв билан мардларча олишишди, ниҳоят, зафар уларга ёр бўлиб, душманини орқага сура бошлашди. Зарина бошчилигидаги отлиқ кўшин душманининг чап қанотини сийдириб, орқага ўтиб олди. Бир тепалик устида жангни кузатиб турган Қайхисрав қилич ялангочлаб, ўз навкарлари билан жангга шошилди, бироқ у биринчи тўқнашишдаёқ ҳалок бўлди. Қайхисравнинг ўлганини билиб, эронийларнинг руҳи тушиб, юракларидаги ўт сўна бошлади. Душманининг бир қисми чекиниб, яқин ўртадаги тўқайларга яширинмоқчи бўлди. Бироқ Тўмарис бошчилигидаги эркак ва аёл суворийлар уларнинг олдини тўсиб чиқиб, қиличдан ўткази бошладилар. Массagetлар эронийлар устидан тўла галаба қозониб, бир талай асир олишди.

— Кайхисравнинг... калласини кесиб олиб келин-
лар! — деб буюрди ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган
Тўмарис. Унинг ёнида туриб, душман билан олишган
келини уч-тўрт аёл жангчи билан шаҳаншоҳ аскарлари-
нинг жасадига тўлган майдонга от сурди. Қўп ўтмай,
Зарина Кайхисравнинг жасадини топди ва унинг калла-
сини кесиб олиб, Тўмарисга келтириб берди.

— Энди бир мешга қон тўлдириб келинлар!

Жангчилар дарҳол маликанинг буйруғини бажо кел-
тирдилар.

Тўмарис соч ва соқолига қон ёпишиб қотиб қолган,
кўзлари юмук, даҳшатли каллани қўлига олиб, унга қа-
ради-да:

— Эй Кайхисрав, умр бўйи жанг қилиб одам қонига
тўймадинг, мана энди тўйгунигча ич! — деб уни меш
ичига солди-да, меш оғзини чилвир билан маҳкам боғлаб
қўйди.

Ез бошланиб, Яксарт бўйидаги чўлларда ўтлар қов-
жирай бошлади. Бу ерларда яшовчи шак қабилалари
серўт яйловларга кўчиш тараддудига тушишди. Янги ер-
ларга кўчиш чорвачилар учун бир байрамдек эди. Улар
баҳор мавсумида яшаб ўрганиб қолган ерларини ташлаб
кетмиш олдидан бир-бирлариникига кўноқ бўлиб борар,
доривор ўтларни еб семирган биаларнинг сутидан тайёр-
ланган ўткир қимизларни ичиб маст бўлган йигитлар
қизлар билан лапар айтишар, вақтичоғлик қилишарди.

Бироқ бу сафар одамларнинг кўнглига қил сиғмас,
ўтовлардан на кўшиқ товуши ва на қизларнинг хуш-
мақчақ кулгиси эшитиларди.

Баланд бир ерга қурилган катта оқ ўтовни эгнила-
рига яроқ теридан камзул, бошларига учи ингичка, узун
қалпоқ кийган қуролли соқчилар қўриқлаб турардилар.

Ўтов ичида эса шак қабилаларининг оқсоқоллари кен-
гаш қуриб ўтирардилар. Тўрга солинган айиқ териси
устида чордана қурган Рустак оқсоқолларига вазиятни
тушунтирарди:

— Эрон шоҳи Дараявуш! Ўкуздан кечиб, Сўғдияни
босиб олди. Эронийлар эл-юртни талаб, эркакларни кул,
хотинларни есир қилиб олиб кетаётирлар. Энди навбат
бизга келди. Даракчиларимиз шоҳнинг биз томонга Ронс-
бат бошчилигидаги катта бир кўшинни юбормоқчи бўл-
ганлигидан дарак бераётирлар...

Рустак — соч-соқоли оқарган, бир оз мункайиб, чўкиб
қолган суяқдор чол. У бир вақтлар кенг ягринли, баланд
бўйли паҳлавон эди. Яккама-якка жангларда шак уру-
ғининг душманларидан кўп баҳодирларни ер тиш-
латган, унинг номи Сўғдияда ҳам, Эронда ҳам машҳур
эди.

Ҳозир у шаклар ва сўғдияликларнинг ашаддий душ-
мани бўлган Эрон шоҳи ва унинг қора ниятлари тўғри-
сида гапирар экан, газабдан нафаси тиқилар, кўзлари ўт
сочар эди. У гапини тугатиб, душманини даф этмоқ учун

қандай чоралар кўриш кераклиги тўғрисида ўз фикрларини айтишни уруғ оқсоқолларидан сўради.

— Қўлидан иш келмайдиган чоллар, кампирлар, болалик хотинларни қўй ва йилқилар билан узоқ чўлларга юбориб, қолган эр ва аёлларнинг барини қуроллантирсак ва душман билан бир томчи қонимиз қолгунча урушсак, — деб гап бошлади уруғ оқсоқолларидан Саксфар. У олтимишга бориб қолган бўлса-да, ёшлардек икки бети қипқизил, сергайрат ва таваккалчи одам эди. — Уруш кулфати беномуслик машаққатидан яхшироқ. Золим Эрон шоҳига қул бўлгандан кўра жанг майдонида ўлган афзал...

Рустак унинг узундан-узоқ гапини сабр билан тинглаб, бошини қуйи солганча ўйланиб қолди.

— Жангда мардларча ўлмоқ осон гап, лекин душманни янчиб ташлаб, ундан қасос олмоқ қийин. Биз мардлик кўрсатиб, номимизни қолдириш тўғрисида эмас, балки эл-юртимизнинг эркини қандай сақлаб қолиш тўғрисида ўйламоғимиз керак, — деди у қизиққон Саксфарга қараб.

Оқсоқоллар мум тишлагандек миқ этмай ўтирар эдилар, Қўп мамлакатларни босиб олиб, жанг майдонларида кўп тажриба орттирган, яхши қуролланган Эрон кўшини билан урушмоқ жуда маҳол эканлиги уларга аён эди.

Бошлиқлар бу мушкул муаммони ечиш учун бош қотириб ўтирганларида, ўтов эшиги олдида турган қуролли йигит Широқ деган бир чўпоннинг киришга ижозат сўраётганини билдирди.

— Широқ! — деб қошини чимирди Рустак. — Ким у?

— Широқ бизнинг уругдан. Бутун умри чўпонлик билан ўтган, — деди Саксфар. — Ўзи жуда фаросатли, доно, дostonчи чол. Эски чалдиворлардан чаён ушлаб ўзини чақтиради. Оғриқ сезмайди. Айтишларича, ёшлигида илон уни чақиб олганда аллақандай гиёхларни суртиб тузалиб кетган эмиш. Ушандан бери илон-чаёндан қўрқмайди.

— Андоғ бўлса, чақир буёққа ўша чолни.

Эшиқдан ёши олтимишдан ошган, тетиккина, барваста бир чол кириб, таъзим қилди.

— Ижозат берсанглар, мен ҳам қаторингизга ўтириб, ўз фикримни айтсам. Нима тўғрида гаплашаётганингизни биламан.

— Ўтир, ўтир, гапингга қулоқ соламыз, — деди Рустак.

— Эрон шоҳининг аскарлари Сирдарё остидаги қум доналаридан ҳам кўп, уларни жангга чорлаб, енгил маҳол.

Шундай бир ҳийла топмоқ керакки, душманинг оёғи тойиб, ҳалокат жарига қулаб тушсин.

— Қани, айт, қандай ҳийла ўйлаб топдинг?— деб сўради Рустак.

— Буни фақат сенга айтаман. Оқсоқоллар ўтовингни тарк этсинлар.

Рустак бу гапни эшитиб афтлари бурушиб кетган оқсоқолларга бир қараб олди-да:

— Нима, сен шу улуг зотларга ишонмайсанми?— деб сўради.

— Инонаман, улар эл гамини ейдиган ҳалол одамлар, ўлсалар ҳам душманга сир бой бермайдурлар. Аммо уларнинг яқин дўстлари, инилари, ўғиллари, хотинлари бор. Мен айтган гапларни беихтиёр уларга айтиб қўйишлари мумкин. Уёғи маълум, эл озига элак тутиб бўлмайду. Оқсоқоллар мени кечирсинлар...

Уруғ бошлиқлари бирин-кетин ўринларидан туриб чиқиб кета бошладилар.

Оқ ўтовдан нарироқда чўққайиб ўтирган оддий кўчманчилар Широқни яхши танир, унинг қўбиз чалиб айтган дostonларини кўп маротаба тинглаган, ўзи ҳам дostonларда мадҳ этилган шерюрак одамлардан бири эканлигини билар эдилар.

Орадан анча вақт ўтгандан кейин Широқ ўтовдан чиқди. Уни кўргач, кўчманчилар даҳшатга тушиб ўринларидан сакраб туриб кетдилар. Кекса чўпон кесилган икки кулоғи ва бурнига куйдирилган намаат босиб, сизиб оқаётган қонни тўхтатишга ҳаракат қиларди. Кутилмаган бу фожиадан газабланган одамлар унинг атрофини ўраб олдилар ва устма-уст савол ёғдира бошладилар:

— Қулоқ-бурнингни нега кесдилар?

— Сен шўрлик нима гуноҳ қилиб эдинг?

Ранги мурдадек оқариб кетган Широқ тишини тишига қўйиб, ўзини бардам тутишга уринар, уруғдошларининг саволларига жавоб бермасди. Уни бир жойга ўтқазиб, куйдирилган намаат билан қонини тўхтатдилар. Чoлнинг сахро шамоли ва чўл қуёшидан қорайган юзида газаб аломати йўқ эди. У ўзига келгач, ўрнидан турди-да, кунботиш томонга қараб кетди. Ҳанг-манг бўлган кишилар унинг орқасидан қараганларича қотиб қолдилар.

Дехқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланувчи сўғд халқини итoатга келтирган Эрон шоҳи Яксартнинг сўл қирғогидаги кўчманчилар устига юриш олдидан дам олмоқда. У етти пахса девор билан ўралган боғ ўртаси-

даги баланд шийпонда ўз аъёнлари билан май ичиб, шакаргуфторлик қилиб ўтирарди.

Мулозимлардан бири шийпон ёнига келиб таъзим қилди-да, қулоқ-бурни йўқ галати бир чол шоҳ ҳузурига киришга изн сўраётганини билдирди. Доро суриштириб, келган одамнинг шак қабиласидан эканлигини билгач:

— Майли, кирсин, — деди.

Икки қуролли мулозим бошлаб келган Широқ шоҳдан ўн беш қадамча берида тўхтади-да, ер ўпди ва ўрnidан туриб, таъзим қилганича қотиб қолди.

Доро баланд бўйли, қушбурун, чиройли одам эди. Унинг понага ўхшаган соқоли кўкрагига тушган ва майин таралган. Устидаги тўқ қизил заррин тўни йилтирар, қўлидаги узун асо дастасига қадалган қимматбаҳо тошлар қоронғи кечадаги юлдузлардек чарақлар эди. Тош кўгирчоққа ўхшаган икки мулозим уни секин-секин елпиб турарди.

Доро камон қошларини чимириб, баланд овоз билан:

— Ҳой одам, ўзинг кимсан, отинг нима ва қайси уругдансан? — деб сўради.

— Отим Широқ, ўзим шак уругиданман, — жавоб қилди чол.

— Келиб менинг истироҳатимни бузмоқдан мақсадинг надир?

— Мақсадим мулозамат камарин белга боғлаб, умримни сиз шаҳаншоҳ хизматида ўтказмоқдир. Жанобларига хайрхоҳ бўлганим туфайли қабиладошларимдан қаттиқ ситам кўрдим. Аларга мен: «Шоҳи Эрон билан урушаман, деб чиранманг, сизларни бир ҳамлада зеру забар қилгай, яхшиси, итоат камарин боғлаб бориб, ул зоти бобаракотнинг этакларидан ўпинг», дедим. Бу гапдан хабар топган ҳукмдоримиз Рустак ғазабга минди ва менинг қулоқ-бурнимни кестирди. Мен энди сизнинг ёрдамингиз билан ундан ўчимни олмоқчиман. Агар ижозати олий бўлса, енгилмас кўшинингизни ёлғиз подачилар биладиган сўқмоқлар билан шак лашкарларининг орқасидан олиб чиқар эдим, кейин уларни қилич дамидан ўтказмоқ қийин эмас...

Широқнинг гапини эшитиб, Доро ўйга толди. Агар жанговар шак қабиалари шу йўсида яқсон қилинса, Ўғуз билан Яксарт ўртасидаги серунум ерларни босиб олган Эрон лашкарларининг бехатарлиги таъмин этилган бўлади. Аммо бу кекса чўпонни бир синаб кўрмоқ керак.

Широқ шоҳнинг ишончсизлик кўзи билан қараётганини фаҳмлаб, ўз сўзининг тўғрилигини исбот қилишга киришди:

— Ахир кулоқ-бурнимни яқиндагина қесилгани кўришиб турибди-ку! Бизникилар бекорга ўз уругларига бундай ситам етказмайдулар.

У ўйлаб қўйган далилларини келтириб, узундан-узоқ гапирди ва ўзининг Эрон шоҳига содиқлигини, шақларга душман эканлигини исбот қилишга тиришди, сўзининг охирида Қуёш тагрисини шафе келтириб олт ичди.

Доро саркардалари билан маслаҳатлашиб, шақлар устига қўшин юборишга, Широқни эса йўл бошловчи қилиб олишга қарор берди.

Эрон аскарлари йўл бошловчининг маслаҳати билан етти кулик сув, озиқ-овқат ва ем-хашак олиб йўлга чиқдилар ва дарёнинг чап қирғогидаги қум саҳроларидан бориб шақларга орқа томондан ҳужум қилмоқчи бўйдилар.

Дастлабки кунлар йўл учта машаққатли бўлмади. Чўл ўтлари энди қовжираб келаётган бўлса ҳам онда-сонда булоқлар атрофида қўм-кўк ўтлоқлар учраб турарди. Бора-бора чўл саҳрога айланди, одамлар ва отларнинг сувга эҳтиёжи оша борди. Афсонавий отларнинг тақаларига ўхшаб уюлиб қолган қумтеналардан ошиб ёки четлаб ўтиш осон эмас эди. Қора терга тушиб ҳансираган отлар оёқларини қумдан аранг тортиб олиб, бошларини қуйи солганларича битта-битта қадам ташлаб борарди. Саҳронинг бераҳм қуёши ёмон ниётда келаётган бу қуролан одамларнинг бошидан олов селини қуяр, ичларини куйдириб, ташналикдан лабларини қовжиратар, қумлар устида жимирлаб турган қайноқ ҳаво ўнкаларини ёндирарди.

Лашкарбошиларнинг тоқатлари тоқ бўлиб, шақлар лашкаргоҳига қанча масофа қолганини Широқдан суринтира бошладилар. У эса манзилга яқинлашиб қолганликларини ва яна икки кун юрши кераклигини айтиб, бошлиқларни юпатарди. Бироқ сермашаққат сафарининг еттинчи кунини ҳам шақлардан дарак толмадилар. Ҳаммаёқ дашт-биебон, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти қуяди. Сув, озиқ-овқат, ем-хашак талом бўлган, ориқлаб кетган отлар ер искаб сув қидиради, қовжираган лаблари шишиб кетган одамлар бир културм сув учун бир йиллик умрларидан кечинга тийёр!

Широқни ўртага олиб: «Бизни қасрга бошлаб келдинг, аблах! — деб қисти-бастига олдилар. Аскарбошилардан бири уни ёқасидан ушлаб силтади ва ҳақорат қила бошлади. Широқ ёқасини унинг кўлидан қутқариб, намат қалпоғини бошидан олди-да, сиражини ва кенг пешонасининг терини артди. Унинг қовжираган лаблари истеҳзоли табассумдан ёришиб, қийиқ кўзларида ўт чақнаб

кетди. Атрофини қуршаб олган газабли чехраларга мағрур қараб туриб, қалноғини ерга бир урди-да, қахқахлаб кулиб юборди:

— Мен енгдим, Доро қўшинини бир ўзим енгдим! — деди у қичқириб. — Сизларни алдаб саҳронинг қоқ ўртасига олиб келдим, — қўли билан кунчиқини ва кунботиш томонни кўрсатди. — Буёғи ҳам етти кунлик йўл, буёғи ҳам. Истаган томонингизга бораверинг! Менинг гўрим шу ерда, — деб оёғи остини кўрсатди.

У ўз муродига етгани учун муқаддас оташ ва сув худосига шукур қилиб, аллақандай бир дуони ўқиди. Дарҳақиқат, у ўз элини қулликдан қутқариб қолиш учун жонидан кечган, ёвуз душманни ҳийла тузоғига илиштириш учун минг турли азоб-уқубатни бўйнига олган эди. Мана энди у ниятига етди, душман аскарини ҳалокат жари ёқасига бошлаб келди. Энди душман нима қилса қилаверсин!

У Рустакнинг ҳузурига кирганида шундай деган эди:

— Агар менинг бола-чақам ва невараларимни унутмасанг, ўз ширин жонимдан кечиб, юрт бошига келган балони даф этардим. Душманни даф қилмоқ учун бир ҳийла ўйлаб топдим. Умрим охирлаб қолди, ахир бу дунёдан кетмоқ керак. Мен эл-юрт учун ўлимнинг ширин шарабатини ичмоққа қарор қилдим... Гапимга қулоқ сол...

Хукмдор униг гапини охиригача тинглаб, фикрини маъқуллаган эди. Шунда у ёнидан ўткир пичоғини олиб, ўз қулоқ-бурнини кесган ва гўё ўз элига хиёнат қилган бўлиб, душман орасига кирган эди...

Газабдан кўзлари олайиб, афт-башараси бужмайиб хунук бўлиб кетган Эрон саркардалари Широқни ўраб олиб, уни ура бошладилар. Саркарда Роносбат дабдаласи чиққан Широқни улар қўлидан қутқариб, бир четга олиб чиқди-да, сув ичирди, сўнгра чодирига олиб кириб, уни яхшилнчча йўлга солмоқчи бўлди. Энди Эрон саркардаси шаклар устига юриш қилиб, уларни тор-мор этишни хаёлидан чиқариб ташлаган, у фақат қўшинини ҳалокатдан қутқариб қолишни ўйларди.

— Агар сен саҳро қудуқлари ва чашмаларини бизга кўрсатсанг, гуноҳингдан кечиб, Сўғдияда истаган қишлоқлардан бирини сенга инъом қилардик.

— Ўз элимининг душманларига ёрдам учун чўзадиган қўлимни кесиб ташлаганим маъқул, — деди у гапни қисқа қилиб. Ҳалокат ёқасида қолган эронийлар аччиқларига чидай олмай фидокор чўпонни чопиб, қиймақийма қилиб ташладилар.

Хоразмшоҳ Абу Абдуллонинг¹ амакиваччаси Абу Наср ибн Ироқ² маърифатпарвар ва донишманд одам эди. У юксак мартабали амалдорлар, аъёнлар билан эмас, ахли илму фозиллар билан суҳбатлашишдан завқланар, инсоннинг зийвати зардўзи чопон ва тилло камар эмас, илм-урфон, деб ҳисоблар эди.

Одатда подшоҳлар тахт-тож тўғрисида хаёл сурадиган яқин қариndoш-уруғларидан қўрқадилар, уларни назорат остида сақлашга уринадилар. Абу Абдулло олим ва фозил амакиваччасидан ҳадиксирамас, унга қимматбаҳо совғалар инъом қилиб, илм билан шугулланишга рағбатлантирар эди.

Абу Наср ноёб китобларни сотиб олиш учун Бағдод, Шомга ўз одамларини юбориб турар, китобхонасини қадимги юнон файласуфлари, табиатшуносларининг араб тилига таржима қилинган асарлари билан тўлдиришга уринар эди. Фалсафа ва юлдузлар олами билан машғул бўлган бу олим ердаги ишларини ҳам унутмас, Хоразмшоҳ узоқ ўлкалардан келган элчиларни қабул қилганда зар ёқали кимхоб чопонини кийиб, белига кумуш камар боғлаб, тахт устида мағрур ўтирган ҳукмдорнинг ўнг томонида қоматини тик тутиб турар эди. Элчилар ўрта бўйли, пешонаси кенг, салобатли олимга ҳурмат билан қараб қўяр эдилар.

Хоразмшоҳнинг пойтахти Кот³ шаҳри Амударёнинг ўнг соҳилида бўлиб, Бухородан катта ва ундан обод эди. Дарёга яқин бўлган тепалик устига қурилган, уч қатор девор билан ўралган қалъа, пештоқлари кошинкор баланд жомелар, дарвозалари тепасида шер сурати солинган карвонсаройлар шаҳарга улугвор тус бериб турар эди. Эрон, Ироқ ва Мовароуннаҳрдан Идил⁴ бўйидаги шаҳарларга, рус ерларига қатнайдиغان карвонлар шу шаҳарда тўхтаб, келтирган молларининг бир қисмини пуллаб, керакли молларни сотиб олар эдилар. Кот шаҳрида юнонийлар, Сурия, Ироқ, рус савдогарларини учратиш мумкин эди.

Абу Абдулло ва Абу Наср илим ва санъат аҳлига ҳомийлик қилганликлари учун бу ерга турли мамлакатлардан олимлар, санъаткорлар йиғила бошладилар. Истеъдодли ёшларини ўз атрофига тортиш ништиёқида юрган Абу Наср шаҳар ташқарисида турадиган зеҳни ўткир, ҳаддан ташқари қобилиятли бир етим боланинг таърифини эшитиб, уни кўришни истаб қолди.

Бир куни у ўз хонасида, хонтахта ёнида ўтириб, бир китобни мутолаа қилаётганида хизматкори кириб, таъзим қилди.

— Сиз айтган етим болани бошлаб келдим.

Абу Наср китобни йиғиштириб, тоқчага қўйди-да, деворга тираб қўйилган ёстиққа суянди.

— Олиб кир!

— Ассалому алайкум, — деди остонадан хатлаб ўтган бўз чопонли бола қўл қовуштириб.

— Ваалайкум ассалом! Кел, берироқ келиб ўтир, — деди уй эгаси пешонаси кенг, қиррабурун, кўзлари ўткир болага диққат билан қараб. У рўпарасига келиб тиз чўккандан кейин: — Отинг нима? Неча ёшдасан? — деб сўради.

— Отим Муҳаммад. Ўнга тўлиб, ўн бирга қадам қўйдим.

— Боракалло. Отангинг отлари Аҳмад бўлса керак.

— Топдингиз. Дадам мен туғилмасдан бурун ўлиб кетган эканлар.

Абу Наср елкасига ямоқ тушган бўз чопонли боланинг бошидаги кўтир чўғирмасига қараб ўйга толди. У вақтларда отаси номаълум бўлган етим болаларни Муҳаммад ибн Аҳмад деб юритар эдилар.

— Ҳозир сени боқаётган аёл ўз онангми?

Бола унга ажабланиб қаради, кўзларини катта қилиб:

— Бўлмасам-чи! — деди.

Уй эгаси тахминни тўғри чиққанини фаҳмлаб, гапни айлантриб ўтирмай, уни имтиҳон қилиб, саводхон эканлигини аниқлади, қуръонни тутилмай ўқий олишини кўриб, ҳайратда қолди.

— Зеҳнинг ўткир экан. Сендек қобилиятли болаларни ўқитиб, вояга етказиш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Истасанг, сени ўзимга шогирд қилиб олай.

— Биз камбағал одамлармиз, ўқиш ҳақини тўлай олмаймиз.

Уй эгаси унинг жавобини эшитиб, беихтиёр кулиб юборди.

— Ақлли бўлсанг ҳам, болалигингга борасан-да! Сен-

дан ҳақ олиб бойиб кетармидим! Текинга ўқитиб сени вояга етказаман, қорнингни тўйгизиб, усти бошинга қараб тураман. Яхши ўқисанг — шунинг ўзи кифоя. Эртага шаҳардаги ҳовлимга онанг билан бирга кел, гаплашиб олуرمىз.

Муҳаммад хурсанд бўлиб, ўрнидан турди, бошига бахт қуши қўнганидан онасини хабардор қилиш учун уйига югурди.

Онаси Абу Насрдек мўътабар зотга асранди боласини жон деб топширди. Шу кундан бошлаб Муҳаммад ибн Аҳмад ҳам, унинг она бўлмиши ҳам муҳтожлик балосидан қутулишди.

Муҳаммад шу вақтгача ўзи тенги камбағал болалар билан чўлга қатнаб, шаҳарга саксовул келтириб сотар, онаси билан тирикчилигини зўрга ўтказар эди. Энди бўлса унинг усти бут, қорни тўқ, сахрога бориб, қирчанги эшагида ўтин онкелиб сотиш ўрнига илм ўрганиш билан машғул.

Ибн Ироқ унга ҳисоб ва ҳандасадан, ёш олим Абу Саҳл араб тили ва табиийётдан дарс бера бошлади.

Бир куни ибн Ироқ Абу Саҳлдан Муҳаммаднинг қандай ўқиётганини суриштирди.

— Одам боласи шул қадар зеҳили бўладур, деб ўйламаган эдим, — деди ёш олим бошларини чайқатиб. — Ҳар куни ўн беш-ўн олти арабча сўзни ёдида олиб қоладур. Мияси чарчамасин деб кунда ўнтадан ортиқ сўзни ўргатмасликка уринаман. Чарчаб қолмасин, кўз тегмасин, дейман-да!

— Қўрқманг, завқ-шавқ билан илм ўрганган кишининг мияси чарчамайду, унга кўз ҳам тегмайду. Мен сизга айтсам, иродасиз, ғайратсиз одамларгина кўзикадулар.

— Рост айтдингиз, — деди ёш олим кулимсираб.

Муҳаммад болалигини қўймас, бўш вақтларига ўзи тенги болалар билан бирга чўлга чиқиб ўйнаб келар эди. Бир куни Абу Наср қўлида бир даста ўт-ўлан ушлаб келаётган шогирдини кўриб, уни ўз хонасига чақирди-да:

— Нега рухсатсиз шаҳардан чиқиб кетдинг? — деб сўради.

— Кечиринг, устод, далага чиқиб ўйнаб келдим. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, дейдилар. Илгари саксовул олиб келгани чўлга чиққанимда, ҳар хил ўтларни, уларнинг уруғини келтириб, бир юнонийга сотар эдим.

— Ундай бўлса, фойдали гиёҳларнинг номини ҳам биларсан. — Устод унинг қўлидаги бир ўтни бармоғи билан кўрсатиб: — Бу нима? — деб сўради.

— Олабўта. Юнончаси «рам-рам».

— Бу-чи?

— Заъфар — «Анихус».

— Ие, сен буларнинг номини қаёқдан биласан?

— Ушал юноний ўргатган. Қўзиқоринни «футр» дейдилар.

— Боракалло. Кейинроқ доривор гиёҳлар хосиятини ўргатадурган бир табибга сени шогирд қилиб берурмиз. Ҳозирча араб тили, илми ҳисоб ва ҳандасани ўрганиб ол.

Устоз шогирдига насихат қилар экан, у шакли нонга ўхшаган, ичи бир неча қават бўлиб, ҳар қаватига доиралар чизилган асбобга тикилиб:

— Бу нима?— деб сўради.

— Устурлоб. Қўй, ушлама!— деди Абу Наср устурлобнинг бандидан ушлаб олган шогирдининг қўлига беозор туртиб.— Кейин сенга унинг бандидан ушлаб айлантиришни, офтоб ва ойнинг осмондаги ҳолатини белгилашни ўргатурман.

* * *

Мухаммаднинг зеҳни кундан-кунга очилиб, муаллимларини ҳайратга сола бошлади. Ҳандаса ва ҳисоб илминини яхши ўрганиб, берилган масалаларни мустақил ҳал этадиган бўлди. У ибн Ироқнинг кутубхонасида ўтириб, китоб мутолаа қилишни яхши кўрар эди. Бир куни устоди унинг қўлидан Арастунинг «Мобаъдат табиа»⁵ деган китобини тортиб олиб, тоқчага қўйда-да:

— Бундай китобларга ҳали-вери тишинг ўтмайдур. Ҳозирча Арастуни тинч қўя тур, Иқлидуснинг «Ҳандаса» сини⁶ ўқи!— деб, қўлига чарм муқовали бир китобни тутқазди.

— Яхши тушунмасам ҳам, фалсафий китобларни ўқишдан завқланаман. Қулогимга қадим замонда ўтган ҳукамоларнинг овози эшитилаётгандек бўладур. Мана, қулоқ солинг...— У ҳозиргина ўқиган бир бобни ёддан айтиб устодини ҳайратда қолдирди.

Шундан кейин Абу Наср шогирдининг қўлида қадимги юнон ҳукамоларининг асарларини кўрса ҳам, индамайдиган бўлди. «Майли, ўқийверсин, ёд олсин, ахир бир кун тушуниб олади», деб ўйлади у.

Беруний, яъни шаҳар ташқарисида туғилиб ўсган одам деб ном олган Мухаммад ўн беш-ўн олти ёшдаёқ фалсафа, мантиқ ва илми фалакка доир асарларни ўқиб

тушунадиган, куёш ва сайёраларнинг осмондаги ҳолатини кузатадиган бўлди.

У бўш вақтларида шеър ўқир, диний китобларни мутулаа қиларди.

— Муқаддас китобларда кишининг кўнглини хижил қилатурган гаплар бор,— деди у бир куни устоди кутубхонага кириб тепасига келганида.— Ўтиринг, кўнглимдаги шак-шубҳа тугунларини ечишга ёрдам беринг. Тавротда, худо оламни олти кунда яратди, биринчи куни еру осмонни, учинчи, яъни чоршанба куни ой билан куёшни яратди, дейилган. Қолбуки, кун ва туннинг сабабчиси — чиқиб, ботиб турадиган офтоб-ку! У биринчи куни яратилиши керак эди, ахир...

— Бас қил!— деди Абу Наср унинг сўзини оғзидан олиб.— Шаккоклик... Муқаддас китобларни илми мантиқни ўрганмасдан бурун ўқимоқ керак.

У шу маҳалгача ҳеч ким пайқамаган ҳақиқатга гидроки етган шогирдининг фаҳм-фаросатига қойил қолди, лекин шаккоклик йўлига кириб, фалокатга йўлиқшидан қўрқиб, унга эътироз билдириш учун далиллар ахтара бошлади.

— Худонинг куни бизнинг бир кунимиз билан тенг эмас,— деди у ниҳоят.— Қуръонда, худонинг куни сизнинг эллик минг йилингизга тенг, дейилган. Англадингми? Кел, энди бу тўғрида баҳслашиб ўтирмайлик. Сен энди плоҳият бобидаги тадқиқотларингни тўхтатиб, тиббиёт ва жуғрофия билан шуғуллан.

Беруний қадимги юнон ва Ўрта Осиё жуғрофиюларининг асарларини ўқишга киришиб кетди. Батлимус⁷ ўз китобларида ер куррасининг глобусини ясаш йўлларини ўргатган эди. Йигирма бир ёшга кирган ёш олим кутри (диаметри) етти газ келадиган катта глобус ясади.

Турли мамлакатлар, шаҳарларнинг жуғрофий мавқеи, ораларидаги масофани белгиловчи чизиқлар чизди. Хатти-устувонинг⁸ жанубида қуруқлик йўқ, деб ўйлагани учун уни кўк ранга бўяди. Бундан бошқа самовий жисмлар устида мушоҳада олиб бориш учун устурлоблар, бурчак ўлчайдиган катта асбоблар ясади. Олиб борган мушоҳадаларини катта бир дафтарга ёзиб бора бошлади.

(911)...

1001...

1002...

II

Шу вақтда Жайхун устида фалокат булутлари пайдо бўла бошлаган эди. Гурганж амири Маъмун⁹ бинни Муҳаммад Хоразмшоҳ Абу Абдуллони йиқитиб, ўзи ягона

подшо бўлиш, пойтахтни Гурганжга кўчириш ниятига тушган, уруш очил учун баҳона қидира бошлаган эди. Бериш эса имконият эшиклари ёпилмасдан бурун куёш устида олиб бораётган кузатишларини охирига етказишга шошилди. Сомонийлар¹⁰ хонадони ҳукмрон бўлган Мовароуннаҳрда ҳам тинчлик бузилган, лашкарбошилардан гоҳ униса, гоҳ буниса исён кўтариб, сомонийлар давлатининг чирган устунларини силкитиб, йиқитишга уринар эдилар.

Хоразмшоҳ Абу Абдулло бу воқеаларни ташвиш билан кузатар, уларнинг ўз тақдирига қандай таъсир кўрсатиши устида бош қотирар, лекин ўйлаб ўйининг тагига етолмас эди.

Бир куни у тоқчалари гапчкор, даричаси олтин нақшлар билан безалган хужраи ҳосида амакиваччаси Абу Наср билан гаплашиб ўтирганида шу тўғрисида гап очди:

— Сипаҳсолор Абу Али ибн Симижур¹¹ сомонийлар бошига битган бало бўлди. Мана, бир неча йилдирки, ул побакор Нух бинни Мансурга¹² қарши исён байрогини кўтариб, Мовароуннаҳрнинг тинчини бузиб келмоқда. Кечагина Бухородан келган чопар қизиқ бир хабар келтирди: «Нух бинни Мансур Ғазна вилоятининг ҳоқими Сабуктакин¹³ билан анинг ўғли Маҳмудни¹⁴ ёрдамга чорлабдур. Ўйлайманки, ота-бола исёнкор сипаҳсолорни ажал чоҳига жойлагайлар».

— Илоё айтганинг келсин. Юртнинг тинчин бузган исёнкорлар ўлимга сазовордурлар, — деди Абу Наср тахдан тушиб гилам устида чордана қуриб ўтирган чўққисоқол Хоразмшоҳга қараб.

Орадан кўн вақт ўтмай, Ҳазораспдан келган нома Абу Абдуллони қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳазорасп ҳоқими сомонийларга қарши тиг кўтарган Абу Али Симжурнинг енгилиб, Хоразмга қочгани, ҳозир шаҳар яқинидаги бир қишлоққа етиб келганини билдирган ва уни асир қилиб олишга рухсат сўраган эди.

— Дарҳол асир олиб, пойтахтга юборсин, — деди Абу Абдулло сарой вазирага. — Қўл-оёғини боғлаб, Бухорога юборгаймиз.

— Ижозат бер, сўз айтай, — деди Абу Наср Мансур. — Аввал ўйлашиб кўрайлик. Бемаслаҳат ишнинг оқибати на бўлишини ўзинг биласан. Эҳтимол, Нух бинни Мансур анинг гуноҳидан ўтиб, Маъмун ихтиёрига юбораётгандир. Агар биз...

— Нух анинг гуноҳидан ўтиши мумкин эмас! — деб чоборди Абу Абдулло қизишиб. — Қорабугроҳон Бухорога

яқинлашганида Абу Али анинг томонига ўтиб, шаҳар дарвозасини очиб берган эди. Нуҳ Бухорони қайтиб олгач, ул нобакор Балх ҳокими сотқин Фоиқ билан иттифоқ тузиб, исён байроғини баланд кўтарди. Агар Сабуктакин ўз ўгли билан ёрдамга келмаганида сомонийларнинг ҳоли нима кечар эди, энди ул нобакор мағлубиятга учраган экан, бизнинг вазифамиз ани асир олиб, Нуҳ бинни Мансурга топширмоқдир.

Бундай шошилиш қадам ташлашга қарши бўлган сарой вазири афв сўраб, бир сўз айтмоқчи эди, Абу Абдулло унга сўз бермади.

— Абу Али Симжурда менинг хусуматим бор. Эсингда бордир, Нуҳ бир вақтлар менга Абивардни берган эди. У исёнкор нобакор ўшал обод шаҳарни забт этиб, менинг аскарларимни киритмади. Шунинг аламидан чиқолмай юрар эдим, энди ўч олмоқ фурсати келди. Қўл-оёғи банд душман билан сўзлашмоқ нақадар завқли!.. Менинг амрим шу: дарҳол ани асир олиб, олдимга келтирсинлар! Биз анинг додини бериб, сўнгра Бухорога тортиқ қилиб юборгаймиз.

Сарой вазири ноилож бош эгиб, фармони олий ҳозирлагани чиқиб кетди.

* * *

Еш олим Амударёнинг гарбий соҳилидаги бир овлоқда офтоб даврасининг энг баланд нуқтасини аниқлашга уриниб турганда, Абу Насрнинг бир мулозими унинг елкасига қўл тегизиб:

— Сизга халақит берганим учун кечиринг, — деди. — Сизни устоз чорлаётирлар.

— Нима ҳодиса бўлди? Тинчликми? — деб сўради Беруний, офтобни кузатавериш қизариб кетган кўзларини ишқалаб.

— Тинчлик бўлганида сизни безовта қилмаган бўлур эдилар. Кот шахрини босиб олиб, бутун Хоразмга ҳукмрон бўлишни истаган Гурганж амири, Абу Алини озод этаман, деб юриш бошлаган эмиш. Бир ҳафта ўтмай, шахримизни босиб олса керак.

— Худо кўрсатмасин у кунларни. Гурганж амиридек золим юртимизга хожа бўлса, ҳолимизга вой! Орқамизда таассуб қамчиси ўйнагусидир... Сиз манави устурлобни кўтариб олинг, — деди Беруний бошқа бир асбобни қўлга олиб.

Юз-кўзини соқол босган мулозим эшкак эшар экан, тинмай вайсар эди:

— Бир қозонда... икки кўчқорнинг боши қайнамас... Гурганж амири бизнинг шохдан бой... аскари кўп... карвонсаройлар... қул бозорлари... ажнабий савдогарлардан озмунча бож... тушади, деб ўйлайсизми?

Улар ўнг қирғоққа ўтиб, қайиқни қозиққа боғлади-лар, асбобларни олиб, сарой томон жўнади-лар.

Кечаси билан ухлай олмай кўзлари киртайиб қолган Абу Наср Мансур ибн Ироқ шогирдини панага тортиб:

— Бу ердан кетиш керак. Анжомларингни йигиштириб, йўл ҳозирлигини кўр. Тонгда Абу Вафонинг карвони Рай шаҳрига кетар экан,— деди.

Беруний ҳеч нарсага тушунмай, унга савол назари билан қараб қолди.

— Сен офтобни кузатаман деб, ерда бўлаётган кўп ҳодисалардан беҳабар қолгансан. Ҳазорасп ҳокими Абу Алини занжирбанд қилиб, бу ерга юборганидан хабар топган Маъмун аскар тўплаб, сафарга чиққан эмиш. Биз Абу Али Нуҳ бинни Мансурдан қочиб келаётир, деб ўйлаган эдик, ҳолбуки, Бухоро ҳукмдори анинг гуноҳидан ўтиб, Гурганж амири ихтиёрига жўнатган экан!

— Амирга баҳона топилибдур-да, Абу Алини озод этмоқчи баҳона қилиб, қилич яланғочлади, денг?

— Шундоқ. Бизнинг саркардаларимиз анга сотилган. Уч-тўрт кун ичида амир пойтахтга бостириб кирса керак. Тезроқ жўна.

— Андоғ бўлса, сиз ҳам мен билан бирга кетинг.

— Йўқ, шул ерда қоламан. Кетиб қолсам, Гурганж амири менинг тўғримда шубҳага тушгусидур. Ахир, мен афригийлар¹⁵ уруғиданман. Осмонга чиқсам — оёғимдан, ерга кирсам — қулогимдан тортадур. Яхшиси, таслим бўла қолай.

— Шундоқ юртимизни, сиздек азиз устозни ташлаб кетаманми, а?

— Бошқа илож йўқ. Одам ўзини хавф-хатардан олиб қочмоғи лозим. Эҳтиёткорлик қўрқоқлик эмас.

— Тажриба соҳиби бўлган донишманд одамларнинг маслаҳати саодат йўлини очиб берадур, деганлар машойхлар. Яхши, менга оқ фотиҳа беринг, бориб сафар анжомини ҳозирлай!

Болалигидан бошлаб турли гиёҳлар ва уларнинг хосиятини билишга қизиққани учун Абу Райҳон лақабини олган Беруний ўзига керакли буюмларни бўғжомага жойлаб, тонг-сахарда карвон билан йўлга чиқди.

Йигирма икки ёшга қадам қўйган бу йигит ҳар ишнинг оқибати хайрли бўлишига, тақдир унга ёмонликни раво кўрмаслигига қаттиқ ишонарди. У ҳамроҳлари билан обод қишлоқлар, сувсиз саҳролардан ўтиб, йўл азобиغا бардош бериб, Техрон яқинидаги Рай шаҳрига етиб борди. Бу ерда у Гурганж амири Маъмур бинни Муҳаммад Қот шаҳрини босиб олганлиги, Хоразмшоҳ Абу Абдуллони асир қилиб олиб кетиб, уни қатл эттирганини, бунинг устига Қот шаҳрининг ярмини сув босиб кетганини эшитиб, юраги қонга тўлди. Устоди Абу Наср ибн Ироқнинг ҳоли нима кечди экан? Наҳотки, амир унинг ҳам ҳаёт гулшанини мамот гулханига отган бўлса?.. Ёш олимнинг мусофирчиликда бошидан кечирган кулфатлари бу ташвишлар олдида ҳеч гап эмасди. У ғам-андуҳларини оғир меҳнат билан, мутолаа ва илмий машғулот билан енгишга уринди.

Баҳор пайтлари тоғларнинг устини қалин булутлар қоплаб, жала қўйиб берганида тоғ ёнбағридаги тош, тупроқни сел оқизиб кетади, турли жинслардан таркиб топган юмшоқ тошлар парчаланиб, шағалга айланади, қиррали метин тошлар бир-бирига урилиб силлиқлашади, бора-бора юмалоқ шаклга кириб, бир-бирига ишқалана-ишқалана сайқал топади.

Ёши йигирма иккига қадам қўйганда Берунийни ҳам ҳодисалар сели юмалатиб ўзи билан бирга жанубга олиб кетди, уни фозил одамлар билан ўзини олим ҳисоблаган мақтанчоқ пулдорлар, мағрур подшоҳлар билан тўқнаштирди; унинг тартибсиз, жўшқин фикрлари мунтазам бир шаклга кириб, вояга етди. Бераҳм тақдир тўққиз йил уни у қўлидан бу қўлига отиб ўйнаб, чиниқтиргандан кейин яна ўз юртига иргитди.

III

Туя устида бир маромда чайқалиб келаётган қора соқол, қирғий бурун йигит узокдан кўзга ташланган Гурганж қалъасининг баланд минораларига, офтобда қошилари ярқираб кўринган жоме ва мадрасаларнинг пештоқларига суқланиб қарарди. Юзида саросима аломати йўқлигидан, қоматини тик тутиб, илжайиб қўйишидан у кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, аччиқ-чучуқни тотган тadbиркор йигитга ўхшарди. Карвон дарвоза тагидаги хандақ кўпригидан ўта бошлаганда баъзи йўловчиларнинг кўзлари жавдираб, юзларида ташвиш аломати пайдо бўлди. Аммо қирғий бурун йигит эса бепарволик билан

чакмонининг олдини ёниб, белбоғини бошқатдан боғлаб олди. Рўмолчаси билан юз-кўзининг чангини артиб, орқа-роққа сурилган чўғирмасини тўғрилаб кўйди.

Эрон, Ироқдан Шарқий Европага кетаётган савдогарлар Гурганжда тўхтаб ўтадилар. Шаҳар аҳолиси кунда шаҳар дарвозаларидан кириб-чиқиб турадиган туя карвонларига ўрганиб қолган, шу сабабдан хижрия ҳисоби билан 305 йилнинг¹⁶ идк баҳорида Ҷуржон шаҳридан келган бу карвон бир неча савдогар, карвонсарой эгалари ва ўн-ўн беш бекорчидан бошқа ҳеч кимни қизиқтирмади.

Карвон шаҳарнинг энг катта карвонсаройларидан бирига кириб келди, туякашлар туяларини чўктириб, сарой хизматкорлари ёрдамида уларнинг устларидаги юкларни тушира бошладилар. Бизнинг йигит эса бор-йўғини жамлаган қопини қўлтиқлаб, дарвоза олдида турган саройбон олдига келди, унга салом бериб, бир кеча ётиб кетиш учун ҳужра сўради. Саройбон йигитнинг ёнида хизматкори йўқлигини кўриб, унинг камбағал бир мулла эканини англади. Менсимасдан:

— Гурганжга биринчи келишингми? Нечун бир кеча ётиб кетмоқчисан?— деб сўради.

— Ёшлигимда шаҳрингизга бир келган эдим. Эмди шул ерда туриб қолсам керак. Обрўли бир одамга меҳмон бўлиб келаётирман. Ювинмай-таранмай ул киши ҳузурига бормоққа иймандим.

— Тўғри, обрўли кишилар олдига озода бўлиб борган яхши. Қани, юринг,— деди у негадир бу гал сизлаб.

Саройбон йигитни зинадан иккинчи қаватга олиб чиқиб, бурчакдаги тор бир ҳужрага жойлаштирар экан, отини, қаерданлигини суриштирди.

— Отим Муҳаммад,— деди йигит похушлик билан.— Ҷзим Кот шаҳриданман.

Саройбон эса йигитнинг гаплашишга тоби йўқлигини кўриб, унинг наслу насабини суриштириб ўтирмай, пастга тушиб кетди.

Йигит ҳужрага жойлашиб, бир оз дам олгандан кейин сарой ёнидаги кўҳна мўрчада ювинди, кийимларини алмаштириб, сартарошхонага кирди. Сочини олдириб, соқолини қайчилатгандан кейин ҳужрасига қайтди. Кечаси мириқиб ухлаб ўзига келди. Нонушта қилиб, оқ туя жунидан тўқилган чакмонини, янги қавуш-маҳсисини кийди-да, саройбон олдига тушди. Салом бериб, Абу Наср ибн Али ибн Ироқнинг ҳовлиси қаердалигини сўради. Саройбон унга бошқача назар билан қараб, ҳурмат билан:

— Жаноблари ул кишига меҳмон бўлиб келдиларми? Ул зотнинг кимлари бўладилар?— деб сўради.

— Яқин одамлари бўламан.

— Шул гапингизни кеча айтмайсизми? Яхшироқ хужра топиб берган, хурматингизни жойига келтирган бўлардим. Ахир, ул зот қадимий Хоразмшоҳлар уругидан бўладилар-а! Наҳотки, уйлари қаердалигини билмасам! Мен сизга бир одамни қўшиб юбораман, уйларини кўрсатиб қўядур,— деди саройбон.

Меҳмон сернақш дарвоза олдига етиб келгач, саройбоннинг хизматкорига жавоб бериб юборди-да, мис ҳалқани тақиллатди. Орадан икки-уч дақиқа ўтгач, дарвозанинг чап тавақасидаги кичкинагина эшик очилиб, соқоли оқара бошлаган, чўғирмали бир одам кўринди.

— Ассалому алайкум, бобо,— деди йигит балад овоз билан.

— Ваалайкум... Хўш, хизмат?

— Сиз бул даргоҳга яқинда келган кўринасиз. Йўқса, мени таниган бўлур эдингиз.

— Орий, шундоғ. Хизматга кирганимга беш йил бўлди. Сиз... кимлари бўласиз?

— Шогирдлари. Беруний хизматингизга келди, десангиз бас!

— Ие, Муҳаммад... Абу Райҳон, ўғлим, сенмисан?— Ичкаридан ҳаяжонли бир овоз эшитилди. Бошига чўққили духоба тақя кийган, кенг пешонали, сочлари оқара бошлаган чол ичкаридан чиқиб келди ва мусофир йигит билан қучоқлашиб кўришаркан, кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Қачон келдинг? Юкинг қани?

— Кеча... Юким карвонсаройда қолди.

— Тўғри шу ерга келавермабсан-да. Сени фарзанд деб эдим, ахир...

— Мени маъзур тутинг, устоз. Уст-бошим кир-чир бўлганидан тўғри келаверишга ботинолмадим. Ювиниб, либосларимни алмаштиришим керак эди.

— Хўп, майли. Қани, ичкарига юр.

Уй эгаси олтмишга бориб қолган бўлса-да, шахдам қадам ташлаб, шогирдини меҳмонхонага бошлади.

— Ажаб иморат солдирибсиз,— деди йигит.

Улар меҳмонхонага кириб кўрпачага ўтирганларидан кейин юзларига фотиҳа тортиб, ҳол-аҳвол сўрашдилар.

Беруний ганчор тоқчалардаги чарм муқовали китобларга кўз югуртириб, кулиб қўйди. Уй эгаси унинг хурсанд бўлганидан завқланиб:

— Сенга китоб бўлса — бас. Ошни ҳам унутасан, нонни ҳам, — деди. — Едингдами, ёшлигингда бир неча маротаба қўлингдан Арасту, Афлотуннинг асарларини тишинг ўтмайду, деб тортиб олган эдим. Сен тушунмасанг ҳам аларни ўқир, баъзи жойларини ёд олардинг. Тўғриси айтсам, оғир дамларда мени юпатган, ором берган шулар бўлди.

Абу Насрнинг ёшроқ бир мулозими дастшуй билан қумгон келтириб, меҳмон, мезбон қўлига сув қўйди, дастурхон ёзиб, баркашларда нон, шинни, қанд-қурс, яхши сақланган узум ва бир коса шарбат олиб келиб қўйди. Бериш ҳудди ўз уйига келгандек нонни ушатиб, кичкина бир бўлагини шиннига ботирди-да, оғзига солиб чайнай бошлади.

— Соғ-саломатлигингизни кўриб, беҳад қувондим, — деди у шарбатдан бир ҳўплаб. — Бошингиз узра елиб ўтган фалокат шамоллари сизга зарар етказмабдур. Гурганж амири жонингизга қасд қилмабдур. Асли мен ҳам ёнингизда қолаверсам бўлар экан.

— Йўқ, кетганинг яхши бўлди. Амирни ёмонлаб юрган сен тенги йигитларнинг кўни нобуд бўлди. Ёшлигиндан сен ҳам тилингга ихтиёрсиз эдинг. Бул ерда қолсанг, нима бўлишингни худо ўзи билар эди. Мусофирлик водийсида оёғингга раиш-алам тиканлари қадалган, яхши-ёмон одамлар билан тўқнашиб, руҳинг инкишоф топганга ўхшайду. Буни мактубларингдан, ёзган асарларингдан англадим. Рай шаҳрида олимлик даъво қилган занги ва оми бир одамдан хўрлик кўрибсан, Ҳомид ал Хўжандий каби олим билан расадхонада ишлаб, кўп нарсалар ўрганибсан. Журжон ҳукмдори Қобус саройида иззат-ҳурмат кўрибсан. Ул ерда ёзган «Осори боқия» нгни ўқиб, беҳад хурсанд бўлдим.

Ёш олим бошини қўйи солиб, устодининг сўзларига мамнуният билан қулоқ соларди.

— Қобус қандоқ одам экан? — деб сўраб қолди Абу Наср бир оздан кейин.

— Нима дейишимни ҳам билмайман. Ўзингизга маълум, ул сиёсатли, уддабурон ҳукмдор, истеъдодли шоир ва ҳар тарафлама олим. Араб тилида ёзган шеърлари таҳсинга сазовор. Аммо бир нуқсон шулки, тааддини ўзига ҳунар, афви айб деб биладур, андак хатоси учун ўз амалдорлари ва фуқаронинг бўйнига қилич урдирадур.

Шогирдининг гапини эшитиб, Абу Насрнинг қуюқ қошлари чимирилиб кетди.

— Иззат-нафси кучли подшонинг қаҳридан худонинг

ўзи асрасин, — деди чуқур нафас олиб. — Ул тўғрида мен яхши гаплар эшитган эдим. Довулнинг товуши узоқдан ёқимли эшитиладир, деб бекорга айтмаганлар. Ҳайтовур, сенга зиёни тегмабдур.

— Агар, сизнинг мактубингизни олмаганимда, ҳолим нима кечшини билмас эдим. Сўнгги вақтларда Қобус меидаи шаънини ярашмайтурган ишларни талаб қила бошлаган эди.

— Чунончи, қандоқ ишларни? — деб сўради Абу Наср сергакланиб.

— Ул юрт улуглари ва ажнабий элчиларни қабул қилгонда анга мулозимлик қилиб туришимни талаб этди.

— Яъни, шуидоқ олим, менинг хос мулозимим деб керилмоқчи бўлибдур-да! Кишининг бошига ҳумо қуши кўнса, кўнгли нималарни тусамайдур. Тавба!

— Агар Али ибн Маъмун¹⁷ номидан ёзган хатингизни кўрсатмаганимда менга рухсат бермас эди. Феълимни биласиз, Қобус саройида албатта бошимга бир фалокат орттирар эдим...

Мулозим таом олиб келди, кейин идиш-товоқларни йиғиштириб, дастурхонга икки пиёла шарбат келтириб қўйди. Овқат маҳалида ҳам, овқатдан кейин ҳам устод билан шогирдининг суҳбати тўхтамади. Ниҳоят, Абу Наср:

— Эмди Али ибн Маъмунга салом бериб келайлик, — деди. — Гарчи, отаси Хоразмшоҳ Абу Абдуллои ёвузларча қатл эттирган бўлса ҳам, ўглига нисбатан юрагимда қатрача адоват йўқ, чунки отасининг ёмон ишлари учун ўглини айблаб бўлмайдур. Марҳум Маъмун бинни Муҳаммад қиличидан қоғ томган бераҳм подшо эди, бизнинг авлоддан кўп одамларнинг ёстиғини қуритди, аммо кўп ўтмай, ўзи ҳам қиличдан ўлди. Аммо ўгли унинг акси, инсофли, маърифатпарвар одам. Рост, Али ибн Маъмуннинг ҳам ўзига яраша нуқсонлари бор, аммо фазилатлари алардан устунроқ. Энг яхши хислати — илм-фан арбобларига ҳомийлигидир. Юр, сарой аҳлига муносиб либосларни кийиб, даргоҳига борайлик.

IV

Беруний Гурганжга келган йили қизиқ бир ҳодиса юз берди. Еш олим самовий жисмларнинг ҳолатига қараб, рамазон ойининг ўн тўртинчи куни, чоршанбага ўтар кечаси ой тўла тугилишини аниқлади ва уни кузатишга ҳозирлик кўра бошлади. Худди айтган куни қоронги

тушини билан ой ернинг соясига кира бошлади. Авом халқ ойнинг куйиб кетишидан кўрқиб, ҳаяжон ичра жом, челак, тос чалиб, фалокатнинг олдини олмоқчи бўлар, муллалар эса, гуноҳимиз ошиб кетганидан худо бизни оғоҳлантираётир, деб азон айтар эдилар. Бутун шаҳарни қий-чув босган, аммо Беруний мийиғида қулиб, ер қурасининг ойга тушган сояси диаметрини ўлчаш билан машғул эди. Хоразм тупроғига қадам қўйган йили юз берган бу ажойиб ҳодисани у бошқалар каби ёмонлик эмас, яхшилик аломати деб билар эди.

— Авом халқ ҳам, муллалар ҳам бу ҳодисанинг сабабларини билмаганларидан, худонинг қаҳри келгани учун шундай бўлди, деб осонгина қутуладурлар. Уламолар ўз нодонликларини худонинг номи билан ниқобламоқчи бўладурлар, — деди у Абу Насрга турли хандасий шакллар, рақамлар билан тўлиб кетган қоғозни узатар экан.

— Бу гапингни мендан бошқа одамга айтма, дин пешволаридан кўрқмоқ керак, — деди устоди қоғозни кўлга олиб, уни кўздан кечираркан. — Илоё, сенга кўз тегмасин. Айтганингдек, бул ҳодиса сен учун ҳам, юрт учун ҳам яхшилик аломати бўлсин.

Дарҳақиқат, ўша йилдан бошлаб Гурганжга ҳар тарафдан олимлар кела бошладилар, шулар қаторида иби Сино ҳам бор эди. Улар Беруний атрофига тўпланиб, унинг фалакнёт ва тиббиёт соҳасида олиб бораётган илмий ишларини кузатиб бордилар.

* * *

Али иби Маъмун қаттиқ бетоб, сарой аҳли оёқ учида юриб, шивирлашиб гаплашади. Иби Сино ипак тўшак устида қимир этмай ётган, ранги мурдадек оқарган шоҳнинг томирларини ушлаб, ёнида турган табиб ал Масиҳийга¹⁸ кўз қирини ташлайди ва билинар-билинимас бош чайқаб қўяди.

Табиблар ўн уч йил тахтда ўтириб, беармон ҳаёт сурган, муҳаббат шароби ва майи нобни ортиқча истеъмол қилиб, энди дармондан кетган подшони ўлимдан олиб қолиш тараддудида, саркардалар, аъёнлар эса бир хонага тўпланишиб, қазо қилса, тахтига кимни ўтиргизамиз, деб бош қотиришмоқда.

Баъзилар тахтга подшонинг тўққиз яшар ўғлини, баъзилар иниси Абул Аббосни муносиб кўрадилар, бир-бирлари билан талашиб-тортишадилар.

Абул Аббос ўқимишли, хушфезл, шу билан бирга маишатпараст, продасиз одам. Бу кейинги хислатлари мамлакатни истаганча тасарруф қилмоқ шиятида бўлган аъёнларга жуда қўл келади. Тоғ-тахт теварагида тўпланган олимлар, шоирлар, созандалар ҳам унинг подшо бўлишини истайдилар.

Ниҳоят, Абул Аббоснинг тарафдорлари устун чиқиб, бошига хумо қуши қўнди. У тахтга ўтириши билан удабурун ва доно Ас Суҳайлини ўзига вазир қилиб олди, Маҳмуд Газнавий ва Ўзганд хони билан дўстлик ипларини мустаҳкамлаб, ички ишларни тартибга солди.

Олимлар саройдаги катта бир хонага тўпланиб суҳбатлашаётганларида Абул Аббос Маъмун ҳам бир чеккага қўйилган тахт устида жимгина ўтирар, мунозара бошланганида худди паҳлавонларнинг курашидан завқланган ишқибозлардек жонланиб кетар эди.

Орадан бир неча йил ўтгандан кейин байтулҳикмат¹⁹нинг шуҳрати ҳарёққа тарқалиб, душманлар кўнглида ҳасад, дўстлар қалбида ҳавас уйғота бошлади.

V

Ёр-биродарларидан бир нечаси, иби Сино ва Абу Саҳл Масиҳий Газнавий қўлига тушмаслик учун Хоразмдан кетиб қолганларидан кейин юрагига қил сизмай қолган Беруний меҳнат билан ўзини овутишга уринар эди. Кейинги вақтларда у жавоҳирларнинг турлари ва хосиятларини ўрганишга киришган эди. Бало ўқига нишон бўлмасдан бурун бу ишларини охиригача етказишга ҳаракат қилар эди. Бир куни дошқозонда аччиқтош сувига қаҳрабони солиб қайнатаётган эди, саройдан фаррош келиб:

— Зоти олийлари сизни чорлаётирлар, зарур бир иш чиқиб қолган кўринадур,— деди.

Беруний нохушланиб, қозон тагидаги оловни тортиб ўчирди, қаҳрабони олиб қутига солар экан, у нима учун қизарди экан, деб бош қотирарди. Мияси бу қимматбаҳо жавоҳирнинг сир-асорини билиш билан банд экан, устидаги коржомасини ечиб, ювинди. Артиниб бўлиб, қимматбаҳо шойи тўнини кийди, салласини ўраб, саройга жўнади.

Хужраи хосида ўтирган ёш подшоҳ эшик ёнида туриб таъзим қилган олимни чақириб ўнг томонидан жой кўрсатди.

— Зарур бир иш чиқиб қолмаса, сизни безовта қилмас, ашингизга халал бермас эдим...

— Подшонинг амри вожиб, — деди олим кимхоб тўшақка ўтираркан, ранги рўйи кетиб қолган Абул Аббосга савол назари билан қараб.

— Биз учун бахт эшиги ёпилиб, ранжу алам даври бошланганга ўхшайдур. Кеча Ғазнадан қайтган элчимиз ноҳуш хабарлар келтирди. Маҳмуднинг вазири Ҳасан Маймандий элчимизни чақириб олиб: «Агар подшоҳингиз биз билан дўст бўлишни истаса, Хоразм масжидларида жумъа намозида амиралмуслимин Маҳмуд Ғазнавий номларига хутба ўқитсин», деб маслаҳат берибдур. Бу гапга нима дейсиз?

— Хожа Ҳасан бамисоли Маҳмуднинг занжирдаги итида! — деди олим ўзини тутолмай. — Анинг акиллашига қудок солма. Ит ҳураар, карвон кечар. — Абул Аббос ўзидан ўн уч ёш кичик, бир чеккаси шогирди бўлгани учун Беруний уни сансираб гапирарди.

— Маҳмуддек подшонинг вазири ҳеч маҳал ўз ҳукмдоридан бемаслаҳат бир гап айтмаса керак.

— Шундоқ. Лекин биз бу гап вазирнинг ўзидан чиққан, деб гумон қилишимиз, шул сабабдан анга бовар қилмаслигимиз керак.

— Сиз Маҳмудни билмайтурганга ўхшайсиз.

— Биладурман. Анинг забардаст саркардалари бор, заиф душман устига бало-қазодек ёпирилиб боратурган аскарлари беҳисоб. Биз бу балони даф этиш учун анинг душманлари билан иттифоқ тузиб, ўзимизга дўстлар орттирмоғимиз зарур. Агар Туркистон хонлари билан бир ёқадан бош чиқарсак, Маҳмуд пешонамизга ҳам черта олмас эди.

— Хонлар ҳокимият талашиб, бир-бирлари билан бўғишаётирлар. Қандоқ қилиб, биз билан муттафиқ бўлуларлар!

— Агар аларни бир-бирлари билан яраштирак, биздан миннатдор бўлиб, бегараз дўст эканлигимизга ишонч ҳосил қилгусидурлар.

Абул Аббос Маъмун ўйланиб қолди.

— Майли, мен саркардалар билан маслаҳатлашиб кўрай. Агар керак бўлса, Ўзгандга Маҳмуд Ғандани юборамиз. Ул доно ва жасур одам. Ўзгандда элчи бўлиб турганда хонлар орасидан дўстлар орттирган. Аммо... — Маъмун иккиланиб туриб қўшиб қўйди: — Ҳозирча Хоразмнинг чеккасидаги бирор масжидда Маҳмуд номига хутба ўқитсак...

Беруний чуқур ўйга толди: «Афсуски амир ал Сухай-

лидек уддабурун вазирни ҳайдаб юборди, ҳозир аҳвол мушкуллашган пайтда ундан бир маънили маслаҳат чиқармиди?..» деб ўйлади.

— Ҳозирча шошмай туриш керак. Бул тўғрида сараскарлар ва раият бошлиқларига маслаҳат солмаган яхши. Аларнинг кайфиятлари манга маълум, давго кўтарғусидурлар.

— Маҳмуднинг талаби ростми, ёлғонлигини билмоқ учун Ғазнага одам юборсак...

— Ҳозирча шошмай тур. Аввал ўйлашиб кўрайлик, ҳар мушкул масалани ҳам ҳал қилиш йўли топиладур.

...Орадан бир қанча вақт ўтди. Берунийни яна саройга чорлашди.

— Юринг, шоҳ ҳазратлари сизни истаётирлар, — деди хос мулозим.

— Нима гап? Тинчликми? — деб сўради олим рангкути ўчган мулозимга қараб.

— Э, нимасини сўрайсиз. Юрт улуглари сарой олдига тўпланиб давго кўтармоқдалар, шоҳ ҳазратларини ҳақорат қилмоқдалар...

Беруний қасрга яқинлашганда туғ кўтариб, қиличларини қилларидан суғуриб, овозларининг борича бақириб сўкинаётган аскарбошилари кўрди.

— Керак эмас бизга бундай номард подшо! Маъмулар авлодидан тахтга лойиқ одам қуриб қолгани йўқ!

— Ғазнавийнинг товонини ялайтурган сотқини одам Хоразм тахтига лойиқ эмас.

— Уялмай-нетмай, Маҳмуд номига хутба ўқитайлик, дейди-я! Хотинининг сўзига кириб, шул ишни қилаётир...

Қап-қатта одамлар подшонинг хотини, Маҳмуд Ғазнавийнинг синглиси Қалжани уят сўзлар билан сўкар эдилар. Ғазабдан титраб-қақшаётган ёши улуглар орқасида турган ёшлар Қалжа тўғрисида бир нималар деб хиринглашар эди.

— Ўзингизни босинг, халойиқ! Ғазаб вақтида қилинган ишнинг оқибати афсус-надомат бўлғай. Сўзларингизни эшитдим. Сиз ҳақлисиз, аммо ихтилофни тинчлик йўли билан ҳал қилайлик. Мен шоҳ ҳузурларига кириб, бу ачинарли ҳодисанинг сабабини билиб чиқай.

Қоматини тик тутиб, баланд овоз билан гапирган Берунийнинг сўзлари оловга сепилган сувдек таъсир кўргазди. Бир гап билан одамни ўзига тобе қиладиган олимнинг вазоҳатини кўриб, халойиқ жимиб қолди.

— Менинг маслаҳатимга кирмай, ўшал сўзни орага солибдилар-да. Мен саркардаларнинг кайфиятидан огоҳ

қилган эдим-ку! Бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, деганлар, — деди Беруний шоҳ хузурига кириб, эшикни ёнгандан кейин.

— Бўлар иш бўлди, устод, отилган ўқни эмди қайтариб бўлмайду. Нима қилиб бўлса-да, аларни тинчитинг. Улуғларга менинг помимдан олтин-кумуш ваъда қилинг. Майли, пул кетса кетсин, аммо қўлдан салтанат узуги кетмасин! — деди ранги ўчган Абул Аббос ҳаяжон билан.

Беруний зинапоёга чиқиб, оломонга хитоб қилди:

— Азиз биродарлар, огоҳ бўлинглар! Шоҳ ҳазратлари сизнинг садоқатингизни синамоқ учун хутба тўғрисидаги гапни орага солган эканлар. Аммо бул фикр кўнгиллари кўчасидан ҳам ўтмаган экан. Хоразм тахтига садоқатингизни, душманга адоватингизни кўриб, зоти олий беҳад хурсанд бўлдилар. Шоҳ ҳазратлари саркарда ва раият бошлиқларини хузурларига чорлайдулар. — Беруний беш-олти машҳур кишининг номини айтиб, уларни ичкарига чақирди.

Саркардалар, бошларида катта чўғирма, эгниларида зар ёқали оқ чакмон, белларида кумуш дастали қилич, шукух, салобат билан юриб зинадан кўтарилдилар, салла-каллали шайхулислом, кимхоб тўнли аъёнлар уларга эргашдилар. Улар қабулхонага кирганларидан кейин Беруний шундай деди:

— Зоти шоҳоналари садоқатингизни кўриб, ҳар бирингизга миёг динор ва бош-оёқ сарупо инъом қилдилар. Сиз тушунмай ул зотнинг шаънларига маломат тошларини отдингизлар. Саломхонага кириб алардин кечирим сўранг, ортингиздан ман ҳам киргайман, чиққанингизда бул ерда хазинадор олтинлар билан, сарой вазири саруполар билан сизни кутиб олғай.

Ҳозиргина Маъмунни сотқинликда айблаган аъён ва саркардалар пулнинг дарагини эшитгач, бошларини қуйи солиб, саломхонага қадам ранжида қилдилар.

VI

Маҳмуд Газнавий вазири Хожа Ҳасан Маймандий билан ёлғиз қолгандан кейин:

— Қани, сўйла, Хоразмдан на хабарлар бор? — деб дўриллади. У саккиз қиррали, қимматбаҳо жавоҳирлар билан безалган олтин тахтнинг ён суянчиғига қўлини қўйиб, ўнг томонида, пастда ўтирган вазирига бургут қараш қилди. Гўё хозир душман билан чопқилашадигандек эгни-

да майда пўлат симлардан тўқилган калта энгли совут, белида олтин дастали қилич ва ханжар. Бурни қайридиб тушган, елкаси сал букчайган, вазоҳатидаи одам қўрқадиган Маҳмуд йиртқич махлуққа ўхшарди.

— Хоразм элчиси Маҳмуд Жанда Ўзганд шахрига беҳисоб совға-саломлар билан бориб, хонлар билан учрашибдур, аларни бир ёқадан бош чиқармоқ, баҳамжиҳат бўлмоққа даъват этибдур. Олинган хабарларга кўра, элчи хонларнинг киссаларини олтин, қўйинларини ваъдалар билан тўлдириб, мақсадига эришганга ўхшайдур. Агар хонлар бирлашиб, Хоразм билан иттифоқ тусалар, аларнинг бўйнига итоат бўйинтуруғини солмоқ маҳол.

Маҳмуд қовогини уйиб, жимиб қолди.

— Қани, сўйла. Икки ёни бир-бирдан ажратиб, аввал бирини, кейин иккинчисини урмоқ учун нима қилмоқ керак?

Ёвларнинг бўйинларига итоат сиртмоғини солишга моҳир бўлган вазир ўз фикрларини баён қила кетди. Унинг сўзларига қулоқ солар экан, Маҳмуднинг юзи борган сари ёришиб, қаҳрли кўзлари жилмаяр ора-сира маккор ва содиқ вазирга савол ташлар эди.

— Боракалло! — деди у сўзини тамомлагач. — Манинг кўнглимдаги гапни айтдинг. Маъмуни жасоратсиз одам, ани гапга кўндирмоқ қийин эмас, аммо хоразмликлар ўжар ва жанговар халқ. Агар Хоразм ўзаро уруш олови ичида қолса, ани забт этмак осон... Бунинг учун ул ерга яна элчи юбориб, барча жомеларда номимга хутба ўқитмоқни менинг номимдан талаб этмоқ керак. Ана ўшаанда кўрасан Хоразмда фитна бўронининг бошланишини. Биз фурсатдан фойдаланиб, Хоразмни талон-тороқ, Маъмулар тўплаган олтин, қумушларни яғмо этгаймиз.

— Иншоолло, тadbир ўқлари орзу нишонасига беҳато бориб теккай!

— Омин, — деди вазирнинг иссиқ нафасидан руҳланган ўта мутаассиб Маҳмуд Ғазнавий. — Аммо биз ярим йўлда қолишни истамаймиз, олма пиш, оғзимга туш, деб ўтирмаймиз, ҳаракат қиламиз. Сен айтгандек, Ўзгандга беҳад совғалар билан Абу Наср Мишконни элчи қилиб юборайлик. Ҳийла ва макр бобида Маҳмуд Жанда устунми ё Мишконми, ўзинг кўрасан.

Туркистон хонлари хузурига элчи қилиб юборилган одам икки ой ўтмай Ғазнага қайтиб келди ва Маҳмуднинг хузурига кириб, уни муваффақият билан муборакбод этди. Хонлар, агар Хоразм билан орангизда низо чиқса,

биз бетараф қоламиз, деб ваъда берган эдилар. Маҳмуд Ғазнавийга кераги шу эди. У хурсанд бўлиб, янги сафарга ҳозирлана бошлади.

* * *

408 санайи²⁰ хижриянинг илк баҳори. Тогдан эсган изгирин одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетади. Ғазна шаҳри шу совуқ кунларда қизгин жангларга ҳозирланмоқда. Эгнига пўстин, ёнига қилич оingan отлиқ аскарлар найзалар, дубулгалар учига боғланган байроқчаларни ҳилпиратиб, карнай, ногора садолари остида шаҳардан чиқиб кетмоқдалар.

Кобил билан Кандаҳор шаҳарлари ўртасида, баланд тоғлар этагидан жойлашган кичкинагина Ғазна шаҳрини Маҳмуд қароқчилар уясига айлантирган. Бу ердан туриб у гоҳ Хуросон, гоҳ Туркистон, гоҳ Ҳиндистонга босқин қилади, халқларни талаб, қўйни-қўнжини тўлдириб қайтади.

— Бу сафар аскарларимиз қай томонга йўл олмоқдалар, қай мамлакатнинг шўри қурийдикан? — деб сўради кўк саллалани бир киши ёнидаги шеригидан. — Ахир сизнинг амаиваччангиз Хожа Ҳасаннинг хизматкори-ку, билсангиз керак, мулла Қиёмиддин?

— Бул сафар Хоразмнинг шўри қурийдиганга ўхшайдур, — деди Қиёмиддин. — Уруш учун осонгина баҳона топилиб қолди.

— Қандай баҳона?

— Хоразм халқи исён кўтариб, подшолари Абул Аббос Маъмунни ва анинг бош вазирини ўлдирибдурлар, Маъмуннинг жиани Абулҳорисни тахтга ўтиргизибдурлар. Шоҳимиз, куёвимизнинг қотилларини жазолайман, деб сафар камарини белга боғлаганлар.

— Ажабо, Маъмун анинг куёвими эди?

— Ие, гапдан хабарингиз йўқ экан-да, Али ибн Маъмундан тул қолган Қалжани анинг иниси Абул Аббос Маъмунга узатган эдилар.

— Тавба, подшоҳимиз сингилларини сиёсат қуроли қилиб, гоҳ у ҳукмдор, гоҳ бу ҳукмдорнинг қўйнига сола берар эканлар-да. Ишқилиб, Қалжанинг боши омон бўлсин. Исёнкорлар анга зиён-заҳмат етказмабдурларму?

— Маҳмуд Ғазнавийдек ҳукмдорнинг синглисига тааддий қилатурган одамнинг боши ўнта бўлиши керак. Исёнкорлар бошлиги Алптакин ани совга-саломлар билан ога-

си хузурига жўнатибдур. Эрта-инди келиб қолса ажаб эмас. Қалжа икки эрнинг бошини еди.— У шивирлаб бир нарса деган эди, саллани кулиб юборди.

— Эҳтиёт бўлинг, мулла Қиёмиддин,— деди у ўзини тутиб олиб.— Бундай гаплар кишининг бошига фалокат келтирадур.

— Сизга айтаман-да, огажон, бу гапни бировга айтиб бўлармиди!

* * *

Абул Аббос Маъмуinning фожиали ўлиmidан сўнг кўҳна тарихнинг чархпалаги тезроқ айлана бошлади. Эҳтиёт-кор Маҳмуд совга-саломлар билан синглиси ва куёвининг қотилларини юборишни талаб этди. Алптакин унинг биринчи талабини дарҳол қондирди, ўзига ёқмаган беш-олти амалдорнинг қўл-оёғини боғлатиб, уларни ҳам жўнатди. Аммо Маҳмуд, ҳарбий ҳозирлиги тугагандан кейин талабни каттароқ кўйди. У Алптакиinning ўзини занжирбанд қилиб юборишни Хоразмшоҳдан талаб этди. Ҳукумат бошида турган шахс, албатта, юртнинг тинчлиги учун ўзини қурбон этишни истамасди. У урушга ҳозирлана бошлади, ўзининг ёрдамчилари Сайёткин ва Хумортош билан эллик минг отлик аскар тўплаб, Ҳазорасп яқинида Маҳмудни кутди.

Ғазна ва Балхдан чиққан душман кўшини Жайхун дарёси бўйлаб шимолга томон юриш бошлади. Маҳмуд Ғазнавий кўшинининг илғор қисми Ҳазораспга яқинлашганда Хумортош ўз қўли остидаги қисм билан уни тор-мөр келтирди. Бундан хабар топган Маҳмуд зудлик билан юриб, Алптакин устига ташланди. Хоразм отлик аскарлари карнай, сурнай, ноғора садолари остида душман билан чопқилаша бошладилар. Аҳволи мушкуллашганда Маҳмуд филларни ишга солди. Беш юз филнинг наъраси карнай, ноғорадарнинг товушини босиб кетди. Хоразм отлари ҳуркиб, жанг майдонига йўлай олмай қолди. Филлар хартуми билан отликларни ўраб олиб ерга урар, босиб ўлдирарди. Майиб бўлган отларнинг кишнаши, одамларнинг фарёди ҳаммаёқни босиб кетди, қовжирай бошлаган ўт-ўланлар қип-қизил қонга бўялди.

Маҳмуднинг кўшини саросимага тушган Хоразм отликларини ўраб олиб, қира бошлади. Алптакин аскарларидан жуда оз қисмигина филлардан қутулди, омон қолганлари асир тушди.

Жанг суронидан қизиб кетган Маҳмуд банди қилиб

келтирилган Алптакин, Сайёдакин ва Хумортошга ижирганиб назар ташлади-да:

— Эмди нима деган одам бўлдиларинг, — деди хириллаб. — Қўлларингдан келгани шу экан-ку!

— Агар филларинг бўлмаганида биз додингни берар эдик, — деди қўли орқасига боғланган Хумортош газаб билан.

— Санларни гапга бичган. Мард бўлсанг, аскарингни тўплаб, ман билан уришиб кўр-чи? Қўлингни ечдириб юбораман. Қани кўрайлик ҳолингни. Филларимни энди ишга солмайман... Ҳа, нафасинг ичинга тушиб кетди-а? Хоразмликларнинг орқасига ҳали амри маъруф қамчиси тегмаган. Ман кўзларингни очиб қўяман.

— Сан — қалтабон²¹ кўп чиранаверма. Сандақалардан нечаси юртимизга келиб кетган.

Кўзларига қон югурган Маҳмуд ўзини тутолмай:

— Фил оёғи остига ташланглар бул валадни! — деб юборди.

Катта бир қоятошга ўхшаган бесўнақай фил бўйнида ўтирган филбоннинг амрини бажо келтириб, оёғи остига ташланган саркардани кўкрагидан босиб мажақлади.

— Қармат,²² шиа²³ мазҳабидагиларга, исавийларга бошпана берган Хоразм аҳли буларнинг ўликларини ибрат кўзи билан кўриб, қандай аҳволга тушганларини билиб қўйсинлар. Биз аларни шаҳарма-шаҳар айлантириб юрамиз.

Филлар оёқлари остида мажақланган саркардаларни қайрилма тишлари устига қўйиб аста юра бошладилар.

— Гурганжга боргонимизда куёвимизнинг гўри устига уч ёғоч ўриятиб, буларни аларга михлатиб қўямиз, — деди таскин тонган Маҳмуд.

* * *

Омади юришган тошюрак Ғазнавий нифоқ бўрони хароб этган ўлкани осонликча босиб олди. Маъмунар тўплаган олтин, кумуш ва қимматбаҳо жавоҳирларга эга чиқди...

Асир қилиб олинган бир талай ёш аскарлар ва халқ ичидан танлаб олинган қизларни соқчилар назоратида Ғазнага жўната бошладилар. Туяларнинг икки томонидаги кажаваларда ўтирган қизлар пиқиллаб йиғлашар, болаларидан айрилиб қолган оналар улар кетидан югуриб, нола қилар эдилар. Соқчилар туялар оёғи остига келиб

қолган кампирларни туртиб четга сурар: «Овозларингни ўчир!..» деб ўшқирар эдилар.

Асирлар орасида Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ибн Ироқ, Абдусамад ва бошқа одамлар ҳам бор эди. Ажал келса тайёр турган Беруний туя устида қоматини тик тутиб ўтирар эди. У гамдан букчайиб қолган ҳақим Абдусамадга ачинар, чунки қармат мазҳабидаги бу одамни ўтакетган мутаассиб, сунний мазҳабининг жанговар ҳимоячиси Маҳмуд Ғазнавий омон қўймаслигини яхши билар эди.

Сочларига қиров тушган Абу Наср ибн Ироқ эса рўмолчага туғиб олган бир ҳовуч она юрт тупроғини бағрига босиб, жонажон Ватани билан видолашар, кўзларидан икки бетига оқиб тушган ёш офтобда марвариддек илтирар эди.

VII

Узоқ сафардан қайтиб келган Маҳмуд Ғазнавий шаҳар ташқарисидаги боғда ором олмоқда. Атрофидаги мевали дарактларнинг сояси тушиб турган сарҳовуз бўйи салқин, гир-гир эсган шабада саккиз қиррали олтин тахт устида чордана қуриб ўтирган султоннинг эғнидаги енгил ипак тўнни аста ҳилпиратади. Қўлида Гурганж усталари нақш солган кумуш қадах, қирра бурни бир оз қизарган, хиёл қийиқ кўзларида табассум.

Нифоқ бўрони хароб этган Хоразмни осонликча забт этиб, беҳисоб ўлжалар олиб келганидан у хурсанд, ҳаммасидан ҳам Маъмун саройининг шуҳратини оламга ёйган олимларни асир қилиб олиб келтирганидан беҳад мамнун.

Афсуски, улар орасида улуг донишманд ибн Сино йўқ. Маҳмуд Хоразмга етиб бормасдан бурун у қаёққади қочиб кетмиш, аммо уни ер остидан бўлса ҳам топтиргусидир. Ахир, Маҳмуд Ғазнавий олим ва шоирларнинг ҳомийси сифатида ҳам ном чиқармоқчи-ку!

Шу топда унинг кўнгли донишманд одамлар суҳбатини тусаб қолди, қарс уриб фаррошни чақирди ва дарҳол хоразмлик олимларни бошлаб келишни буюрди.

Орадан кўп вақт ўтмай, ҳассага таянган, қошларига-ча оқариб кетган Абу Наср ибн Ироқ, қизил юзли, барваста Беруний, қасидагўйлиги афтидан билиниб турган шоир Абу Мансур тахт рўпарасига келиб, таъзим қилдилар. Султон уларга илтифот қилиб, ёнидан жой кўрсатди. Келганлар қалин туркман гиламларига ўтирганларидан сўнг султон улар билан ҳол-аҳвол сўрашди.

— Йўл азоби орқада қолиб кетди, эмди жаннатмонанд пойтахтимиз Газнада роҳат-фароғат билан умргузаронлик қилинглар. Сизлар учун имконият эшиклари очиқ, сирлар қутисидан ҳикмат гавҳарларини олиб, қулогимга тақинглар, мен ҳамёнингизни симу зар билан тўлдирай. Ҳаммаси сизнинг давлатимизга бўлган ихлосингизга боғлиқ...

Унинг гапларини эшитиб, Берунийнинг энаси қотди. Газнага етиб қелиши билан қармат, шиа мазҳабидаги улуг олим Абдусамадни қатл эттирган мутаассиб Маҳмуд энди ўзини илму маърифат ҳөмийси қилиб кўрсатмоқчи! Олим ўзини тутолмай:

— Афсуски, қаторимизда устоз Абдусамад Аввал йўқлар, маърифат иморатининг бир устунни йиқилиб тушди, — деб юборди.

Бу гап Маҳмуднинг газабини қайнатган бўлса-да, у ўзини босиб:

— Сунний мазҳабининг душмани бўлган бир қарматийнинг ўлимидан таассуф билдирганингизга ажабланурман, — деди. — Ҳар қандай илмнинг пойдевори — дини ислом бўлмоғи керак. Шиа, қармат мазҳаби илми боши берк кўчага киритиб қўядур...

Беруний ота-боболари мажусий бўлган бу ҳукмдорнинг ислом ҳөмийси бўлиб қолганига таажжубланарди, чунки у Маҳмуд Газнавийнинг насл-насабини бошқалардан кўра яхшироқ билар эди.

...Эллик йил илгари сомонийларнинг сипаҳсолори кекса Алптакин Маҳмуднинг отаси Сабукни Нишопурдаги кул бозоридан сотиб олган эди. Асли оти Севик ёки Себик бўлган бу мажусий турк йигити кейинчалик ислом динини қабул қилиб, от минишни, қилич уриш, ўқ отишни ўрганди ва бу бобда бошқаларга дарс берадиган бўлди. Ҳожаси огиз жуфтламасдан бурун унинг нима демоқчи эканини билар ва ҳар буйругини айтганидан ортиқ қилиб бажарарди. Бир неча йил ичида у хизмат босқичининг энг юқори поғонасига чиқиб, такин (бий) деган унвонни олди, Алптакин ўлгандан сўнг Газна вилоятига ҳоким қилиб белгиланди ва Бухоро подшоёига сидқидилдан хизмат қила бошлади. Сабуктакиннинг ўғиллари ичида Маҳмуд ўзининг фаҳм-фаросати, жасорати билан ажралиб турарди. Шу сабабдан отаси уни доим ўзи билан олиб юрар, унга саркардалик санъатини ўргатарди. Сабуктакин ўлгандан кейин қўшин бошида бўлган Маҳмуд пойтахтни осонликча ишғол этиб, ўзини амир деб эълон қилди. Сомонийлар йиқилгач, Жайхуннинг сўл томонидаги ерларни ўзига қаратиб, мустақил ҳукмдор бўлиб олди...

Мана энди Хоразми ҳам забот этиб, улуғ бир мамлакатга ҳукмдор бўлган қулнинг ўғли билан улуғ олим рўнара келиб турибди. «Наҳотки, тожу тахт, шону шавкат одамни шу қадар бузса!— деб ўйлади Беруний Маҳмуднинг кўзларига қараб.— Давлат тизгинини қўлга олганидан кейин ўз ҳамжинсларини унутди, фақирну фуқарони, қулларни эзиб, қонини ича бошлади. Бу қандай бедодлик!»

Абу Наср Мансур шогирдининг важоҳатини кўриб, уни киши билмас секин туртиб қўйди. Шундан кейин Беруний ерга қараб, юзига итоаткорлик тусини берди.

Маҳмуд ҳозир ғазаб қилиш ўринсиз эканини фаҳмлаб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Кўнглимни шубҳа тутуни билан тўлдирган бир саволга жавоб олмоқ учун сизларни бу ерга чақиртирдим,— деди у.— Қуни кеча тунёқдан келган бир вақилни қабул этган эдим. Тили туркий тилга бир оз ўхшайдур. Гапдан-гап чиқиб, бизнинг томонларда ёз чилласидан қиш чилласигача қуёш ботмайду, қиш чилласидан бошлаб офтобни олти ой кўрмаймиз, деди. Ахир, бир кеча-кундуз йигирма тўрт соатга баробар-ку! Наҳотки, аларнинг бир қуни бизнинг бир юз саксон қунимизга тенг бўлса! Андоғ бўлса, ул ерларда мусулмон киши рўзани қандай тутадур! Мен уни қазобликда айблаб, зиндонга ташладим. Ани қатл эттиришдан олдин сўзлари қанчалик тўғри эканлигини сизлардан сўраб билмоқчи бўлдим.

— Яхши иш қилибсиз!— деб юборди Беруний.— Ижозат берсангиз... сизни қийнаб қўйган бу саволга жавоб қилсам.— У ҳаяжонланганди, чунки гап бир бегуноҳ одамнинг ҳаёт-мамоти устида кетаётган эди.

Маҳмуд хўрайиб: «Айт!» дегандек бош ирғаб қўйди.

— Офтоб уфқ чизигидан пастда бўлган вақтни биз тун деб атаймиз,— деб гап бошлади Беруний.— Тун ва куннинг узоқлиги йил фаслларига ва мамлакатларнинг жугрофий вазиятига боғлиқ. Маълумингизки, бу ерларда қиш фаслида тун узоқ, кундузи қисқароқ, ёзда эса аксинча, кун узоқ, тун қисқа бўлу. Хатти устувода, яъни ер қуррасининг белбоғида тун ва кун ҳар вақт бири-бирига баб-баробар. Бизда йилда икки маротабагина кун билан тун баробар бўладур. Шимолга қараб кетган сари қишда тунлар биздагидан узунроқ, кунлар қисқароқ бўлу. Бас, шундай экан, қутбга яқин ерларда қиш фаслида олти ой кеча, ёзда олти ой кундуз бўлиши табиий ҳолду...

Олим ўз фикрларини ҳар қандай одамга тушунтиришга моҳир бўлса-да, гаплари подшоҳга бориб етмага-

пини кўриб, бошқача далиллар ахтара бошлади. Дунёвий илмлардан беҳабар, мутаассиб Маҳмудга фақат диний далилларгина таъсир қила оларди. Беруний буни англаб, гапни бошқа томонга бурди:

— Тунёқ одамлари бари мажусий, алар ислом динини қабул қилмаганлар, — деди у истеҳзо аралаш жилмайиб. — Шул сабабдан худо қиш фаслида аларга офтоб жамолини кўрсатмаса, бунда ҳайрон қоларлик нарса йўқ.

Берунийнинг бу гапи подшога маъқул тушиб, илжайиб кўйди.

— Ана, ўзингизга келдингиз, Абу Райҳон, гапларингиз эмди маъно касб этди. Ростдан ҳам кутб томондан келган вакил мени алдамаганга ўхшайдур, — деди ва эшик олдида турган мулозимга вазир Ҳасанакни чақириб келишни буюрди.

— Анови... тунёқдан келган вакилни дарҳол зиндондан чиқариб юбор, — деди у бошига кулоҳ, эгнига ипак чопон кийган вазири ҳузурига келгач. — Ани хурсанд қилиб, совга-саломлар билан юртига жўнат!

— Бош устига, — деди Ҳасанак орқаси билан юриб чиқиб кетаётиб.

* * *

Бошда Маҳмуд Берунийнинг дополигига қойил қолган бўлса ҳам, ўзининг ноҳақ, унинг ҳақли бўлиб чиққани алам қилиб кетди. «Мендек улуг подшонинг олдида бошини нор туядек баланд кўтариб, мағрурлик билан жавоб беришини қара-я! Бора-бора мени менсимай кўяди, бу валад! Агар ҳозироқ бурнига буйда тақмасам, кейин жилловини тутқазмай кўяди», деб ўйлади у. Теварак-атрофдаги одамлар хоразмлик олимни мақтаганларида унинг зардаси қайнаб кетар, бу мақтовлар унга таънадек туюлар эди. Ҳар сафар: «Жиловлаб олмасам, менга бош бермай кўяди!» деб ўйларди у.

Бир кун Беруний ўз хужрасида мутолаа қилиб ўтирганида остонада сарой мулозими найдо бўлди.

— Хўш, хизмат? — деди олим бошини китобдан кўтариб.

— Зоти олий сизни кўрмоқни истайдурлар.

Олим дарҳол ўрнидан туриб кийина бошлади. У саломхона эшигидан кирганда жамоат жам, султон тўрдаги олтин тахт устида, пастда олимлар, шоирлар қўл қовуштириб ўтирар эдилар. Беруний таъзим бажо келтиргандан

сўнг устози Абу Наср Мансур ёнига бориб ўтирди. Маҳмуд уни кўриши билан қошлари чимирилиб, юзида похушлик аломати пайдо бўлди-ю, кейин ўзини тутиб олиб, бош ирғаб қўйди ва у билан ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгандан сўнг:

— Одамларнинг айтишича, дунёда сан билмаган сир қолмаган эмиш, еру кўкдаги барча асрордан воқиф эмишсан, — деб қолди.

— Қулоққа кирган ҳар гапга иноиби бўлмайду, — деди Беруний бошини кўтариб. — Эшитган ҳар гапни амалда синая кўриб, анинг қанчалик тўғрилигини билса бўладур.

— Ўзим ҳам сан тўғрингда эшитган гапларни синая кўрмоқ ниятида эдим. Дунёнинг сирру асрори маҳрамнинг бўлса, қани айт-чи, ҳозир шу эшикларнинг қай биридан чиқиб кетурмен!

Саломхонанинг саккиз эшиги бўлиб, ҳаммаси олимни ютишга ҳозирланган аждаҳодек оғзини ланг очиб турар эди.

Беруний, бу саволнинг илмга тааллуқлиги йўқ, деб юбораёзди-ю, лекин ўзини тутиб:

— Э шоҳи замон, менга бошқа савол бериңг? — деди. — Ҳозир юлдузларнинг ҳолати, алар орасидаги масофа ёки жавоҳирлар турлари ва ҳосиятлари ва ҳоказоларни сўранг, шундагина менинг илми ҳикмат ва фалакиёт хазинасидан қанчалик насибадор эканимни билурсиз.

— Агар юлдузларнинг ҳолати сенга маълум бўлса, шуларга боқиб нима иш қилмоқчи бўлганимни айта олурсан. Қайси эшикдан чиқиб кетишимни бир қозоғга ёз, мен ани тўшагим остига қўяй. Чиқиб кетгандан сўнг, яна қайтиб келиб, хатингни ўқиб, сенинг сир-асрор олампидан қанчалик хабардор эканингда қаноат ҳосил қилурмен.

Кекса Абу Наср Мансур подшоҳнинг ақл ойнасини сафро босганини ва бунинг оқибати шогирди учун ёмон бўлишини ҳис қилиб, кўзига дунё қоронғи бўлиб кетди. Беруний эса ўйга толди. Саккиз эшикнинг қай биридан чиқиб кетишини олдиндан билиб бўлмайди. Таваккал қилиб, фалон эшикдан чиқиб кетасиз, деб ёзса-ю, тахминни тасодифан тўғри чиқиб қолса, унда Маҳмуднинг ўзи мот бўлади-ку. Буни у ҳисобга олганмикин? Жангларда ганимнинг ниятини пайқаб, қутилмаган томондан ҳужум қилишни яхши биладиган Маҳмуд албатта буни ҳисобга олган. У бир маротаба мот бўлди, иккинчи бор мағлубиятга учрашни истамайди. Шунинг учун ҳеч кимнинг ақлига

келмаган ишни қилади. Шу эшикларнинг ҳеч биридан чиқиб кетмайди. Олим шуларни ўйлаб, теварак-атрофга кўз югуртирди ва тўсатдан миясига келган фикрдан юзи ёришиб кетди. Гўё подшоҳнинг ниятини билмоқчи бўлгандек, ўрнидан турди-да, устурлобни Маҳмуднинг пешонасига тўгрилаб, бандини айлантирди. «Жинни бўлиб қолдимиз шогирдим? Бу ўта масҳарабозлик-ку! Бу ерда устурлобга бало борми?— деб ўйлади Абу Наср Мансур танг қолиб, лекин бир лаҳзадан кейин ўзига келиб мийғида кулди: — Дунёвий илмлардан бебаҳра Маҳмудни калака қилиш учун шундан бошқа чора йўқ. Эшагига яраша тушови. Бу сафар ҳам Абу Райҳон подшоҳи мот қилса ажаб эмас, лекин у бунинг оқибатини ўйлаётганмикин?..»

Беруний эса подшога эшиттириб: «Қай эшикдан чиқиб кетишлари менга аён бўлди», дея жузвдонидан²⁴ бир варақ қоғоз, қаламдонидан довод ва қалам олди, бир нарсаларни ёзиб, қоғозни вазирга узатди. Абу Наср мунозарадан голиб чиққан муллаваччадек кўксини кериб жойига келиб ўтирган шогирдига таажжубланиб қаради. Саломхонада бўлган олимлар, шоирлар подшоҳ билан Беруний ўртасидаги бу олишувнинг оқибатини сабрсизлик билан кутар эдилар. Маҳмуд қоғозни қўлида айлантириб, тўшаги остига тикиб қўйди-да, вазири Ҳасанакка қараб, қошини керди. Вазир чиқиб кетгандан кейин тахтнинг рўпарасидаги девор орқасидан гурсиллаган овозлар эшитила бошлади. Ҳамма ажабланиб ўша ёққа қараб қолди. Бир неча дақиқадан сўнг девор тешилиб, бири қўлида теша, иккинчиси мисранг ушлаган икки устанинг калласи кўринди. Улар гишталарни бирин-кетин олиб, оёқлари остига қўя бошладилар. Рўпарадаги деворда одам бўйи тешик пайдо бўлгандан кейин Маҳмуд Ҳазнавий тахтдан тушди ва бошини кўтариб ўша тешикдан ташқарига чиқиб кетди. Ҳукмдорнинг қайси эшикдан чиқиб кетишини билмай бошлари қотган уламо ва шоирлар унга тасанно ўқиб, ҳайрат бармоқларини тишлаб қолдилар. Орадан кўп ўтмай, Маҳмуд вазири Ҳасанак билан саломхонага кириб келди. Ҳамма гур этиб ўрнидан туриб, таъзим қилганича қотиб қолди. Маҳмуд тахтга ўтирганидан сўнг тўшак остидан хатни олиб ўқиди-ю, ранги қув ўчиб кетди. Кўзларига ишонмагандек яна ўқиб, баданидаги ҳар бир мўйи тик бўлди. Ниҳоят, дўриллаган овоз билан:

— Ҳаммангизга жавоб, мени ёлғиз қўйинг!— деди.

Ҳанг-манг бўлиб қолган одамлар ўринларидан туриб, оёқ учида чиқиб кетдилар. Улар қоғозда нима ёзилганини билмай, гаранг эдилар. Эшикдан чиққанларидан

кейин Абу Наср шогирдига савол назари билан қараган эди, у:

— Хатга, ҳеч бир эшикдан чиқиб кетмайсиз. Рўпарадаги деворни буздириб, тешикдан чиқиб кетасиз, деб ёзган эдим, — деб жавоб қилди.

— Ўйлаганини товибдурсан-да, фаросатингга қойилман. Аммо бу қадар доноликнинг, ҳозиржавобликнинг хавфли эканини билар эдинг-ку! Нега бундай қилдинг?

— Мен билан ўчакишган одам олдида ўзимни ерга уролмаймен. Кўлмак сувдек юзимга парда тутиб, жим туришга тоқатим қолмайду.

— Сан билан ўчакишган одам улуг мамлакат подшоши эканини унутмасанг бўлура эди.

— На қилай, бўлган-турганим шул. Баъзан ақл тизгини иззати нафс ихтиёрига бериб кўюрмен.

— Худо ўзи сани фалокатлардан асрасин!

Ҳамма саломхонадан чиқиб кетгандан сўнг Маҳмуд вазири Хожа Ҳасанакка шундай деди:

— Жамики оламнинг калити қўлимда деб мағрурланиб кетган Азозил Одам Алайҳиссалом олдида сажда қилмагани учун жаннатдан қувилган, фаришталар унинг орқасидан тош отиб қолган эдилар. Беруний ҳам кибру ҳавога берилиб, улугларни менсимай қўйди. Хатни топширгандан кейин кўксини кериб ўтирди-я! Адабини бериб қўймоқ керак унинг!

— Рост айтдингиз. Юганга бош бермай қўйган отни жиловидан маҳкамроқ тортиб ҳайдайдулар.

— Худди кўнглимдаги гапни топдинг. Жазосини бериб, кўзини очиб қўяйлик. Икки қўлини боглаб, сарой тоmidан ташлаб юбормоқ керак!

Бу гапни эшитиб, Ҳасанакнинг ҳуши бошидан учди. Сарой томи шу қадар баланд эдики, у ердан пастрга кулаган киши тил тортмай ўлиши муқаррар. У бошини кўтариб, султонга қаради. Маҳмуд Ғазнавийнинг юзи қизариб кўзлари ўт сочиб турар эди.

— Ё, шоҳи замон. Қадимги довишмандлар, ғазаб вақтида қилинган ишнинг оқибати пушаймонлик бўлура, деганлар. Ялиниб сўрайман, бул ишни эртага қолдирсак...

— Мен айтган сўзимни қайтариб олмайман, — деди Маҳмуд муштини қисиб. — Фармонини бажо келтиришинг шарт, бўлмаса бошини кетаду.

— Мен бошимни сиз учун қурбон қилишга тайёрмен, э шоҳи замон. Беруний ҳар қандай огир жазога лойиқ, аммо ўлимга ҳукм қилманг. Томдан ташлаб юборилса, тил тортмай ўладура.

— Ғладурми, қоладурми — бу билан ишим йўқ. Аммо сўзим — сўз!

Ҳушёр вазир подшоҳнинг амрини ўз билганича ижро этишга, лекин сих ҳам, кабоб ҳам куймас қабилда иш кўришга қарор қилди.

— Ҳар амрингизга муте, ҳар фармонингизга тобе-дурмен, — дея таъзим қилганича орқаси билан юриб чиқиб кетди ва мулозимига сарой ҳовлисини супуртириб, тартибга келтириб қўйишни буюрди.

Беруний ҳужрасида кўли ишга бормай, фалокат найзаси қай томондан келиб санчилишини кутиб ўтирар эди. Тўртта барваста йигит ҳужрасига бостириб кириши билан пинагини бузмай ўрнидан турди. Йигитларнинг бири кўлини орқасига боғламоқчи бўлганида бир ижирғаниб, унинг кўлидан ўзини бўшатиб олди.

— Ғлдирмоқчи бўлсанг, кўлимни боғлама. Ғлим жари ёқасига ўз эрким билан боргаймен!

Уни судраб сарой томига олиб чиқдилар ва кўл-оёғидан ушлаб ҳовли саҳнига отиб юбордилар. «Ғлдим!» деб беихтиёр кўзини юмиб олган олим пахта устига тортиб қўйилган тўр устига тушиб кўзини очди. Чап кўлининг жимжилоғи сирқираб оғрир эди. Шу пайт икки йигит кўлтигидан олиб, тургизиб қўйди.

Раиғ-рўйи соқолидек оқариб кетган Абу Наср Мансур ҳассасига таяниб, ҳужрага кирганда Беруний тўрдаги тўшак устида, оқ латта билан боғлаб қўйган жимжилоғини кўтариб ётар эди.

— Худога шукр, тирик қолибдурсен. Ҳеч еринг лат емадимми?

— Жимжилогим чиққан экан, жойига солиб қўйдим. Бошқа ҳеч ерим шикастлангани йўқ.

— Минг қатла шукрки, омон қолибсен. Махмуд мен ўйлагандан кўра маккорроқ экан. Сени томдан ташлатиб юбориб, тушатурган ерийгга пахта ёйдириб қўйибдур. Ҳушингни жойига келтирмоқчи, кўзингни очиб қўймоқчи бўлган-да!

— Рост айтдингиз, бундан сўнг эҳтиёткор бўлмоқ, илм учун ўз шахсий озодлигимиздан кечиб, ҳар қандай жабр-зулмга бардош бермоғимиз керак.

— Биз илм билан шугулланмоққа қаерда имкон топсак, эркимиз ўшал ерда, — деди Абу Наср.

Устод билан шогирд юракларининг чигилини ёзиш учун алламаҳалгача дардлашиб ўтирдилар.

Бир кун Маҳмуд Ғазнавий шаҳар ташқарисида, ҳовуз бўйида қават-қават солинган гиламлар устида чордана қуриб ўтириб:

— Агар Беруний ҳаёт бўлганда миямни қотирган бир муаммони ечиб берган бўлур эди, — деб қолди.

— Ижозат берсалар, уни ер остидан бўлса ҳам топиб келтирай, — деди қуйироқда, шоир Унсурий билан ёнма-ён ўтирган Ҳасанак.

— Қандай қилиб? Ажабо, сен ўшал кун амримни бажармаганми эдинг?

— Худди сиз айтгандек қилган эдим. Аммо жанобларини улуг олимни яна бир бор кўришни истаб қоларсиз, деган андиша билан аянинг ҳаётини сақлаш учун бир хийла ишлатиб эдим. Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтиб берурмен.

— Айт!

Вазир бўлган воқеани ипидан-иғнасиғача гапириб бергандан сўнг Маҳмуд Ғазнавийнинг чеҳраси очилиб, Берунийни дарҳол ҳузурига келтиришни буюрди.

Ер тагида илон қимирласа биладиган Маҳмуд Берунийнинг тириклигидан хабардор эканлиги, ўзини билмасликка солиб юрганлиги вазирга аён эди. Ўз ҳукмдорининг риёкорлиги, устемонлигини яхши билган вазир ўзини гўлликка солиб, қуллуқ бажо келтирди.

Орадан бирмунча вақт ўтгандан кейин Беруний подшоҳ ҳузурига келиб, таъзим қилди. Подшоҳ бир оз ориқлаб, қирра бурни катталашиб қолган олимга разм солиб, унинг шаҳиддан тушганини, тақдирга тап берганини, лекин ақли, жиловлаб олинган продаси ҳали ҳам синмаганини пайқади. Орадан ҳеч гап ўтмагандек у билан ҳол-аҳвол сўрашиб, ўтиришни таклиф қилди. Беруний Ғазнавийнинг ҳар хил илмий мавзуларда олимлар билан суҳбат қилишни яхши кўришлигини билар эди. Шунинг учун унинг саволларига ётиги билан жавоб беришга ҳозирланиб, юзига хайрихоҳлик тусини берди.

Маҳмуд бугун эрталаб хазинасига кириб, сандиқлардаги ранг-баранг жавоҳирларнинг товланишини томоша қилиб, кўнгли жойига тушган, шу сабабдан чеҳраси ботиб бораётган қуёшдек сокин эди. У жавоҳирларнинг турлари ва хосиятлари тўғрисида гапириб беришни сўради.

— Жавоҳирларнинг энг қимматлиси ёқутдур, — деб гап бошлади Беруний. — Лекин аларнинг турлари кўп. Оқ, кўк, сариқ ва қизил рангли ёқутлар бор. Энг қимматлиси анор донасига ўхшаб товланиб турадур. Лаъл эса

ёқутга нисбатан юмалоқроқ, қизил, тиниқ ва равшан жавоҳир турур...

Одим жавоҳирларнинг турлари ва сифатлари тўғрисида гапирар экан, Маҳмуднинг кўзига хазинасидаги раиғ-баранг ёқутлар кўришиб кетгандек бўлди ва сахийлиги тутиб кетиб, вазирига юзланди-да:

— Абу Райҳон Беруний жанобларига эгардоглиқ арабий от, минг динор ва хизматини қилиб туриш учун бир гулом ичғом қилдим, хазинадор ва мирохўрга фармонимни етказ!— деди.

Пастроқда чордана қуриб ўтирган котиб чан тиззаси устидаги қоғозга унинг фармониини ёзиб қўйди.

Баққол Маҳмуд Массоҳ харидор кутиб, ошноқ чўққи соқолини қашиб ўтиради, кўзлари ўтган-кетганда. Унинг дўкониди одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса топилади. Қанд-набот дейсизми, ҳолва, сабзи, шёз, гуруч дейсизми, ҳаммаси бор. Агар бирор харидорга атторлик буюмлари ёки игна, ип, миҳ ва бошқа нарсалар керак бўлиб қолса, баққол ўрнидан туриб дўкон орқасидаги хужрадан уларни топиб олиб чиқади.

Одатда эрта билан ва кечкурун бозори бир оз қизийди-да, туш пайтида савдо-сотиқ тўхтаб қолади. Бундай пайтларда кўчадан кичик болалар ўтса, зерикиб ўтирган баққол уларни чақириб олиб, қўлларига иккитадан ёнгоқ ёки озроқ ширинлик тутқазиб, гапга солади, кейин чоп-қиллаганича уйига югурган норасидалар орқасидан жиламайиб қараб қолади.

Қуилардан бир кун Маҳмуд Массоҳ харидор кутиб ўтирганида қотмадан келган, қирра бурунли, кўзлари тийрак бир бола келиб салом берди-да, икки пайса қора мурч ва тўрт пайса¹ дорчин сўради.

Оқ кўйлак устидан олача ипак тўн кийган, гавдаси йўгон баққол кичкинагина тарозисида ёш харидорнинг айтган нарсаларини тортиб, қўлидан майда чақаларни олди-ю, унга тикилиб:

— Сени илгари кўрмас эдим-ку, қаерликсан?— деб сўради.

— Афшоналик. Дадамлар шу маҳалладан ҳовли сотиб олганлар, уч-тўрт йил бурун. Мен онам билан қишлоқда қолган эдим.

— Афшона атрофи қўрган билан ўралган катта қишлоқ. Қутайба бини Муслим ул ерга жомеъ солдирган.

— Яхши билар экансиз,— деди ёш харидор кулиб.

— Бўлмаса-чи! Теварак-атрофда мен кўрмаган жой йўқ. Ёшлигимда массоҳ, яъни танобчи бўлиб ишлар эдим. Падаринг ким? Отлари нима?

— Абдулло иби Ҳасан, иби Сино...

— Бўлди, бўлди, танидим. Ул киши саройда байтул-молда хизмат этадурлар, илгари Хўрмитанда солиқ йиғувчи эдилар. Обрули, бадавлат одам. Ушал кишининг ўғилларимаи дегий?

— Ҳовва.

— Волидайи меҳрибон, ўғлим майда-чуйда харид қилишни ўргансин, деб сени чиқарган бўлсалар керак, билдим. Хўш, отинг нима?

— Хусайн.

— Неча ёшдасан?

— Тўққиз ёшга тўлиб, ўнга қадам қўйдим.

Баққол кўзларини катта очиб:

— Йўғ-э!— деди.— Энди етти ёшга қадам қўйган бўлсанг керак, деб ўйлаган эдим. Новчадан келган бўлсанг ҳам, ориққина бола экансан. Мактабга бориб турурмисан?

— Қишлоғимизда Муҳаммад Восеъ масжидидаги мактабга қатнаб турардим.

— Ўқиш, ёзишни билурмисан?

— Ҳа, саводим чиққан, қуръонни ёдлаб олганман.

— Йўда соз, аммо илми риёзий ва ҳандасадан беҳабардурсан?

— Домламиз бизга бундай илмларни ўқитмаганлар.

— Иқлидус ким?

— Билмайман, ким ул киши?— деб сўради бола қизиқиб, кўзлари чақнаб.

— Қадимги Юнон мулкида ўтган донишманд, ҳандаса илмига асос солган, ер ўлчашни ўргатган улуғ олим. Агар олдимга келиб турсанг, хатти мунҳаний, яъни эгри чизиқ, хатти мунқасир, яъни синиқ чизиқ нима, мусаддас, мураббаъ нима — ўргангайсан.

— Хўп, албатта чиқиб тураман,— деди илмга иштиёқманд бўлган Хусайн.

Савол берганда одамнинг кўзига тик қараб жавоб берадиган бу бола чолга ўз набирасидек ёқиб қолган эди.

Шундан сўнг ёш Хусайн баққол олдиға тез-тез чиқадиган бўлиб қолди. Уйга қайтиб келгандан кейин у ҳовлининг бир бурчагидаги нимқоронғи хонаға кириб олиб, хонтахта ёниға ўтирар ҳисоб чиқариш, турли шаклларни чизиш билан машғул бўлар эди. Ўзидан анча кичик, ювош ўкаси ҳам унга тақлид қилиб қоғоз қораларди.

Девонға эрта билан кетиб кеч қайтадиган отаси ўғлининг нима билан шуғулланаётганидан беҳабар эди. Иттифоқ, бир кун ишдан эртароқ қайтиб келиб, Хусайн-

нинг нималаридир чизиб ўтирганини пайкаб, қўлидан қозони олди-да, уни ёруғга солиб кўрди.

— Ие, ҳақдасий шакллар-ку. Мусаллас мураббоъ... ҳаммаси тўғри чизилган.

Хусайн отасининг юзи ёришиб кетганини кўриб тилга кирди:

— Дада, Иқлидус: «Нуқта шудурки, унинг ўлчови йўқ, чизик, — энсиз узунлик», деган акалар...

— Кимдан эшитдинг бул гапни?

Ўгли оғзини очмасдан бурун онаси жавоб қилди:

— Хусайн уч-тўрт кундан бери маҳалламадаги бақ-қол олдига чиқиб, илми ҳисоб ўрганмоқда. Уйга қайтиб келгач, алланимабалоларининг суратини солиб ўлтирадур.

Эридан анча ёш бўлган қорақон, қуралай кўзли хушсурат Ситорабону: «Дадаси уришиб бермасайди», деб ҳайиқиб турар эди. Эрининг мамнуи бўлганини кўриб, жилмайди-да, орқага сурилган оқ шойи рўмолини тўғри-лаб қўйди.

— Жуда соз, — деди сочига қиров туша бошлаган жик-как, қирра буруи Абдулло ибн Ҳасан хурсандлигини яширишга уришиб. — Мен Маҳмуд Массоҳ билан гаплашиб, уни уйимизга таклиф этгайман. Бўш вақтларида келиб, Хусайнга илми риёзий ва ҳақдасадан дарс берсин. Мактабда илми динни ўрганди, энди дунёвий илмларни эгалласин. Болалигида унинг миясига илм уруғи қадалса, кейин сермева дарахт бўлиб униб чиққай.

Шундан кейин Маҳмуд Массоҳ Абдулло ибн Ҳасаннинг уйига келиб, унинг ўғлига дарс бера бошлади. Баъзан Хусайннинг ўзи унинг дўконига чиқиб сабоқ олар, кекса баққол ёш шогирдининг зеҳнига қойил қолар, шу сабабдан уни завқ билан ўқитар эди.

Орадан икки йил ўтмай, Хусайн устодининг билганларини ўрганиб олди.

Бир куни устодига қараб:

— Эмди доиранинг сатҳини ўлчашни ўргатинг, — деди.

— Қўлингга паргор олиб доира чиз-да, уни тўртга бўл..

Шогирд унинг айтганини қилиб, бошини кўтарди.

— Ҳосил бўлган учбурчакларнинг асослари эгри чиқиқлар-ку...

Устози унинг нима демоқчи бўлганини англаб, чаккасини қашиди-да:

— Массоҳлар ер майдонини турли шаклларга бўлиб, юзасини тахминан ўлчайдурлар, аммо доиранинг сатҳини аниқ белгилаш йўлин билмайдурлар, — деди.

Кечкурун баққол уй эгаси билан ёлғиз қолганида:

— Ўглингизнинг зеҳни қиличдек ўткир, баъзи саволларига жавоб тополмай қолаётирман, — деди. — Билганларимни ҳаммасини ўргатдим. Куни кеча: «Улғайганингда массоҳ бўлмоқ истайсанми? — деб сўрасам: «Йўқ, табиб бўлурман, илми ҳикмат ўрганурман», деб айтди. Шу л кичик ёшдан нимага интилишини, ким бўлишини биладур! Илоҳим умри узоқ бўлсин, мақсудига етсин.

Ўгли билан фахрланган отаси хурсандлигини сездирмаслик мақсадида гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Баъзи ёшлар борки, улар бошқалардан қолмаслик учун мадрасага кириб ўқийдурлар. Таҳсил кўрмоқдан мурод нима эканлигини, нимага интилаётганларини билмайдурлар. Оқибатда илмнинг гардини ҳам юқтирмай, мадрасадан қуруқ чиқадулар.

— Аммо ўглингиз улар тоифасидан эмас. Хусайн менинг ўргатганларим билан чекланиб қолмай, камол топмоғи зарур. Унга фикри мунаввар бир муаллим топиб кўйдим.

— Ким экан ул?

— Яқинда Бухорога келиб қолган ёш олим Абу Абдулло Нотилий² Форобийни ўқиб тушунадурган, одобли, билимдон йигит, — деди Маҳмуд Массоҳ кулиб, тавсия қилаётгани — муаллимнинг фазилатларидан завқланган кишидек.

— Майли, бошлаб келинг, мен гаплашиб кўрай.

Шу пайт кўчада болалар билан қувлашиб юриб қизариб кетган Хусайн меҳмонхонага кириб, отаси билан устодига салом берди.

— Ўғлим жуда шўх, ўйинқароқ, — деди Абдулло ибн Ҳасан, тез-тез нафас олаётган Хусайнга қараб. — Бир дақиқа тинч турганини кўрмайман.

— Тани соғ, сергайрат бола-да! — дея устози завқ билан шогирдига юзланди. — Қани, ўғлим, ёнимга келиб ўлтир, икки оғиз гапимни эшит. Аввало, шунини айтиб қўяйки, сенга бошқа муаллим топиб кўйдим, эртага бошлаб келгайман. Уни ҳурмат қилиб, дарсларига диққат билан сулоқ сол. Эмди насихатимни эшит: киши тўғри йўл тегган бўлса, бор кучини сарф қилиб, орқага қайтмаслиги, умид ишини йўқотмаслиги керак. Сен тўғри йўлга тушиб олгансан, нимани хоҳлаганингни билурсан, ўз кучингга интиурсан, олга интилсанг, иншоолло, ўз мақсудингга етгайсан!

— Омин!.. — деб юборди ҳаяжонга келган ота, қалтирган овоз билан.

Эртасига кечкурун Маҳмуд Массоҳ баланд бўйли, қомати келишган, кўринишда ёшга ўхшаса ҳам, сочларига оқ оралаган, кўзлари атрофини ажин босган бир одамни бошлаб келди.

— Абу Абдулло Нотилий, — деди у саломлашганларидан кейин ёнидаги кишини кўрсатиб. — Кеча бу киши тўғрисида гапирган эдим.

— Хуш келибсиз, сафо келибсиз, жуда хурсандман, — деди уй эгаси улар билан кўришиб. — Қани, ичкарига марҳамат.

Меҳмонхонага кириб, юзларига фотиҳа тортганларидан кейин оқ ятак кийган, қизил белбогли ёш йигит кириб дастурхон ёзди, баркашда нон, турли ноз-неъматлар ва уч коса шарбат келтириб қўйди. Мезбон нон ушата туриб ёш хизматкорга:

— Хусайинни чақириб юбор, — деди.

Бир оздан кейин Хусайн эшикдан салом бериб келиб, куйироққа тиз чўкди.

— Ваалайқум ассалом, — икки бети қип-қизил, новчагина, қирра бурун шогирдига синовчан назар ташлаб, Нотилий уни ўз ёнига чорлади. Сўнгра Хусайиннинг отасига юзланиб деди: — Мен бул йигитчанинг таърифини эшитдим, ўн ёшга тўлмасдан қуръонни ёдлаб олиб, кейин Иқлидус таълимоти билан танишибдур. Ҳаммасидан хабардорман. Унинг зеҳни равшан эканлиги кўзларида акс этиб турадур. Агар рухсат этсангиз, дарсни ҳозироқ бошлаб юборсам?

Мезбон ҳайрон бўлиб, Массоҳ билан кўз уриштириб олди-да, кейин ўзини қўлга олиб:

— Майли, биз ҳам дарс эшитайлик, — деди.

Нотилий чаққонлик билан дастурхон устидаги бутун нонни синдириб, бурдасини ёнига қўйди-да:

— Қайси бири катта? — деб сўради.

Хусайн дадиллик билан бир чеккаси ушатишган нонни кўрсатиб:

— Албатта, бу катта! — деди. — Буниси — кичик.

— Демак, ҳар бир бутун ўз бўлагидан катта бўлур экан. Бошқача таъбир билан айтсак, ҳар нарсанинг бўлагига ўша нарсадан кичик, — деди янги устоз қоматини тик тутиб. — Бу чинлигига шубҳа тугилмайдиган билим. Уни исбот қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Буни илми мантиқда маъқулот деб айтадурлар. Яна бир мисол: ҳар қандай уч сони тоқ, тўрт сони жуфт, буниинг чинлигига ҳам

шубҳа йўқ. Учинчи бир ўлчовга тенг бўлган икки ўлчов бир-бирига тенг ва ҳоказо.

— Маъқул, маъқул, — деди уй эгаси бош ирғаб.

— Эртага Хусайинни синаб кўргайман. Маъқулот нима эканлигини тушундимикан?

— Тушунди, кўзларидан билиб турибман, — деди Массоҳ кулиб. — Мана кўрасиз, эртага у бутун падириши ушатиб, бир бурдасини ўз олдига қўйгай-да, бутуннинг бўлакдан катталигини исбот қилиб бергай.

Даврада енгил кулги кўтарилди.

— Жуда саз, — деди Нотилий ҳазил аралаш. — Сиз ҳам дарсимга диққат ила қулоқ солганга ўхшайсиз. Эртага келсангиз, «Мақбулот» нима, «Маҳсулот» нима, билиб олурсиз. Қариганда ҳам киши мантиққа риоя қилмоғи зарур.

— Рост, — деди баққол кулимсираб. — Баъзан шундай чоллар учрайдурки, на сўзларида мантиқ бор, на ишларида, лекин мен ўзимни улар қаторига қўшмайман.

— Сиз яхши қаригансиз, эс-хушингиз жойида, — деб унинг гапини тасдиқлади уй эгаси.

Нотилий хотин, бола-чақасини уйда қолдириб, пул топиш учун шаҳарма-шаҳар кезиб юрвчи жаҳонгашта файласуфлардан эди. У Бухорода иссиққина жой топиб, тузуккина маошга илингандан хурсанд бўлди. Ёшлигиданоқ араб тилининг асосларини домлалари ва отасидан ўрганиб олган, зеҳни ўткир шогирдига у ўз билганларини завқ-шавқ билан ўргата бошлади.

Хусайин бўш вақтларида отасининг китобхонасини титкилаб, араб, форс тилларидаги адабий асарларни ўқиб чиқар, баъзан табобатга доир китобларни мутолаа қилар эди.

Бир куни Нотилий намози жумъадан қайтаётганда аллаким унинг ўнг томонидан келиб, аста енгидан тортди. Ўгирилиб қараса, йилтираб турган олача чопон кийган кўк саллали Маҳмуд Массоҳ экан. Икковлари ҳол-аҳвол сўрашиб ёнма-ён кетавердилар.

— Қалай, шогирдингиз сизни шошириб қўймаётирми? — деб сўради баққол, сўз орасида.

— Шошириш ҳам гапми?! — деди Нотилий қандайдир ғайирлик билан. — Одам боласида бундай хотира ва заковат қуввати бўладур, деб сира ўйламас эдим. Гоҳ табобатга, гоҳ мантиққа доир китобларни мутолаа этадур. Бир куни Аристотелиснинг «Мобаъдат табиа» деган китобин топиб, мутолаа этибдур-да, магзини чақа олмабдур. Менга мурожаат қилиб, биринчи бобини тушунтириб беришни сўради.

Мен қўлидан китобни олиб, кечаси авлоқда ўқиб чиқдим, лекин ҳеч нарса англамадим. Аристотелисни ўқимоққа ҳали ёшлиқ қилурсан, деб китобни қайтариб бердим. Натижада менинг устодлик шаънимга доғ тушиб, орадан самимият кўтарилди. Уларнинг уйдан кетмоқ ниятидаман. Сўраб-сўроқлаб бошқа бир талаба топдим, бадавлат одамнинг боласи.

— Ҳай, аттанг, сиздек суҳбатдошдан айриладурган бўлибмиз-да, — деди баққол пешонаси тиришган ёш файласуфга қараб.

— Мен ҳам шунга ачинадурман, Абдулло ибн Ҳасан саховатли, хушмуомала одам...

Кечқурун уй эгаси билан ёлғиз қолганларида Нотилий Ҳусайннинг табобатга доир китобларни ўқиётгани, уни бирор табибга шогирд қилиб бериш зарурлигини гапирди-да, сўзининг охирида:

— Менга жавоб берсангиз, чунки билган нарсаларимнинг ҳаммасини унга ўргатдим, бисотимдаги билимларни қоқиб олди ул! — деди қизариб.

Уй эгаси Нотилий ўз вазифасини адо этганини, энди уни ушлаб туриш фойдасиз эканлигини фаҳмлаган эди. Шу сабабдан гапни кўи айлантирмай, ўғлига устодлик қилиб, фикрий ривожланишига ёрдам бергани учун миннатдорлик билдириб, уни хурсанд қилди.

III

Бир куни Абдулло ибн Ҳасан девондан эртарақ қайтиб, овқатланганидан кейин ўғлига тезроқ кийиниб, кўчага чиқишга тайёр бўлиб туришни буюрди.

— Қасрга борамиз? — деб сўради Ҳусайн.

— Табиб Абу Мансур Қамарийнинг уйига. Ул кишига: «Ўғлимга устозлик қилнинг, ул тиб назарияси билан бир оз танишган, тибби амалийни ўргансин», деган эдим, илтимосини қабул қилиб, сени кўришни истадилар. Ўзимни ҳам ул кишига кўрсатмоқчиман, мазам қочиб турибдур.

Ҳусайн шошиб-пишиб оёғига маҳсисини, эғнига ҳошияли қалтагина адрас тўнини кийди. Ота бўйи чўзилиб қолган ўғлига қараб, юрагида меҳри мавжланаётганини сезса-да, хиёл қовогини уйиб:

— Юр, кетдик, — деди.

Бухоронинг машҳур табибларидан Абу Мансурнинг меҳмонхонасига кирган кишининг димоғига қурилган ўтлар, турли-туман дориларнинг ҳиди гул этиб уриларди.

Оёқ остига пати тўкилган гилам, тўрга кўрпача эмас, айиқ териси ташлаб қўйилган эди.

Қизил юзли, хушсурат уй эгаси билан меҳмон пўстак устига ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашар экан, қуйпроқдаги гиламга тиз чўккан Хусайн тоқчаларга терилган ранг-баранг шишалар, куритиб қўйилган ўтлар, гиёҳлардан кўзини узолмас эди.

— Ўглингиз дори-дармонларга қизиқар экан,— деди бир оздан кейин уй эгаси кулимсираб.— Кўзлари сизнинг сўзларингизни тасдиқлаб турадур. Агар ёнимда юриб, тибби амалийини ўрганса, кечалари Йўлинуслининг китобларини мутолаа қилса, мақсудига етгай.

— Илоё айтганингиз келсин,— деди меҳмон хурсанд бўлиб.

Меҳмон Хусайнга қараб:

— Ўғлим, тоқчалардаги дори-дармонларни кўздан кечириб чиқ, сенга рухсат этаман,— деди, кейин ранги сиқилган меҳмонга юзланди.— Тобингиз қочиб турганга ўхшайдур. Қани, ёнбошланг, мен томирингизни кўрай.

У жиякли олабайроқ ипак тўнининг этакларини тиззалари орасига олиб, пўстак устига ёнбошлаган меҳмоннинг томирини ушлаб, шифтга қаради-да, Хусайнга эшиттириб, шундай деди:

— Томирингиз бетартиб, потекис урмоқда, бугун ё овқатни кўн ёб қўйгансиз, ё биров сизни хафа қилган, аммо билурман, сиз таомни оз ейсиз, иккинчи тахминим тўғри бўлса керак.

— Топдингиз, соҳиби девон бугун менга ноҳақ озор берди. На қилай, подшонинг муқаррибига эътироз билдириб бўлурми? Замонанинг зайли, номуносиб, подон амалдорлар ҳалол ва тўғри одамлар устига миниб олиб, вақти-вақти билан жиловни қаттиқ тортиб қўядурлар.

— Кучингиз толиққан, асабларингиз бўшаган, дам олишга муҳтожсиз. Агар иложини топсангиз, саройдаги ишингизни тарк этинг.

— Фараандларим ёш. Ҳеч бўлмаса мана бу ўғлим сизнинг хунарингизни эгаллаб олсайди. Ҳамма умидим шунда.

— Рост, бул ўглингиз серғайрат ва зеҳли эканлиги юриш-туриши, вазоҳатидан билиниб турибдур. Кичиги ҳам шундайми?

Хусайннинг дадаси маънос ҳолда, билинар-билинамас бош чайқаб қўйди. «Зеҳни настрок, ювош бола» демоқчи эди-ю, лекин:

— Бир ота-онадан ҳар хил бола туғилар экан,— деб жавоб қилди.

Қамарий гапни айлантириб ўтирмай мақсадга кўчди.

— Бошингиз омон бўлса, шул ўглингиздан барака топгайсиз. Мен уни йўлга солиб юборишни ўз устимга олурман. Эрта, йўк, индинга сизни йўқлаб борурман, қолган гапни ўшанда айтгайман.

* * *

Абу Мансур шогирдининг уйига келганда у кўчада ўйнаб юрар эди.

— Қани ёш Жолинус?— деб сўради табиб, уни ҳурмат билан қариши олиб, меҳмонхонага таклиф этган уй эгасига.

— Кўча-кўйда ўйнаб юрган чиқар. Ерга урса осмонга санчийдур. Ун тўртга қадам қўйса-да, шўхлиги қолмаган.

— Шўхлик гайрат ва шижоат белгиси. Ювош боладан кўрқини керак, у катта бўлганда ишёқмас бўлиши мумкин,— деди Қамарий кулимсираб.

Меҳмон билан мезбон овқатланиб, шарбат ичиб, у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирганларида Хусайн салом бериб кириб келди-да, қуйроққа чўккалаб ўтирди.

— Ваалайкум асسالом, ишларингиз қалай, «Мобъдат табиа» ни мутолаа қилиб турибсизми?

— Йўк, тақсир. Тушулмагандан кейин на қилайини ўқиб?!

— Тўғри, ҳозирча Аристутолисни қўйиб, Жолинус асарларини ўқий бошлаш керак. Энди болалик бўстонидан хатлаб ўтиб, ўсирилиқ фаслига қадам қўйгансиз, ҳаёт учун керакли касб-ҳунар орттирмақ лозим. Тибби амалийини ўрганиб олмоқ керак, илми ҳикмат сиздан қочиб қутулмас. Хўш, энди менинг ёнимга келинг-чи, набзингизни кўрай.

У олдига келиб чўк тушган шогирдининг афтига қараб жилмайди-да, томирини ушлаб кўриб:

— Совуқ сувда чўмилибсизу, лекин бир-икки шўнгиб, баданингизни ишқалаб, қуруқликка чиқибсиз-да, дарҳол кийимингизни кийиб олибсиз,— деди.

— Ие, қаёқдан билдингиз? Жўйимулёйда чўмилаётганимни кўрдингизми?

— Келганларига анча вақт бўлди, қаёқдан кўрадурулар сенинг чўмилаётганингни? — деди отаси, ҳайратланганидан кўзлари чақнаб кетган Хусайнга қараб.— Ҳаммасини набзингдан билган бўлсалар керак.

— Рост,— деди Қамарий унинг гапини тасдиқлаб,— совуқ сувда узоқ чўмилган кишининг томир уриши заиф-лашадур, агар баданга совуқ ўтмаган бўлса — кучаядур, лекин тезлашмайду.

Хусайн томир уришидан одамнинг ички ҳолатини биландиган янги устодига ҳурмат аралаш ҳайрат билан қараб, унинг касб-хунарини эгаллаб олишга аҳд қилди. Маърифат дарвозасидан илм-фаннинг тиканли гуллари билан қопланган чаманзори кўзига ташланиб турарди.

КИТОБГА ИХЛОС

Ярим кеча, осмонда чарақлаган юлдузлар маст уйкуда ётган ерга назар ташлаб, бир-бирларига кўз қисиб қўйишади. Қундузи бозорчиларнинг гала-говуридан чарчаган Бухоро сукунат қўйнида ором олмоқда. Аҳён-аҳёнда узоқлардан довул товуши эшитилади: тун посбонлари уйкудаги шаҳарни кўриқлаб юрадилар.

Шимол томонга қаратиб солинган баланд бир айвоннинг ўртасида, хонтахта устида милтиллаб ёнган шамнинг сарғиш нури остида ўн етти-ўн саккиз ёшли бир йигитча мутолаа қилиб ўтиради. Унинг қотмадан келган тиниқ юзида, катта-катта кўзларида заковат нури порлайди. Назари сатрлар оралаб йўргаларкан, хазина топган кишидек қўллари аста титрайди, юзига галати табассум югуради, кенг ва ёрқин пешонасида маржондек терлар пайдо бўлади. У бутун кoinоти унутган, фикри зикри сатрлар орасига яширинган сирларни топиш ташвишида.

Айвоннинг чеккасида ётган Ситорабону бир уйқуни олиб, ўрнидан туриб ўтирди, ўглининг ҳалигача ётмаганини кўриб:

— Ҳой ўғлим, шул маҳалгача ўтирибсанму? Ёш жонингга мунча жабр қилмасанг? — деди.

— Онажон, яна бир оз ўқий. Жуда ажойиб китоб экан.

— Қўявер, мутолаа қилаверсин,— деган товуш эшитилди даричалари ланг очик хона ичидан.— Киши завқ-шавқ билан ишласа, ҳеч толиқмагай... — Хусайннинг отаси шу гапни айтди-ю, йўтали тутиб қолди. Ўгли тайёрлаб берган доридан ичиб тинчиди-да, бошини ёстиққа қўйди. Табиби ҳозиқ деб ном чиқарган ўглидан у хурсанд эди.

Қирқларга бориб қолган бўлса-да, тароватини йўқотмаган Ситорабону эрининг гапидан қапоат ҳосил қилиб ўглидан сўради:

— Кеча бир тангага сотиб олган китобингми?

— Ҳа, буни қарангки, шул маҳалгача бошимни қотириб юрган муаммоларни осонликча ҳал қилиб берди-я, бул китоб.

Онаси унинг гапига яхши тушунмаган бўлса ҳам, риёзат чекиб илм ўрганаётган ўғлининг юксак мартабага яқинлашиб қолганини ички ҳис билан англади ва майин жилмайиб, бошини ёстиққа қўйди.

Хусайн ҳар куни ярим кечагача ўтириб, юнон ва араб ҳукамоларининг тиб ва фалсафага доир китобларини ўқир эди. Уйқуси келиб, кўзига қум тиқилганда аллақандай бир ўтни қайнатиб тайёрланган доридан бир хўплам ичар, кўзи яна очилиб, зеҳни равшанлашарди. Бугун эса онасининг гапидан кейин ўша дорисидан ичмади. Келган жойига хатчўи солиб, китобни тоқчага олиб қўйди-да, ўрнига кириб ётди.

Хусайн шу бугун эрталаб саҳхоф бозорини айланиб юрганда чодра ичидан қўлини чиқариб, китоб ушлаб турган бир кампирга кўзи тушиб қолган эди.

— Онажон, китобингизни сотурмисиз?

— Ҳа, жуда яхши китоб.

Йигитча унинг қўлидан китобни олиб, варақлай бошлади. Бу — Форобийнинг «Фусуси ал-ҳикам»³ деган китоби бўлиб, Арастунинг «Мобаъдат-табиа» деган китобига ёзган шарҳи эди. Хусайн шу маҳалгача «Мобаъдат табиа» ни бир неча маротаба ўқиган бўлса ҳам, сира тушунмаган эди. Мана энди унинг калитини топди. Форобий улуг юнон ҳақимининг жуда чигал фалсафий мулоҳазалари магзини чақиб берган эди.

* * *

Сомониёлар шажарасининг сўнгги бутоғи бўлган подшо Нух бинни Мансур⁴ касалманд, Бухоронинг машҳур табиблари уни даволаш билан овора эдилар. Бироқ ҳеч бирининг берган дори-дармони тождор беморга кор қилмас, дардини енгиллатмас эди.

Сарой ўлик чиққан уйга ўхшайди. Аъёнлар, сарой амалдорлари, соқчилар оёқ учида юридилар, бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашадилар.

Сарой вазири Хусайнни эргаштириб, қиличларини яланғочлаб елкаларига қўйиб турган соқчилар орасидан олиб ўтди ва энг ичкаридаги бир хона олдига олиб бориб

тўхтади. Эшикнинг икки томонида чиройли икки туркман йигит соқчилик қилиб турарди. Вазир шу ерда туришни буюриб, ўзи хона ичига кириб кетди. Орадан беш-ўн дақиқа ўтгач, эшик очилиб, ёш ҳакимни ичкарига таклиф этдилар.

Ўзун, ранг-баранг ойнали даричадан хира нур тушиб турган, шифтлари музайян, деворлари ўймакор хонага кириб, ибн Сино тўрдаги инак тўшак устида ёстиққа суяниб ўтирган рангпар кишига таъзим қилди. Сўнгра унинг ишораси билан тўшак ёнига бориб, чўкка тушди. Ёш ҳакимнинг дадил боқишидан, тин-тиник нурли юзидан, катта-катта кўзларидан камтарлиги ва шу билан бирга ўзига ишончи биллиниб турарди.

Нух биини Мансур савқи табиий билан ўз ҳузурида улуг истеъдод эгаси бўлган бир ҳаким ўтирганини пайқади ва унинг шаънига муносиб муомала қилиб, ҳолаҳвол сўради. Ибн Сино ўзини бардам тутиб, унинг саволларига шошмай жавоб берди. У подшоҳнинг касали нима эканлигини табиблардан эшитган бўлса-да, ўз ҳамкасбларининг одатига мувофиқ, кескин ҳаракат билан тождор беморнинг томирини ушлаб кўрди. У ўз олдида Мовароуннаҳрнинг подшоҳи эмас, балки оддий касал ётгандек, унинг саргайган юзига тикилар, тилини кўрсатишини сўрар, подшоҳнинг шаънига муносиб саволлар берарди. (Бир неча хил касали бўлган биини Мансур «бавосир» касалига ҳам мубтало эди.) Сарой вазири подшо ҳузурида ўзини шу қадар сокин ва бетакаллуф тутаётган ҳакимни биринчи мартаба кўриши эди.

Абу Али подшоҳнинг жавобини тинглаб, пешонасини ушлаганича ўйлашиб қолди. Кейин аччиқ овқат, ичкиликдан ҳазар қилиб, кўпроқ ширгуруч еб, ҳўл мева истеъмол қилишни тайинлаб, ўрнидан турди.

— Зоти олийлари, бандаларига ижозат берсинлар, кечкурун дори тайёрлаб юборгаймиз. Кўпроқ тар мева истеъмол қилсинлар, аммо Бухоро меваси жанобларига зарарлидир. Мевани Самарқанддин келтириб есинлар. — Зийрак табиб ўзининг хулқ-атвори сарой вазирида ношойиста таъсир қолдирганини пайқаган эди. — Агар ҳурмат шартларини жойига келтирмаган бўлсам, афв этгайлар.

Биини Мансур билинар-билинмас жилмайиш билан унда хафа бўлмаганини билдиргандек бўлди. Ёш ҳаким таъзим қилиб орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бир ҳафтадан кейин саройга келган ибн Сино дори-дармонлар беморга яхши таъсир қилганини сизди. Ранги тозарган биини Мансур уни очиқ чехра билан қарши

олди ва беҳад миннатдорлик билан нима тиласа беришга тайёр эканини билдирди. Ёш табиб унинг оддида тиз чўкиб, имкон хорижида бўлган бир нарсани сўраганидек паст товуш билан:

— Менга сарой китобхонасида мутолаа қилмоққа ижозат берсалар бас,— деди.— Пул керак эмас.

— Борақалло! Умримда пулдан илм-урфонни юқори қўятурган одамни биринчи кўришим.— Подшоҳ кулиб, унинг илтимосини бажону дил қабул қилганини изҳор этди. Сўнгра сарой вазирига қараб деди:— Китобдорга айтиб қўйинг. Ибн Синога ҳар кун китобхонада машгулот ўтказмоққа ижозат бердим.

Вазир индамай бош эгиб қўйди.

Х асрда бутун Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистонда тенги бўлмаган Бухоро кутубхонасида қадимги Юнонистон, Ҳиндистон фузалоларининг араб тилига таржима қилинган асарлари сақланарди.

Оппоқ соқоли кўксига тушган китобдор ибн Синони мамнулик билан қарши олиб, ўз қўл остидаги бойликлар билан уни танштириб чиқди. Ҳар бир хужрада бир фанга доир китоблар сақланар, қатор-қатор сандиқлар китоб билан лиқ тўла эди. Китобдор ҳар бир хужранинг қулфини очиб, бунда қандай китоблар борлигини айтар эди. У сандиқ очиб, нодир қўлёзма асарларни кўрсатар экан, ибн Синонинг кўзлари борган сари чарақлаб яшнарди.

— Қадрдон ота, мен энди сизга ҳар кун меҳмон бўлмаймен,— деди у ҳаяжонланиб.

— Марҳамат, китобхонанинг тўри сизники. Жанобларига ҳеч бир бухороликнинг қўли тегмаган китобларни топиб бергаймен.

Ўжме пештоқи остидаги мрамар супа устида икки киши гаплашиб ўтирарди. Уларнинг бири мош-гуруч соқоли, бошига олифта қилиб мисқоли салла ўраган ўрта ёшли киши. Иккинчиси эса оппоқ соқоли кўкрагига тушган, куюқ қошлари қордек оқарган чол. Бунинг пешонаси тиришган, кўзлари ўқрайиб қарайди.

— Таксир, қариган чоғингизда дунёнинг гамини еб на қилурсиз?— деди ўрта ёшли киши.— Ҳамма ишни бизга

қўйверинг, ўз жонингизнинг роҳатидан бўлак нарсани ўйламаг.

— Хўп гапирасиз-да, мулло Садриддин, дунёнинг бузилиб кетаётганини кўрганингдан кейин кўнгил қандай тинч бўлсин. Ахир, кўриб турибсиз, ёшлар қарияларни ҳурмат қилмай қўйди, ўртадан шарм-хаё кўтарилди.— Ҳар бир даврнинг мияси айниб қолган чолларига хос шикоятдан сўнг Мағоқиятторон мачитининг имоми чуқур хўрсиниб қўйди.

— Мадрасаларда илми ҳол⁵ ўғай ўғил ҳолатига тушиб қолди. Ёшлар масоили диния эмас, ҳикмат, мантиқ, илми риёзий ва ҳоказоларга қизиқадурлар. Лавҳлари устида қуръон эмас, машоихларнинг китоблари эмас, балки мажусий олимларнинг китобларини кўрурсиз. Афсуски, сарой аҳлида ҳам динга рағбат қолмади. Сарой китобхонаси ёшларнинг миясини заҳарлайтурган маконга айланди. Ўшқи эди унга ўт тушиб, қули кўкка совурилса...

— Сабр қилсинлар, тақсирим, ҳаммаси сиз айтгандек бўлгусидир. Шарқдан келмоқда бўлган тўфон Нухнинг тахт-салтанатини суриб кетажакдир. Қорабугроҳон бошлиқ кўчманчилар ўрдуси ҳозир Самарқанд бўсағасида Қорахонийлар яқиндагина дини исломни қабул қилганликлари учун шариатга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган, кўчманчилар гарчи ўз жинсимиздан бўлмасалар ҳам эътиқод жиҳатидан бизга яқиндурлар.

— Илоё, уларнинг қўли баланд бўлсун.

Шу пайтда китобхонадан хушнуд бўлиб қайтаётган ибн Сино бу икки мутаассиб дин пешвосига дуч келиб, кўнгирокдек товуш билан:

— Марҳабо, тўтий мулло! — деди.

— Марҳабо! — деб жавоб қайтарди мулло Садриддин. — Ҳа, мулло, йўл бўлсин?

— Уйга.

— Эшитдик, сизга китобхона эшиги очилибдур.

— Ҳа, илм толиблари учун маърифат эшиги доим очиқ.

— Китобхона-ибодатхонаю мажусий олимлари сиз учун раҳнамо бўлиб қолди шекилли.

— Илми Чин Мочинга бориб ўргансанг ҳам жоиздир, деганлар расули худо. Китобхона мен учун муқаддас жой, китоб ҳақиқатни ўрганмоқ ва табиат сирларини англамоққа ёрдам берадур.

— Менимча, мажусий олимларининг ёзган китоблари киши кўнглида шубҳа илонини уйғотиб, эътиқодини сусайтирса керак...

— Мен учун шубҳадек мустаҳкам қўрғон йўқ, тўттий мулло, чунки у жоҳиллиги туфайли ўзини доно ҳисоблаган шахслар макридан сақлайдур,— деди ёш олим мулланинг сўзини бўлиб.

Мулла Садриддин унинг гапига яхши тушунолмай, лабини буриштириб қўйди.

— Энг олдин илми ҳолни ўрганиб, эътиқодингизни мустаҳкамлаб олинг!

— Баъзи нодонлар доно кишиларни кофир деб ҳисоблайдурлар.

— Тавба, бу маҳмадонанинг гапини қаранг. Беш-ўн китобни ўқиб, ўзини доно деб билур. Илоё, китобхонага ўт тушиб кетсин, сен жувонмарг бўл!— деди Мағоқиат-торон мачитининг домла имоми.

— Мен беш-ўн эмас, юзлаб китобни ўқиб, мазмунини миямга жойлаб олдим,— деди ибн Сино бошини азот кўтариб.— Мабодо китобхонага ўт тушиб кетгудек бўлса, ундаги китобларни қайтадан ёзиб, сандиқларни яна тўлдирмоққа қодирдурмен.

Ибн Сино бош эгиб, муллалар билан хайрлашди-да, яна йўлга тушди. Нарироқ боргандан кейин жаҳл устида айтган гапларига пушаймон бўлди: «Ёшлик гурури ҳали бошимдан кетмаганга ўхшайдур,— деб гижинди у.— Менга мақтанишни ким қўйибди! Юзта китоб ўқиған билан олим бўлиб қолдими киши? Тавба, минбаъд бундай қизиқ-қон бўлмаслик керак. Тилимни тия олмайман. Ҳозирги замонда тилинг қанчалик ўткир бўлса, бўйининг шунчалик кескир қилич билан кесилади!»

Мулла Садриддин ёш ҳақимнинг орқасидан қараб, сукутга кетди. Кейин бошини кўтариб, домла имомдан:

— Шумтаканинг «Мабодо китобхонага ўт тушиб кетса...» деганини эшитдингиз-а?— деб сўради.

— Ҳа, икки қулогим билан.

— Агар ўшал мажусийларнинг китоблари йиғилган маконга ўт тушиб кетса-ю, сизни гувоҳликка чақиртирсалар, эшитганингизни тасдиқлашдан бош тортмайсизми?

— Йўқ.

— Бўлди, қолган ишни менга қўйиб бering!

Орадан кўп ўтмай, сомонийлар тарихида кетма-кет икки фожиали воқеа рўй берди. Қорабугроҳон бошчилигида шарқдан босиб келаётган кўчманчилар Самарқанд яқинида Ҳожиб Аяч бошчилигидаги қўшинни тор-мор келтириб, ўзини асир олдилар ва Самарқандни ишғол этиб, юришни давом эттирдилар. Нуҳ бинни Мансур томо-

нидан юборилган сипахсолор⁶ Фоиқ хиёнат қилиб, душман томонига ўтди. Шаҳар аҳолиси Бухоро деворлари остига келиб қолган истилочилар билан жанг қила бошлади.

Ибн Сино ўқишини йигштириб қўйиб, бошқа жароҳлар қаторида қилич зарбидан ўқ захмидан азоб тортаётган жангчиларга ёрдам беришга киришди. Арkning рўпарасидаги кўхна сарой ярадорларга тўлиб кетганди. Ёш ҳақим кечгача қилич ярасига қов қўйиб, малхам суртиш, баданга санчилган ўқни олиб, ярасини боғлаб қўйиш билан овора бўлди. У ҳориб-чарчаб дам олиш учун ўтирмақчи бўлганда, сонига ўқ санчилиб қолган бир косиб йигитни олиб келдилар. Ибн Сино ечиб ташлаган қовли яктагини яна кийиб, қўлида ништар билан ярадорнинг тепасига келди... Ўқнинг учи чиқиб қолса, уни қирқиб, сугуриб олиш қийин эмасди, ammo учи чиқмай қолган ўқни олиш амри-маҳол.

Ибн Сино ўйланиб туриб деди:

— Бехуш дори бериб, ёриб олишга тўғри келадур.

— Йўқ, — деди ранги саргайиб кетса-да, ўзини бардам тутишга уринаётган ярадор. — Қирққа чидаган қирқ бирга ҳам чидагай.

— Боракалло, азамат йигит экансиз. Сизга азоб бермай, чиқариб олгаймен. Мени танирсиз-а?

— Ҳа, амирни даволаган атоқли ҳақимсиз. Сизга ишонурмен.

— Жуда соз, — деди ибн Сино унинг қаншарига қаттиқ тикилиб туриб. — Ўқни худди хамирдан қил сугургандек сугуриб олгаймен, сезмай ҳам қолурсиз.

Шуни деб ёш ҳақим унинг сон гўштини икки паллага ажратиб, ўқини олди, сўнгра малхам қўйиб, ёпиштирди-да, тикиб, боғлаб қўйди. Ташриҳ вақтида тишини тишига босиб ётган йигитдан садо чиқмади.

— Боракалло, азамат экансиз, кошки эди ҳамма сиздек мард бўлса!

Сўнг ҳақим йигитга кулиб боқди-да, қўлининг қонини юйиб дам олгани кетди.

* * *

Сипахсолор Фоиқнинг хиёнати қимматга тушган эди. Мунтазам қўшиндан ажраб, заифлашиб қолган Бухоро сонсиз-саноксиз кўчманчилар томонидан босиб олинди. Қорабугроҳон шаҳарни ишғол этиб, саройдаги бойликларни қўлга киритди, ўз аскарларига бозорни талатди. Кўп иморатларга ўт тушиб кетиб, аччиқ тутун шаҳарни ўраб олди. Ўз мол-дунёсини сақлаб қолмоқчи бўлганда қилич

еб йиқилган кишиларнинг фарёди, асир қилиб олиб кетилаётган аёлларнинг доди, қутурган душман аскарларининг сурони қудоқларни қоматга келтирарди. Уч ой аҳвол шу зайлда давом этди.

Ибн Сино эса аламини китобдан олар, ярим тунгача ўтириб, мутолаа қилар, ёзар эди. Бир кун кечаси ётгиси келиб, кўзига қум тикилгандек ачиша бошлаганда уйқу қочирадиган дорисини ичиб, ҳовлига тушди. Одати бўйича, осмонга қараб, Хулкар юлдузи қаерга келганини билмоқчи бўлди, шу пайт Регистон томон қизариб, осмонга учқунлар сачраб турганини кўрди. Ўқтин-ўқтин оловнинг қипқизил тиллари қоронғи осмонни ялар, узоқдан қий-чув овозлар эшитиларди. Еш ҳақимнинг юраги бир фалокатни сезгандек дуқиллаб ура кетди. Дарров кавуш-маҳсисини, чопонини кийиб, онасини уйғотди.

— Онажон, Регистон майдони яқинида бир уйга ўт кетганга ўхшайдур, бориб билиб келай, қўлимдан келганича ўт ўчиришга ёрдам берай.

— Э, кўйсанг-чи, ўғлим. Сенсиз ҳам ўт ўчирувчилар топилиб қолар.

— Йўк, онажон. Бормасам бўлмайдур. Уйқум ҳам қочиб кетди. — Еш йигит кўнглига келган шубҳани онасига айтишдан ҳам кўрқарди. «Борди-ю, агар... йўк, йўк, бу мумкин эмас. Неча юз йиллаб тўпланган илм-фан хазинасининг кули кўкка совурилиши мумкин эмас».

Ситорабону унинг авзойига қараб, ижозат бермасликнинг иложи йўқлигини англади.

— Майли, борсанг бора қол. Аммо кечикма...

Ибн Сино ҳаллослаганча Регистон майдонига келганда, кўнглини эзаётган шубҳа ҳақиқат бўлиб чиққанини кўрди. Юзлаб кишилар қўлма-қўл челақ узатиб майдон ўртасидаги ҳовуздан олинган сув билан китобхонага тушган ўтни ўчиришга уринар эдилар. Мадраса талабаларининг, теварак-атрофдаги маҳалла аҳлининг жонбозлигига қарамай, ёнғин борган сари кучаяр, қимматли китобларни аждаҳодек ютаётган аланга қутуриб, хужра эшигидан тутун аралаш чиқиб турарди. Челақлаб сепилган сув унга қор қилмас, аксинча, мойдек таъсир қилаётгандек эди. Баъзилар меҳнатлари беқорга кетаётганини кўриб, қўлларини қўлтиққа урдилар. Одамлар орасида асрлардан бери тўпланган бойликнинг тутунга айланиб, осмонда учишидан завқланиб илжаяётган саллал кишиларни кўриш мумкин эди.

Ибн Сино бошда челақлаб сув ташиб, ўт ўчираётганларга қарашиб турди. Кейин кўнчилиқнинг хафсаласи

пир бўлганини кўриб, газабига чидолмай, олов чиқиб турган бир хужрага ўзини урди. Бунда тибга доир китоблар сақланарди. Одамлар уни тутиб қололмадилар. Бир дақиқадан кейин энгил-бошининг ёнаётганига парво қилмай, бир неча китобни кучоқлаб олиб чиқди. Одамлар югуриб бориб, уни чопон билан ўраб олдилар, бўлмаса устидаги кийими билан ўзи ҳам ёниб кетиши турган гап эди. Ибн Сино яна ўзини ўтга урмоқчи эди, бир неча қўл уни маҳкам ушлаб қолди. Шу орада аллаким: «Хей бўтам, хушингизни йиғиб олинг. Ортиқ уринишнинг фойдаси йўқ!» деди. Ёш ҳаким алаңлаб, товуш эшитилган тарафга қаради, чап томонида кўзлари чўккан кекса китобдор турарди.

— Бу қандай фалокат, қандай мудҳиш фалокат! — деди ибн Сино йиғламоқдан бери бўлиб.

Чол хўрсиниб қўйди:

— Ҳа, бахтсизлик, аммо билиб қўйингки, мутаассиб муллолар маърифат чирогини ўчиролмайдурлар. Улар ота-боболардан қолган нодир китобларни ёндириб, кулга айлантириб юборсалар-да, заковат нурини сўндирилмайдурлар...

Шунча уришиб, ёнгинини ўчиролмаган одамлар бири-бирини уй-уйларига жўнадилар. Оловнинг озиги камайган сари унинг ҳовури пасаярди. Тўда-тўда куллар устини қоплаган тутун, куйиб шакли қолган қоғоз парчалари билан шамолда аста тебранаркан, қурум исси ҳарёққа тараларди.

Ибн Сино худди яқин бир кишисини кўмиб, қабристондан қайтаётгандек бошини қуйи солиб, ярим-ёрти куйган бир печа китобни қўлтиқлаган ҳолда уйига жўнади...

Орадан икки ойча вақт ўтди. Шу вақтгача ўзини қўярга жой тополмай юрган ибн Сино бир куни уйига хурсанд бўлиб келди.

— Суюнчи беринг, онажон. Қорабугроҳон қўшини Бухорони ташлаб чиқиб кетмоқда. Қўлига яроғ олган Бухоро халқи туркманлар билан бирликда уларни ҳайдаб, талаб олинган молларини тортиб олмақдалар.

Кармана томон чекинаётган истилочиларнинг орқада қолган қисми билан бухороликлар ўртасида бўлаётган жангнинг сурони узокдан элас-элас эшитилиб турарди. Ситорабонунинг чеҳраси ёришиб:

— Охири бахайр бўлсин! — деб қўйди.

Бир неча кундан кейин «тайёрга айёр» бўлиб, Амулдан⁷ Нух бинни Мансур Бухорога кириб келди. Ҳаёт яна аввалги изига тушгандек эди. Яна савдогарлар дўконларини очиб, қосиблар дастгоҳларини юргизиб юбордилар. Бироқ вазирлар ўртасидаги нифоқ, айрим вилоят ҳоким-

ларининг исёни, кўчманчиларнинг хужуми сомонийлар сулоласи қурган иморатни кундан-кунга емирмоқда эди. Кекса Нуҳ вазирларини бир-бири билан яраштиролмаб, мамлакатда тинчлик ўрнатолмай, доғу ҳасратда ўлиб кетди. Унинг ўғли Абулхорис Мансур ҳам бевос вазирлар, исёнчи ҳокимларни жидовлай олмади. Қорабуғрохоннинг ўғли Насрга қарши юборилган саркарда Янолтакин унинг томонига ўтиб кетди. Сомонийлар давлати худди ичи қуртлаган олмадек узилиб, яна истилочилар қўлига тушди.⁸

Бухоро кўчманчилар қўлига ўтгандан кейин мутаассиб муллоларнинг дасти дароз бўлиб, фалсафа ва дунёвий илм-фан ахллари қувғин остига тушди. Иби Сино қора қузғунлар уясига айланган шаҳарни тарк этиб, ўзига маърифатпарвар бир ҳоким, ҳомий излаш тўғрисида ўйлай бошлади. Лекин унинг отаси вафот этиб, онаси бева қолган, уни ташлаб кетишга кўзи қиймас эди. Сочларига оқ оралаб, кўзларининг атрофини ажин босган Ситорабону ўглининг қандай аҳволга тушиб қолганини, нима учун пешонасини тириштириб юрганини яхши билар эди. Бир кун кечки овқатдан кейин шарбат ичиб, дам олиб ўтиргашларида ранги бир оз синиққан Хусайнига қараб:

— Ўғлим, нима тўғрисида бош қотираётганингни билиб турибман, — деди хўрсиниб. — Ўз шаҳринг ўзингга торлик қилиб қолди. Хоразмлик қўшнимиз Абу Бакр бобо хотинига, Хусайн зудлик билан Бухородан чиқиб кетсин муллолар уни кофир деб эълон қилиб бошига етишлари мумкин, чиқиб айт, дебдур. Шул гапни эшитдим-му кечаси билан ухлай олмадим. Абу Бакр Барақий ўқимишли одам, уламоларинг сирри-асоридан бохабар, бир нарсаи билмай гапирмайдур. Жон болам, бошим омон бўлсин десанг, шаҳардан чиқиб кет, ўзингга тинчгина бир жой топ. Менга хат ёзиб турсанг, шунинг ўзи кифоя, сенинг эсон-омон юрганингни билиб, тинчгина умр кечи-рамен.

Онасининг гапи қай томонга огишни билмай турган тарозунинг бир палласига қўйилган тошдек таъсир кўрсатди. Хусайн қатъий қарорга келиб, қаддини кўтарди-да:

— Майли, сизнинг айтганингиз бўлсин, — деди. — Бул ерда қолсам, саллалари эшаклар бир кун эмас бир кун мени кофирга чиқариб, оёғимга болта урадурлар. Мен эркин ўйлаб, эркин янашга ўрганиб қолганман. Менга оқ фотиҳа беринг... Сиз ҳам тинч бўлинг, мен ҳам.

— Қаерга борсанг ҳам, бирубор сени ўз паноҳида асрасин, ишларингга ривож бериб, фалокатлардан сени

асрасин... Аммо хат ёзиб туришни унутма! Ой бориб омон қайт. — деди она кўзёшларини дока рўмодининг учига артиб. — Биздан хавотир олма, уканг катта бўлиб қолди, Афшопада еримиз бор...

Иби Сино онаси билан хайрлашар экан, токчадан бир китобни олиб ўнди-да, уни пешонасига тегизиб, сўнгра онасининг кўлига тутқаэди. Бу — Фэробийнинг «Фасуси ал-хивам» деган китоби эди.

— Опажон, шул китобни бирор серижтиход толиб бул илмга совга қиларсиз.

— Хўн. Сенинг бош-кўзингдан садақа бўлсин бул китоб. Хайр, қаерда бўлсанг ҳам, савдогарлардан хат юбориб, сиҳат-саломатлигингни билдириб тур.

Иби Сино орқасига қарашдан қўрқиб, дарвозадан чиқди-да, карвонсарой томон йўл олди.

ХОРАЗМ БЎСАҒАСИДА

Абу Али Гурганж томон йўл олган карвон билан бирга, кўм-кўк далалар, қўйлар ўтлаб юрган саргимтир чўллар, қотиб қолган денгиз тўлақинларига ўхшаган қум теналарни ошиб, Хоразм пойтахтига етиб келди, карвонсаройга тушиб, нимқоронги хужрада дам олди. Эртасига ювиниб-тараниб, эгнига олача ипак тўнни кийиб олди-да, худди фуқаҳо, яъни қонуншунослардек салласи печини томоғининг тагидан ўтказиб, ўнг елкасига ташлади.

Хоразмшоҳнинг вазири, қонуншунос олим Абулхусайн ас-Сухайлий муқоваланган қалин ва узун дафтарларни кўриб чиқаётганда мулозими таъзим билан кириб, бухоролик машҳур табиб Абу Али ибн Сино унинг ҳузурига кирмоқчи эканини билдирди. Сухайлий дафтарларини йиғиштириб:

— Шундай узлуг олим эшик олдида узоқ кутиб қолмасин, айтнинг, кираверсин! — деди салласининг печини ўнг елкасига ташлаб.

Юзи чўл шамолдан бир оз қорайган, қотма, соғлом гавдали, қиррабурун Абу Али эшикдан кириб салом берди.

— Ваалайкум ассалом. Фозил ва олим кишилар тўнданган пойтахтимизга қадам қўйишингиз билан сизни табриклаймиз, — деди вазир араб тилида. — Байтулҳикмат сандиғидаги жавоҳирларга қимматбаҳо дуру гавҳаринг келиб қўшилганидан беҳад мамнунизмиз...

Ёш олим унинг баландпарвоз нутқиға сабр билан қулоқ солиб:

— Сиз каби улуг одам мендек фақир ва ҳақир мусофирни мамнулик билан қутиб олгани учун бошим осмонга етди,— деди соф араб тилида.— Риёзиёт бўйича тенги йўқ олим Абу Наср Ироқ, илми ҳайъатда қадимги юнон олимлари даражасига эришган Абу Райҳон Беруний, машҳур табиб Абулхайр Ҳаммор, файласуф Абу Саҳл Масиҳий ва бошқалар қаторига келиб қўшилганим учун ўзимни бахтиёр ҳисоблаймен...

— Ҳуда саз. Мен фармон берурман, шаҳар ҳокими сиз учун яхши бир уйни жиҳозлаб бергай,— деди вазир суҳбат охирида.— Бугун дам олинг, эртага жумъа куни олимлар мажлисида учрашурмиз.

Абу Али ҳаммадан бурун христиан динидаги камтар, хушмуомала Масиҳий билан дўстлашиб олди. Иккови ҳам Арастунинг «Мобаъдат табиа» деган асарини ёд билар, юнон фалсафаси тўғрисидаги фикрлари бир-бирига мос келар эди. Илми ҳайъатда Ватлимус даражасига эришган табиатшунос олим Беруний ўз қадрини биладиган, тўғри сўз, мағрур одам эди. Иби Сино ўзидан етти ёш катта бўлган бу олимни ҳурмат қилар, баъзан унинг уйига бориб, ўтказаетган тажрибаларини диққат билан кузатар эди.

Бир куни қизиқ манзарага дуч келди. Энди ўттизга кирган бўлса ҳам, соқол қўйиб юборган, барваста, кенг пешонали Беруний қўлидаги шишани офтобга тутиб, кўздан кечираётган эди. Эшикдан салом бериб кирган Абу Алини кўриб хурсанд бўлди-да:

— Кел, кел, мана буни томоша қил,— деди у, алик олишни ҳам унутиб.— Ичига сув тўлдирилган юмалоқ шишани қуёшга тўғрилаб бундай айлантирсак, нурни бир нуқтага тўплайдур, агар сув тўкиб ташланса, ичига кириб олган ҳаво зиёни бир ерга тўплашга қодир эмас.

Иби Сино унинг гапини тасдиқлаб шундай деди:

— Сиз табиат сирларини ўрганмоқ учун тинмай тажриба ўтказасиз, ҳатто дам олиш вақтида ҳам, Бугун қўлингиздаги шишани кўриб бир нарса хотиримга келди. Бир асарингизда сиз устоди аввал Арастунинг, ер юзида бўшлиқ йўқ, деган даъвосини рад этгансиз. Шул фикрингизни тажриба билан исбот этсангиз...

— Биз ҳаммамиз ул буюк зотнинг шогирдларимиз, аммо дунёда хатодин холи бўлмаган зот йўқ, мана, кўр!

Беруний сувини тўкиб ташлаб, шиша ичидаги ҳавони сўриб олди-да, дарҳол бош бармоғи билан унинг оғзини беркитди ва сувга тўнкариб бошмалдоғини тортиб олди, сув аста-секин кўтарилиб шишани тўлдирди бошлади.

— Кўрдингми? Шиша ичида бўшлиқ пайдо бўлгани учунгина сув кўтарилиб кириб олди. Бундан чиқди, ер юзида ҳам, қойнолда ҳам бўшлиқ бўлишини инкор этиб бўлмас экан...

— Сиз шиша ичидаги ҳавони сўраётганингизда ичидаги ҳаво ҳаракатга келиб, шишани иситган, қўлингизнинг иссини ҳам унга ўтган. Ҳароратдан шиша кенгайгани учунгина ичига сув кирган бўлиши мумкин.

— Бул гапингни тажриба билан рад эта олурман,— деди Беруний қизишиб ва шишадаги сувни тосга тўкиб ташлаб, унинг оғзидан пуфлай бошлади, кейин тўнкариб сувга тикди. — Кўрдингми? Мен пуфлаганимда шиша ичидаги ҳаво ҳаракатга келиб уни иситган ва кенгайтирган бўлиши керак, аммо ичига сув кирмади-ку! Беш аср, балки минг йилдан сўнг, аҳтимол, олимлар бўшлиқда тажриба ўтказиб, янги нарсалар ихтиро этарлар..

— Ундай бўлса, самовотнинг харитасини чизган Батлимустан ҳам хатолар топгандирсиз,— деди Беруний ҳақли эканлигини билиб турса-да, ёш олим киноя аралаш.

— Хатога йўл қўймаган олим бўлиши имконият хорижда. Масалан, сен ўзинг илми тиб соҳасида беназирсан, айтиш мумкинки, Жолинче даражасига эришдинг, аммо менга ёзган хатларингдан аён бўлдики, Журжон шахрининг узунлиги ва кенглигини белгилашда хатога йўл қўйгансан. — У қўлига қалам ва қоғоз олиб ўзининг ҳақли эканлигини исбот қилди.

Сомонийлар саройида катта обрў қозонган, иззат-нафси кучли Абу Али ҳали тиббиёт ва фалакиёт соҳасида эриша олмаган нуқталари борлигини билиб, қизариб кетди. «Бу соҳада Абу Райҳон Беруний каби алломаларга етиб олиш учун кўп ишлашим керак экан», деб ўйлади у ўзидан ранжиб.

* * *

У байтулҳикматдаги йигилишларга бориб, мунозараларга аралашиб турарди.

Хоразмшоҳ олимлар мажлисларига қатнашиб турар; у тўрға солинган гилам устида чордана қуриб, алломаларнинг бир-бирлари билан тортишувларини завқ билан

томоша қилар эди. Ювош, продасиз, ўз жиловини вазири қўлига бериб қўйган бу ҳукмдор баъзан байтулҳикматга май ичиб келар, мунозара қизиб кетганда худди қўчқор уриштираётган ишқибозлардек ҳаяжонланар эди.

Бир куни олимлар, биз кўриб турган юлдузлардан бошқа олам ва офтоб борми, тўрт унсур: тупроқ, сув, ҳаво ва оташ ҳамма жойда бир хилми, деган мавзуда мунозара бошлаган пайтларида девон вазири келиб, шохга таъзим қилди-да, наст овоз билан унга бир нима деди, сўнгра найча қилиб ўралган қоғозни унга узатди. Олимлар гапдан тўхтаб сергақланиб қолдилар. Абул Аббос Маъмуи номани очиб ўқиди-да, ранги ўчиб кетди, ўзгарган овоз билан:

— Султон Маҳмуд Газнавий ҳазратларининг элчилари Абул Фазл Ҳасан бинни Мекоил ҳозир Гурганж остонасига етиб келибдур, — деди, сўнгра бу совуқ хабарни келтирган вазирга юзланди. — Элчи жаноблари ҳориб-чарчаб келган бўлсалар керак, бугун дам олсинлар, эртага қабул қилурмиз. Қўй сўйиб, ул кишини яхшилаб зиёфат қилинлар, кўнглини овланлар!

Вазир таъзим қилиб чиқиб кетгандан кейин олимларга қараб сўзини давом эттирди:

— Мен гапни қўзиб ўтирмай, худосасини айтиб қўя қолай, — деди хўрсиниб. — Султон ўз номасида, Гурганжда олим ва фозил кимсалар, фалоч ибн фалонлар тўнланган эканлар, улар ўз ихтиёрлари билан бизнинг ҳузуримизга етиб келсинлар, биз ҳам улар суҳбатидан баҳраманд бўлайлик, деб ёзибдур. Ўзларингизга маълум, Хуросон ва Ҳиндистонни забт этган Маҳмуд Газнавийнинг ишлари авжида, замона подшолари у билан ҳисоблашиб иш тутадурлар, шул сабабдан мен унинг сўзини ерда қолдиролмаймен!

Еяма-ён, ўтирган Абу Али билан Масиҳий бир-бирларига қараб, бошларини оҳиста сарак-сарак қилишди, кейин ўричларидан туриб, Хоразмшоҳга таъзим қилдилар.

— Э зоти олий! — деб гап бошлади қалтираган овоз билан кекса Масиҳий. — Мен сизнинг даргоҳингизга келиб паноҳ топдим, нозу неъматларингизни еб, иззат-ҳурмат кўрдим, улуг олимлар билан суҳбатдош бўлиб, роҳат қилдим. Эмди менга руҳсат этсалар, султон Маҳмуд ҳузурига бормамай, бошим оққан томонга кетсам. Ўзларига маълум, мен мусулмон эмас, христианман. Қофирнинг қони ҳалол деб билган ҳукмдор олдига бориш мен учун хатарлидур.

Абул Аббос унинг гапини тасдиқлагандек бош эгиб қўйди.

— Эй, ҳикмат аҳлининг пуштипаҳоҳи! — гап бошлади ибн Сино таъзим қилиб. — Каминани ҳам Ғазна шахрига боришдан озод этсангиз. Мен илми ҳикмат душманлари бўлган Бухоро муллолари дастидан қочиб Хоразмга келган эдим, энди мутаассиб уламоларнинг ҳомийси бўлган султон Маҳмуд ҳузурига боришни истамаймен...

— Аҳволларингиз менга маълум, узрингиз ўринли, — деди Абул Аббос сабр билан унинг сўзини охиригача тинглаб. — Маслаҳатим шулки, мен султоннинг элчисини қабул қилмасимдан бурун иккингиз ҳам яширинсангиз ва тонг қоронғисада сафар отини қамчиласангиз...

— Илтифотингиз учун мишдан-миш раҳмат. Энди бизга ижозат берсалар, йўл ҳозирлигини кўрсак, бейсоф овчининг тўрига илинмасдан бурун қанот қоқиб қолсак, — деди ибн Сино яна таъзим қилиб.

— Боринглр, асорат халқаси бўйингизга тушмасдан бурун парвоз қилинглр, қаерга борсангиз ҳам бошингиз омон, саодат эшиклари сизларга очиқ бўлгай! — деди Абул Аббос уларга оқ йўл тилаб.

ХАТАРЛИ ЙЎЛ

Улар сафар анжомларини ҳозирлаб, тун қоронғисада шаҳар ташқарисадаги бир деҳқоннинг уйига бориб ётдилар, тонг ёришмасдан бурун Суҳайлий юборган бир йўлбошловчи билан йўлга тушдилар. Далалар сукунат огушида, тун шамоли жўхориларнинг бошларини аста эгиб, йўловчиларга салом беринг, деб шивирлаётгандек эди.

Улар отларини ҳайдаб, кун чиққунга қадар ўн беш фарсах йўл босиб, бир қудуқ бошига етдилар. Бу ерда поношта қилиб, дам олганларидан кейин идишларини сувга тўлдириб, яна йўлга тушдилар.

Маҳмуд Ғазнавийдек золимнинг тузоғига илинмай, парвоз қилган икки олим тепаларидан учиб ўтаётган қушлардек ўзларини эркин сезар, бошига катта чўғирма, эгнига қалин чакмон кийган барваста йўлбошловчи орқасидан отларини тез-тез ҳайдаб борар эдилар. Бир оз юрганларидан кейин кун кўтарилиб, ҳаммаёқни қиздира бошлади. Баъзан алдамчи сароб худди сеҳргарлар каби узоқдан тиниқ кўллар, кўм-кўк дарахтзорларни намоён этиб, йўловчиларни гангитар эди.

От устида мункайиб келаётган Масихий қуруқшаган лабларини ялаб:

— Бундай исевқда йўл юришга мажолим йўқ, бирор жойда кечгача дам олайлик, — деди.

— Ҳов анави тепанинг орт томонида ширин қудуқ бор, — деди йўлбошловчи қамчиси билан узоқни кўрсатиб.

Бир соатдан ошиқ йўл юриб, у айтган жойга етиб борганларидан кейин йўловчилар эгардан тушиб отларини тушовлашди, саксовул ва хашак билан беркитилиб устига қум тортиб қўйилган қудуқни очиб, қовғада сув олдилар. Саксовуллардан омонат чайла ясаб, устига чакмонларини ташладилар-да, нонушта қилиб, ухлагани ётдилар.

Қуи ботгандан кейин уфқда чалқанчасига тушиб ётган ойни, юлдузларнинг ҳолатини кўриб, иби Синонинг ранги оқариб кетди:

— Самовий жисмларнинг аҳволи яқин орада ҳаво айниб, фалокат юз беришидан далолат бераётир! — деди у шерикларига.

Сафарларининг тўртинчи куни эрталаб қум саҳросини сукунат босиб, осмонда пириллаб учиб юрган тўрғайлар ҳам, ерда судралиб юрган қалтакесаклар ҳам гойиб бўлди. Қўн ўтмай, қаттиқ шамол туриб, еру осмонни чап-тўзон қоплади, оламни қоронғилик босди. Йўловчилар шамолни тўсиб турган қумтепанинг орқасига ўтиб, отларининг жиловини ушлаган ҳолда устларига чакмонларини ёпиб, мукка тушиб ётдилар. Орадан икки соат ўтмай, қумбўрон бирдан тўхтаб, ҳаммаёқни оғир сукунат босди, йўловчилар бош кўтариб, устларидаги чакмонларини қоқдилар. Қумбўрони йўлни кўмиб юборган, йўлбошловчи ҳамроҳларидан баттарроқ йўл билмайдиган кишига айланиб қолган — энди тамом гангиб қолган эди. Қуи кўтарилган сари томоқлари қақрар, отлиқлар бўғзи ингичка чарм идишларини оғизларига тутиб, бир қултум сув ичар, зўрга қум кечаётган отларини аста қамчилаб қўяр эдилар. Сувлари тамом бўлганидан кейин улар нима қилишларини билмай, гангиб қолдилар, қудуқларнинг устини қум босган — уларни топиб бўлмас — ҳаёт манбаи қуриган эди.

— Мени шул ерга... ташлаб кетинглар, — деб ингради эгар устида ўтиришга мажולי қолмай, отнинг бўйнидан кучоқлаб олган Масихий. — Қазога ризо бўлишдан... бошқа чора йўқ, сизлар... бир илож қилиб... жонингизни сақлаб қолинглар.

Юзи ориқлаб қорайиб кетган, кўзлари жавдираган Абу Али отдан зўрга тушди, йўлбошловчининг ёрдами билан чолни отдан кўтариб олиб, қумга ётқизди...

Хуросонга кетаётган карвон бошлиғи йўлдан анча узоқ-да, қумтепа тагида чўзилиб ётган уч кишини кўриб тўхтади-да, туякашларига бир нима деди. Улар югуриб бориб, беҳуш одамларнинг иккитаси чала ўлик, учинчиси жонсиз эканлигини пайқадилар.

— Юзлари ва кўкракларига сув сепинглар, оғизларига сув томизинглар, — деди улар олдига етиб келган карвонбоши.

Аввал Абу Али, кейин йўлбошловчи кўзини очиб, ўринларидан туриб ўтиришди.

— Манави ҳамроҳингиз қазо қилибдур, — деди қопқора юзли, чўтир туякаш, бир чеккада қимир этмай ётган Масиҳийни кўрсатиб.

— А? Кўксига, юзига сув пуркаб, силкитиб кўрмадингизми?

— Ҳаммасини қилдик, жопи узилган.

Иби Сино судралиб бориб, ҳамроҳининг томирини ушлади-да, туякашнинг гапи тўғри эканлигига қаноат ҳосил қилди.

Улар Масиҳийни кийим-боши билан қумга кўмдилар-да, қабри устида бир дақиқа кўл қовуштириб турдилар.

Марҳум иби Синонинг Хоразмда орттирган энг яқин дўстларидан бири эди. Икковлари баҳор пайтларида чўлга чиқиб, доривор гиёҳлар терар, қадимги юнон ҳақимлари тўғрисида суҳбатлашиб, вақтнинг қандай ўтганини билмай қолар эдилар.

Улуғ олим ва тажрибали табиб бўлган Масиҳий мусулмон бўлмагани учун умрини дарбадарликда ўтказиб, Гурганждагина бошпана топган эди. Тақдир буни ҳам кўп кўриб, тинчгина уй-жойидан дашти биёбонга ҳайдади, бир қултум сувга зор қилиб, ташналикда ўлдирди. Иби Сино шуларни ўйлаб, юраги зардобга тўлди-да, хўрсиниб, кўзининг бир чеккасидан юмалаб чиққан ёшни бармоғи билан артди.

— Қандоғ улуғ ва имони мустаҳкам одам эди марҳум, — деди у яна хўрсиниб. — Юмшоқ кўнгилли, камтар ва шу билан бирга улуғ олим эди.

— Келинг, марҳумнинг арвоҳига қуръон ўқиб юборайлик, — деди барвастандан келган карвонбоши қум устига тиз чўкиб.

Иби Сино индамай розилик билдирди ва туякашлар қаторида ўтириб, тиловатга индамай қулоқ солди. Дуойи

фотиҳадан кейин ҳаммалари ўринларидан туриб, йўл ҳозирлигини кўра бошладилар.

Абивард шахрига етиб борганларидан кейин Гурганждан бирга келган йўлбошловчи орқага қайтди, ибн Сино эса қарвонсаройда бир неча кун дам олиб, ўзига келганидан сўнг Тус шахри томон йўл олди.

ДАРД ВА ДАРМОН

I

Саройбон қотма юзли, қора соқол, кўзлари катта-катта бир йигитни иккинчи қаватдаги тор бир хужрага жойлаштирар экан, унинг қаерданлигини, исмини, касбини сўради.

— Шу куни Нишопурдан келдим, отим Хусайн, ўзим табибман, — деб қисқача жавоб қилди меҳмон елкасидан хуржунини олиб. Унинг офтоб ва шамолдан қорайган юзи дарбадар ҳаёт кечирганидан далолат бериб турар эди.

— Яхши касбингиз бор экан, — деди саройбон қулиб. — Аммо бизнинг шаҳарда табиб кўп, касал оз. Зероки Журжон шахридек ҳавоси мусаффо, суви тоза пойтахт тополмайсиз оламда. Шаҳарни кесиб ўтган Журжон дарёсининг суви ва атрофдаги мевазорларнинг ҳавоси шифобахш. Бул ерга келган касал соғайиб кетадур.

— Гаингиз рост бўлса керак, — деб тасдиқлади мусофир. — Тоғларининг чўққисидagi қорлар ярқираб кўзни қамаштурадур, атрофдаги боғларда эса анжир, хурмо, зайтун, узум пишиб ётмоқда, ажабки бул ерда совуқ юртлар меваси бўлган олма, олхўри ҳам яхши ҳосил берар экан. Журжон каби ажойиб шаҳар кўрмадим оламда.

Ўз юртининг ватанарвари бўлган саройбон унинг гапидан хурсанд бўлиб:

— Ақдли, зукко одамга ўхшайсиз, бул ерда ҳор бўлмайсиз, бизнинг шахри азимга зўр бир табиб кўчиб келди, деб одамларга дарак соламан, — деди.

Икки кундан кейин қошлари оқариб кетган, кўзлари киртайган бир нуроний мўйсафид ёш табибнинг хужрасига кириб, у билан саломлашгандан кейин:

— Бизнинг ҳовлига ташриф буюрсалар, ўғлим бемор, — деди.

— Ўғлингиз? Касали нима?

— Ақлдан озган, икки ҳафта бўлди, гап-сўзининг тайи-

ни йўқ. «Мен хўкирман, бўғизланг!» дейдур. Нима қилишимни билмай қолдим. Дуохонларга ўқитиб ҳам кўрдим, бўлмади, умидларим пучга чиқди.

— Ноумид бўлманг, ота. Дард бор ерда даво ҳам бор.

— Илоё айтганингиз келсин. Зора қадамингиз қутлуг бўлиб, соғайиб кетса.

— Бўлмаса бундай қилсак: ҳозир эшигингизни кўрсатиб қўйсангиз, мен бир соатдан сўнг борсам. Аммо мени қандай қиёфада кўрсангиз ҳам, таажжубланманг ва ишимга ҳалал берманг!

— Хўп, нима қилсангиз ҳам, ўғлимни эс-хушини жойига келтириб қўйсангиз — бас.

Орадан бир соат ўтгандан кейин чол дарвозани очиб, ҳайратда қолди. Рўпарасида вазоҳатидан одам кўрқадиган бир қассоб турар, кўкрагида чармдан тикилган эски пешбанд, белида қайроқ ўрнида ишлатиладиган пўлат мусаткатмон, қўлида ўткир пичоқ. Чол уни зўрга таниди. Бояги табиб рўпарасида турарди.

— Қани сўйилатурган хўкиз? Етаклаб олиб келинг! — деб шангилади «қассоб» ичкарига киргандан кейин.

Чол юзини қоп-қора соқол босган, кўзлари бежо, қотмадан келган йигитни бошлаб келди. «Қассоб», пичоқни тишлаб, энчиллик билан йигитни ерга йикитди-да, уни ёнбошлатиб, қўл-оёғини арқон билан боғлади ва пичоқни қайрай бошлади. Кейин чап тиззаси билан ерда қимир этмай ётган йигитнинг елкасини босиб туриб, семизмикани, дегандай, ўнг қўли билан унинг соғини, белини пайпаслаб кўрди. Чол бечора нима бўлаётганини тушунолмай, турган жойида қотиб қолган, икки кўзи хурсандлигидан оғзи қулогига етган ўғлида эди.

— Вой-бўй, хўкизингиз жуда ориқ экан-ку! — деди «қассоб» ўрнидан туриб. — Мени Хусайн қассоб дейдилар. Умримда бундай ориқ молни сўйган эмасман. Олдин хўкизингизни икки-уч ҳафта боқинг, бузоқлигида она сутига тўймаган кўринадур, сут ичиринг, семиртиринг, кейин келиб бўғизлайман. Ҳозир бундай ориқ молни сўйишдан ҳазар қиламан, — деб у «хўкиз»нинг қўл-оёғини ечди-да, оёғи билан туртиб, уни турғазиб юборди. «Қассоб»нинг қилиқларидан кўрқиб, юраги пўкиллаб турган ота шўрлик енгил нафас олиб, ўғлини етаклаганича уйига олиб кириб кетди.

— Ўғлингизни сизир сути билан, жўжаҳўроз шўрваси билан боқинг. Овқатига мана бу дорини кўшиб бериб туринг, — деди табиб, қайтиб чиққан чол билан ҳайрлашар

экан, қоғозга ўроғлиқ ҳабдорини кўлига бериб. — Ҳўкизман деса индаманг, девонага эътироз билдириб бўлмайдур, «Хўп», денгу ишингизни битираверинг.

Орадан икки-уч ҳафта ўтгандан кейин аввалгига қараганда анча тетиклашиб қолган чол ёш табибнинг хужрасига салом бериб келиб, аҳволдан хабардор қилди.

— Минг қатла шукрки, ўғлим соғайиб қолди. Янги соғилган сут ва сизнинг дориларингиз шарофати билан эс-хуши жойига келди. Иштаҳаси жойида. Эри тузалиб қолганини билиб, келиним ҳам қайтиб келди. Эртага бизникига боринг, — деди у хурсанд бўлиб.

— Албатта бораман. Илоё, соғайиб кетгани рост бўлсин. Фаҳмимча бундан кейин, мен хўкизман деб айтмайду, қариганда айтмаса... — деб мутойиба қилди табиб.

— Қариганларида сонпа-соғ одамлар ҳам ўзларининг хўкиз эканликларини пайқаб қоладурлар, — деб ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди чол.

II

Ўжуржон вилоятининг ҳукмдори Қобуснинг⁹ жияни — ёшгина йигит номаълум бир дардга чалиниб қолган, у кечалари мижжа қоқмас, овқат емас, ҳеч бир табиб унинг нима касал билан оғриганини аниқлай олмас эди.

Бир куни ҳукмдор сарой вазирини чақириб шундай деди:

— Эшитишимча, Абивардми, Нишопурми, қаердандир номаълум бир табиб шаҳримизга кўчиб келиб, дардига чора тополмаган беморларни даволаётган эмиш. Яқиндагина ҳеч бир табиб тузата олмаган бир телбани даволадур. Ўшал табибни топтириб келиб, жиянимиз Абдулвоҳидни кўрсатинг, шояд мушукули осон бўлса...

— Бош устига, — деди кулоҳига оқ салла ўраган кимхоб чопонли вазир таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетар экан.

Ўша кунёқ кимлигини яшириб юрган машҳур табибни саройнинг бир бурчагидаги хужрада ётган йигитнинг хузурига бошлаб келдилар.

— Ассалому... алайкум, — деб пичирлади бемор йигит, ингичка жиякли банорас тўн кийган, қотма юзли табибни кўриб, бошини аранг кўтарар экан.

— Ваалайкум... қимирламай ётаверинг, — табиб унинг ёнига тиз чўкиб, томирини ушлади. Йигитнинг ҳеч бир аъзосида касаллик йўқ эди. «Кўринишдан жуда ҳассос,

териси юпқа, кўнгилчан йигитга ўхшайдир,— деб ўйлади у қорачадан келган, куралай кўз, чиройли йигитга тиниб-либ.— Унинг аъзойи бадани заиф бўлса ҳам, соғлом. Эҳтимол, ишқ-муҳаббатнинг ипак толаси унинг назик қўл-оёғини кишанлаган...»

У муҳаббат ҳайкалтароши ўзининг ничоқчаси билан йигитнинг қалбига қайси жононанинг номини ўйиб ёзганини билмоқчи бўлди. Беморнинг мулозимини чақириб, Журжон шаҳрининг ҳамма гузарлари ва маҳаллаларининг номини биладиган бир кишини топиб келишни буюрди. Девонхонада шаҳар божхирожига мутасадди бўлган бир амалдорни топиб келтирдилар. Табиб у билан бош қимирлатиб саломлашди-да, беморнинг томирини ушлаб туриб:

— Шаҳрингиздаги барча маҳалла ва гузарларнинг номини бирма-бир санаб чиқинг,— деб илтимос қилди.

Ўз изатини яхши биладиган, кўнғир соқол, кўк шойи чопонли амалдор шошмасдан бирин-бирин гузар ва маҳаллаларнинг номини тилга ола бошлади. «Сўзангарон» гузари зикр этилиши билан беморнинг томири қаттиқ уриб, нафас олиши тезлашди. Табиб унинг томиридан қўлини олиб, ўрнидан турди, бирор соатлардан кейин қайтиб келишни айтиб, кўнғир соқол амалдор билан ҳовлига тушди.

— Сўзангарон гузаридаги барча хонадон бошлиқлари ва уларнинг оила аъзолари номини биладурган бир одам топиб беролмайсизми?

— Сўзангарон оқсоқоли Шамсуддин ўз гузаридагиларнинг етти яшаридан тортиб етмиш яшаригача номбаном билур. Мен айтаман, бирор соат ичида ҳузурингизда бўлмай,— деди амалдор.

Орадан кўп ўтмай, соч-соқолига оқ оралаган бўлса-да, кўк белбоғли, кичкина оқ саллали, кўзлари чақчайган олифта бир кишини бошлаб келдилар. Табиб беморнинг томирини ушлаб туриб:

— Маҳаллангиздаги оила бошлиқларининг номини бирма-бир тилга олинг?— деди.

«Алоиддин» деган зотнинг номи тилга олиниши билан йигитнинг томири тез-тез уриб кетди.

— Энди Алоиддин оғанинг оила аъзоларини номбаном санаб чиқинг,— деди табиб, оқсоқолни санашдан тўхтатиб.

Чолу кампир ва болаларнинг номларидан кейин «Роҳила» деган қизнинг оти зикр этилганда бемор йигитнинг томири санаб бўлмаслик даражада уриб, ўзи ҳушидан кетиб қолди. Беморнинг юзига сув севиб, ҳуши жойига келтирилгандан кейин номаълум табиб ҳовлига тушди. Уни кутиб турган сарой хизматкори:

— Зоти олийлари сизни кутмоқдалар, — деди ва уни бошлаб саломхона дарвозаси олдига олиб келди. Нақшинкор дарвозанинг икки ёнида икки қуроли посбон шамдек қотиб турарди. Бир оз туриб ичкаридан сарой вазири чиқди-да, табибнинг қўлидан ушлаб ичкарига олиб кириб кетди.

Каспий денгизининг жанубидаги кичик бир вилоятнинг ҳукмдори бўлган Қобус Вушмагир ўзини улуг бир мамлакатнинг подшоҳидек тутар, ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, саккиз қиррали олтин тахт устида гердайиб ўтирарди.

Номаълум табиб ичкари кирди-да, ўн қадамча берида ним таъзим қилиб тўхтади. Ботаётган куёш нурида шохнинг тоғидаги гавҳар ва жавоҳирлар ярқираб табибнинг кўзини қамаштириб қўяёзди.

Қобус саломга алик олиб, табассум-ла, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин жиянининг нима касал билан оғриганини сўради.

— Абдулвоҳиднинг аъзойи баданида касаллик аломатларини топмадим, ички аъзолари соғ...

— Бўлмаса, унинг дарди нима?

— Муҳаббат! Унинг қўл-оёғи севгининг олтин занжири билан боғланган, бу кишани йигитнинг хаёлини ўғирлаб қочган қизгина еча оладур.

— Кошки эди ул қизнинг ота-онаси кимлигини, отини билсак! Бу мумкин эмас.

— Мен томирининг уришидан қизнинг кимлигини, отини билиб олдим.

Ҳайратланиш подшоҳлар учун ярашмаса-да, Қобуснинг кўзлари очилиб кетди.

— Жиянингизни Сўзангарон гузаридagi косиб Алоиддиннинг қизи Роҳилага уйлантириб қўйсангиз, соғайиб кетгусидур.

— Наузанбилло. Бу каромат-ку! — деди ҳукмдор тилга кириб. — Қайси йўл билан билдингиз шўрлик йигитнинг кўнглидаги махфий сирини?

Номаълум табиб қандай қилиб йигитнинг кўнглига йўл топганини батафсил гапириб берди.

— Офарини, офарини! Томирининг уришидан ёлғиз ички касалларни эмас, балки юрак сирларини ҳам билса бўлар экан. Аммо бунинг учун сеҳргар табиб, улуг олим ва табиат хорижидаги сирлардан воқиф бўлиш керак. Мен сизнинг шартингиз устида ўйлаб кўришим лозим. Айтингчи, бир косибнинг қизи аслзода йигитга муносибмикин? Сиз табиби ҳозиқсиз, ишқ-муҳаббат занжирларини эритиб юборатурган бир дору топиб беролмайсизми?

— Йўқ, — деди табиб. — Агар ўшал қизга уйлантирма-сангиз, жиянингиздан айрилгайсиз, касали жигарига ўтса, даволаш йўли беркилгай.

Қобус бош бармоғини тишлаб, чуқур ўйга ботди: «Абдулвоҳидни кейин аслзодалардан бирининг қизига уйлантириб қўярмиз...»

— Бўлмаса, ўшал косибнинг зотини суриштириб кўрайлик. Ҳалолзодалардан бўлса, қизига совчи юборамиз, — деди у.

Икки кундан кейин саройга келган табиб йигитнинг энагаси қизниқига совчи бўлиб бориб, косиб Алоиддиннинг розилигини олиб келганини, йигитнинг соғайиб, оёққа босганини эшитиб, хурсанд бўлди.

Журжон ҳукмдори эса номаълум табибга ҳафтада бирикки кун саройга келиб, ўз суҳбатидан уни баҳраманд қилиб туришини сўради. Табиб таъзим қилиб, подшоҳнинг илтифотидан хурсандлигини билдирди.

Вақт худди Журжон дарёси устидаги кўпикдай шошмай оқиб ўтаверди, номаълум табиб эса бу шаҳарда эркин ҳаёт кечириб, касалманд одамларнинг дардини даволаб юраверди. Бир куни у одат бўйича саройга келиб, ҳукмдорнинг қўлида мактуб, юзида ташвиш борлигини кўриб, ҳайратда қолди.

— Мен кўндан буён кимлигингизни пайқаган бўлсам ҳам, сир бой бермай юрар эдим, — деди Қобус хиёл қулимсираб. — Сиз бухоролик улуг ҳакими ҳозиқ, олим ва фозил Абу Али ибн Синодурсиз. Энди буни ҳеч кимдан яширмасангиз ҳам бўладур. Бугун Ғазна шаҳридан бир хат билан суратингиз келиб етди. Маҳмуд Ғазнавий, ушбу сурат эгаси, яъни ибн Сино қаерда бўлса, дарҳол бизнинг ҳузуримизга юборилсин, деган мазмунда бир мактуб йўллабдур. Аммо сиз қўрқманг, сиздек улуг ҳакимни Ғазна шаҳрига жўнататурган анойи йўқ. Журжон шаҳрида табобат ва илми ҳикмат бобидаги ишларингизни давом эттира беринг.

— Илтифотингиз учун ташаккур. Мен албатта бегуноҳ одамларни қўрқувга солишни ўзига ҳунар деб билган подшо ҳузурига бормоқни истамаймен, ҳозирча шул ерда қолиш ниятидамен.

III

Журжон шаҳрида ибн Синонинг мухлислари кўп эди. Улар ҳар жумъа куни алломанинг уйига келиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлар эдилар. Хусусан, Абу Убайд

номли бир йигит Абу Алига ҳаддан ташқари ихлосмад бўдиб, унинг хизматини қилиб юрар, маънавий ва илмий ҳикматдан дарс олар эди. Илм-фан шайдоси бўлган, узоқдан — ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги Ҳузжон вилоятидан келган бу йигит алломанинг энг истеъдодли шогирди ва ишончли муҳибларидан бири эди. Шундай садокатли илм мухлислари қуршовида яшагани учун ибн Сино бу шаҳарда ўзининг мусофир эканлигини сезмасди. Бироқ бу осойишта ҳаёт узоқ давом этмади, шодлик қуёшини гам-ташвиш булутлари қоплай бошлади.

У Бухорога кетаётган савдогарлардан онасига мактублар йўллаб соғ-саломатлигини билдириб турар эди. Сўнгги мактуб унинг қалбига тикандек қадалиб, юрак-бағрини ўртаб юборди. Инис Маҳмуд волидаи меҳрибонларининг вафот этганини билдириб, унинг таъзиясини батамом ўтказгандан кейин Бухородан чиқиб кетаёганини билдирган эди. Бу ҳам етмагандек тақдир унинг юрагига яна ўз найзасини санчиб олди. Бир кунги тонг қоронғисида биров кўча эшигини қаттиқ тақиллатиб, уни чўчитиб юборди. Ярим кечагача ишлаб чарчаган ибн Сино чўчиб уйғониб кетди-да, чопонини елкасига ташлаб, ҳовлига тушди, ичкаридан занжирлаб қўйилган дарвозани очди. Рўнарасида кўзлари жавдирарган шогирди Абу Убайд турар эди.

У салом беришни ҳам унутиб, ҳарсиллаб:

— Фалокат юз берди... Ичкарига кирайлик... кейин айтиб бергайман, — деди. У кавшини пойма-пой кийган, устида эски чопони ҳалшиллаб турарди.

Улар меҳмонхонага кириб, тўрдаги кўрпачага ўтирганларидан кейин нафасини ростлаб олган Абу Убайд шу кеча аъёнлар ўз одамлари билан саройга бостириб кириб, Қобус Вушмағирни ҳибсга олганлари, уни зиндонга ташлаб, ўғли Манучеҳрни тахтга ўтказганларини бирма-бир сўзлаб берди.

— Ёмон иш бўлибдур, — деди уйқуси қочиб, ранги ўчиб кетган аллома. — Улар шаҳзода билан тил бириктирган бўлишлари керак. Манучеҳр отасидек мустақил, ўз айтганида турадурган одам эмас, у албатта султон Маҳмуднинг ноғорасига ўйнагусидур.

— Бас, аҳвол шул экан, тезроқ бул ердан жўнаб қолмоқ зарур. Лекин ҳозир эмас... кейинроқ. Дарҳол шаҳардан чиқиб кетсангиз, аъёнлар кўнглида шубҳа илонини уйғурсиз. Ҳозирча менинг уйимга кўчиб ўтинг, кейин бир гап бўлар.

— Рост айтасиз, бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, — деди устод ўзидан беш-олти ёш кичик бўлган

содиқ шоғирдига қараб.— Юринг, бўлмаса. Буюмларим, китобларимни — хизматкорим кечқурун олиб борар... Эҳтиёткорлик — кўрқоқлик эмас...

Тонг ёришмасдан бурун иби Сино шоғирдининг уйига кўчиб келиб, кўнгли бир оз тинчигандан сўнг содир бўлган ҳодисалар тўғрисида шошмай фикр юрита бошлади.

— Мана, меъёридан ошган қаттиққўлликнинг оқиба-ти,— деди у Абу Убайдга қараб.— Қобус олим ва шоирларга ҳомий бўлса-да, сипоҳ ва аъёнларга нисбатан шафқатсиз эди, кичик бир гуноҳлари учун уларга қаттиқ жазо берар, афви ўзига айб деб билар эди. Баъзан оқил одамлар ҳам адолатсиз бўлар экан, қизиқ...

— Тўғри, айни замонда Қобус Шамсилмаолий тўғри сўз, айтганида турадурган жасоратли подшо эди. Маҳмуд Ғазнавийдек дасти дароз ҳукмдори ҳам назар-писанд қилмас эди-я! Ул золим, иби Синони менинг хузуримга юбор, деганида таклифни рад этиб, сизни ўз ёнида олиб қолди-ку!

— Албатта унинг яхшилигини унутмайман. Гурганжда олимлар доирасида ўзини бахтиёр сезар эдим. Ҷуржонда эса соғ-саломатлигим мустаҳкамланди. Илми ҳикмат ва тиббиёт билан шуғулланишга имкон топдим.

— Бухорода-чи?

— Бухорода мутаассиб муллолар, агар Хоразмга қараб парвоз қилмасам, қанотларимни кесар эдилар...

Эрталабки нонушта вақтида устод билан шоғирд у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирди.

Қора соқолли, қиррабурун, хушсурат, энди ўттиз икки ёшига қадам қўйган содиқ шоғирди устозининг сўзларига завқ билан кулоқ солиб ўтирар эди.

— Озодлик, эркин фикр юритиш буюк бахт, подшолар, аъён ва акобирлар чизиб берган йўлдан четга чиқмаслик улуг бахтсизлик. Мен «гаҳ!» деганда қўлга қўнадурган қуш эмасман. Оқил одамларгина ўз қисматларига кўнгиб кетгайлар. Евузликка адолат тўнини кийгизган Маҳмуд Ғазнавийнинг овчилари етиб келмасдан бурун бул ердан жўнаб кетмоқ керак.

— Ундай бўлса, мен кечқурун карвонсаройга борай. Қофиласоларлар¹⁰ бугун-эрта туяларининг бошларини қай томонга бурмоқчилар, билиб келайин.

— Жуда соз, бул иссиққина уяда ётишим хатарли,— деди иби Сино сабрсизлик билан соқолини қашиб.— Сайёдлар овчи қушларни уяларидан тутиб олиб кетадурлар. Афсуски, Ҷуржон каби хушманзара, ҳавоси тоза, иқлими мўътадил ерни тарк этмакка мажбурман.

Кечкурун маънос ҳолда карвонсаройдан қайтиб келган Абу Убайд:

— Тонгла савдогар Абдулло биини Жаъфарнинг карвони Мозандаронга жўнамоқчи. Мен карвонбоши билан келишиб кўйдим. Сизни ўзи билан олиб кетишга рози бўлди, — деди. — Аммо Мозандароннинг ҳавоси оғир, рутубатли, билмадим, сизга ёқмас.

— Ёқмаса яна қайтиб келгаймен. Балки ул вақтгача замона тишчиб, ҳаёт яна аввалги изига тушиб кетар.

— Омиш!— деди шогирд жон-дили билан.

Вақт араваси шалдираб, омади келишмаган аҳли меҳнатни мажақлаб кетаверди. Қиш ўтиб, тиканли гулларни чаккасига таққан баҳор ҳам етиб келди.

Абу Убайд хат-хабар кутиб безовта бўлар, Хазар¹¹ денгизи бўйидаги серёмгир, ўрмонлари ваҳший ҳайвонлар билан тўлган ўлкада устодимнинг ҳоли нима кечди экан, деб ташвиш тортар эди.

Ёз ҳам ўтди, бир куни эл ётар маҳалда Абу Убайднинг кўча эшигидаги мис ҳалқани аллаким қаттиқ тақиллатди. Унинг юраги гупиллаб уриб кетиб, югурганича кўча эшигини очди.

Маст аёлдай кўзини сузиб турган кулча юзли ой ёруғида ранги ўчган устодини кўриб, шогирднинг тили тугилиб қолди.

— Эсон-омон юрибсизми? Тинчликми?— деб сўради ибн Сино заиф овоз билан.

— Ҳа... худога минг қатла шукр, тинчлик, — деди шогирд унинг қўлини олиб.

Серёмгир, рутубатли Мозандарон ибн Синонинг сихати-га футур етказган, қувватдан кетказган эди. У бир неча кун Ҷуржонда шогирдининг уйида ётиб, дам олди, ўзини даволади. Соғлиги тиклангандан сўнг кўчага чиқмай «Авсати Ҷуржоний»¹² номли асарини ёзди. Илмнинг маҳбуси бўлган бу одам меҳнат билан гамларини унутар эди.

Агар Ҷуржон ўлкасида яна бир хунук ҳодиса юз бермаса, олим бу ихтиёрий маҳбусликдан тезда қутулмас эди. Бир куни Абу Убайд Қобусининг ўгли Манучеҳр султон Маҳмуд номига хутба ўқитиб, расман унинг ҳокимлари қаторига ўтгани тўғрисида хабар олиб келди.

— Энди Манучеҳр унга ёқиш учун мени ушлаб,

унинг олдига юборадур, — деди ибн Сино кўлёмаларини йиштириб. — Бераҳм овчи бир ерда тухум босиб ётган паррандани ушлаб олиб кетгай. Сайёдлар етиб келмасдан бурун парвоз қилмоқ керак.

— Қай ерга? — деб сўради шогирди безовталаниб.

— Рай шахрига — султон Маҳмудга итоат этмаган тадбиркор малика Сайиданинг пойтахтига. Манучехр каби юзта эркакдан Сайида каби битта оқида аёл минг маротаба яхшироқ. Унинг қаноти остидагина жон сақлай оламан.

— Мен сизга ҳамроҳ бўлиб боргаймен. Шул ёшга кириб Рай шахрига бормаган эдим...

Устодининг индамаганини кўргач, «сукут аломати ризо» деб ўйлади у хурсанд бўлиб.

САВДОЙИ ШАҲЗОДА

Рай — тепасидан доим дуд чиқиб турадиган Димованд тоғи этагида жойлашган қадимий шаҳар¹³ одамларнинг эътиқодича, бу тоғ афсонавий шоҳ Заҳҳокнинг қабри эмиш. Устод билан шогирд охи осмонга чиқиб турган тоғ этагидаги бу ажойиб шаҳарга келиб, эркин нафас олдилар, ўртасидан шарқираб сой оқиб турган Руд бозорида овқатланиб олгач, тоғ этагидаги Таборак қалъасига кўтарилиб, пастда ясланиб ётган уч бурчак шаклидаги шаҳарни томоша қилдилар. Кечкурун карвонсаройнинг иккинчи қаватидаги хужрада дам олиб ўтирганларига Абу Убайд:

— Малика Сайиданинг хузурли олияларига қачон борурсиз? — деб сўраб қолди.

— Ҳеч қачон, — деди ибн Сино бошини баланд кўтариб. — Керак бўлиб қолсам, ўзи мени чақиртириб олар. Ҳеч вақт ҳукмдорлар хузурига бош эгиб борган банда эмасмен. Нуҳ бинни Мансур Сомоний ҳам, Қобус Шамсилмаолий ҳам, керак бўлиб қолганимда мулозимларидан бирини юбориб, мени ўз хузурларига чорлаган эдилар...

Абу Убайд Жузжоний ҳукмдорлар олдига ялиниб боришни ўзига ор деб билган устодига завқ билан қараб: «Олим деган шундай мағрур ва илмининг қадрига етдиган бўлиши керак, лекин у камбағалроқ бир бетоб одам олдига келса, бош эгиб, унинг томирини кўради, нул ҳам олмайди, қизиқ!» деб ўйлар эди.

Орадан кўп ўтмай, Бухоройи шарифдан бир табиби ҳозиқ келибдур, Руд бозоридаги карвонсаройда истиқомат қилар эмиш, деган овоза шаҳарга тарқалди. Бемор-

лар бирин-кетин келиб шифо топа бошладилар. Бир кун ии пешонаси тиришган, орик, ўрта ёшли киши келиб, иби Синога таъзим қилди-да:

— Бизнинг кулбаи вайронамизга ташриф этсангиз... Иним бетоб,— деди.

— Нега етаклаб кела қолмадингиз? Ўзи юра олурми?

— Юриш ҳам гапми? Қорини чапгаллаб у ёқдан-бу ёққа югуриб: «Ичимга илон кирган, жигар-багримни емоқ-да», деб бақирадур. Уни кўчага олиб чиқиб бўлурму?

Иби Сино ўйлаб турди-да:

— Майли, борсам бора қолай, қани юринг,— деди.

Қингир-қийшиқ уй-айвонлар билан қуршалган сунуриқсиз ҳовлида соч-соқоли ўсиб кетган, кўзлари жавдираган бир йигит қорини ушлаб юарди. У эшикдан дадил қадам ташлаб кирган олача тўнли, кўзлари ўткир табиби ҳозиқни кўриб, тўхтаб қолди. Иби Сино беморнинг олдига борди-да, унга тикилиб туриб:

— Уйга кириб, ўрнингизга ётинг,— деб буйруқ берди. Бемор итоаткорлик билан эшиги ланг очиқ ним қоронги хонага кириб, йигиштириб қўйилмаган тўшак устига чўзилди.

— Рост, ичингизда илон бор экан,— деди табиби ҳозиқ унинг қорини ушлаб кўриб.— Жигарингизнинг бир чеккасини кемирган. Тонгла келиб илонни тириклайин туширгайман. Бугун бир коса сут ичиб ётинг!

Кўчага чиққанларида иби Сино уй эгасига юзланиб:

— Эмди тирик бир илон топинг, тоғорага сут ҳозирланг, кейин мени бошлаб келурсиз,— деди.

Эртасига чошгоҳ пайтида беморнинг акаси келиб, иби Синони уйига бошлаб олиб кетди.

Сут тўлдирилган тогорани уйнинг ўртасига қўйиб, беморни унинг олдига тиз чўқтирдилар. Иби Сино унинг кўзини рўмол билан боғлаб, бошини эгиб турди-да:

— Бармогингизни томогингизга тикиб тоғорачага қайт қилинг?— деб буюрди.

Йигит табибнинг айтганини қилиб, қаттиқ ўқчиган эди, унинг акаси тўрва ичидаги илонни тоғорадаги сутга қўйиб юборди-да: «Тушди, тушди!» деб бақирди.

Шу пайт иби Сино беморнинг кўзига боғланган рўмолни ечиб олди.

— Ана, кўринг, ичингизни кемираётган мори захринокни!

Бемор сут ичида сузиб юрган илонни кўргач, қўрқув аралаш шодлик билан:

— Дарҳол ўлдиринг уни, бўлмаса яна ичимга кириб кетгай,— деди энтикиб.

Илонни дарҳол қисқич билан олиб, ҳовлига олиб чиқиб мажақладилар.

— Қандай ҳийла ишлатиб инингизни даволаганимизни айтманг,— деди ибн Сино кўчагача кузатиб чиққан уй эгасига.— Йўқса, ичида яна илон пайдо бўлиб, жигарини кемира бошлагай.

— Хўп, мен уйдагиларга пишиқтириб қўяман, бул гап ҳеч қачон инимнинг қулогига етмагай.

Орадан кўп ўтмай шаҳарда, бухоролик табиб фалончининг ичига кириб кетган илонни тириклайин туширган эмиш, деган овоза тарқалди. Бу гап малика Сайиданинг ҳам қулогига бориб етди.

* * *

Рай, Ҳамадон, Исфаҳон ва Кўҳистоннинг ҳукмдори Фахруддавла йигирма бир йил ҳукм суриб вафот этгандан кейин тахти унинг балоғатга етмаган ўгли Маждуддавлага қолди. Давлат ишларини унинг онаси Сайида бошқара бошлади. Фуқаро ҳам ундан рози, аён ва кубаролар ҳам хурсанд эдилар. Кўп мамлакатларни босиб олган султон Маҳмуд кунлардан бир кун Сайиданинг ҳузурига элчисини юбориб, унинг номига хутба ўқитиб, хирож тўлаб туришни талаб қилди. Сайида унинг элчисига шундай деди: «Эрим тириклигида мен, Маҳмуд Ҳазнавий келиб юртимизни босиб олмасайди, деб қўрқар эдим, энди қўрқмаймен. Ё у енгади, ёки мен. Мен зафар қозонсам, бутун дунё, илгари юз подшоҳни енгган Маҳмуд хотин кишидан енгилбдур, дейди. Агар у ғолиб келса, шундай улуг подшоҳ хотин кишини енгиб, фатҳнома ёздирибдур, деб таъна қилгай. Бу султон учун шон-шавкат эмас, шул сабабдан ҳукмдорингиз мен билан жанг қилмай-дур!»

Бу жавоб Маҳмуд Ҳазнавийнинг иззат-нафсига тегди ва Сайида тириклигида унинг юртига даҳл қилмади. Сайида мамлакатни беҳавотир идора қилаверди, бироқ бошқа бир ташвиш уни кемира бошлаган эди: ўгли Маждуддавла балоғат ёшига етгандан кейин ҳам эс-хушини йиғиштириб олмади. Бўйи чўзилиб қолган бўлса-да, унинг болалиги қолмади.

Шаҳзода овқатни танлаб ер, доимо канизақлар билан қувлашиб ўйнаб юрар, давлат ишларига қизиқмас эди. Икки-уч йилдан кейин ўйин-кулги, бемехнат ҳаёт, шоҳона

маишат кўнглига ура бошлади. Созандаю-навозандаларнинг савти унга ёқмас, хушрўй раққосалар ўйин тушиб, уни овута олмас эдилар. Маждуддавла якка ўзи сарой боғини айланадиган, ўзи билан ўзи гаплашадиган бўлиб қолди. Оваизор: «Болам, нега мунча юрасан, ўтириб дам олсанг-чи», деса у: «Ўтиргандан ётган яхши, ётгандан ўлган яхши, ростдан ҳам ҳаётдан ўлим афзал», дер эди. Чақирилган табиблар, шаҳзода молихулё⁴ касалига йўлиқмиш, деб уни турли-туман дорилар билан даволай бошладилар. Бироқ ҳеч қандай дори-дармон унга кор қилмади.

Сайида ибн Сиёнинг дарагини эшитиб, жиловдорини ясоғлиқ от билан у истиқомат қилаётган карвонсаройга юборди. Шаҳзоданинг касалидан хабардор бўлган улуг ҳаким саройдан таклифнома келишини кутар эди. Шу сабабдан иккиланмай ялтироқ тўнли ёш мулозимини илиқ қарши олди; эғнига бухороча тўнини, бошига кўк салласини ўраб, отга минди ва олдинга тушиб тез-тез юриб кетаётган жиловдор орқасидан отини ҳайдаб кетаверди. Тоғ этагидаги саройнинг нақшинкор катта дарвозасидан кимхоб ва парча тўнли мулозим, аъён ва акобирлар герда-йиб кириб-чиқиб турар эдилар. Улуг ҳаким дарвоза олдида эгардан тушиб отни посбонга берди, шу пайт ялтироқ тўнли бир аъён таъзим қилиб, уни ичкарига бошлади.

Саломхонада фил суягидан ишланган безакли тахта қимматбаҳо либосига дурру гавҳар қадалган малика виқор билан ўтирар эди. У етти қадам берида тўхтаб, таъзим қилган ибн Сиёга кулимсираб:

— Хуш келибсиз, сафо келибсиз, сиздек улуг ҳакимнинг пойтахтимизга ташриф буюришидан беҳад хурсандмен! — деди. Тумтароқли гаплардан кейин у ўз дардини изҳор қила бошлади. — Бизни бул гамдан қутқаринг, ўзингиз ҳам марҳаматимиздан баҳрамайд бўлгайсиз.

Олтмишга бориб қолган бўлса-да, хуснини у қадар йўқотмаган, қулоқлари ва томогини кашмирий рўмол билан ўраб олган йўгон гавдали маликага қараб:

— Э, саодатли маликайи замон! — деди қўлини кўксига қўйган ибн Сиё. — Ноумид бўлманг. Дард бор ерда даво ҳам бор. Тадорикни қилурмиз, иншоолло, шаҳзода шифо тошиб, чирогингиз аввалгидан ҳам равшанроқ ёна бошлар...

Қабул маросими тугагандан сўнг табиб беморни кўриш истагини билдирди. Маждуддавла мўйлаб қўйган, узун бўйли, ориқ, пешонаси тиришган, суеткаш йигит эди. У шифокор билан истар-истамас сўрашиб, саволларига тўнгиллаб жавоб берди. Ибн Сиё ҳам такаллуфни йиғиш-

тириб қўйиб, уни тўшакка ётқизди-да, томирини ушлади, сокин кўзларига тикилиб, тилини чиқаришни буюрди, қорнига панжасини қўйиб, уриб кўрди. Кейин уни ўрнидан тургазиб, қўлига дори берди, эрта билан янги соғилган сут ичиб туришни тавсия этди.

Бироқ шаҳзода сут ичишни ҳам, дори истеъмол қилишни ҳам истамас эди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин ибн Сино малика ҳузурига кириб, шаҳзодаги дори-дармонлар билан тузатиб бўлмаслигини айтди.

— Сиздек ҳакими ҳозикдан бул гапни кутмаган эдим, наҳотки бирор чора тополмасангиз? — деди малика қовоғини солиб. — Борган сари сафроси қўзиб, савдойи одамга ўхшаб кетаётир ул. Ўзини осиб ўлдирмасайди, деб қўрқаман.

— Молихулё касалига дучор бўлган кишини даволашнинг яна бир усули бор. Унга ажалнинг даҳшатли башарасини узоқдан кўрсатиб қўймоқ керак, шундагина ул ҳаёт гулшанининг гўзаллигини ҳис эта бошлар...

— Агар шун гапни сиздан бошқа одамдан эшитсам, омон қўймас эдим! — деди Сайида кўзларини чақнатиб. — Тезроқ айтинг, қандай усул қўлламоқчисиз?!

Ибн Сино кечаси гапни бўлаб чиққан усулини гапириб берган эди, маликанинг ранги ўчиб кетиб:

— Йўқ! — деб юборди. — Агар кўрқиб, юраги қинидан чиқиб кетса-я? Оқибатини ўйладингизми?!

— Шаҳзода кўрқоқ йигитлардан эмас. Эшиттишимча, кураш тушиб, мушт уришни яхши билар экан. Хавотир олманг, ул жанобнинг бир туки тўкилса, мен жавобгар!

— Агар бошқа илож тополмаган бўлсангиз, на қилурмиз, — малика кулимсираб қўйди. — Ахир, бу масхарабозлик-ку! Сиз ҳеч табибнинг ақлига келмайдиган кулгили усулларни ўйлаб топасиз. На қилсангиз майли, сизга ижозат.

Бир кун кеч пайтида Маждуддавла одати бўйича тоғ ёнбағридаги сарой богида якка ўзи сайр қилиб, ҳаётнинг жирканч ва бебақолиги, ўлимнинг абадийлиги тўғрисида хаёл суриб юрар эди. У юқорига кўтарилиб, барглари катта-катта сершоҳ эман дарахти олдида тўхтади, қайси бир шохига арқон ташлаб, ўзимни оссам экан, деб ўйлаётган маҳалда қаёқдандир бир барзанги орқасидан келиб, қўлини қайирди, унинг шериги — оғзи боғлоқлик пакана йигит рўпарадан келиб, шаҳзоданинг бўйинига

сиртмоқ ташлади-да, арқонинг учини торта бошлади.
— Тезроқ бўл... Ўлдириб қўлидаги гавҳар кўзи узугини олгаймиз, белидаги олтин камарини ҳам...— деди гўлдираб шериги.

Додлаб ёрдамга чақиришга шаҳзоданинг иззат-нафси йўл кўймас эди. У бир ижирганиб қўлини чиқариб олди-да, олдинга ташланиб, арқон учини тортиб турган йиғитни бир тегиб йиқитди, бўйнидан сиртмоқни олиб ташлаб, унинг шеригига ташланди.

Бир дақиқалик олинувдан кейин бирининг бурни қонанган, иккинчисининг қовоги шишган «қароқчилар» аранг қочиб кутулдилар.

Маждуддавла ҳарсиллаб, жияги сўтилган олача ипак тўнани тўгрилади-да, чангини қоқиб, орқага қайтди. Қўрқув аралаш газабдан у даг-даг титраб, соқчисиз, қуролсиз сайрга чиққанига ўқинар эди. Қўшиқига қайтиб келгандан кейин кийимини алмаштириб, ювениб олди-ю, хонаи хосига кириб қарс урди. Икки букилиб кириб келган мулозимига галати овоз билан:

— Шаробдорга айт, бир пиёла май келтирсин! — деб буйруқ берди.

Икки култур шароби иобдан кейин ҳаёт шаҳзоданинг кўзига камадакдек ранг-баранг ва гўзал кўрина бошлади.

Ўглининг саргузаштидан хабардор бўлган Сайида унинг кўзларида ҳаёт шамъи порлаб, юзи ёришганини кўргач, беҳад хурсанд бўлди, лекин ҳеч нарса бўлмагандек, сиполикни қўлдан бермай, бошини баланд кўтариб, қовоги солиқлигича юраверди.

Сайиданинг ўглини даволаб обрў қозонган ибн Синога илму фан ишлари билан шугулланиш учун имконият эшиклари кенг очилди. Дардига шифо топган одамлар ҳар қадамда унга миннатдорчилик билдирар, бу эса унинг кучига куч қўшар эди. Шунга қарамай, у камтарликни қўлдан бермас эди.

Бир куни Абу Убайд устодининг хонасига кирганда у ҳар кундагидек хонтахта ёнида ўтириб, бир нарсаларни ёзаётган эди.

— Э, Жузжоний, яхши келдингиз! — деди ибн Сино саломга алик олиб, ишини давом эттирар экан. — Ҳозир мен сизни ўйлаб турган эдим. Иним Маҳмудга мактуб ёзаётирман. Ўзингизга маълум, дунёвий илму фан билан шугулланувчи олимлар, жумладан бизнинг қариндош-уруғлар, таниш-билишлар Бухородан кетиб қолганлар. Иним она шаҳрида мусофирга ўхшаб қолган бўлса керак.

На қилур ул ерда бўйинни қисиб юриб! Келсин бизнинг ҳузуримизга, роҳат кўрсин!

— Рост айтасиз, сиздек оғоси турган шаҳарга келиб роҳат кўрсин. Хатни ёзиб бўлиб менга беринг, эртага Бухорога кетаётган таниш бир савдогардан бериб юборай.

— Худди кўнглимдаги гапни айтдингиз, ниятимиз бир жойдан чиқди. Мен ҳозир... тамомлаб, тумор қилиб ўрайман-да, қўлингизга тутқазаман.

Жузжоний устодининг бирданига икки ишни қила олишига — гаплашиб туриб, хат ёзаётганига таажуб билан қараб қолди. Кейин мактубни олиб, хурсанд бўлганича кўчага чиқиб кетди.

— Бухородан чиқиб кетганим учун минг қатла шукур, — деди Маҳмуд оғасига изҳори дил этиб. — Она юртимиз бидъат тузоғига илиниб қолди. Ҳар қадамда мулдолар менинг исмоилия мазҳабида экаилогимни юзимга солиб: «Оганг кофир, сен шиа, мурдор кишиларсиз!» деб дағдага қилур эдилар. Рухимда адоват уруғлари томир ёйиб келаётганида газабимни ютиб Бухородан чиқиб кетдим. Бул ерга келиб эркинликнинг лаззатини ҳис этаётирман.

Дастурхонга фотиҳа ўқилиб, меҳмонлар чиқиб кетганларидан кейин ака-ука ҳасратлашиб ўтирар эди.

— Қаерда бўлсанг ҳам тилингни тийиб юр, ҳамма билан тотув яшаб бўлмайду, — деди иби Сино укасига тикилиб. — Бул ерда ҳам шаҳар аҳолиси, амалдор, аъёнлар сунний — шофей мазҳабида, улар кўпчилиги шиа мазҳабида бўлганларга нафрат билан қарайдилар ва уларнинг бор-йўгини тортиб олишга ҳаракат қиладурлар.

— Мендан хавотир олманг, ога, аччиқ-чучуқни тотиб, кўзим очилиб қолган. Шофейларнинг бераҳм, гаддор экаилогим менга маълум. Тақдирга тан бериб, ҳаётнинг синовларига бардош бермоққа ўрганиб қолганман.

Маҳмуд гапга чечан бўлса ҳам, илм-фаннинг ҳеч бир соҳасида чуқур маълумоти йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, иби Сино инисини яхши кўрар, ҳозир унинг илиқ нафаси юрагига тўпланган ғам-ғуссаларни учириб юборгандек бўлмоқда эди.

I

Рай шаҳри тоғ ёнбағрига жойлашган, иқлими мўътадил, гўзал шаҳар, лекин баъзан боди сабо шимол томондан эсганда Димованд чўққисидан чиқиб турган дуд шаҳарга тарқалиб, ҳавони бузиб, ҳаммани безовта қилар эди. Худди шуинингдек, Маҳмуд Ғазнавий ҳукм сурган салтанат саросидан эса бошлаган совуқ шамол каттадан-кичикни саросимага солиб қўйди.

Бир куни Абу Али ўз уйида хонтахта ёнида ишлаб ўтирган пайтда сарой хизматкори келиб таъзим қилдида:

— Маликайн олийшон сизни ўз ҳузурларига чорлаётирлар, — деди.

«Нима ҳодиса юз берди экан? Нега бемаҳалда унга керак бўлиб қолдим?» деб ўйлади олим ўрнидан тураркан. Дарҳол қимматбаҳо йўл-йўл ипак чопонини кийиб, бошига кўк салласини ўради-да, кўчага чиқди. Эшик олдида маликанинг жиловдори эгарлоглиқ арабий отни кўндаланг қилиб турарди.

— Хизматларига тайёрман, эй маликайн замон! — деди Абу Али саломхонага кириб, таъзим-тавозе қондаларини бажо келтиргангадан сўнг.

Сайида гапни чўзиб ўтирмай дарҳол мақсадга кўчди. Султон Маҳмуд Ғазнавий вакилини юбориб, ундан ўз номига хутба ўқитишни, бож-хирож тўлаб туришни яна талаб этаётганини баён этиб:

— Золимнинг қўлига тушмаслик учун тинчроқ бир ерга бориб, бошпана топганингиз маъқул, — деди. — Жанобингиздан кўп яхшиликлар кўрдим, шу сабабдан сизни ахтартириб юрган султон қўлига тушишингизни истамаймен. Дарҳол отланиб, Ҳамадон сари йўл олинг. Мен ул дийрнинг ҳукмдори — қайним Шамсуддавллага хат ёзиб берай. Аминманки, сизни у бажонудил қабул қилиб олғай.

II

Тонг пайтида Абу Али, унинг иниси ва шогирди юқларини от-эшакларга ортиб йўлга тушдилар. Рай билан Ҳамадон ораси тоғли йўл, доволар у қадар баянд эмас, қиш ва эрта баҳор пайтидагина йўл хатарли бўлиб, қор кўчкинлари йўловчиларни босиб қолади, лекин ёз ойлари

от ва эшаклар устларидаги юклари билан бу доволардан қийналмай ошиб ўтаверадилар.

Йўловчилар уч қуздан кейин Қўшқак довони остига бориб етдилар, от-эшаклар устидан юкларни тушириб, уларни ўтга қўйиб юборишди-да, шарқираб оқиб ётган сой бўйига, сербарг эман дарахти соясига жой солишди. Бир оз ўтириб, дам олганларидан кейин Абу Убайд қозон осиб учун эманзорга ўтин тергани кетди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтмай, бир қучоқ шох-шабба кўтариб келаётганда умрида учратмаган бир нарсани кўрган кишидек кўзларини катта очиб, турган жойида қотиб қолди. Ўттиз беш ёшга қадам қўйган, илм-маърифат чўққисини эгаллаган баобрў устоди худди ёш бола каби ўз сояси билан олишяётган эди. У орқасини офтобга ўгириб, бўйи ўзи билан тенг кўланкасига бирдан ташланар, ўнг қўли билан унинг бўйнидан бўғиб олишга уринар эди, лекин қўли соясининг бўйнига эмас, белига бориб тушарди. Кейин қоматини ростлаб сўл қўли билан шу ҳаракатни такрорлар эди. Беш-олти маротаба урилиб, нафасини ростлади-да, сув бўйидаги теракни гоҳ ўнг оёғи билан, гоҳ сўл оёғи билан тепа бошлади. Сўнгра латтага ўралган иккита жуволдизни ердан олиб, иккаласини теракка санчди ва зудлик билан ўнг томондагисини сўл қўли билан, сўл томондагисини ўнг қўли билан сугуриб олди. Шу зайилда жуволдизларнинг жойини тез-тез алмаштириб турди. Бу машқлардан сўнг чуқур-чуқур нафас олди-да, икки оёғини бирлаштириб туриб, олга бир қадам, орқага бир қадам ташлаб сакрай бошлади.

«Э, бадантарбия! Тез-тез юриш, найза отиш, кураш, мушт уриш каби машқлар тўғрисида менга гапирган эдилар, — деб ўйлади Абу Убайд. — Лекин соя билан олишш, жуволдиз санчш тўғрисида оғиз очмаган эдиларку! Бу янги машқ турларини кейин ўйлаб топган бўлсалар керак. Мабодо мутаассиб муллолардан бири теракни тешиб, унга жуволдиз санчаётганларини кўрса, бу шайтоннинг иши, табиби ҳозикнинг ўзи жинни бўлиб қолибди, деб ўйлаши мумкин. Шу сабабдан устодим бадантарбия билан яширинча шугулланган бўлишлари керак».

Абу Али эса нафасини ростлаб эман дарахти остидан шарқираб оқаётган сойда ювина бошлади, Абу Убайд қучоғидаги ўтинни ерга қўйиб, тошлардан ўчоқ ясади-да, устига декча ўрнатди.

Маҳмуд эса шамшод, қайин, чинор дарахтлари билан қонланган, ўртасидан сой оқиб ўтган водийнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб, ўтин теришни ҳам унутиб

қўйди. Ҳаво муаттар, офтоб нурида товланаётган ранг баранг гуллар устида капалаклар айланиб юрар, тоғ асал-арилари уларнинг болини сўрар, дарахтлар эса бир-бирлари билан шивирлашаётгандек аста бош чайқаб қўяр эдилар.

Узоқда тваза бўйи ўт ичида турган кийик атрофни томоша қилаётган одамга шубҳа билан бир қараб, буталар орасига кириб кетди. «Кўлимда ўқ-ёй бўлганда ҳам отмас эдим бу гўзал жониворни, — деб ўйлади Маҳмуд, кийик ғойиб бўлган томондан кўз узмай. — Ўзининг қисқа умрини шу хушманзара водийда тинчгина ўтказсин, эркинликдан маҳрум бўлмасин».

У озроқ ўтин териб, ҳамроҳлари ёнига келганда декадада шўрва биқирлаб қайнамоқда эди.

III

Ҳамадон Райга нисбатан кичикроқ шаҳар бўлса ҳам, карвонсаройлари кўп, савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик тараққий қилган шаҳар. У баланд кўргон билан ўралган бўлиб, ичкарига тўртта темир дарвозадан кирилар эди.

Ибн Сино ҳамроҳлари билан шаҳарнинг ўртасидан оқиб ўтадиган Муродбекчой қирғоғидаги катта карвонсаройга тушди, уловларни сайинга топшириб, юкларини хужрага жойлаганларидан кейин сойга тушиб, юз-қўлларини ювдилар.

— Боҳаво салқин шаҳар экан. Саратон ойида ҳам одам терламайди-я! — деди Абу Убайд белбоғи билан қорача, юмалоқ юзини артар экан.

— Ҳа, — деди устод, белбоғини боғлаб туриб. — Райга нисбатан бул шаҳар анча баланд ерга жойлашган, теварак-атрофи тоғ, иклими мўътадил.

— Шамсуддавла диний ва дунёвий илмлардан хабардор, ўзини маърифат ҳомийси деб билган ҳукмдор экан, илойим, бул ерда омадимиз ўнгидан келсин.

— Бахт-саодатнинг ҳам вақт-соати бор. Уринаверган киши бир кун эмас бир кун мақсудига эришгай.

— Омин! — деб юборишди Абу Убайд билан Маҳмуд.

Шамсуддавла ёшлигида хусусий муаллимлардан араб тилини яхши ўрганиб олган, илми ҳикматдан хабардор, гайратли ҳукмдор эди. Лекин иззат-нафси ҳаддан ташқари кучли бўлгани учун озгина нордон гапни кўтаролмас, асабийлиги туфайли меъда касалига йўлиқиб, овқат ҳазм қилолмайдиган бўлиб қолган эди. Табиблар уни тузата олмай бошлари қотиб қолган пайтда ибн Синодек табиби ҳозиқнинг ўз оёғи билан келишини яхшилик аломати деб топишди.

Сарой вазири Абу Алини саломхонага бошлаб олиб киришдан олдин қабул тартиби билан таништириб:

— Фуқаро зоти олийлари ҳузурларига кирганларида етти қадам берида тўхтаб, ер ўнадулар, аммо олий мартабали аъёнлар, олимлар ерга бош қўйишдан озод қилинганлар, — деди.

«Эроннинг бир парча ерида ҳукмрон бўлган зот ўзини сомоцийлардек улуг тутар экан», деб ўйлади ибн Сино бу гапни эшитиб ва саломхонага шахдам кириб таъзим қилди. Қимматбаҳо жавоҳирлар билан безалган тахт устида қотмадан келган, ранги бир оз синикқан зар чопонли ҳукмдор сокин ўтирарди. Хонанинг икки томонида кимхоб, шойи, атлас тўнлар кийиб, белларига олтин, қумуш камар боғлаган аъёнлар қўл қовуштириб турар эдилар.

Шамсуддавла Бухоро олачасидан тўн кийган, қиррабурун Абу Алига бир тикилиб, унинг саломига алик олдида, уни ўз пойтахтида кўрганлигидан мамнуи эканлигини айтди. Беш-олти дақиқалик таптанали қабул маросими тугагандан кейин табиби ўз ҳужраи хосига таклиф этди.

Абу Али бетакалфлик билан ҳукмдорни оддий бемордек тўшакка ётқизиб, томирини ушлаб, бош чайқади, кейин қорнига қўлини қўйиб, устидан уриб кўрди-да, ўрнидан турғизди.

— Энг олдин аъзойи баданингиз чиқитларини таҳлил қилиб, касалингиз нима эканлигини кейин айтамен, — деди.

Эртасига у Шамсуддавланинг қулунж деган дардга мубтало бўлганлигини айтиб, шароб ичиш ва қалампир билан қовурилган гўшт ейиш мумкин эмаслигини уқтирди ва турли гиёҳларнинг уругидан тайёрлаган бир шиша дори келтирганлигини маълум қилди.

IV

Кундан-кунга согайиб, тетикланиб бораётган ҳукмдор бўш вақтларида аллома билан турли мавзуларда суҳбатлашиб ўтирар, унинг ҳар томонлама, чуқур маълумот эгаси эканлигини кўриб, ҳайрон қолар эди.

Бир кун у гапни айлантириб, давлат арбобларининг қандай хусусиятларга эга бўлиши тўғрисида савол берди.

— Ҳар қандай одам ҳам вазир ёки ҳоким бўлолмайду, — деб жавоб қилди ибн Сино. — Ҳукумат арбоблари соғлом, ростгўй, сўзга уста, продали бўлишлари керак. Ёлғоччи, фирибгар, пул йиғиш пайида юрган порохўр

амалдорни ишдан бўшатиб юбориб, ўринларига фазилатди, зулмга, бойлик орттиришга нафрат билан қаровчи одамларни топиб қўймоқ лозим.

Кейин у қишлоқ аҳолисининг юкини енгиллатиш, шаҳарларда ҳунармандлик, савдо-сотик ишларини ривожлантириш тўғрисидаги фикрларини баён қилди.

Шамсуддавла молия ишларини тартибга солиш, муставфий ҳисобчининг ишларини тергаб туриш, порахўр амалдорларни ишдан четлатиб, ўринларига ҳалол одамларни қўйиш тўғрисида ҳаёл сурарди. Узоқ мулоҳазалардан сўнг у ибн Синодек илми ҳисобни яхши биладиган, ҳалол, бойлик орттириш ниятида бўлмаган шахсни хожайи бузрук — вазир қилиб олишга аҳд этди.

Абу Али ҳам мамлакатни идора қилиш тўғрисидаги гояларини амалга татбиқ қилмоқчи эди, шу сабабдан Шамсуддавланинг таклифини дарров қабул қилди.

Сипаҳсолор Тоҷулмулк шаҳар ташқарисидаги боғига энг яқин дўстлари, муовинларини, шайхулислом ва ҳоказоларни таклиф этган эди. Қуюқ-сууюқ овқатдан сўнг дастурхонга фотиҳа ўқилгач, юз-кўзини соқол босган от юзли уй эгаси чап кўзини қисиб меҳмонларга шуйдай деди:

— Токайгача чидаб тургаймиз янги вазирнинг зулм ва тааддийларига! Зодагон амалдорларни, бизнинг ёр-биродарларимизни ишдан бўшатиб, ўринларига таги паст муллавааччалар, умри китоб устида ўтган олимларни қўймоқда, уч ойдан бери аскарлар маош ололмайду, ҳазинадаги пул ариқ ва қориз қазиш, кўприк солишга сарфланаётир. Саройда бизнинг сўзимиз ўтмай қолди. Зоти олийни ул бухоролик жодугарнинг фусунларидан қутқариб олмоқ керак...

Унинг узундан-узоқ путқига сабрсизлик билан қулоқ солаётган шайхулислом мош-гуруч соқолини чимдиб:

— Абу Алининг қилаётган ишлари шариятга ҳам мувофиқ эмас, — деди. — Ул шиа мазҳабидаги қишлоқ аҳлининг юкини енгил қилиб, заминдорларнинг даромад манбаларини қуритмоқда... Эшитишимча, Абу Алининг отаси шиа ва қарматларга яқин бўлган исмоилийлар мазҳабидан экан.

— Ана, кўрдингизми?! — деб кўзларини ўйнатди муфти. — Бас, шундоғ экан, ани ишдан четлатишни зоти олийдан талаб этмоқ керак...

Шу мажлисда ўтирган ёшгина бир зобит — шаҳарнинг энг муътабар кишиларидан бири — Абу Сайиднинг жияни Абу Алини огоҳлантириб, уни фалокатдан қутқариш кераклигини кўнглига тугиб қўйди. Бир неча ой илгари отаси бетоб бўлиб қолганда табиби ҳозик уни даволаб, жонига ора кирган эди.

V

Эрталабки зиёфат вақтида Шамсуддавла мулозимларига қараб:

— Абу Али ҳар куни биз билан нонушта қилгучи эди, негадир шул маҳалгача дараги йўқ, — деди-да, бир мулозимига юзланиб амр қилди:

— Фаррошни юборинг, табибимизни дарҳол чорлаб келсин.

Жиякли олабайроқ шоҳи тўн кийган кўк саллали мулозим бош эгиб кўчага чиқиб кетди-ю, бир оздан сўнг қайтиб келиб:

— Саройни беҳисоб аскарлар ўраб олган, ҳеч кимни киритмаётирлар, — деди.

— Ёлғон! — деди ранги қув ўчган ҳукмдор мулозимига қараб.

— Рост! — деди, гурс-гурс қадам ташлаб кирган қуролли сипоҳсолор. — Мулозимингиз Мир Атоулло ёлғон айтмади. Бутун лашкар ва сипоҳлар исён туғини кўтариб, ҳузурингизга келди. Жанобларини сохта йўлга бошлаган вазир Абу Алини ишдан бўшатиб юбориб, жазосини беришни талаб этурмиз.

Тўрда зарбоф тўшак устида ўтирган Шамсуддавла бўзаариб:

— Ҳой, поикўр! — деб бақирди. — Сен бизнинг марҳаматимизга сазовор бўлдинг, неъматларимизни единг. Илтифотимиз соясида беҳисоб давлат ва мулк орттирдинг. Эмди итоат ипини узиб, юзимизга оёқ қўймоқчимисен?

— Э зоти олий! — деди Тожулмулк қўл қовуштириб. — Мен жанобларининг содиқ қулидурман, садоқат ипларини узганим йўқ. Биз хожайи бузрук лавозимини эгаллаган фирибгар Абу Алига қарши қурол кўтардик. Анинг тааддиси шул даражага етдиким, биз жонимиздан тўйиб, исён туғини кўтаришга мажбур бўлдик. Ул сеҳргарни бизнинг қўлимизга топширинг, жазосини берайик...

Зиёфатда ўтирганлар худди тил бириктиргандай сипоҳсолорнинг гапларини тасдиқлаб, ибн Синони дарҳол ишдан бўшатиб юборишни талаб этдилар. Ҳамма ақобир ва амал-

дорлар, лашкарбошиларнинг бир ёқадан бош чиқарганларини кўриб ҳукмдор шаштидан тушди. У чуқур мулоҳазага ботган кишидек, чап қўли билан тиришган пешонасини чапгаллаганича ўйга толди. Атрофини ўраб олган исёнчилар унинг оқариб кетган чўзинчоқ юзига қараб, нима ҳукм чиқаришини кутиб турдилар.

«Ҳозирча исён тугини кўтариб келган бу бебошларнинг ганига кўнишдан бошқа илож йўқ. Кейин ораларига нифоқ солиб, яна уларни жиловлаб оларман», деб ўйлади у ва ёнидаги котибига юзланиб:

— Абу Али ибн Синонинг ҳожайи бузруклик мансабидан бўшатилиб, ўрнига Абу Жаъфар Муҳаммаднинг тайинлаганимиз тўғрисида фармони олий ҳозирланг!— деб буйруқ берди.

Аъёнлар енгил нафас олиб, бир-бирларига кўз қири билан кулиб қараб қўйдилар.

Абу Убайд устодининг қўлёмаларини рўмолга тугиб турган пайтда совут кийган бир зобит кириб:

— Ҳой Абу Али, яхшиликча таслим бўлинг!— деб дўриллади.

— Уйда йўқлар, эрта билан чиқиб кетганларича қайтиб келганлари йўқ,— деб жавоб қилди ранги ўчиб кетган Абу Убайд.

— Елғон! Бир ерда яширишиб ётгандир устодинг.

Шу пайт нариги хонадан бир-бирлари билан олишаётган одамларнинг шов-шуви, салдан сўнг: «Мана, бул ерда экан, ушладик!» деган овоз эшитилди. Хонама-хона алломани излаб юрган аскарлар ўридан тураётган Маҳмудни Абу Али деб ўйлаб, қўлига нишан солмоқчи бўлдилар. Маҳмуд уларни итариб юборди. Хонага югуриб кирган зобит билан Абу Убайд кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган, муштини дўлайтирган Маҳмудни кўрдилар.

— Ўзингизни босинг, газаб қўзиганда уни жиловлаб олмаган кишининг бошига фалокат келадур,— деди Абу Убайд унга ёлвориб. Сўнгра ўринларидан туриб, у ёқ-бу ёқларини тўғрилайётган аскарларга қараб сўзида давом этди:— Сизлар адашибсизлар, бул киши шайхурраис эмас, уларнинг иниларидир.

— Рост,— деб унинг сўзини тасдиқлади зобит.— Бул одам Абу Алининг иниси Маҳмуддур, мен танийман, ammo шакл-шамоили оғасиникига ўхшайдур. Шул сабабдан адашган бўлсангиз керак.— У Абу Убайдга юзланиб ўда-гайлади.— Шайх қаерда, айт!

— Билмайман!

— Айтмасангизлар, уйингизни горат қилурмиз!

Унинг амри билан аскарлар алломанинг уйидаги қимматбаҳо гиламлар, тилла, кумуш асбоблар, идиш-оёқларни йиғиштириб ола бошладилар.

Тонг пайтида Ҳамадоннинг энг мўътабар уламоларидан Абу Сайид Ноҳийнинг бир хизматкори иби Синонинг уйига келиб, воқеадан хабардор қилган ва уни хожасининг уйига бошлаб келган эди. Еши етмишдан ошган Абу Сайид алломани эски кадрдон дўстидек қабул қилиб олиб, унга уйдан алоҳида хона ажратиб берди. У ҳукмдорлар таъқиби остидаги бу бегуноҳ улуг одамни ўз ҳимояси остига олганидан беҳад хурсанд, бўш вақтларида у билан суҳбатлашиб ўтирар эди.

Иби Сино «Китоби аш-шифо» номли буюк асарини шу ерда тугатиш ниятида эди. Бир ҳисобда шу мўътабар одамнинг уйида беркиниб ётганидан, ишлаш учун имконият топганидан хурсанд, уй эгаси эса меҳмоннинг ишлаб чарчамаганига ҳайрон бўлар эди.

Завқ-шавқ билан ишлаган ҳакими ҳозиқ вақтнинг қандай ўтганини билмас, касали кундан-кунга кучайиб бораётган Шамеуддавага орадан ўтган бир йил бир асрдек туюлар эди. У фақат улуг табиби ҳозиққа ишонар, шу сабабдан бошқа табибларнинг берган дори-дармонлари унга кор қилмас эди.

— Абу Алини тонинг, бўлмаса бу дарди бедаводан ўлама! — деди у қорини чаггаллаб.

Сарой амалдорлари ваҳимага тушиб, иби Синони ахтара бошладилар. Абу Убайд шаҳардан чиқиб кетган эди.

Бир кун Абу Сайид меҳмонни аҳволдан хабардор қилиб:

— Сизни уйма-уй ахтараётирлар, агар меинг уйимдан топсалар ҳолим хароб, — деб қолди.

— Жанобларидан шунча яхшилик кўрдим, эмди ёмонлик қилмай. Ўз оёғим билан ўшал даргоҳга борай, — деди аллома ўрнидан туриб.

VI

Иби Сино ипак тўнини кийиб, бошига кўк салласини ўради-да, дадил қадам ташлаганича кўчага чиқиб, сарой томон йўл олди. Дарвозабон ҳам, ичкаридан чиқиб келаётган кимхоб, шойи тўнли мулозимлар ҳам уни кўргач, салом беришни унутиб, турган жойларида қотиб қолдилар. Иби Сино удар билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашди.

— Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келур, —

деди хужрайи хосда зарбоф тўшак устида ўтирган ҳукмдор, сарой вазири билан бирга кириб таъзим қилган иби Синога. — Қани, ўтирсилар. Аввало шуни айтайки, сизга исбатан адолатсизлик қилдик. Мана, эмди йўл қўйилган хатоларнинг фожиасини бошимиздан кечирмоқдамиз. Шул сабабдан сиздан узр сўраймиз. Сиз тақдирнинг синовларига бардош бериб келган мард одамсиз. Келинг, ўтган ишларни унутинг, марҳаматимиздан фойдаланиб, янги ва янги китоблар ёзинг, маърифат уругларини сочинг.

Абу Али таъзим қилиб унинг узрини қабул қилганини билдирди-да, яқинроқ бориб, томирини ушлаб кўрди.

«У энди қирқ ёшга қадам қўйган бўлса ҳам, чаккалари оқариб, кўзларининг атрофини ажин босипти. — деб ўйлади Шамсуддавла. — Беркиниб ётган жойида жонини аямай ишлаган бўлса керак, лекин руҳи сўнмаган, кўзларида гайрат, ақл, заковат нури порлаб турипти».

Табиби ҳозиқ эса ранги саргайиб кетган беморга тикилиб: «Арзмаган нарсага хуноб бўлиш, ичкиликка ружу қўйиш натижаси бу», — деб ўйлади ва ўз фикрларини ётиги билан баён қилди.

— Рост, — деб унинг гапини тасдиқлади Шамсуддавла. — Ўзингизга маълум, бошимга оғир қуялар тушди, дунёнинг ташвишларини унутиш учун май шишасига ёпишиб олдим. Сиз ёнимда бўлсангиз, ишчоолло, менга шифо эшикларин очиб берурсиз.

У ёнида қоматини тик тутиб ўтирган кенг пешонали ҳакимнинг вазоҳатига қараб, унинг қўлидан даво топишига ишонч ҳосил қилди.

Орадан бир ҳафта ўтмай, сарой аҳли, ҳукмдорнинг ранги тозариб, тетиклашиб қолганини кўргач, ёқаларини ушлаб: «Бул табибда бир гап бор, у жодугар», дейишарди.

Бир кун Абу Али ҳукмдорни кўргани борганда:

— Яна мамлакат жиловини қўлга олинг, яна хожайи бузрук бўлинг, — деди у.

— Қиши бир ишни икки мартаба синамаслиги керак, — деди иби Сино сочларига оқ оралаган ҳукмдорга тик қараб.

— Қўрқманг. Мен нобоп амалдорларни ишдан четлатиб, ўринларига бошқа бировларни қўйдим. Сарой вазири ҳам, бош муставфий — хазинадор ҳам сизга хайрхоҳ одамлар. Тожулмулкни қўлимга ўргатиб олдим, Тожулислом қишлоғини олиб бергайимдан сўнг, ул нафси ҳарис мулло бўлган айиқдек қўлимни ялайдурган бўлиб қолди. Сиз ундан қўрқманг. Мавқеимни мустаҳкамлаб олганман, мен билан маслаҳатлашиб эҳтиёткорлик билан иш олиб борсангиз фалокатга йўлиқмайсиз!

«Хиёнат қилмаслигимни, хизматим учун ер-мулк талаб қилмаслигимни у яхши билади. Шул сабабдан менга қаттиқ ёнишиб олган», деб ўйлади ибн Сино.

— Жанобларининг таклифларини қабул этмоқдан бошқа чора йўқ, — деди у вазирлик лавозимини қабул қилишга розилик бериб.

VII

Аллома қурол кучи билан эмас, савдо-сотик, ҳунар-маишчилик ва зироатчиликни ривожлантириш орқали мамлакатни бойитиш керак, деган ақидасига риоя қилар эди. Кўни-кўшииларга ҳужум қилиб, ўлка олиш найида юрган аскарбошиларга унинг бу сиёсати қўл келмас эди.

«Бу ҳолда аскарларнинг нима кераги бор? Агар қилич-қалқон ишга ярамаса, жангчилар уларни хужрага осиб қўйиб, қўлларига шақилдоқ ва довул олишлари керак экан-да! Бўлмаган гап! Агар бойиб кетган кўшни амирларга ҳужум қилиб, ўлка олиб турилмаса, аскарлар ҳам, саркардалар ҳам жанг русумини унутиб қўядурлар-ку», — деб тўнгиллардилар саркардалар. Улар турли воситалар билан ҳукмдорни ўз йўлларига солишга урина бошладилар.

Бир куни Шамсуддавла ибн Синога:

— Менга ҳозирча эллик минг динор пул керак бўлиб қолди, — деди эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда.

— Сизнинг ҳар бир фармонингизни бажо келтирмакка тайёрман, — деди ҳукмдорга эътироз қилишга ҳадди етмаган вазир. — Ул ҳолда шифохона ва мадраса қурилишини тўхтатиб қўймоқ керак.

— Майли! Бекор ишга чақирилган деҳқонлар ўз жойларига жўнатилсин, усталар дам олсинлар.

«Шунча маблағ нимага керак бўлиб қолди?» дегандек, ибн Сино унинг ажин босган ошноқ юзига қараб қолди.

Шамсуддавла алломанинг кўнглидаги гапни топиб, қовоғини солди.

— Кўндан буён муҳориба бўлмагани учун қиличлар занглаб, аскарлар жанговарлик хислатини йўқотмоқдалар. Олинган матълумотларга кўра, кўшимиз — Қирмоншоҳ вилоятидаги Торим шаҳри амирининг хазинаси тилло ва кумуш билан тўлган эмиш. Бир ҳамла билан ҳам бойлик орттирган, ҳам сизнинг сулҳпарварлик сиёсатингизга қарши бўлган сипоҳийларни рози қилган бўлурмиз.

— Подшоҳнинг амри вожиб, — деди аллома, сийқаси чиққан эски мақолни ишлатишга мажбур бўлиб.

Шамсуддавла тишидан тирногигача қуролланган кўшин олдида гижинглаб кетаётган арабий отининг жиловини тортиб борар, орқасидан саф тортиб келаётган отларнинг кишнашини, ўлжаталаб лашкарнинг говурини эшитиб, кўнгли кўтарилар эди.

Тушга яқин этагидан булоқлар қайнаб чиқиб турган сердарахт тоғ ёнбағрига лашкаргоҳ қурилди. Ўртага тикилган инак чодир ичида дам олиб ўтирган ҳукмдор бир товоқ яхна гўшт келтирган мулозимига илжайиб:

— Энг аввал юракка қувват, белга мадор бағишлайдурган шароб нобдан келтир!— деди.

Унинг соғлиғига посбон бўлган табиби ҳозик пойтахтда қолган, энди у кўнглининг кўчасига келган ҳирелардан ўзини тиёлмас эди. Галаба қозонишга қаттиқ ишонган лашкарбошилар ҳам унга таассуб қилиб, хурсандчиликка берилдилар. Ҳолбуки, Торим амири ўзининг хуфийлари орқали душмanning кўшини тортиб келаётганидан хабар топиб, тайёргарлик кўриб қўйган, тоғ этагидаги қулай бир жойга лашкаргоҳ қуриб, ённинг келишини кутар эди.

Эрта билан унинг аскарлари уфқдан бош кўтариб чиққан офтобга орқаларини ўтириб саф тортидилар. Карнай-сурнайлар аскарларнинг руҳларини кўтариб, мардлик кўрсатишга даъват этар эди.

Шовқин-сурон билан найзаларини отларининг қулогига қуйиб, оёқларини узангиларга тираб учиб келаётган Ҳамадон суворийларининг олдинги сафи аввалдан қазиб, устига шох-шабба ташланган хандақларга қулаб туша бошладилар. Йиқилган отларнинг кишнаши, майиб бўлган отлиқларнинг инграши эшитилди. Иккинчи, учинчи қатордаги суворийлар отларининг бошларини ён томонга бурдилар, уларнинг сафлари аралашиб кетди. Асосий кучлар тўқнашмасдан бурун рўй берган бу ҳодиса ҳужумчилар учун ёмон аломат эди. Икки томоннинг пиёда аскарлари уришиб турган пайтда Торим суворийлари ён томондан бостириб келдилар. Ҳамадон қўшини пала-партиш чекина бошлади.

Мағлубият ханжари кўксига санчилган Шамсуддавланинг эгар устида ўтиришга ҳам қуввати қолмаган эди. У отини мулозимига топшириб, шакли тобутга ўхшаган тахтиравонга чиқиб олди. Тўрт барзанги йигит уни кўтариб, жарлар, жилгалар, тепалар орқали пойтахт томон йўл олдилар. Ёнида бўлган табиблар уни ўлим чагалидан қутқаришга ҳаракат қилиб кўрдилар, бироқ уларнинг

уришишлари бекор кетди. Шамсуддавла Ҳамадонга етмасдан йўлда қазо қилди. Уни дафн этишдан олдин аъён ва акобирлар тўпланиб, шаҳзода Самоуддаврани тахтга ўтиргизиб, бошига тож кийгиздилар.

ҚАМОҚДА

I

Тахтда керилиб ўтирган, чертса бетидан қон томадиган лўппи юзли ёш ҳукмдор ибн Синонинг қўлидан арзномадини олиб ўқиди-да, қовоғини солиб:

— Истеъфоларини қабул этолмайман, бориб вазифангизни бажараверинг, — деди.

— Ялиниб-ёлвориб сўраймен: мени бул оғир вазифадан озод этсинлар. «Алқонуни фиттиб» номли асаримни тамомлаш ниятидамен.

— Яхшиликни билмас экансиз, — деди Самоуддавла сўзини ўтказма олмагандан кейин. — Ҳамадон шаҳрида истеъдодли давлат арбоблари қуриб қолгани йўқ. Боринг, чала қолган ишингизни битиринг!

Аллома чиқиб кетгандан кейин Тожулмулкни чақиртирди.

— Афсуски, шундай тажрибали одам сизга хизмат қилмоқдан бош тортибдур, — деди мағлубиятдан кейин чап кўзи юмилиб қолган сипоҳсолор унинг гапини эшитиб. — Рост, ўзи ҳалол, сергайрат одам, шул қадар зийракки, муставфий — ҳисобчиларнинг дафтарларини бир кўздан кечиришда хатоларини топадур, лекин кейинги вақтларда илмига мағрур бўлиб, кибру ҳаво пайдо қилди, улуғларни назар-писанд қилмай қўйди. Аммо бир асп юриш билан уни мот қилиш қийин эмас. Подшоҳнинг амрини вожиб, деб билмаган одамнинг қай аҳволга тушувини у ўз кўзи билан кўрсин!

Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас Тожулмулк ҳукмдорнинг хузурига кириб таъзим қилди-да:

— Мана Абу Алининг хиёнатини исботловчи далил, — деди найча қилиб ўралган номани узатиб.

Зардўз чопони ялтираб турган Самоуддавла уни қўлга олиб:

— Мазмуини айтиб бера қолинг, очиб ўқиб ўтиришга тоқатим йўқ, — деди сабрсизлик билан.

— Абу Алининг хизматида айёр бир қул бор, бизнинг хуфийамиз, — деб ҳикоя қила кетди от юзли сипоҳсолор мийигида кулиб. — Хожасининг уйига ким келиб, ким кетиб тургани, нималар ҳақида сўзлашганлари тўғрисида бизга маълумот бериб турадур. Ул бир куни хожасининг номаълум бир одамга нома толшириб, кечаси уни Исфаҳонга жўнатганидан бизни хабардор қилди. Мен дарҳол чаптаст суворийларимдан икки нафарини орқасидан югуртирдим. Улар ярим тунда чопарнинг орқасидан етиб бориб, бўйнидан қалласини, қўлидан шул номани олиб изларига қайтибдурлар...

Тоғулмулк нафасини ростлаб олди-да, унга савол назари билан қараб қолган ҳукмдорга таъзим хилиб, сўзини давом эттирди:

— Маълум бўлдики, Абу Али Ҳамадонда ишлаш учун имкон йўқлигидан шикоят қилиб, Исфаҳон ҳукмдори Алоуддавлдан бошпана сўрабдур.

— Жиноятни жазосиз қолдириб бўлмайдур. Узоқ муддат вазир бўлиб, ички аҳволимиздан хабардор бўлган бир шахс душманамиз билан алоқа боғламоқчи бўладурку, биз қараб турурмизми, Абу Алини жанжирбанд қилиб, шаҳар қалъасига жўнатиб. Бир-икки йил зиндонда ётса, шира босган кўзлари мошдек очилар...

— Бош устига, — деди сипоҳсолор орқаси билан юриб чиқиб кетар экан.

II

Ҳамадон шаҳри ташқарисидаги қалъанинг бошлиги Яқзон — ёши қайтган, сочлари оқарган бўлса-да, бардам, тетик чол эди. Алломани қўлларига кишан солиб олиб келганларида кўлни кўрган бу иродали одам довдираб, нима дейишини билмай қолди. Марҳум ҳукмдорнинг вазир, теварак-атрофга номи кетган улуг табиби ҳозиқни бу аҳволда кўришни ҳаёлига ҳам келтирмаган эди у. Алломага беихтиёр таъзим қилиб, уни бошлаб келган қуролли чокар қўлидан қоғозни олди-да, қоғозини солиб:

— Сенга жавоб, — деди, сўнгра олиймақом маҳбуснинг билагидаги кишания ечиб олиб, унга ҳайрат аралаш қаради. — Сизни шул аҳволда кўриб ҳайратда қолдим. Подшоҳларга яқин бўлишнинг хатарли эканлиги тўғрисидаги мақол яна бир мартаба тасдиқланди. Эртага бошига нима тушишини ҳеч ким билмайдур. Ҳаммамиз тақдирнинг қўлида ўйинчоқмиз. Ҳай, майли, бугундан бошлаб

мен сизнинг хизматингиздаман. Юринг мен билан, сизга бир хужра кўрсатай.

У иби Синони бошлаб, даричаси кун юриш томонга қараган каттагина бир хонага олиб кирди.

— Сизга кўрпа-тўшак келтириб берадурлар. Кундуз кунлари қалъа ҳовлисида истаганингизча истироҳат қилишингиз мумкин.

— Менга бир хонтахта ва пўстак ҳам керак. Шу хонада эртадан кечгача ўлтириб ишлайман. Эмди «Алқони фиттиб» ни шу ерда тамомламоқ ниятидамен. Эртага шогирдим менга қоғоз, қалам, даво келтиргусидур.

— Марҳамат, сиз шу қадар улуг бир ишни тугалламоқчи бўлсангиз, мен ҳеч нарсамни аямаймен.

Занжирбанд кўлиб қалъага жўнатилганда дунё кўзига қоронги бўлиб кетган Абу Али қалъадорнинг огзидан бу гапни эшитиб бир оз таскин топди.

Эртасига ранги ўчиб, қони қочган Абу Убайд дарвозахонада устоди қўлига буюмларни берди-ю, ўпкаси тўлиб кетиб, йиғлаб юборди.

— Нега хафа бўлаётирсиз, Жузжоний? — деди аллома кулимсираб, — нодон ҳукмдорга вазир бўлгандан доно бир зиндончининг қўлида маҳбус бўлган минг маротаба аъло. Ул ерда вақтим итговарлар макони бўлган сергаво саройда ўтар эди, бул ерда эса осуда, ишларимни поёнига етказиш учун имконият бор.

— Бизни юпатиш учун шул гапларни айтаётирсиз, ога, — деди Маҳмуд хўрсиниб. — Ахир бу хўрлик-ку! — Бул мусибатдан қутулишнинг ҳеч иложи йўқми?

— Тақдир билан олишиб бўлмайду, ука, — деди Абу Али майни овоз билан. — Мардлик ҳар қандай синовларга бардош бериш демакдир. Замон доим ўзгариб тураду, ҳатто инсон феъли ҳам. Сен мардлик кўрсатмоқчи бўлиб, бошимизга бир фалокат келтирма. Сабр қил, тасодиф бўрони бахт келтириши мумкин.

Маҳмуд уф тортиб қўйди. Бирпас у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирганларидан кейин Жузжоний билан Маҳмуд хайрлашиб чиқиб кетди.

Яқзон ибн Синонинг тинмасдан ишлаганига хайрон бўлар: «Нега мунча жон койитмаса, кечалари ҳам шам ёқиб меҳнат қилади-я!», деб ўйлар эди. Аллома эрта билан хонтахта ёнига ўтириб, кун тикка келгунча ишлар, тушлиқдан кейин ташқарига чиқиб, ўрмонзор, тоғлардан оқиб келган тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олганча сайр этар эди. Баъзан қалъадор бундай вақтларда унинг ёнига келиб суҳбатлашарди.

Бир куни у:

— Ҳеч китоб ўқиб ўтирганингизни кўрмадим, ёзганингиз ёзган, қаердан қайнаб чиқадур шунча гаплар? — деб сўраб қолди.

— Қадимги юнон ҳақимларининг асарларини ўқийверириб ёд қилиб олганман, — деди ибн Сино кўзлари билан кулимсираб. — Дори-дармонлар, гиёҳларнинг номлари хотирамда миҳланиб қолган.

— Кошки эди, сиздаги ҳофиза қувватининг ўндан бири менда бўлса! — деб хитоб қилди қалъадор. — Минг-минглаб билим манбаларидан дурдоналар олиб чиққансиз. Сиз одам боласи қўлидан келмайдурган ишларни қилмоққа муқтадирсиз. Худо беш юз йилда бир маротаба сиздек заковат эгасини яратишга қодир бўлса керак!

Ибн Сино ўз истеъдоди олдида тиз чўккан одамларни кўп учратган эди-ю, бундай мутаассиб муҳлисга дуч келмаган эди. У ишлаб чарчаган пайтларида ўзини чалғитиб ором олиш учун бадий қисса ва ҳикоялар ёзар, фалсафий фикрларини бадий воситалар билан ифода қилишга уринарди. Бир куни Яқзон унинг хужрадан жилмайиб чиқаётганини кўриб деди:

— Ажойиб бир асар ёзиб хурсанд бўлганга ўхшайсиз.

— Тондингиз, сизга бағишлаб бир қисса ёздим. Номингиз мени илҳомлантирди. Ўзингиз биласиз, Яқзон — уйғоқ демак. Киши бедор маҳалидагина ўзини тирик ҳисоблаши мумкин, уйқу ўлим билан баробардир. Қиссанинг номи «Ҳай бинни Яқзон — уйғоқ ўгли тирик». Қулоқ солинг.

У ҳикояни ўқир экан, қалъадорнинг пешонаси тиришар, ҳеч нарса тушунмагани сезилиб турар эди.

— Ростини айтсам, бул ҳикоянинг мағзини чақа олмадим. Ўнг томондаги ёмон дўст ким бўлди-ю, сўл томондагиси ким? Нега улар кишини йўлдан урадурлар? Саёҳат, қоронгилик, чашма ниманинг рамзи? Буларнинг мажозий маъноси бўлса керак?

— Тондингиз, ўнг тарафдаги қабих ошно — қаҳру габаб, сўл томондагиси — шаҳват, олд томондагиси — эзмалик, бемаъни хаёлпарастлик. Уларга йўл қўйилса киши хароб бўладур. Ақл ўзининг душманлари бўлган бу ярамас ошноларни жиловлаб туриши, уларга эрк бермаслиги керак. Саёҳат — илм, қутб томондаги — қоронгилик, нодонлик, чашма эса илмнинг рамзи.

— Эмди тушундим. Ҳикояни менга беринг, уйда диққат билан ўқиб чиқиб, тубига етай.

— Ундай бўлса, манави қиссаларни ҳам ўқиб чиқинг, кейин ўз мулоҳазаларингизни айтарсиз, — деди аллома,

ёнида турган бир даста қогозни жузвдонга — чармдан ясалган гилофга жойлаб, унга узатар экан.

Қалъадор хурсанд бўлиб, жузвдонни қўлтиқлаганича чиқиб кетди.

Кечаю кундуз ақлий меҳнат билан машғул бўлган аллома вақтнинг қандай тез ўтаётганини сезмас эди. Офтоб неча марта қалъа устидан ўтиб гарбга ботганини, ой неча карра янги бўлганини ҳисоблаб ўтиришга вақти йўқ, фикр-зикри улуг асарини тезроқ тамомлаш билан банд эди.

Бир куни ибн Сино тушликдан кейин дам олгани ташқарига чиққанида узокдан ногора овози ва ҳайқириқларни эшитиб, ҳайрон қолди. Қалъадаги аскарларнинг бир қисми ўқ отиш, бир қисми найза санчишни машқ қилаётган эдилар.

— Нима гап?— деб сўради Абу Али ёнидан шошиб-пишиб ўтиб кетаётган бир аскарбошидан.

— Хабарлари йўқми? Исфаҳон лашкари устимизга бостириб келган. Тоғ ёнбағрида жанг бўлаётир. Худо зафар берса, ёш ҳукмдоримиз Алоуддавла устидан зафар қозонгайлар.

Абу Али бу воқеанинг нима билан тугагини фахмлаб, шошганича ҳужрасига қайтди-да, қўлёмаларини тартибга солиб, рўмолга боғлади. Энди ўтириб ишлашга қўли бормас, юраги озодликдан дарак бериб турар эди.

Қоронғи тушганида мағлубиятга учраган Самоуддавла бир қисм аскари билан қалъага кириб беркиниб олди. Унинг ранги ўчган, қони қочган, чеҳрасида газаб аралаш умидсизлик ифодаси кўзга ташланиб турар, қўли олтин камарига осилган қиличининг дастасида, ҳарсиллаб нафас олар эди.

— Юрсинлар, хонамга кириб ором олсинлар,— деди қалъадор таъзим қилиб.— Ноумид бўлманг, омад қуши яна қайтиб келиб, бошингизга қўнар...

— Тождулмулк қайда қолди? Асир тушдимми ёинки жуфтагини роегладимикми?— деди кўларини жавдира-тиб, мағлуб бўлган ҳукмдор.

— Билмадим, ул бемаъни ва ақли ноқис одамдан ҳар нарсани кутиш мумкин. Торим амири билан бўлган жангда лаёқатсизлигини бир мартаба кўрсатган эди. Бугун қандай сар... қарда эканлиги маълум бўлди.

— Мен ёшлик қилиб, улуғ хатога йўл қўйдим, унга ишондим. Хай, майли, отган ўқни қайтариб бўлмайду, ҳали ҳам бўлса, шул берк қалъада душманга қаршилик кўрсатиб, кейин ҳужумга ўтамиз. Шояд омадимиз ўнгидан келса...

Яқзон бошини қуйи солиб:

— Бизда бир ойга ётар-етмас озуқа бор ҳолос,— деди. Ёш ҳукмдорнинг ранги ўчиб кетганини кўриб, сўзида давом этди: — Ўн-ўн беш кун жанг қилиб, кейин Алоуддавла билан музокара бошласак. Агар сиз жанобларини тахтингизда қолдириб, маълум миқдорда боқ-хирож билан қаноатланса...

Самоуддавла қалъадорнинг узундан-узоқ гапига диққат билан қулоқ солиб, ниҳоят унинг маслаҳатига киришга мажбур бўлди, кейин гапни бошқа ёққа буриб, ташвишларини унутишга уринди:

— Шайхурраис ибн Синога нисбатан адолатсизлик қилдим. Шундай улуғ одамни заңжирбанд қилиб қаматиб қўйдим-а!— деди хўрсиниб.— Ул кишини эрта билан озод қилиб юборинг, қилган ишимдан афсусланаётганимни ҳам айтинг.

— Бош устига,— деди қалъадор хурсанд бўлиб.

БАХТ ВА МУСИБАТ

Яқзон ибн Синога бир чокарини ҳамроҳ қилиб қалъадан чиқариб юборди.

Ҳамадон Алоуддавла қўлига ўтган, шаҳар осойишта, Самоуддавла қолган-қутган аскарлари билан қалъада беркиниб ётар эди.

Аллома шаҳарга тушиб, сой бўйидаги данғиллама бир уй олдига келиб тўхтади. Чокарнинг елкасидан хуржунни олиб, қўлига бир танга қистирди-да, унга жавоб бериб юборди. У узоқлашиб, кўздан гойиб бўлгандан сўнг дарвозанинг ҳалқасини ушлаб тақиллатди. Ташқарисидаги гулзор атрофида айланиб юрган Абу Сайид Ноҳий аста юриб келиб, дарвозанинг ўнг табақасидаги кичкина эшикни очдию опноқ соқол билан қуршалган юзи ёришиб кетди.

— Э, келинг, келинг, қадамларига ҳасанот!— деди у саломга алик олгандан кейин.— Мен сиздан хавотир олиб юрган эдим. Ҳайтовур, соғ-саломат экансиз,— деди ранг-рўйи аввалгидек бўлган соғлом меҳмонга қараб.

— Миңг қатла шукр. Баъзан мусибат ҳам кишини бахт-омад эшиги олдиға олиб келиб қўяр экан. Озодликда тўхтаб қолган ишм қамоқда юришиб кетди,— деди аллома хуржундаги қўлёмаларга ишора қилиб.

— Бунн қаранг, ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши ёруғ, деб бекорга айтмаган эканлар. Қани, ичкарига!

Абу Али бир неча кун бу меҳмондўст, хушфеъл одамнинг уйида ётиб, яна қўлига қалам олди, асарининг чала қолган ерларини тўлдирди. Бир кунн кечқурун уй эгаси ингилик топиб келди.

— Иншоолло, урушдан қутулдик,— деди кулимен-раб.— Иккала ҳукмдор яраш битими тузубдурлар. Божкирож тўлаб туриш шартн билан Самоуддавла ўз ўрнида қолдирилибдур.

— Ундоғ бўлса, мен Ҳамадонда қололмайман,— деди ибн Сино хонтахта устидан қўлёмасини йиғиштириб, жузвдонга солар экан.— Меҳмондўстлигингиз учун раҳмат, энди менга жавоб берсалар. Қалхатнинг чаңгалига тушмаслик учун қанот қоқиб учиб кетсам.

Абу Сайид уни олиб қололмаслигига кўзи етгандан кейин ижозат берди. Аллома уйига бориб, ҳамма нарса жойида эканлигини кўргач, хотиржам бўлиб шогирди ва укаси билан йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

— Ишқилиб, сафаримиз бехатар бўлсин, омадимиз ўнгидан келсин, худодан сўровим шул,— деди устоди билан ёнма-ён кетаётган Абу Убайд отининг жиловини аста силтаб.

Улар паст-баланд доволардан ўтиб, тезоқар сойлардан кечиб, Араб Ироқи билан Хуросон ўртасидаги катта қалъа бўлган Исфаҳонга етиб келишди. Шаҳар дарвозасидан киришлари билан Алоуддавланнинг мулозимлари уларни таптана билан кутиб олдилар. Қимхоб чопон кийган, чанбар соқолли бир аъён баланд овоз билан:

— Хуш келибсиз, сафо келибсиз, э олимларнинг сардори! Қадамларига ҳасанот!— деб алломани қутлади.

Ҳукмдорнинг бир чокари ибн Синога зар ёқали зарбоф тўн кийгизиб, кумуш юганли арабий отни кўндаланг қилди.

Қоп-қора соқолини қоматини келтириб қирдирган ўрта ёшли, тўла юзли Алоуддавла тахт олдиға ёйилган гилам устига тушиб ўтирар, чап томонида тиз чўккан алломаға кўз қирини ташлаб, устма-уст савол берар, давлатни бошқариш тўғрисидаги фикрларини билмоқчи бўларди, унинг гапларини эшитиб, гоҳ маъқуллагандек бош ирғаб қўяр эди.

— Визнинг пойтахтимизга қадам раңжида қилганингиз яхши бўлди,— деди у кўксини кўтариб,— сиз саройимизнинг оқсоқоли бўласиз, атрофингизга илми ҳикматдан хабардор ёшларни тўплайсиз. Ҳафтада бир йиғилиб диний, илмий масалалар юзасидан мубоҳаса ва мунозара ўтказасан, сиз бул ишга бош бўласангиз.

— Айни муддао. Мунозаралар вақтида кўп мушкул туғушлар ечилиб, ноаниқ масалалар хал этилгай,— деди аллома бошини кўтариб.

Шундан кейин саройда ҳар жумъа куни олимлар тўпланиб суҳбат ўтказадиган бўлдилар. Кўпинча Абу Убайд «Китоб аш-шифо» дан бир бобни ўқир, унга диққат билан қулоқ солиб ўтирган сомеълар тушунмаган ерларни сўрар эдилар. Ибн Сино саволларга жавоб бериб, қийин масалаларни ҳам осонгина тушунтирар эди. Шундан кейин мунозара бошланар эди.

Олимларнинг нима тўғрисида мубоҳаса қилаётганларини билишга қизиқиб қолган муфти¹⁵ Хожа Идрис ҳукмдорнинг руҳсати билан шундай мажлисларнинг бирида иштирок этди. Абу Убайд китобдан бир бобни ўқиб, нафасини ростлагандан кейин ҳарёқдан саволлар ёғила бошлади.

— Аё, э, шайхурраис,— деб ибн Синога мурожаат этди, оппоқ соқолли, ўнг кўзи қизарган, қорни катта муфти.— Сиз, моддий дунё абадий, ул тўрт унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво ва оловдан иборатдур, улар самовий жисмлар, офтоб ва юлдузлар таъсири остида бир-бирлари билан қўшиладурлар, ажраладурлар дебсиз-у, лекин бул ишлар худо амри билан бўлишини айтмабсиз.

Зар чоновли Алоуддавлянинг ўнг томонида ўтирган ибн Сино муфтининг гапларига қулоқ солиб: «Мени кофир деб эълон қилмаса эди бу мутаассиб мулло», деб ўйлади.

— Мен буни инкор этмайман,— деди у ўнг кўзи ёшланиб турган рақибига тикилиб.— Китобимда коинот, яъни моддий дунё нури илоҳийдан пайдо бўлган, ул азалий ва абадийдур, деб айтганман. Моддий олам сабабият қонунига

биноан ўзгариб, тараққий этиб бораверадур, унга худо аралашмайдур, негаки...

У қоматини тик тутиб, сомеъларнинг кўзларига бир-бир қараб, ишонч билан гапирар эди. Нутқини тамомлаганда кўичилик бараварига унинг фикрлари тўғри эканлигини тасдиқлади.

Хукмдор ҳам алломага хайрихоҳлик билан қулоқ солаётганини кўриб, муфтининг нафаси ичига тушиб кетди.

Мажлис тамом бўлиб, ҳамма тарқалгандан кейин кўча томон йўл олган Хожа Идрис ёнидаги малла тўнли мулозимига ўгирилиб:

— Иби Синонинг таълимоти шариатга хилофдур, — деди негадир овозини пасайтириб. — Бизнинг ақидамызга биноан, худой таоло «кун!» яъни «пайдо бўл!» дегандан сўнггина коинот вужудга келган. Абу Али эса, яратувчи ҳам, яратилувчи ҳам азалий ва абдий деб, иккинчисини биринчидан устун қўймоқчи бўладур. Афсуски, хукмдор ҳам унинг сўзларини маъқулламоқда. Шу сабабдан мен сукут сақладим. Кейинчалик уламолар Абу Алининг таълимоти дини исломга номувофиқ эканлигини исбот қилиб бергусидурлар. Ҳозирча жим юрган яхши.

Бир кунги Абу Али уйга кечикиброқ келди, ошпази тайёрлаган овқатдан икки-уч қошиқ олиб, косани итариб қўйди-да, бир пиёла шароб келтиришни буюрди. Абу Убайд девондан ҳориб-чарчаб келган устоди ёнида ўтириб, унга савол назари билан қаради.

— Нимани сўрамоқчи бўлганингизни билиб турибмен, — деди Абу Али киртайган кўзларини унга тикиб. — Ишларингиз қалай, хукмдорнинг таклифини қабул қилдингизми? — деб сўрамоқчисиз. Бунга ҳам «ҳа», ҳам «йўқ» деб жавоб беришим мумкин. Алоуддавла ҳаддан ташқари мағрур ва иззат-нафси кучли хукмдор. Шу сабабдан, ҳозирча маслаҳатчи сифатида иш бошлаб, вазиригиз билан девон ва байтулмол муставфийларининг ишларини текшириб чиқсам, деб илтижо қилдим. «Майли, энг кераги хагина ишларини тартибга солишдир, кейин бир гап бўлар», деб жавоб қилди Алоуддавла. Шундай қилиб эҳтиёткорлик билан вазирлик мансабидан воз кечдим.

— Яхши қилибсиз. Шу билан бирга ҳасад аҳлининг қўлларидан қуроолларини тортиб олибсиз, — деди Жузжоний хурсанд бўлиб.

Ибн Сино ҳар куни саҳар туриб янги бошлаган асарини тезроқ тугаллашга уринар, нонуштадан кейин девонга бориб, ҳукумат ишлари билан шуғулланарди. У ғаламис муставфий — ҳисобчиларнинг дафтарларини кўриб, жўрттага йўл қўйган хатоларини дарров топар, уларга нисбатан қаттиқ чора кўрар эди. Бир-икки йил ичида давлат ишлари тартибга тушди. Алоуддавла ундан жуда хурсанд эди.

Аллома баъзан ўз ишларига қаттиқ берилиб кетиб, сарой урф-одатларига риоя қилиш, ҳукмдорга нисбатан иззат-ҳурмат қондаларини бажо келтиришни унутиб қўяр эди. Бир куни у бутун диққатини бир ерга тўшлаб «Донишнома» деган асарини ёзаётган вақтда ҳукмдорнинг яқин мулозимларидан бири салом бериб кирди-да, кўлидаги зарбоф бўғчани кўрсатиб:

— Зоти шоҳоналари жанобларига қимматбаҳо совгалар юбордилар,— деди.

Аллома ўнг қўлида қалам, боши билан нариги хонага ишора қилиб:

— Хизматкоримга бериб кета беринг,— деди.

Лаб-даҳани сўлжайиб кетган мулозим: «Шошмай тур, бу ганингни бўрттириб олий ҳазратнинг қулоқларига етказмасам мен ҳам юрган эканман»,— дея олт ичиб чиқиб кетди.

Кун ботгандан кейин ибн Сино умрида ҳеч кўрмаган нотаниш бир киши унинг уйига пусиб кириб:

— Дарҳол Исфаҳондан жўнаб кетинг,— деди паст овоз билан.— Алоуддавла ҳазратлари ғазабга келдилар. «Менинг туҳфамни назар-писанд қилмаган одам ўлимга лойиқ», деб айтдилар. Ҳозир чўбдорлар келиб, сизни олиб кетгусидурлар, дарҳол қочинг!

Подшоҳнинг совғасини очиб кўришга улгурмаган аллома боши хавф остида қолганини пайқаб, қочишга ҳозирлик кўрди. Эғнига хизматкорининг тўнини кийиб, қўлига асо олди-да, шаҳардан чиқиб кетди. Йўлда савдогарлар карвонига қўшилиб, шимол томон йўл олди.

ЯНГИ ШОГИРД

У бир вақтлар осуда ҳаёт кечирган Рай шаҳрига етиб келгандан кейин карвонсаройда дам олиб ўзига келди, нонуштадан сўнг ул-бул харид қилгани бозор томон йўл олди. Атторлик растасига кираверишда тахта устида дори-дармонларини ёйиб, ўз молларини мақтаб сотаётган ёш

бир йигит унинг диққатини жалб қилди. Йигит: «Келиб қолинг, ҳалила, пирпирдароз, табошири аъло менда бор, Рай шаҳрида менга тенг келатурган табиб йўқ!» деб вайсар эди. Одамлар бирин-кетин келиб, ўзларини кўрсатар, ундан дори олиб кетар эдилар. Бир оздан кейин чодрага ўралган бир жувон ёш табибнинг олдига келиб бир нима деди.

— Сиз ёш экансиз, мен ҳам. Билагингизни ушлаб кўриш мен учун ножоиз,— деди табиб қора кўзларини сузиб.— Қари-қартанг бўлганимда ҳам майли эди. Сиз мундоғ қилинг, мана бу ипнинг учини билак томирингиз устига боғланг, мен унинг бир учини ушлаб, тебранишидан дардингизни топамен!

Ёш жувон чодра орасидан оппоқ кўлини чиқариб, унинг айтганини қилди. Тахта устида чордана қуриб ўтирган йигит ипнинг учини ушлаб туриб, қошларини чимирди-да:

— Бугун эрталаб қатиқ ичибсиз,— деди.— Уйингиз ҳам чуқурликда экан, зах экан. Қорнингизга сув тўпланибдур. Мана бу доридан бир қошигини ярим пиёла сувга эритиб, ҳар куни бир мартаба ичиб турсангиз, тузалиб кетасиз.

— Рост айтдингиз,— деди ёш аёл йигитнинг кўлидан дорини олиб.— Бугун эрталаб қатиқ ичган эдим, зах уйда тураман. На қилай, бошқа уйга кўчиб ўтишининг иложи йўқ.

Табибнинг «кароматидан» таажжубланган аллома унинг олдига бориб:

— Беморнинг бугун қатиқ ичгани, унинг сойликда туришини қандай билдингиз?— деб сўради.

— Уйимга бориб меҳмоним бўлсангиз, шу саволга жавоб бергаймен. Шакли шамоилингиздан жанобларини танидим. Сиз бухоролик машҳур табиби ҳозиқ Абу Али ибн Синодурсиз. Исфохон ҳукмдори дастидан қочиб келганингизни эшитган эдим.

Аллома бу йигитнинг ҳар нарсадан хабардорлиги, хушёрлигига қойил қолиб, унинг гапини тасдиқлади ва таклифини қабул қилди.

— Ёш аёл чодра ичидан кўлини чиқариб, билагига ипнинг учини боғлаётганда яҳудийларга хос қимматбаҳо матодан кўйлак кийганини ва этагига қатиқ юққанини кўриб қолдим,— деди йигит, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин.— Мусавийлар Рай шаҳрининг четидаги чуқурликда яшайдурлар. Ипнинг тебранишидан унинг касалини албатта аниқлай олмадим. Мени кечиринг, устод, бу яху-

дийларни алдаб пулини олиш учун ишлатилган найранг эди.

— Илми тиб алдамчилик ва пул топиш воситаси эмас. Табиб беморнинг мазҳаби, миллатига қарамай, унинг касалини топиши ва соғлиғини қайтариш устида бош қотириш керак. Ўшал аёлга нима дори бердингиз?

— Майдаланган оқбўр, унинг меъдага зарари йўқдир.

— Иккинчи бундай ишни қилманг. Энг олдин назарий ва амалий илми тибни яхшилаб ўрганиб олинг.

— Менинг ҳам мақсадим шул. Сизнинг хизматингизда бўлиб, дори-дармон тайёрлашда ёрдамлашсам, хунарингизни ўргансам...

Алломага худди шундай зеҳни, чаққон бир ёрдамчи керак эди. У кўзлари ўйнаб турган йигитга қараб: «Бошидан ёшлик гурури кетмаган йигитга ўхшайди, — деб ўйлади. — Аммо илму фан уни бамисоли аравага қўшилган отдек ювош қилиб кўяр. Энг муҳими — фаросатли экан».

Орадан кўп вақт ўтмай ибн Синонинг қаердалигидан хабар топган Алоуддавла унинг хузурига бир мулозимни юбориб, афв сўради ва яна пойтахтга қайтиб келишини илтимос қилди. Аллома янги шогирди билан Исфаҳон сари равона бўлди.

УМР ДАФТАРИНИНГ СЎНГИ САҲИФАСИ

Ибн Сино пойтахтга етиб келгач, Алоуддавла уни иззат-хурмат билан қарши олиб, қимматбаҳо совгалар инъом қилди. Аллома ҳам орадан ҳеч гап ўтмагандек қочиб юрган маҳалда ёзган асари «Донишнома»ни унга бағишлади ва ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси сифатида ишини давом эттирди.

Баъзан баҳор серёмғир келган йиллари тоғлардан ҳайқириб оқиб туша бошлаган селлар тинч оқиб келган катта дарёни қутуртириб юборади, у қирғоқдан чиқиб, экинзорларни пайҳон, қишлоқларни вайрон қила бошлайди.

Малика Сайида вафот этгач¹⁶, Маҳмуд Газнавий Рай шаҳрини босиб олиб, уни ўғли Масъудга¹⁷ совға қилди-ю Ҳамадон, Исфаҳон шаҳарлари, араб Ироқини фатҳ этишини унинг зиммасига юклади. Шу вақтдан бошлаб ибн Синонинг ҳам тинчлиги бузилиб, ҳаёти худди тўлқин устидаги қайиқдек хатар остида қолди.

Масъуд Исфаҳонни жанг билан ишғол қилгандан кейин, бож-хирож тўлаб туриб, намози жумъада хутба-

ни отаси номига ўқитиш шарти билан Алоуддаврани ўз ўрнида қолдирди. Бироқ Маҳмуд Ғазнавий оламдан ўтгач, Исфаҳон ҳукмдори бир силкиниб, елкасидан итоат юкини иргитиб ташлади-да, куч тўплаб қўлдан кетган ерларини қайтариб ола бошлади. Унинг умри сафарларда ўтди, гоҳ галаба қозониб, гоҳ мағлубиятга учради. Иби Сино ҳам унинг маслаҳатчиси сифатида кетидан эргашиб юришга мажбур эди. Бу дарбадар нотинч хаёт унинг соғлиғига путур етказди.

Алоуддава Исфаҳон билан Хузистон ўртасидаги Изваж шаҳрини олганда пойтахтда қолган маслаҳатгўйи Абу Алига одам юбориб дарҳол хузурига етиб келишни буюрган эди. Қулиниж касали хуруж қилиб, мазаси қочиб қолган аллома унинг сўзини ерда қолдиrolмай сафарга отланди, йўлда дарди зўрайиб, ошқозонида санчиқ пайдо бўлди. Ҳукмдорнинг хузурига етиб келди-ю, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди.

Токчалари ганҷкор қилиб ишланган сернақш уйнинг даричаларидан илиқ шаббода кириб турар эди. Ранги саргайиб, бурни аввалгидан ҳам ингичкалашиб кетган аллома инграб, атрофида парвона бўлиб айланиб юрган шогирди — ёш табибга қандай қилиб карафс уругидан дори тайёрлаш кераклигини ўқтирди.

— Бажонудил, худди айтганингиздек қилиб дори тайёрлаб бераман, худо хоҳласа тузалиб кетасиз,— деб жавоб қилди ингичка белини шойи белбоғ билан боғлаб олган эпчил шогирд кўзларини ўйнатиб, аммо ичида: «Энди ётган жойингиздан туролмайсиз, бойлигингиз, соғлиқ учун фойдали олтин, кумуш қадаҳ ва пиёлалар, гиламлар бизга қолади,— деб ўйлар эди. Аллома ҳар эҳтимолга қарши ёнида узукнинг кўзидек гавҳарларни олиб юради, деган гап унинг қулогига чалинган эди.— Тезроқ ўлса — ҳаммасига мен эга бўламан». Шогирд кўзини юмиб мудроққа кетган устодига кўрқа-писа қараб қўйди-да, унинг айтганига қараганда карафс уругидан тўрт хисса кўп солиб дори тайёрлади.

— Вой ўлдим... Юрак-бағрим ёнаётир... — деб ингради бемор ичига юборилган ўткир дорининг азобига чидай олмай,— энди менга мошдек тарёкни... илиқ сувда эритиб ичириг... Зора оғриги босилса...

— Хизматларига доим тайёрман,— деди ёш табиб нўхатдан каттароқ афюни илиқ сувда эритиб, ичириб юборгандан кейин.

«Ёттинчи осмонга чиқиб кетади», деб ўйлади устоди сал кулимсираб уйкуга кетгандан кейин. У бир оз сабр

қилиб турди-да, ҳушидан кетган беморнинг липасига тикилган мошдек гавҳарларни олиб ёнчиғига солди...

Ўз маслаҳатчисининг ҳоли оғирлашиб қолганидан хабар топган Алоуддавла уни Ҳамадон шаҳрига олиб бориб бирор табиби ҳозирқа кўрсатишга аҳд қилди. Бу кичик шаҳарда тузукроқ табиб йўқ эди. Сири очилиб қолишдан қўрққан ёш табиб устодининг қимматбаҳо буюмлари ва асбобларини Исфаҳонга олиб бориб, Абу Убайд билан Маҳмудни аҳволдан хабардор қилиш баҳонаси билан жўнаб қолди ва изини йўқотиш учун Рай шаҳри томон йўл олди.

Абу Али эса Ҳамадонга етиб келгандан кейин ўзини енгил сеза бошлади. У ётган жойида ҳаёлан умр дафтари бир-бир варақлар, олтин суви билан ёзилган саҳифалар кўз олдидан ўтганда жилмайиб қўяр эди. Баъзан мутаассиб мулалар, золим ҳукмдорлар, маърифат душманларининг тааддиларини эслаб юраги сиқилиб кетар эди-да, тепасида турган кекса табибга ялиниб: «Менга тарикқдек афюни эритиб ичиринг», — дер эди...

У ўзини тетик сеза бошлагани учун ваҳимага тушиб: «Ажал эшик орқасида пойлаб турган бўлса керак, шам ўчиш олдидан «лоп» этиб ёниб, бирдан сўнади-ку», деб ўйлади ва ётган жойидан судралиб бориб, хонтахта ёнига ўтирди ва қўлига қалам олиб, васиятнома ёза бошлади. Охирги тилаги — хизматида бўлган барча эркак ва аёл қулларни озод этиб, уларни бир-икки йиллик маблағ билан таъминлаш эканлигини билдириб, васиятномага нуқта қўйди-да, кўнгли кўтарилиб, жойига бориб ётди.

...428 ичи санайи ҳижрия, рамазон ойининг биринчи жумъа куни¹⁸, кечки пайт, Ҳамадон шаҳри худди безовта қилинган арининг инидек тўзғиб кетди. Кўчалар тиқилинч. Оқ мато билан ўралган тобут мотамзада одамлар елкасида кўча ўртасидан лопиллаб ўтиб кетмоқда. Кўзлари қизарган одамлар навбат билан тобутнинг поясини елкаларига кўйиб, тез-тез қадам ташлаб кетмоқдалар. Олдинда Абу Алининг ҳасса таяниб йиғлаб бораётган укаси, шогирдлари, хизматкорлари ва оддий ялангоёқ одамлар қаторида бош эгиб кетаётган зар тўнли шахзодалар, киборлар ҳам бор.

— Бутун шаҳар оёққа қалқибдур. Ким экан ул қазо қилган? — деб сўради кийим-бошидан қишлоқи эканлиги кўзга ташланган бўз чопонли бир киши ёнида ҳасса таяниб қалтираб турган чолдан.

— Шаҳарга ҳозир келган кўринурсиз. Бўлмаса бошимизга қандай оғир кулфат тушганини билган бўлур эдинг.

гиз,— деди мўйсафид.— Шу бугун эрталаб улуг табиб Абу Али ибн Сино оламдан ўтдилар. Қувватим бўлса, мен ҳам шул одамлар қаторида бўлурадим.

— Ундоғ бўлса, мен ҳам кўтаришиб олиб борай,— дея тобут орқасидан югурди бўз чопонли.

613 йил савр¹ ойининг бошларида эрталаб икки отлик тевараги баланд пахса девор билан ўралган чорбоғнинг дарвозаси олдига келиб эгардан тушди. Дарвозанинг икки тавақаси ланг очик. Дарвозабон эшик ёнида турарди. Эгнига мовутдан қалта энгли тугмадор², оёғига уфка этик кийган, икки юзи қип-қизил, гўлабирдан келган суворий отини етаклаганича эран-қаран дарвозадан кирди. Унинг ёнида кумуш дастали қилич, белида ўқ-ёй ва еттита ўқ солинган садоқ осиглиқ. Иккинчи отлик — ёши йигирма бир-йигирма иккиларда бўлган новчагина йигит, қирчанги отини етаклаб, унинг орқасидан эргашди. Мийиқлари сабз урган, дўрдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўхна этигининг пошнаси майишган.

Эшик ёнида турган дарвозабон биринчи отликқа хурмат билан салом берди-да, иккинчи отликқа истеҳзо билан қараб жилмайиб қўйди. Шу пайт ичкаридан бўз яқтак кийган ориққина бир хизматкор югуриб чиқиб меҳмонларнинг отини етаклаганича отхонага олиб кириб кетди.

Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, ҳаводан бол иси анқийди. Баҳор дарахтларни ёш келинлардек безатиб, устларига оқ, қизил қўйлак кийгизган, кокилларига гудоб сепган. Кишининг ёшлигини эслатувчи муаттар дарахтлар атрофида ширинликка ўч арилар гўнғиллашиб учиб юришарди.

Бесаранжом чумчуқлар ясанган-тусанган дарахтларнинг гулларини чўқиб-чўқиб узиб ташламоқда, улар устида қалдирғочлар чарх уриб валфажри ўқийди.

Чорбоғнинг қоқ ўртасига қурилган баланд шийпон зиналаридан ўрта ёшли, миқтидан келган, қийиқ кўзли бир киши тушиб келаётибди. У ҳам гўё ҳозир урушга кетаётгандек қуролланган, ёнида кумуш дастали қилич, белида садоқ, қўлида ўқ-ёй. Биринчи меҳмон уни кўриши биланоқ ўн қадамча берида тўхтаб, индамай, ўнг қўлининг кафтини очиб, боши узра кўтарди-да, унинг

учини ерга тегилиб таъзим қилди. Ранги ўчиб кетган ёш йигит ҳам шеригига тақлид қилиб, қўл учини ерга тегилиб, кейин қаддини ростлади. Бог эгаси уларнинг таъзимига бош силкиш билан жавоб қилди-да, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин қисқача сўради.

— Ҳа, Қулназар, не хабар?

— Минг қатла шукрим, сояи давлатларида эсон-омон юрибдирмиз. Юрт тинч, аҳоли дуоии жонларини қилиб ётибдурлар, — деди келган юзбоши. — Жанобларига бир хушхабар келтирдим.

— Қани, эшитайлик, — деди кўрғон эгаси мийиғида кулиб.

— Улуғ элчи Баҳониддин Розий Чин-Мочиндан қайтаётган эрмишлар. Чопар келиб, тонгла Ўтрорда бўладурлар, — деб хабар қилди.

— Дуруст, дуруст, — деб қўйди Инолчиқ бепарволик билан. Унинг қотмадан келган қорача юзи жиддий, ҳеч бир мушаги қимирламас эди. У қип-қизариб ерга қараб турган ёш йигитга савол назари билан тикилганча қолди.

— Бу йигит — Темиртош. Мен жанобларига айтиб эрдим, — деди юзбоши Қулназар, — Мана, энди хизматингизга ўз оёғи бирла келди.

Ўтрор шаҳар ҳокими Инолчиқ ўзига эпчил бир навкар тошиб беришни юзбоши Қулназардан илтимос қилганди. Уруғ оқсоқолларидан бўлган бу одам оддий халқдан чиққан навкарларнинг садоқатли, ўз вазифасини бажону дил бажарадиган, мард бўлишини яхши биларди.

Инолчиқ Темиртошнинг узун қўлларига, йирик панжасига, сал букчайган гавдасига қараб: «Агар тарбият қилинса, яхши қиличбоз чиқади, — деб ўйлади. — Лекин томоқдан қисилиб ўсган йигитга ўхшайди, боқса одам бўлади». Темиртош эса ҳокимнинг қора соқолига, бақувват бўйнига, кийими остидан билиниб турган мушакларига қараб, «мой билан гўштни кўп еб, илиги тўлган», деб ўйлади.

— Ўқ отмоқ, от минмоқни билурмусен? — деб сўради ҳоким, у билан сўрашиб бўлгандан кейин.

— Ҳа, ўқни яхши отиб, отни яхши минурмен.

Инолчиқ садогидан ўқ-ёйини ва битта ўқини олиб унга тутқазди-да, юз қадамча наридаги ёш теракни кўрсатиб:

— Мерган бўлсанг, ўшал оғочни қорага олиб отгил, — деди-да, ўзини четга олиб турди.

Темиртош ўқни ёй устига қўйиб, йўғонлиги одамнинг сопидек келадиган теракка қаради. Сўнгра оғир ўқ-ёйни арағ тортиб отди. Ўқ теракка бориб санчилди, икки ёнига

пат қадалган думи загизгоннинг думидек ликиллаб тура-
верди.

— Офарин,— деди Қулназар юзбоши.— Яхши мерган
бўлсанг-да, кучинг йўқ эркан.

У белидан ўқ-ёйни олиб, узоқ пойлаб ўтирмай, камон
тортиб қўйиб юборган эди, ўқ ўша теракни тешиб ўтди.

Темиртош қойил қолиб:

— Балли, куч-қувватдан берган экан,— деб юборди.

— Нима, сен юзбоши Қулназархўжа ҳамма кучини
қорнига тўплагон деб ўйлабми эрдиг? — деди у катта
қорнини кўрсатиб.— Ҳамма куч билакда. Истасанг, кучдан
қарз бериб турай.

Ҳазил-мутойибага унча хуши бўлмаган Инолчиққа
юзбошининг гапи унча ёқмади шекилли, қошини чи-
мириб:

— Бул йигитни хизматга олурмен,— деди Қулназар-
нинг бир туки йўқ қип-қизил башарасига қараб.— Сиз
бу йигитни ўз бўлукингизга олиб, от минмоқ, қилич ур-
моқни ўргатинг.

— Бош устига,— деб таъзим қилди юзбоши, сўнгра
кўзлари чақнаб кетган Темиртошга бурилиб гапира кет-
ди: — Қилични шундай урмоқ керакдурким, ерга санчиб
қўйилган қамишнинг таги қимир этмасун, кесилган
учи қаватига тушиб, санчилиб қолсун. Сени шундай
ўргатурмен.

— Соғ бўлинг, оға. Мен яхшиликни унутатургон
йигитлардин эрмасмен.

Инолчиқ бу соддадил йигитнинг чин юракдан чиқариб
айтган гапига мийигида кулиб қўйди-да:

— Қани, шийпонга марҳамат, сўйлашайлик,— деди.

II

Темиртош ўтрорлик бир узангисоз хунарманднинг бит-
таю битта ўғли эди. Отаси фақиргина қосиб бўлгани учун
ёшлигида уйлана олмай, ёши қайтгандан кейин ўзига
ўхшаган бир камбағал боғдорнинг қизига уйланган, қирқ
бешга кирганда Темиртошни кўрган эди. Ўғил етти ёшга
кирганда отаси соч-соқолига оқ оралаган, тишлари тушиб
кетган чол бўлиб қолди. Темиртош онаси билан галма-гал
дамни босиб ўчоқдаги оловни қизитар эди. Отаси катта
сандоннинг ёнидаги чуқурга тушиб, бир жуфт темирни
оловга тиқиб қўярди. Темир қизаргач, уни узун омбур би-
лан ўчоқдан олиб, сандон устига қўяр, ўнг қўлидаги чўкич
билан темирни ура-ура чўзарди. Темиртош ҳар вақт кўзини

юмганда терлаб кетган, юзлари бужур, чўкич ураётган отаси кўриниб кетарди.

Еш бола дам босиб чарчаганда, онаси:

— Бор, ўглим, далага чиқиб ўйнаб кел, — деб, ўзи дам босишга ўтирарди.

Темиртош кичкина ўқ ёйини олиб, ўртоқларини бошлаб далага чиқиб кетар, улар билан ўқ отишарди. Кимнинг ўқи ўзса, орқада қолган ҳамма ўқлар ўшаники бўларди. Темиртош аксари шерикларининг ҳамма ўқларини ютиб оларди, кейин хомуш бўлиб шаҳарга қайтаётган шерикларига ўқларини улашиб берарди.

У ўқ ясашга жуда уста эди. Қўли бўш маҳалларда айвон устунига боғлаб қуритиб қўйган адил самбиттол новдаларини йўниб учини чиқарар, кесиб тайёрлаб қўйилган товуқ патини думига ёпиштирарди.

Бундан бошқа унинг яна бир эрмаги бор эди. Ёз пайтида кечқурувлари кўшилари бўлмиш Бугроҳожининг хизматкори билан отларни анҳорга обориб суғорар, чўмилтирарди. Яйдоқ отнинг устига миниб олиб, оёғи билан ниқтарди-да, уни сувнинг ўртасига туширарди. От қулоқларини диккайтириб бир текис сузиб кетганда бир қўли билан унинг ёлидан ушлаб, бир қўли билан бўйнига қоқиб-қоқиб кўярди. Ҳаммаёғи шалаббо ҳолда уйига қайтгач, ўзида йўқ хурсанд бўлиб, отларни қандай чўмилтирганини завқланиб ота-онасига сўзлаб берарди. Баъзан отасидан:

— Менга қачон от олиб берурсиз? — деб сўрарди.

— Катта бўл-чи, насиб қилса яхши бир тулпор олиб бергаймен, — деб ваъда қиларди отаси.

Бироқ Темиртошнинг пешонасига от битмаган экан. Кўп ўтмай отаси бир куни тўсатдан ўлиб қолди. Бугроҳожидан қарз кўтариб отасини кўмишди, таъзиясини ўтказишди. Отадан етим қолган шўрпешона бола онаси билан шаҳарнинг чеккасидаги боғдор тоғасининг ҳовлисига кўчиб борди. Тоғаси ёзда боғига кўчиб чиқарди.

Қарииндошларининг маслаҳати билан Темиртошни Абдумажид уста деган узангисозга шогирдликка беришди. Абдумажид устанинг олов дўконида икки халфа, икки-уч шогирд ишларди. Уч-тўрт ой хизматкорлик қилиб юргандан кейин Темиртош дамгарлик қилди. Бир йил ўтгач, олов ёнида туриб босқон билан қизиган темирни ура бошлади. Шундан сўнг устадан ҳафтасига беш-олти ярмоқ³ оладиган бўлди. Пайшанба куни кечқурун тоғасиникига онасини кўргани борар, жума куни дам олиб,

шанба куни тонготарда яна устаникига қайтарди. Фақат онаси олдидагина у ўзини бахтли сезарди.

Тогасиникига келган куни кечқурун боғдаги супачада ётар, ҳаммадан эрта туриб, қушларнинг сайрашига кулок соларди. Жума куни ўзи сингари ялангоёқ, жулдурвоқи қўшни болаларни эргаштириб, кенг далага олиб чиқар, улар билан ўқ отишарди. Ёши ўн олти-ўн еттига кирганда ҳам, қўшниларининг масхара қилишига қарамай, ўқ отиб машқ қилишини қўймасди. Шу яқин орада боғи бўлган Қулназар юзбоши уни кўриб юрарди. У Темиртошнинг отга, ўқ отишга ишқибозлигини билиб, уни кўз остига олиб кўйган эди. Бир куни Темиртошни далада учратиб:

— Бир саркардага навкар керак, борурмисан, — деб сўраб қолди.

— Жоним бирлаи, — деб жавоб қилди Темиртош ўйлаб-печиб ўтирмай.

У қаттиққўл устанинг қўлида ишлаб, ўз меҳнати билан уни бойитишни истамасди. Аммо ўз бошига олов дўкони очиш учун унда на уй, на маблаг бор эди!

Қулназархожа билан учрашгандан кейин Темиртошнинг ҳаёти бошқа изга тушиб кетди.

III

Ўтрор шаҳри XII ва XIII аср бошида Ўрта Осиёнинг шарқи шимол чегарасидаги энг йирик шаҳарлардан бири эди. Шаҳардан тўрт-беш чақирим нарироқда Сирдарёга қўйиладиган Арс суви Ўтрор воҳасини сугориб, гуллатган эди. Бу вилоятда яшовчи меҳнаткаш ва жафокаш халқ Арсдан анҳорлар чиқариб, бийдек даштни боғ-бўстонга, бугдойзорларга айлантирган эди. Шарқ томондан бу обод ерларга кўчманчилар бостириб келганда деҳқонлар омовчи ташлаб, қўлларига қилич олар, Мовароуннаҳрни, яъни Сирдарё билан Амударё ўртасидаги жаннатдек ўлкани кўксилари билан тўсиб, босқинчиларни улоқтириб ташлашарди. Ўтрор Мовароуннаҳрнинг қалқони эди. Ҳатто XIII аср бошларида бостириб келган қорахитойлар ҳам узоқ жанглардан кейин улоқтириб ташланди. Шундан сўнг яна Ўтрор шаҳри орқали Шарқий Туркистонга катта савдогарлар карвони ўта бошлади.

Ўтрор — буюк савдо ва хунармандчилик маркази. Шаҳарга яқинлашган киши дарвозалардан кириб-чиқиб турган карвон туяларининг жангир-жунгури, бўкириши, бозорларнинг говури, мисгарлик, темирчилик, чилангар-

лик расталарининг тарақа-туругини эшитар, шаҳар мадрасаларининг офтобда жимжима қилган пештоқларини кўриб, кўзи қамашар эди.

Гир атрофи қўрғон билан ўралган Ўтроп шаҳрининг ўртасида, саҳни ўн уч-ўн тўрт ботмон келадиған тўрт бурчакли баланд тела устига қалъа қурилганди. Бу ички қалъа хом гишт девор билан ўралган бўлиб, унга уч дарвозадан кириларди. Қалъа деворлари ич томондан унча баланд бўлмаса ҳам ташқи томондан баландлиги қарийб йигирма-йигирма беш газ келарди. Қалъанинг тўрт бурчагига баланд миноралар қурилган бўлиб, шинакларидан теварак-атрофни ўққа тутиш осон эди. Бу ерда амалдорлар, саркардалар, аскарлар туришарди.

Инолчиқ Хитойдан қайтиб келаётган Хоразм элчиси Баҳриддин Розий шарафига зиёфат бермоқда. Ички қалъанинг ўртасига қурилган тўрт устувли сернақш хона зиёфат учун ҳозирланган, девор тағларига шойи кўрпачалар солинган, дастурхонлар ёзилган. Тўр томондаги зарбоф тўшакда Инолчиқ билан элчи, сўл томонда саркардалар, ўнг томонда элчининг иккита ёрдамчиси, девон бошлиғи Бадриддинхожа, шаҳар қозиси, амалдорлар, савдогарлар ўтиришарди. Меҳмонлар белларини маҳкам тангиб олган кўк саллали ёш аёқчилар қўлидан қадаҳни олиб шароб ичиб, кумуш товоқларда устма-уст келтириб турилган қовурмалар, гоз, ўрдак кабобларни тамадди қилишарди. Ҳаммаларининг бетлари қизариб, кўзлари чақнаган, лаблари илжаёди.

Бугун Қулназар юзбоши қўл остидаги бўлинма саройда навбатчилик қилади. Зиёфатда энг қуйидаги ўринлардан бирини ишғол қилган юзбоши ўқтин-ўқтин ташқари чиқиб, жой-жойларга қўйилган соқчиларни текшириб келади.

Жўнгина матодан янги тугмадор кийган Темиртош зиёфат бўлаётган хона эшиги ёнида қотиб туради. У кўз ўнгиде бўлаётган ҳамма нарсаларга бепарводай кўринса ҳам, унинг миясини шу маҳалгача ақлига келмаган фикрлар кавлайди: «Шу ерда ўтирган ўн чоқли зарбоф чополи меҳмоннинг кўнгилхушлиғи учун юзтача одам овора. Ошпазлар, хизматкорлар, баковуллар, аёқчилар бу еб-ичаётган бир неча одамга хизмат қилиб улгура олмайди. Мана, баковул ичига қийма тиқилган какликларни олиб ўтяпти. Бай-бай, мунча ҳиди яхши-я,— деб ўйлайди у, оғзининг суви келиб. Навбатчиликка туришдан олдин у серқатиқ гўжа ичиб, қорнини тўйгазиб олган

бўлса-да, бухоролик ошпаз Абулмакорим пиширган ов қатларга кўнгли суе кетади. — Ана тандир кабоб. Мунча овқатни кўп ейшмасе. Шунча овқат билан бир маҳалла косибни тўйғизиш мумкин. Буларнинг қорни мешми, нима бале? Шундай фикрлар хаёлидан ўтаркан, унинг икки кулоғи суҳбатда эди. Барваста, чўзинчоқ юзи чўл шамолидан қорайиб кетган элчи ажойиб-ғаройиб воқеалардан хикоя қиларди.

Баҳониддин Розий Хитойга етиб борганда Пекин шаҳрини Чингизхон босиб олган экан⁴. Элчи Пекин шаҳар дарвозаси олдида тоғдек уюлиб ётган ўликларни кўрибди. Сасиб-бжиб кетган мурдаларни кўмишга одам йўқ. Чингизхон пойтахт хунармандлари — косиблари, усталарини тирик қолдириб, бошқа барча аҳолини қиличдан ўтказган экан. Шаҳар майдонларида устма-уст уюлган қонли, яланғоч хотинлар, болаларнинг мурдалари даҳшатли манзара касб этаркан. Шаҳар сасиб кетган, турли юкумли хасталиклар тарқалган экан. Шаҳарни босиб олган мўғуллар ҳам вабодан қирилаётган эканлар. Аммо элчи зиёфат вақтида бундай нарсалар тўғрисида гапиришни ноўрин деб билди. Элчилик лавозими ҳозир кўпчилик ичида Чингизхоннинг қабих ишлари тўғрисида гапиришга йўл қўймас эди. Шунинг учун у бу гап ўрнига қоон⁵ нинг зиёфатлари, сарой олдида бўлган мушакбозлик, хитой раққосалари тўғрисида хикоя қила кетди.

Хушбўй мусалласлар сипқаравериб кулоқлари қизиб қолган саркардалардан бири мийиғида кулиб, деди:

— Чин-Мочиннинг қизлари кўркли бўладур, деб эшитамиз, ростми?

— Ҳа, кўркли ва ифбатли бўладурлар, — деб гапида давом этди элчи. — Мўғуллар шаҳарга бостириб кирганларида хитой қизлари мўғул йигитлари илкига тушмаслик учун ёниб турган уйлар ичига ўзларини урганларини, номусларини сақламоқ учун ўзларини ўтга ташлаганларини ўз кўзим билан кўрдим. — Элчи даҳшатли воқеаларни гапирди-ю, тилини тишлаб қолди. У кўрган-кечирган воқеаларга ўзининг муносабатини бундай равшан ифода этиб, хитойларга хайрихоҳлигини билдириб қўйганидан пушаймон бўлди. «Меъёридан кўпроқ ичиб қўйдим чоғи», деб ўйлади у қовоғини солиб. Аёқчи узатган қадаҳни олмай, боши оғриб турганини баҳона қилиб, узрини айтди. Шу пайтда қуйида ўтирган машшоқлар мунгли бир куйни чалиб юбордилар, Ҳамма жимиб қолди.

Зиёфат тугаб, меҳмонлар тарқалгандан кейин, элчи Инолчиқ билан ёлғиз қолиб, узоқ гаплашди. У Чингизхон

ва мўгул қўшини тўғрисида батафсил маълумот бериб, кўрган дахшатли воқеаларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Эртаси кун и ҳоким амалдорлар билан элчини шаҳар ташқарисигача кузатиб қўйди. Баҳониддин Розий юзларча туяга молларни ортган хоразмлик, шарқий туркистонлик савдогарлар ҳамроҳлигида Гурганжга йўл олди.

IV

Чингизхоннинг элчиси Маҳмуд Ёлвоч Бухорога илк баҳорда етиб келди⁶, чунки Хоразмшоҳ Муҳаммад шу ерда эди.

Ўрта ёшли, қинчоқдан кўра туркманга кўпроқ ўхшаган Хоразмшоҳ Бухоро аркида, зийнатли, серустун саломхонанинг тўридаги саккиз қиррали олтин тахт устида виқор билан ўтирганича, таъзим қилиб турган элчилардан хол-аҳвол сўрарди. Соқоли қоракуядек қоп-қора Маҳмуд Ёлвоч қора кўзларини султонга тикиб, ўртада қўл қовуштирганича турарди, ёрдамчилари савдогар Юсуф билан Алихўжа унинг икки томонида таъзим қилганларича қотиб қолганлар.

— Сафарлари бехатар бўлдимми? Йўлда кўп машаққат чекмай етиб келдиларми?

— Минг қатла шукрки, пой остоноларига соғ-саломат етиб келдук. Алалхусус, давлатингиз чегарасидин ўтганимиздан сўнг сафаримиз бемашаққат, йўл бехатар бўлди.

У Хоразмшоҳ олдида эгасини топиб олган овчи итдай ялтоқланар, ширин сўз билан уни илондек аврамоқчи бўлар эди.

Хоразмшоҳ Чингизхон элчилари олдида ўзининг улуг давлат подшоҳи эканини кўрсатиш учун эгнига оғир зар чопонини кийиб, симобий салласининг пешонасига ўн икки мисқолли олмос қадаб, қўлларига қўша-қўша ёқут кўзли тилла узуклар тақиб олган. У кулимсираб элчи ёрдамчиларининг исм ва лақабларини, қаерлик эканликларини сўради. Шоҳнинг сўл томонидаги турган саркардалар, ўнг томонидаги вазирлар, амалдорлар, дин пешволаридан баъзилари элчи Юсуфнинг ўтрорлик, Алихўжанинг бухоролик эканини билиб тонг қолдилар, кўп-ларнинг юзида нафрат ва ғазаб аломати пайдо бўлди. Тахтнинг орқасида турган сарой соқчилари бошлиғи Темур Малик гижиниб: «Маҳмуд Ёлвоч хоразмлик, анови ўтрорлик, буниси бухоролик. Шундай бўла туриб, бегона

подшоһнинг хизматига кирибдурлар, бу ҳам озлик қилганидек, унинг элчиси бўлиб келибдурлар, бу қандог сурбетлик!» деб ўйлар ва муштини қисар эди. Бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳам хаёлига шу фикр келган эди. Элчилар кўпчиликнинг кайфиятини сезгандек, қизариб ерга қараб таъзим қилиб туришар эди.

Маҳмуд Ёлвоч Чингизхоннинг ёрлигини султоннинг ўз кўлига топширгандан кейин сукут қилиб турди. Султон марҳамат қилиб, ўнг кўлини унинг елкасига тегизиб кўйди, элчи эса орқаси билан юриб, жойига бориб турди.

Сарой битикчиси — белбоғига қаламдон қистирган, кўк салла ўраган йигит Чингизхоннинг форс тилида ёздирган ёрлигини ўқиб эшиттирди. Ерликда мўғул қоони Хоразмшоҳни ўғлим деб атаган ва Мўғулистон билан Туркистон мамлакати ўртасида дўстлик муносабати ўрнатишни, савдо-сотиқ битими тузишни таклиф қилган эди. Қоон султонни ўғлим деб атагани учун кўпларнинг жаҳли чиқди, шоҳнинг ҳам ранги ўчиб кетди.

Ерлик ўқилгандан сўнг сарой вазири Чингизхоннинг юборган совғаларини эълон қилди. Бу вақтда султоннинг олдидан қоон юборган совғаларни — туя жунидан тўқилган жўра-жўра қимматбаҳо матолар, Хитой шойиси, ёш кийик мугузлари, боғлам-боғлам сувсар терилар, ёбб яшилранг яда тоши ва бошқа нарсаларни олиб ўта бошладилар. Энг сўнг тўрт барзанги йигит туя бўйнидек келадиган тиллани олиб ўтганларида, ҳамма қооннинг сахийлигига ҳайрон қолди. «Ўғлим», деб атагани учун жаҳли чиққан султон ҳам буни кўриб, жаҳлидан тушди.

Қабул маросими тугагач, элчилар шарафига катта зиёфат берилди.

Кечаси султон Чингизхоннинг бош элчиси Маҳмуд Ёлвочни ҳузурига таклиф қилди. Тун қоронғисида маҳфий суратда чақиртирилганидан хавотир олган элчи ранги ўчган ҳолда сарой вазири орқасидан эргашиб, шоҳнинг «хужраи хоси» эшиги олдидан тўхтади-да, нафасини ростлади. Олтин эшик олдидан султоннинг шахсий мулозими Қорача Ҳожиб элчидан кўзини узмай қаққайиб турар эди. Бир оздан кейин вазир хужрадан чиқдида, элчининг кўлидан ушлаб, ичкари олиб кирди. Зар тўшак устида ўтирган султон бир оз қимирлаб кўйиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Султон билан бир тўшакда ўтириш ҳар бир элчига муяссар бўлмайдиган эҳтиром эди.

Элчи тиз чўкиб, чан кўли билан шойи тўнининг этакларини тиззаси остига қистириб кўйди. Гир атрофи қоп-

қора жингалак соқол билан ўралган юзи заъфарондек саргайиб, қалин лаблари дир-дир титради.

Султон мулойимлик билан бола-чақасининг соғлиги, савдо-сотик ишлари қандай бораётганини суриштирди. Элчи тинчланиб жавоб берди.

— Минг қатла шукр, ҳаммалари сояи давлатингизда эсон-омон юрибдурлар, ишларим, алҳамдулилло, кундан-кун ривож топмоқда...

— Дуруст, дуруст. Сизни ўзимизга яқин олиб, суҳбатлашгим келиб эди,— деди султон томоғининг ости қирилган, юмшоқ, чанбар соқолини силаб.— Ҳар қалай, сиз ўз одамимиздурсиз. Шул ерда туғилиб ўгансиз. Тақдир тақозоси бирла дўстимиз Чингизхондин элчи бўлиб келибдурсиз, аммо билурменким, мусулмон бўлгонингиз сабабли кўнглингиз бизга мойил. Ўзингиз ул ерда, аммо дилингиз бул ерда...

— Орий, рост айтадурлар,— деди пул учун, мол-дунё учун динини ҳам, элини ҳам қоонга аллақачон сотиб юборган элчи тилёғламалик қилиб.— Кўнглим сизга мойил бўлмай, кимга мойил бўлсин. Ахир, шуҳратингиз оламини тутган. Бутун Турону Эрон, Ҳинд-Афғон, Шарқий Туркистон сизга тобе, халқлари сояи давлатингизда бахтиёр, пойқадамингиз теккан ер саодат нури бирла мунаввар. Сиздек шоҳ учун хизмат қилмоқ ҳар кимарса учун бахт-саодат...

Султон элчининг хушомад билан айтган тумтарақли сўзларига қулоқ солиб эриб кетди. У табассумини яширолмай, ичи барқут билан сирилган қутичалардаги гавҳар, забаржад, ёқут тошларини элчи олдига суриб қўйди.

— Подшоларнинг инъомини қабул айламоқ фарздур,— деди кўзлари қақнаб кетган элчи. У гавҳарни кўзи билан чамалаб: «Тўрт-беш мисқол келар», деб ўйлади.

Султон гапни айлантириб, Маҳмуд Елвочни мўғул кўшини тўғрисида махфий маълумотлар юбориб туришга кўндирмоқчи бўлди. Маҳмуд иккиланган кишидек, бир оз сукут қилиб, ерга қараб қолди. Ҳолбуки, у иккиланиб ўтирмай, дадил иш қиладиган одам эди. Шу топда у Чингизхоннинг илонникидек ҳеч пирпирамайдиган, одамга тик қарайдиган айёрона тарғил кўзини кўргандек бўлди, унинг: «Ҳой, Маҳмуд, сен султон нима деса хўп деявер, жосусликни таклиф этса — қабул қилавер, кўрқма», деган сўзларини эшитгандай бўлди. Чингиз мўғул кўшини тўғрисида қандай маълумот беришни, яъни усталик билан Хоразмшоҳни чалғитишни ҳам ўргатган, калтабин султоннинг элчини жосус қилиб олиш ниятига

тушишини назарда тутиб, тегишли чоралар кўриб қўйган эди.

— Сиздек улуг подшоҳ менга хизмат таклиф эта-дурлару, мен йўқ дейманму, хизмат камари белимда, садоқат нури дилимда, на амрингиз бўлса, буюраверинг, — деди Маҳмуд қатъий оҳангда.

Султон қарс урган эди, белбогига қаламдон, қўлтиғига нақшли чарм жузвдон қистирган ёш битикчи таъзим қилиб кирди-да, остона олдида ўтирди. У Ёлвочнинг мўғул аскарларининг сони, жойлашган ерлари тўғрисида айтган гапларини ёзиб олди...

Орадан бир ҳафта ўтгач, Ёлвоч султон билан савдо битими тузиб, Мўғулистон сари йўл олди. У Хоразмшоҳдек подшони алдаб, қоон учун Хоразм давлатининг ички ишлари тўғрисида қимматбаҳо маълумотлар олиб, эсон-омон кетаётганидан хурсанд эди. Хоразм ва Бухоро савдо-гарлари, амалдорлари ўртасида мухлислари кўп бўлган Ёлвоч саройдаги келишмовчиликлар, мамлакатнинг аҳ-воли, қўшин тўғрисида кўп маълумот тўплаган эди.

Султон жуда усталик билан асп юриш қилган шат-ранжбоздек хурсанд. Ҳолбуки, Темур Малик, Шаҳобид-дин Хивагий, Инолчиқ сингари олдинки кўрадиган арбоб-лар сотқин Маҳмуд Ёлвочни хоин сифатида жазолаш ўрнига совға-саломлар билан жўнатилишидан норози, тил-ёглама элчи султонни лақиллатиб кетганини фаҳмлаган эдилар. Ёлғиз султоннинггина бунга ақли етмасди.

V

Ҳар тарафдан азон товуши эшитиларди. Ўтрор шаҳри-даги масжиди жомеъ муаззини кетидан барча маҳалла-ларнинг сўфилари чувиллашиб, йўгон-ингичка овоз билан қавмларни хуфтон намозига даъват эта бошладилар.

Осмонда чарақлаган катта-кичик, хира-ёруғ юлдузлар бойларнинг уйларида ёнган шам ва қандилларга, камба-ғалларнинг уйида милтиллаган чироқларга ўхшарди.

Элдан бурун хуфтон намозига кетаётган тақводорлар-дан бошқа кўчаларда ҳеч зог йўқ. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит. Аммо кесак деворларнинг орасига беркинган чирилдоқлар юз минг йиллардан бери такрорлаб келган ашулаларини қичқириб қуйлайди.

Бошига симобий салла, эгнига банорас тўн кийган бир отлиқ шаҳарнинг Сўфи дарвозаси яқинидаги катта бир дарвоза олдида эгардан тушди-да, жиловни ўз

хизматкорига тутқазди. Жиккаккина кўса чол хўжасининг олдига тушиб, шаҳарнинг нариги бурчидан югуриб келган эди. У ҳарсиллаб отнинг жиловидан ушлаган ҳолда, ёлини тўғрилай бошлади. Хожаси эса катта мис ҳалқани ушлаб, тақиллатмоқчи бўлиб турганда шу ҳовли яқинидаги масжиднинг муаззини хунук овоз билан азон айта бошлади. Киши дарҳол халқани кўйиб юбориб, дарвоза ёнидаги супачага ўтирди. Сўфи азон айтиб бўлгандан кейин, гаҳхар тошли узук таққан қўлини очиб дуо ўқиди-да, юз-кўзини сийпади, сўнгра ўрнидан туриб, дарвозани уч марта қокди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас заنجирларнинг шиқирлаб тушгани эшитилди. Сўнгра дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкина эшик гижирлаб очилди. Қиёфасидан шу қўранинг хизматкори экани билиниб турган бир чол фонусни боши баравар кўтарди. Ичига бир ярмоқли шам ёқилган фонуснинг хира сарғиш нури ўрта ёшли меҳмоннинг йўғон ва савлатли гавдасини, лунжи осилган қип-қизил юзи, қуюқ қошларини ёритди. Хизматкор уни таниб, дарҳол орқасига бир қадам ташлади-ю, ранги ўчиб таъзим қилди:

- Келсинлар, тақсирим, келсинлар.
- Хожанг уйдами? — деди меҳмон.
- Уйдалар.

Меҳмон ўз хизматкорига жавоб бериб юборди-да, бошини энгаштириб кичик эшикдан ичкари кирди. Рўпарадаги меҳмонхона дарчаларидан ҳовли саҳнига ёруғ тушиб турарди. Меҳмонхонада — дарча ёнидаги пастаккина хонтахта ёнида юзи юмалоқ, соч-соқоли оқарган, мўйлови ва қошлари қора бир чол ингичка, узун дафтарчага алланарсаларни ёзиб ўтирарди. Бешта мум шам ёқилган қандил меҳмонхонани нурга гарқ қилган эди.

Уй эгаси ҳовлига тикилиб қаради. Меҳмонхона томон келаётган икки кишининг қорасини кўриб, хонтахта устидаги дафтар билан қалам-довотни йиғиштириб, токчага кўйди. Шу пайт меҳмон даҳлизга кириб, баланд пошнали сағри кавушини ечди. Эшик олдида ўзини қарши олган мезбонга икки қўлини бериб кўришди.

— Келинг, Бадриддинхожа, соғ-саломатгина юриб-дурсизму?

— Минг қатла шукр, ўзлари бардаммилар? Ассалому алайкум! Қутлуққадамдин хат келиб турадурму? Отамуроджон эсон-омонму?

— Хушомадгўй меҳмон Бугроҳожининг ўғиллари, неваларининг соғ-саломатлигини қайта-қайта сўрарди.

Шундай йўгон, барваста кишининг ингичка овоз билан гапириши жуда ғалати туюларди.

Меҳмон билан мезбон меҳмонхонага кириб, тўрға солинган кўрпачага ўтиришди-да, юзларига фотиҳа тортишди, яна ҳол-аҳвол сўрашишди. Бу вақтда хизматкор чол дарҳол дастурхон ёзиб, даҳлиздан ясоғлиқ баркаш олиб кирди.

Сиртига турли афсонавий қуш ва ҳайвонларнинг суратлари солинган чинни кўралар, идиш-оёқлар, Самарқанд усталари гул солиб ишлаган мис кўзалар, баркашлар тоқчаларга тизилган, анордек қип-қизил туркман гиламлари оёқ остига тўшалган, кашмир усталари тўқиган ҳарир пардалар дарчаларга тутилган. Тоқчалар ва пирамонларнинг зиҳлари ганчдан қабартма қилиб ишланган.

Бу хонадаги анжом ва ашёлар уй эгасининг турли мамлакатлар билан савдо-сотик қилиб туришидан дарак бериб турарди.

Бугроҳожи Ўтрор шаҳрининг энг бой савдогарларидан бири. Унинг савдо қарвонлари Сурия билан Хитой ўртасида қатнаб туради. Гумашталари Дамашқ пўлати, Ироқ матолари, зеб-зийнат асбоблари, биллурдан ясалган идишлари, ойналари Хитой ва Шарқий Туркистонга, Хитой усталари тўқиган матоларни Ғарбга обориб сотади. Бугроҳожи етмишга бориб қолган бўлса ҳам, икки юзи қип-қизил, ўзи тетик, кўзлари ўйнаб туради. Икки хотини бўлган бу чол шарм-ҳаёни унутиб, яқингинада ёш бир қизга уйланди.

Еши ўттиз бешларга бориб қолган қора соқол меҳмон — Бадриддин бинни Тождин Инолчиқнинг маъмурий ишлар бўйича ёрдамчиси эди. Шундоқ улуг мартаба эгаси бўлган бу одам бой олдида икки букилиб таъзим қилиб ўтирар, саволларига кулиб жавоб қиларди.

— Яна не хабарлар бор? — деб сўради мезбон илжайиб.

— Хабарлар кўп. Маҳмуд Елвочдин сўнг қооп ҳазратлари яна тўрт юз эллик кишилик элчилар қарвони юборётган эрмишлар. Жанобингизнинг тағойиваччалари Умархожа бош элчи бўлиб келаётган эмиш.

— Қооп бирла султон нега мунча иноқ бўлиб қолди, а? Бир гап борму? Гўё меҳрибон ака-укадек, бир-бирига ишом юбориб турадурлар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, деб айтмиш она тулки бодаларига шудгордаги қопқонга қўйилган қуйруқни кўрсатиб, — деди Бадриддинхожа ингичка овоз билан. — Қоопнинг совғалари баайни шуд-

гордаги куйруқ кабидир. Султоннинг онаси Туркон хотун ақли қисқа ўглини ҳарчанд огоҳлантирса доғи, ўгли қопқондаги куйруқ сари инитилмоқда...

— Қорчиқ Туркон ақлли хотун, — деди уй эгаси суҳбатдошининг сўзини оғзидан олиб. — Яхшики султон онасини давлат ишларидан четлаштирмиш. Султон саройина нифоқ кирди. Бу ҳам бўлса сиз бирла бизнинг бахтимиз.

— Орий, рост айтадурлар, хожа, — деди меҳмон ялтоқланиб. — Қаю уйга нифоқ кирса, бузмогунча қўймас. Мўғулистондин оқиб келаётган сел шаҳар ва қишлоқларни вайрон, далаларни пайҳон эстатургон кўринадур.

— Қўрқманг, Бадриддин, сиз бирла бизнинг қўрғонимиз шундай баланд ердаки, аларни ҳеч қандай тўфон бузолмайдур.

Четдан туриб қулоқ солган киши уларнинг нима тўғрисида гаплашаётганларини англай олмас эди. Меҳмон билан мезбон охиригача айтилмаган қисқа бир гап, бир имо-ишора билан бир-бирларини тушуниб олар, бу уларнинг кўпдан буён дўст ва фикрдош эканини кўрсатарди.

Хожа Бадриддиннинг отаси Тождиддин бир неча йил Ўтрор шаҳрининг қозиси бўлиб келган нуфузли бир зот эди. Ўтрорни қорахитойлар босиб олганда, Тождиддин душман томонига ўтиб, уларга бажону дил хизмат қилган эди. Султон Ўтрорни қайтиб олганда, хиёнатчи қозининг бўйнига қилч урдирди⁷. Кейинчалик султон шаҳар савдогарлари ва шариат пешволарининг кўнгли учун собиқ қозининг ўгли Бадриддинни соҳиби девон қилиб белгилади. Султон Бадриддиннинг бошини силаб, унга кўп яхшиликлар қилди, бироқ қозиваччанинг қори кетса ҳам музи кетмас кўнглида кек сақлаб юрарди. У билан ҳар сафар учрашганда юрагида битиб қолай деган ярани Бугроҳожи янгилар, уни қасос олишга ундар эди.

— Султон Муҳаммаднинг давлати бамисоли устунлари чириган кўҳна бир иморат турур. Бул иморатнинг тезроқ қулагани яхши. Тузалмай турган беморнинг ўлгани — уй ичидагиларнинг тингани яхши, — деди Бугроҳожи тишларини гижирлатиб. — Султон худди тоғ устиндаги торгина сўқмоқдан кетаётган кишига ўхшайдур. Қўлидаги лўттибозлик лангари жонини сақлаб келадур.

Дарҳақиқат, Хоразмшоҳнинг давлат кемасини қурт еб, чиритиб қўйган эди. Султон қипчоқ оқсуяклари билан туркман беқлари ўртасидаги низо оловини сўндириш ўрнига, унга мой селиб, гуриллатиб юборарди. Гоҳ ота

уруги бўлган туркманларга ён босиб, ўзини уларга хайр-хоҳ қилиб кўрсатар, гоҳ она уруги — қипчоқлар томониغا ўтиб кетарди. Бу сиёсат туркман беклари билан қипчоқ хонлари ўртасидаги зиддиятни борган сари кучайтирар, султон бу низолардан фойдаланиб ўз ҳукмронлигини мустаҳкамламоқчи бўларди. Султоннинг онаси Туркон хотун эса Дашти Қипчоқдан ўз қариндошларини чақириб, уларга мансаблар берар, туркманларни четлаштиришга уринарди.

Хожа Бадриддин сарой низолари ҳақида Бугроҳожига батафсил гапириб берди-да, сўзининг охирида:

— Инолчиқ Елвочнинг совға-саломлар билан қайтариб юборилганини эшитиб бисёр хафа бўлди, агар мен султон ўрнида бўлсам, бу жосуснинг бўйнига қилич урдирардим, деганини ўз қулогим бирла эшитдим, — деди.

Бугроҳожи бу гапни эшитиб, ўйланқираб қолди. Ичида: «Умархожа бошлиқ бўлиб келаётган элчилар карвонининг тақдирини нима бўлади? — деб ўйлади. — Агар ихтиёр Инолчиқнинг қўлида бўлса элчиларни омон қолдирмайди, аммо султон бунга йўл қўймас. Қадимдан «элчига ўлим йўқ», деган гап бор-ку. Ҳеч ким шу маҳалгача элчининг жонига қасд қилган эмас».

Уй эгаси бу серташвиш фикрлардан ўзини чалғитиш учун гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тахмин этайликким, султон бутун аскарларини бир ерга тўплади ва Инолчиқ каби бир кимарсани аларга бош қилиб қўйди, ул тақдирда Чингизхонни мағлуб этмаги мумкинми?

— Албатта. Султонда аскар кўп. Аммо, бахтимизга, султон бутун черикни бир ерга тўплагани кўрқадур. «Тўпласам, қипчоқлар мени тахтдан тушириб, ўрнимга Қутбиддинни ўтиргизадурлар», деб ўйлайдур. Лашкарини бир ерга тўпламоққа биз ҳам йўл қўймаймиз, — шуни деб Бадриддин қўйнидан тўрт буклаб тахланган бир қоғоз чиқарди-да, мезбонга узатди. Бугроҳожи хатни ёруққа солиб ўқий бошлади:

«Улуғ қоон, Мўғулистон ва Чин-Мочиннинг буюк ҳукмдори Чингизхон ҳазратларига салом бениҳоядин сўнг бадалари Инолчиқ ва Темур Малик бош уриб араз қиламизким, подшоҳимиз султон Муҳаммаднинг қосиб, деҳқон ва алалхусус тижорат аҳлига зулм-тааддиси кундан-кун ошмоқда, шул сабабдин барча улусни ўзига душман қилиб олмоқда. Бизлар ҳам бул зулм иморатини қулатиб, сиз каби улуғ хоннинг тахти раёсатиға кирмоққа аҳд қилдик. Агар лашкар тортиб келсалар, ўз ҳукмимиз-

даги Утрор ва Хўжанд қалъаларининг дарвозаларини очиб бермоққа тайёрмиз...»

Уй эгаси бу номани ўқиди-да, ҳайрон бўлиб, савол назари билан Бадриддинга қаради.

— Бул мактубни изоҳсиз англаб бўлмайду, — деди меҳмон кулимсираб ва суҳбатдошининг саволини кутмай, тушунтира кетди. — Буни кўчиртириб ва остига Инолчиқ ва Темир Малик мухрини босиб, ўз номимдин ёзилгон мактуб бирла қоон жанобларига юбортирурмен...

Уй эгаси усталик билан ёзилган бу қалбаки ҳужжатни қўлида айлантириб кулиб юборди:

— Офарин, сиз улуг подшоларга вазирликка муносиб аъён экансиз, офарин⁶.

Утрор шаҳридаги фитначиларнинг бошлиқлари бўлган бу икки зот ярим кечагача ўтириб, узоқ суҳбат қилишди.

VI

Сўфи дарвозасидан кираётган қатор-қатор туяларнинг бўкириши, мискарлар, темирчиларнинг тарақа-туруқи, бозор аҳлининг говури бир-бирига қўшилиб, қулоқларни қоматга келтирарди. Дарвозадан бирваракайига беш юз туя, савдогарлар, элчилар, туякашлар бўлиб тўрт юз эллик киши ўтди. Энг сўнгги портуянинг бўйнига осилган катта кўнғироқнинг даранг-дурунги Чингизхон элчиларининг етиб келганини ҳаммага эълон қилар эди.

Улгуржи, чакана савдогарлар, атторлар, базозлар, мўйнадўзлар карвон келиб тушган саройлар атрофида уймаланиб қолдилар, чунки Хитойдан келган савдогарларда улар учун керакли моллар топиларди.

Одатда Хитойдан, Шарқий Туркистондан Румга ва Русга борадиган савдогарлар Утрорда тўхтаб, йўл харжи учун молларининг бир қисмини сотиб кетар эдилар. Бундай вақтларда атторлар дорига ишлатиладиган женшен ва ичидаги қони қотмаган ёш кийик мугузи, мушк-упор; мўйнадўзлар эса сувсар, тулки тери; базозлар — ипак жужун, товар; заргарлар — олтин, кумуш харид қилар эдилар. Карвонсаройларда нияти бузук, шубҳали одамлар ҳам пашшаўрда бўларди. Савдогарлар бир жойдан иккинчи жойга ёлғиз фойдали моллар эмас, турли мишим хабарларни ҳам олиб келишарди.

Кечқурун, усти ёпиқ расталарда ҳаракат тўхтаб, шаҳар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолган пайтда Инолчиқ

Ўзининг меҳмонхонасида паканагина, қорни катта, миттикўз бир одам билан қарама-қарши ўтирарди. Бу киши баазозлар растасининг оқсоқоли бўлиб, унинг ҳар табақа кишилардан ошна-оғайнилари бор, шаҳардаги ҳамма воқеалардан хабардор эди. Ҳозир у Инолчиқнинг мўғул элчилари ва савдогарлари тўғрисида берган саволларига ҳазил аралаш жавоб қайтарарди.

— Ҳа, кўплари шу ерлик савдогарлар... Намуна учун бир хитойни ҳам эргаштириб келибдурлар. А? Тўрт юз эллик киши... гўё шаҳарни жангу жадалсиз ишғол қилдилар.

Баазознинг бу гапи Инолчиққа ёқмади шекилли, пешанасини тириштириб савдогарлар келтирган молларнинг хилини, сон-саногини суриштирди. Бир кун ичида талай маълумот тўплаган бу биткўз одам ўзининг аниқ жавоблари билан ҳокимни қаноатлантирди. Гапининг охирида баазоз:

— Алар бу ерда баъзи бир молларини сотиб, эвазига баъзи маълумотларни олиб кетмоқдалар чоғи,— деди кулимсираб.

— А? Қандай маълумотлар?

— Чунончи, масалан, Ўтрор қалъасидаги аскарларнинг сони, шу ерлик савдогарларнинг кайфияти ҳақидаги маълумотлар ва ҳоказо.

— Ҳаҳ-ҳа! Тагин нималарни сўраб-суриштираётирлар?

— Кўп нимарсаларни. Савдогарлар орасида менинг Фахриддин отлиг бухоролик ошнам ҳам бор. Ул, косиб ва бозор аҳлига Инолчиқ томга⁹ солдими, халқ бундин розими-норозими, деб кўп суриштирди. Менинг ўтган ҳафта Бинокет бориб келганимни билиб, ул қалъанинг мустаҳкамлиги, аскар аҳволотини билмоқчи бўлди...

Инолчиқнинг ранги оқариб, мушлари қисилди. Буни кўриб баазознинг капалаги учиб кетди.

— Амин бўлингким, менинг берган жавобларим давлатимизга заррача ҳам зарар етказмайдур, зероки...

— Мен сизни яхши билурмен. Бул хусусда хавотир олманг. Сиз ақлли ва садоқатли одамсиз. Хўш, бошқа савдогарлар-чи?

— Бошқалари ҳам карвонсаройга келган аллақандай шубҳали кишилар бирла пичир-пичир қилиб турганларини кўрдим.

Инолчиқ ўрнидан туриб кетди-да, тишларини гижирлатиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Меҳмон ҳам ўрнидан туриб, қўл қовуштирганича қотиб қолди.

— Ҳозирча сизга жавоб, берган маълумотларингиз учун раҳмат,— деди уй эгаси ўзини босиб олиб.

Баззоз чиқиб кетгандан кейин Инолчиқ ташқарига чиқиб, бошяланг ҳолда ҳовлида айлана бошлади. Моҳир саркарда, жасур ва иродали жангчи бўлган Инолчиқда давлат арбобига ярашмайдиган қизиққонлик, сабрсизлик хислати бор эди. У ҳозир ҳам шошиб-пишиб ўзича бир қарорга келди-ю, қалъадаги сардорларни ўз олдига чақиртирди...

* * *

Тўрт устунли, деворларига ов ва уруш манзаралари солинган саломхонада етти савдогар — Чингизхоннинг элчилари шаҳар ҳокимининг чиқишини сабрсизлик билан кутар эдилар. Уларнинг орасида бошига учи ингичка тақия қўндирган бир мўғул ҳам бор эди. Эгнидаги шойи чопон тагидан сассиқ ҳид анқирди (оқар сувга тушиб ювиниш мўғуллар динида ман этилган). Ювиниб-тараниб юришни яхши кўрадиган бой савдогарлар бадбўй ҳиддан кўнгиллари ағдарилиб, зўрга чидаб турардилар.

Буюк элчи Умархожа Ўтрорий тиззаси устига Чингизхон томонидан берилган олтин тахтакачи қўйиб, девонда ўтирарди. Бу олтин тахтакач унинг олий мансаб эгаси эканлигини кўрсатар, Чингизнинг қўли етган жойда элчининг дахлсизлигини таъмин этарди. Унинг ўнг томонида Фахриддин Бухорий, чап томонида Нажмиддин Дехлавий, Мирагий, Амниддин Ҳиравий гердайишиб ўтиришарди. Орадан бир соат ўтгандан сўнг ёқасига ва этагига кумуш уқа тутилган, тилладўзи чопон кийган, симобий салласига икки мисқолли олмос қадалган ҳоким ўзининг бек ва амалдорлари қуршовида тантана билан аста юриб, саломхонага кириб келди. Унинг белидаги тилла камарига кумуш қинли, олтин сопли Исфаҳон қиличи тақилганди. Ўша вақтнинг одатига мувофиқ подшо ва ҳокимлар ажнабий мамлакатлардан келган элчилар олдига энг қимматбаҳо либослар кийиб чиқиб, бойликларини кўз-кўз қилар, шу билан душман элчилари олдида ўзларининг буюк, қудратли давлатнинг вакили эканини кўрсатмоқчи бўлар эдилар. Инолчиқ ҳам душмани деб билган қоон элчилари олдида ўзини ерга урмасликка ҳаракат қилган, ўнг ва сўлидаги амалдор ва беклар ҳам шоҳона либосларда эдилар.

Ҳокимнинг қошлари чимирилган, қиёфаси жиддий

эди. Икки букилиб таъзим қилган элчиларга у бош қи-
мирлатиб жавоб қилди-да, аста юриб зарҳал курсига
ўтирди, бироқ элчиларни ўтиришга таклиф этмади, одатга
хилоф равишда Чингизхоннинг соғлигини ҳам сўрамади,
элчиларнинг азият чекмай етиб келганликлари тўғрисида
ҳам савол бермади. Элчилар саросимага тушиб, бир неча
вақтгача лом-мим деёлмай, тайёрлаб қўйган нутқларини
ҳам эсларидан чиқариб қўйдилар. Ниҳоят, Умархожа
ўзини тутиб олди-да, оқара бошлаган чўкки соқолини
сийпаб, сўл кўзини қисиб, гап бошлади:

— Машриқнинг улуғ қоони Чингизхон ҳазратлари
Мағриб подшоҳи султон Муҳаммад Алоиддин ҳазрат-
ларига ўз муҳаббатларини изҳор айламоқ учун биз фа-
қиру ҳақирларни элчи қилиб юбордилар. Қоон ҳазрат-
ларидин султон жанобларига кўндан-кўп салом бароба-
рида беҳад шоҳона инъомлар олиб бормоқдамиз. Қоон
ҳазратлари султон жанобларини ўғил ўрнида кўрадулар
ва ул жанобга дўстлик илкани узатадулар...

Инолчиқ Умархожанинг тумтароқли сўзига қулоқ со-
ларкан, сафроси қайнар, уни сўкиб юборишдан ўзини
базўр тутиб турарди.

Умархожадан сўнг савдогар Нажмиддин сўз бошлади:

— Қоон жаноблари сизга кўндан-кўп салом билан
қимматбаҳо совғалар ҳам юбордилар (шу пайт унинг
мулозими каттагина кимхоб бўғчани ўртага олиб келиб
қўйди). Инолчиқ ҳазратлари совғамиз билан бизнинг
дуоини саломимизни ҳам қабул қилгайлар, деб умид қи-
лурмиз.

Чингизхондан катта ваколат олган бу элчилар ўзла-
рини ҳаддан ташқари мағрур тутар эдилар. Инолчиқнинг
расмий номи Ғойирхон эканини яхши билган Нажмиддин
уни атайин Инолчиқ деб камситмоқчи бўлган эди. Хо-
кимнинг кўзлари ўтдай чақнаб, лунжида ёнғоқдек бир
нарса нари бориб бери кела бошлади.

— Хоқони бинни Хоқон Исқандари соний — султон
Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳазратлари (султоннинг номи
тилга олинганда, унинг ҳурмати учун беклар ва амалдор-
лар ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар) қандай қилиб
мажусий Чингизхоннинг ўғли бўлсин, — деди Инолчиқ
давлат арбобига муносиб бўлмаган қизиққонлик билан. —
Султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратлари ёшда Чингиздан
кичик бўлсалар доғи давлатлари андин фаровон, дастлари
андин узун, лашқари андин бисёрроқ ва кучлироқдир
(ранглари ўчиб, қўл қовуштириб турган амалдорлар
«шундай» дегандай бош эгиб қўйдилар). Бу бир, икки-

ламчи, сиз элчилар Ўтрор шаҳар ҳокимининг унвонини билмогингиз зарур эрди...

Нажмиддин Деҳлавий унча-мунча дўқдан кўрқадиган одам эмасди. У нафаси ичига тушиб, докадек оқариб кетган Умархожага бир қараб қўйди-ю, қооннинг обрўсини сақлаш ўрнига унинг лом-мим демай қаққайиб туришини кўриб, газабга келди.

— Улуг қоонни мажусий деб ва Чингиз деб камситмоққа қандай журъат қилдингиз! — деди у, тулкининг кўзига ўхшаш сарғиш кўзларини Инолчиққа тикиб. — Қооннинг шухрати рўйи заминга ёйилгон, агар истасалар, илкларининг бир ишораси билан подшоларни тахти тождан маҳрум эта билурлар.

Мағрур савдогарнинг бу гапи Инолчиқнинг қонини қайнатди:

— Баччагар, таги паст, кимнинг ҳузурида турганингни унутдингми? Ўзинг кимдурсан? Касб-коринг савдогарлик — итнинг ҳунари! Ўтакетган беадаблик қилдинг! Тиз букиб, олдимда тавба қил, итвачча!..

Сафроси қайнаб кетган Инолчиқнинг оғзидан поймапой ҳақорат сўзлари отилиб чиқар, нима деяётганини ўзи ҳам билмас эди.

Савдогар кўзларини сузиб истехзо билан кулимсираб қараб турарди. Эҳтиёткор Умархожа иш пачава бўлганини англаб, ҳокимни тинчитишга уриниб кўрди:

— Ғойирхон жаноблари, ҳузури олийингизда беадаблик қилгон шеригимизнинг гуноҳидан ўтинг. Алалхусус...

— Сен сотқин, сўзга аралашмасанг яхшироқ бўлур эди, — деди Инолчиқ баттар тутақиб. — Сен ўтрорлик савдогарсен. Чингиздан элчи бўлиб келмоққа қандай ҳаққинг бор? Бухоролик Фахриддиннинг элчи бўлиб келмоққа нима ҳаққи бор? Мажусий подшо хизматига кириб, энди ўз ватандошларинг юзига оёқ кўятурган бўлдингми? — Шундай деб ёнида турган мингбоши Қулназарга қараб буйруқ берди: — Ёғи¹⁰ томонина ўтиб, ўз подшоҳина хиёнат қилгон бу жосусларни дарҳол ҳибс этиб, зиндонга солинг! Мол-мулклари эса хазина фойдасига мусодара этилсин! Анови мўғулни қўйиб юборинг!

Шу заҳоти элчилар орқасида қуролли сипоҳийлар пайдо бўлди,

— Қадимдин элчига ўлим йўқ, деган мақол бор. Қаю мамлакат тарихида бу каби ҳодиса содир бўлгон? Биз элчиларни зиндон солмоққа ҳаққи-ҳуқуқингиз йўқ.

— Жосуслар! Қаю бет билан ўзингизни элчи деб атайсиз? Сиз элчи, эмас, балки ёв хизматина кирган сотқин

ватандошларимиздурсиз. Сиз янглиг хонларни ватандош демоққа озгим бормайдур.

Инолчиқ шуни деб, савдогарларни олиб чиқиб кетишни буюрди:

— Булар билан айтишиб ўтирмаққа фурсатимиз йўқ, кўзимдан йўқотинг манхус башараларни!

— Инолчиқ, ўз бошингга оллохнинг балосини чорламоқдасен? — деб бақирди Нажмиддин сипоҳийлар олдига тушиб, эшикдан чиқар экан.

Беклар ва амалдорлар бошларини эгиб, жуда тез рўй берган бу воқеанинг қандай оқибатларга олиб бориши тўғрисида бош қотиришар эди.

Қулназархожа маҳбусларни зиндончи қўлига топшириб, уйига қайтар экан: «Эшитган кулоққа ёмон,— деб ўйлади сийрак соқолини чимдиб, қув кўзларини қисиб,— элчиларни қамади, деб ёмонотликқа қолатурган бўлди. Албатта, аларни Хоразмга ўтказиб юборсак, хато қилгон бўлур эдик. Бу сотқинлар кўп нарсани билиб, Чингизхон учун қимматли маълумотлар олиб кетган бўлур эдилар. Лекин бу ишни усталик билан қилмоқ керак эди-да. Мен Инолчиқ ўрнида бўлсам, аларни Қизилқумда «қароқчилар» га талатар, бошларини кестирар эдим, сўнгра Чингизхондин афв сўраб, шу савдогарлардан ўлка туширган молнинг ярмини анга совға қилиб юборар эдим. Аммо Инолчиқ қувлик-шумликни, риёкорликни билмайтурган чўрткесар одам, аскарчасига ҳаракат қиладур. Ҳай, аттанг, отилган ўқни қайтариб бўлмайди-да! Аммо Чингизхон Машрикдаги барча катта-кичик ўлкаларни олиб бўлгоч, бари бир бизга човут соладур. Инолчиқ Мағриб сари келаётган ёввойи мўгул отига бир қамчи урди-ю, унинг юришини тезлаштирди, холос».

Қулназардан бошқа ҳамма амалдор ва аскарбошилар ҳам уй-уйларига қайтаётганларида хаёлларини тахминан шундай қарама-қарши фикрлар банд қилган эди.

VII

Эртаси кунини шаҳар ҳокими Инолчиқ Темиртошни олдига чақиртириб, шундай деди:

— Мана бул номани Гурганжга зуд элтгайсен ва уни султон ҳазратларининг ўз илкларига бергайсен. Мана бу ёрлик сенинг номингга ёзилгон. Йўлда кимга кўрсатсанг, истаган нарсангни берур. Инонурманким, керакли нарсанин ортигини олмайсен... Қулназар сенга йўл

билгувчи бир аскар бергай. Бир соатдан сўнг йўлда бўласен!

— Бош устина, — деди Темиртош қисқагина қилиб. У ортиқча гапни ёқтирмасди.

Бу вақтда ўнбошилиқ мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бакувват йигит эди.

У энди тўрт йил аввалгидек бўш-баёв Темиртош эмасди. Илгариги тортинчоқлигидан асар қолмаган.

Июлчиқ буйруқ бераркан, унинг кўзларига тикка қараб, гапига диққат билан қулоқ солиб турарди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас Темиртош чап юзи чандиқли, бир кўзи кўр, бадқовоқ, камгап бир аскар-ҳамроҳлигида йўлга чиқди. Ўзи билан икки жуфт кўйлак-иштон, бир халта қурут, бир халта талқон, сув учун меш олган эди.

Йўл узоқ, сафар хатарли. Олдинда сувсиз, бепоен Қизилқум саҳроси, ташналик балоси кутиб ётади. Бироқ шунга қарамай, унинг димоғи чоғ, ёш юраги севиначини ичига сиғдиrolмайди. У от устида силкиниб, қамчисини ўйнатаиб бораётиб, хиргойи қилади, бадқовоқ ҳамроҳининг жаҳлини чиқаради. У ҳар қанча хурсанд бўлса арзийди. Чунки уни бир ой илгари ҳамсоялари бўлган бир косиб-бөгдорнинг қизига унаштириб қўйганлар. Ҳамсояннинг қадди ниҳолдек, юзлари қирмизи олма, кўзлари чаросдек чевар қизи Темиртошга жуда ёқади.

Ўша вақтнинг одатига кўра, куёв бўладиган йигит қаллиғи билан кўришиб юрарди. Йигит қизнинг янгасига совгалар олиб, қоронги тушганда қаллиғининг уйига борар, у билан гаплашиб ўтириб, ярим кечада қайтар эди. Қизнинг ота-онаси ўзларини кўрмасликка солиб, ёшларнинг суҳбатларига халал бермас эдилар.

Темиртош ҳам қаллиғи Минглиойнинг янгасига кеча иккита ироқи совун, упа-элик олиб, янги рўмолчага қандқурсе тугиб, қош қорайганда борган эди.

Янга унинг қўлидан тугунчани олди-да, қиз билан йигитни ташқаридаги ҳужрада ёлғиз қолдириб, ичкари кириб кетди. Минглиой тахмондан кўрпача олиб, намат устига солар экан:

— Нечун ўтган кун келмадинг? — деди ўпка қилиб.

— Қўлим тегмади. Чин-Мочиндан келган «меҳмонлар» ни кутиш бирла овора эдик. Энди бир ойгача кўриша олмаймиз.

— Нечун? — қизнинг юмалоқ юзидаги гинахонлик аломати ташвиш билан алмашинди.

— Гурганж кетаётирмен, — деди йигит кўрпачага ўти-

риб. Сўнгра қайлигининг кўлидан тортиб ёнига ўтиргизди.

— Бир баҳона топиб, бормай кўя қол-да.

— Бўлмайди. Ҳокимдан буйруқ олгонмен. Йўқ десам, хизматдин бўшатиб юборғусидур. Ҳазил гапми, ҳар йили ошлигимни бериб турадур.

— Майли... Ой бориб омон қайт. Аммо йўлда қизларга қарама. Хоразм қизлари кўркли бўладур, деб эшитамен. Тоғи сени бирортаси ўзина ром қилиб олмағай.— Минглиой сочлари майда ўрилган бошини йигитнинг бошига қўйиб йиғлади.

— Йиғлама, сендин ўзгага севги кўзи-ла боқсам, кўзим тешилсин,— деди Темиртош қайлигининг бошини силаб.

Улар уёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб, вақт ярим кеча бўлиб қолганини сезмай қолишди. Бу вақтда ярим кечада юриш тақиқ қилингани учун йигит ётиб қолишга мажбур бўлди. Янгаси чиқиб уларга ўрин солиб берди-да, индамай ичкари кириб кетди. Темиртош ечинмай, ўзи билан қайлиги орасига қиличини қўйиб, ўрнига ётди. Севгилиси шивирлаб гапирганда, юзига унинг илиқ нафаси келиб тураркан, ўзини беҳад бахтиёр ҳис этарди. Бироқ ҳалол йигит бўлганидан ҳали никоҳига кирмаган қаллигига қўл тегизишни номардлик, номуссизлик деб биларди.

У Минглиой билан гаплашиб ётиб саҳарга яқин мизғиб олди. Тонг отар-отмас ўғридек биқиниб қаллигиникидан чиқиб кетди.

Кечаси жуда ҳам кам ухлаган бўлса-да, ҳозир ўзини қушдек енгил ҳис этар, шодлигини юрагига сиғдиролмаёй хиргойи қиларди:

Қушлар сайрар, чечаклар кулар,

Боди сабо бошимни силар,

Сондувочим, қайда бўлсам-да,

Кўнглим сен-ла овуномоқ тилар.

Шафтоли, узум, нок, олма пишган бог-бўстонлар устида қалдирғочлар чарх уриб сайрарди, четларига тол, тераклар ўтқазилган пайкаллар устида, олтин бошоқлари осилган бугдойзорлар устида қурқулдаклар қурқуллаб парвоз қиларди.

Отлиқлар бог кўчалар, пайкаллар, бедазорларни орқада қолдириб, Сирдарё бўйига келдилар, дарё суви камайган, қирғоқлари очилиб қолган эди. Улар кечик ер топиб, дарёдан от суздириб ўтишди. Сирнинг нариги бетигаги Чордара воҳаси жуда чиройли манзара касб

этган эди. Қуёш нурига чўмган кўм-кўк бедазорлар, олтин бугдойзорлар устида ҳаво жимирлар эди. Баъзан қуёшни тўсиб, гала-гала чуғурчуқлар учиб ўтарди.

Темиртошнинг руҳи енгил, кайфи чоғ. Ҳатто унинг бир кўзли камгап ҳамроҳининг ҳам чиройи очиқ. Бироқ кум саҳросига киришлари билан кайфлари ўзгара бошлади. Малла тўни саҳро устида тўрғайлар ипга осиб қўйилгандек, чириллаб йиғларди. От туёқлари остидан қизил қанот чигирткалар учиб кетар, катта-катта калтакесаклар қочиб, саксовулларнинг хунук танасига ёпишиб оларди.

Бу кўнгилсиз манзара Темиртошнинг мусаффо юрагини хира қилар, хаёлини қора фикрлар булутига чулғар эди. Бир маҳал кунчиқиш томондан, чанг-тўзон билан хас-чўпни чирпирак қилиб, қуюн бостириб кела бошлади. Йўловчилар қуюн ўтиб кетгунча юзларини беркитиб, тесқари қараб турдилар. «Илдизи чириб қолган шўра ўтлар, шувоқларнинг осмонда ўйнашини қара, томир отган янтоқ, бўтакўз, исериқ ерни кучоқлаб олиб, жонини сақлаб қоляпти», деб ўйлади Темиртош.

Юз-кўзлари, уст-бошларини чанг-тўзон босган йўловчилар қуюнларни, кундузги гармсел, тунги аёзни писанд қилмай кетавердилар. Улар йўлдаги шўр қудуқлардан мешларини тўлдириб олиб, кечаю кундуз йўл босар, Гурганжга етиб олишга шошилар эдилар.

Орадан бир ой ўтгач, чўл шамоли ва офтобдан юзи қорайиб, кўзлари киртайиб қолган Темиртош Ўтрорга Хоразмшоҳнинг жавобини олиб келди. Султон Инолчининг фикрини тўғри топган, сотқин савдогарларнинг молларини мусодара қилиб, ўзларини қатл этишга розилик берган эди.

VIII

Кўклам пайти. Икки кун босим ёққан ёмғир ва унинг кетидан кўринган қуёш ўтларнинг қулогидан тортиб чиқарган, ҳаммаёқ кўм-кўк, баҳор чўлга бепоён гулли яшил палос ёзиб ташлаган. Ҳавода қанотларини пириллатиб тўрғайлар сайрайди, қалдирғочлар ўкдек учиб юради, дарё бўйидаги буталар орасида булбуллар фигон қилади.

Сирдарё бўйидаги хушманзара ерга ўнлаб ўтовлар қурилган. Баъзи ўтовлардан ўлан овози, баъзиларидан гурунг, қаққақа садолари эшитилиб туради. Усти гулдор

оқ наमत билан қопланган бир ўтов кўзга яққол ташланади. Лекин бундан на кулги ва на ўлан садоси эшитилади. Бундагилар атрофдагиларнинг хурсандчилигига кўшилмай, жиддий суҳбат билан машғул. Ўтовнинг тўр томонидаги кимхоб тўшак устида икки киши чордана қуриб, аста гурунглашиб кимиз ичишади, уларнинг ўнг ва сўл томонларида мулозимлари хурмат сақлаб ўтиришади, куйроқда бошига оқ докадан саллача ўраган оқ юз, қорасоч чиройли келинчак — Инолчиқнинг тўқоли ёнидаги мешни чайқатиб-чайқатиб, заранг косаларга кимиз қуяди, икки қўллаб кўноқларга узатади. Меҳмонлар кимиз ичиб, олдиларидаги дастурхон устига тизилган кумуш товоқлардан яхна гўшт, гоз кабобидан тамадди қиладилар.

Тўрда ўтирганлардан бири — яқиндагина Гурганждан келган бир туман отлиқ аскарнинг сардори Қорача Ҳожиб. Инолчиқ унинг шарафига шаҳарда бир неча кун зиёфат берди, энди Сир бўйига олиб чиқиб сайр-томоша қилдираётир. Мақсади — Қорача Ҳожибни яқиндан таниб, унинг қанақалигини билиб олмоқ.

Чингизхоннинг элчилари ўлдирилгандан кейин ҳар икки томон урушга ҳозирлана бошлади. Хоразмшоҳ, ҳар бир шаҳар, ҳар бир кўргон ўзини ўзи мудофаа қилсин, деб буйруқ берди. Султон ўзининг шахсий мулозими Қорача Ҳожибга ўн минг отлиқ аскар бериб, Ўтровка жўнатди. Сарой соқчиларининг сардори Темур Маликни ҳам бир неча минг аскар билан Хўжандга юборди, Инолчиқ, Темур Малик сингари ақлли сардорлар лашкарнинг ҳар тарафга тарқатиб юборилиши мамлакат учун хавфхатарли эканини яхши билар, лекин чурқ этиша олмас, чунки тошжорак султоннинг сўзини икки қилолмас эдилар. Султоннинг сиёсатидан норози бўлган, унга қарши гапирган кишининг умри қисқа бўлар эди.

Ҳозир Инолчиқ меҳмоннинг кўнглини олиш учун уёқдан-буёқдан гапириб ўтирар, лекин юраги гаш, ичини ит тирнар эди: «Ҳозир ўйин-кулгининг пайtimi? Чингизхон Тангудни, Шарқий Туркистонни олди, бизга човут солишга тайёрланаётир, биз эса гафлатдамиз», деб ўйларди у барваста Қорача Ҳожибнинг хушчақчақ, товоқдек юзига қараб.

Ҳожиб энди асл мовутдан тикилган енгил калта тугмадор камзул, оёғида баланд пошнали упука этик. У чертса қон томадиган қип-қизил юзини буриштириб, кўзларини истехзо билан қисиб, ҳамсуҳбатига кулоқ солар, аҳёнда бир бемаъни илжайиш юзини ёритиб юборарди. Гер-

дайиб ўтириши, бошини кўтариб, шошмасдан гапириши унинг мағрур ва ўзига бино қўйган одам эканлигини кўрсатарди. Кечаларини бедор ўтказадиган кишидек кўзлари киртайган, пешонасини ажин босган Инолчиқ эса қийиқ кўзларини ялтиратиб, қорахитойлар билан қилган жанглари тўғрисида ҳикоя қиларди. У Қорача Ҳожиб сингари оғир ва сипо эмас, ирода ва гайрат барқ уриб турган чехрасида гурур ва кибр-ҳаводан асар йўқ, ҳаяжон билан қизишиб гапирар эди.

— Талас бўйидаги жанг таворих саҳифасида мангу қолгусидур. Ганимнинг ўттиз мингдан ортиқ лашкари дарё бўйида турар эди. Бизнинг лашкар наққоралар чалиб, саф тортиб бораверди. Мен жейба кийиб, отларга кежим солиб, бир туман отлиқ найзабоз черик бирла ганимнинг ўнг кўлидан орқасина ўтиб олдим. Ганимни ўртага олиб андоқ савадикким, у қочгани жой тополмай қолди. Қорахитой саросима бўлиб, тоққа қочди, неча минг аскарни бизнинг отлар оёғи остида поймол бўлди...— Инолчиқ шундай ҳаяжон билан сўзлар эдики, ҳамсухбатлари унинг гапига маҳлиё бўлиб, уруш манзарасини ўз кўзлари билан кўраётгандек жимиб қолдилар. Ҳоким ўз ҳикоясини тамомлаб, чуқур хўрсинди-да, секин гапира кетди:

— Мана, энди мўғул бадбахт устимизга лашкар тортиб келаётир. Агар биз бор кучимизни Сир бўйига йиғна-сак, Чингизнинг қўшинларини тўзатиб юборур эрдик. Бизда черик кўп, қурол-яроғ мўл, тажрибали саркардалар бисёр. Афсуски, биз бу кучларни бир ерга тўпламай, аксинча, таратиб юбораётимиз.

Инолчиқ сарой вазири Шаҳобиддин Хивағийнинг султон ҳузуридаги кенгашда айтган гапларини такрорлаётган эди. Кенгашда султон сарой вазирининг фикрига қулоқ солмаган эди, ҳар қайси қалъа ўз бошига уруш қилсин, мўғул қўшинлари таралиб кетгач, уларни енгил осон бўлади, деб ўйларди. Қорача Ҳожиб ҳам шу кейинги таклифни қувватлаб гапирган аъёнлардан бири эди.

— Мен султон ҳазратларининг ҳар бир қарорлари хатодан холидир, деб билурман,— деди Қорача Ҳожиб бурун каттакларини кериб.— Шунини билиб қўйингки, мўғул қонининг қўшини чинакам савашни ҳали кўргани йўқ. Қани, мўғул биз бирла чопқилашиб кўрсин... кўрсатиб қўяжакмиз. Хоразмшоҳ черики шу топгача ҳеч кимарсадан енгилгани йўқ ва енгилмайдур.

— Орий,— деди Инолчиқ қовоғини солиб.— Агар биз

гафлат уйқусида ётмай, савашга яхши тайёрлансак, мўғулнинг барча тишини қоқиб олғаймиз.

— Қайгурма, Гойирхон. Биринчи савашдаёқ мўғул кўшинларини тўзгитиб юборгусимиздур,— деди Ҳожиб кўкрагини кериб.

Инолчиқ бу одамнинг енгилтаклигига, асосиз мағрурланишига, болаларча мулоҳаза юргизишига ҳайрон қолди. Мақтанчоқ кишилар жиддий бир тўсқинликка учраганда сувга тушган новдек бўкиб, бўшашиб қолишини ўз умрида кўп кўрган.

Сайр-томоша ва ўйин-кулги учун чақирилган жойда бундай сўзлар ўринсиз эканини Инолчиқ пайқаб қолди. Султоннинг бемаъни қароридан хафа бўлган шаҳар хокими, соддадиллик қилиб, ўз фикрини очиқчасига айтиб қўйгани учун кўп афсусланди. Тагин кимнинг олдида? Сўз уқтириб бўлмайдиган нодон ва аравани қуруқ ошқочадиган киши олдида-я! Хайф-э! Сўз мавзуини ўзгартириш учун:

— Қорача ўлани яхши айтадур, деб эшитган эрдим, қани, Ойсулув билан айтишиб кўр-чи,— деди.

Муштини сонига тираб ўтирган Ҳожибнинг товоқдек юзи ёришиб кетди, бир коса қимизни бўшатиб, Ойсулувга узатаркан, товушини баралла қўйиб бошлаб юборди:

Сирдарёдан ўрдак учар бўйини чўзиб,
Менга боқар бир нозанин кўзини сузиб.
Гойирхоннинг қўйлари кўп, йилқиси кўп,
Ййловларда хихилашиб юрар тўп-тўп.
Беҳисобдир ситир, поввос, портуяси,
Ҳаммасидан яхши экан оқ бияси.

У кейинги сўзларни айтар экан, Ойсулувга қараб, кўз қисиб қўйди. Бемаъни ўхшатишдан жаҳли чиққан Ойсулув косани яна тўлдириб, Ҳожибга узатар экан, қора сочли кичкинагина чиройли бошини чайқатиб жавоб айтди:

Ҳасад қилма сен бировнинг аҳволига,
Кўз тикмагин Инолчиқнинг ҳалоллига.
Ўлан айтсанг, билиб айтгил, ёлгон дема,
Юшошдур деб оқ билдан тепки ема.

Ўтовдагилар Ойсулувнинг жавобига қойил бўлиб, кулиб юбордилар. Бу гўзал хотин рақибининг ҳар бир ҳазилига моҳир қиличбоз каби усталик билан жавоб

бериб, унинг ҳар бир зарбини рад этар эди. Инолчиқ эса тили қиличдек ўткир хотинининг қўнгиروقдек товушини, оқилона жавобларини эшитиб завқланар, томогидан беихтиёр чиқиб кетган қийқириқлар билан хотинига далда берарди.

Бора-бора Қорача Ҳожиб алжиб кетди, ҳазиллари қўполлашди. «Оқ бия» сўзини пайров қилиб, одоб чеғарасидан чиқа бошлади. Бироқ Ойсулув ҳам бўш келмай, усталик билан унга жавоб қайтарар, ўтов атрофига йиғилган одамларни кулдирадди. Ҳамманинг кўзи икки бети нақш олмадай қизарган Ойсулувда эди. У янги-янги сўзлар, ўхшатишлар топиб, рақибини деворга тақаб қўйди. Ниҳоят, Ҳожиб енгилганига тап бериб, куллуқ қилди.

Шу равишда зиёфат хурсандчилик ва ўйин-кулги билан тугади.

IX

Шаҳар ва теварак-атрофдаги овулларнинг аҳолиси Ўтрор қўрғонининг шикаст-рехтини тузатиш ва қўрғон атрофидаги хандақларни тозалаш, чуқурлаштириш учун сафарбар қилинди. Заминдорлар, савдогарлар, бойлар қўлида эзилган халқ яна мўгулларга ем бўлишни истамасди. Меҳнат аҳли яқиндагина қорахитойлар зулмидан озод бўлган, чет эл босқинчиларининг қипчоқ хонларидан ҳам ёвуз эканини биларди. Қорахитойлар билан олиб борилган жангларда қўрғонга анча шикаст етказилган, баъзи жойлари қулаб тушган эди. Буларни тузатмай туриб, шаҳарни ҳимоя қилиш мумкин эмасди. Аҳолининг бир қисми қамал вақтида шаҳарни сув билан таъмин қиладиган ҳовузларни тозалай бошлади. Шаҳар ичи ари инидек ғувиллар, ҳарёқда елкасига кетмон қўйган ёки белкурак кўтариб ишга кетаётган кишилар кўзга чалинарди. Шаҳар устини булутдек қоплаган чанг-тўзон ёзги офтоб нурида тилла зарраларидек товланар, дарахт баргларига, гул шохларига, одамларнинг юзига ўтирарди. Халқ ўз она шаҳрини мустаҳкамлаш учун жонини аямай жонбозлик кўрсатаётган маҳалда мардикор ёллаб, ўзларини оғир меҳнатдан қутқариб қолган савдогарлар тилла-қумушларини, жавоҳирларини хумчага солиб, ерга кўмиш билан овора эдилар.

Сунбула¹¹ ойнинг ўн бешига келиб, шаҳар душманга давомли қаршилиқ кўрсатишга тайёр бўлди: қўрғоннинг шикаст-рехтлари тузатилди, тозаланган хандақлар, ша

ҳар ичидаги ҳовузалар сув билан, шаҳар омборлари галда билан тўлдирилди. Теварак-атрофдаги деҳқонлар шошилиб, арпа-бугдойини ўриб олди, янчиб, от-арава-ларда шаҳарга таший бошлади.

Узангисозлар ва темирчилар сўнгги марта шаҳар яқинидаги Арелон бобо мозорига сайилга чиқишган эди. Улар мазор бошида бешта кўйини сўйиб, биттасини шайхларга эҳсон этишди-да, тўрттасини дошқозонга босиб қовурма пиширишди.

Қатор тераклар кўланкасига солинган узун кўрпачалар устида чордана қуриб овқат ейишар экан, хунармандлар мамлакат чегарасига яқинлашиб келаётган мўғуллар тўғрисида, мамлакатни химоя қилиш тўғрисида гаплашиб ўтиришарди. Хаёлларини банд қилган қора фикрлардан ўзларини чалғитиш учун гап мавзуини ўзгартиришга ҳарчанд уринсалар-да, яна гап айланиб келиб, кўнгилларини гаш қилган ўша мавзуга тақаларди. Эл устига фалокат қуюни бостириб келаётган маҳалда бошқа нарса кўнгилга сигармиди?

— Ахийлар¹², келинг энди, кун сайин ёвуқлашиб келаётган ганимин даф этмоқ чоралари тўғрисида сўйлашиб олайик, — деб гап бошлади ахийлар оқсоқоли Абдулмажид уста, оқарган қуюқ қошларини чимириб. — Бовужуд Ўтрор қўргони берк ва мустаҳкам бўлса доғи, мўғулдек ганимин даф этмоқ осон иш эрмас. Агар улус, хусусан, биз хунармандлар лашкарга кўмак бермасак, иш хароб бўлгусидир. Куни кеча ҳоким жаноблари хунармандлар оқсоқолларини хузурларига чорлаб, шул хусусда маслаҳат сўрадилар. Ҳар бир касб эгаси ўз йўли бирла қўшинга кўмак бермоққа ваъда этди. Мен сизнинг номингиздан, биз ўқ, найза, қилич-қалқон, жейба-совут ясаймиз, яроқ бирла қўшинни таъмин этгаймиз, деб сўз бердим...

Оқсоқол шошмасдан, тўхтаб-тўхтаб узоқ гапирди. Хунармандларнинг баъзилари унинг гапига хайрхоҳлик билан кулоқ солар: «Орий, рост айтадилар, кўмаклашурмиз», деб унинг гапини маъқуллар, баъзилари пешоналарини тириштириб, ер чизиб ўтирардилар. Қорачадан келган, ориқ, баджаҳл бир хунарманд ора-чора пўнғиллаб қўярди.

Ганини тугатгандан кейин оқсоқол кафтининг орқаси билан кўкрагига тушган мош-гуруч соқолини остидан кўтариб, учини тишлаб, мийингида кулиб қўйди-да, пўнғиллаб ўтирган кишига қаради:

— Бойқадам, сиз бир нима демоқчисиз чоғи? Айтинг, қулогимиз сизда.

— Айтатурган гапим шулки, биз шу чоққача қипчоқ бекларига томга тўлаб, аларни семиртириб келдик. Эндиликда аларнинг ўзлари ёни даф этсинлар.

— Мўгул беклари келиб, терингни тириклайин шилиб олса майлими? — деб унинг гапини бўлди ёнидаги бир чол.

— Ҳозир эса қипчоқ беклари шилиб олаётирлар.

— Қипчоқ беклари пулингни олса, мўгул жонингни оладур.

— Мўгул келиб, ўзимизни қул қилиб олса, хотун, ушогимизни бозорга чиқариб сотса яхшими?

— Бўлмаса, қипчоқларга хожалар ўзлари кўмаклашсинлар, чумолини от қилиб урушга чиқсинлар, — деди аллаким.

Қуйроқда ўтирган ёш-яланглар бу гапни эшитиб, қиқирлаб кулиб юбордилар.

Оқсоқол жаҳл билан:

— Бас, сафсатани тўхтатинг! — деб ўшқирди. — Сўзимга кулоқ осинглар, ахийлар, — деб гап бошлади яна ҳамма жим бўлгандан кейин. — Бойқадамнинг хафа бўлмоққа ҳаққи бор. Қорахитойлар қувилгондин сўнг шаҳар маҳкамаси биз ҳунармандларни бож билан қисиб қўйди. Биз бир неча бор ҳоким жанобларига арыз қилдик, бошда кулоқ солмадилар, ахийри бож-хирож миқдорини озайтирдилар. Қадим замондан бери биз ҳунармандлар томга, яъни бож-хирож лафзини эшитмаган эрдик. Ва лекин шунини билиб қўйингларки, мўгул келса бож бирлангина қутула олмайсиз..

Оқсоқол мўгуллар халқнинг бошига нималар солишини худди ўз кўзи билан кўргандек сўзлаб берди. Ҳаммани ваҳима босди.

— Ганим қўлида хор-зор бўлмоқни истамаган ҳар бир мусулмон яроғ-аслаҳа ясамоғи даркор, биз қўлимизга чўкич, болга, ёш-ялангларимиз қурол олсинлар, аввал душманини даф этайик, кейин ўз хўжаларимиз бирла сўзлашабиз, — деди оқсоқол гапини тамомлаб.

— Рост айтасиз, қипчоқ беклари бизнинг куч-гайратимизни ҳам билиб қўйсинлар. Ҳунарманд ёшлар қўлида яроғ бўлса, оқсуякларнинг тили қисқароқ бўлур, — деди бир чол оқсоқолнинг гапини маъқуллаб.

Сунбула ойининг сўнгги купларидан бирида Темиртош бошлигидан ружсат олиб, онасини шаҳарга кўчириб

келиш учун боққа жўнади. Йўлда бог кўчаларини чаңгитиб, дехқонлар шаҳарга кўчаётган эдилар.

Жийрон от устида куйиб кўйгандек ўтирган хушқо-
мат Темиртошга қараб ҳамманинг ҳаваси келарди. Бу
ийгит ёшлик чоғида орзу қилиб юрган нарсасига эриш-
ган: энди унинг ўз оти бор, кечкурун уни отхонага олиб
кириб боғлагандан кейин духобадек майин бурун катак-
ларини пайпаслаб, сувлигини чиқаради, совугандан ке-
йин эгарни олиб, устига ёпиқ ташлайди-ю, суғориб ем
беради, кейин бўйнига аста қоқиб кўяди. Унинг назарида
бундан юқори бахт бўлиши мумкин эмасди. Бироқ
у шу бахтга эришган пайтда юрт устида фалокат бойқуши
қанот қоқа бошлади. Камбағалнинг бахти шу-да, оғзи
ошга етганда бурни қонайди.

Хозир унинг кўнгли ғаш, юрагига қил сиғмасди.
Жийрон от бошини чайқаб, билқиллаган кўча тупрогини
чаңгитиб кетар экан, етмишга бориб қолган муштипар
онасини ўйларди: «Чорбоғни ташлаб, шаҳарга кўчиб
тушишга қандай кўндирсам экан, ахир ота мерос ошённи
тарк этиб кетиш осонми?»

Темиртош кичкинагина чорбоғига кирганда, олмалар-
нинг қизариб пишганини, сўридаги узумнинг етилганини
кўриб, юраги баттар ғаш бўлди: «Наҳотки жаннатдек
боғларимизни ташлаб, қалъага беркиниб олсак! Бу но-
мардлик-ку, ахир! Ғаним устига арслонлардек ёпирилиб
бормасдан, каламушлардек инга беркиниб олиш эр киши
нинг иши эмас-ку. Нима қилайлик, султоннинг амри
бу!» Шу маҳалгача помини ҳурмат билан тилга олган
султонни у ҳозир ичида барча қатори энг беҳаё сўзлар
билан сўкарди. Бироқ айвонга орқасини ўгириб, малла
жойнамоз устида тасбеҳ ўгираётган онасининг букчай-
ган, ушоққина гавдасини кўрганда ҳамма нарсани унутиб
юборди, кўнгли юмшаб, қалби меҳр-муҳаббат билан тўлди.
Кампир от пишқириғини эшитиб, ўгирилиб қаради. Ўрни-
дан тураман деб, кўйлагининг этагини босиб олди-ю,
гадирақлаб кетди. Ўгли югуриб бориб уни суяб қолма-
ганда, йиқилиб тушар эди.

— Кел, ўғлим, тани-жонинг соғми? Нега кеча кел-
мадинг? — деди у жилмайиб.

— Иш кўч. Шаҳарни мустаҳкамлаётирмиз.

Темиртош мумкин бўлганяча содда тил билан мамла-
кат аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Боғ-роғларни ташлаб, хотин кишилардек кўрғон
ичина беркиниб олурмисиз? — деб сўради кампир истехзо
билан.

— Султоннинг амри шу! — деди Темиртош қип-қизариб.

— Худо олсин султонни! — кампир ўзини тутолмай вайсаб кетди. — Юрагида ўти бўлса, наъра тортиб ёв устина юрмайдурми? Наҳотки инига ёшуришиб, ўз фуқаросининг бог-роғларини ганимга оёқ ости қилдириб кўйса!

Темиртош онасининг ганига қулоқ солиб жилмаяр: «Анча қариб қолган бўлса-да, кампир воқеани кўп аъёнларга қараганда тўғри тушунибди», деб ўйларди. Богни ташлаб, шаҳарга кўчиб тушиш зарурлигини айтганда, кампирнинг жаҳли чиқди.

— Печун богни ташлаб кетар эканмен! — деди жаҳл билан. — Ҳеч қаерга кетмагаймен, ўлигим шу ердин чиқсин.

Темиртош ух тортиб, ўрнидан турди-да, боққа кирди. «Онам ҳеч қачон бу ерни ташлаб шаҳарга кетмайди. Богидан, ўсган тупроғидан ажралса ўлади. Бу чорбоғни обод қиламан деб бобом ўлиб кетди, ҳар бир қарич ер тўкилган тер, кўз ёшлари билан сугорилган... Борди-ю, кампирни ташлаб кетсам, мўғуллар унга шикаст етказмасмикин? Бу ерда уни қолдириш хатарли. Яна бир марта ялиниб кўрай, зора кўнса!»

Аммо кампир ўз сўзида қаттиқ туриб олди, ўглининг ялиниб-ёлвориши унинг қариган асабларига заррача таъсир қилмади.

— Таваккал ўзига, — деди тамшаниб кампир. — Сен мендан хавотир олма. Яратган эгамга астойдил илтижо қилсам, бу кулбаи ватаним темир қўрғонга айланур, душман менга ҳеч нима қила билмас.

— Мўғул аблаҳ бераҳм деб эшитадурмен, сизга шикаст етказмасайди, деб қўрқамен, — деди Темиртош онасининг оқ сочларини силаб.

— Менга ҳеч нарса бўлмайду, — деди кампир ўзига ишонган ҳолда, — сен ўлдирадур дейсан, кампирни ўлдириб шоҳи чиқадузму мўғулнинг, ахир ўшал кофирларнинг ҳам онаси бордир.

Кампирнинг бу далили унга кучли таъсир қилди. «Дарвоқе, кампирни ўлдириб нима манфаат кўради мўғул? Яхшиси, уни шу ерда қолдириб, овқатини гамлаб кетай. Зўрлаб олиб кетиб бўлмайди», деди ўзича, лекин шу заҳоти юраги бир нарсани сезгандек, шиг этиб кетди.

Мингбоши Қулназархожа ўз бўлуғи билан дарвозадан чиқиб шарқ томон йўл олди. Қаршидаги боғлар устида кўтарилиб келаётган офтоб суворийларнинг бошларидаги ялтироқ дубулгаларда, эгниларидаги совутларда акс этиб, кўзларини қамаштирар эди. Туёқлар остидан ҳавога кўтарилган чапг-тўзон отларнинг бурнига кириб пишқиртирарди.

Яқиндагина юзбошлик мартабасига кўтарилган Темиртош мингбошининг ёнида отини йўрттириб борар, ҳомийсининг сўзларига диққат билан қулоқ соларди.

— Ганим қочишга тушганда сен қизишиб кетиб, орқасидин беҳуда қуваберма, пистирмага йўлиқасен. Қорахитойлар қочиб юриб уришар эдилар, мўғуллар доғи шулар уруғидин. Қуш уясида кўрганин қилур, дейдилар.

Темиртош уруш олдида ўз бошлигининг шунчалик вазмин ва хотиржам бўлганига ҳайрон қоларди. Ўзининг эса юраги гупиллаб урар, асабийлашар, юраги сиқиларди.

Бўлинма боғ кўчалардан ўтиб, кенг далага чиққандан кейин лашкарлар ёйилиб кетди. Темиртош ўз бўлуғининг олдига тушиб олди.

Кеча даракчилар ганимнинг шарқ томондан келаётган илғори яқинлашиб қолганини хабар қилган эдилар. Инолчиқ дарвозаларни беркитиб олишдан олдин душман билан беллашиб кўрмоқчи бўлди.

Темиртош ўз бошлиғи билан бургутдек қанотини керган қўшиннинг ўртасида борар эди. Кўп ўтмай, олдинга юборилган йигитлар ҳарсиллаб от чоптириб келдилар, ганимнинг олдинги қисмига дуч келиб, арапг қочиб қутулганларини айтдилар. Қулназар мингбоши отини қамчилаб ҳайдаб кетди. Отлиқлар унинг орқасидан қолмай, саф-басаф йўрттириб боравердилар. Душман суворийлари кўриниши билан ўртадан Қулназар бошлиқ бир гуруҳ отлиқ ажралиб чиқиб, қилич яланғочлаган ҳолда душман устига от қўйди. Ўнг ва сўл қанот камондай эгилиб, душманни икки биқинидан сиқиб бора бошлади. Мўғуллар икки-уч дақиқа жанг қилгандан кейин орқаларига қарамай қочдилар. Темиртош ҳали жангга кирганича йўқ эди. Қулназархожа мўғулларни қувламасдан орқага қайтишга буйруқ берди. Жангда ўлган мўғуллардан ўн-ўн бештасининг калласини кестириб, қопларга солдириб олди. Шу маҳалгача урушни кўрмаган Темиртош қонга беланган бу бадбашара каллаларни кўрганда эти жимирлашиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. Унинг

ижирганганини кўриб, мингбоши мийғида кулди-да:

— Кўнглинг ағдарилаётганга ўхшайдур, — деди. — Бошда шундоғ бўладур, сўнг ўрганиб кетгайсен.

Ўтрорликлардан ўн тўрттаси ўлган, беш-олтитаси ярадор бўлган эди. Ярадорларнинг ярасини боғлаб, ўликларни пишқирган отларига ортиб, қалъага қайтиб киришди.

* * *

Куз кириши билан Чингизхон бир неча юз минг отлик ва пиёда аскардан иборат катта қўшинини бошлаб, Ўтрорга етиб келди¹³. Мўғуллар шаҳарни жанг русумига мувофиқ қамал қилишга киришишди. Аввало, ариқларни беркитиб, шаҳарга сув киргизмай қўйишди. Манжаниқлардан тинмай тош отиб, катта ёйлардан ўқ ёғдиришди, шу пайтда белдорлар қўрғон атрофидаги хандақларни тўлдириб бошладилар. Қорлуқлар, уйгурлар ва бошқа халқлар ҳам мўғулларга эргашиб келишган эди. Мўғуллар хандақ тўлдириш каби энг оғир ва хатарли ишларни шуларга қилдирар, ўлжанинг эса жуда оз қисмини берар эдилар. Қўрғон ҳимоячилари дўлдек ёгаётган тош ва ўқлардан сақланиш учун ўзларини панага олган пайтларида уйгур ва қорлуқ белдорлар хандақнинг анчагина қисмини тўлдириб ташладилар. Уларнинг бир қисми шаҳар атрофидаги теракларни кесиб келиб, узун шотилар тайёрлашга киришди. Мўғуллар қўрғон мудофаачиларини чалғитиш учун дарвозалар олдида сурон кўтариб, ёлғондақа хужумга ўтар, бу вақтда хандақлар тўлдирилган жойлардан ёнма-ён икки киши сигадиған катта шотиларни қўйиб, пиёдалар қўрғон тепасига аста чиқишга уринар эдилар. Мўғуллар теварак-атрофдан ҳайдаб келтирган асирларни шотидан чиқишга мажбур қилишарди. Шўрлик асирлар икки олов орасида қолган: юқорига чиқмай десалар, мўғуллар орқаларидан санчади, чиқай десалар, мудофаачиларнинг ўқ ва пайзасига санчиладилар. Бироқ мўғулларнинг бу уриниши ҳар сафар муваффақиятсизликка учрар, чунки хушёр мудофаачилар душман қаердан хужум қилса, шу ерда ҳозир бўлиб, уларни нарвон-парвонлари билан пастга қулатиб тушириб юборар эдилар. Шаҳар косибларини ўғиллари ҳам қуролланиб олган, аскар сафиди туриб, қўрғонни ҳимоя қилишарди. Баъзан Қулназар мингбоши гоҳ у дарвозадан, гоҳ бу дарвозадан отлик аскарлари билан чиқиб, мўғуллар билан чопқилашар, уларни қўрғон тагидан қочирар, қўрғонни тошбўрон қилаётган асбобларини бузиб, зудлик билан яна қўрғонга кириб кетар эди.

Мўгул саркардалари қаттиқ мудофаа қилинаётган, озиқ-овқат ва сув сероб бўлган бу мустаҳкам кўрғонни бир ҳамла билан олишга кўзлари етмагандан кейин, уни узоқ қамал қилишга қарор қилдилар.

XI

Чингизхон ўз чодирини дарвозани Сўфий қаршисидаги тепалик устига қурган эди. Кўрғондан туриб отилган ўқ ва тошлар етмайдиган бу тепаликнинг теграсига хандақ қазилган, атрофи тунроқ девор билан ўралган. Тепанинг қоқ ўртасига олтин эшикли сариқ ипак чодир қурилган. Бу қооннинг чодирини, у жаҳонгирнинг тўрт ўгли ва нўёнларининг чодирлари билан қуршалган эди.

Кеч пайти... Шабада атрофдаги боғлардан пишиб етилган меваларнинг хушбўй ҳидини олиб келмоқда.

Чингизхон четлари кўтарилиб қўйилган чодирда тўрт ўгли ва машхур нўёнлари билан кенгаш қиларди. Тўрдаги зар тўшак устига қоон шойи жилдли болишга тирсагини қўйган ҳолда Жаба нўёнга ўткир кўзларини тикиб, унинг сўзларига диққат билан қулоқ соларди. Бу вақтда олтин тўрт ёшга кирган қоон новча, узун соқолли тетиккина чол эди. Ёноқлари туртиб чиққан эмас, юзи кўса мўғулларнинг юзига ўхшамасди. Ҳозир у тажрибали саркардасининг хўппасемиз, бир туки йўқ башарасига қараб, олмос кўзли узук тақилган бармоқлари билан қизил соқолини сийпаб қўярди. Чан томондаги ҳурматли ўринини унинг тўрт ўгли: Жўжи, Чигатой, Ўктой, Тули ишғол этишган, ўнг томонида машхур саркарда Жаба нўён, Улоқ нўён, бир кўзли Субутой баҳодир, Сакту тиз чўккан ҳолда ўтирардилар. Жаба нўён бундан буёнги хатти-ҳаракат тўғрисидаги ўз фикрини баён қилмоқда эди.

— Туркистон вилоятида Ўтрор кўрғонидек берк ва мустаҳкам кўрғон йўқ, — дер эди у қошларини чимириб. — Уч кундан буён бутун куч-қувватимизни сарф этиб, бир иш чиқаза олмадик. Бу янглиг берк кўрғонларни бир ҳамлада олиб бўлмайду. Қалъа халқи жанговар, ёшлари ўқ отишнинг машқини олган. Булардан ташқари, тахминимча, Инолчиқнинг эллик мингдан ортиқ лашқари бор...

— Эллик саккиз минг, — деб лўқма ташлади Чингизхон.

Жаба нўён гапдан тўхтаб, бош эгиб қўйди-да, сўзини давом эттирди.

— Орий, шундоғ. Қалъа ичида аскар ва халқ кўп. Ҳозир алар кучли қаршилик кўрсатадур, лекин беш-олти ойдин сўнг озуқ-овқатлари тамом бўлгач, қай аҳволга тушишлари маълум. Бу кўргонни қамал қилиб, ишғол этмоқ учун бу ерда юз минг яёв ва отлиқ аскар қолдирсак... Жўжи бирлаи Чигатой жаноблари бул ишга бош бўлсалар, Сақту бир қисм аскар бирлаи Сирдарё бўйидаги қалъаларни забт этмоқ учун юборилса, қолгон қўшин қоон жаноблари ва улуғ нўён Тулихон бошчилигида Қизилқум орқали Бухоро ва Самарқанд устига юрсалар...

— Утрорни мен билан Ўктойга қолдириб кета беринг, бошқалар кўмагига муҳтож эмасмиз, — деб нўённинг гапини бўлди Чигатой. Катта акаси Жўжини кўрарга унинг кўзи йўқ эди. Чигатойнинг мушукниқидек юм-юмалоқ юзи бўртиб, сарғиш кўзлари чақнади. Ундан юқорироқда ўтирган юзи чўзинчоқ, боши кичкина Жўжи укасининг гапини эшитиб қип-қизариб кетди, чунки бу гаи унга қаттиқ ботган эди. Чигатойга тегизиб, бир-икки сўз айтиш учун оғзини жуфтлаб турган эди, Чингизхон Чигатойга ўқрайиб қараб:

— Бас қил, улуғ нўён гапирётганда не қиласен сўзини бўлиб! — деб ўшқирди. Жўжи оғзига келган аччиқ-аччиқ гапларни айтмаганига хурсанд бўлди. Раиғи қумқув ўчган Чигатой тиз чўкиб, отасидан кечирим сўради. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

Еши қирқлардан ошган Жўжи ўзини мустақил тутар, укалари сингари отасига ялтоқланавермасди. У отасининг ўлимини, бутун ҳокимиятни қўлга олиш пайтини сабрсизлик билан кутарди: «Отам суюкли кенжа ўғли Тулини ўз тахтига ўтқазиб кетса керак. Лекин бу нимжон ва иродасиз инимни «гаҳ» деганда қўлимга кўнадиган қилиб оламан, ҳамма ҳокимиятни қўлга киритаман, хушчақчақ, оққўнгил Ўктой эса менинг чизигимдан чиқмайди. Аммо Чигатойни бир ёқли қилишга тўғри келади. Бу тўғрида кейин ўйлаб кўраман», дер эди ичида.

Тулқидек айёр, илондек ҳушёр бўлган Чингизхон сипогарчилик билан қошини чимириб ўтирган тўнғич ўғлига қараб, унинг юзидан кўнглидаги қора фикрларни ўқигандек бўлди. Шунинг учун унга нохушлик билан бир назар ташлаб қўйди-да, рухсат сўраб сўзини давом эттирётган Жаба нўёндан кейин сўзлаганлар унинг фикрини қувватлаб, қўшимча тарада баъзи бир мулоҳазаларини ўртага ташладилар. Сўнгра Чингизхон тирсагини ёстиқ-

дан олиб, қаддини ростлади-да, қизил соқолини сийпаб аста гап бошлади:

— Ҳар бир сўзимни исирга янглиғ кулоқларингизга тақиб олингиз, ҳар вақт биз душмanning эмас, душман бизнинг иродамизга бўйсуниб келган. Бахт қуши доим бизга ёр. Хоразмшоҳнинг қарори билан бўлиниб-бўлиниб кетган бу улуғ ўлка халқини ўз иродамизга бўйсундурмоқ у қадар мушкул эмас. Аммо бу ернинг одамлари жанговар, саркардалари тажрибали. Билишимча, султоннинг уч шерюрак саркардаси бор. Аларнинг бири — Жалолиддин Мангуберди, иккинчиси — Хўжанд ҳокими Темир Малик, учинчиси — Ўтрор ҳокими, Туркон хотуннинг жияни Инолчиқдир. Султон билан Мангубердига қарши Тули билан Жаба нўёни олиб ўзим борурмен. Инолчиқни бир ёқлик қилмоқ учун бу ерда Чигатой билан Ўктойни қолдирурмиз. Темур Малик билан бел олишгани Улоқ нўён билан Сактуни юборгаймиз. Жўжи эса Жанд, Бинокент, Янгикентни қамал қилиб олсин...

Чингизхон Ўрта Осиё шаҳарлари, қалъалари, машҳур саркардалар, қўшин ҳақида анчагина маълумот тўплаган эди. У уйқусиз кечаларда тузиб қўйган режаларини баён қилар экан, ўғиллари ва нўёларини ўз заковати, хотирасининг кучи билан ҳайратда қолдиради.

Кенгаш тамом бўлгач, Чингизхон оёқларининг чигилини ёзиш учун ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ўғиллари ва беклари ҳам аста қўзғалиб, чурқ этмай унинг орқасидан эргашдилар. Чодирлардан ўн беш қадамча нарида, икки ёқдан темир занжирга тортиб боғлаб қўйилган йўлбарс олдида ўн бир-ўн икки яшар бола турар, қўлидаги узун таёқни йўлбарснинг тумшугига нуқиб жигига тегарди, йўлбарс эса ўткир тишларини иржайтириб, кўзларини қисиб ирилларди. Олдинги оёғи билан таёқни ушламоқчи бўлганда, бола ёнидаги қуролли йигитга қараб, қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Чингизхон бола олдида келиб, уни қўлидан ушлади-да, нарироққа олиб кетди. Бола — унинг суюкли невараси, Жўжининг ўғли Боту эди. Қоон неварасини жасур қилиб ўстиришга ҳаракат қилар, унинг йўлбарс билан ўйнашаётганини кўрганда жаҳли чиқиб у ёқда турсин, аксинча, хурсанд бўлган эди. У чўзинчоқ оқ юзли, кўзлари қийиқ неварасини аста етаклаб кетар экан:

— Ўтрор шаҳри ичинда бундан ҳам зўр бир йўлбарс бор, тўрт юз элик элчининг бошини еган, — деди. — Чигатой билан Ўктой амакнинг ўшал йўлбарсини тутиб, занжирга боғлаб келтургайлар.

Ботунинг кўзлари чақнаб кетди:

— Ростданми? Зўр йўлбарсми, а? Бобо, айтинг, уни тезроқ тутиб келсинлар...

— Ул — икки оёқли йўлбарс. Оти Қойирхон. Чигатой амакинг ани тутиб келтирса, занжирбанд қилиб минг оҳангга солгаймиз. Энди бориб ўйна, менинг ишим бошимдан ошиб ётибди.

Орадан уч кун ўтгач, Чингизхон Чигатой ва Ўктойга юз минг аскар қолдириб, ўзи суюкли ўғли Тули ва улуғ нўён Жаба билан Қизилқум саҳроси орқали Бухоро устига лашкар тортди... Қўшиннинг бир қисми Улоқ нўён бошлиқ Хўжандга, бир қисми Жўжи бошчилиги остида Янгикент, Бинокент томон жўнаб кетди. Ўтрор қалъаси остига оқиб келган лойқа дарё тўрт тармоққа ажралиб кетган эди.

Мўғуллар Ўтрорни узоқ қамал қилиб, тинкасини қуриштишга жазм қилганларидан кейин қалъа тагидан узоқроққа кетиб, уни темир халқадек ўраб олдилар. Чигатой аскарларига навбатма-навбат ўз бола-чақалари олдига бориб, бир-икки кун улар олдида тунаб келишга рухсат берди. Мўғулларнинг бола-чақалари хўкиз ва туялар қўшилган узун соябон араваларга тушиб, қўшин орқасидан кезмоқда эдилар. Бўйдоқ чериклар эса ўнта-ўнта бўлиб, теварак-атрофдаги эгалари ташлаб кетган боғларга борар, асалдек ширин мевалар билан қоринларини ва хуржунларини тўлдириб, кечкурун ўрдугоҳга қайтар эдилар.

Ўнбоши Тукчор бошлиқ бир гуруҳ черик боғ кўчаларда санқиб юриб, янги қурилган дарвоза олдида тўхтади. Пахса девор устидан гарқ пишган шафтоли ва олхўрилар кўчага мўралаб турарди. Бир мўғул дарвозани итарган эди, очилмади. Чериклар дарвозани бузиб, боққа кирдилар. Янги солинган айвончада Темиртошнинг онаси малла жойнамоз устида ўтириб, тасбеҳ ўгирарди. Кампир исми аъзамни тилга олиб такрор-такрор дуо ўқир экан, қўрғончам энди темир қўрғонга айланди, ҳеч бир ёв бу ерга киролмайди, деб ўйлар эди. Мўғуллар бало-қазодек қўрғончага бостириб киргач, кампир боши тепасида турган сочлари ўсиқ, хўипасемиз башараларни кўрди. Бошда уларни яъжуж-маъжуж деб ўйлаб, саловат ўқиди. Бироқ бу билан ҳам уларни даф қилолмади.

Мўғуллар орасида ерли халқнинг тилини биладиган қорлиқ йигит бор эди. Ўша йигит кампирга хунук, чўтир юзини ўгириб, хотинларникидек ингичка овоз билан:

— Қорчиқ, сенга қўноқ бўи келдик. Беркитиб қўйгон бовурсоқларингни олиб чиқ, — деди.

Соҳлари пахтадек оқариб кетган кампир кўзларини катта очиб, аграйиб қараб қолди. Қорлиқ йигит ўз буйруғини такрорлагандан кейин кампир ўридан турди-да, чақирилмаган қўноқларни ичида қаргай-қаргай, хужрага кириб кетди. «Агар айтганларини қилмасам, сандигимни бузиб, тўқочларимни битта қўймай олиб кетадилар, ноиложман», деб ўйлади кампир. Ҳаял ўтмай, катта мис баркашга беш-ўнта тўқоч, бир ҳовуч бўғирсоқ, осиб қўйган узумидан икки-уч бошини солиб, уни енги билан ушлаган ҳолда келтириб, «қўноқлар» олдига аста қўйди. Сўнгра яна жойнамоз устига ўтириб, тасбеҳини айлантира кетди. Аммо фикри-зикри паришон бўлгани учун «таҳлил»ни давом этиролмади. Оқар сувда чўмилишни зўр гуноҳ деб билган мўгуллардан сассиқ хид келиб турар, кампирнинг кўнгли ағдарилиб, ўқчигиси келарди.

Узумни нон билан қўшиб чапиллатиб чайнаган аскарларга у нафрат билан қараб, ичида уларга ўлим тиларди. Бир оздан сўнғ, қорлиқ йигитдан:

— Бу тусингни егурлар қойдин келган, бетлари мунча совуқ, ўзлари мунча сассиқ? — деб сўради.

— Эна, алар мўгул, — деб жавоб қилди йигит, нон чайнаб. — Чингизхоннинг чериклари.

— Сен биз каби сўйлайсен, ўзимизнинг уруғ одамига ўхшайсен, алар орасида не қилиб юрибсен?

— Мен — қорлиқ уругидин, — деди йигит узумнинг уругини ерга туфуриб, — бизнинг хонимиз Арслонхон Чингиз бирла Ўтронни қамал қилиб ётир.

— Балога гирифтор бўлгай Арслонхон, — деди кампир титраб-қақшаб, наҳотки мўгул хизматига кириб, ўз ватандошларига тиг кўтарса. Илоҳи, подшоҳнинг жаҳаннам қаърига кетгай!

Кампирнинг бахтига қорлиқ йигит ҳеч нарса тушунмади. Қорлиқ мусулмон эмасди, у арабий, форсий сўзлар аралаштириб гапирилган гапни англай олмасди.

«Қўноқлар» баркашни қуриб, боғ ичига кириб кетишди. Узумларнинг сарасини еб, тўрваларини бўлдирла бошладилар. Кампир ҳам орқаларидан эргашиб боққа кирди. Унинг газиби қайнаб-тошиб турса-да, тишини тишига босиб юрди. Айниқса, олтиндай саргайиб, офтобда биллурдек товланган хусайниларни уза бошлаганларида кампирнинг қовургаси қайишиб кетди. «Ўғлим шўрлик шаҳар қўрғонида бир гужум узумга зор бўлиб ўтирганда, бу қузғунлар ўғлимнинг меҳнати билан етилган узумларни еб роҳат қилаянтилар», деган фикр хаёли-

дан ялт этиб ўтиб, багрини ўртаб юборди. Ташна бўлиб ўтирган ўглини эслаганда хўрлиги келиб кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетди.

Болдек ширин узумни еб, ҳордиқлари тарқаган ва билакларидаги кучга куч қўшилган мўғул йигитлари тўқликка шўхлик қила бошладилар. Қиличларининг дамини, билакларининг кучини бир-бирларига кўз-кўз қилиш учун ёш мева дарахтларини кесишга тутиндилар. Мева дарахтларининг қандай меҳнат билан ўстирилганини билмаган, текин томоқ ейишга одатланиб қолган аблахлар бу бўстон қандай етиштирилди, деб сира ўйламас эдилар.

Ноячадан келган, қўллари узун Туқчор қилич уришда шерикларидан ўта эканини кўз-кўз қилар, йўғон-йўғон шохларни қисқа бир зарб билан кесиб ташларди. У билакдан йўғонроқ бир олхўрини кўрсатиб, қорлиқ йигитга:

— Қани, кучингни кўрсат-чи, — деди.

Қорлиқ тиржайиб, қиличини суғуриб келаётган эди, кампир югуриб келиб, дарахтни тўсди. Бу олхўри дарахтига бултур гайнолу уланган бўлиб, энди авжига кириб келаётган эди. Умрларида бир туп дарахт ўтқазмаган мўғулларнинг аҳмоқона машқини кўрганда кампирнинг юраги алангаланиб кетган эди. Ўз боласидек парварниш қилиб ўстираётган бу дарахтчани кесиш увол эмасми! У орқаси билан дарахтчага суяниб, уни кўкси билан тўсиб тураркан, кўзларида газаб ўти чақнади.

— Исоф, диёнат борми сизларда? — деди кампир титраб.

Туқчор шерикларига қараб деди:

— Шу оғочни кампир билан қаватига човуб ташласам не берурсиз?

Унинг ҳазилкаш бир шериги:

— Онинг оқарган калласини берурмиз, — деди.

Туқчор кампирга яқин келиб, кулиб бокди-да, бирдан чўққайди, шу ондаёқ қилич ҳавода визиллаб, кампирнинг бошини олхўри дарахти билан кесиб кетди.

— Қотирдинг, — деди ҳазилкаш мўғул, — энди билсам, бу қорчиқ етмиш йилдан буён ўз бошини сен учун кўтариб юрган экан. — Сўнг оёғи остидаги оппоқ сочлари қонга буланган каллани кўрсатиб: — Энди манови тарвузни тўрвангга солиб ол, — деб кулиб қўйди.

— Шу тарвузни сенга сийлов қилдим, — деди Туқчор қиличчининг қонини кампирнинг кўйлагига артиб.

Мўғуллар бир-бирлари билан ҳазиллашиб, қўрғонча-

га кирдилар-да, кампирнинг сандигини титкилаб, бўғир-соқлари, тўқочлари билан тўрваларини тўлдирдилар, бисотидаги кийимлари, тобутим устига ёпилар, деб қўйган мурсакларини олдилар, айвон тўридаги малла жойнамозни йиртиб, оёқларига пайтава қилдилар.

XII

Мўгуллар теварак-атрофдаги боғларнинг узумларини чугурчиқдек талаб, маза қилиб ётганларида, қамалда қошлар бир шингил узум, бир дона олмага зор эдилар. Улар қўрғон тепасидан узоқдаги боғларга қараб, кўнгиллари суз кетар, оғизларининг суви келар эди. Бир неча таваккалчи йигит ҳақимдан берухсат ярим кечада дарвозадан чиқиб, яқин орадаги боғлардан узум, олма олиб келмоқчи бўлишди. Улар қошларини тўлдириб, териларига сиғмай, олма-узум олиб келаётганларида мўгуллар ушлаб олдилар-да, қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини қўйиб юбордилар.

Шундан кейин ишнинг кетини ўйламайдиган таваккалчиларнинг ҳафсалалари пир бўлиб, иккинчи марта бу ишни қилмайдиган бўлишди. Аммо қўрғон ичида галла, сув ҳали мўл-кўл эди. Ҳимоячилар жуда кўп қўй ва қорамолни қўрғон ичига ҳайдаб кирган, совуқ тушиши билан уларни сўйиб, тузлаб, ислаб олишган, аскарлар ҳам озиқ-овқат, сур гўшт билан яхши таъминланган эдилар. Бироқ отлиқ аскарларнинг ем-хашаклари борган сари камайиб, юракларга гулгула сола бошлади. Мўгуллар дастлабки ҳужум вақтида ичига нефть солинган кўвачалар ва ёниб турган ўқларни отиб, бир талай пичан гарамларини ёндириб юборган эдилар. Шундан кейин химоячилар хашак ва бедани эҳтиёт қилиб сақлайдиган бўлдилар.

Бир вақтлар Абдумажид уста қўлида халфалик қилган Қутлуқхожа узангисозлардан тузилган аскарий қисмга бошчилик қиларди.

Ўз вақтида у барваста, хушчақчақ, юракли йигит эди, ёшлигида ўз маҳалласидаги болаларга бош бўлиб, уларни қўшни маҳалла болаларига қарши «уруш»га олиб борар, ҳар вақт буриш қонаб, пешонаси гурра бўлиб қайтарди. Юзбоши сайлаш керак бўлганда, узангисозлар, бу мансабга Қутлуқхожа муносиб, деган эдилар. Бироқ ёши ўттиздан ошган бўлса ҳам қуюлмаган, ёшлик гўрури бошидан кетмаган эди.

Мўғуллар истилосидан сўнг Қутлуқхожанинг хушчақчақлиги йўқолиб, юрагига қил сиғмайдиган бўлиб қолди. Мамлакат бошига келган фалокатни у ўз бошига тушган фалокат деб билар, юрагини эзиб турган гамдан ўзини ҳеч чалгита олмас эди. Овуниш учун бошқа восита тополмай, зўр бериб ўчини майдан олар эди. Бора-бора ичмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Баъзи бир ғаламис йигитлар уни уйларига чорлаб, мусаллас қўйиб беришарди-да, навбатчиликдан қутулиб, уйларига жўнаб қолишар ва шундан сўнг ҳафталаб ғойиб бўлиб кетишар эди. Қўрғоннинг Қутлуқхожа қисми турган жойида баъзан саксон-тўқсон киши ўрнига саккиз-тўққиз йигит қолар эди, бошқалар бозорларда санқиб юрар, уйларидан бери келмас эдилар. Мўғуллар ҳужумни тўхтатиб қўйганларидан кейин қўрғон ҳимоячилари беғам бўлиб қолишган эди. Қутлуқхожа эса уззукун маст бўлиб юрарди. Агарда ичишга май топилмай қолса, йигитларидан меҳмон қилишни талаб этар ёки мусаллас топдириб келар эди.

Бир кун Сўфи дарвозаси устида Қорача Ҳожиб, Темиртош, Қутлуқхожа учовлон душман жабҳасини кўздан кечириб туришган эди. Узокдаги бедазорда бир гуруҳ пиёда мўғул аскарлари қўрғон томон келаварди. Қўрғон устидагилар ўқ-ёйларини шайлаб, уларнинг яқинлашишини кутиб турдилар.

— Шошманглар, мен йигитларим бирла дарвозадан чиқиб алар бирла савашурмен,— деди Қутлуқхожа Темиртошга яқинлашиб. Унинг оғзидан гуркираб май ҳиди келарди.

— Қўй, шу ниятингдан кеч,— деди Темиртош хўмрайиб.— Яхшиси, аларни шу ердан туриб ўққа тутгаймиз. Дарвозадан чиқиб савашмоқнинг лузуми йўқдир.

— Биз ҳам ёвга мард эканлигимизни кўрсатиб қўйлик-да. Юраги дов бермаганлар шунда қола берсин, ammo биз чиқурмиз.

— Ўқ ва қилич захми ва зарбини кўрмаган йигитнинг мақтанишини қаранг,— деди Темиртош Ҳожибга истехзо билан.

— Майли, чиқиб савашиб кўрсин,— деди Ҳожиб бепарволик билан.

Сўфи дарвозаси Қорача Ҳожибнинг булжори бўлиб, Қутлуқхожа кўл остидаги қисм унга тобе эди.

Дарвозабон отнинг калласидек келадиган бурама қулфга узун калитни солиб анчагача буради-да, дарвозани очди.

Эдлик-олтмиштача йигит ўқларини ёй устига қўйиб

бравердилар. Кеч куз бўлса ҳам юпун кийинган йигитлар енгил қадам ташлаб, мўгулларга яқинлашавердилар. Юз кадамча қолганда бараварига ўқ уздилар, мўгуллардан уч-тўрт киши йиқилди. Мўгуллар ҳам ўқ отиб, ўтрорликдан уч-тўрттасини қулатдилар-да, орқаларига қарамай қочдилар. Қизишиб кетган хунармаңдлар, душманининг ҳийласини пайқамай, уларни қува кетдилар.

Қўрғон тепасида турган Темиртош типирчилаб қолди.

— Вой, тентаклар-эй, ҳозир пистирмага дуч келадурлар!

— Вой, аҳмоқлар, тўғри ўлимнинг оғзини кириб кетаётганларини пайқамайдурлар, — дди кулиб Ҳожиб.

Темиртош шошиб пастга тушди-да, дарвоза яқинидаги карвонсаройда турган отлик аскарлар олдига борди. Ўз бўлукидаги йигитларни отлантириб, дарвозадан чиқди. Аскарларнинг олдига тушиб олиб, қиличсини ялангочлади. Шу пайт Қутлуқхожа йигитлари устига бир гуруҳ суворий мўгул от қўйиб келаётган эди. Темиртош отнинг бошини қўйиб юборди. От жанг ҳидини пайқаб, қаттиқ кишнади-да, қулоғини чимириб, ўқдек учиб кетди. Мўгуллар узангисозларни қуршаб, уларга ҳамла қила бошладилар. Темиртош яқинидаги бир мўгулни мўлжалга олиб, ўнг томонидан от солди, етиб бориб унинг чап елкасига қилич урди, мўгул икки нимта бўлиб, отининг оёғи остига тушди. Темиртошнинг аскарлари камондай эгилиб, мўгулларни чап томондан ўраб, чопқилай бошладилар. Мўгуллар бир оз чопқилашиб, отларининг бошини орқага бурдилар. Темиртош уларни қувмасдан, дарҳол чекинишга буйруқ берди. Кўзлари мошдек очилган узангисоз йигитлар ярадорлар ва ўлганларни кўтариб, шоша-пиша дарвоза томон югурдилар. Қутлуқхожа бошидан қилич еб ўлган, бош суяги икки палла бўлган эди.

ХИИ

Ташқарида қор бўралаб ёғиб турар, аммо Бугроҳожининг дарчаси қия очик, меҳмонхонаси иссиқ, уйнинг тўрт бурчагига қўйилган тўрт манқалда ҳидсиз саксовул кўмир бозиллаб ётар, меҳмон билан мезбон дастурхон устида ўтирарди. Ҳожини қўлидаги қаламтароши билан олма артиб, меҳмон олдидаги ликопчага палахса-палахса қилиб тўғраб қўярди. Олманинг хушбўй ҳиди меҳмонхонани тўлдириб юборган эди.

— Ҳай, ҳай, бўстонларнинг ҳиди келиб кетди, — деди

Бадриддинхожа бир бўлак оппоқ олмани огзига солиб.—
Таингрининг қудратига ақл бовар қилмайди.

— Ертўлада олма кўп, тортинмай олаверинг.

— Бу янглиғ ноз-неъматнинг ҳозир баҳоси йўқ, ол-
тунга тополмайсен. Менинг сандиқдаги олмаларим тамом
бўлди.

Гап айланиб бозордаги нарх-наво устига кўчди. Ҳожа
арпа-бугдойнинг нархи ошиб, тилла-кумушнинг қадри
тушиб кетганини гапирди:

— Ҳадемай элда қаҳатчилик бўлгай,— деди қалам-
тарошини ёнчигига солар экан.— Анга етурким, фақир ва
мискинлар ит-эшақ гўштин егайлар.

— Ўтрор қалъаси ичида озуқа кўп. Чериклар ҳам бир
йиллик ошлигини гамлаб олган,— деди Бадриддин гўё озиқ-
овқатнинг кўплигидан норози кишидай тумтайиб.

Мезбон қип-қизил юзини ўраб олган оппоқ чанбар
соқолини силаб, ўйланиб қолди.

— Қамал чўзилиб кетса, қоон кўшини ошлиқсиз
қолур,— деди у ташвишланиб.— Ҳар нима қилиб бўлсада,
Ҳожибни тезроқ қўлга олиб, таслим бўлмоққа даъват
атмоқ лозим.

— Ҳожиб куни кеча каминадан икки юз олтун қарз
сўраган эрди, эртага берурмен деб ваъда қилдим,—
деди Бадриддин қора мийиқлари остида кулиб.

— Қанча тиласа бering, менинг ҳисобимдан бера-
веринг.

— Албатта, амрингизни бажо келтирурмен,— деди
хожа бош эгиб.— Кеча Ҳожиб менинг уйимда меҳмон
эди. Гап устида шу маҳалгача ҳеч кимарсага айтмаган,
ҳатто Инолчиқдин ҳам пинҳон тутган бир сирини менга
айтди. Инолчиқ ўлдиртирган элчилар орасида Ҳожибнинг
тоғайваччаси Бердиниёз Хивагий ҳам бор эркан.

— Э, Хивагий анинг қардоши эрканму? Қизик! Аммо ле-
кин бу шундоғ бир кашфиётки, андин фойдаланмоқ зарур.

— Мен анинг юрагига ўт солиб қўйдим. Қонга қон
олмоқ ҳам фарз, ҳам қарздур, деганимда, анинг кўзлари
ёниб кетди. Билишимча, ўзи калтафаҳмроқ йиғитга
ўхшайдур.

— Қанча калтафаҳм бўлса, биз учун шунча яхшидур,—
деб унинг гапини бўлди мезбон.— Қўлга қўндириб олмоқ
осонроқ бўлур.

— Калтафаҳмлигин андин билдимки, бу ерга қоон
лашқари етиб келмасдин уч кун бурун икки юз олтунга
бозордан икки черкас қизни сотиб олмиш. Фалокат қуюни
келаётганда қаю ақлли одам бул ишни қилур? Ўзи Гур-

ганждан икки мулозими, уч хизматкори, ошпази, баковулин олиб келмиш. Қамал вақтида буларни боқиб ётмоқ осонму?

— Майли, қўяверинг. Агар ани ўз измимизга солсак, повкар-чокарлари ва жорияларини боқмоққа қўмаклашур-миз, — деди Ҳожи мийигида қулиб.

— Яна қизиқ бир гап бор, — деди меҳмон муҳим бир нарсани айтаётгандек шипшиб: — Мунажжим Абдусафий ўз дўстларига: ҳозир Миррих юлдузи гарб соридир, гарбдин уруш қилгонлар енгилур, деб айтибдур. Савдогарлар орасида анинг сўзи шое бўлмиш.

— Бу яхши гап. Имкони борича ани халқ орасида тарқатмоқ лозим.

Бугроҳожи айтгандек, қўрғонни қамаб ётган мўғулларнинг аҳволи кундан-кун оғирлашарди. Улар уч ой ичида теварак-атроф қишлоқлардаги галлани еб, сигир-қўйларини сўйиб тамомладилар. Мўғуллар ўрдугоҳида озиқ-овқат, ем-хашак танқис бўлиб қолди. Тўғри Арс ва Сир дарёларида балиқ мўл, қиргоқлардаги тўқайларда илвасини кўп эди. Бироқ мўғуллар балиқ ва ов қушининг гўштини емас, уларни макруҳ деб ҳисоблар эдилар.

Чигатой ўз аскаридан кўра шаҳар ичидаги хиёнатчиларга кўп умид боғлар эди. Бугроҳожининг одамлари унинг хатларини ўққа ўраб, белгили жойга отар эдилар. Мўғуллар бу хатлардан шаҳар ичида бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиб турардилар.

Темиртош баъзан ўз йигитлари билан дарвозадан чиқиб, душманга ташланар, гоҳо мўғуллардан асир ҳам олиб қайтар эди. Душманнинг ниятидан хабардор бўлиб туриш учун асир олиш керак-да. Мўғуллар ҳам шаҳарга киролмай қолган мўътабар одамлардан бир нечасини гаров тариқасида ушлаб туришарди. Ўша маҳал одатига мувофиқ, ҳар икки томон асирларни ўз одамларига алиштириб олар эдилар.

Алиштирилганлар орасида Темиртошнинг боғ қўшини — савдогар Бузрукхожа ҳам бор эди. Шаҳар дарвозаси ёнида Темиртош у билан саломлашиб:

— Қандай қилиб мўғул илкига тушиб қолдингиз? — деб сўради.

— Сотиқ-савдо қилайин деб Хўжаид борган эдим, — деб гапга тушиб кетди оппоқ соқоли кир бўлиб кетган рангпар савдогар. — Бағоят фойда кўрдим, вале кеч қолдим. Мўғуллар мендин олдинроқ бу ерга келиб етибдурлар. Ўз боғимда беркиниб ётдим, аммо қутулиб бўлмади, ёғи илкига тушдим. Мени ўлдирмоқчи бўлдилар. «Ярмоғим

бор, олтуи бергайман», тедим. «Ўтрорда олтунинг борму?» тедилар, «бор», тедим. Мени ўлдирмадилар, иззат-хурмат бирла соқладилар. Ярмоги, куч-қуввати йўқ одамларни мўгул ўлдирди...

Кўндан бери таниш-билишларини учратмаган савдогар тинмай гапирар, кўнглини бўшатишга шошиларди. Бироқ Темиртошнинг хаёли паршон, савдогарнинг гаплари у қулогидан кириб, бу қулогидан чиқиб кетар эди. Унинг эс-хуши онасида, онасини боғда қолдириб келгани учун доим пушаймон ер: «Ўз ҳолига қўймай, шаҳарга олиб кирсам бўлар экан», деб хафа бўларди.

— Менинг кампир онам дунёда борму? — деб сўради у юрагини ҳовучлаб.

Савдогар иккиланиб туриб:

— Улим барчанинг бошида бор, ўглим,— деди.— Мўгул бадбахт кампирни чолиб ташлади. Мен жанозасини ўқиб, ерга бердим.

Кейинги сўзлар Темиртошнинг қулогига кирмади. У сочларини юлқиб йиглай бошлади. Савдогар ух тортиб, шерикларига етиб олиш учун югурди.

Шу кундан бошлаб Темиртош камгап бўлиб, юраги тошга айланди. У ўз йигитларини бошлаб кечалари дарвозадан чиқиб мўгуллар билан чоқилашар, асир олиб келиб, қисқача сўроқ қиларди. Жавоб беришни истамаган мўгулларни аямай чолиб ташлайверарди.

XIV

Инолчиқ қабулхонасида мунажжим Абдусафийни сабрсизлик билан кутарди.

Уч ой ичида ҳокимнинг кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган. У баъзан тонг отгунча қўрғон тепасида айланиб, навбатчиларга кўз-қулоқ бўлиб юрар эди. Ўқтин-ўқтин кўшин сардорлари ва жанг кўрган оддий аскарларни, шаҳар улуглари, хунармаид оқсоқолларни тўплаб кенгаш ўтказарди. Бугун шу хонада катта кенгаш ўтказилган, ҳар дарвоза ва минора, қўрғон қисмлари сардорларининг маърузаси тингланган, уларга йўл-йўриқ кўрсатилган, булжор аҳли ўртасида қаттиқ низом ва тартиб ўрнатиш ҳақида гапирилган эди. У ҳозир ҳам ўзини кенгашда ўтиргандек ҳис этиб, баъзи муҳим масалалар устида бош қотирар: «Ҳай аттанг, хотирдин фаромуш бўлибдир», деб қўяр эди.

«Асли шаҳар йигитларига бир кишини бош қилиб қўйилса, яхши бўлар эди,— деб ўйларди у,— бу ишга Темиртошдай киши муносиб. Ўзи хунармаидлардан чиқ-

қан, уларнинг тилини билади, бир ёғи қаттиққўл йигит, хунармаид йигитлар ўртасида тартиб жорий қилиб, бебошларни жиловлаб ола билади».

Мулозим келиб мунажжимнинг кутиб турганини айт-гач, хаёли тарқалиб ўзига келди-да, қилич осган камарини тўғрилаб қўйди.

Эшикдан тишлари тушиб, лаблари ичига кириб кетган, кампирдаҳан, загча кўз бир чол кириб таъзим қилди. Инолчиқ ўрнидан туриб, у билан қўл бериб кўри-шаркан:

— Э, келинг, мунажжимбоши, соғ-саломат юрибдир-сизму? Кўндан буён кўрмоққа муштоқмиз, — деди ҳаддан зиёд сертакаллуфлик билан.

— Алҳамдилилло сояи давлатларида... соғ-саломат юрибдурмиз, дуойи жонларини қилиб...

— Саломат бўлғайлар. Қани, марҳамат, тўрга чиқ-синлар.

Дастурхон устида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Мунажжим тинчиб, ўзини босиб олгандан кейин Инолчиқ тўсатдан:

— Миррих юлдузи бу айёмда гарб соридур, — деб қолди. — Қимик гарб томондин уруш қилса голиб бў-лур, — деди шумнафас мунажжимга кўзини қаттиқ ти-киб, Абдусафий унинг кўзидаги ифодани, тошдек қотиб қолган юзини кўриб капалаги учиб кетди. «Менинг гап-ларим ҳокимнинг қулогита етибди. Халқни саросимага солганим учун мени жазолайдиганга ўхшайди. Ҳозир жал-лодни чақириб қолса ажаб эмас, ё раббий!» деди ичида.

— Албатта, хм, — деб томоғини қириб қўйди у мур-дадек оқариб кетган юзини Инолчиққа ўгириб, — албат-та... Масалан... Миррих осмоннинг гарбий уфқида... ал-батта мўғуллар енгилгусидур. — У даг-даг титрар, тили калимага келмас эди.

— Бу сўзингиз ҳикматлидур, — деб уни тинчитмоқчи бўлди ҳоким. — Рост айтдингиз. Миррих гарб соридур...

Мунажжим ҳокимнинг қўлидан бир пиёла шароб ич-гандан кейин ўзини босиб олди. Хайрлашиб чиқиб кета-ётганда ҳокимнинг бир мулозими унга янги тулки пўстин кийгизиб қўйди.

— Жанобларига арзимас совғамиз, — деди Инолчиқ қулимсираб. — Дуойи жонимизни қилиб, кийиб юрсинлар.

— Мингдан-минг раҳмат. Бошим осмонга етди, сиз-нинг ҳар бир сўзингизни қулогимга исиргадек тақиб олдим.

Шу воқеадан кейин халқ орасида, юлдузлар галаба-

дан башорат берибди, мунажжим шундоғ айтибдурлар, деган хушхабарлар тарқала бошлади.

* * *

Кечга яқин Инолчиқ Қорача Ҳожиб билан бирга кўрғон тепасида айланиб юарди. Икковлари пўстинга ўралиб олган, шимол томондан совуқ ел эсиб турар эди. Ғарб томонга оғиб, совуқ нурларини сочаётган қуёш ёруғида мўғуллар ясов тортаётган эдилар. Улар борган сари кўнайиб борар, ясовнинг бир учи уфққа бориб тақалгандай кўринарди. Мўғуллар орасида бошланган ҳаракат кўрғон тепасидагиларнинг диққатини жалб этди. Узоқдан туриб қараган киши улар юз эллик мингтача бордир, деб гумон қилиши мумкин эди. Аслини суриштирилса, Чигатой буйруғи билан мўғуллар наमतдан ўнг минглаб «одам» ясаб, уларни отларга миндирган эдилар. Ясовдаги черикларнинг қарийб ярмини шу наमत аскарлар ташкил қиларди. Бу — ғанимни кўрқитиш, лашкарларни кўй қилиб кўрсатиш, юрагига ваҳима солиш учун ишлатиладиган найрагларнинг бири эди.

Мўғул сафлари олдида икки отлиқ пайдо бўлгач, улар шундай қаттиқ сурон кўтардиларки, ер-кўк ларзага келгандай бўлди. Бу сурон кўрқоқ, қарорсиз бўлган кишиларнинггина юрагига гулгула соларди, аммо у Инолчиққа хужум даъват қилувчи бурғу овозидек эшитилди. Бироқ у мўғулларнинг бу найрагини билмагани учун: «Ростдан ҳам мўғуллар беҳисоб экан,— деб ўйларди.— Шунчалик катта кўшинни бу ерда банд қилиб туришнинг ўзи катта гап. Сон-саноқсиз кўшин биз билан овора бўлиб турса, султон билан Мангуберди Мовароуннаҳр ва Шимолий Эронда талай кўшин тўплаш имкониятига эга бўларди. Душманни шу ерда мумкин қадар узоқроқ банд қилиб туриш, унинг сафини сийраклаштириш бизнинг бурчимиз. Ҳар бир одамнинг бошида бир ўлим бор, бас, шундай экан, мардлик билан ўлиш керак».

Мўғулларнинг сурони Қорача Ҳожибнинг хаёлхонасида бунга зид бўлган фикрларни уйғотди: «Ўхў... Мўғулнинг лашкари сон-саноқсиз, куч-қудрати бениҳоя экан-ку! Шундай катта кўшинга қарши урушиб бўлади-ми? Бизни улар чувалчангдек эзиб ташлайдилар. Бас, шундай экан, қаршилик кўрсатишнинг нима маъноси бор?»

Шу пайт тутун чиқариб сасиб келаётган ёндирувчи ўқ уларнинг оёғи остига келиб тушди. Инолчиқ упука этигининг пошпаси билан ёна бошлаган ўқни эзгилаб ўчирди.

Кўп ўтмай, кўргон тагидаги уй устига пилиги сасиб келаётган кувача тушиб ёрилди-да, ичидаги нефти ҳар ёққа сочилиб ёна бошлади, томдаги пичанни ўт олди. Уй эгаси — соқоли оппоқ чол ўтни аранг ўчирди.

— Мўгул зангар тек ётмай, хитойдин кўп нарса ўрганган экан, — деди Инолчиқ ўйланқираб. — Биз эса курук лоф уриб юрган эканмиз.

— Рост, — деб Ҳожиб унинг гапини тасдиқлади. — Мўгул биздин кучли, черики бизникидан кўп эркан.

— Кўп бўлса доғи урушамиз, оз бўлса доғи! Қул бўлиб яшамоқдин ўлган яхши.

«Бу мутаассиб одамга сўз уқтириб бўлмайди. Ўлса ҳам таслим бўлмайди, ўзи ҳам нобуд бўлади, бизни ҳам жувонмарг қилади», деб ўйлади Ҳожиб бош чайқаб.

Орадан кўп ўтмай, мўгуллар кўргонни тошбўрон қилишга киришдилар, узоққа отадиган оғир камонлардан ўқлар ёғила бошлади. Тошларнинг кўргон кунгураларига тегиб гумбурлаши, саросимадан фойдаланиб дарвоза остига келиб қолган мўгулларнинг даҳшатли сурони, ноғораларнинг тарақлаши, карнайларнинг гат-гати ҳавони ларзага келтирди. Кўргон ҳимоячиларига мўгулларнинг жанг русуми таниш бўлиб қолган эди. Улар дарвоза тагига тўпланиб, ҳимоячиларни чалғитишларини, пусиб ётган ҳужумчилар бошқа жойда кўргон тепасига чиқиб олишга уринишларини билар эдилар. Шу сабабдан, ҳамма жойда мудофаачилар мўгуллар ҳужумини қайтаришга шайланиб турдилар. Баъзи жойларда кўргон тепасига чиқиб олган мўгуллар билан қўл жанги бошланди, ҳар икки томондан бир талай одам ўлди. Мўгулларнинг бир қисми настга қулатиб туширилди. Бироқ дарвозалар олдида сурон тўхтамади.

Инолчиқ настга тушиб, дарвоза олдида келди. Шу пайт унинг олдида ранги заъфарон, юз-кўзи чанг, кийимларига тупроқ теккан бир йигит келиб, салом берди-да, ҳовлиқиб:

— Ер остидан дукурлаган овоз эшитдик, — деди. — Бозор боши томонидин.

— А? Дукурлаган овозлар? Буни қаранг-а? Шу нарсани хотирдан фаромуш этибман. Ҳой, Темиртош, бу ёққа!

Дарвоза олдида йигитлари билан турган Темиртош унинг олдида чошиб келди.

— Дарҳол дарвозалар яқинидаги маҳаллаларда навбатчилик қилаётган йигитларга хабар қил, ухламасинлар, сергак бўлиб турсинлар! Сен ўзинг йигитларингни бошлаб, шаҳар айланиб юр. Қаерда кўрсичқон кўринса, ўлдиравринглар!

Инолчиқ дарвозалар яқинида чуқур ертўлалар қаздириб, у ерга навбатчилар қўйган эди. Буларнинг вазифаси доим кулоқ солиб ўтириш, агар ер остидан бирор овоз эшитилса, чиқиб дарҳол хабар беришдан иборат эди. Мўгуллар аксари ер остидан нақиб (лаҳим) қазиб, шахарга кириб олар, ўз аскарларига дарвозани очиб берар эдилар. Хитой усталари белдорларга ишбошилик қилар, қўлларидаги қибланомага¹⁴ қараб, қаёққа қараб қазишни кўрсатиб турар эдилар...

Дарвоза яқинидаги бозор майдонида йигирма чоғлик қуроли йигит катта тўнкани ёқиб, унинг атрофида исиниб ўтиришарди. Ун тўрт қули ой осмонда жилмайиб турар, янги ёққан қор томларда қўкиш тусга кириб товланарди. Читирлаб ёнган оловнинг қизил шуълалари йигитларнинг бетларида, ўтга тугилган кафтларида акс этар, уларнинг оғзидан чиққан буг эса гулхандан кўтарилган тутун билан қўшилиб кўкка юксаларди. Қалин кийиниб, ёнларига қилич осган, соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан хунарманд йигитлар ҳар вақт ёшларни қизиқтирган мавзу устида: қизлар, қаллиқ ўйини, янги уйланган йигитнинг роҳати тўғрисида гаплашиб ўтирар эдилар. Фақат ўрта ёшли, мош-биринч соқолли одам — уларнинг ўнбошиси суҳбатга аралашмас, гўё: «Майли, гапираверинглар, менинг ёшимга етиб, тўртта болали бўлгандан кейин бошқача сайрайдиган бўлиб қоласанлар», дегандек мийиғида кулиб қўяр эди.

Шу пайт улардан юз қадамча нарида, майдоннинг қоронғи бурчагида катта ўранинг оғзидек келадиган жой қимирлаб ўпирилиб туша бошлади, кейин ўра пайдо бўлди. Олдин афт-ангори сарғайиб кетган бир мўгул аланглаб, ҳар ёққа қаради-да, кейин бошини ичкари тортиди. Тўлин ой булут орқасига яшириниб олди, атрофни қоронғилик босди. Мўгул аскарлари бирин-кетин нақибдан чиқа бошлашди, қиличларини қўлга олиб, гулхан атрофида бамайлихотир ўтирган йигитлар томон пусиб келаверишди. Шу пайт ой булутлар орасидан чиқиб, теварак-атрофни ёритиб юборди, мўгуллар эса ер бағирлаб ётиб олишди. Гулхан ёнида ўтирган ўнбоши бир нарсани сезгандай орқасига ўгирилиб қаради-ю, йигирма қадамча нарида илондек судралиб келаётган мўгулларни кўриб, қилични қанидан олди, ғалати овоз билан:

— Туринглар, ёв келди, қилич яланғочланг! — деб бақирди.

Йигитларнинг баъзилари шошиб, нима қилишларини билмай қолдилар, хушёрроқлари қилич ёки кистанлари¹⁵.

ни кўтарган қолда сурон кўтариб ёв устига ёлирилдилар. Булутларга ястанган ой бир-бирига пала-партиш қилич солаётган, урушаётган, бўғишаётган одамларни ҳайрат билан томоша қилаётгандай эди. Борган сари кўпаяётган мўғуллар бирпасда беш-ўн кишини ер тишлатиб қўйдилар. Ҳеч нарсадан хабари бўлмаган маҳалла аҳолиси кўчага чиқиб, нима қилишини билмай турар, хотинлар дод-вой қиларди. Ҳамма, мўғуллар дарвозалардан шаҳарга кирибди, деб ўйлаган эди.

Темиртош шовқин-суронни эшитиб, қилич яланғочлади-да, бўлукни эргаштириб, жаиғ бўлаётган ерга от чоптириб келди. Унинг йигитлари мўғулларни ўраб олиб, бошларида қилич ўйната бошладилар. Ўртада қолган ўн чоғлик қосиб йигитлар ҳам ўзларини ўнглаб олиб, саросимага тушган мўғулларни уриб йиқита бердилар.

Бу орада маҳалла аҳолиси нақибнинг оғзини топиб, у ердан бош чиқарган мўғулларни уриб йиқитаверишди. Бир тақачи чол гулхан қалади-да, уйдан катта бир темирчи даммини олиб чиқиб, нақибнинг ичига тутун юборди.

— Мўғул бадбахт энди бўғилиб ўлади,— деб кулди у хириллаб. Бироқ айёр мўғуллар дуд йўлини тўсган бўлсалар керак, тутун қайтиб чиқа бошлади.

Оғликлар ва хунарманд йигитлар мўғулларни бирпасда қириб ташлашди, фақат биттасигина омон қолган, у орқасини деворга тираб, узун қиличи билан ўзини ҳимоя қилар эди. Темиртош отдан тушиб, унинг олдига келди. Афтидан, юзбошига ўхшаган бу новча мўғулга тикилиб, ўнг қўлининг муштини биқинига тираганича қоп-қора соқолини чимдиб туриб:

— Кел, қиличбозлик қилайлик — деди.

Унинг кўзларидан нафрат ва адоват учқунлари сачрар эди. Қиличбозликда тенги бўлмаган Темиртош биринчи тўқнашишдаёқ рақибининг кучли ва чапдаст эканини пайқади. Бироқ мўғулларга қарши юрагида ёнган адоват ўти унинг кучига куч қўшар эди. У ҳар сафар бирорта мўғулни чопиб ўлдирганда: «Эҳтимол, онамни ўлдирган шу аблахдир», деб ўйлар, юрагидаги алам ўтининг тафти пасайгандек бўларди. Новча, қўллари узун мўғул йигитга биринчи қарашдаёқ: «Онамни шу аблах ўлдирган чиқар», деган фикр Темиртошнинг хаёлидан ўтди.

Юзбоши тисарилиб туриб, Темиртошнинг бошига қилич солди. Темиртош усталик билан бу зарбани даф этиб, қиличининг учи билан унинг юзини яралади, мўғулнинг юз-кўзи қонга бўялди. Мўғул худди яраланган йўлбарседек инграб, тишларини гичирлатиб, рақибни ус-

тига ташланди. Дунёда ўч олишдан бошқа нарсани унутган Темиртош ўзини босиб олиб, сафроси қайнаб кетгандан янглиш ҳаракат қилаётган душманини деворга тираб қўйди. Теварак-атрофини ўраб олган йигитлар қийқиришиб, томоқларидан турли товушлар чиқариб, уни олқишлардилар. Ҳар гал Темиртош мўғулнинг зарбасини усталик билан қайтарганда, дўстлари энгилланиб нафас олишарди. Шерикларининг хайрхоҳ назарлари Темиртошнинг юрагига далда берар, аммо бу маънавий куч мўғулнинг юрагини бўшаштирар, руҳидаги оловни сўндирарди. Темиртош қўлай пайт топиб туриб, бир зарба билан рақибининг кўлидаги қиличини ерга тушириб юборди-да, дўстларининг олқишлари остида унинг калласини шартта танидан жудо қилди.

Бу вақтда маҳалла аҳолиси ҳовуздан кўза-кўза сув келтириб, нақибга қуяверди, мўгуллари у ердан қочиб юборди.

XV

Қиш қартайиб, ўз ўрнини, баҳорга ташлаб кетгиси келмай, захрини сочар, айниқса, кечалари қутуриб, кундуз куйи сал-пал эриган ерни музлатиб чиқарди. Совуқ очлик билан биргалашиб, камбағал-бечораларнинг ёстигини қуритар, бутун бошли уйларини ҳувиллатиб қўяр эди.

Савдогарлар, қаллоб одамлар ерда ётиб могор хиди уриб қолган ортиқча дон-дунларини, хатто ҳовузаларидаги саргайиб қолган сувларини косалаб сотар, халқнинг бошига тушган фалокатдан фойдаланиб, давлат орттирар эдилар.

Темиртош бу очкўз, қаллоб одамларни кўрганда қони қайнаб кетар, уларни чошиб ташлагиси келарди: «Биз жон бериб, жон олаётганимизда бу одамлар доиларини марваридга, қуртлаган сувларини кумушга айлантираётирлар, бўйнига қилич уриш керак буларнинг!» деб гижинарди. Бироқ унда ҳеч қандай ҳуқуқ йўқ, тирсагини тишлашга озги етмас эди.

Бир куйи қалъа бурчидан туриб, бошлиги Қулназар билан бирга душман жабҳасини кўздан кечираётганда:

— Ташқаридаги ёвдин ичкаридаги душман хатарлироқ, — деб қолди. — Мўгулларнинг не иш қилаётганини кўриб турамыз, аммо ичимиздаги ёвнинг не иш қилаётганини билмаймыз.

— Рост айтасен, — деди Қулназар унга ўгирилиб. — Молнинг оласи ташида, одамнинг оласи ичида, деб бе-

корга айтмагонлар. Сендан яширатурган сиррим йўқ: Ҳожибдин гумоним бор. Зоҳирда бизга содиқ кўринса-да доғи қўйнида тош олиб юратурганга ўхшайдур. Сен майда қаллобларни, савдогарларни айтасен. Аларни ҳозирча қўйиб тур, аввал илоннинг бошини янч, думи ликиллай берса-да, кўп зарар етказолмайдур.

— Қорача Ҳожибнинг хиёнат кўчасига кирганини қайдан билдингиз?

— Мен, билдим, деб айтганим йўқ. Гумоним бор, дедим, Анинг оёқ ташлашидин шубҳаланамен. Кечалари қаерларгадир бориб, кимлар бирла оғиз ўнишиб юргонин билурмен...

— Андоқ бўлса, ҳоким жанобларига бул ҳақда хабар бермоқ лозим...

Изгиринда униқиб кетган, томоғи қўшдан чиққан хўкизнинг бўйнидек буришиб, осилиб-осилиб тушган Қулназар ҳорғин кўзларини кўтариб, Темиртошга қаради:

— Бу фикр менинг ҳам ақлимга келган эрди, аммо уриниб бир иш чиқара билмадим...

Бундан икки кун илгари Қулназар мингбоши ҳокимнинг олдига бориб, ўзига тегишли булжорда ишлар қандай кетаётганидан ҳисоб бергандан кейин Қорача Ҳожиб тўғрисидаги шубҳаларини унга айтган эди.

— Менинг одамларим Ҳожибнинг Бугроҳожи эвина туи қоронғисига бориб, бир печа бор меҳмон бўлиб келганини айтдилар. Нияти яхши бўлса, қоронғида, киши билмас бировникига борадурму? Қўрқоменки ҳожишикида хиёнат ўрмагучлари хиёнат тўрини тўқиб, бизларни домларига илинтирмоқчилар...

Қулназар Қорача Ҳожиб ва Бугроҳожи тўғрисида эшитган, билганларини гапириб хиёнатнинг олдини олиш учун бирор тадбир кўришни ҳокимдан илтимос қилди.

Султондан мадад келмагани учун хуноби ошиб юрган Ииолчиқ Қулназарга киртайган кўзлари билан қаттиқ тикилиб, ичида: «Ташқи душман етмаганидек, энди саркардалар ўртасида ички низолар бошланадиган кўринади, — деб ўйлади. — Бу одам роетдан ҳам бир нарсанинг дарагини билдими ёки Ҳожибга қарши иғво қилиб, унинг ўринини эгалламоқчими? Йўғ-э, Қулназар соф кўнгил одам, аммо уйқусизлик ва мағлубиятлар унинг асабларини бўшаштириб, ҳар нарсага шубҳа кўзи билан қарайдиган қилиб қўйган. Рост, Ҳожибдан ҳар нарса кутса бўлади, лекин шунча жанг-жадал қилиб, бир талай душманнинг қонини тўкди, энди таслим бўлса, мўғуллар унинг бошини силамаслигини яхши билади».

— Бул ишни менга қўйиб беринг, сиз ўз вазифангизни бажармоқдан бошқа нарсани ўйламанг,— деди у ниҳоят.

Қовоғи осилиб кетган Қулназар ўридан туриб, таъзим қилди-да, бошини қуйи солганича орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Темиртош унинг ҳикоясини эшитиб тутақди:

— Биринчи кўришдаёқ хўппасемиз, бир туки йўқ, лаблари қалин Ҳожибни ёқтирмоғон эрдим. Андин ҳар нарса кутса бўладур. Менга рухсат беринг, отиш-тутиш вақтида бир ўқ бирла ани жо-бажо қилай!

— Йўқ, эмди фурсат ўтди, — деб хўрсинди Қулназар. — Ҳожибни ўлдирсанг, мендин кўрадурлар. Асли Инолчиқ олига бормаи, шул ишни ўзимиз бартараф қилсак бўлар эркан. Аттанг! Начора, ўтган ишга салавот!

XVI

Чигатой билан Ўктой иссиқ ўтовнинг тўрида тўрт бурчак кимхоб тўшак устида ўтириб, Чингизхон юборган чопарнинг ҳикоясини тинглашарди. Ўртадаги катта манқалда иссиқ саксовул кўмир лангиллаб ёниб турар, панагина, чертса икки бетидан қон томадиган юзбоши эшик олдида туриб, Бухоронинг ишғол қилиниши¹⁶, қўлга киритилган ҳисобсиз ўлжалар тўғрисида оғиз кўширтириб гапирарди.

— Отларимизни мачитларга боғлаб қўйиб, Бухорони уч кун таладик. Черикларимизнинг қўйни-кўнжи тўлди, — дер эди у бухоролик бир савдогарнинг устидан шилиб олган сувар пўстининг олдини очиб қўйиб. Сўнгра кепчикдай юзи тиржайиб турган хушчақчақ Ўктойга қараб: — Олтин-кумуш, яна қимматбаҳо буюмлар... — деб гапира бошлаган эди, Чигатой сабрсизлик билан унинг сўзини бўлди:

— Менга қара, олтин-кумушларни инимизга кейин сўйлаб берарсан. Сен Бухоро урушидан гапир.

— У ерда икки минг чоғлиқ черик бор эркан. Уруш кўпга бормади, лекин шаҳар қосиблари қаттиқ савашди, анчагина шерикларимизни ўлдирди. Ҳа, айтмоқчи, Бухоро олингач, Хоразм шоҳи ўз улуси ва қўшинини ташлаб, Аму бўйига қочибдур. Ҳозир Келифда чиқар. Ҳа, айтгандек...

— Ҳой, менга қара, — деди Чигатой сарғиш кўзларини чақнатиб. Ичида: «Отам шундай аҳмоқ бир одамни нега чопар қилиб юборибди?» деб ўйлади. — Бу томонга келаётганда отамиз, улуг қоон нима дедилар?

— Улуг қоон: «Сув бир ерда узок туриб қолса сасий-дир, черик ҳаракатсиз ётса бузиладур», деб айтдилар, — деди юзбоши тиржайиб. Бу гапнинг маъносига тушулмагани унинг афтидан билиниб турарди. Чигатой бошини қуйи солиб ўйга толди. Чингизхон шу чопар орқали юборган мактубида ҳам зуд ҳаракат қилишни, бир ойга қолдирмай Ўтрорини ишғол этиб, Самарқандга етиб келишни буюрган эди.

Беш ойдан бери шу ерда туриб қолганидан, юз мингга яқин аскар билан бир иш чиқаролмаганидан ўзи ҳам хафа эди. Аммо шу бугун эртаёб Бугроҳожидан олинган мактуб унинг руҳини кўтарди.

«Қорача Ҳожибни таслим бўлмоққа кўндирдик, — деб ёзган эди Бугроҳожи. — Ҳожиб, агар бир туман отлик аскаримни ўз ихтиёрида қолдирсалар, қоон кўшини сафида хизмат қилмоққа тайёрмен, деб айтди. Мен сизнинг номингиздин анинг шартларини қабул қилдим. Ҳар ҳолда шу ҳафта ичида Сўфи дарвозадин чиқиб таслим бўлса ажаб эмас».

Хоин ўз хатини: «Қоон кўшинларига оллодин мадад тилаб ётибмиз, тез кунда дийдор кўришмоқни насиб ва рўзий қилсин!» деб тугатган эди.

Дарҳақиқат, орадан уч кун ўтгач, Ўтрор тарихида энг даҳшатли бир воқеа юз берди.

Гира-шира тонг қоронғисида дарвоза яқинидаги майдонда совут устидан пўстин кийиб олган Ҳожиб бир неча мулозими билан турарди. У ўзини ҳар вақтдагидек сокин тутишга уриниб, от устида виқор билан ўтирар, лекин ёнидаги мулозими Қутлимурод Ҳожибнинг ранги ўчиб, қуйи жағи титраётганини пайқади. Ростдан ҳам Ҳожиб ўзини сувга ташлаш учун яланғочланган кишидек ҳис этарди. Яланғочландингми, албатта ўзингми сувга ташлашинг керак, бўлмаса бошқалар сени итариб тушириб юборади.

Ҳожиб Гурганиждан келган бир туман аскарнинг, хусусан, мингбошилар ва юзбошиларнинг ўзига содиқлигини яхши биларди. Шу вайдан у кўрқмай, шу бугун таслим бўлишга уларни кўндирган эди.

Орадан кўн ўтмай, дарвоза яқинидаги саройлардан минг отлик аскар чиқиб, катта майдонда саф тортди. Яқин ўртадаги кўралардан отлиқлар чиқавердилар.

Дарвозанинг икки тавақаси ланг очилгач, суворийлар одатга хилоф равишда, отларини секин-аста юргизиб, далага чиқа бошладилар. Аскарларнинг кўнчилиги тааж-жубланиб, бир-бирларига қараб, лабларини жийириб қўяр,

чунки дарвозадан от чоптириб чиқиб, ганим билан чопқилашамиз, деб ўйлаган эдилар.

Дарвоза тагида шайланиб турган мўгул қўшини қипчоқларни ўз ораларидан индамай ўтказиб юборди, сўнгра тўғоини бузиб кетган сувдек тез суръат билан шаҳар ичига оқиб кира бошлади.

Душман шаҳар ичига кириб олгандан кейин қўрғон тепасидаги аскарлар (қўшиннинг асосий қисми қўрғон тепасида эди) икки олов ўртасида қолиб, ҳеч нима қилолмади. Улар устига ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан ўқ ёғила бошлади.

Шу пайтда шаҳар айланиб юрган Темиртош юзта аскари билан дарҳол ички қалъага борадиган катта кўчанинг оғзини тўсди-да, қаршисидан бостириб келаётган мўгулларга ўқ ёғдириб, уларни тутдек тўка бошлади. Бироқ мўгул отличлари ён кўчалардан орқасига ўтиб, уларни ўраб олди-ю, қиличларини ишга солди. Қуршовда қолганлар камондан ўқ отиб, ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўлдилар, садоқлари бўшаб қолгач, қиличларини яланғочлаб чопқилаша бошладилар. Даҳшатли қўл жанги бир неча минут давом этди. Темиртош бошлиқ юз йигитнинг ҳеч бири душманга таслим бўлмай, охириги нафасигача урушиб ҳалок бўлди...

Болалик чоғда шу катта кўчани чагитиб ўйнаб юрган Темиртош ўз қонига беланиб, унинг тупроғига юзини қўйиб ётиб қолди.

Жануб дарвозаси Қулиазархожанинг булжори эди. Шаҳар ичида мўгулларнинг пайдо бўлганини эшитгач, у ўз аскарларини тўплаб, ички қалъа томон от сурди. Бироқ Бугроҳожига сотилган мулозимлардан бири орқасидан ўқ узиб, уни ҳам қулатди. Бошлиқсиз қолган аскарлар ҳар ёққа тўзиб кетишди. Мўгуллар бу дарвозанинг қулфини болта билан уриб очдилар. Бу ёқдан ҳам мўгуллар тошқин сувидек оқиб кираверди.

Инолчиқ уч минг аскари билан ички қалъага кириб, дарвозаларни беркитиб олди, ҳимоясиз қолган шаҳар ичида эса қиргин бошланди. Мўгуллар подага кирган бўрилардек қутуриб, яширинишга уринган одамларни ўлдирар, қамиш билан ёпилган томларга ўт қўяр, халқни талар эдилар.

* * *

Қорача Ҳожиб аскарлари дарвозадан анча узоқлашгандан кейин уларни мўгуллар ҳалқадек ўраб олиб, Ҳожибнинг ўзини Чигатойнинг олдига олиб кетдилар,

энг олдин лопиллаб ёниб турган икки гулхан орасидан ўтказиб, «инс-жинс» дан халос қилгандаридан кейин, уни икки мўгул йигити икки қўлидан ушлаганича зийнатли оқ ўтовга олиб кирди. Тўрдаги тўшак устида мушук юзли, таргил кўзли Чигатой тумтайиб, қовогини солиб ўтирар, баркашдай юзи ярқираган Ўктой эса узун мўйловларини бураб, тиржаярди.

Ҳожиб эшик олдида ўнг тиззасини ерга уч марта теккизиб ўрнидан турди-да, таъзим қилганича қотиб қолди. Чигатой эса ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, кўзларини қисиб боқди:

— Қорача Ҳожиб дегани сенмусен?

— Орий, мен зоти олийлари қошига таслим бўлиш шартлари тўғрисида музокара олиб боргани келдим. Ўктой унинг гапини эшитиб, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Биз музокара олиб бормоқ учун эмас, буйруқ бермоқ учун бу юртга келганмиз,— деди Чигатой кескин.

— Мен ҳам қоонга хизмат қилмоқ ниятидамен.

— Хўш, айт-чи, нечун султонингга хиёнат қилиб, биз томонга ўтдинг?

— Лашкари сон-сапоқсиз қоонга хизмат қилмоқни омади кетган султон хизматидан афзал кўрганим учун.

— Султон Муҳаммад сенга баланд мартаба бериб, ер-сув, молу дунё инъом қилди, андин ҳеч ёмонлиқ кўрмадинг. Ростми?

— Орий рост,— деди Ҳожиб шивирлаб.

— Бас, анга, султонга хиёнат қилмоқнинг сабаби недур?

— Қооннинг омади андин устун, илки узун бўлгани учун.

— Фараз этайлик, сени хизматга олдик. Мабодо, бошқа бир подшонинг омади баландроқ келса, сен қоонга хиёнат қилиб, анинг хизматига ўтгаймусен?

Ҳожиб ўнгайсизланиб:

— Дунёда қоондан омадироқ подшо бўлмайдур,— деб гудравди.

— Ўз подшосига хиёнат қилган киши бегона подшога содиқ бўлолмайдур,— деди Чигатой кўзларини чақлатиб.— Кўзимдан йўқотинг бунинг наҳс башарасини.

— Обориб Ўтрорга ҳоким қилиб қўйинг,— деди Ўктой кулиб.

Ҳожибни ўтовга олиб кириб кетганларида, бир мўгул саркардаси унинг қўшинига: «Отдан тушинглар», деб буйруқ берди.

— Нега энди? Биз ўз бўлуқимиз билан қоонга хизмат қилмоқчимиз.

— Сизларни ҳеч ким бир-бирингиздан айирмоқчи эрмас. Ҳозир Чигатой жаюблари чиқиб сиз бирла сўйлашурлар. Сиз от устида қурол билан, у киши оёқ устида турса яхши бўлмас,— деди мўғул саркардаси.

Қипчоқлар истар-истамас отдан тушишди, мўғуллар уларнинг отларини етаклаб олиб кетаверишди.

— Энди қуролларингизни ҳам бир ерга қўйинг.

Отдан тушиб бўшашиб қолган аскарлар қуролларини белгиланган жойга қўйиб, бир чеккага чиқиб турдилар. Мўғуллар қуролсиз аскарларнинг кийимлари, совутларини ечиб олдилар, устларига от қўйиб чола бошладилар. Ҳожиб ўтовдан чиққач, шу даҳшатли манзарани кўрди-ю, тиззалари қалтираб, дунё кўзига тор кўриниб кетди. Ёнидаги йигитлардан бири рўпарадан қилич ўйнатиб устига келаверди, иккинчи мўғул эса орқадан келиб, калласини санчадек узиб ташлади.

Шаҳар ичи аччиқ тутун ҳидига тўлган, ёнаётган қамиш томларнинг алангаси осмонга кўтарилар эди. Мўғуллар халқни даҳшатга солиш учун уйларга нефть сешиб ўт қўяр эдилар. Ҳаммаёқни додлаган аёллар, чинқирган болаларнинг товуши босиб кетган эди. Ўтрор шаҳри бунёд бўлгандан бери бундай қирғинни, бундай хунрезликни, бундай ёнғинни кўрмаган эди.

Темиртошнинг қалғи Минглиой мўғул йигитларининг диққатини жалб қилмаслик учун янғасининг маслаҳати билан эски кийим кийиб, юзининг у ер-бу ерига қоракуя суртиб қўйди. Бироқ на жулдур кийим, на қоракуя пайваста қошлар, лоладек юзларнинг гўзаллигини яширолмасди. Афсуски, янғаси уни панароқ жойга яширишга улгуролмади, уларнинг уйларига иккита мўғул йигити бостириб кирди. Аёллар нима қилишларини билмай, турган жойларида қотиб қолишди. Қисқа бўйли, кўзалари қисик бир мўғул тўғри келиб қизни қўлидан ушлади-да, юзини ёруққа солиб кўриб:

— Мана бу гўзални қара, юзига қора суртиб, бизни алдамоқчи бўлибди-я,— деди.

Шу пайт Минглиой мўғулнинг қўлини тишлаб олди-ю, чопиб нарвондан томга чиқиб кетди, иккинчи йигит унинг кетидан югурган эди, қизнинг янғаси оёғига ёпишди, чап қўли қонаб кетган пакана йигит ижирганиб, ўнг қўли билан қиличини қинидан сугуриб олди-да, ерда ётган аёлни чопиб ташлади. Минглиой эса қўшнилари-нинг ёниб турган томига ўтди. Бир оздан кейин олов ичида қолган қизнинг чинқириги эшитилди-ю, сўнг жимиб қолди..

Мўғуллар талаб олган буюмларини бошлиқлари кўрсат-

ган жойга уйиб ташлайвердилар. Қумуш ё олтин билагузук, ёки узук сингари нарсаларни ҳам бошлиқларидан яширишдан қўрққан чериклар қўлларига тушган ҳамма қимматбаҳо буюмларни уларга топшираддилар.

Орадан уч кун ўтгач, ўлжа тақсимланди. Унинг ярми қоон билан ўгилларига ажратилди. Бир қисми бошлиқлар ўртасида, уларнинг мансабларига яраша тенг тақсимланди. Ўлжанинг ўндан биригина оддий черикларга улашиб берилди. Оддий черикларнинг халқдан тортиб олиб устларига кийган кийимлари, пойафзаллари ёки қўлга киритган эгар-жабдук, уй-рўзгор асбобларига бошлиқлар тегмадилар. Уй-рўзгор асбоблари оддий черикларнинг қўши орқасида эргашиб келаётган оилаларига керак эди.

Мўгул жарчилари: «Кимки яширинса, ўлдираамиз, ҳамма кўчага чиқсин», деб кўчама-кўча бақириб юришди, шунинг учун ҳамма, Чигатойнинг буйругига биноан, шаҳар ташқарисига чиқди. Мўгуллар улар орасидан ўз қўшинлари учун керакли қуролсозлар, узангисозлар, тақачилар, темирчилар, аравасозлар, тўқувчилар ва бошқа касб эгаларини бир чеккага ажратдилар. Бугроҳжи билан Бадриддин катта савдогарлар билан руҳонийларни ўлимдан қутқариб қолишди. Бойлар ўзларининг бола-чақалари, яқин одамларини мўгуллардан тилла баробарига сотиб олишди. Қолган ҳамма эркаклар ва болалар қиличдан ўтказилди.

Хотин-қизлар бошқа ерга тўпланган эди. Мўгуллар ўзларига ёққан аёлларни танлаб, қолганларининг кийим бошларини ечиб олишди. Қип-яланғоч аёллар уялганларидан ерга кириб кетгудек бўлиб, қўллари билан кўкракларини, сонларини тўсиб туришар, ёшроқлари туртиниб-суртиниб, тўданинг ўртасига кириб олишга уринишарди. Бир чеккада турган новча аёл мўгулларга қараб:

— Ўлдирсаларинг тезроқ ўлдиришлар, жувонмарлар! — деб бақирди.

— Бу шармандалиқдан ўлган яхши!

— Ер ютқурлар, нима қилиб иржайиб турибсизлар. Хув, кўзларинг тешилсин!

— Беномус баттоллар! — деган газабнок товушлар эшитилди аёллар орасидан. Отлиқлар қиличларини яланғочлаб, қий-чув кўтарган аёлларни чопа бошладилар.

Сўнг ҳар қайси касб эгаларини алоҳида-алоҳида гуруҳларга ажратиб, уларни Самарқандга қараб ҳайдадилар.

Хунармандлар оппоқ бўлиб уйилиб ётган аёллар ёнидан ўтаётганларида, алақим:

— Аблаҳлар, аёлларни яланғочлаб чопиб ташладурлар-а! — деб юборди.

.. Абдумажид уста:

— Ахийлар, шаҳид бўлган опа-сингилларимизнинг ядангоч бадалларига қарамаңглар, аларнинг хурмати учун кўзингизни юмиб ўтинглар, — деди-да, шивирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Косиблар ҳам дувиллаб ёш оқиб турган юзларини қадоқли қўллари билан сийпадилар. Аллаким хўнграб йиглаб юборди. Шу маҳалгача кўзларига ёш олмаган эркаклар ҳам ёшларини тутиб туролмадилар. Устанинг ёнида кетаётган ёшгина бир йиғит — унинг шогирди пиқиллаб:

— Уста, бу кундан ўлган яхшироқ эрди, — деди.

— Ўлиш учун ошқма, ҳали ёшсен, озодликка чиқиб яна яхши кунларни кўрасен.

— Онам ўлди, қаллиғимни мўгуллар тортиб олди, энди ёруғ дунё кўзимга кўринмайдур. Воллоҳи, ўзимни ўлдирурмен. Бир...

— Ўлим ҳар кимарсанинг бошида бор, — деди уста унинг гапини бўлиб. — Аммо киши бир мартабагина берилган ҳаётдан ўзини халос этмоққа ҳаққи йўқ. Яшамоқ пайти келганда ганимдан ўч олмоқ зарур. — Уста секин гапирар, ҳаяжонга келган собиқ шогирдини тинчйтишга уринарди.

Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда косиблар бошларини эгиб, аста қадам ташлаб борар эдилар.

«Хайр, жонажон Ўтрор, киндигимиз қоли тўкилган қутли ўлка! Биз сени асрай олмадик, ёвуз душман қўлига бериб қўйдик. Ёввойи мўгул сени оёқ ости қилиб, бағрингни чок-чок этади. Мактаб-мадрасаларингни, ҳаммомларингни отхонага, экинзорларингни ўтлоққа айлантиради, аммо бу зулми ваҳшат узоққа бормас. Халқ ўз кучини тўплаб, ахир бир кун душманини улоқтириб ташлар, бўш қолган далаларни яшнатиб, шаҳарни яна тиклар.

Биз кетяпмиз, алвидо, она шаҳар! Бизга насиб қил-маса, болаларимиз қайтиб келиб, сени озод қиладилар!»

Бошларини қуйи солиб кетаётган гамбода кишиларнинг кўнгилларидан шундай фикрлар ўтар эди.

XVII

Шаҳар ичидаги қалъа ўз ҳимоячиларидан ўн-ўн беш хисса ортиқ душман билан яна бир ой олишди. Мўгуллар манжаниқлардан тинмай тош отиб қалъа деворларини, буржларини емирар, галтакли чорпояларни гилдиратиб кслиб, кўргонни бузар, қамалдагилар эса жон-жаҳдлари

билап уларнинг ҳужумини қайтариб турар эдилар. Лекин борган сари уларнинг сафи камайиб борарди.

Қалъа, бамисоли, денгиз ўртасида буюк оролдан ажралиб қолган қоя тошга ўхшарди. Мўгул кўшини бўронда қутурган денгиз каби ҳайқириб, ўзини бу қоятошга урар, лекин уни емиролмайд, ҳар сафар қонли излар қолдириб, орқага чекинарди. Аммо денгиз ўртасида қолган қоя қандай метин бўлмасин, тўлқинлар зарби билан ахир бир кун нураб тушади. Худди шу сингари, бир ойлик муттасил ҳужум натижасида кунгуралари, бурчлари ўпирилган қўрғон денгиз тўлқинлари сингари саноқсиз бўлган мўгул аскарларининг зарбидан йиқилди. Қалъанинг кўчаларида яккама-якка жанг бошланди. Омон қолган мудофаачилар томларга чиқиб олиб, ғанимни ўққа тутдилар. Инолчиқ тириклайин қўлга тушишни истамай, хотини Ойсулув билан икки ошёнали сарой томга чиқиб олиб, ўқ ота бошлади. Орқаларидаги кўприкларга ўт қўйиб, душман билан охири нафасгача урушишни қасд қилган жангчиларгина шундай совуққонлик билан урушадилар. Инолчиқ ҳам бир вақтлар Чингизнинг элчиларини ўлдиртириб, ўз ихтиёри билан чекинадиган ҳамма кўприкларига ўт қўйган, унинг учун қаҳрамонларча ўлишдан бўлак нажот йўли қолмаган эди.

Чигатой эса Инолчиқни тириклайин ушлаб олишни буюрди. Шу ваддан унинг чериклари ўқ отишни тўхтатиб қўйиб, томга чиқиб олишга уриңдилар, Инолчиқ бир неча марта том лабига қўйилган шотиларни тепиб тушириб юборди. Унинг садоғидаги ўқи соб бўлганини кўрган Ўктой том тагига келиб:

— Ҳой азамат, ботирлигингга тан бердик. Кел эди, таслим бўлиб қўя қол. Сени ўлдирмаймиз, отамиз улуг қоонга тортиқ қилиб оборамиз, — деб бақирди.

Инолчиқ жавоб ўрнига оёғи тагида ётган бир гиштни олиб улоқтирди. Агар Ўктой дарҳол ўзини орқага олмаса, боши мажақланган бўлур эди.

— Вой аблах-э, оз бўлмаса бошимни ер эди-я, — деб қулди Ўктой. Шу пайт иккинчи гишт томга шоти қўяётган бир мўгулнинг калдасини ёрди.

Узун сочини белига танғиб олган Ойсулув том устига ётқизилган гишларни кўчириб, эрига тутқазарди. Кўзлари ўт сочиб, юзлари ловиллаб ёнаётган бу аёл шу топда гўзаллик, мардлик ва садоқат тимсоли эди. Буни кўриб, Ўктойнинг завқи келиб кетди:

— Мушдоқ сулув ва ботир аёлни умримда кўрмаган эдим. Тириклайин қўлга туширсам, хотин қилиб оламен, — деди илжайиб.

Бир оздан кейин чериклар беш-олтита нарвон келтириб томга тармашдилар, Чарчаб, боши айланган Инолчиқ қай томонга тош отишни билмай қолди. Ойсулув томга чиқиб олган ҳайбатли бадбашара бир мўғулнинг чопиб келаётганини кўриб, ўзини кўчанинг нариги бетига ёниб турган том устига ташлади...

Тўртта барваста йигит чопиб келиб Инолчиққа ёпишган эди, у бир силкиниб икkitасини томдан улоқтириб юборди. Нарвондан чиқиб улгурган мўғуллардан яна тўрттаси келиб, Инолчиқ устига ташланди-ю, қўл-оёғини боғлаб томдан туширди.

— Оёғини ечиб, турғизиб қўйинг, — деди Ўктой Инолчиққа ҳурмат кўзи билан қараб. Навкарлари Инолчиқнинг оёғидаги арқонни ечиб, турғазиб қўйдилар. Ўктой қаддини ростлаб, атрофга газабли назар ташлаётган кўли боғлиқ баҳодирнинг кўкрагига секин уриб қўйиб, черикларига:

— Ботирликни мана шулардан ўрганинг. Биз юракли одамларни ўлдирмаймиз, жасорат ҳар кимга муяссар бўлавермайди, — деди.

Мўғуллар Инолчиққа ҳам ҳайрат, ҳам ҳурмат билан қараб қолдилар.

* * *

Чингизхон Самарқанддаги Кўксаройнинг нақшинкор саломхонасида олтин тахт устида Чигатой билан ўтирар, белига қаламдон қистирган кўк саллали битикчи Хожа Исмоил пастроқда чордана куриб, чап тиззасидаги жузвдон устига қўйилган қоғозга қооннинг фармонини ёзар эди.

— Ёз, Жаба нўён ва Субутой баҳодир уч туман черик бирла Туршиз томон қочган султон Муҳаммадни қувиб бориб, тириклайин қўлга туширсинлар, сўнгра Табриз ила Ганжага ўтиб, Дарбанд орқали Дашти қипчоққа, андин Рус ерларига от қўйсинлар...

Битикчи Чингизхоннинг фармонини ёзиб битиргач, қоғозни найча қилиб ўради-да, салласига қистириб ўрнидан турди ва қооннинг рухсати билан чиқиб кетди.

Чингизхон бу ишни битиргандан кейин кайфи чоғ бўлиб, мушукникидек тарғил кўзларини қисди-да, қизғиш сўқолини сийпаб ўйга толди. Сўнгра қарс уриб эшик оғасини чақириб:

— Ўтрор ҳокимини киритинг, — деди.

Икки қуролли навкар Инолчиқни икки қўлидан ушлаб, саломхонага олиб кирди ва қоондан ўн қадамча бериди

тўхтади. Қўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган Инолчиқ кенг кўкрагини кериб, жаҳонгирга тикилганича қотиб қолди. Унинг енглари остида дўппайган мушаклари билиниб турар, юзининг гўштлири лип-лип учарди.

Қоон рўпарасида турган мағрур кишининг кимлигини билса-да, Чигатойга ўгирилиб:

— Бу ким? — деб сўради жўрттага. — Э, Инолчиқми? Савдогарларимизни ўлдириб, молини талаган Инолчиқ шу экан-да. Ҳа-ҳа! — Чингизхон ўзининг шахсий душмани билан кўз уриштириб қолди. Инолчиқ кўзини юмай бақрайиб қараб турарди, буни кўргач, Чингизхоннинг сафроси қайнаб кетди, лекин ўзини босиб олиб: «Ўч олишдан олдин бу нуфузли одамдан фойдаланиб қолиш керак. Қасос олиш ҳеч қачон қочмайди», деб ўйлади. Инолчиқ эса ер остидан қараб, унинг фикрларини пешонасидан уқишга ҳаракат қиларди. Чингизхон бошини кўтариб:

— Менга қара, баҳодир, — деди. — Сен бизга кўп зиён-заҳмат етказдинг, элчиларимни ўлдирдинг. Утрорни қамал қилган черикларимдан ўн мингини қириб ташладинг. Бу қилмишларинг учун бошқа бир ҳукмдор тирик-лайин терингни шилиб олдуртирган бўлур эди. Лекин мен гуноҳингдан ўтдим. Сен доғи эски хусуматларни унутиб, менинг хизматимга кир. Сенга туман оғаси деган унвон берайин. Мен бирла Гурганж бориб, аҳолисини таслим бўлмоққа...

— Мен ўз улусимга хиёнат қилмасмен, — деди Инолчиқ унинг гапини чўрт кесиб. — Душман хизматига кирмасмен!

— Сенга олтин ва қумушлар инъом этайин...

— Олтининг-да керакмас, қумушинг-да. Мени сотқун ола билмассен!

Қоон унинг гапларига эмас, сўзини бўлиб қўйганига жаҳли чиқди. Ғазабланганини билдирмаслик учун ўнг қўлининг кафти билан юзини сийпади-да, ўзини қўлга олиб:

— Менинг сўзим ҳеч қачон ерда қолган эрмас, сенга атаган инъомимни қабул қилгайсен, — деди. Кейин қарс уриб эшик оғасини чақирди-да: — Дўстимиз Инолчиқ учун атаб қўйган қумушларни олиб кирсинлар, — деб қўзини қисди.

Эшик оғаси билан юриб чиқиб кетгач, ўртага даҳшатли сукунат чўкди. Бир оздан кейин Чингизхоннинг ишораси билан эшик ёнида ҳайкалдек қотиб турган икки йигит Инолчиқни йиқитиб, қўл-оёғини боғлашди, ўнг ёнбошига ётқизиб, босиб туришди. Қизил тўн кийган бир мўғул қўлида хокандоз билан кириб, эритилган қумушни Инолчиқнинг чап қулоғига қуйиб юборди...

Хўжандин икки бўлиб оққан Сирдарёнинг ўртасида, шаҳардан бир чакирим куйроқдаги оролда қадимдан қолган бир истехном бор эди. Чет эл истилочилари ва кўчманчиларга қарши курашда халқнинг жонига ора кирган бу кўҳна қалъанинг буржлари ўпирилиб кетган, дарвозаларининг баъзи ерлари бузилиб, омонат бўлиб қолганди. Бошига оғир қушлар келганда Хўжанд аҳли яна шу эски қалъага паноҳ излаб келди.

Чингизхон беҳисоб лашкарлари билан Утрорга етиб келгач, бу шаҳарни қамал қилиб олишни ўз ўғиллари Уктой билан Чигатойга топшириб, Хўжанд шаҳри устига саркардалари Сўкту билан Улоқ нўённи юборган, ўзи эса катта кўшин билан Қизилқум орқали Бухоро томон йўл олган эди.

Хўжанд вилоятининг ҳокими Темур Малик дарё ўртасидаги қалъани мустаҳкамлаб, мўғуллар билан жанг қилишга жазм этди.

Сир бўйи ажойиб бир манзара касб этган: қирғоққа тўпланган кишиларни сон-саноксиз қайиқлар ва кемалар оролга ташимоқда, кетмон, бел, арра, андава, теша, болта ушлаган кишилар сабрсизлик билан ўз навбатларини кутмоқда эдилар. Қалъа тепасидан юзларча одамлар чумолидек уймаланиб, девор ва бурчларнинг шикаст-рехтини тузатмоқдалар.

Ҳамма ҳашарчилар оролга ўтиб олганларидан кейин иш жадаллашиб кетди. Ҳавога тутун каби кўтарилган чанг-тўзон, гала-говур овозлар ишнинг юришиб кетганидан далолат берарди. Куч-қувватни аямай, иштиёқ билан ишлаётган ҳашарчилар орасида ўқтин-ўқтин баланд бўйли бир киши пайдо бўлар, ўзини ҳурмат билан қаршилаган ҳашарчиларнинг ишларига кушойиш тилаб, ишда маҳорат кўрсатган усталарга ташаккур билдирар, суст ишлаётганларга пичинг отиб қўярди. Бу киши Темур Малик эди. У баъзан орқасидан эргашиб юрган мулозимининг елкасидаги хуржундан бир қисим таंगा олиб, яхши ишлаётган кишиларга улашиб берарди.

Икки ҳафта ичида қалъанинг шикаст-реҳти тузатилди. Қалъага ҳимоячилар учун бир йиллик озуқа, қурол-яроғ ташиб келтирилди. Мингдан ошиқ баҳодир ва мерганлар, юзга яқин кemasоз усталар истеҳкомга жойлаштирилди. Хотин, бола-чақалар, чоллар тоғли қишлоқларга жўнатилди.

Темур Малик бола-чақаси билан хайрлашиш учун ҳовлисига кирди. Хизматкори Одина аравакаш билан сандиқларни соябон араваларга ортаётган эди. Ичкарида эса хотини бир яшар ўглини кўтариб, эрининг келишини сабрсизлик билан кутиб турарди. Хотини уни кўриб йиғлаб юборди, ўгли эса ялтироқ дубулга кийган отасини танимай, қўрқиб кетди, юзини тескари қилиб, онасининг елкасини маҳкам чангаллаб олди. Темур Маликнинг ҳам кўнгли бузилиб, бўғзига нимадир қадалгандек бўлди, томогини қириб, хотинига:

— Мен ўлмай туриб аза очаётирсанми? Кўз ёшларингни аяб қўй, кейин керак бўлиб қолар,— дея ўглини кўлига олиб ўнмоқчи бўлган эди, бола чинқириб йиғлаб юборди.

— Ҳой, аҳмоқ бола, ўз отангни танимадингми, а? Мен сенга ўйинчоқ олиб келдим,— деб бошидаги ялтироқ дубулгасини олиб қўйди-да, сополдан қилинган кўчкорни қўйнидан чиқариб берди. Бола ўйинчоқни олиб, овуңгач, хотинига уқтирди: — Ўғлимни сен билан Одинага топшириб кетаётirman. У соғлом, мард ва ростгўй йигит бўлиб ўссин. Юртимизга ботир аскар ва аскарбошилар керак. Хайр, ўзингни аҳтиёт қил!

Ўглини бетидан ўшиб, онасига қайтариб берди-да, тезгина ташқарига чиқиб, содиқ мулозими билан қучоқлашиб хайрлашди-да, отанин хўрсиниқ аралани чукур-чукур нафас олган кўйи вазмин одимлаб кетди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас йигирма минглик мўғул қўшини Хўжандга етиб келди. Шаҳар бўсағасида Хўжанд мерганлари ва аскарлар мўғуллар билан жанг қилдилар, сўнг шаҳарга чекиниб, томлардан, даричалардан душман устига ўқ ёғдириб турдилар ва шу билан Темур Малик аскарларининг оролга батамом ўтиб олишига ёрдам бердилар. Темур Маликнинг мақсади — оролда туриб, ўқтин-ўқтин душманга ҳужум қилиш ва йигирма минглик мўғул қўшинини узоқ вақтгача шу ерда тутиб туриб, Хоразмшоҳдан мадад келганидан кейин уларни тор-мор қилиш эди.

Мўғуллар қаттиқ жангдан сўнг шаҳарни ишғол қил-

дилар, бироқ дарё ўртасидаги истехком кўкрак кериб, уларни жангга чорлаб турарди. Манжанақлардан отилган тош ҳам, ўқ ҳам қирғоқдан узоқда бўлган кўрғонга шикаст етказолмасди. Аммо баланд кўрғон тепасидан туриб, қазонлардан¹ шигаб отилган юмалоқ тошлар мўғулларга кўп талафот етказарди. Кўрғон химоячилари душманнинг дарё лабига келиб қазон қуришига ва катта ўқ-ёйлардан ўқ отишига имкон бермадилар.

Кўрғон бурчидан, шинак орқасидан узун бўйли, қора соқолли бир киши узоқларга тикилганча қараб турарди. Унинг қалин қошлари чимирилиб, пешонасида чуқур бир чизик пайдо бўлди. Баногоҳ тоғ томондан келаётган, устига тош ортилган қатор-қатор араваларга унинг кўзи тушиб қолган эди. Аравалар ёнида қуролли мўғул соқчилар оғир харсангларни кўтариб олган кишиларни таёқ билан уриб ҳайдаб келмоқда эдилар. Кўп ўтмай, бу одамлар дарё бўйига келиб, қўлларидаги тошларни бир ерга уюб қўйдилар, сўнг калтак остида аравадаги тошларни тушира бошладилар.

— Лаънати мўғуллар бу тошларни дарёга ташлатиб, кўтарма ясамоқ ва оролга келиб, қалъани олмоқ ниятида бўлсалар керак, — деди Темур Малик, ёнида турган гирдигумдан келган бир юзбошига. — Буюринг, қазонлардан тош отсинлар!

— Бегим, нечук аларга тош оттирай, мўғул орасида бизникилар бор. Тошнинг кўзи йўқ, ўзиникини ўзгадин ажрата билмас.

— Тошларга буюринг, ўзиникиларга тегмасун! — деб заҳарханда қилди Темур Малик. — Ҳуда содда одамсиз-да. Ўзимизникиларга мени ачинмайдур деб ўйлайсизми? Ўзимизникиларга тош тегмасун деб ўлтурсак, мўғул орол остига келиб, оёғимизга болта урадур.

Қалъа бурчидан отилган тошлар дарёга тош ташиётган кишилардан бир нечасини ерпарчин қилди. Мўғуллар ишларини тўхтатиб, уни кечаси давом эттирдилар. Тун қоронғисида отилган ўқ ва тошлар «Кўтарма» қураётган мўғулларга ва асирларга кўп шикаст етказолмас эди. Бир неча кун ичида «кўтарма» кўрғонга анча яқинлашиб қолди.

«Агар иш шу зайлда давом этса, икки ҳафта ичида дарёни тош билан тўлдириб, кўрғон тагига етиб келадилар, — деб ўйлади қалъа бурчида турган Темур Малик. — Тезда душманнинг бу ишини барбод қилмоқ керак. — У ўтириб, бошини икки қўли орасига олганича чуқур ўйга

толди. — Тезда кемалар ясамоқ лозим. Бизни фақат кемалар кутқаза билади!»

Тонг отиши биланоқ дурадгорлар, кемасозлар ишга тушиб кетдилар. Темур Маликнинг ўзи ҳам қўлига болта олиб, уларга кўмаклаша бошлади. Тайёр бўлган кемаларга устунлар ўрнатиб, устини намат билан ёпдилар, атрофини ҳам намат билан ўрадилар. Наматларнинг ичи ташини сиркага қорилган ганч билан сувадилар², ўқ отиш учун туйнукчалар қолдирдилар.

Тонг қоронғисида Темур Малик бошлиқ уч юз баҳодир йигит кемаларга ўтириб, қиргоққа яқинлашди. Ўқ-ёйлардан мўгул соқчилари устига ўқ ёғдириб, соҳилга чиқиб олишди. Уйқуда ётган мўгул лашкаргоҳига туйқусдан босқин қилиб, паридан-бери кийиниб чиққан черикларни қиличдан ўткази бошладилар. Мўгуллар эс-хушларини йиғиб олгулларича бир талай аскарларидан ажралдилар.

Темур Малик узун қиличини яланғочлаб, лашкаргоҳ ўртасидаги ипак чодир томон йўл олди. Ўз бошлиқлари учун жон фидо қилишга тайёр бўлган бир тўда азамат йигит Темур Маликни ўраб, атрофдан тушган қилич зарбларини даф қилиб борардилар. Темур Малик ён томондаги чодирдан югуриб чиқиб, унинг йўлини тўс-моқчи бўлган барзангидек бир мўгулнинг елкасига қилич солиб, икки нимта қилиб ташлади, сўнг баланд овозда:

— Ҳай, Сўкту нўён, мард бўлсанг, майдонга чиқ! — дея қичқириб, мўгул саркардасини яккама-якка жангга чорлади. Бироқ мўгул лашкарбошилари яккама-якка жанг қилиб, ўз мардликларини кўрсатишдан кўра, кўпчилик бўлиб, уюшқоқлик билан душманни бартараф қилишни афзал кўрардилар. Шунинг учун Сўкту нўёндан садо чиқмади. Ён томондан бостириб келган бир тўда мўгул аскарлари Темур Маликка уларнинг саркардаси билан қиличбозлик қилишга халал берди. У жанг қила туриб соҳил томон чекинди, мўгулларнинг асосий кучлари етиб келмасданоқ, йигитлари билан кемаларга ўтириб, шинаклардан ўқ ёғдирганча орол томон йўл олди.

Темур Малик мўлжалланган ишини бажарган эди. Унинг асосий мақсади — мўгулларни чалғитиб, дарёга ташланган тошларни у ёқдан-бу ёққа отиб ташлаш, кўтарманни бузиш билан машғул бўлган йигитларига ишлаш учун имконият туғдириб бериш эди. Соҳилдаги қисқа муддатли жанг вақтида кўтарма бузиб ташланди.

Беш-олти ойгача кураш шу зайлда давом этди. Мўгуллар атрофдан ҳайдаб келтирилган асирларни уриб,

дарёга тош ташлаттирар, мудофаачилар эса ўқ ўтмас кемаларида келиб, уларнинг ишларини бузиб кетар эдилар. Лекин бу ҳоլ узок давом этмади. Сафлари сийраклашиб бораётган мудофаачилар озиқ-овқатдан қисилмаганларида узок вақт қаршилиқ кўрсатишлари мумкин эди, бироқ дарёга ташланган қармоқларга тасодифан илинадиган балиқлардан бўлак ейдиган нарса қолмади. Очлик, узок вақт бир ерда туриб қолиш — жангчиларнинг руҳини тушириб юборди.

Темур Малик қалъани ташлаб, чекинишдан бўлак чора қолмаганини англади. Ўз сафдошларини атрофига тўплаб, маънос, лекин эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда гап бошлади:

— Биродарлар, аҳли дунё Рустами дoston замонидан бери сиздек паҳлавонларни кўрмаган эди. Шул дамгача қулоқ эшитмаган ва кўз кўрмаган баҳодирлигингиз соясида ганим бир неча минг аскарини жудо бўлди. Энди чекинмоқ вақти етди. Мен бошда Хоразмдин мадад келур, деб ўйлаган эрдим, янглишибмен. Хоразмшоҳ бутун лашкарини бир ерга тўплаб, мўгул аблаҳни мажақлаб ташлаш ўрнига, аскарларини тарқатиб юборди. У дўстлар сўзига эмас, пинжига кириб олган душманлар сўзига кириб, шул ишни раво кўрди. Аммо биз қуролроғни ташламаймиз, сафар кемасига ўлтириб, ёғий бир-ла жанг қила-қила, пажот соҳилига эришурмиз...

Ранглари саргайиб кетган йигитлар бошларини қуйи солиб, индамай унинг гапига қулоқ солдилар. «Ажабо, шу гўзал шаҳримизни душман қўлига топшириб кетаверамизми?» деган фикр уларнинг юрак-бағирларини эзар эди.

— Она шаҳримизни унутмаймиз, куч йнгиб келиб душманга яна уруш солурмиз, ганимга ҳамла қилиш учун орқага қайтмоқ айб эмас. Бардам бўлинг, йигитлар!

Қора тун қанотларини кенг ёйиб, шаҳарни босиб ётарди. Ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит. Аҳён-аҳёнда наҳанг балиқ сувни шалоплатиб юборади. Хўжанд яқинидаги тоғ шаҳар уйқусини кўриқлаб турган соқчидек қотиб турибди. Мўгулларнинг лашкаргоҳи ҳам сукунат ичида. Чекка-чеккага қўйилган қоровуллар ҳам найзаларига суяниб мудрамоқдалар.

Тун оғиб, кунчиқиш томон ёриша бошлаганда, бу жимжитлик тўсатдан бузилди. Мўгуллар қароргоҳида шовқин-сурон кўтарилди. Дарё устидаги ажойиб бир манзарани кўриб, Чингиз аскарлари бу ўнглари ми ё тушдари ми эканлигини билмай қолгандилар. Узокдан

юлдузларга ўхшаб кўринган машъаллар Сирдарёнинг оқар томонига қараб тез суръатлар билан сузиб кетмоқда эди. Соқчилар рўй берган аҳволни англагач, шовқин кўтариб, бошлиқларини бундан хабардор қилдилар. Мўғуллар лашкаргоҳи чўп тиқиб кавлабган қовоғари уни каби гувиллаб бошлади. Наридан-бери кийинган аскар бошлиқлари у ёқдан-бу ёққа югурар, дағал овозлар билан буйруқ бериб, ширин уйқуда ётган шерикларини оёққа турғизишга уринар, сўкинар, дағдага қилар эдилар.

Мингларча ўқ-ёйдан отилган ўқлар усти намат билан қопланган кемаларга таъсир этмасди. Ҳар икки соҳилдаги мўғул аскарлари кемаларни таъқиб эта бошлашди. Кемадагилар эса юлдузлар ва машъаллар ёруғида жангни давом эттириб бордилар. Шинаклардан отилган ўқлардан душман тўтдек тўкилар эди. Бинокент шахригача кемалар жиддий қаршиликка учрамади.

Хўжанддаги мўғул бошлиқларидан Сўкту Бинокентдаги мўғул саркардаларига чопарлар юбориб, кемаларни тўхтатиш учун чора кўришни сўраган эди. Бу ерда мўғуллар дарёнинг у юзидан-бу юзига занжир ташлаб тўсиқ ясадилар. Кемалар занжирга урилиб тўхтаб қолганида мўғуллар хурсанд бўлганларидан қийқиришиб юборишди. Темур Малик икки қават совут ва дубулга кийиб кема тумшугига чиқди. Унинг қўлида оғир пўлат болта ярқирарди. Икки азамат йигит темир илмоқлар билан занжирни кўтариб, кема бурнига қўйди. Темур Малик икки қўли билан ушлабган болтани баланд кўтариб, бор кучи билан занжир устига урди. Уз бошлиқларига умид кўзи билан қараб турган хўжандликлар йўгон занжирнинг чўрт узилиб, шувуллаганча дарёга чўка бошлаганини хурсандлик билан томоша қилдилар. Кемалар яна аввалги суръат билан сузиб кетди. Сўкту Сирдарёнинг қуйи томонидаги қалъаларни ишғол қилиш билан овора бўлган Жўжига чопарлар юбориб, Темур Маликнинг олдини тўсишни илтимос қилди. Жўжи Бургаликкент деган қишлоқ ёнида Сирдарёга кўприк солдириб, унинг устига қазон қурдирди, мерганларини тизиб қўйди. Йўлни кўздан кечириб бораётган Темур Малик душманнинг кўприк қурганини кўриб, кемаларни тўхтатди, қирғоқда турган мўғулларни ўққа тутиб, соҳилга яқинлашишни буюрди. Мўғуллар шигаб отилган ўқларга бардош беролмай орқага чекиндилар. Темур Маликнинг йигитлари фурсатдан фойдаланиб, отларни етаклаб туширишди ва зарур қурол-яроғ ва озиқ-овқатларни қирғоққа ташиб олишди-да, сўнг Хоразм томон йўл олишди. Бўри галалари каби

кечаю кундуз ўзларини таъқиб этаётган йиртқич душман билан жанг қила-қила, йўлда қонли излар қолдириб кетаришди. Кун сайин қахрамонларнинг сафи камайиб борарди. Темур Малик ярадорлар миниб олган отларни олдинга ўтказиб, ўзи мерган йигитлар билан энг кейинда борар, таъқиб этиб келаётган душманни ўққа тутиб, уларни яқинлаштирмасди.

Қизилқум ичига кирган сари таъқиб этиб келаётган душмanning сони камайиб борарди. Фақат Темур Маликнинг бошини олиб, бошлиқларидан мукофот олиш ниятида бўлган энг ашаддий каллакесарларгина изма-из келмоқда эдилар. Учқур отларга миниб олган Темур Малик ва унинг дўстлари ўқтин-ўқтин орқаларига қайрилиб ўқ узар, юзкўзлари чаңдан қорайиб кетган, оппоқ тишларини гижирлатиб келаётган қотилларни кетма-кет қулагар эдилар.

Нихоят, Темур Маликнинг садагида³ уч ўқ қолди. Бир ўқининг учи синик эди. Унинг орқасидан қувиб келаётган уч мўғулнинг бири:

— Отим Улоқ нўён, мени улуг қооннинг ўзи танийдур. Барча улуснинг ҳукмдори Чингизхон номидин сени таслим бўлмоққа даъват этурман! — деб қичқирди.

Темур Малик жавоб ўрнига садагимдан учи синик ўқини олиб ёй устига қўйди-да, Улоқ нўённи мўлжалга олиб отди. Ўқ нўённинг ўнг кўзига санчилди. Ёнидаги икки мўғул унинг кўзидан ўқни тортиб олиш билан овора бўлиб турганларида Темур Малик отини тўхтатиб, орқасига қайрилди.

— Ҳой, мўғуллар! — деб заҳарханда кулди у. — Иккингиз учун садагимда икки ўқ қолди, иккингизни ҳам сўқир қилиб қўяйми?

Мўғуллар уни таъқиб этишга юраклари бетламай, ортларига қараб қочишди. Темур Малик ўзининг бир неча йигити билан Хоразмга етиб келгач, жангни давом эттириш учун у ерда аскар тўплаб, яна Сирдарё томон юриш қилди. Душманга босқин қилиб, Янгикент шаҳрини озод қилди ва мўғуллар томонига ўтган шаҳар ҳокимини дорга остириб, ўрнига бошқа бир садоқатли кишини белгилади-да, ўзга шаҳарларни душмандан озод этишга ошиқди. Бироқ Қизилқумда ўзларига нисбатан бир неча хисса кўп бўлган душман билан жанг қилиб, енгилганларидан сўнг, ботирлар яна чекиндилар. Темур Малик машаққатли йўл босиб, Эрон тупроғида мўғуллар билан жанг қилаётган Жалололдинга қўшилди...

Йиллар ўтди, ўз саркардаларига ва вилоят ҳокимларига ишонмаган Хоразмшоҳнинг хоҳишига кўра ўзларини якка-

якка ҳимоя қилишга мажбур бўлган Ўрта Осиё шаҳарлари бирин-кетин Чингизхон томонидан ишғол қилинди.

Орадан ўн беш йил ўтди, Дамашқ шаҳридаги бир карвонсаройнинг дарвозахонасида сочлари оқарган баланд бўйли бир дарвиш ўтирарди. У карвонсарой ичида бўкириб турган туяларни йўлга ҳозирлаётган кишиларнинг овози-ю, бўталокларнинг бўзлашига қулоқ солиб, аллакимни кутарди. Диққат билан қараган киши унинг устидаги жандаси, бошидаги қулоҳи гавдасига мос тушмаганлигини пайқаш мумкин эди. Қадди-қоматини тик тутган ўткир кўзли бу баланд бўйли одам дарвишдан кўра кўпроқ аскарбошига ўхшаб кетарди.

Орадан бир соат вақт ўтгач, у ўрта ёшли қора соқол бир кишининг сарой томон келаётганини кўриб:

— Марҳабо! — деди ўрнидан туриб. — Янглишмасам, сиз Мовароуннаҳр кетаётган карвон бошлиғи бинни Муслимдурсиз?

— Орий, мен ўшал айтган кишингиз бўлурман. Хўш хизмат?

— Фақир Сайхун⁴ бўйина саёҳат этмоқ ниятидадурмен. Имкони бўлса, мени ҳам ҳамроҳ қилиб олсангиз, хизматингизни қилиб кетсам... Сафарда фойдам тегса тегадурки, зиёним тегмайдур. Йўл харжим...

— Сизни бул ерда ким танийдур? Ким сизга қафил бўла олур?

— Мени саройбон Мустафо, бозор оқсоқоли Умарали танийдурлар.

— Яхши, суриштириб кўрурмен, — деди бинни Муслим дарвишни синчиклаб кўздан кечираркан. — Ёшингиз қайтган бўлса-да, бақувват кўринурсиз. От минмоқ, қилич урмоқни билурмисиз?

Дарвиш билинар-билинемас мийиғида кулиб қўйди.

— Бу бобда соқчиларингизга сабоқ бера билурмен.

Ибн Муслимга унинг жавоби ёқиб тушди. Йўллар хавф-хатарли бўлгани учун карвонга қурол ишлата биладиган ишончли кишилар керак эди.

— Қани юринг, саройбон олина кириб сўзлашайик...

* * *

Саҳар пайтида устига юк ортилган туялар саройдан бўкиришиб чиқишди, энг орқадаги туянинг бўйнига осилган оғир мис қўнғироқ жаранглаб еру кўкни бошига кўтарди. Бу туя устида жандасининг ичидан қилич тақиб

олган кечаги дарвиш ўтирди. Бироқ бу сафар унга қиличини қиндан суғуришга тўғри келмади. Қарвон йўли тинч бўлгани учун ҳеч қандай ҳодиса юз бермади. Қароқчилар гўё қарвон соқчилари бошида тажрибали бир саркарда кетаётганини билгандек эдилар. Савдогарлар қарвони сувсиз чўллар, яшнаган воҳалар, бозорлари обод, серғалва шаҳарларни босиб ўтиб, уч ой деганда Самарқандга етиб келдилар.

Баланд бўйли дарвиш бу ерда қарвонбоши ва йўловчилар билан хайрлашиб Фарғонага кетаётган савдогарларга кўшилиб олди.

Кечки пайт. Хўжанд муаззинлари бирин-кетин тақводорларни намози асрга чорламоқдалар. Белига качқул⁵ осган жандали дарвиш ирғай таёғига суяниб, қингирқийшиқ кўчалардан аста бормоқда. У аҳён-аҳёнда тўхтаб, эгалари ташлаб кетгач, хароб ҳолга келган ҳовлилар рўнарасида тўхтар, сўнг яна индамай ўтиб кетарди. Ниҳоят, у катта дарвозали ҳовли олдида тўхтаб, бир лаҳза иккиланиб тургандан кейин ҳалқани тақиллатди. Ун беш-ўн олти ёшлар чамасидаги бир йигитча дарвозани очиб, дарвишнинг кимлигини суриштирди. Дарвиш жавоб ўрнига:

— Кимнинг ўғлидурсен? — деб сўради.

— Мен улуғ Темур Маликнинг ўғлидурмен.

Кўзидан дув этиб ёш оқиб кетган дарвиш йигитчани кучоқлаб, пейнарасидан ўпди, кейин кўз ёшларини артиб:

— Агар отангни кўрсанг, танирми эдинг? — деб сўради.

— Отам мўғул билан жанг қилиб чекинганида мен гўдак эканмен. Анинг ўлик-тиригидин хабаримиз йўқ. Мушфиқ онамнинг вафот этганларига тўрт-беш йил бўлди. — Дарвиш бу гапни эшитиб кўрсинди-да, «омин» дегандек юзини сийпаб қўйди. — Бул ҳовлида илгариги хизматкоримиз Одина, анинг хотуни ва мен тураимиз.

— Одина тирикми?

— Ҳа, менга ота ўрнида қолган. Мана, ўзлари ҳам чиқиб келяптилар.

Ичкаридан соч-соқоли оқарган бир мўйсафид чиқиб келди.

— Нега хаялладинг десам, бул киши билан сўзлашиб турган экансан-да, — деди йигитчага қараб. Сўнгра дарвишга юзланди:

— Ассалому алайкум, хўш, хизмат?

— Наҳотки мени танимасанг? Шул қадар қариб-қартайиб қолдимму? — дарвиш кўзида ёш билан Одинани кучоқлади, сўнг сўл кўлининг бир бўғини кесилган жимжилоғини кўрсатиб:

— Энди танидингми? — деб сўради.

Одина йиғлаб у билан қайта кўришди, сўнг ханг-ман бўлган йигитчага деди:

— Бул киши сенинг отанг... Улуғ Темур Малик Нега аграйиб турибсен, қўлидин ўйиб, тавоф қил, хой нодон..

Бир печа ёил қаровсиз қолиб, кейин шикаст-рехти тузатилган эски ҳовлида Темур Малик бир печа кул ётиб дам олди. Эски ошна-оғайнилар бундан хабар топиб уни кўргани кела бошладилар. Темур Маликнинг қайтиб қелгани бутун шаҳарга овоза бўлиб кетди. Лекин мўгуллар даврида аввалгидан ҳам бойиб кетган савдогарлар бу хабарни эшитиб кўрқдилар. Улар, бу Темур Малик эмас, у аллақачон ўлиб кетган, бу одам эса улуғ саркарданинг номини ўзиники қилиб олган бир фирибгар, деб гап тарқата бошладилар. Табиий, бу шов-шувлар мўгул бошлиқларининг қулоғига етмай қолмас эди.

Бир куни қуролли соқчилар Темур Маликнинг ҳовлисини ўраб олиб, уни саройга олиб кетдилар.

Чингизхоннинг сон-саноксиз авлодларидан бири — Қадон ўғлон тахт устида ўтириб, қўлига кишан солинган Темур Маликка қийиқ кўзларини сузиб, ишончсизлик билан:

— Ростдан Темур Маликмисен ёки бошқа одамми-сен? — деб сўради. Соч-соқоли оқарган бу дарвишнамо киши Темур Малик эканлигига унинг ишонгиси келмасди.

Қадон ўғлоннинг ёнида турган бир кўзли Улоқ нўён тутақиб:

— Худди ўзи... — деб юборди. Темур Малик ҳам ўз душманини кўриб газаб билан:

— Ҳой Улоқ, мен ҳам сени бир кўришда танидим. Қизилқумда орқамдан қувиб келаётганингда учи синган бир ўк билан ўнг кўзингни кўр қилган мен эдим-а? — деди.

Улоқ нўённинг соғ кўзи йўлбарс кўзидек чақнаб кетди. У хонвачча олдида тиз чўкиб:

— Темур Малик менинг яқин дўстларим, тувгонларимнинг қонини тўккан, менга шикаст етказган. Улуғ Чингизхон ҳаққи, уни менга бер, хунимни олай, — деб ялинди.

— Майли, олсанг ол. Бир эмас, ўн Темур Малик бўлса ҳам сенга берардим! — Хонваччанинг кўзларида истехзоли кулги кўриди.

— Ҳай, эссиз, сўл кўзингни ҳам кўр қилиб қўйганимда бўлур эркан, — дея пичинг қилди Темур Малик душманига қараб. Сўнг унинг олдига тушиб, бошини тик кўтарганча ташқарига чиқиб кетди.

ЕШЛИК АЙЕМИНИНГ ИЛК БАҲОРИ

Алишер чўккалаб олиб хонтахта устидаги каттакон бир китобни варақлаб, сурат кўриб ўтирар эди. Ов ва жанг манзаралари уни шу қадар қизиқтирган, хаёлини шу қадар ўғирлаган эдики, отаси келиб эшик олдида кавуш ечаётганини ҳам пайқамади. Кичкина Баҳодир деб ном чиқарган Ғиёсиддин энди тўрт ёшга кирган ўғли Алишерга кулимсираб қараб турди. «Шул ёшдин китобга муҳаббат қўйса, улгайгач, албатта китобни илқидан айирмай ўзи била асраб юргай», деб ўйлади ота ширингина, дўмбоқ ўғлидан кўзини узолмай.

— Ҳа, бул ерга ёшуруниб олиб не қиладур, десам, китоб кўраётган эканлар-да,— деди Ғиёсиддин пичинг аралаш меҳр билан.

Отаси бу гапни секингина, кулиб туриб айтган бўлсада, Алишер шўхлик қилиб катталардан дашном эшитишдан қўрққан боладек олазarak бўлиб:

— Дада, мана бул суратни кўринг,— деди. Унинг хиёл қийиқ кўзлари мўлтирар эди.— Мана бул черик шотидан чиқаётиб кулаб тушмоқда, кўрғон устинда турганлар ўқ отиб қулатғон чиқарлар. Мана буниси пастдин туриб, қалъа устидагиларга ўқ узмоқда.

Отаси ўглининг гапни тасдиқлагандек, бош иргитиб, унинг қўлидан китобни аста олди-ю, токчага, бошқа китоблар ёнига қўйди.

— Бул китобнинг ўрни токчада,— деди у ясама жиддийлик билан,— аммо сиз китоб кўрмоққа ёшлик қилур-сиз, йиртиб қўйсангиз яхши бўлмас. Ани икки қўй баҳосига сотиб олгонмен.

— Мен китобни йиртмаймен, авайлаб кўрамен.

— Ақлли боласан-да. Тентак болаларгина илқларига

тушган китобларни пора-пора қиладурлар. Катта бўлгонингда сента ажойиб китоблар сотуб олгаймен. Ҳозирча... мана буни ўйнаб юр,— Ғиёсиддин кулиб, чўнтагидан «сопол кўчқор» чиқариб берди. Бола бу галати ўйинчоқни кўргач, кўзлари ўйнаб кетди.— Қара ўғлим, анинг мугизлари қайрилгон, сузиб олмоққа ҳозирланиб турадур.

— Менга беринг,— деб бола сакраб ўйинчоқни унинг қўлидан тортиб олди,— ани Ҳусайннинг кўчқори бирла уриштиргаймен.

Ғиёсиддин девонхонадан келиб, дам олгандан сўнг баъзан қўлига китоб олиб мутолаа қилар, шундай кезлар Алишер ёнига келиб ўтириб олар ва овоз чиқариб ўқишини сўрар эди. Отаси эса: «Яхшиси, ҳикоя айтиб берай», деб китобни йиғиштириб кўяр ва қизиқ бир эртакни айтиб берарди.

Алишернинг тогалари: Мирсайид — «Кобулий» ва Муҳаммад Али — «Ғарибий» ўқимшли йигитлар бўлиб, форсий ва туркий тилда шеър ёзар эдилар. Улар поччалари Ғиёсиддинникига келганларида илмий, адабий мавзуларда қизгин баҳс бошланар ва баъзи кунлари суҳбат газалхонлик билан тугар эди. Алишер худди катталардек тогалари ёнида ўтириб, уларнинг гапларига қулоқ солар, шеър тинглар эди. Гарчи, у китобий сўзлар ва мажозий шеърларга яхши тушунмаса ҳам, газалларнинг оҳанги, мусиқийсидан завқланарди.

Катта тоғаси Мирсайид жиддий, камгап, сипо одам эди, кичиги Муҳаммад Али эса хушчақчак, гапдон йигит бўлиб, тор ва танбурни яхши чалар, ўз суҳбати билан мажлисга жон киргизар эди. Бир куни у яқиндагина ёзган бир газалини ўқиб бераётганида жияни Алишернинг диққат билан қулоқ солаётганини кўриб, ҳайратда қолади.

— Невчун ажабланурсиз?— дейди Ғиёсиддин шоир қайнисига.— Алишер кўча-кўйда болалар била ўйнаб юриб, тожик тилин ўрганиб олгон, онаси форсий, туркий газалларни ўқиғонда қулоқ бериб ўтирадур ва баъзи матлаъларни ёддан ўқиб берадур.— У ўзининг ўткир кўзларини тоғасига тикиб ўтирган Алишерга юзланиб деди: — Қани, ўғлим, шоир Қосим Анвор не дебдур?

Алишер қўнироқдек овози билан дона-дона қилиб шу матлаъни ўқиди:

Риндему ошиқому жаҳонсўзу жома чок,

Бо давлати гами ту фикри жаҳон чи бок?

(Биз бепарво ошиқларимиз, йиртиқ чопон, ўт нафас,
Жаҳон гами сөйинг гаминагга эримас.)

Муҳаммад Али кўзларини катта очиб жиянининг шеър ўқишига кулоқ солиб турди-да, кейин кулиб юборди.

— Офарин, кичкина дарвеш,— деди у жиянининг орқасига қоқиб қўйиб.— Бепарво, ринд ошиқларданмиз дегин. Ўт нафас бўлсанг доғи, йиртиқ чопон бўлма.

— Қосим Анворнинг шеърлари магзини бола эрмас, катталар ҳам чақа билмайдурлар, аммо улуг шоирнинг оташин нафасидин бул гўдак боланинг юрагига бир аланга тушибдир,— деди Мирсайид.— Илоё, ёмон кўздин асрасин.

Сўз айланиб шоир Анвор устига келиб тўхтади.

— Мавлоно Қосим Анвор асли озарбайжонлик эрурлар,— деди Мирсайид.— Сароб отлиг кентда таваллуд топибдурлар. Йигитлик айёмида Садриддин Ардабилийга мурид бўлиб, сўфия мазҳабига дохил бўлмишлар. Пирининг маслиҳати била Хуросон келдилар. Узоқ муддат Самарқанд бориб турдилар. Эл аларга ихлос қўйиб, шеърларин ўқимоққа роғиб бўлди. Умрларининг охирида Жом вилоятига келиб қолдилар. Бундан ўн икки-ўн уч йил муқаддам вафот топдилар.

Навоий катта тоғасининг баъзи гапларига унча тушунмаса ҳам, унинг гапини диққат билан тинглаб ўтирар эди. Самарқанд шаҳрининг номини эшитганда: «Ул улуг шаҳар бўлса керак», деб ўйлади.

— Сен улгайгонда Жом вилоятига бориб, Мавлоно Қосим Анворнинг мақбараларини тавоф қилиб, қабри покларини супуриб келмогинг лозим,— деди Муҳаммад Али.

— Албатта, боргаймен, илкимга кичик бир жоруб олиб, қабрларини супуриб келгаймен,— деди Алишер кўзларини чақнатиб¹.

— Невчун кичик жоруб, сен улгайганингда боргойсен ахир.

Доимо кичиклигимча қоламан деб ўйлаган порасида боланинг гапидан тоғалари мириқиб кулишди.

— Язна, ҳар ким олдида Мавлононинг ўшул шеърини Алишерга ўқитманг, кўз тегадур,— деди Муҳаммад Али.

Кичкина баҳодир бидъат ва хурофотдан йироқ, соғлом фикрли киши эди, шу сабабдан қайнисининг бу гапига нарво қилмади. Уйига яқин дўстлари келганда у Алишерга Қосим Анворнинг ўша шеърини ўқитар, меҳмонлар эса ҳайратда қолиб, бош чайқаганлариди завқланиб куларди.

Бир куни Ғиёсиддин бешик кучоқлаб ўтирган хотинига:

— Алишер тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди, ани мактабга берали, — деб қолди.

— Хали ёшлик қилмасмикин? — деди Алишернинг онаси киртайган, ҳорғин кўзларини кўтариб. Унинг эмикликли боласи Дарвишали жуда йиғлоқ бўлиб, тинкамдорини қуриитар эди.

— Бола ўтқир зеҳли, тез идрокли. Бекор юрганди кўра ҳарф ўргансин. Эрта шанбадин бошлаб Хусайн била бирга мактаб борсин.

— Ихтиёр сизда, менга қолса... — аёл гапини тугатолмади, бешикдаги Дарвишали чирқираб, она сути талаб эта бошлади.

Хусайн Темурнинг авараси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли эди. Хусайннинг бобоси Мирза Бойқаро замон подшоси Шоҳрухга қарши исён қилгани сабабли қатл эттирилган, унинг ўғли Мансур ҳам кейинчалик назардан қолиб, давлат ишларига аралашмай қўйган эди. Лекин Хусайн ғайратли ва зеҳли эканини кўриб, отаси қўлидан кетган давлат қушини қайтариб олишни умид қила бошлади. Мансурнинг ўғли ҳақиқатан ҳам юракли, катталардан кўп тортинмайдиган, соғлом, шижоатли бола эди.

— Ўглингиз ахир бир кун юртга бош бўладур, кўзларини маълум, — дер эдилар Мансурнинг яқинлари, хипча бел, яғрини кенг, қирғиз қовоқ Хусайнга қараб.

— Илоё, айтганингиз келсин, яхши шият — ёрти мол, — дерди отаси.

Алишер араб ҳарфлари ёзилган тахтани қўлтиқлаб, ўзидан икки ёш катта Хусайн билан бирга мактабга бориб-келиб юрди. Тез орада ҳарфларни ёд олволди. Мактабдан озод бўлгандан кейин, баъзан Хусайннинг уйига бориб ўйнаб келарди. Ҳиротликлар Бойқароларнинг Хиёбон маҳалласидаги икки қаватли уйини, негадир, «Давлатхона» деб атар эдилар, ҳолбуки, уй эгаси Ҳиротда хусусий кишилар қаторида яшар эди.

Алишер баъзан Хусайнга эргашиб, шаҳар ташқарисидаги Гозургоҳга чиқарди. Тоғ этагида бир талай болалар қатор тизилиб, бараварига ўқ отар эдилар. Алишер бу манзарани кўриб, китобда кўрган суратларни эсларди. Қаерда бўлмасин унинг эс-хуши китобларда эди.

ЯЗД ЧҒЛИ

Аскарий, кийим кийган отлиқ анҳор ёқасидаги катта бир кўранинг дарвозасини қамчисининг дастаси билан тақиллатди. Бошига оқ намат қалпоқ, эгнига калта етг

камзул кийган мўғулбашара суворий дарвозанинг очи-
лишини сабрсизлик билан кутиб турди.

Замона нотинч, кечалари кўчада юриш хавотирли
бўлгани учун Ҳирот аҳолиси қош қорайиши билан кўча
эшикларини ичидан занжирлаб олишар эди. Амалдорлар
яшайдиган «Инжил» ёқасидаги бу чекка маҳалла аҳли
кечаси бош суқиб кўчага чиқа олмас эди. Ҳозир ҳам
озода кўчалар, сахнига гул ва сарв дарахтлари ўт-
казилган шинам ҳовлилар сув қуйгандек жимжит
эди.

Отлиқнинг тоқати тоқ бўлиб, яна дарвозани қоқди.
Орадан бир неча дақиқа ўтгач, катта дарвозанинг сўл
тавақасидаги кичкинагана эшик қия очилиб, паст бўйли,
қийиқ кўз бир киши бурнини суқиб, кўчага қараган эди,
отлиқни таниб, юзи ёришиб кетди.

— Э, келинг, Мирсайид, қадамларига ҳасанот, —
деди ва катта дарвозани очди.

Келган киши Алишернинг тоғаси эди. У худди ўз
уйига келгандек бетакаллуф ичкари кирди...

Дастурхон устида Мирсайид сўнгги кунларда рўй
берган муҳим бир ҳодиса — Темурнинг ўғли подшоҳ
Шоҳрухнинг ўлими тўғрисида хикоя қилиб берди. Энди-
гина беш ёшга тўлиб, олтига қадам қўйган дўмбоққина
Алишер, чордана қуриб ўтирган дадасининг тиззасига
тирсагини қўйиб, тоғасининг гапларига диққат билан
қулоқ соларди.

— Мен ўшул кунни Рай шаҳри яқинидаги лашкаргоҳда
эрдим, — деди Мирсайид ака чақчайган кўзларини поч-
часига тикиб. — Мирза Шоҳрух жаноблари ҳам ўшул ерда
қишлоган эрдилар. Наврўз кунни подшоҳ ҳазратлари
хачирга миниб, Таборак сари бориб, улуғларнинг мозорини
зиёрат қилиб келмоқчи бўлдилар. Мен ҳам навкарлари
орасида эрдим. Аммо, хачир мозорлар устига қадалган
туғлардан чўчиб, оёғини тираб олди. Бир қамчи босган
эрдилар, ҳаром ўлгур, шаталоқ отиб, подшоҳимизни
йиқитаёзди. Агар бизлар ул кишини суяб қолмосоқ, эгар-
дан учиб кетган ва ўшул жойдаёқ жон таслим қилгон
бўлур эрдилар.

Тоғасининг имо-ишоратлар билан гапирган хикоясига
диққат билан қулоқ бериб ўтирган Алишер беихтиёр
кулиб юборди. Мирсайид ака шундай жонли гапирар
эдики, диконглаб кетган хачир кўзига кўриниб кетгандай
бўлди. Бироқ боланинг кулгусига отаси ҳам, тоғаси ҳам
эътибор беришмади.

— Бизлар Шохрух жанобларини суяб, эгардин туширдик ва авайлаб тахтиравонга солдик. Тўрт мулозим тахтиравонни елкалаб, лашкаргоҳдаги бир чодирга элтиб, Шохрух жанобларини ётқиздилар. Ул жаноб шу ётганларича қайтиб ўринларидан турмадилар. Баччагар шахзодалар боболарининг бошида туриб, алар билан розиризолик сўрашмоқ ўрнига, бурчак-бурчакда ўз одамлари била пичир-пичир қилур эрдилар. Улугбекнинг валади Абдуллатиф бир ёқда, Бойсунқарнинг ўгли Султон Муҳаммад бир ёқда, анинг иниси — шаробхўр Абулқосим бир чеккада ўз мулозимлари ва аскарбошилари бирла маслиҳат қила бошладилар. Авзойларидан, алар одам эрмас, баайни мурда устига ёпирилгон ўлимтик қушларга ўхшар эрдилар.

Алишер осмонда парвоз қилувчи катта, тумшуғи қон, хунук ўлимтик бургутларни тасаввур қилиб, сесканиб кетди.

— Мирза Шохрух жаноблари етмиш икки ёшда дунёдин ўтдилар, зулҳижжа ойининг йигирма бешиди, якшанба куни эрди². Мен Райда қолмай, тўғри Ҳирот сори от солдирдим.

Алишернинг дадаси билан тоғаси бу ўлимнинг оқибати устида бош қотирар эдилар.

— Бир-бирларига кушанда бўлгон шахзодалар ва қонга ташна, ўлжаталаб беклар эмди бир-бирларининг бошларини чайнайдулар, халқнинг бор-йўгини яғмо этадулар, кўчиб кетмоқ керак Хуросондин, — деди Мирсайид гапини чўрт кесиб. — Мабодо, телба Мироншоҳнинг ҳаромзодаларидан бири тахтга ўлтирса борми, сиз билан менинг бошимизда ёнгоқ чақадур.

— Бир жойдин иккинчи жойга кўчмоқ осон гап эрмас, — деди Гиёсиддин хўрсиниб. — Камбағалман десанг, кўчиб боқ, деган мақол бор. Шунча мол-қолни ташлаб кетиб, қайга борамиз.

— Э, язна, шундоғ замонда мол-қол кўринадуirmi кишининг кўзига, — деди шартта Мирсайид. — Йон омон қолса, мол топиладур!

— Бир оз кутиб турайик, зора замона тинчиб кетса...

— Ихтиёр ўзингизда, мен ҳаммадин бурун манови жиянчамга ачинамен, — деди тоғаси Алишернинг елкасига қоқиб. — Кўзлари ўткир, пешонаси кенг, одам бўладур бу бола!

Гиёсиддин кутгандек замона тинчимеди. Темурнинг неваря-эваралари, қонга ташна бўрилардек, бир-бирла-

ри билан гажишиб, халқнинг қонини сувдек тўка бошладилар. Улуғбекнинг ўгли Абдуллатиф аскар тўплаб, ўзига тескари бўлган амалдорлардан кўшининг калласини кестирди, ўз бувиси Гавҳаршодни зиндонга солдирди. Шохрухнинг набираси, Бойсунқарнинг ўгли Абулқосим Бобур эса, ўз акаси Султон Муҳаммад билан уруша бошлади.

Шундай тартибсизликлар рўй бера бошладика, халқ кимнинг ким билан урушаётганини аниқ билмас эди. Аммо, афандига ўхшаб, кўчага бош суқиб, жанжалга аралашган киши чопонидан, мол-ҳолидан, баъзан жонидаң айрилар эди. Ҳамма жанжал халқнинг моли устида кетаётгани аниқ эди.

Ғиёсиддин Кичкина Хуросондан кўчиб кетиш пайти келганини пайқади. Бир куни тонг қоронгисида беш-олти соябон арава ва бир неча отлиқ шаҳар дарвозасидан чиқиб, кунботиш томонга йўл олди. Ғиёсиддин билан бирга унинг қариндош-уруғлари Ғарбий Эронга кўчиб кетмоқда эдилар.

Отларга миниб олган катта кишилар қовоқларини солиб индамай борар, аммо болалар йўлда тоғ, дарё, бог ва далаларни ҳамда шаҳар ва қишлоқ манзараларини томоша қилиб, териларига сиғмай, шовқин кўтариб кетишарди. От миниб ўрганиб қолган олти яшар Алишер ҳам гоҳ аргумогини қамчилаб, карвондан ўзиб кетар, гоҳ секин ҳайдаб, орқада қолиб кетарди. Бирорта манзилга бориб етганда у болаларга бош бўлиб, ўйин қилар эди.

Йўловчилар Ҳирот водийсидан чиқиб, Язд воҳасигача чўзилган катта саҳрога қадам қўйишлари билан сафар оғирлашди. Одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган бу саҳрода фақат кечалар йўл босиш мумкин эди. Йўлчилар ҳар ер-ҳар ерда бўлган шўр қудуқлардан сув чиқариб, мешларини тўлдириб олар эдилар. Бепоен қум саҳроси ҳамманинг жонига теккан эди.

Карвон бир неча кундан кейин Язд воҳасидаги Тафт қишлоғига етиб келди, вақт ярим кечадан отган эди. Йўлчилар карвонсаройга тушиб, ором олишди.

Шўх Алишер эрталаб туриб, ўз ўртоқларини бошлаб кўчага чиқди. Карвонсаройнинг ёнида катта бир хонақоҳ бор эди. Болалар икки тавақаси ланг очиқ дарвозадан киришди. Хонақоҳ ҳовлисининг бир чеккасида кекса одам кўзини юмиб, пичирлаб ўтирарди.

— Юринглар, ўшул қудуқнинг чархини айлантирур-миз, — деди Алишер кўзларини чақнатиб.

— Йўқ, анови киши койиб берадур.

— Уришмайдур ул киши, ўзи ювош одамга ўхшайдур.

Боалар кўранинг ўртасига келиб, қудуқнинг ёнида тўхташди. Бурчақда ўтирган киши кўзларини очиб, уларга мароқ билан қаради ва:

— Ҳой болалар, бу ёққа келинлар, — деди кулиб.

Боалар, бир нарсадан хуркиган жайронлардек дув этиб ўзларини дарвоза томон урдилар. Фақат Алишер кўрқмай, чолнинг олдига бориб салом берди.

— Ваалайкум ассалом, катта бўлинг! Сизлар бизнинг қишлоқ болаларига ўхшамайсизлар. Қойдин келинлар?

— Ҳиротдин. Ироққа кўчиб кетаётирмиз, — деди Алишер чолнинг кўкрагигача тушган оппоқ соқолига қараб.

— Нега кўчиб кетаётирсиз?

— Ие, гапдан хабарингиз йўқми? Хурёсонда уруш бошланиб кетди-ку. Подшоҳзодалар бир-бирларининг калласини кесмоқда, юртни таламоқда, мундоғ замонда...

Чол оғзини очиб, ўнг қўлини қулоғига қўйиб, Алишернинг ганига қулоқ солди.

— Мабодо телба Мироншоҳнинг меросхўрларидин бири тахтга ўтирса борми, нақ калламиз кетадур-а...

Чол қиқирлаб кулиб юборди.

— Не сабабдин?

— Бизлар Бойқароларга хизмат қилиб келганмиз. Бойқаролар Мироншоҳ авлоди билан ит-мушук.

— Рост айтдинг, болам. Фаросатли экансан. Бобонинг исми недур?

— Гиёсиддин, лақаби Кичкина баҳодир.

— Офарин, ул кишини танийдурмен. Шоҳрух вафотидин беш-олти йил аввал Сабзаворда ҳоким эрди. Ул кишини билдурмен. Хўш, ўзинг мактабга борурми-сен?

— Ҳа, тақсир, мен тўрт ёшу тўрт ойлик бўлганимда ота-онам мактабга элиб берганлар. Ҳозир таборак сура-сига тушдим.

— Боракалло. Бул жамоат болаларидин биз чоқиргонда сен келиб, мен била ошно бўлдинг. Кел, сенинг учун фотиҳа ўқоли...

Шу пайт Алишернинг отаси Гиёсиддин ва бир неча киши кириб, чолга салом беришди ва унинг қўлидан ўпиб, юзларига суртишди. Алишер ҳозиргина ўзи билан гаплашиб турган чол улуг бир одам эканини пайқаб, хонақоҳдан чиқиб қочди.

Кечқурун карвонсарой хужрасида овқат еб ўтирган-

ларида Алишернинг отаси хонақоҳда ўтирган чолнинг Шарафиддин Яздий деган улуг тарихчи эканини сўзлаб берди.

— Ул киши Шоҳрухнинг ёнида юриб, кўрган воқеаларни битган, Темур тарихи «Зафарнома» ни битган, — деди Ғиёсиддин ҳурмат билан. — Шундог олим бир киши умрининг охирида қашшоқликқа тушиб, дўстларга зор, душманга хор бўлибдур, ҳай дариг!

Ғиёсиддин Кичкина ўз оиласи билан Ғарбий Эронда уч йилча турди. Хуросон тинчибди, урушлар тўхтабди, деган хабарни эшитиб, Ҳиротга қайтиб кетиш тараддудида тушди. Бу вақтда Абулқосим Бобур ўз акаси Султон Мухаммаднинг ўлдириб, пойтахтни эгаллаган, мамлакатда тинчлик ўрнатган эди.

Ҳиротликлар яна соябон араваларга ўтириб, йўлга тушишди. Алишер от миниб, катталар билан карвоннинг кетида борар, йўлдаги ажойиб тоғ, дарё, шаҳар ва қишлоқларни томоша қилар эди.

Йўловчилар баъзан ялангликда тунаб қолар, баъзан карвонсаройларга тушиб, бир-икки кун дам олар эдилар. Бироқ Язд чўлига қадам босишлари билан аҳвол ўзгарди. Карвон салқин кечалари йўл босиб, кундузлари қудуқлар бўйида ором оладиган бўлди.

Бир куни кечаси от устида бораётган Алишерни уйқу босиб, кўзига қум тикила бошлади. Кундуз куни салқин бир булоқ бўйида чодир тикиб, ҳамма ором олган пайтда, Алишерни онаси «ухлаб ол», деб ётқазиб қўйган эди. Бироқ шўх бола ўринда ётолмади, ўзига ўхшаш бир-икки бола билан саҳродаги катта калтакесакларни қувиб юриб, жуда чарчади. Мана энди ярим кечада уйқу босиб, боши гаранг бўлиб қолди. Ҳаммани ҳам мудроқ босганидан Алишернинг ҳолига ҳеч ким эътибор бермади. Кичкина чавандознинг эгар устида ухлаб қолганини сезган от эса юришини секинлатиб, карвондан орқада қолиб кетди. Тоғ пайти Алишернинг оти нимадандир ҳуркиб кетиб, уни йиқитиб юборди, ўзи пишқириб, боши оққан томонга қочди, Алишер гул этиб, юмшоқ қум устига тушди-да, кўзларини ишқай бошлади. У қаердалигини, нима ҳодиса юз берганини пайқамай, анча вақтгача қум устида бўз-райиб ўтирди. Ниҳоят, хуши ўзига келгач, ҳамроҳларидан айрилиб, бепоён чўлда бир ўзи қолганини кўриб жуда кўрқди, додлашини ҳам, йиғлашини ҳам билмади. У увишиб қолган кучсиз оёқларига босиб, ўридан турди-да,

атрофга қаради. Ҳаммаёқни бепоеъи қуруқ чўл энлаб ётар, кунчиқиш томон ёришиб келмоқда эди. Алишер отасидан, Ироқ вилояти — кунботиш томонда, Хирот — кунчиқишда, деган гапни эшитган эди. Ақлли бола кун ёришиб келаётган томонга қараб юриб кетди. Салдан кейин атроф ёришиб, қуёш бош кўтарди. Алишер бир оз ўтириб дам олди-да, яна ўрнидан турди. Кун кўтарилган сари унинг бадани қизир, томоғи қақрар эди. Афсонавий ҳайвонларни эслатувчи қум уюмлари худди уни ютиб юбормоқчидай бўлар, қизиб кетган ҳаво қум тепалар устида жимирлаб кўзини тиндирар, иссиқ шамол лабини қуритарди. Бироқ ёш йўловчи буларга парво қилмай, ҳамон юриб кетмоқда эди. Боши айлана бошлагач, ўтириб бир оз ором олмоқчи бўлди. Қани энди, шу тонда бир қултум, бир қултумгина сув бўлса! Бу ерда ўтираверса, сув қидирмаса, ташналиқдан ўлиб қолишини пайқаб, инқиллаб ўрнидан турди ва битта-битта юриб кетди.

Кўп ўтмай узоқдан кўзига гумбазга ўхшаш бир нарса чалинди. «Ие, бу нима экан, бориб кўрай-чи!» деб ўйлади у. Бу фикр Алишерга қувват бағишлагандай бўлди. Юрган сари гумбаз кичраярди. У баттар қизиқиб қолди. Бориб қараса, гумбаз дегани сув соладиган оддий тўрсиқ экан. Шошиб-пишиб тўрсиқнинг оғзини очиб, тўйиб-тўйиб сувдан ичди, ичди-ю, бирдан кўзи равшанлашиб кетди. «Теп-текис чўлда кичкина нарса ҳам узоқдан катта бўлиб кўринар экан,— деб ўйлади у.— Тунда йўловчилардин бири уйқусираб, тўрсигини тушириб юборган бўлса ажаб эрмас, яхши бўлди».

Уйқу босган йўловчилар кун чиқмасдан олдин қудуқ ёнига бориб етгач, ораларида Алишернинг йўқлигини пайқаб қолишди. Бирдан ҳамманинг уйқуси ўчди. Алишернинг онаси: «Вой болам, қайда қолдинг!» — деб йиглай бошлади. Отаси докадек оқариб, турган жойида шамдек қотиб қолди.

— Йигламанг, ҳозир бориб топиб келгаймиз,— деб юпатишди Алишернинг онасини ҳамроҳлари.

Фурсатни ўтказмай, тезда болани қидириб топиш керак эди.

— Қани, отланинглар бўлмаса,— деди Ғиёсиддинга жон кириб...

...Алишер рўпарасида бир неча отличнинг келаётганини кўриб, ўзида йўқ суюниб кетди, қадамини тезлаштирди. Узоқдан отасини таниб, негадир ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб йиглаб юборди. Ғиёсиддин кела солиб, Алишерни ердан кўтариб олди-да, отига мингаштирди.

Анҳор устига солинган гишт кўприкнинг панжараси ёнида бўйнига жилд оingan икки бола сувнинг оқишини томоша қилиб туришарди. Уларнинг бири баланд бўйли, қирғиз қовоқ, бўлиққина, ўн бир-ўн икки яшар. У қизил шойи кўйлақ устидан яшил бахмал камзул кийган, хипча белига заррин камар боғлаган, қиёфасидан зодагон бир оиланинг арзандаси эканлиги билиниб турибди. Ёнидаги шериги эса кўринишда ундан икки-уч ёш кичикроқ, паст бўйли, юмалоққина, қизил юзли, шеригига қараганда соддароқ кийинган. Бу икки мактабдошнинг каттаси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли Хусайн, кичиги Алишер эди.

Алишер ўзи туғилган шаҳри Ҳиротга қайтиб келгач, мактабга қатнаб ўқий бошлади.

Хусайн панжарадап осилиб сувга бир парча қоғоз ташлади-да, унинг оқишини кузатиб туриб:

— Алишер, — деди, — невчун ўшул китоб илқингдин тушмайду? Сабогингя ҳеч такрорламайсен! Бугун мактабхонада сенга диққат қилиб қараб турдим. Яна «Мантиқуттайр»ни³ тахта остина қўйиб, такрор-такрор ўқидинг. Яхшики, домла кўриб қолмадилар, бўлмаса пақ бошингга таёқ келиб тушгусен эрди.

— Ўсру ажойиб китоб-да. Ўқимаймен десам ҳам ўқигим кела берадур, — деди Алишер қошини чимириб. — Қушлар ҳақидаги ҳикоялар фикру хаёлимни мулғаб олгон. Бошқа китобларга хушим йўқ.

— Мен Саъдийнинг «Гулистон»ини афзал кўрурмен. Кўп бамаъни ва ибратомуз ҳикоялар бор, — деди Хусайн димоғ билан. — Ҳар қалай «Мантиқуттайр»дин ўлса, ўлиги ортиқ.

— Сен «Қушлар тилини» қунт билан ўқиб чиқгонингда бу гапларни айтмогон бўлур эрдинг.

— Рости била айтсам, мен бу китобни ўқидиму, лекин маънисини чақолмадим, — деди Хусайн чин кўнгилдан. — Худ-худ қушининг ҳикояларидан бир нарсани англаб олмақ жуда маҳол. Мен равшан ва ибратли содда ҳикояларни ёқтирурмен.

— Мен эса кишининг хаёлини ўғирлайтурган ажойиб-ғаройиб афсоналарни севамен. «Мантиқуттайр»ни ёзгон Фаридиддин Аттор тўғрисида тағойимдин ажойиб бир ҳикоят эшитдим. Балки ул кишининг китобига қизиқсингонимнинг сабаби шулдир. Айтурларким, Нишонур шаҳрига мўғул-тоторлар киргач, аҳолисин қиличдин ўтказа берибдур. Бир черик қартайиб қолгон Атторни

ўлтирмоқчи бўлибдур. Шул арода бир деҳқон қоп орқа-
лаб келур эркан, тўхтаб мўгулга дебдурки: «Хой йигит,
ани ўлтурма, қонин бағишла». Мўгул айтибдур: «Ярмо-
гинг бўлса сотиб ол». Деҳқон дебдурки: «Орқамдаги бир
қоп сомондин ўзга ҳеч нима йўқ». Мўгул: «Майли, шул
бир қоп сомон чолнинг баҳоси бўлсин, бер сомонингни,
ол чолни», дебдур. Шу йўсида Мавлононинг жонин кут-
қариб қолибдур.

— Ажойиб ҳикоят эркан, мен ҳам ул зотнинг дoston-
ларини ўқимоғим керак эркан. Аммо сенинг ақлинг жойида.
Агар мен юртга подшо бўлсам, сени ўзимга вазир қилиб
олгаймەн. — Алишернинг ишонқирамай турганини кўриб,
гапида давом этди: — Мен албатта улуг бобомиз тахтига
ўтиргаймен. Темурлангнинг севиқли набираси бўлгон
бобом Мирза Бойқаро сергайрат ва шижоатли йигит
экан. Темурланг қаҳо қилғоч, Шоҳрух ани қатл эттирган.
Мен Шоҳрух авлодидин бобомнинг ўчин олғусидурмен.
Доғи бу гапларни бировга айта кўрма!

— Ким айтадур сенинг гапларингни бировга, — деди
Алишер нохушланиб.

Деворлари ганч сувоқ билан ўймакор қилиб ишлан-
ган мактабхона қий-чувга тўлган. Юмшоқ намаз устида
тиз чўкиб ўтирган болалар чуввос кўтариб олдиларидаги
тахта устига қўйилган китобларини ўқишади. Кичик-
роқ болалар алифбе ва «Абжад» ёзилган тахталарга
қараб: «Алиф, бе, те, се», деб қичқиради, баъзилари
«Ҳафтияк» ни ҳижжалайди.

Домла узун-қисқа бир неча таёқни деворга суяб қўйиб,
болаларга хўмрайиб ўтиради. Агар биронта бола ўқишдан
тўхтаб, ёнидаги шериги билан гаплашиб қолса, таёқлардан
бирини олиб, унинг бошига туширади. Шундан кейин болалар
чуввиллашиб, мактабхонани бошларига кўтарадилар.

Алишер эса тахта остига Фаридидин Атторнинг
«Мантукуттайр»ини қўйиб завқ билан ўқийди.

Бу китобни ўқиганда кўз ўнгида ажойиб бир ман-
зара ҳосил бўлади:

Мана, ўрмон ва дашт қушлари бир ерга тўпланган,
лекин уларнинг ўтиришида тартиб йўқ: қарга будбуддан,
қузғун товусдан юқори ўтирибди. Қушлар ўртасида
ўрин учун жанжал бошланади. Худ-худ (попушак)
уларни тартибга қақиради. Бироқ қушлар унинг гапига
қулоқ солмайди, шунда у: «Бизларга, бир раҳнамо керак
экан, биз Симурғ қушини тошиб, ўзимизга подшо қилиб
олайлик», дейди. Қушлар унинг сўзини маъқул кўриб,
Симурғ турган водий томон парвоз қилади. Бир қанча

вақтдан кейин қушлар чарчаб қолади. Товус, булбул, каклик, каптар ва ҳоказолар ўз узларини айтиб, изларига қайтмоқчи бўлади. Понушак умумий мақсад йўлида жон фидо қилишга чорлайди. Қушлар унинг гапини маъқул кўриб, яна парвоз қилади. Симургни ахтариб, чўл ва саҳролар, баланд тоғлар ошиб учиб кетаверади. Паррандалар ўлиб-ўлиб, қолган ўттизтаси бир водийга бориб етади, Симург қушини бунда ҳам тополмайдилар. Ниҳоят, улар Симург ўзлари эканини, яъни тожикча «симург» ўттиз қуш эканини англайдилар. Чарчамай, ҳормай бир мақсадга интилишлари уларни Симург даражасига кўтарган.

Болаларнинг қий-чувлари Алишернинг қулогига гала-гала бўлиб учаётган қушларнинг чуғиллашига ўхшаб эшитилади. Домланинг ёнида турган узун беҳи таёғи бўлса, кўзига сарв дарахтига ўхшаб кўринади, унинг қуюқ шоҳлари орасида тўти билан қумри ўзаро суҳбат қура бошлайди. Бироқ домланинг қаттиқ товуши унинг хаёлини бузиб юборади.

— Алишер, хаёл сурмай сабогингни такрорла, ҳали сени қошимга чорлагаймен.

Алишер «Қушлар тили»ни беркитиб кўйиб, тахта устида очик турган қуръон калималарини такрорлай бошлайди. Кеча домла «ёсин» сурасининг бир қисмини ёд олиб келишни тонширган эди. Орадан бир соат ўтар-ўтмас домла уни ўз олдига чақирди.

Алишер қўл қовуштириб келиб, устод олдида тиз чўқади ва сабогини ўқий бошлайди. Бироқ иккинчи мубиндан ўтмасдан тутилиб қолади. Домла луқма ташлагандан кейин яна ўқиб кетади. Нарироқ бориб, яна тутилади:

— Бўлмайди, сабогингни ўқимабсен, — деб ўшқиради домла. Бироқ уни савашга қўли бормади. — Биламен сенинг нима ўқиётганингни. Қушлар сўзидин кўра оллоҳнинг сўзларини кўпроқ такрор эт! Сен ҳали ул китобни ўқимоққа ёшлик қилурсан. Кичкина баҳодирнинг ўгли бўлмаганинда тоза калтак ер эрдинг, бор, сабогингни ўқи!

Мактабдошлари жимиб, бир-бирларига қараб кўйишади.

Кечқурун Ғиёсиддин баҳодир ўз ўғлини меҳмонхонага чақириб:

— Қани, ўғлим, нима ўқиётирсиз? — деб сўраб қолди.

— Мен «ёсин»ни ёдламоқдамен ва саводим равон бўлсин деб, «Мантиқуттайр»ни ўқимоқдамен.

— Эшитаменки, сиз сабогингизни такрорламай, доим бу китобни ёдлар ва мактабдин озод бўлгондин сўнг ҳам дўстларингиз била ўйнамай, ҳар гўшада қушлар сўзини айтиб, ўз-ўзингиз била гаплашар ва қулиб қўяр эмишсиз. Бул китоб сизни жинни қилиб қўймасайди...

— Отажон, менинг тўғримдаги ҳар хил бўлмағур гапларга қулоқ сола берманг, эс-хушим жойида. Қўрқманг, жинни бўлмаймен.

Ғиёсиддин ўғлининг киноя аралаш маъноли жил-майишини кўриб: «Эс-хуши жойида, ақлдин озадир, деб қўрқмаса ҳам бўладир», деб ўйлади ва кўнгли таскин топти. Шундай бўлса ҳам ўғлининг қўлидан «Мантиқут-тайр»ни тортиб олишга уриниб кўрди.

— Ушул китобни менга беринг, эвазига саҳҳоф бозордин истаган китобингизни олиб берай.

— Йўқ, ота. Яна бир ҳафта илкимда турсин, сўнгра...

Ота-бола шу хилда тортишиб турганларида мактабдор домла келиб қолди. Алишер таъзим қилиб, қўлидаги севикли китобни қўлтиққа уриб, меҳмонхонадан чиқиб қочди.

Салласи қозондай, қип-қизил юзли домла унинг орқасидан қулиб:

— Ўз айбини сезган таканинг қочишини қаранг, — деб қўйди.

Ғиёсиддин баҳодир меҳмон билан саломлашиб, уни тўрга солинган кўрпачага ўтиргизди. Дастурхон ёзиб, тоқчадан ясоғлиқ бир баркашни олиб, меҳмон олдига қўйди ва нон синдириб, меҳмонни дастурхонга таклиф қилди. Мактабдор домла оқ кўнги, яхши одам бўлса-да, шогирдларга нисбатан қаттиққўл эди. Ўз замонасидаги таълим-тарбия талабларига риоя қилиб, мактабда тишининг оқини кўрсатмай, болаларни калтаклаб турарди.

Уй эгаси қулиб:

— Худди ўз вақтида келиб қолдингиз-да, домла, — деди. — Сўз Алишер устида кетмоқда эрди. Анинг саводи равон бўлудур, раҳмат, домла.

Мактабдор домла бу гапни эшитиб, хурсанд бўлганини яшира олмади.

— Рост айтдилар. Алишернинг зеҳни ўткир, саводи равон. Аммо аччиқ бўлса доғи бир ҳақиқатни айтмоқдин ўзни тия олмаймен.

У Алишернинг «Қушлар тили»га қизиқиб кетиб, қуръонни бир чеккага йиғиштириб қўйганини айтди.

— Ўғлингизнинг илкидин бу китобни тортиб олиб, ани ўқимоқни манъ этмоқ керак, — деди у қовоғини со-

либ. — Бул китоб анинг хаёлига таъсир этиб, телба қилиб қўйса ажаб эрмас.

Бу гап Алишернинг отасини ўйлатиб қўйди. «Илқин бу китобни тортиб олиб, ани қаттиқ хафа қилсам, тезроқ телба бўлиб қолмасмикан?» Домла уни хафа қилиб қўйганини кўриб, ўрнидан қўзғалди:

— Менга жавоб берсалар.

— Ўтиринг, домла, овқат тайёр.

Уй эгасининг қисташига қарамай, ўрнидан турган меҳмон «овқат» сўзини эшитгач, яна ўтиришга мажбур бўлди.

Домла овқатланиб чиқиб кетгандан кейин Рибсиддин баходир чуқур ўйга толди.

Китобни ҳозир ўглининг қўлидан тортиб олиш яхши эмаслигини пайқаб, индамай қўя қолди.

Бироқ Алишер эртасига эрталаб мактабга борганида жилдини ахтариб, севикли китобининг йўқолиб қолганини пайқади. «Кечаси уйкуда ётганимда отам олиб қўйибдилар-да», деб ўйлади у ниҳоятда хафа бўлиб. Ўзининг энг яқин дўстини йўқотган кишидек кўзига ёш олди. Тахта устига қуръонни қўйиб, гўё уни ўқиётган кишидек боши чайқаб, «Мантукуттайр» дан баъзи парчаларни ёдаки ўқий бошлади ва ўз хотирасига ҳайрон қолди. Севикли китобидан қайси парчани бошлаб ўқиса, охиригача ёд билар эди. Ниҳоят, бутун китобнинг кўнглига ёд бўлиб қолганини пайқаб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

ЙИГИТЛИК ФАСЛИНИНГ ТИКАНЛИ ГУЛЛАРИ

Шоҳрухнинг набираси подшо Абулқосим Бобур Машҳад шаҳрига келиши муносабати билан унинг шарафига ҳокимнинг шаҳар ташқарисидаги чорбоғида катта зиёфат берилди. Мармар ҳовуз атрофига солинган гилам, шойи кўрпачалар устида шаҳар аъёнлари, беқлар, саркардалар ялпайишиб ўтирар, белларини маҳкам боғлаб, этакларини бар урган энчил хизматкорлар елиб-югуриб, уларга турли-туман овқатлар ташиб турардилар. Белбоғларига қирқтадан кўнгироқ осган чиройли йигитчалар — пайклар олтин суроҳлардан ⁴ шароб сузиб, қумуш қадахларда подшоҳга ва унинг меҳмонларига тутар эдилар.

Лунижи осилган, бодом қовоқ, қийиқ кўз подшоҳ олди очиб қўйилган ипак чодир ичидаги тахт устида ўтириб, пайклар қўлидан устма-уст шароб ичарди. Шаробхўр, енгилтабиат, ишратбоз Абулқосим табибларнинг ман этиш-

ларига қарамай, ичкиликни сира қўймас, халқдан тушган солиқнинг кўпини зиёфатларга сарф этар эди.

Бироқ шу нуқсонларига қарамай, у яхши шеърлар ижод қилар, саройига шоирларни тўллаб, ёзган нарсаларини ўқиб берар, Навоий сингари ёш шоирларни қаноти остида асрар эди.

Мактабни энди битирган, ўн олти ёшга чиққан Навоий Ҳусайн Бойқаро билан бирга унинг хизматига кирганди, у қаерга борса, бир талай мулозимлар билан бирга орқасидан эргашиб юришарди. Ҳозир ҳам улар шу зиёфатда бўлиб, бир чеккада анвойи тур ноз-неъматлар билан безалган дастурхон ёнида ўтиришарди.

Навоий подшоҳнинг авзойига қараб ташвишга тушиб қолди. Абулқосим қадах устига қадах кўтарса-да, чиройи очилмас, ранги борган сари бўзарарди. Унинг юзига ўлим ўз қўланкасини ташлагандек эди.

— Мирзамизнинг ранги бир ҳолатда, бир кори ҳол рўй бермасайди, деб қўрқаман,— деди Навоий Ҳусайнга аста.

Шу вақт Абулқосим Бобур, негадир ўзининг энг яқин бекаридан Абдували тархонга қаттиқ-қаттиқ гапириб, уни койимокка бошлади. Зиёфатдагиларнинг кайфи қочиб, бирдан жимиб қолди.

— Шоҳимизнинг хумори ошди,— деди Ҳусайн шивирлаб.— Ажал келиб бўғзидин олди, шу! сабабдин сафроси қайнаб кетди.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда ўн саккиз ёшга тўлган, қизилмағиз, барваста йигит эди. Абулқосим уни ҳам ҳимояти остига олиб нарвариш қилар, ўз ўглидек тарбиялар эди.

Навоийга Ҳусайннинг гаплари ёқмади шекилли, қовғини солиб гапирди:

— Биров ўлай деса, биров кулай дейдур. Наҳотки, мирза Бобурнинг ўлимини истасангиз? Ахир сиз била биздин илқидин келганини аямайдир-ку!

— Э Навоий, содда йигитсиз-да,— деди Ҳусайн қош ўйнатиб,— нима, яхшилик қилди, деб тожу тахтдан воз кечайми? — Сўнгра захарханда қилиб кулди.— Абулқосимнинг ўлими, йўлимдаги бир говни олиб ташлайдур!

Навоий кўрнамаклик қилаётган собиқ мактабдошига гижиниб қаради:

— Бас қилайлик бул суҳбатни, бировнинг қулогига етса яхши бўлмас. Тил югуруги бошга, илк югуруги ошга! Тилга эҳтиёт бўлсангиз, мақсадга эришасиз!

Зиёфатдан кейин подшоҳнинг ҳоли оғирлашиб қолди. Уни кўтариб тўшакка ётқиздилар. Кечаси тилдан қолиб,

кўнглидаги гапларни атрофдагиларга кўз ва қўл ишорати билан тушунтиришга урийди. Бироқ ҳеч ким нима демоқчи эканини тушулмади, орадан икки кун ўтгач, Абулқосим Бобур ёруғ дунёдан кўз юмди. Унинг саркардалари, мингбоши ва юзбошилари тахтга даъвогар бўлган шахзодалар орасидан ўзларига ҳомий излай бошладилар. Хусайн Мирза ҳам бу лочинлардан бир нечасини ўз томонига оғдириб олди: у тахт учун кураш бошлаш пайти келганини пайқаган эди. Бир куни Навоийни чодирига чақириб, ўзи билан бирга сафарга чиқишни таклиф қилди.

— Мен қазоқликқа чиқиб кетурмен,— деди Хусайн хипча белидаги камарга қилич-қинини осар экан.— Юринг мен била Симург қушини изламоққа!

Унинг излаган Симург қуши панжаси ва тумшуги қон, одам гўштирага ўч йиртқич парранда эканини Навоий яхши биларди, шу сабабдан собиқ мактабдошининг таклифини рад этиб:

— Мен Машҳад шаҳрида қолиб, мадрасада ўқимоқ ниятидадурмен,— деди.

— Афсуски, сиз қилич эрмас, қалам била машқ қилиб келгансиз, бўлмаса менга эргашиб кетган бўлур эрдингиз. Майли, сиз илм хазинасидин дурдоналар тера беринг, юрт учун яраб қолар. Мен эрсам кўкрагимни шамолга бериб, Симург қушини излаймен.

— Сизга бахт-саодат, ишингизга кушойиш тилаймен. Агар ақлли одамлар маслаҳати била иш қилиб, навкарларингизни рози қилиб юрсангиз, албатта, муродингизга эришгайсиз,— деди Навоий собиқ мактабдоши билан хайр-хўшлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, Алишер Имом Ризо мақбараси яқинидаги хонақоҳдан бир хужра олиб, мадрасада таҳсил кўра бошлади.

ПАХЛАВОН МУҲАММАДНИНГ ҲАЗИЛИ

Алишер уйқудан кўзини очганда ним қоронги хужра ўртасидаги хонтахта устига панжарадан тангадек офтоб тушиб турарди. Тоби қочиб, кўрна-тўшак қилиб ётган шоир оёғининг оғриғи тўхтаганини сезиб, табиати равшан тортди. Устидаги кўрпани олиб ташлаб, ўрнидан турди-да, деворни ушлаб даҳлизга чиқди. Обдастан сув қуйиб, юз-кўлини чайди, белбоғига артиниб, тагин ўрнига келиб ётди-да, ориқлаб кетган рангсиз қўлини чўзиб, ёнидаги токчадан қоғоз, қалам олди ва баланд кўйилган ёстигига суяниб ёза бошлади. Қалами йўргалаган сари юмалоқ

юзи хиёл ёришиб, қийиқ кўзлари нарпирар эди. Кечаси бедорлик маҳалида ўйлаб қўйган фикрлар вази қолипига тушиб, қофиялар осонгина бир-бирлари билан топишиб олар эди.

Шоир ёзган шеърдан хурсанд бўлиб, қоғозни тўрт буклади, қоziқда осиглиқ турган чопонининг чўнтагига солиб қўйди-да, яна ўрнига чўзилди.

Ота-онадан етим, ҳомийсиз қолгани етмагандек, мусофир юртида у мафосил (суяк сирқираш) касалига мубтало бўлиб қолди. Турган пастак хужраси ним қоронги, зах. Эрталаб бирпас тушган офтоб хужрадаги ругубатни даф қилолмасди. Яхшики Машҳадда бахтига Паҳлавон Муҳаммад бор, бўлмаса ҳоли нима кечар эди! У ҳар кун бир мартаба келиб, ош-сувидан хабар олиб туради, шаҳарнинг машхур табибларини бошлаб келиб, муолижа қилдиради.

Алишер кечаси уйғониб, алламаҳалгача хаёл суриб ётгани учун ҳозир уни уйқу элта бошлади. Аъзойи бадани бўшашиб, қандай ухлаб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди...

Пешонаси кенг, чорпаҳилдан келган, қора соқол Муҳаммад Паҳлавон хужра эшигини очиб, ичкари кирганда шоир ухлаб ётар эди. Паҳлавон унинг оромини бузмаслик учун оёқ учида юриб келиб, хонтахта ёнига чўкди. Бирпас ўтириб, қоziққа осилган жоманиннг енги йиртилганини кўрди-да: «Чатиб қўймоқ керак эркан, миҳга илиштириб олғонга ўхшайдур», деб ўйлади ва ўрнидан туриб, уни қоziқдан олди ва чопонининг барига қадаб қўйилган ипли игнасини олиб тикишга бошлаган эди, чўнтагида бир нарса шитирлади. Олиб қараса, тўрт букланган қоғоз. Унга кўз югуртириб: «Янги битган бўлса керак», деб ўйлади ва завқ билан ўқий бошлади. Шеър унга жуда ёққан эди. Уч-тўрт ўқишдаёқ кўнглига жо бўлиб қолди. Сўнгра қоғозни яна аввалгидек буклаб жойига солиб, жомани қоziққа осди.

Паҳлавон Алишерга қараганда анча катта бўлса ҳам аҳли фозил ўртасида ном чиқарган ёш шоирни катталардек ҳурмат қилар эди. Улар Абулқосим Бобур саройида учрашиб, дўстлашган эдилар.

Ёлғиз кўштигирлик⁵ эмас, мушоирада ҳам рақиблари Паҳлавон Муҳаммаднинг курагини ерга тегизолмаган эдилар. У форс тилида «Кўштигир» тахаллуси билан ажойиб рубойлар, маснавийлар ёзар, мусиқийдан ҳам хабардор бўлиб, бир қанча куйлар ижод этган, бундан ташқари у диний ва дунёвий илмлардан ҳам баҳрадор эди. У қайси ишга қўл урса, уддалай олар ва истеъдодининг ҳар тарафламалиги билан одамларни ҳайрон қол-

дирар эди. Ҳзи мард, танти бўлгани учун бошига кулфат тушган танишлари, ошна-оғайнилари уни унутмас, тоғганини улар билан баҳам кўрар эди.

У бугун ёш шоирнинг гамини еб, патир нон, қатлама, шарбат олиб келган эди. Ҳозир тоғ уйкуси элитган фалокатзада дўстининг саргайган юзига қараб, унинг уйғонишини кутиб ўтирарди. «Туз тотмай ухлаб қолган бўлса, яхши эрмас», деб ўйлади у ва сабрсизланиб йўталиб кўйди. Уйқуда зийрак бўлган шоир уйғониб кўзини очди ва ўрнидан туриб ўтираркан, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! Соғлиқлари нечук? Мавлоно Абдусалом берган ҳаб дору кор қилдимиз?

— Аёгимнинг оғриги бир оз босилгондек.

— Мавлоно замоннинг моҳир ҳакими эрур. Зора мараз зоил бўлса. Алар буюриб эрдиларки, бемор соғойгондин сўнг тери остида қолган мараз унсурларини даф қилмоқ учун ходим қилмоқ зарур, деб. Аввал понушта қилиб олали, сўнгра...

Алишернинг иштаҳаси бўлмаса ҳам, патир нон ва қатламадан бир-икки бурда еб, шафтоли қоқи сувидан бир пиёла ичди.

Понуштадан кейин Пахлавон унинг оёғини уқалай бошлади ва одати бўйича шеърдан гап очди:

— Сиз туркий тилида шеърни яхши айтадурсиз. Марҳум Абулқосим мирза ҳам сизни мактайдурлар эрди. Ҳўш, энди сизга бир саволим бор, жавоб беринг.

— Билсам, жавоб берай, саволингизни айтинг.

— Саволимиз будурки, — деди Пахлавон шоирнинг оёғини уқалаб туриб, — туркигўй шуародин қайси бири яхшироқ айтур ва сиз қой бирини беганурсиз⁶.

— Яхши айтилган шеърнинг барини беганурмен.

— Холис туриб айтинг, туркигўй шоирларнинг қай бирисини сўз мулкининг подшоҳи деб билурсиз?

— Мавлоно Лутфий ҳоло барҳаётдурлар, ул киши туркигўй қавмнинг устози турурлар, аларни маликушшуаро, деб топурмен.

— Нечук Мавлоно Сайид Насимийни демадингиз?

— Анинг учунки, — деб кулиб жавоб берди Навоий, — Мавлоно Лутфийни подшоҳ деб билсак, Сайид Насимий ул кишига вазирликка арзийдурлар.

— Йўқ, мавлоно Насимийдек оташнафас шоир турган ерда Лутфийни писанд қилгонингизга ажабланурмен. Сайид Насимийнинг ҳар бир шеъри ҳикмат хазинаси бўлиб, зоҳирда бир жононга айтилган шеърга ўхшаб кўринса доғи, ботинда коинотнинг бирлиги ва бутунли-

гина ошиқ бўлгон шоирнинг нидосидур, ул ҳар бир жузъий нимарсада улур бирликнинг таҳозиротин кўрадур. Мана, қулоқ беринг, — у уқалашдан тўхтаб, ёш Навоийнинг шу бугун эрталаб ёзган шеърини завқ билан ўқий бошлади:

Ҳар қаён боқсам юзумга ул кўшдин нур эрур,
Ҳар соя қилсам назар ул ой менга манзур эрур.

Шеъринг сўнгги икки мисрасини ўқиётганда «Навоий» сўзи ўрнига «Насимий» сўзини қўйиб ўқиди:

Гар Насимий симбарлар васлян истаб кўрса ранг,
Йўқ ажаб, нечунки ком этган киши ранжур эрур.

Таажжубдан кўзлари қиндан чиқиб кетаётган ёш шоир пинагини бузмай шеър ўқиётган Паҳлавонга тикланганча қотиб қолди.

— Қани айтинг, зоҳиран мажоз тариқиға мансуб эрса доғи, маъно юзидин ҳақиқат тариқиға дохил эрмасму, — деди Паҳлавон шеърни ўқиб бўлгач. — Ия, нега жавоб бермайсиз?

Навоий: «Бу шеърни шу бугун мен ёздим-ку!» — демоқчи бўлди-ю, ўзини тутиб олди.

— Бул шеърни қачон ёд тутиб эрдингиз? — деб сўради у тилга кириб.

— Мундин ўн икки йил бурун. Бобур мирзонинг бир мажлисида Сайид Насимий ўқиб эрдилар, мирзага бағоят куш келди. Мен ани битиб олиб ёд туттим.

— Эҳтимол, сиз янглишаётгандирсиз, бу бошқа шоирнинг...

— Йўқ, йўқ, мен янглишмадим. Гувоҳларим бор. Сўзимга бовар этмасангиз, аларни бошлаб келайин. — Шунинг деб Паҳлавон ташқарига чиқиб кетди ва ўз ҳазилидан завқланиб, кўзидан ёш чиққунча кулди.

Навоий эса қўлини чўзиб жомасининг чўнтагини тимирскилади, ёзган шеъри жойида, тўрт буклоглигича турибди. Паҳлавон уни қачон олиб ўқибди-ю, қачон ёд ола қонти? Қизиқ! Ё ўзи адашяптимикин? Бир вақт ўқиган газали хотирасида сақланиб қолгану, шеър ёзишга бошланганда юзага қалқиб чиққанмикин? Йўғ-э!

Навоий шуларни ўйлаб боши қотиб турганда Паҳлавон юзига жиддий тус бериб, яна ҳужрага кирди ва у ёқдан-бу ёқдан гапириб, Алишернинг диққатини чалғитмоқчи бўлди. Аммо шоирнинг хаёли ҳамон паришон, кўнгли алағда-эди.

— Рости била айтнинг, шул шеърни Сайид Насимийнинг ўз оғизларидан эшитганму эрдинга?

— Ия, нега менга ишонмайсиз. Ушул мажлисда мен била икки шогирдим ҳам бор эрди. Алар ҳам мазкур шеърни ёд тутиб эрдилар. Ишонмасангиз, аларни тонгла бошлаб келурмен.

«Е Паҳлавон мени калака қилаётир, ёки хасталигим туфайли зехним заифлашиб, Насимийнинг хотиримда қолгон шеърини қайтадан ёзганмен», деб ўйлади шоир ҳайрон бўлиб.

Паҳлавон эса ўз тақясига бориб шогирдларидан Султонали билан Муҳаммад Алини олдига чақириб олди-да, уларга Навоийнинг шеърини ёдлатди. Эртасига улар келиб, Паҳлавоннинг сўзларини тасдиқладилар ва гўё ўн икки йил бурун эшитган шеърни қироат билан ўқиб бердилар. Паҳлавон эса «Ана кўрдингизми?» дегандек қоши, кўзи билан имо қилиб қўйди. У ҳазилни ҳаддан ошириб юборганини пайқаб, гапни қисқа қилди-да, ёш шоирни ҳайратда қолдириб, шогирдлари билан жўнаб қолди. Эртасига Навоийнинг ҳолидан хабар олиш учун шогирди Султоналини юборди. Ўзи орадан бир кун ўтказиб келди-да, қўлидаги тугунчани даҳлизга қўйиб, хаёл огушида ётган шоир билан саломлашди. Ёнига ўтириб соғлигини сўраганда Алишер:

— Ёмон эрмас, аёқ оғриғи босилди, аммо анинг ўрнига бошим оғримокда, — деди порози оҳангда.

Паҳлавон ҳамдардик билдириш ўрнига хахолаб кулиб юборди:

— Мафосил аёқингиздин бошингизга чиқибдир-да. Ҳо! Бунинг иложи осон, бир пиёладан май ичиб олсак, бош оғриғи қоладир, — шуни деб ўрнидан турди-ю, даҳлиздан иккита нон орасига қўйилган яхна гўшт билан бир шиша мусаллас келтириб хонтахта устига қўйди.

Иккови бир пиёладан ичиб қизишиб олгандан кейин Паҳлавон кулиб ҳамма воқеани гапириб берди.

— Эғнингизни улойдургонда киссангиздин бир қоғоз топдим. Охисталиқ била ани чиқариб кўрдим. Маълум бўлдики, ушбу яқинда айтилгон шеърдур. Ани ёнимда қўйиб, уч-беш карра ўқиб ёд туттим ва жойига қўйдим. Сиз уйғонгоч, ушул сўзларни арога солдим.

— Хотирингизга балли! Уч-беш карра ўқиб ёд олибсиз. Аммо мени ҳайрат ва таажжубда қолдириб, хаёлимни пароканда қилмоқдин мақсуд не эрди?

— Бошингизни оғритиб, аёқингиз оғригини унуттирмақ эрди, — деб жавоб берди кулиб Паҳлавон Муҳаммад.

— Тобакай мусофирликда рангингизни саргайтириб юргайсиз,— деди бир куни Алишернинг хужрасига ташриф буюрган Пахлавон Муҳаммад.— Ўз шахрингиз Ҳиротга кетинг. Машҳад ҳавоси сизга ёқмади. Рангингизга қараб бўлмайдур, заъфарон.

— Рост, Ҳиротни соғиниб рангим заъфарон бўлди. Қанот боғлаб учгим келиб турибдур. Бориб марҳум атомнинг чирогин ёқмогим керак.

— Бас, невчуп жўнаб кетмайсиз?

— Ҳирот тахтин олғон Абу Саиддин кўрқадурмен. Ўзингизга маълум, менинг тағойларим анинг ғаними бўлғон Хусайн Бойқаро хизматидадурлар. Тағойисини кўрарга кўзи бўлмағон подшоҳ жиянининг бошини силамас.

Пахлавон кетмон соқолини тутамлаб, бир лаҳза фикр-мулоҳаза дарёсига чўмди-да, кейин бошини кўтариб, дўрилаган овоз билан деди:

— Албатта, бир ишга бел боғламоққдин аввал анинг оқибатин ўйламоқ керак. Улугбекнинг оноси Гавҳаршод-бегимдек табаррук хотуни жаллод илкига топшурғон, бегуноҳ бек, шахзодаларни қатл эттирган подшоҳдин яхшилик кутиб бўлмайдур. Кимики тутун чиқариб ёнаётган бу алангага яқинлашса, этаги қуядур. Шул сабабдин сиз Ҳирот борғонингизда анга яқин йўламанг. Фақир киши панада, деганларидек золимнинг кўзидин йироқда юринг. Мен доғи яқин арода Ҳиротга кўчиб кетмоқ ниятидамен. Бул ерда ишим юришмай қолди.

— Машҳадда менга сиздин ўзга меҳрибоне йўқ. Ялғуз қолсам, мусофирлик бошимга етадур.

— Андоғ бўлса, икки ўт-оловдин бирин танланг. Мен кетсам, бул ерда ҳолингиздин хабар олотурғон кимарса йўқ. Ҳиротда эрса ёр-дўстларингиз бор. Мавлоно Абдурахмон Йомий ва Сайид Ҳасан Ардашер жаноблари ҳар вақт сизни ҳимоя қиладурлар. Сиз сипоҳи эрмас, шоирсиз. Илкингизда пайза эрмас, қалам тутиб келгансиз. Наҳот, Абу Саид тағойларингизнинг қасдин сиздин олса?

Ўзи ҳам Ҳиротни соғиниб, бутун вужуди билан у ерга интилиб турган ёш шоирга Пахлавоннинг сўзи ёғдек ёқди. Абу Саид ўз душманларини енгиб, Хуросонда бир қадар тинчлик ўрнатган эди. Шоир олдига қўйилган қайноқ шўрвани ичишдан кўрққан кишидек, яна бир неча кун сабр қилиб турди, кейин таваккал отига миниб, ўз шаҳри — Ҳиротга жўнади.

Энди йигирма-йигирма бирга кирган тажрибасиз

йигитлар сингари Алишер ҳам пулни расамади билан сарф қилишни билмас эди. Қўли очқлиги туфайли кўп ўтмай, отадан қолган унча-мунча пул ҳам совурилиб кетди, бировдан пул сўрашдан у ор қиларди.

Бир куни шоир Ҳасан Ардашерни йўқлагани борганда, у ишдан гап очди.

— Бекор юргандин бекор ишла, деган гап бор. Шеър билан қорин тўйғозиб бўлмайду. Ишламасангиз доғи оч қолмайсиз, мен бор, ошно-оғайнилар бор. Аммо сизнинг сиркангиз сув кўтармайду. Риёзат била топилгон бир тишлам нонни биров берган семиз кўй этидин яхшироқ деб ўйлайсиз.

— Кўнглимдагини тондингиз, отахон,— деди қизариб Навоий.

— Шул сабабдин сизга лойиқ бир иш топойиқ. Агар шеър мухлиси бўлгон инсофли бир амалдор сизни ўзига мулозим қилиб олмоққа розилик берса, хўп дерми эрдингиз?

— Муносиб бир кишига мулозим бўлмоқдин ор этмайду. Бировнинг хизматин қилмоқ айб эрмас.

— Рост айтдингиз, бу номус қилатурган иш эрмас. Сўзима қулоқ беринг. Мен бир кун Султон Ҳасанбекнинг ўйларидаги мажлисда сизнинг бир шеърингизни ўқиб эрдим. Ул кишига бағоят хуш келди. Бурунроқ менга, бир покиза, фаҳм-фаросатли йигит бўлса, навкар қилиб олур эрдим, деб эрдилар. Мен сизни айтиб кўрай. Қўли очиқ одам, яхши маош берса керак.

— Султон Ҳасанбек майхўр, деб эшитамен. Ўғли доғи кўп ичаду эркан,— деди Навоий.

— Майхўр бўлсалар доғи кўнгли оқ одамлар. Яхши одам маст бўлса ҳам ўзгага ёмонлиқ соғинмайду.

Навоий иккиланиб туриб, унинг таклифини қабул қилишга мажбур бўлди. Ёш бўлса ҳам шеър мухлислари орасида доғи чиққан Навоийдек шоирни мулозим қилиб олганидан Ҳасанбекдек киши фахрланар эди.

Мулозим ёки навкар хизматкорлик лавозимидан бир поғона баланд бўлиб, у бек билан хизматкорлар ўртасида туради, хўжайиннинг буйруқларини хизматкорларга етказди, дастурхон ёзиб, хўжайин олдига овқат кўяди, у билан бирга ўтириб овқатланади, суҳбат қуради. Бундан ташқари Навоий жанговар бек билан сафарга бирга чиқиш, сахро, тоғ-тошларда юриш, ҳарбий сафар қийинчиликларини у билан баҳам кўришга мажбур эди.

Навоий Мирзабекни ичкиликдан қайтаришга, унда шеър ва мусиқийга ҳавас уйғотишга ҳаракат қиларди. Мусиқийга ҳавас уйғотиш қийин эмасди, аммо ичкилик-

дай кўнглини совутиш мумкин бўлмади. Бироқ шунга қарамай, Мирзабек кўнгли оқ бўлиб, маст бўлмаган вақтларида жуда хушмуомала ва раҳмдил йигит эди. Қушлардан бир кун юз берган бир ҳодиса буни тасдиқлади.

Хусайн Бойқаро Хоразмда куч тўплаб, доимо Хуросонга ҳужум қилиб турарди. Унинг бир тўда аскарлари Жаҳ-Жаҳ деган жойдаги жангда мағлуб бўлиб қочиб қутулди, бир қисми ўровда қолиб, асир тушди. Бу жангда Абу Саиднинг ёш аскарбошиларидан Мирзабек ўзининг уста жангчи, моҳир қиличбоз эканини кўрсатди. Ўша вақтнинг одатига кўра асирларни аскарбошилар ва навкарларга иккитадан-учтадан бўлиб берар, улар бу асирларнинг қаллаларини олиб, ўз ҳукмдорларига юборар эдилар.

Мирзабек қароргоҳга жангдан чарчаб келди-да, қурол-яроғини чодирнинг ўртасидаги устунга осди ва ўзини ердаги намат устига ташлади. У ҳали ўзига келмаган, ҳарсиллаб нафас олар, кўзлари бежо эди.

— Томоғингизни хўллаб олсангиз ўзингизга келардингиз, — деди Алишер.

Мирзабек ўрнидан туриб ўтириб, бир пиёла шарбат ичиб, мўйловини артди-да:

— Шукр, — деб қўйди энтикиб. — Ўзи доғи... ҳазилакам жанг бўлмади, Аҳмад Ҳожибек... ўз черики била... этиб келмаса... ишимиз хароб эрди.

У ҳарсиллаб жанг тафсилотларини гапириб бераётганда, ташқаридан оёқ товуши, от пишқириги эшитилди. Қурол-яроғли тавочи (хабарчи) бек чодир ичига кириб салом берди-да, хириллаб:

— Мирзабек, улушингизни келтирдим, икки банди, — деди. — Дарҳол қаллаларини олиб, Мирзага йиборгайсиз!

Дарҳол қуролларини тақиб олган Мирзабек билан Навоий ташқари чиқиб, қуролли соқчилар ёнида турган, кийимлари ечиб олинган икки асирни кўришди. Уларнинг бири новчагина, қоп-қора соқолини туркманча қирдирган йигит эди. У бошини ғоз кўтариб, мағрур боқиб турар, кўзларида қўрқувдан асар йўқ, унинг ёнида ўрта бўйли қалладор шериги хаёл ичида ерга тикилганича қотиб қолган эди.

Тавочи бек иккала асирнинг қалласини ҳукмдорга юбориш кераклигини яна бир бор уқтириб, отига минди, соқчилари унинг олдига тушиб, бош қароргоҳ томон жўнашди. Навоий қалласи ҳозир олиниши керак бўлган йигитларга ачиниб қарар, уларни қутқариш йўлини қидирар эди.

— Бек, бул икки бандини қатл этиб барака топмай-миз, — деди. — Жангда одам ўлдирмакнинг йўли бошқа.

Сиз жангда ёвни ўлдирмасангиз, ул сизнинг бошингизни олур, аммо қурол-яроқсиз асир йигитларни бежон қилмоқ улуг гуноҳ.

— На қилай, фармони олийга қаршу бормоқ мумкин эрмас.

— Биз подшоҳнинг фармонини ҳам ерина келтирурмиз, буларни доғи ўлдирмаймиз.— У савол назари билан қараб қолган Мирзабекка узоқдаги бир чинорни кўрсатди.— Ўшал оғоч тубинда бир ўқ еб ўлган аскарни кўриб эрдим. Боши бутун. Яроқ берилса, бир аскар анинг калласини келтиргай. Биз бир бандининг калласи ўрнига ани йиборгаймиз. Аммо иккинчисини қандоқ халос этурмиз, билмаймен.— Навоий негадир биринчи навбатда повча аскарни қутқармоқчи эди.

Мирзабекнинг юзи ёришиб кетди.

— Ўша чинордин юз қадамча нарида, сой бўйидаги харсангтош ёнида мен мирза Хусайннинг бир навкарини елкасини чошиб ташлагон эрдим. Анинг доғи бошини келтирсинлар, — шунди деб Мирзабек чўнтагидан бир динор чиқариб, Навоийга тутқизди. Навоий қўшни чодирга кириб, таниш бир аскарни бошлаб келди ва қўлига тилла пулни тутқизиб, воқеани тушунтирди...

Орадан чорак соат ўтмай, кесиб келинган икки каллани хуржунга солиб, тавочи бекка жўнатдилар, жони омон қолган икки асирни кечгача чодирда олиб ўтириб, қоронғи тушганда қўйиб юбордилар. Навоий улар билан хайрлашаркан, ҳар бирига биттадан нон берди.

Султон Ҳасанбек Мирзабекнинг қилган хайрли ишини эшитиб, хурсанд бўлди ва унга шундай деди:

— Ўғлим, Навоийнинг шарофати била савоб иш қилибсەв. Мен иккингиздин ҳам беҳад хурсандмен. Аммо тилингизга эҳтиёт бўлинг. Агар биров бул ишдин хабардор бўлиб, Абу Саидга етказса, ҳолингизга вой!

БАДАРГА

Бир куни шоир ўз хужрасида ишлаб ўтирганида саройдан фаррош келиб, подшоҳ уни ўз хузурига чорлаётганини айтди.

— Ҳозир. Андак сабр қилиб турунг, — деди ранги ўчинқираган Алишер, шошиб-пишиб қогозларини йиғиштириб, жуздонга солар экан. «Нега чорлади эркан? Ишқилиб, яхшилиққа бўлсин», деб ўйлади у гангиб. Бироқ сир бой бермасдан, шошилмай бошига кўк шойи салласини ўради ва ҳаворанг тўнини кийиб, фаррошга:

— Қани, юрсинлар,— деди.

Шоирнинг юраги безовталаниб, бир фалокатдан дарак бераётгандек дукуллаб урар эди. Ахир, кўрқмасдан бўладими!

Абу Саиднинг амри билан ҳар куни кўшкнинг қарши-сидаги майдонда бегуноҳ одамларнинг калласи кесилиб турар, баъзан шу майдонда қурилган катта қозонда жаллодлар сув қайнатиб; маҳкум қилинган кишиларни тириклайин қозонга ташлар эдилар.

Подшоҳ «хужраи хос»ида зар тўшак устида, юмалоқ ёстиққа тирсагини қўйиб, вазири Султон Ҳасаннинг маърузасини тинглар эди.

Кенг пешона, жуссадор, қовоқлари шишинқираган Султон Ҳасан Кошгар чегарасидаги аҳвол тўғрисида маълумот берар эди:

— Султон Мухаммаднинг кенжа ўгли, даракчиларимизнинг хабарига кўра, Кошгарда қўшин тўплаётган эрмиш,— деди у маънодор қилиб.— Бадахшонга қўшин йибормоқ керак. У ерда таҳликали аҳвол юз берди.

Абу Саид чаккасига қўлини тираб, ўйга толди. Сўнгги вақтларда мамлакатнинг ҳар томонидан келаётган нохуш хабарлар унинг сафросини қўзгатарди. Хоразм ва Марв вилоятидан бир талай аскар тўплаган Ҳусайн Бойқаронинг илғорлари Хуросон чегарасидан ўтган, унинг аскарбошиларида Мирсаид — Навоийнинг тоғаси — озгина аскар билан Серахс қўрғонини ишғол қилган эди. Ана шу вақтда Кошгардан келган хунук хабар дард устига чипқон бўлди.

— Фармони олий ҳозирланг,— деб амр қилди Абу Саид.— Шайх Али баҳодир Балх вилоятидан уч минг черик олиб Бадахшон борсин!

— Бош устига, мирзам.

— Серахс қўрғонин қамаб ётган черикларимизга озуқа юборилсин!

— Хўп, тақсир.

— Мирсаиднинг жияни бул ерда не иш қилиб юрибдир, бохабар бўлинсин.

— Мирзам, Навоий шоир ва дарвишсифат йиғит. Анинг сиёсат ва раёсат бирла иши йўқ. Мен доим Алишерни назорат остида сақлайдурмен. Ўзингизга маълум, шоир менинг ўғлим Мирзабекнинг мулозими эрур, анинг ҳар бир босгон қадами бизга маълум.

— Ҳаммасидин бохабармен. Жаҳ-Ҷаҳда юз берган воқеадин ҳам.

Бу гапни эшитиб, вазир бир сесканиб тушди.

— Тоғалари ким эрди-ю, жияни ким бўларди, — деб пўнгиллади Абу Саид. — Ҳар нарса аслига қайтадур.

Орадан кўп ўтмай, фаррош Навоийни бошлаб келганини маълум қилди.

— Кутиб турсин!

Орадан ярим соатча вақт ўтгандан кейин у шоирни ўз ҳузурига чақиртирди. Навоий эшикдан кириши билан таъзим қилиб тиз буюқди ва ижозатдан кейин пойгаҳда чўкка тушиб ўтирди. Бу вақтда шоир йиғирма уч-йиғирма тўрт ёшларда бўлиб, қизил магиз, қийиқ кўз, юмалоқдина йиғит эди. Подшоҳ ундан аҳвол сўраганда:

— Сояи давлатингизда, алҳамдулилло, соғ-саломатмиз ва зоти олийларига узоқ умр тилаб ётибмиз, — деди. Шоир ўзини ярадор бўлган йиртқич ҳайвоннинг горига кириб қолган кишидек ҳис этарди. Оғзидан бирорта ноҳўя гап чиқса бошига ўлим келиши аниқ эди. У тавозе билан ўтириб, подшоҳнинг берган саволларига эҳтиётлик билан жавоб қиларди.

— Сизнинг кўп ғазалларингиз кўп ва лекин баъзилари гашимга тегадур, — деди Абу Саид ва ёстиқ тагидан бир варақ қоғоз олиб, тутила-тутила қуйидаги сатрларни ўқиди:

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, ит каби лода шайх!

— Бу ёғини ўқимаймен, ўзингиз билурсиз. Бу ғазални сиз битдингизми?

Абу Саиднинг қисик кўзларида, илжайган гўштдор юзида газаб аралаш истеҳзо аломати кўринди.

— Мен битдим, — деб дадил жавоб қилди шоир.

Абу Саид оғир хўрсиниб, сўл қўлининг бош бармоғи ва ён бармоғи билан мийиқларини силади, кўзларидан газаб учқуни чақнади.

— Қандай журъат этдинг, — деди сансираб. — Шайхлар, қаландарлар, эшонлар авом халқни дин ва диёнат йўлига бошловчи раҳнамолардир. Ун нафар олимни бир нафар шайхнинг ҳаром тукига олмайдурмен.

— Ғазалнинг зоти шоҳоналарига топширилгон нусхасида хато бор, — деди Навоий бошини кўтариб. — Битикчи «айтким» сўзин «ит каби» қилиб ғалат ёзибдур.

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким лода шайх!

Абу Саид, бу сафар ҳам шоир мени мот қилди, дегандек вазири Султон Ҳасанга қараб қўйди. Шу вақтгача

шоирнинг ҳаёти учун қўрқиб, ичини ит тирнаётган вазир енгил нафас олиб, жавоб ўрнига бош эгиб қўйди.

— Гап бир сўз устида эрмас, — деди Абу Саид. — Ғазал ғаразғўйлик ва ямон ният билан ёзилгон. Адолат, халқпарварлик ҳақида, шайхлар ҳақида ғазал ёзиб не қилурсиз? Сиёсат ва раёсат доирасига кирмоқнинг на ҳожати бор? Санамларнинг қош ва кўзи тўғрисида шеър бита беринг, ҳеч ким ҳеч нарса демайду.

У насихатомуз гапирар экан, шоирни яна сизсирашга бошлаган эди. Навоий индамай ҳурмат билан унинг сўзларига қулоқ солди. Абу Саид шоирнинг ички нур билан ёришган, инсоф, мурувват, камтарлик акс этган юзига тикилиб, унинг илм-маърифат шайдоси эканини, қўлда қилич билан шуҳрат ва бойлик орттиришни афзал кўрадиган тоғаларига ўхшамаслигини пайқади. «Майли, шайхларга қарши шеърлар ёзаверсин, аммо раёсат ишларига аралашмасин. Ҳар ҳолда андин кўз-қулоқ бўлиб турмоқ керак», деб ўйлади.

Абу Саид бир вақтлар Бадахшонни босиб олганида, унинг подшоҳи Султон Муҳаммадни ва унинг тўнғич ўглини асир қилиб, Ҳиротга олиб келган эди. Бадахшон шохининг кенжа ўгли Қошгарга қочиб кутулди. Асирлар Ҳиротда назорат остида, оддий кишилар қаторида яшар эдилар. Асир шох Лаъли тахаллуси билан тожик тилида яхшигина ғазаллар ёзар эди. Асли бадахшонлик бўлган шоир Абдусамад унинг яқин дўсти эди.

Бир куни кечқурун унинг уйига Султон Муҳаммад меҳмон бўлиб келди. Собиқ подшоҳнинг ранги ўчган, кўзлари бежо, қўллари қалтирар эди. Абдусамад асир подшоҳ билан саломлашиб, тўшакка ўтиргизди-да, ундан аҳвол сўради.

— Душманзимиздин ўч оладирган пайт яқинлашмоқда, — деди соқоли кўкрагига тушган барваста Лаъли. — Ё ўламиниз, ё озод бўламиниз.

— Не гап, тақсир? Очикроқ гапиринг!

Шунда Лаъли Қошгардаги кенжа ўглининг Бадахшонга ўтиб, Абу Саидга қарши жанг очишга ҳозирланаётгани ва Ҳусайн Бойқаронинг Марв томондан бостириб келаётгани тўғрисида олган маълумотларини гапириб берди.

Иккала дўст шивирлашиб, рўй берган воқеаларнинг оқибати ва тутадиган хатти-ҳаракатлари тўғрисида узоқ маслаҳатлашдилар. Шу орада эшик тикиллаб қолди.

— Алишер келгандур, ани ҳам чорлогон эрдим, — деди уй эгаси олазарак бўлган меҳмонга.

Навойй уй ичига кириши билан мажлисга руҳ кирди. Уйга чироқ ёққандек, дўстларнинг юзи табассум билан ёришди. Шоир уй эгаси ва Лаъли билан яқин дўстлар сингари ҳазиломуз хол-аҳвол сўрашиб, дастурхон ёнига ўтирди.

— Мажлис аҳли ҳозир ва лекин ўртада мажлис садри-ни кўрмайдурман, — деди Навойй.

— Ҳозир ул жаноблари ҳам ўз ўринларини ишғол қилдилар, — деб Абдусаммад хонтахта остидан бир шиша чиқарди. — Сизни кутиб турган эдик.

Навойй тўлдирилган пиёлани кўлига олар экан, Лаълига қараб:

— Лаъли Бадахшоннинг тожингиздин ўрин олиши учун! — деб пиёлани кўтарди, сўнгра битикчи хато кўчирган шайхлар тўғрисида ёзган сўнгги шеърини ўқиб, подшоҳ билан бўлган мулоқотини гапириб берди.

— Котибнинг ҳам шайхларни кўрарга кўзи йўқ эркан, — деди Бадахший кулиб, — аммо шайхларга адовати сизникидан зўр эркан, анинг учун «айтким» сўзини «ит киби», деб битибдур. Ажиб, Абу Саидга бу сўз ёқмабдур.

— Лақаби ит бўлғони учун ёқтирмоғон, — деди захарханда қилиб Лаъли.

Дўстлар ҳазил-мутойиба, шеърхонлик билан ярим кечача ўтирдилар.

Орадан кўп вақт ўтмай, Султон Муҳаммаднинг ўгли Бадахшонга бостириб кирди, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг ёқасига ёнишди.

Риёкор муллалар, шайхлар ёрдами билан Ҳиротни эгаллаган золимнинг тахти ларзага келди. Абу Саид баъзини думидан қопқонга илинган йиртқич ҳайвондек, тишларини иржайтириб, теварак-атрофини қон билан бўярди. Жаллодларнинг пичоқлари қайроқ устида, кўшк майдонидаги дошқозонлар тицмай қайнаб турар эди.

Бадахшонда қўзғолон бошланиши билан Султон Муҳаммад, унинг катта ўгли ва уларнинг яқинлари қамоққа олинди. Абу Саид уларни қийнаб сўроқ қилгандан кейин сарой олдидаги катта майдонда каллаларини кестирди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Султон Ҳасан Алишерни ўз ҳузурига чорлаб, дабдурустан шундай деди:

— Икки кундан сўнг Самарқанд кетгайсиз. Ҳозирданоқ йўл ҳозирлигини кўраверинг.

Бу гап шоирни томдан бошга тушган тарашадек гангитиб қўйди.

— Бу қандоқ гап, бегим? Ахир...

— Сўзни кўп чўзманг. Фармони олий бу, эрта эрмас, индинга Аҳмадхожибек карвони йўлга чиқаду, бирга кетгайсиз.

«Фармони олий бу», деган гапни эшитиб, шоирга ҳамма нарса равшан булди: «Бадахшонликлар била дўст бўлгоним учун подшоҳ мени жазоламоқчи, бадарга қилмоқчи», деб ўйлади у. Кейин вазирнинг чакка томирлари бўртиб чиққан жигарранг юзига қараб деди:

— Ахир менда зоди роҳила йўқ.

— Менда хизмат ҳақишгиз бор, — деб унинг сўзини бўлди вазир, — сизга икки-уч динор берасим бор. Аҳмадхожибек мурувватли одам, анинг ҳимоятида сиз Самарқандда хор бўлмайсиз.

Шоир тақдирга тан бериб, ўрнидан турди...

САМАРҚАНД БЎСАҒАЛАРИДА

Алишер минган кўримсизгина қалмоқи от бошини чайқаб, карвон кетидан бир маромда йўртиб боради. Отлиқ эса хомуш, ўқтин-ўқтин отнинг жиловини аста силтаб, «чу, жонивор», деб қўяди. Юраги ғаш, ҳар хил фикрлар бошига келиб кетади.

Ўз ихтиёринг билан ёр-дўстлар ҳамроҳлигида йўлга чиқиш бошқа-ю, адолатсиз подшонинг амри билан туғилган шаҳрингни ташлаб сафарга чиқиш бошқа.

Алишер юрагини эзаётган оғир ҳаёллардан қутулиш учун ҳаётида юз берган биронта қувончли ҳодисани эслашга уринади. Устига оғир юк ортилган туялар эса кичкинагина бир эшак уларни бошлаб кетаётганидан норозидек, бўкиришиб истар-истамас қадам ташлайди. Кун қиёмга яқинлашган, саҳар туриб йўлга чиққан йўловчиларнинг баъзилари мудраб борадилар. Аммо Навойнинг кўзида уйқу йўқ. Юракни эзадиган мудҳиш хотиротлардан кўнгли беҳузур бўлиб, мияси лўқиллаб оғрийди. Ҳамроҳларига эшиттирмасдан инграб қўяди. Тоғасини эсларкан, кўзлари жикқа ёшга тўлади, бармоқларининг учи билан кўз ёшларини артиб, биров пайқаб қолмадими, дегандек теварак-атрофга қараб қўяди.

Алишер йўлга чиқмасдан тоғаси Мирсаид тўғрисида даҳшатли бир хабар эшитган, Серахс қалъасини қамал қилиб олган Абу Саиднинг аскарларидан бири — Мирзабекнинг навқари Мирсайиднинг фожиаси тўғрисида гапириб берган эди:

— Бу кунга дегинча тагойингиздек мард одамни кўрмаган эрдим, — деб ҳикоя қилган эди у. — Озгина черик била Серахдек берк қўрғонни олди. Минг чоғлик черик била қабаб туштик, ҳарчанд уринсак доғи ола билмадик. Ани оч қолдириб, таслим қилмоқчи бўлдик. Мирсайид Хусайн Бойқародин мадад келадур, деб умид қилгон бўлса керак, таслим бўлмади. Анга четдин мадад келмагач, қўрғон аҳли оч қолди. Шунда подшоҳ жаноблари Мавлоно Муҳаммад Тобадгоний ҳазратларини Мирсайид била сўзлашув учун вакил қилиб йибордилар. Мавлоно Тобадгоний қўрғонга кириб, Мирсайидга: «Агар таслим бўлсангиз, подшоҳи замон сиз ва барча навкарларингиз қониди кечадур», деб ваъда бергандан сўнг тагойингиз таслим бўлмоққа қарор берибдур ва дарвозадин чиқиб, яроқларин топширибдур... Подшо ҳазратлари анинг черикларин тарқатиб йибориб, ўзини жаллод илқиға топширди.

Навойи бу даҳшатли хиёнат тўғрисидаги хабарни эшитиб, ҳўнграб йиглаб юборган эди.

Абу Саид Мирсайидни ўлдиргандин кейин унинг иниси Муҳаммад Али Ғарибийдан ҳам қаттиқ ўч олди. Ғарибий дунё ишларидан қўл ювиб, Самарқандда дарвишона умр кечирарди. Золим подшоҳ уни ҳам тутдириб, азоб билан ўлдиртирди.

Навойи шуларни ўйлаб, беихтиёр оҳ тортиб юборди, ёнида кетаётган бир навкар, ҳайрон қолиб ялт этиб унга қараган эди, шоир уялиб пошнаси билан отини ниқтади, жонивор бир юлқиниб йўртиб кетди. Карвоннинг бошида кетаётган Аҳмадхожибек билан ёндашиб аста юра бошлади.

— Ҳа, на бўлли сизга? Биров хафа қилдиму? — деб сўради Самарқанд ҳокими шоирнинг ёшдан қизарган кўзларига қараб.

— Йўк, ўзим, эсимга бир нарса тушиб, хафа бўлиб кетдим.

— Сиз гам лашкарин ўзингизга ёвутмангиз. Сабр-матонат қалқони била аларни даф этингиз.

— Сизнинг ёнингизга келгач, енгил тортидим, — деди шоир эгар устида қаддини ростлаб ўтирган хушсурат Аҳмадхожибекка қараб.

— Мусофир юртига кетаётирмен, деб қайгурманг. Албатта, ватанни тарк этмак осон эрмас. Аммо беихтиёр оллиға сафар тушган киши, таваккал отиға миниб, сабр-матонат камари била белини боглаб олмоғи зарур. Катта бошингизни кичик қилиб, ҳар ерга сигиб кетаверасиз. Муқаррар маошим йўк, деб қўрқманг, Самарқандда мендек дўстларингиз бор эркан, хор-зорлиғ кўрмағайсиз.

Аҳмадхожибек асли қашқарлик бўлиб, ўша замоннинг машҳур фузалоларидан Султон Маликнинг ўгли эди. Отаси ўлгандан кейин Хуросонга келиб, таҳсил кўрди. Ҳаддан ташқари қобилиятли, хушмуомала, гайратли, уddaбурун йигит бўлгани учун катта-кичикнинг ҳурматиға сазовор бўлди. Халқ олдида уч пулчалик эътибори бўлмаган гаддор Абу Саид фақат Аҳмадхожибекдек одамнинг обрўсидан фойдаланиб, Самарқанд элини итоатда тутиб туриши мумкин эди.

— Самарқанд аҳли меҳмондўст, мусофирнавар. Ул ерга Тошқанд, Андижондин келиб таҳсил кўраётган йигитлар кўп. Самарқанд — оламнинг сайқали, илмнинг қони...

— Рост, Улугбек замонида шундоғ эрди. Улугбек, Қозизода бу дунёдин ўтдилар, Али Қушчи Румға кетиб қолди, Самарқанд эғасиз, ҳувиллаб қолгон уйға ўхшаса керак.

— Қатиг тўкилса юки қолур, деган мақолни эшитмаганмусиз? Алар дунёдин ўтган бўлсалар доғи, қуриб кетган бинолари, мадрасалари, ҳаммом, карвонсаройлари ўз ўрнида турибдур, шогирдлари, суҳбатдошлари барҳаёт... Рост, илм, риёзиёт ва фалакиётдин таълим берадурганлар йўқ, аммо мантиқ фалсафа, фароиз (ер ўлчов) илми равнақ топгон. Ҳиротға бока бул ер таҳсил олмақ учун тинч ва қудай. Бу йил неча ёшға кирдингиз?

— Йигирма бешға.

— Ҳали ёшсиз, вақт ганиматда ўқиб қолинг! Сизни ҳазрат Абуллайс мадрасасига жойлаштириб қўямен.

— Оғолиқ қилгонингиз учун минг раҳмат.

Самарқанд ёш шоирни қулиб қарши олди. Кошинлари офтобда ярқираган мадрасалар нурдан унинг оёғига пой-андоз солаётганға ўхшарди. Самарқанд тупроғига оёқ босиши, ажойиб жоме ва мадрасаларни кўриши билан Навоийнинг кўнгли кўтарилиб, ташвишлари унутилгандай бўлди.

Мударрис Хожка Фазлулло Абуллайс Алишерни очик юз билан қарши олиб, мадрасасига қабул қилди. Араб тили, сарф наҳвини арабларнинг ўзидан ҳам яхши биладиган бу олим — фозил ва шоир одамға Навоийнинг ҳурмати зўр эди. Алишер завқ билан ундан араб тили, фалсафа, мантиқ илмини ўргана бошлади. Ёнидағи хужрада андижонлик икки йигит — Юсуф Сафойи билан Юсуф Андижоний турар эди. Бир кун улар ош қилиб, Алишерни меҳмонға таклиф этдилар.

Юсуф Андижоний хушчақчақ йигит экан. Дастурхон ёзиб, ош келтиргандан кейин «олинг, олинг», дейвериб, меҳмонни тўйгунча овқат ейишға мажбур этди. Қўлларға

сув қуйилиб артилгандан сўнг, бир оз суҳбатлашиб ўтирдилар. Навоийнинг Ҳиротдаги ҳаёти, ошна-оғайнилари ни сўраб-суриштирдилар.

— Ҳиротга боқа бу ер тинч, — деди Юсуф Алишерни юпатмоқчи бўлгандек, — Самарқанд баҳаво жаннатдек макон, Зарафшон суви болдин ширини, етмиш етти хил дардга даво. Бу ерда ҳаёт қайнайду, Ҳиротда эса ажалнинг бозори чаққон, эшитишимга кўра, ҳар кун Ҳирот арки олдидаги дошқозонлар тагига ўт ёқилиб, сув қайнатилар экан, маҳкумларни шул қозонга ташлар эканлар, ростми?

— Рост, — деб унинг гапни тасдиқлади Алишер. Аммо шерикларининг кимлигини билмагани учун эҳтиёт бўлиб, гапни чўзиб ўтирмади. «Агар Ҳиротда қолсам, менинг бошим ҳам хатар остида бўлар эди», деб ўйлади. Орага сукунат чўкди.

— Алишерни шаҳар айлантириб томоша қилдирсоқ яхши бўлур эрди, — деди Сафойи шеригига қараб.

— Мен жоме, мадрасаларини, Кўк саройни томоша қилдим. Улугбек солдирган ҳаммомга даги тушдим, — деди Алишер кулиб. — Аммо Расадхонани бориб кўролмадим. Йироқ...

— Йироқ эрмас, — деди унинг гапни бўлиб Юсуф. — Оби Машҳад бўйлаб борилса, ўн беш дақиқалик йўл. Истасангиз, жума куни борайик.

Орадан икки кун ўтгач, икки дўст Машҳад ариғи ёқалаб Расадхона томон йўл олишди, гап билан бўлиб, у ерга қандай қилиб етиб борганларини пайқамай қолишди.

Кўҳак теңалиғи устига қурилган уч қаватли устувона⁷ шаклидаги, баландлиги қирқ газдан ошиқ бўлган бино ўзининг ҳашамати, улугворлиги билан Алишерни ҳайратда қолдирди. Пишиқ гиштдан ишланиб, сирти мрамар тош билан қопланган ёй шаклидаги кузатиш асбобининг бир учи бинонинг ўртасидан чиқиб осмонга қараб турар эди.

Эгасиз қолган Расадхона эшигига кулф солинган, энди бу асбобдан ҳеч ким юлдузлар сайрини кузатмас эди. Пастда, Обираҳмат сойи яқиндагина бу ерларни обод қилган улуг олимларни хотирлаб шувилларди. Кўм-кўк туман қўйнидаги Зарафшон тизма тоғларидан эсган шамол боғларнинг хушбўй ҳидларини келтирарди. Расадхонани пастроқда экинзорлар, боғлар уч томондан ўраб олган. Ғарби-жануб тарафдан Самарқанд мадрасалари, саройлар, жомеларнинг кошинкор пештоқлари, миноралар кўзни

қамаштирарди. Шаҳар устини енгилгина қўнғир чанг қоплаб олган, бу ернинг эса ҳавоси мусаффо, осмони чанг-тўзондан холи, юлдузларни кузатиш учун қудай эди.

«Дунё Улугбек янглиг олимлар подшосини ва подшолар олимини кўрмаган. Ҳиротдай ердин келиб, шу ерларни зиёрат қилғоним учун тақдирдан миннатдормен», деб ўйлади Алишер қўнгли тоғдек кўтарилиб, у кўпдан буён ўзини бундай бахтли ҳис қилмаган эди.

ХУРОСОН САРИ

Абу Саиднинг Самарқандда ҳоким бўлиб турган тўнғич ўгли Султон Аҳмад отасидек шижоатли эмас, аксинча, дангаса, майхўр, пирларга сизгинувчи иодон йигит эди. Ўзининг ақли ноқислигини, Мовароуннаҳрдек улуг диёрни идора қилишга ақли етмаслигини билгани учун у ҳамма идора ишларини ўзининг тоғаси Дарвишали Муҳаммад тархон билан Аҳмадхожибек ва унинг амакиси паҳлавон Йонибек Дўлдой кўлига топшириб қўйган эди.

Бир куни Султон Аҳмад ҳарамда ўзининг суюкли хотини Қутибика билан маишат қилиб ўтирган пайтида Ҳиротдан чопар келиб қолди. Девонхонада Муҳаммад тархон Дўлдой ва Аҳмадхожибек давлат ишлари тўғрисида бош қотириб ўтиришарди. Тархон чопарнинг кўлидан ёрлиқни олиб, унга кўз югуртирди-ю, ранги оқариб кетди. Абу Саид ўз ёрлигида Ғарбий Эронга — Озарбайжонга кўшин тортиб кетаётганини маълум қилиб, ўгли Султон Аҳмадга дарҳол кўшин билан Хуросонга етиб келишни буюрган эди. Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг Озарбайжонга кетиб қолганидан фойдаланиб, Хуросонга бостириб кириши мумкин эди.

— Фармони олийни бажо келтирмақ учун дарҳол атроф-жавонибдаги қалъа доруғаларига чопар йибориб, ўз черикларингиз била етиб келинг, деб буюрмақ даркор, сиз Аҳмадхожибек шул ишга киришинг, — деди Муҳаммад тархон.

— Зудлик билан мулк душман дафъининг чорасин кўрмали, — деди Дўлдой, — дарҳол бул ишлардин соҳиби давлат — Султон Аҳмад Мирзани огоҳ этмали.

Муҳаммад тархон гапни чўзиб ўтирмай, кўлида ёрлиқни ушлаган ҳолда ичкарига — ҳарамга йўл олди. Эшик оғоси орқали жиянини хабардор қилиб, ичкари кирди.

— Мулк посбони маст-аласт, юртининг аҳволидин бе-
хабар, — деди у қовоғини уюб.

Бўғзи ингичка май кўзасини ёнига олиб ўтирган
қалмоқ башара, оқ юзли гўзал Қутибика қийиқ кўзларини
ерга қадаб ўрнидан турди, уялиб, ноз-неъматлар тўла
дастурхонга боққанича қотиб қолди.

— Тағойи, айтинг, юртга не бўлди? Тинчликми? —
деб сўради ўрнидан туриб гандираклар кетган ҳукмдор.
У тоғасидан бир қарич баланд, икки бети қип-қизил,
новча йигит эди, иягидагина ўсган қора соқолига ёпишган
нон ушогини олиб ташлаб: — Не бўлди юртга? — сўради
яна. — Самарқанд эли мендин рози, ноҳақ қон тўкмаган-
мен...

— Сен ноҳақ хун тўкмайсен, Самарқанд аҳли сендин
рози, — деди тоғаси, — ҳозир бошқа бир иш чиқиб қолди.

— Айтинг, не иш?

— Мен усрук киши била сўзлашмаймен.

— Андоғ бўлса, ўша ишни менсиз, ўзингиз путқара
беринг. Мен мутақаббир эрмасмен, одми одаммен, сизга
ва бекларга инонамен. Нима тўхтама келсангиз, ҳаммаси-
га розимен.

— Йўқ, сенсиз путмайтурган иш чиқиб қолди... Ҳой
келин! — деб мурожаат қилди Муҳаммад тархон Қутиби-
кага, — бир ниёла қатиг келтиринг, мирза уюб⁸ ойилсин⁹.

Дархол келтирилган қатиқни ичиб олгандан кейин
Султон Аҳмад хотини солиб берган ўринга ётди ва кўп
ўтмай, хуррак отиб ухлай бошлади.

Ғарбий Эрон ва Хуросонда ўлимнинг бозори қизиб,
далалар, қирларни дола ўрнига қон доғлари қоплади.
Икки пойтахтни — Самарқанд ва Ҳиротни икки чанғалида
ушлаб турган Абу Саид Эрон Озарбайжони пойтахти
бўлган Табризга ҳам чанг солди, ammo ўзидек йиртқич
ҳукмдор бўлган Ҳасанбеги унинг қўшинини тор-мор
келтириб, ўзини у дунёга жўнатди. Абу Саид аскарлари-
нинг кўпи қирилиб, қолганлари қочгани жой тополмади.

Қорақум даштида жавлон уриб юрган ёш Ҳусайн
Бойқаро икки кучли рақибнинг олишаётганини яқинроқ-
дан туриб кузатаётган эди. Абу Саид қўшинининг паро-
канда бўлганини кўриб, у яшин тезлигида Хуросонга
бостириб кирди ва Ҳирот тахтини эгаллади. Амударёдан
энди ўтган Султон Аҳмад чекинишга мажбур бўлди.
Алишерни ўзи билан бирга олиб келган Аҳмадхожибек
уни хузурига чорлаб, шундай деди:

— Биз Мовароуннаҳрга қайтиб кетмоқдамиз. Эмди

сизга рухсат, она шахрингиз Ҳиротга боринг. Султон Абу Саид менга: «Алишерни сенга топширдим, анга кўз-қулоқ бўлиб юр», деб буюрган эрдилар. Алар дунёдин ўтдилар, фармонлари доғи ўз кучини йўқотди. Эмди эркингиз ўзингизда.

Алишер унга миннатдорчилик билдириб, видолашди ва Ҳирот сари йўл олди.

— Сиз била Ҳасан Ардашерга беклик мартабасини бериб, бутун давлат ва молия ишларини икковингизга топширмак ниятидадурмен, — деб қолди Ҳусайн Бойқаро хужраи хосида Навоий билан суҳбатлашиб ўтираркан. Алишер Ҳиротга етиб келган кунидек саройга келиб, эски дўстини зафар билан қутлаган ва «Қасидаи ҳилолия» ни ўқиб берган эди. Ўшанда Ҳусайн Бойқаро завқланиб кетиб:

— Маъни келиннга ҳеч киши бу янглиг ажойиб туркона либос кийдурмаган эрди, — деб мақтаган ва Навоийдек фаёл аҳллариини давлатни бошқариш ишига жалб этиш зарурлигини кўнглидан ўтказган эди.

— Сизларга баайни ўзимга инонгандек инонурмен. Подшолиқ учун сизлардек садоқатли, ҳалол одамлар зарур, — деб гапини давом эттирди Ҳусайн Бойқаро.

— Илтифотингиз учун минг раҳмат, бошим осмонга етди. Аммо менга дафъатан беклик унвоини бериб, мол, давлат ишларини топшурсангиз, барлос, арлот уруғ оқсоқоллари, Алишер тайёр ошга баковул бўлиб келди, деб айтмасмикинлар.

— Невчун ундоқ десинлар. Ахир сиз Абу Саиддин жабр кўргансиз, Самарқандга сургун этилгансиз.

— Менинг тариқча гуноҳим йўқ эрди, ул бекорга мени жазолади. «Қалила ва Димна» китобининг муаллифи: «Беғуноҳ кишиларни кўрқитиб, аларга жазо берган подшоҳ ўлгандин сўнг бадном бўлмай», дебдурлар...

— Баракалло, ҳикматли сўз айтибдурлар, — деди Ҳусайн Навоийнинг сўзини оғзидан олиб. — Дарвоқе, Абу Саид бадном бўлди, ҳеч ким ани яхшилиқ била тилга олмайдур. Ҳай, майли. Бир ҳисобда сизнинг сўзингизда ҳам жон бор. Сизга ҳозирча кичикроқ бир вазифа берай. Хизмат қилиб ўзингизни кўрсатинг, сарой аҳлининг кўзи сизга ўргансин, — у қийиқ кўзларини юмиб, пешонасини ушлаганича ўйлаб қолди. — Сизга ҳозирча муҳрдорлиқ мартабасини берай. Подшолиқ муҳри илкингизда турадур. Менинг фармонларимга муҳр босгайсиз. Музаффар барлоснинг ҳусни таважжухини қозонмоққа

ҳаракат қилинг. Мирза Бобур вафотидин шул дамгача амир Музаффар менинг ёнимда юриб, жаҳду жадал кўргазди.

Музаффар барлос ўзини ярим подшо деб ўйлар, чунки унинг ёрдамисиз Хусайн тахтни ололмаслигини билар эди. «Анинг розилигин олмай, бир қадам ҳам босолмаймен. Аёққа кишан бўлган дўст душмандин ямон. Пайт пойлаб, бул кишанни парчалаб ташламасам, ишим олга босмас», деб ўйлар эди Хусайн.

Ислому барлос ҳаддидан ошгани учун султоннинг назаридан қолган эди. Хусусан, Навоий муҳрдор қилиб тайинлангандан кейин у ҳар ерда пўнгиллаб, «ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлганлар» шаънига тош отиб юрди. Аммо Навоий «тош билан отганларга ош билан от» қабилда иш қилди. Бир куни у султон ҳузурига кирганда Ислому барлоснинг шижоатли, тадбирли аскарбоши, сиёсатли маъмур эканлигини айтиб, уни Балх қалъасига доруға қилиб юборишни таклиф этди. Султон шоирга илтифот билан қулоқ солиб, шу тўғрида ўйлаб кўриш зарурлигини айтди. Девонда Хусайн Бойқаронинг сўл томонидаги шарафли ўринда ўтирган Музаффар барлос ҳайратда қолиб, Навоийга қараб қўйди. «Наҳотки, Алишер ўзига бадхоҳ бўлган бир киши тўғрисида шунча гамхўр бўлса!» деб ўйлади. У султоннинг шоир сўзини ерда қолдирмаслигини яхши биларди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин Навоий саройга келганда, султоннинг фармони олиб Балхга кетиш тараддудида юрган Ислому барлос ясовулхона ёнида Навоийни учратиб, салом берди.

— Мен нодон, сизнинг қадрингизни билмаган эканман, яхшиликка яхшилик ҳар кишининг илкидин келадур, аммо ёмонликка яхшилик сиздек олижаноб, эр кишининг илкидин келадур. Мен ўлар-ўлгунимча сизнинг содиқ қулингизмен, — деди.

— Мен доғи сизнинг дўстингизмен, — деди шоир, — имоним комилдурки, сиз султонга содиқ, черикларга гамхўр ва адолатли бўлурсиз.

Ўлар гаплашиб турганда ясовулхонадан чиқиб келаётган бир навкар шоирга салом бериб, таъзим қилганича туриб қолди. Навоий бу қора соқол, новча одамни аллақерда кўргандек эди.

— Тонимадиларму? Абу Саид замонида Жаҳ-Жаҳ мавзеида бўлгон жангда биз асир тушган эрдик, жаноблари мени бир дўстим била ўлимдин қутқоргон эрдингиз, — деди.

Навоийнинг юзи ёришиб кетди.

— Сизни яна соғ-саломат кўриб беҳад қувондим. Дўстингиз қайда? Боши омонму?

— Боши омон. Ўшал кунгидек мендин айрилиб қишлоғи Файзободга кетди, мен яна ўз черикларимизга бориб кўшилдим.

— Боракалло, Мирзага содиқ эркансиэ.

Жаҳонгир барлос уларнинг гапига диққат билан қулоқ солиб туриб, шоирнинг нақадар бағри кенг одам эканлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилди.

САЛТАНАТ ОСМОНИДА ЭСГАН СОВУҚ ЕЛЛАР

Мажиддин шаҳар ташқарисидаги боғига режа билан ҳар турли мевали дарахтлар ўтқизган, кўргонча орқасида ҳовуз қаздириб, теварагига ва остига мрамртош тердирган эди. Шабада эганда ложувард осмон акс этган тиниқ сувда ҳовуз атрофидаги сарв дарахтларининг сояси жилваланади, шафтоли, ўрик гулининг ёқимли ҳиди ҳар ёққа таралади.

Устига така туркман ғилами тўшалган шоҳсупанинг ўртасига қўйилган хонтахта ёнида икки киши секин гаплашиб ўтирар, кичик пиёлаларда оз-оздан май пўш қилиб, газлагига галвирак бодомни бармоқлари билан синдириб оғизларига ташлар эдилар.

Боғ эгаси ўрта бўй, миқтидан келган мош-биринч соқолини мирзояи қилиб қирдирган Мажиддин қаршисида тавозе билан ўтирган қотмароқ Низомулмулкни саройдаги янгиликлар билан таништирмоқда эди.

— Қули кеча яна мирзага қуллуқ қилиб, навқарлик машаққати, беклик мартабасидан ўзини халос қилмоқни сўради. Икки йил бурун ҳам шул илтимосини подшоҳнинг арзига еткурган эди. Подшоҳ учун бу амри маҳол кўриниб, ҳеч нав билан аларга мақбул тушмаган эрди. Бу сафар мирза анинг илтимосини қабул айлаб, узлатга чекимоққа руҳсат бердилар.

Бу гапни эшитиб, меҳмоннинг юзи ёришиб кетди.

— Иссиқ ўринни бўшатиб қўйгани яхши бўлибдур, — деди у ости қирдирилган мўйловини бошмалдоғи ва ён бармоғи билан силаб қўйиб. Низомулмулк девонда молия ишлари билан шугулланса-да, юқори доираларда юз бераётган ҳодисалардан кўнинча беҳабар қолар эди. Саройда бўлаётган гаплардан хабардор бўлиш учун бугун атайлаб Мажиддиннинг йўқлаб келган эди.

Гап Ҳасан Ардашер устида кетаётган эди. Навоий тилладўзи чопой, наврўзий кулоҳ кийиб, Хуроеон мулкнинг кулли ихтиёрини қўлга олган йили Ардашер ҳам беклик мартабасига кўтарилган, Навоий иккови юртнинг тинчлиги, маъмургарчилиги йўлида қўлни қўлга бериб ишлаган эдилар. Уша йили Маждиддин парвоначи қилиб тайинланган бўлиб, унинг вазифаси подшоҳ остонасига бош уриб келганларнинг арзномаларини кўриб чиқиб ажрим қилиш, баъзи мушкул можароларни подшога ҳавола қилиш, молия девонини назорат қилишдан иборат эди. Навоий истеъфо бериб, давлат ишларидан қўл ювгандан кейин парвоначи унинг ўрнини эгаллашга уриниб кўрди-ю, лекин бўлдиролмади. Алишер ўрнига унинг шогирди Хожа Афзал тайинланди. Маждиддин эса Навоий ва унинг дўстларини игво тутуни билан заҳарлашга қасд қилди. Низомулмулк худди овга чиққан сиртлон кетидан эргашган тулкидек думини ўйнатиб, бу хатарли игво йўлидан борар эди. Ардашернинг истеъфо берганини эшитиб, терисига сигмай қолган бу тулки:

— Йўлимиздаги чақир тиканининг бири таг-томири билан сугуриб олинибдур, минг қатла шукур,— деди.— Эшитмадингизми, Ардашер эмди нима иш қилмоқчи?

— Нима қиларди, қўлига тасбеҳ олиб у дунё тўғрисида ўйлашдан бошқа иш қолмади анга. Эшитишимча, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Тобадгонийга мурид бўлиб, ул бузрукнинг хонақоҳида истиқомат қилмоқчи.

— Эмди ўз ўрнин топибдур. Дарвешваш одамга амалдорлиқни ким қўйибдур! Етти-саккиз йил шундоғ бийик мансабда бўлиб, бойлик орттирмади. Ўз фойдасин билмайтурган одам эрди. Отам раҳматлик, ўз манфаатин билмаган киши девонадур, деб айтар эрдилар.

— Аммо анинг дўсти Алишер бошқача одам. Ул деҳқончиликдин зўр даромад олиб, кундан-кун бойимоқда. Хизмати эвазига подшо анга суюрғол қилғон қишлоқларда зироатчилик ривож топмоқда. Алишер ақлли одам. От-улови йўқ деҳқонга от сотуб олиб берадур, уруглиқ берадур. Албатта, деҳқон миннатдор бўлиб, яхшиликни икки ҳисса қилиб қайтарадур. Ақлли одам. Аммо ул доғи давлат ишларида улуг хатога йўл қўйди.— Низомулмулкнинг савол назари билан қараб қолганини кўриб давом этди:— Юртни, халқни ўйлаб, сарой талабларини унутди. Хазинага тушган ярмоқнинг кўпини карвонсаройлар, работлар, ҳаммомлар, кўприклар қурмоқ, анҳорариқлар қазимоқ учун сарф қилди. Ҳозирги дамда давлат

хазинасида сичқонлар асо таяниб юрадулар. Подшоҳ ва шаҳзодаларнинг харожати — зиёфат, чоғир мажлислари учун ярмоқ йўқ. Хожа Афзал ўз устозининг чизигиди чиқмайдур.

— Невчун мирзамизнинг манглайи тиришиб, қовоқларидин қор ёғатурган бўлиб қолди десам, сабаби бор экан-да. Кишининг ҳамёни бўшаб қолса, машқи пасаяду, — деди Низомулмулк лабини қийшайтириб. — Сиз ҳарифларнинг заиф жойини топибсиз. Устмонлиқ билан ҳаракат қилсангиз, галабангизга инонурмен. Мен сизнинг кўмакчингиз. Менга ўзингизга инонгандек инона беринг. Ичида эса: «Мен доғи сенинг заиф томонингни биладурмен, — деб ўйлади. — Бой ва мўътабар арзғўйлардин пора олиб, кундан-кун бойимоқдасен. Уйингда қанча жавоҳир, олтин, кумуш асбоблар борлиги менга маълум. Майли, ҳозирча мансаб поғонасидин юксала бер, сенинг этокингдин ушлаб мен доғи юқори мартабага чиқиб олай, кейин бир гап бўлар!»

АСТРОБОД

Хусайн Бойқаро саҳар уйқудан туриб, шаробдорини чақирди-да, бир коса майи ноб келтиришни буюрди. Унинг аъзойи бадани карахт, боши сирқираб огриб турарди. Май нўш қилиб олгандан кейин сал ўзига келиб, муҳокама юргизиш қобилиятига эга бўлди. У юқори доирадаги мансабдорларнинг икки гуруҳга бўлиниб, баъзан зимдан, баъзан ошқора суратда қураш олиб бораётганлари устида ўйлай бошлади. Бир-бири билан олишаётган ҳарифларни тарозининг икки палласига қўйиб, қайси бирининг тоши оғир эканлигини чамалаб кўрди: «Вазир Хожа Афзал инсофли, диёнатли амалдор. Шаҳар майда савдогарлари, ҳунармандлар, деҳқонлар ундан полимайди, бож-хирожни инсоф билан ундиради, аммо... хазина кундан-кунга бўшаб, тушум чиқимдан орқада қолмоқда. Ахир зарур бўлиб қолганда, икки туман динор топиб беролмаса-я! Подшоҳ деган дабдабали зиёфатлар бериб туриши, чигатой улусининг беклари ва улуг даражали мансабдорларга қимматбаҳо совғалар бериб, кўнглини олиб туриши керак-ку.

Маждиддин эса маккор ва олғир одам, агар ҳукумат жилови унга тутқазилса, хазинани дирам ва динор билан тўлдиради. Қип-қизил тилла билан тўлдиради, аммо ўзини ҳам унутмайди, халқнинг қонини ичиб зулукдек симира-

ди... Майли, симира берсин, бир куни қустириш ҳеч гап эмас».

Хусайн Бойқаро дилида аллақачон Маждиддинни тахлаб, Хожа Афзалнинг думини тугиб қўйган эди. Аммо баъзи бир мулоҳазалар бу қарорини амалга оширишга тўсқинлик қиларди. Маждиддиннинг ҳукумат тепасига келишига Алишер Навоий бошлиқ арбоблар, олимлар, қолаверса, бутун халқ тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатишини биларди, шу сабабдан султон қандай қилиб Алишерни пойтахтдан узоқлаштириш чорасини изларди. Шоир Хиротда бўлмасагина Маждиддинга тилладўзи чопон кийгизиш мумкин. «Навоий менинг аҳволимни тушунмайду, майга кўп ружу қилма, деб насиҳат қиладу, — деб ўйлади у.— Ахир мен барлос, арлот, қиёт, қўнғирот уруг оқсоқоллари, сорт амалдорларининг дилларидаги гапни билмоғим учун оларни ичириб, маст қилиб қўйиб, сўзларига киши билмас қулоқ солмоғим зарур!»

У икки кун шу тўғрида бош қотириб, учинчи куни Навоийни ўз ҳузурига чорлади. Ўз хужраи хосида кимхоб тўшакка оёғини чўзиб, ипак жилдли юмалоқ болишга чан тирсагини тираб ёнбошлаган ҳолда шоирни кутди. Унинг гўштдор юзида билинар-билинмас ташвиш аломати кўринарди.

Навоий эшикдан кириб таъзим қилиши билан, инқиллаб, аранг ўрнидан туриб ўтирди. Шоирнинг саломига алик олиб:

— Оёгим соғ бўлгонда туриб кўришар эдим, — деди, — Хўш, соғ-саломатлигингиз қалай? Яхши ухлаб турдингизми? Қани яқинроқ келиб ўтиринг.

Султон Хусайн тиззасини уқалаб, инграб, соғлигининг борган сари ёмонлашаётганидан шикоят қилди.

— Ичкиликка кўп ружу қилинмаса, Хусусан, эрта билан ичмоқнинг зарари кўпдир, — деди шоир. Султоннинг оғзидан гуп-гуп келаётган шаробнинг ҳиди унинг кўнглини оздираётган эди.

Хусайн Бойқаро шоирнинг гапидан хафа бўлмади, аксинча, аста бош силкиб, унинг сўзини маъқуллагандай бўлди.

Беш-ўн дақиқа у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргандан кейин султон кўнгили ёриб, дардини изҳор қила бошлади:

— Сўнги кунларда Астробод кўнглимни тинчитмаётир, — деди у хўрсиниб. — Ул вилоятнинг ҳокими Мўғулбек икки йилдин буён бож-хирож йибормай қўйди, тахминимча, йиғилгон пулни қиморга бой бериб қўйгонга

Ўхшайдир. Мамлакат гулзорининг ўт босиб кетган бул гўшасин обод қилмоқ керак, ё гапим номаъқулми?

— Жуда маъқул гап,— деди Навоий кўзларида чақнаган истехзоли кулгини яшириш учун ерга қараб. Ўз ичида, у шул вақтгача эсингизга келмаган Астробод вилояти не учун эмди сизни ташвишга солиб қўйди, бунда бир бало бор, деб ўйлади.

— Эшитишимча, Мўғулбек халққа зулм қилиб, менинг шаънимга доғ тушираётгон эрмиш.

— Андоғ бўлса,— Мўғулбекни алдаб, Ҳиротга чорлаб олмоқ ва анинг жазосини бермоқ, ўрнига мўътабар бир одамни йибормоқ керак,— деди Навоий ердан кўзини олмай.

— Баракалло, ўйлаганимни топдингиз, Астрободга сиз каби тадбирли бир ҳоким керак.

Навоий тилини тишлаб қолди. Султоннинг нияти унга ойнадек равшан бўлди. Афтидан, Маждиддин уни Ҳиротдан узоқлаштиришни талаб қилган бўлса керак.

— Ишончингиз учун раҳмат, аммо соғлигим сафарга чиқмоққа имкон бермайдур. Бу вазифага бир одамни мўлжаллаб қўйибмен.

— Астрободдаги ишларни сиздин бўлак одам йўлга солалмайдур,— деди Ҳусайн Бойқаро қатъий қилиб.

— Мирзам, илтижо қилурмен, ул ерга бошқа одамни йиборинг. Мен сиёсат ва раёсат ишларига аралашмай, пароканда газаларимни йиғнаб, девон тартиб этмоқ фикрида эрдим.

— Девон тартиб этмоқ учун албатта Ҳиротда бўлмоқ шарт эмас, бул ишни Астрободда қилса ҳам бўлур.

Навоий учун эътироз қилишга йўл қолмаган эди. Дили оғриб:

— Мен боя айтдим, яна такрорлаймен: сиёсат ва раёсат ишларига аралашмаймен. Кимнинг устидин тилладўзи чопонни олиб, кимга кийгизасиз, бу била ишим йўқ. Аммо мени Ҳиротдин узоқлаштирмаинг!— деди.

— Кўнглингизга ёмон гап келмасин доғи,— деди Ҳусайн.— Сизни Астрободга йибормоқдин мурод — бу узоқ вилоятни обод этмоқдур, аммо бошқа хил мулоҳазалар кўнглимизнинг кўчасидин ҳам ўтгани йўқ.

Унинг гапига эътироз билдириш учун ўрин қолмаган эди, шоир буни пайқаб, индамай бош эгиб қўйди.

— Сафарга отланмоқ учун сизга уч кун руҳсат берилур,— деди подшоҳ гапни қисқа қилиб. Шоир ўрнидан турди.

Дарвозабон шошиб-пишиб, катта дарвозани оча бош-

лаганида сўри устида ўтирган суҳбатдошлар ирғиб ўринларидан турдилар. Шоирнинг содиқ мулозими Бехлул югуриб бориб, отнинг жиловини ушлади. Соҳибдоро узангини тутиб турди. Навоийнинг ранги бир оз оқарган, қошлари чимирилган эди. Дўстлари ундан ҳол-аҳвол сўраганларида:

— Бир оз бошим огриб турибдур, — деди ва отдан тушиб, хужрасига кириб кетди. Унинг кўзига дунё қоронги, мияси зирқираб огрир эди.

Янақдигина оддий бир хужрада икки киши қарама-қарши ўтирар эди. Уст-боши, гап-сўзларига қараб, уларнинг бири катта амалдор, иккинчиси эса оддий бир навкар эканлиги билиниб турарди. Биринчисининг эғнида зарбоф чопон, белида олтин камар, бошқаси эса устига оддий тугмадор, бошига папах, оёғига қўпол сағри этик кийган эди. У чўкка тушиб рўнарасида виқор билан ўтирган амалдорнинг гапларига диққат билан қулоқ соларди.

— Ялангтўш баҳодир, сенинг садоқатингни яна бир марта синаб кўрмоқчимиз. Муҳим бир топшириқ бор.

— Ҳар хизматингизга тайёрмен, синаб кўринг.

— Астробод боргонингда ҳам аввалгича иш олиб боргайсен, яъни Алишербекнинг ҳар бир диққатга лойиқ сўзини туморга ёзиб, баковулга бериб тургайсен.

— Бош устига.

Амалдор ёнидан най қилиб ўралган бир қоғозни чиқариб:

— Ушбу мактубни Мирҳожки баковулга топшир, — деди. — Ялангтўш хатни олиб, шошилмай қўйнига солиб қўйди. — Баковул нима иш буюрса, йўқ демай бажо келтир. Анинг фармони — бизнинг фармонимиз, англадингми?

— Англадим, тақсир, — деди Ялангтўш.

— Агар хизматингни яхши бажарсанг, маошингни оширурмиз, кейин бориб зўр мансаб эгаси бўлгайсен. Келгусидаги хизматинг эвазига бошлаб мановини олиб қўй.

Ялангтўшнинг олдига танга тўлдирилган кичик бир халта шиқирлаб келиб тушди.

— Раҳмат, ога, — деди навкар сиполикни қўлдан бермай, халтани секин чўнтакка сола туриб.

— Эмди сенга жавоб. Киши билмас ўз хўжангнинг уйига ёнғил¹⁰. Ҳеч нарсадан кўрқма, орангда мен билан халифайи замон бор.

Ялангўш ўрнидан туриб таъзим қилди-да, бошини эгганича пастак эшиқдан ҳовлига чиқди.

Навоийни Астробод халқи зўр таптана билан кутиб олди¹¹.

Каспий денгизининг жанубий қиргоғида, Димованд тоғининг этағида ястаниб ётган бу шаҳар жуда обод, карвонсаройлари ва дўконлари бисёр эди. Хуросондан Кавказга ва Кичик Осиёга борадиган карвон шу шаҳар орқали ўтар эди.

Вилоят ҳокимининг ноиби Хожа Шамсиддин ва қад-худо (шаҳар бошлиғи) ўз мулозимлари ва аъён-амалдорлари билан шаҳарнинг Машҳад дарвозасидан чиқиб, Навоийни кутиб олишди. Хожа Шамсиддин отдан тушиб, дабдабали сўзлар билан янги ҳокимни қутлади.

Аҳолиси курд, форс, озарбайжон ва туркманлардан иборат бўлган Астробод арининг инидек гувиллар, ким-хоб, шойи тўн кийган аъёнлар, бойлар ва қирқ ямоқ бўз чопонга ўралиб, кавушини зўрга судраган ҳунаромандлар, ҳаммоллар, хизматкорлар кўчаларни тўлдирган эди.

Машҳад дарвозаси устида ноғоралар тарақлаб, сурнайлар чийиллар, ора-сира қарнай наъра тортиб шаҳарни бошига кўтарар эди. Отлиқлар шаҳарга киришлари билан от бошини Наълбанд кўчасига буришди. Халойиқ чуввос кўтариб, янги ҳокимни олқишларди. Бошларига жингила мўй папах кийган баҳайбат ясовуллар олдинга тушиб, қўлларидаги узун аргувоний таёқларни ўйнатиб, отлиқларга йўл очишар эди.

Навоий ўз навкарлари, шаҳар амалдорлари, олимлар, шоирлар қуршовида девонхонага етиб келиб, отдан тушди. Бу ерда Алишерга заррин чопон ва кулоҳ кийгизиб, чувиллашиб янги мансаб билан муборакбод қилишди. Раста оқсоқоллари, ҳунаромандлар, бўлук¹² бошлиқлари ва бошқа амалдорлар совғаларни келтириб, янги ҳокимнинг оёғи остига қўя бошладилар. Кўп ўтмай, ипак тўнлар, жўра-жўра шойи, атлас, кавуш-маҳси ва бошқа буюмлар ўралган бўҳча ва тугунчалар тоғдек уюлиб кетди. Буларни кўриб, ноқулай аҳволга тушган Навоий ийманиб, совға келтирганларга миннатдорчилик билдирди, Хожа Шамсиддин билан ёлғиз қолганларида ўзининг ноқулай аҳволга тушганини айтди:

— Тақсир, ота-бободин қолган таомил бу, ахир одатга қарши бориб бўлмайду, — деди Хожа Шамсиддин.

— Афсус, минг афсуски, шул одат бор. Ахир совгапешкаш меҳнат аҳлининг бўйнига оғир юк бўлиб тушадур, амалдор, аъёнларни бузадур, аларни ҳарислик, тамагирликка ўргатадур.— Хожа Шамсиддин унинг гапини маъқуллагандек бош иргаб қўйди.

Шоир янги жойга келгандан бери асаблари жойига тушиб, тинч ухлайдиган бўлиб қолди. Орадан икки ҳафта ўтгач, у одати бўйича барвақт турди. Офтоб дарахтлар устига ҳовучлаб олтин тангалар сочмоқда. Димованд сиртининг ён бағридаги ўрмондан салқин шамол эсмоқда, халқнинг эътиқодига кўра Заҳҳок, Жамшид ва Рустам каби афсонавий қахрамонларга мақбара бўлган бу тоғнинг тепасидан тутун чиқиб туради. Шаҳар атрофидаги боғлардан афлисун, лиму хидлари анқирди. Чилдухтарон дарвозасидан кираётган туя карвонининг қўнғироғи, туяларнинг фарёди ҳамма ёқни тўлдирган.

Бу ерга келиб бир оз дам олган шоир шарбат ичиб, нонушта қилар экан, қовоқ-тумшуги осилган Беҳлулга ҳазил қилди:

— Димоғингиздин эшак қурти ёгаётир, махдум, ё Хиротда етим қолгон эшагингизни соғиндингизми?

Навоийнинг кайфияти Беҳлулга ҳам таъсир қилди шеклли, кулимсираб деди:

— Топдингиз, тақсир. Аммо эшагим эгасидин кўра бахтлироқ экан, зеро, у ўзи туғилгон шаҳарда роҳат қилиб ётибдур, мен эса бу ерларда мусофир бўлиб юрибдурмен.

— Рост, салтанат саҳросидин эсан совуқ шамол сизни бул ерга учуриб келди, аммо эшагингизга кучи етмади. Маждиддин анинг терисини шилиб олмасайди, деб кўрқамен.

— Менинг эшагим терисини шилдирадиган эшаклардин эрмас, олдидан келса — тишлайдур, орқасидин келса — тенадур.

Беҳлул ўзининг гапи ўзига наша қилиб, кулиб юборди. Навоий ҳам кулгидан ўзини тиёлмади, димоғи чоғ бўлиб, ўрнидан турди-ю, девонхонага йўл олди.

Соҳибни девон Хожа Шамсиддин уни бўсагада таъзим билан қарши олиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Навоийнинг юзига қизил югурганини кўриб:

— Хайрият, Астробод ҳавоси сизга ёқубдур,— деб қўйди.

Девонхонага кириб, ҳар қайсилари ўз ўринларига ўтирганларидан кейин Навоий ўз одати бўйича, девон

бошлигининг бажарган ишлари тўғрисидаги маърузасини тинглаб, бош муставфийнинг (ҳисобчининг) дафтарини кўздан кечирди. У ишларнинг юришиб кетганини, божхирож батартиб тушаётганини кўриб, кўнгли бир оз таскин топди.

Тушдан кейин арзгўйларнинг шикоятини тинглай бошлади. Бир-икки кишидан кейин елкасига катта ямоқ тушган бўз ятакли, новча, рангпар бир йигит чоригини судраб келиб, Навоийнинг ўнг томонида ўтирган Хожа Шамсиддинга энгашиб таъзим қилди. Жуссаси катта, кўркам, важоҳати зўр бўлган девон бошлигини, афтдан, у ҳоким деб ўйлаган бўлса керак. Йигит унга рўбарў бўлиб:

— Тақсир, жанобларига бир арзим бор, — деди.

Қуйроқда қўлига қалам ва дафтар олиб ўтирган битикчи унинг хатосини кўриб, «пиқ» этиб кулиб юборди. Арзгўй йигит гандан тўхтаб, унга қаради. Хожа Шамсиддин битикчига бир ўқрайиб қўйиб, йигитга ўшқирди:

— Аҳмоқ, кўзинг кўрми? Алишербек жаноблари қаршингда ўтирибдилар-ку!

Дехқонларни одам ўрнида кўрмайдиган девон бошлигининг бу қўпол муомаласидан Навоий қаттиқ ранжиди. Бегона одамлар олдида ўз ёрдамчисига таибёҳ беришни эп кўрмай, қип-қизариб ўтираверди.

Бўз ятакли арзгўй Навоийга таъзим қилди-да, девон соҳибига пичинг қилиб деди:

— Кўзимиз кўр бўлмаса, шунча жабру ситамга чидаб ётармидик!

Хожа Шамсиддин газабнок бўлиб, «йўқол, бу ердан», деб бақирмоқчи бўлиб турганида, Навоий мулоўймлик билан:

— Майли, арзини айтсин, — деб қолди.

— Тақсир, мени Марямобод кент жамоаси даргоҳингизга элчи қилиб йиборди...

— Кентингизда элчиликка сендин дурустроқ бир одам топилмадими? — деб пичинг қилди девон бошлиғи.

— Тузукроғи, саводхони мен... Ишонмасангиз ўзингиз Марямободга бординг, қашшоқликдин деҳқонларнинг кийишга кийими, қашишга тирноғи қолмоғон. — Қўйнидан бир қоғоз чиқариб, бошини гоз кўтариб деди: — Ҳамма гап шу арзномада битилган.

— Саводхон бўлсанг, ўқиб бер! — деди Хожа Шамсиддин истехзо аралаш.

Қишлоқи йигит қоғозни чап қўлига олиб, бошини кўтариб ўқий бошлади:

Астробод вилоятининг улуг ҳокими Алишербек жанобларига, биз Саданрустоқ бўлуки Марямобод кент улуси бош уриб арз қилурмиз: бундан тўрт йил муқаддам қароқчилар кентимизни босиб, аҳолининг ярминини кўпини банди қилиб олиб кетиб эрдилар. Аммо ижарадор ўлпончилар, кент аҳолисининг икки баравар камайганига қарамай, аввалги миқдорда бож-хирож олурлар. Ҳаммамиз хоновайрон бўлди, далаларни ўт босиб кетди. Илтимос қилурмизким...

Навий бу узунда-узоқ аризага қулоқ солар экан, унинг нуруний юзини кўланка босиб, кўзларига ғам чўкди. Содда тил билан ёзилган бу аризада ноҳақ эзилган халқнинг фарёди эшитиларди.

— Кентингизда аввал неча юз хонадон бор эрди, қароқчи ургандин сўнг қанча қолди? — деб сўради Навий арзномани охиригача тинглаб.

— Аввал икки юз чоғлик хонадон бор эрди, ҳозир тўқсонга қолган.

— Демак, тўқсон уйлик икки юз уйлиқнинг хирожини тўлайдур.

— Ҳа, тақсир, шундоғ.

Шоир бош чайқаб, уҳ тортиб қўйди. Мамлакатнинг ҳар бир бурчагида шундай ноҳақликлар юз бермоқда эди.

— Яхши, биз бул ишни ҳақиқат қилиб, додингизга етқаймиз, эмди сизга жавоб.

Йигит таъзим қилиб чиқиб кетди. Навий унинг орқасидан қараб кулимсиради. Деҳқонлардан чиққан шундай саводхон, фаросатли йигитларни у яхши кўрар, улардан ёрдамини аямас эди.

— Саданрустоқ бўлуқининг бож-хирожини ким ижарага олгон?

— Бўлук бошлиғи Аҳмадали била Муҳсинбек олгонлар, — деди девон бошлиғи бўзариб.

— Агар арзномадаги гаплар тўғри бўлса, у золимларга жазо бермоқ керак, тринки бошқа золимларга ибрат бўлсин. Душанба кунин бул ҳақда маърузангизни тинглайдурмен.

Пойгаҳда чордана қуриб ўтирган битикчи чап тиззаси устига қўйилган дафтарга Навийнинг буйруғини дарж этди.

Шоир яна бир неча кишининг шикоятини тинглаб,

хориб-чарчаб, қайфи бузилиб уйига қайтганида Бехдул таъзим қилиб, Хожа Афзалнинг Хиротдан келганини билдирди.

— Хожа Афзал? Қайси шамол ани бул ёққа учириб-дур?

— Фалокат шамоли, — деб жавоб қилди ўрта бўйли, қорачадан келган бир йигит рўпарадан келиб.

Икки дўст кучоклашиб кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашди-лар. Дастурхон ёнида ўтириб, узоқ гаплашди-лар.

— Хиротда нима гаплар бор? Батафсил сўзлаб беринг.

— Сўраб не қилурсиз, тақсир. Шўбон ҳайдалиб, кўйлар бўрига топширилгондин сўнг, не бўлур эрди. Маждиддин тилладўзи чопон ва наврўзий кулоҳ кийиб вазир бўлгондин сўнг, бошлаб шаҳар косиблари ва ҳунар-мандларига, чакана мол сотувчи савдогар, боққолларга тамга солигини солди, дехқонлардин келгуси йилнинг хирожини ундириб олди, хазинага динорлар келиб туша бошлади.

Жўнашимдан икки кун олдин Боги Зогонда шундоғ катта зиёфат бўлдики, Жамшид замонидин буён бундоғ базми ҳеч зот кўрган эрмас. Бонинг ўртасидаги мрамар ҳовуз сув ўрнига шарбат билан тўлдирилди. Хушсурат йигитлар аъёнлар ва муллаларга олтин пиёла-ларда шарбат ва шароб тутар эрканлар, ҳофизлар сизнинг газалларингизни ўқиб ҳониш қилур эрди-лар. Мен ҳам шул зиёфатда ҳозир эрдим, қуйроқда ўтирар ва гам оташини сўндирмоқ учун устма-уст чоғир ичар эрдим. Бир вақт қарасам, тепамга баковул келиб: «Хожа, сизни мирзамиз чорлайдурлар», деб қолди. Мен ўрнимдан зўр-базўр туриб, мирзанинг хузурларига гандираклар бордим. У зот ҳам ширакайф эканлар, мен фақирга бир коса чоғир узатиб: «Хожа, бизга қилгон хизматингиз бадалига миннатдор илкимиздан бир коса шароб ичсалар», дедилар. Тиз букиб, икки илким бирла косани олдим. Ўрнимдин туриб, орқага икки қадам ташлаб, чоғирни сипқордим ва косани аёқчига узатдим. Подшоҳимиз кўзимга икки нафар бўлиб кўриниб, рўйи замин ҳайқала бошлади. Мен гуп этиб йиқилиб тушибмен. Мирзамиз бирла Маждиддиннинг хаҳолаб кулганлари қулогимда қолибдур, бошқаси эсимда йўқ, айтишларича, мулозимлар мени кўтариб бир хужрага ётқизиб кўйибдурлар...

Навоий унинг ҳикоясини тинглар экан, кўзалари ўт сочар, тишлари гижирлар эди:

— Майли, истаганларича майхўрлик қила берсинлар, халқнинг молин базм-зиёфатларга сарф эта берсинлар,

ноҳақ тортиб олинган бир игна бағирларига олмос ханжар бўлиб қадалур, аёлларнинг илкидин тортиб олинган бир қулоч ип аждаҳо бўлиб аларга чағи солур!

Хожа Афзал шоирнинг бу жонли сўзларига индамай қулоқ солиб турди, кейин яна гап бошлаб:

— Ўшал зиёфатда мени шу қадар таҳқирлоғонларидин сўнг, Хиротдин жўнаб кетмоққа жазм қилдим,— деди.— Пойтахтда турмоқ мен учун хатарли бўлиб қолди. Шул сабабдин Астрободдин боқимонда бош-хирожни ундириб келмоқ баҳонаси-ла йўлга чиқдим.

— Яхши қилибсиз,— деди Навоий ўйланқираб.— Бу ерда ҳам қолишингиз яхши эрмас.

— Не қилай, қайга борай?

— Ҳаж баҳонаси била Ҳижозга сафар қилинг. Мирзага бу борада икки энлик хат йўллағаймен. Мен сизга икки навкаримни берурмен.

Улар аллавақтгача гаплашиб, маслаҳатни бир жойга қўйдилар.

Орадан икки кун ўтгач, собиқ вазир сафар отига миниб Ҳижозга жўнаб кетди.

Соҳибни девои Марямобод кенти жамоасининг аризасини текшириб, унда баён қилинган воқеаларнинг тўғри эканлигини аниқлади. Навоий халққа зулм қилувчи амалдорларни кўрарга кўзи йўқ эди. У газабга келиб, бўлук бошлиғи Аҳмадалини ишдан бўшатиш ва бутун мол-мулкани хазина фойдасига мусодара қилиш тўғрисида буйруқ берди.

— Муҳсинбекни-чи? — деб сўради Хожа Шамсиддин пусибгина.

— Ани ётқизиб, ялонғоч баданига ўн беш таёқ урдиринг, Астробод вилоятининг бадарга қилинсин. Марямобод кентига иноятнома берилиб, икки йилгача бош хирождин озод қилинсин.

— Бош устига,— деди янги ҳокимнинг сиёсатидан баданини титроқ босган амалдор.

Шу воқеадан кейин амалдорлар, ижарадорлар нафсларини тийиб, ҳар қадамларини ўлчаб босадиган бўлиб қолдилар.

Ўз киргоғидан чиқиб мамлакатни босган зулм-ваҳшат дарёсини қамчи билан уриб, ўз соҳилига чекинтириш мумкин эмаслигини Навоий яхши биларди. Лекин қўлидан келганича меҳнат аҳлига ёрдам қилиб, унинг устидаги зулм юкни енгиллаштиришга бор кучи билан уринарди. Фақир-фуқаролар ҳам унинг бу пиятини пайқаб, ҳар қадамда унга миннатдорлик билдирардилар.

Кунлардан бир кун Навоийнинг олдига, додхоҳлик вақтида марямободлик йигит кириб келди, чоққина бир гиламчани шоирнинг оёғи остига қўйиб:

— Сиздин миннатдор бўлгон жамоамиз шул арзимас тухфани йибордилар, — деди — Кент аёллари бу гиламчани сизга атаб ўз қўллари била тўқиғонлар.

— Нима қилардингиз овора бўлиб, чиқимдор бўлиб? — деди шоир қишлоқиларга юраги ачиб. Аммо тухфани қайтариб юбориш ноўрин эканлигини билиб, қабул қилганини билдирди ва қишлоқ аҳволини суриштирди.

— Иноятномани олиб барча хурсанд бўлди, катта-кичик дуойи жонингизни қилиб ётибдурлар. Ҳатто кенти мизни ташлаб кетган баъзи деҳқонлар ҳам ўз ерларига қайтиб келдилар.

Навоийнинг кўзига ўз қишлоғига қайтаётган жулдур кийимли деҳқонлар; яланг оёқ, усти йиртиқ ранглар болалар, бошига чопон ёпинган, кўзларига гам чўккан деҳқон аёллари кўриниб кетди ва чуқур хўрсиниб қўйди.

— Энди сизга жавоб, кентингизга ёниб, совғамизни мамнуният бирла қабул қилдилар, деб айтинг.

— Мен сизнинг эшигингизда қолурмен, — деди йигит қатъий қилиб. — Жамоамиз мени сизнинг хизматингизга йиборди.

Навоий ўзига хизматкор керак эмаслигини ҳарчанд тушунтирмоқчи бўлса-да, йигит ўз айтганида туриб олди: «Мен кентга қайтсам деҳқонлардан сўкиш эшитамен», деди. Навоийга бу юракли деҳқон йигит ёқиб қолган эди. Унинг ота-бобосини суриштириб, отини сўради:

— Отим Ўғонберди, бобом Худойберди, асли шул қишлоқликдур, раҳматлик отам ўз меҳнати била яхши кун кечирган баобрў одам эрди, истаган одамдан сўраб билсалар бўлур...

Навоий унинг гапига қулоқ солар экан, афти бошига тикилиб ўйланиб қолди. Кейин баковулни чақириб, Ўғонбердини ишга олишни буюрди.

— Ошхонада ишлаб турсин, кейин унга боп бир вазифа топиб бергаймиз, — деди.

Умрида қорни тўйиб овқат емаган Ўғонберди янги ишдан жуда хурсанд. Ҳар куни эрталаб туриб, ошхонадаги катта хумларни сувга тўлдиради, ўтин ёради, сўнгра кечки овқат учун сўйилган гозларнинг патини юлиб, тозалайди. Бўш вақтларида Беҳлулдан дарс олади, тап тортмай, Навоийнинг олдига кириб, керакли китобларни сўрайди...

Бир куни қош қорайган пайтда Ўғонберди чашмадан катта челақларда сув келтириб хумга қуяётганда, ошхона

ичида баковул, Ялангтўш ва ошпазнинг секин гаплашиб ўтирганларини эшик тирқишидан кўриб қолди. Баковул жаҳлини босишга уриниб, босиқ овоз билан сўзлар, хомуш бўлиб ўтирган ошпазга гап уқтирмоқчи бўларди:

— Сен бола-чақали, аёлманд бир одамсен, биламиз. Шул сабабдин сенга раҳмимиз келадур. Биз била бирга бўлсанг, ҳеч маҳал хор бўлмайсен. Нега энди тихирлик қилурсен!

— Бола-чақам озми-кўпми ўз ризқини кўрар, аммо бу дунёда ортиқча гуноҳ орттиришга тобим йўқ. Жон ака, мени бу ишга аралаштирмаңлар.

— Бизнинг орқамизда удуғ мартабали одамлар турадур, у ёғини ўйлаб, қўрқиб-нетиб ўтирма. Сенга, фалон ишни қил, деб буюрганимиз йўқ-ку! Сўроқ вақтида биз ўргатган гапда қаттиқ турсанг, бас, у ёғини ўзимиз тўғрилаймиз.

— Билмадим, қандоғ бўларкин?— деди иккиланиб ошпаз.— Мундоғ ўйлаб қарасанг, юрагинг орқанга тортиб кетадур. Ахир, у зот султоннинг пойиби-я!

— Эй, доғи гапни айлаштиради-я,— деб пўнғиллади Ялангтўш сабрсизлик билан.— Бизнинг хожа андин ҳам зўр, дасти узун, мансаби улуғроқ.

Баковул ёнчигини ковлаб:

— Сенга атаб қўйғон бир нарсам бор эрди,— деди ошпазга.— Манови беш олтинни чўнтагинга солиб қўй. Вақти келганда яна қўлимиз қуруқ бўлмас...

Ўгонберди баковулнинг гапини охиригача тинглаб ўтирмай ўзини ташқарига урди. Тўғри Навоийнинг хужрасига бориб эшикни тақиллатди. Хаяжондан унинг нафаси тиқилган, кўзлари қинидан чиқаёзган эди. Навоий унинг ранги кум ўчганини кўриб, олдидаги хонтахта устида турган косадан сув ичирди. Ўгонберди бир оз ўзига келгач, эшитганларининг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди:

— Тақсир, эҳтиёт бўлинг, сизни заҳарламоқчилар. Аларнинг берган овқатларини сира еманг. Сизга ўз қўлим била ош пишириб берамен.

— Ўгонберди, мен ҳам алардин шубҳаланиб юрар эрдим, бежиз эмас экан, лекин бу сирни ҳозирча ҳеч кимга айтмай туринг. Аларни жинойт устида ушлаб, жазоларини беруримиз. Сиз бориб ўрнингизга ётинг.

Бу гапдан кейин шоирнинг қўли ишга бормаи қўйди. Қогозларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, боққа чиқди. Димованд тоғининг этагидаги ўрмондан салқин ҳаво, хушбўй ислар келиб турар, майин шабада богдаги ёш афлисун, лиму дарахтларининг барглари билан ўйнашар эди. Бироқ

бу манзара бахш этган завқни Темурланг вақтидан қолган вайроналардан эшитилган бойқуш овозлари бузиб турарди.

Алишер қўлини орқасига қилиб боғ ичида юрар экан, минг хил фикрлар капалаклар сингари унинг боши узра айланиб юрар, ҳеч бири миясида қўниш топмасди. Кўнглини шубҳа, ғазаб, пушаймон ҳислари талар эди: «Шунча хизмати бадалига энди уни заҳарламоқчилар! Шубҳасиз, бунда Маждиддиннинг қўли бор, у мирзанинг розилигисиз бундай қабиҳ ва хатарли ишни қилишга журъат этолмайди. Навоийнинг ўрнида бошқа одам бўлса, садоқатга хиёнат қилган султонга қарши исён байроғини кўтарар эди. Дарҳақиқат, исён учун қулай пайт келган. Хуросон давлатининг душмани бўлган туркман султони Ёқуббекнинг ёрдам бериши аниқ. Маждиддиннинг ҳукумат бошига келишидан норози бўлган Балх ҳокими Дарвишали — Навоийнинг иниси, акасининг ишоратини кутиб ётибдир. Отасидан норози бўлган шахзода Бадиуззамон бу исённи қўллаб-қувватлаши турган гап».

Агар Навоий ўша вақтда исён кўтарса, муваффақият қозониши аниқ эди. Бироқ чуқур мулоҳазалардан кейин бу ниятдан воз кечди. «Ҳей Алишер, — деб хаёлан ўз-ўзига хитоб қилди шоир. — Нафсинг ақлингдан голиб келмасин! Сен ножўя бир қадам ташласанг, ҳозир мустаҳкам бир қўл остида яшаб турган мамлакат парчалашиб кетгусидир. Ўз вилоятларида ҳукмдор бўлмоқни истаган ҳокимлар бир-бирлари билан урушмоққа бошлайдилар. Халқнинг бошига минг хил кулфатлар келадур. Яна шаҳарлар вайрон, экинзорлар пайхон бўлур! Қўй, Алишер, бу ниятингдан воз кеч! Алам ва ўчнинг аччиқ мевалари бўлган бу фикрларни бошингдан ҳайда!»

Шоир ўз ҳужрасига қайтиб, хонтахта устидаги чашма сувидан бир қултум ичди. Унинг асаб томирлари бир оз тинчиб, юраги секин ура бошлади.

Шу кундан бошлаб Навоий баковул келтирган таомни емай, ўзи Беҳлул билан Ўгонбердининг овқатига шерик бўлди.

Шоир бир куни кечаси шийпонда ишлаб ўтирганда, боғнинг нариги чеккасидаги супа томонда шовқин-сурон эшитилди. Ора-сира баковулнинг бўғиқ овози, Беҳлулнинг ялиниб-ёлвориши эшитиларди. Нима гап, бир бало бўлди-ми деб, шоир ишини йиғиштириб қўйиб, супа томон югурди.

Навоий шийпонда ўз машғулоти билан банд бўлган маҳалда, қуйидаги воқеалар рўй берган эди: Беҳлул билан Навоийнинг тоғаваччаси — Абу Саид қўлида шахид бўлган

Мирсайид оқанинг ўгли Мирҳайдар супа устида ўз она шаҳарлари Ҳирот тўғрисида, унинг атрофидаги боғлар, қишлоқларнинг гўзаллиги тўғрисида сўзлашиб ўтирар эдилар. Гандан гап эжиб, Бехлул баковулнинг шубҳали ишлари, Уғонбердиниинг эшитган гапларини айтяб қўйди, лекин дарров ўз хатосини англаб, булар ҳаммаси таги йўқ гаплар бўлиши ҳам мумкин, деб мингирлади. Мирҳайдар ўттиз бешларга бориб қолган, енгилтабиат, ҳовлиқма, асабий бир йигит эди. Ешлигида от мийиш, қилич уриш, ўқ отишнинг машқини олган бу хипча бел, кенг ягринли йигит кейинги вақтларда машатга берилиб, асаблари бўшашиб қолган эди. У Бехлулнинг сўзларини эшитиши биланок, ирғиб ўрнидан турди-да, боғда юрган навбатчи бир наварга баковулни дарҳол ўз олдига келтиришни буюрди. Бехлул оғзи бўшлигидан хуноб бўлиб, бу ишни қилманг, Мир жаноблари хафа бўладилар, деб ялиниб-ёлворди, бироқ гапи қор қилмади.

Ҳар елкасига иккитадан одам ўтирса сизадинган поргул навар баковулни судраб келтирди. Ранги бўзариб, кўзлари чақчайиб кетган Мирҳайдар баковулни соқолидан тутамлаб, юзига бир урди ва ерга ётқизиб, тўғри келган жойига тепа бошлади. Ҳар тепганида: «Сеним ҳали оғамга оғу бермоқчи бўлгон», — деб бақирар эди. Шовқин-суронга бир неча хизматкор югуриб келди, бироқ улар Мирҳайдардан қўрққанлариданми ёки воқеани тушуна олмаганлариданми, ўзларини йўқотиб, нима қилишларини билмай турардилар. Шу аснода Навоий югуриб келиб, тоғаваччасининг кўлидан ушлади.

Оғасини кўрғач, Мирҳайдарнинг ҳовури пасайиб, жинни кишидек у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнгра ерда ётган баковулни соқолидан ушлаб, оёққа тургазиб қўйди.

Навоий Мирҳайдарнинг бақириб айтган гапларини эшитган, воқеанинг нимадан иборатлигини пайқаган эди. У Бехлулга маънодор қараб қўйди-да, жанжал устига келган кишиларга қараб, жой-жойларингга кетинглар, деб буюрди. Бу моқаронинг бош айбори Бехлул ҳаммадан олдин кўздан ғойиб бўлган эди.

Супада Навоий баковул билан ёлғиз қолгач, унга тикилиб, бирпасгача нима дейишини билмай турди, ишнинг вақтидан олдин очилиб қолганидан у афсусланади. Энди баковулнинг жиноятини нима билан исботлаш мумкин? Уни жазога тортиш учун ваз жўқ! Шундай бўлса ҳам, Навоий сир бой бермай, қатъий қилиб деди:

— Сенинг қора ниятинг бизга маълум, ҳар бир қадамнингги санаб, қилгон ишларингни билиб юрибмиз. Бекорга

овора бўлиб, жиноятингни яшироққа уришма. Тўғриси
ўз тилинг билан айтсанг, гуноҳингни кечирурман.

Келтак еб, эс-хушини йўқотаёзган баковул дарров еши-
ла қолди. «Ошпаз сирни очиб қўйди шекилли», деб ўйлади.

— Гуноҳимни кечиринг, тақсир. Бир қошиқ қонимдин
кечсангиз айтамен. — У Алишернинг оёғига йиқилиб, ер
ўпди: — Билган экансиз, гуноҳимдин кечинг, бир қошиқ
қонимни бағишланг!

Ҳазабдан аззойи бадани титраб турган Навоий бошда
уни ўлдиртириб юбормоқчи бўлган эди, кейин ўйлаб-ўйлаб
бу қароридан қайтди. Унинг бутун вужуди, галаёнга кел-
ган ҳислари қасосни талаб этса-да, бироқ ақли бунга
қўнмас эди. «Оёғингга йиқилиб, тупроққа беланиб ётган
қуролсиз душмандин не қилурсен ўч олиб? — дер эди
ақли. — Қасос олмоқчи бўлиб, баковулдин жаллод қўлига
берсанг, Ҳиротда қандай шов-шув кўтарилишини биласен-
ми?! Душманлар, Навоий одам ўлдираёттир, халққа жабр
қилаёттир, деб гап тарқатгусидир. Елғиз султонни эмас,
эски дўстларни ҳам ўзингга тесқари қилиб қўясен. Қўй,
бу галча ўч олиш лаззатидин воз кеч!»

Алишер аламини қулт этиб ютиб, ақлининг сўзига
киришга жазм қилди. Ўша пайтда у ўч олишга ҳуқуқсиз,
минг турли кўзга кўринмас занжирлар унинг эркини
ўраб олган эди: «Қайнаб турган қозонни ёпиқлигича
қолдириш керак», деб ўйлади у.

— Тур ўрнингдан, — деди ҳали ҳам оёғини ўниб
ётган баковулга нафрат билан қараб. — Бир қошиқ қонинг-
ни бағишладим, аммо бир шарт бор: бўлиб ўтган бу мо-
жароларни ҳеч кимга айтмай, сир сақлагусидурсен.

Баковул бу енгил шартни жон деб қабул қилиб,
умрининг охиригача Навоийнинг қули эканини қайта-
қайта гапирди. Кейин йиглаб чап қўли билан соқолини
тутаглаб, ўнг қўли билан юзига урди: «Нега Навоийнинг
қадрини билмаган эканман», деб кўз ёши қилди.

Алишер ўз мулозимлари, хизматкорларини чақириб,
Мирҳайдарнинг янглишганини, унинг баковул ҳақидаги
шубҳалари таги йўқ гап эканини айтди. Ҳамма бошини
қуйи солиб, индамай жой-жойига тарқалди.

Орадан бир ой ўтмай, тўпланган бож-хирожларни Ҳи-
ротга олиб борган Мирҳайдар Навоийнинг пишиқтириши-
га қарамай, бир ичкилик зиёфатида Астробод воқеасини
дўстларига сўзлаб берди. Султон Ҳусайн бу гапларни эши-
тиб, ташвишга тушиб қолди. Гапнинг зўрайишидан қўр-
қиб, Мирҳайдарни ёлгончиликда айблаб, Ихтиёридин
қалъасига қаматиб қўйди. Навоийга хат юбориб: «Ҳиротга»

қайтиб келинг, ҳаргиз бу янглиг ёмон фикрлар ақлимга келгани йўқ эрди», деб ёзди. Шу баҳона билан Навоий Астробод сурғунидан қутулиб, севикли Ҳиротга қайтиб келди ва Султон Ҳусайнга Астробод ишлари тўғрисида ҳисобот бергандан сўнг деди:

— Мирзам, илтифотингизни дариг тутмай, осий ва гуноҳкор Мирхайдарнинг қонидан кечинг, ўзи девонасифат йиғит тилини ихтиёрида асрай билмайдур.

Навоий султоннинг ҳужраи ҳосида ҳукмдорнинг рўнарасида бош эгиб ўтирар эди. Ҳукмдорнинг ранги ўчган, қийиқ кўзлари чақнар, ҳарсиллаб нафас олар эди.

— Агар бу лодон йиғит Мирсайид оқанинг ўгли бўлмагонда қониди кечмаган бўлур эрдим. Айтгон сўзина боқинг: султоннинг баковули Алишерни заҳарламоқчи бўлгон эрмиш. Бу янглиг ёлгонни айтмоққа қандоғ тили борди эркан?— Ҳусайн олдидаги косадан бир ҳўплам шарбат ичиб, енгил нафас ола бошлади.— Дўстларингиз ташвишга тушган. Шул сабабдин сизни дарҳол Ҳиротга чақиртирдим, тоинки алар сизнинг соғ-саломат эрканингизни ўз кўзлари била кўрсиналар. Мирхайдар сарой аҳли олдида мастлиг чоғида айтгон сўзлари ялгон эрканини айтиб, мендин узр сўрасин. Бўлмагур овозаларга хотима бермоқнинг ягона йўли шулдир. Мен фармон бердим. Ихтиёрининг қалъасининг доругаси Мирхайдарни озод қилиб йиборғусидур.

— Худога минг қатла шукрки, салтанат гулшанидин мурувват ели келди,— деди юзи ёришиб кетган шоир.— Яхши одам ёмонларга ҳам яхшилигини унутмас. Сиз яхши муомала била душманларни ҳам ўзингизга ёр қилиб олгон подшосиз. Доим илтифотингиз булутидин ҳиммат ёмгури ёгсин!

Навоий султон Ҳусайнга қайта-қайта ташаккур билдириб, ўрнидан турди.

Эртасига Мирхайдар қалъадан чиқиб келди. Сарой аҳли уруг оқсоқоллари, шаҳар улуглари олдида, султоннинг баковули тўғрисидаги ҳамма гаплари тўхматдан иборат эканини айтиб, мирза Ҳусайндан кечирим сўради.

ДАРВИШАЛИНИНГ ФИТНАСИ

Навоий Ҳиротнинг шимол томонидаги Гозургоҳ мавзайдан ўттиз тапобча қуруқ ер сотиб олиб, обод қилдирган эли. Пистазор тоғларининг этагидаги дўнглик ерга сув

чиқартириб анор, анжир, ўрик, ток эктирган, боғнинг ўрта-сида чиройли бир шийшон солдирган эди.

Салқин ва жимжит куз кечаси... Тунёқ томондан хуш-бўй, майин шабада эсиб туради, меваларнинг кўплигидан бошлари эгилган дарахтларнинг барглари бир-бирлари билан шивирлашади.

Иссиқ гушти кийиб олган шоир шийшонда ўтириб, олдидаги хонтахта устига бир коса булоқ суви қўйиб, қандил ёругида ишлайди. Аҳён-аҳёнда бир қултум сув ичиб, бир нуқтага кўзини тикиб ўйлаб қолади, бемаҳал саргайиб ерга тушаётган баргларнинг шитир-шитирига қулоқ солади.

Навий шундай илҳомбахш, сокин ва салқин куз кечаларини севар эди. Бугун ҳам унинг савағич қаламидан ажойиб сатрлар қуйилиб тушарди. Шоирнинг юмшоқ бир табассум билан ёришган юзида мусаффо қалби ойнадагидек акс этиб турарди. У фақат иш устидагина ўзини бахтли ҳис этарди. Бироқ зулм, ваҳшатни ўз шиори қилиб олган замона бундай тинч ва осойишта меҳнатнинг душмани эканини у билар эди.

Тинч ва қўм-қўк водийларга баъзан гармсел бостириб кириб, яшил барглари хазон қилгандек, ўқтин-ўқтин бекар, ҳокимлар кўзголон кўтариб, халқнинг осойишталигини бузар, ёнган чироқларини ўчирарди.

Шоир бугун ярим кечагача ишлашни мўлжаллаган эди, бироқ ваҳшат чўлидан келган хунук бир хабар илҳомини қочириб юборди. Беҳлул унинг олдига келиб, олги муҳрли бир хатни узатди.

— Ким берди бунни?

— Дарвоза олдида турган бир отлик. Балхдин келдим, деб айтди.

Навий хатни очиб, шошиб-пишиб ўқий бошлади:

«Дуоини бениҳоя ва саломи муштоқонадин сўнг, сиҳат-саломатлигимни билдириб, сиз биродаримнинг ҳам эсон-омонлигини тилаб ётмоқдамен. Қолгон сўзларни ушбу мактубни элтган кишидан эшитгайсиз. Бул киши менинг энг содиқ мулозимларимдин бўлиб, ҳеч бир сирни андин яширмасангиз ҳам бўлур.

Ишнгиз Дарвишали».

Бу мужмал ва сирли мактуб Алишерни гангитиб қўйди: «Аҳмоқ укам, яна бир балони бошламоқчига ўхшайди шекилли», деб ўйлади у.

— Маҳдум, отлиқ кишини бул ерга чорланг, токзор ичиди олиб ўтинг, навкарлардин ҳеч ким кўрма-син.

Навоий тунги меҳмонни қабул қилиш учун шийпон-нинг четидаги ҳужрага кирди. Орадан беш-олти дақиқа ўтгач, қора шойи чопон қийган жиккак киши кириб таъзим қилди ва Навоийнинг кўлини олиб кўришди. Бехдул дастурхон ёзиб, ясоғлиқ бир баркаш билан нон келтирди, сўнгра индамай чиқиб кетди.

Навоий ҳаяжонланганини яширишга уришиб:

— Балхдин не хабарлар келтирдингиз, тинчликми? — деб аста сўради.

— Тинчлик, ҳоким жаноблари, яъни биродари азизингиз Дарвишали жаноблари соғ-саломат юрибдурлар, сизга беҳад салом юбордилар.

— Саломат бўлсин.

— Мен сиз учун муҳим бир хабар келтирдим. Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд аскар тўплаб султонга уруш очмоқчи...

— А? Султон Маҳмуд-а?

— Ҳа, биз ҳам фурсатдин фойдаланиб, Мирза Ҳусайн-га қарши исён тугини кўтармоқчимиз.

— Ҳа, ҳа, шундай денг!

— Шундоғ. Инингиз Астробод воқеасини эшитиб, даргазаб бўлдилар. Маждиддин бир куни менинг ҳам бошимга етадур, деб хавотир оладурлар. Маждиддиннинг боргон сари кўли баланд бўлиб, барча ишларни эгаллаб олаёттир. Бу ҳол бизни ташвишга солмай қўймайдур. Сизинг Астрободда исён кўтармаганингиз бизни ҳайрат ичида қолдирди.

— Халқнинг тинчлигини, мамлакат манфаатини мен ўз нафсимдан устун қўйдим, шул сабабдин бу ишни қилмадим, — деди Навоий аста.

— Аммо Дарвишалибек бу ҳақда бошқача фикрдадурлар. Ул жаноб таваккал кемасига ўтириб, муҳолифот дарёсига кирмоққа бел боғладилар. Ва лекин ишни бошламасдан бурун сизинг маслаҳатингизни олмоқчи бўлдилар.

— Менинг бературган маслаҳатим боя айтган гапимдин маълум бўлгондир, — деди Навоий қатъий қилиб. — Мен сизларнинг бул номатқул ишингизни ёқламайдурмен. Сиз шуни яхши билингки, ҳозирги пайтда подшоҳга қарши исён кўтармоқ ўзи шундоғ ҳам азоб ичида кун кечираётган халқнинг тинчлигини бузмоқ демакдур. Сиз кўзгалсангиз, Қундуз ҳокими ҳам бош кўтаргуси, Мўғулбек ҳам,

Бадиуззамон ҳам. Мамлакат яна қонга беланиб, улуснинг осойишталиги бузулгусидир. Бир золим ўрнига ўнлаб золимлар халқ бошида ёнгоқ чақмоққа бошлайдурлар. — Навоий ўз фикрини тушунтираман, деб терлаб-пишиб кетган, юзи ловиллаб ёнар, кўзалари чақнар эди. — Билмадим, менинг айтмоқчи бўлгон фикримни тушуиндигизми, йўқми, аммо ҳар қандай исён ва мухолифотга қарши эрканимни англагандурсиз.

— Англадим, тақсир.

— Инимиз Дарвишали Маждиддинга аччиқ қилиб ўт билан ўйнашмасин, бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирмасин. Билишимча, Маждиддиндан подшоҳнинг қўнгли совуган, яқинда вазифасидан ҳайдалса ҳам ажаб эмас. Яна такрор айтурмен: можарони тинчлик йўли билан ҳал этмоққа урининг. Ҳисор ҳокимини қўлламанг. Агар сизлар исён кўтарсангиз, мен подшоҳ тарафини олурмен.

Навоий алавақтгача меҳмон билан суҳбатлашиб ўтириб, унга гап уқдиришга ҳаракат қилди. Тонготарга яқин меҳмон отини эгарлар экан:

— Мендин инимга кўпдан-кўп салом айтинг, — деди. — Баъзи мулоҳазаларга кўра, илқингизга хат бермадим, менинг гапларимни оғзаки етказсангиз бас.

— Хотиржам бўлинг, ҳаммасини етказгаймен.

— Сизни бу ерда ҳеч кимарса танимайдурми? — безовталаниб сўраб қолди Алишер.

— Йўқ, танимайдур.

Навоий бир оз тинчланиб, меҳмонни йўлга узатар экан: «Ялангтўш уни кўрмадимми экан?» деб ўйлади, юз бериши мумкин бўлган бир фалокатни сезгандай юраги орқасига тортиб кетди. Ялангтўш султоннинг ишончли одами, уни ҳайдаб юбориш ёки жазога тортишга Навоийнинг ҳадди сизмас эди.

Дарвоқе, орадан икки кун ўтгач, машъум бир хабар эшитилди.

Миш-мишларга қараганда, Балх йўлида, Ҳиротдан икки тош нарида ясовуллар бир кишининг ўлигини топибдурлар. Қотиллар у кишининг эғнидаги қора шойи тўни, оёғидаги арабий этигига тегмабдилар. Бозорда миш-миш гаплар зўрайиб кетди. Баъзилар ўлган киши Ҳисор ҳокимининг айгоқчиси экан деса, бошқалари подшоҳнинг махфий чопари экан, яқинда катта уруш бўлармиш, дер эдилар. Эҳтиёткор савдогарлар молларини, деҳқонлар галлаларини яшира бошладилар. Кўп урушларни бошидан кечирган халқ яна безовталаниб қолди.

Навоий ўз ҳовлисида қўлини орқасига қилиб айланиб

юрар, ўқтин-ўқтин бировга эътироз билдиргандай бош чайқар, лаблари пичирлар эди. Дарвишалининг мулозими ўлдирилганидан кейин Балхда рўй бериши мумкин бўлган вазият устида бош қотирадди: «Не қилсам экан, фалокатнинг олдини қандай олсам экан? — деб пичирлади у. — Кўриниб турибдурки, рақиблар изимга тушиб, менга чуқур қазимоқдалар. Мабодо, Балх бош кўтарса, бошимга яна бало тошлари ёғила бошлар. Инимнинг хузурига бир одам юборсаммикин? Йўқ, буни пайқаб қолсалар, Балхда юз бериши мумкин бўлгон воқеалардан хабардорлигимни билдириб қўйгон бўлурмен. Душманлар иғво қилиб, Навоий иниси билан бир ёқадин бош чиқармоқчи, деб подшоҳнинг кўнглида шубҳа илонини уйғотадурлар. Нима қилсам экан? Қандай қилиб, инимга ўз фикримни етказсам экан?»

Навоий чувалиб кетган қалаванинг учини тополмай гаранг бўлиб турганида, саройдан фаррош келиб, Боги Зоғонда бўладиган катта зиёфатга Навоийни подшоҳ номидан чорлади.

Эртасига намози жумъадан кейин меҳмонлар Боги Зоғонга тўплана бошладилар. Кимхоб, зарбоф, шойи тўн кийган мутақаббир ақобирлар, аъёнлар, қайсилари тахтиравонларида, қайсилари от миниб, олдиларига бир гала хизматкорларини солиб, бирин-кетин сарой боғига етиб кела бошладилар. Уларнинг ҳар бирлари подшоҳ ўтирган равоқнинг рўпарасига келиб, уч марта тиз букиб қўл қовуштирар сўнгра фаррош кўрсатган жойга бориб ўтирар эдилар. Устига яшил ипак кийим кийган, бошига олмос ва лаъл тошлар қадалган тож қўйган Хусайн тахт устида мартур ўтирар, меҳмонларнинг таъзимига жилмайиб, секингина бош қимирлатиш билан жавоб қиларди.

Мезон ойи бўлса ҳам ҳаво очик, кун иссиқ эди. Бу вақтда Боги Зоғонда катта кураш бошланарди, Хуросоннинг машҳур паҳлавонлари бу ерда ўз куч ва маҳоратларини кўрсатар эдилар.

Меҳмонларга овқат тортилгандан кейин кураш бошланди. Бошлаб Паҳлавон Абусаид билан Паҳлавон Муҳаммад бел боғлаб курашга тушдилар. Улар бир-бирларини синаш учун ҳадис қилиб, узоқ айланиб юрдилар. Султон зерика бошлади. Шу пайтда у меҳмонлар орасидан келаётган Мажиддинни кўриб, сергакланиб қолди.

— Мирзам, — деб шивирлади тахт олдига келиб Мажиддин, — нохуш хабар келтирганим учун газаб қилманг.

— Тезроқ айтинг, на бўлди?

— Ушбу соатда шаҳзода Иброҳим Балхдин Ҳиротга етиб келибдур. Шаҳзоданинг чопари билан ҳозир гаплашдим.

Хусайн Бойқаронинг туси ўзгариб, кўзлари жавдирае қолди:

— Шаҳзода не учун меъдин рухсатсиз келибдур?

— Чопарнинг сўзига боқа шаҳзода жанобингиздин теъда Хиротга етиб кел, деган мазмунида бир мактуб олмиш.

— Мен бу янглиг мактуб ёзмогон эрдим.

— Билурмен, сиз шаҳзодага хат йибормогон эрдингиз. Мактуб қалбаки бўлса керак.

— Қалбаки? — Хусайннинг юзи чўзилиб кетди.

Баъзи аъёилар подшоҳнинг авзойи ўзгарганини кўриб, кураш томошасига қизиқмай қолдилар.

— Ҳа, қалбаки хат, — деб такрорлади маккор ва ҳушёр вазир. — Бу — ёш шаҳзода номидин Балхни идора қилиб турган Дарвишалининг иши.

— Оллоҳ, оллоҳ, — деди кўзлари ола-кула бўлиб кетган султон. — Не сабабдин ул побакор менинг номидин хат битиб, Иброҳимни Хиротга чақиртирган? Бунинг маъноси нима?

«Ичкиликни кўп ичиб қўйиб, ақлини едими бу теътак тождор», деб ўйлади Маждиддин, аммо мулоимлик ва ҳурмат билан бош эгиб деди:

— Бунинг маъноси шулким, Балх ҳокими исён туғини кўтармоқчи бўлгон, бул ишга тўсиқ бўлатурган шаҳзода ни ҳийла билан Балхдин жўнатган. Орадин кўп замон ўтмай, Дарвишали Ҳисор ҳокими билан Хирот устина юриш қилса ажаб эрмас.

Султон бош бармоғини тишлаб, ўйлаганича қотиб қолди. Томошабинлар ҳам курашга қарамай қўйдилар. Подшоҳ буни пайқаб, курашни тўхтатиб, меҳмонларга жавоб бериб юборишга амр қилди.

Кечкурун султон мастликдан эс-хушини йиғиштириб олгандан кейин, Маждиддинни хилватхонага чақиртираб, шундай деди:

— Мавлоно, Дарвишалининг не сабабдин фитна қилаётгани менга маълум. Сизнинг ҳукумат тепасида турмогингиздин ул ҳам, оғаси ҳам қаттиқ норозидурлар. Мақсадлари сизни ўриндан тушириб, давлат ишларидин узоклаштирмоқдур. Ўзингиз ҳам яхши билурсизким, аларнинг фирқаси кучли, халқ олдида эътиборлари зўрдур. Мен ўйлайдурманким, биз олдинроқ ҳаракат қилиб исённинг олдини олсак, яхшироқ бўлур. Сизга истеъфо бериб, ўрнингизга Ҳижоздин қайтиб келган Хожа Афзални қўйсак... — Маждиддиннинг ўйланиб қолганини кўриб, секин қўшиб қўйди. — Сизни мукофот ва иззат-ҳурмат билан бўшатурмиз.

— Мен рози, ҳар бир сўзингиз мен учун қонун, амригизга мутедурмен.

— Андоғ бўлса, бул ҳақда фармони олий ҳозирланг, эртага эълон қилурмиз.

Бироқ подшоҳнинг бу тадбири ҳам фойда бермади. Дарвишали Мажиддиннинг истеъфоси бир ҳйлаи найранг эканлигини пайқаган эди, шу сабабдан подшоҳнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифини рад этди.

Навоийнинг бошига оғир қунлар келди. Султон Мажиддиннинг қутқусига учиб, Дарвишалининг гуноҳини оғасининг бўйнига юклар, ҳар кимга унинг орқасидан шикоят қилиб гапирар эди. Бошига тухмат тоши ёғилаётган шоир руҳий азоб чекмоқда, бир-бирига қарши бўлган фикрлар бошини оғритмоқда эди.

Навоий уҳ тортиб ҳовли саҳнида айланар, ўзини қаерга қўйишни билмас эди. Унинг содиқ мулозими Бехлул бу ҳолни кўриб:

— Тақсир, шу беш қунлик дунёда мунча азоб чекасиз,— деди.— Улус аросида эътиборингиз зўр, подшоҳга ва ҳокимларга муҳтожлигингиз йўқ. Шундоқ бўла туриб, нега мунча азоб чекасиз? Дарвишали ўз бошига чорлогон балони ўзи даф этенн, сизга нима?

— Сўз биргина Дарвишалининг устида бўлса ғам емас эрдим,— деди шоир юришдан тўхтаб.— Балх ва Ҳирот бир-бири билан тўқиашса, халқнинг ҳоли нима кечади, деб ўйлайдурмен. Ҳамма фожиа шундаким, бу фалокатнинг сабабчиси ўз инимдур. Афсуски, бу номаъқул ҳаракатнинг олдини олиб бўлмади. Баъзан энг яқин кишиларинг ҳам яхшилик қилмоқчи бўлиб, бошингга фалокат келтирганларини ўзлари билмай қоладурлар.

— Афсуски, сизга яхшилик қилиш менинг илкимдин келмайдур,— деди Бехлул шоирнинг ҳолига ачиниб.— Лекин дўстлар билан кенгашиб кўрмоқ зарарли бўлмас.

— Рост айтдингиз, махдум,— деди Навоий юзи ёришиб.— Сиз дарҳол Хожа Дехдорни чорлаб келинг, зарур ишлари бор экан, деб айтинг.

Хожа Ғиёсиддин Дехдор асли озарбайжонлик бўлиб, Навоий ёрдами билан сарой хизматига кирган эди. Ўзи хушовоз ашулачи, аскиябоз одам бўлиб, қўлидан келмаган иш йўқ эди. Истеъдодли кишиларни ўз атрофига тўпдашни яхши кўрадиған султон ҳам уни ўзига яқинлаштирганди.

Навоий ўзига содиқ ва подшоҳнинг ишончини қозонган бу одамни ўртага қўйиб, жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилиш устида бош қотира бошлади.

Орадан бирор соат ўтгач, бошига кичкинагина салла ўраган, чертса, икки бетидан қон томадиган, қизил соқол бир одам келиб, Навоийга таъзим қилди.

— Келсинлар, келсинлар, камнамо бўлиб кетдилар, — деб меҳмонхонага таклиф қилди шоир. — Бошингга кичик бир иш тушганда дўстлар ҳам оёғини тортар экан-да.

— Йўқ, тақсир, бу янглиғ сўзларни айтманг. Мен андоғ дўстлардин эмасдурмен, — деди Хожа Дехдор кўрпачага ўтириб.

Юзларига фотиҳа тортиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин шоир дардини очиб, деди:

— Инимнинг номаъқул ҳаракати соясида бошимга келган фалоқат сизга маълумдур. Сиз бу можарони тинчлик билан бартараф этмоққа ёрдам берсангиз...

— Оллоҳ, оллоҳ, бу каби оғир вазифа менинг илкимдин келмас.

— Келмаса, мен сизни чақиртирурми эрдим, — деди Навоий қошини чимириб. — Мирзанин ижозат олиб, Балхга элчи бўлиб борсангиз ва Дарвишалини менинг номимдин итбатга даъват этсангиз. Агар ул таслим бўлмаса, менинг Дарвишали деган иним йўқ. Мабодо, ул илқидаги тигни ишга солса, бизнинг бахт юлдузимиз забун бўлгусидир. Шояд, илим сўзингизга кирса-ю, уруш тинчлик билан мубаддал бўлса... Мен илқингизга мактуб бермайдурмен, фикрларимни оғзаки айтинг, Дарвишали сизга ишонур. Уртамизда бўлгон бу суҳбат орамизда қолсин.

— Бош устига. Илтимосингизни мамнуният билан бажаргусимен. Ҳамма гап подшоҳнинг ижозатига боғлиқ. Агар рухсат берсалар, эртагаёқ қирчанғи отимни тескари миниб, илонни қамчи қилиб, Балх сари равона бўлгаймен.

— Сизга энг яхши аргумоғимни ишом қилдим, — деди Навоий унинг имосини англаб. — Подшоҳ таклифингизни рад этмас. Сизнинг суҳбатингиз ул кишига манзур, ҳар бир сўзингиз маъқул. Бир-икки сўз билан кўнглини очсангиз, олам гулистон.

— Хўн, амди менга ижозат беринг, ҳаракатга туншайин.

Беҳдур отхонадан эгарлоглиқ бир аргумоқ чиқариб, ҳофизга рўпара қилди. Оғзи қулогинга етган Хожа Дехдор бир ирғиб отга минди-да, Навоийга ташаккур билдириб, сарой сари йўнади.

Балх воқеасидан кейин Хусайн Бойқаронинг кўнгли қоронги, чироқ ёқса ёримас эди. Мамлакат энди тиричилик деганда яна юз берган бу ҳодиса ошига тушган пашшадек унинг табиатини хира қилди. Тантанали маросимлар, зиёфатларга, тинч роҳатга ўрганиб қолган Хусайн учун яна сафарга отланиш малол келар эди.

Султон ўзининг хужраи ҳосига чекиниб ҳаёлга ботди, оғир фикрлар ачиқ тутун каби унинг борлигини захарлар эди. Ичида Дарвишалани сўқар, уни сарой китобхонаси доруғалигидан беклик даражасига кўтарганига ўқинар эди:

«Қадимги ҳукамолар сўзин унутдим. Алар, подшоҳ бир одамни ўзига вазир ёки бек қилиб олса, анинг қариндошларига мартаба бермаслиги керак, деб айтган эдилар. Мен эса Алишернинг ишисига беклик унвонини бахш этдим, жияни Мирҳайдарга кўшинда улуғ лавозим бердим. Натижаси мен учун ҳам, Алишер учун ҳам ямон бўлди». У ўйлаган сари сиқилиб, жони ҳалқумига келарди. Вақтини чоғ қилиш учун шаробдорини чақириб, бир коса май ичиб олди. Бироқ ичкилик кўнглини баттар гаш қилди.

Шу вақтда Хожа Дехдор подшоҳнинг даргоҳига келиб, унинг ҳузурига киришга эшик оғасидан руҳсат сўради.

— Майли, кирсин, — деди Хусайн, — бир-икки латифа айтиб, зора кўнглимни очса...

Дехдор эшикдан кириб, таъзим қилди-да, кавуш ечадиган жойга ўтирди.

— Берироқ келиб ўтирсинлар, — деди Хусайн ёнидан жой кўрсатиб.

— Йўқ, тақсир, менга шу жой муносиб.

— Эшагига яраша тушови, деи.

— Ҳа, тақсир, шундоғ, қирчайги эшак билан жангда миниладиган отни бир охурга боғлаб бўлмайду.

Султон Хожа Дехдорнинг бу гапидан димоғи чоғ бўлиб, кўзлари ялтираб кетди.

— От тонадур, эшак ейду, деган мақол бор. Қани айтинг, сизга нима керак? Тиланг тилагингизни.

— Менга бир иш топиб беринг. Бекор қолдим.

— Хўш?

— Бирор ҳокимнинг олига элчи қилиб йлборинг.

— Ие, нима муносабат била бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтарай.

— Бир китобдор қул беклик мартабасига кўтарилганда, камина элчилик мансабига эришсам нима қилбдур?

— Боракалло, — деди Хусайн жоилалиб кетиб. — Бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтармоқнинг савоби бир китобдорга беклик унвони бермоқ била баробардир. Аммо кўриб турибсизким, бундай савобнинг таги тешик экан. Майли, бир карра синаган нарсамни иккинчи қатла синаб кўрай. Сизни қайси мамлакатга, қай бир ҳукмдорнинг хузурига юборай?

— Китобдорлиқдин беклик мансабига кўтарилган Дарвишалининг оллига.

— Йўқ, — деди подшоҳ бирдан қовоғини солиб. — Илкига яроғ олгон китобдорни қилич кучи билан итоатга келтиргаймиз.

— Рухсат этинг, анинг илкидаги қилични мен ҳамврдан қил суғургандек тортиб олайин. Жаноблари, рақс этмоққа ўргатилган Миср подшоҳи маймуллари ҳақидаги масални эшитганмилар?

— Қани, сўйласилар, — деди Хусайн мароқланиб.

— Луқмон ҳаким нақд қилурларким, — деб гап бошлади Хожа Дехдор имо-ишора билан бош иргаб, — Миср подшоҳининг рақсга ўргатилган бир неча маймуни бор экан. Маймуллар аскарый кийим кийиб, қилич била ўйинга тушар эканлар. Баъзи одамлар, маймуллар, ҳайвонлик ҳолатидан чиқиб, табиатларини ўзгартирибдурлар, деб ўйлар эканлар. Бир олим ва донишманд киши аларнинг фикри хато эканини кўзларига кўрсатмоқчи бўлибдур, маймуллар рақс этиб турганларида, қўйнидан тўрт ёнғоқни чиқариб ўртага ташлабдур. Раққослар қиличларини ташлаб, ёнғоққа ёлишибдурлар, бир-бирлари била уришиб, устиларидаги кийимларини пора-пора қилибдурлар. Шу янглиг, илкига қилич олгон китобдор маймун ҳам менинг қўйнимда бўлгон ёнғоқларни кўргач, илкидин қиличини ташлагуси ва аслига қайтгусидур. Мен ани занжирбанд қилиб, хузурингизга келтирурмен.

— Магар бу ёнғоқларни қўйингизга Алишербек солиб қўйгон бўлмағай, — деди Хусайн кулиб.

— Топдингиз, аълоҳазрат, — деди ҳофиз ўзини йўқотмай, — сиздин ҳам уч-тўрт ёнғоқ олсам яхши бўлур эрди ва лекин пуч бўлмаса.

Хусайн бармоғи билан таҳдид қилиб, кулиб қўйди ва кетиш учун рухсат берди.

— Агар Дарвишали сўзсиз таслим бўлса, моли ва жонига қасд қилмағаймен, яна бунинг устига истаган бир қишлоқни суюрғол этгаймен, менинг ваъдам пуч ёнғоқ эмас.

Хожа Дехдор шу тариқа ҳазил-хузул билан Балхга

кетишга ижозат олди. Фурсатни қўлдан бермай, жабдуғини тайёрлаб, икки навкар билан йўлга чиқди.

Султон Хусайн ҳам жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилишни истар эди. Бироқ Хожа Дехдорнинг бу ишни уддалашига кўзи етмасди. Ҳар аҳтимолга қарши Балх устига аскар тортиб боришга жазм қилди. У Балх кўшини билан Ҳисор қўшинининг орасига понадек суқилиб кириб, ҳар қайсисини якка-якка уришни мўлжаллаб қўйди.

Подшоҳ жанговар бекларини чақириб, қиладиган хатти-ҳаракатини муҳокамага қўйди. Беклар унинг маслаҳатини қўлладилар. Кейин ўз аскарларининг қурола-аслаҳаси урушга қанчалик ярарли эканини текшириб чиқа бошладилар, ишдан чиққан қурооллар ўрнига давлат аслаҳахонасидан янги яроғлар олдилар. Тақачилар жанг отларига тақа қоқар, ўқчилар тинмай ўқ ясар, юртчилар чодир-ўтовларни ямар, усталар ўқ сочадиган қазон қуяр эдилар.

Ниҳоят, ҳамма тайёргарлик кўрилиб бўлгач, аскарлар подшоҳнинг кўригидан ўтиш учун саф тортди. Подшоҳ отини секин ҳайдаб, аскарларнинг кийим-бош, аслаҳаларини кўздан кечириб чиқди, сўнгра юришга амр берди. Ногора чалиниб, от думидан ясалган туглар баланд кўтарилди. Қўшиннинг кетидан подшоҳнинг ўзи бевоСИТА бошчилик қиладиган оғир қуроолли аскарлар жўнади.

Кўшин Мурғоб дарёси бўйига етиб келгач, баланд бир тепаликнинг ён бағрига лашкаргоҳ қурилди. Унинг атрофига ҳандақ қазилиб, бурчак-бурчакларига қоровуллар қўйилди. Лашкаргоҳнинг ўртасига гир атрофи амирлар, бекларнинг чодирини билан қуршалган ипак чодир тикилган эди.

Хусайн Бойқаро бу чодир ичида ўтириб, Балхга юборилган Дехдорнинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутарди. У серҳашам ипак чодирнинг тўрига солинган зарбоф тўшак устида чордана кўриб, ўнг кўлининг муштини чаккаСИГА тираган.

Икки чаккаСИ оқариб қолган Навоий ҳам ўз чодирини ичида оғир бошини қуйи солиб ўтиради. Балхдаги музокаралар нима билан тамомланар экан, деб хавотир олади. Ичинини тирнаётган фикрлардан ўзини чалғитиш учун Навоий ўз устоди Ҳомийнинг «Баҳористон»ини қўлга олиб, ўқишга уриниб кўрди. Бироқ лаблари пичирлаб талаффуз этган сўзлар унинг онгига бориб етмас эди. Ниҳоят, китобни секин ёпиб, авайлаб лавҳ устига қўйди-да, ҳаво олиш учун далага чиқди. Ўттинч қадамча наридаги ипак чодирини

қўлларида ойболта, кистан ушлаган соқчилар қўриқлаб юрар эдишар.

Икки қиргогини тўқай қоплаган Мурғоб дарёси бу ердан яққол кўриниб турарди. Тушки офтобнинг тик тушган нурлари остида дарё суви жимжима қиларди. Мурғобнинг нарёгидаги бепоян қирлар афсонадаги ҳайвонларнинг ўлигидек чўзилиб ётар, кеч куз бўлишига қарамай ҳаво иссиқ, осмон беғубор, тип-тиниқ эди.

Навойй юраги бир нарсани сезгандай дарё бўйига тушиб, муздек сувга юзипи ювди-да, нариги қиргоққа, осмон билан ерни туташтирган чизиққа тикилиб қолди. Ниҳоят, уфқда бир нуқта пайдо бўлди ва секин-секин яқинлашиб кела берди. Бора-бора бу нуқта чанг-тўзон булути билан ўралган отлиққа айланди.

Навойй отлиқларнинг солга ўтириб, бу тарафга ўтишларини сабрсизлик билан кутди. Юз-кўзини чанг босган, икки юзи бўртиб кетган Хожа Дехдор солдан қиргоққа сакраб тушиб, Навоййга томон югурди ва унинг қўлини юзига суриб:

— Хушхабар, — деди энтикиб. — Суюнчини беравернинг тинчлик париси голиб келиб, Азропнинг бозори касод бўлди.

— Суюнчисига бир от инъом қилдим, — деди Навойй ўзида йўқ суюниб. — Ўзингиз ҳормай-толмай, эсон-омон келдингизми?

— Ўгонга¹³ шукур, отдек соғмен.

Элчи дарё сувига юз-қўлини ювиб, белбоғи билан артинди-да, Навойй билан бирга тепаликка чиқиб, ипак чодирга кирди.

— Шоҳо, — деди тиз букиб, — саодат қуёши доим бошингиз узра порласин. Бу сафар ҳам омад ва зафар сизга ёр бўлди. Китобдор қулингиз қиличини ташлаб, бўйин эгиб келди, ўзи бу ердин тўрт тош нарида фармонилгизни кутиб ётибдур. Афсуски, Балхда ани боғлагони занжир топа олмадим.

— Агар Дарвишали исён қиличини итоат қилинга солган бўлса, биз гуноҳидин кечдик, — деди султон илжайиб. — Анинг учун бу ерда ҳам занжир тошилмас. Биз ўч олмоқни айб, афви ўзимизга хувар, деб билурмиз.

Эртасига эрталаб Дарвишали подшоҳнинг олдига келиб тиз чўкиб, қилган ишлари учун узр сўради.

Хусайн Бойқаро икки ёвнинг биридан шу тариқа осонгина қутулганидан кейин, иккинчи ёвни бартараф қилиш режасини туза бошлади. Бироқ қиш эрта тушиб қолганидан, бу ишни баҳорга қолдирмоқчи бўлди.

Беклар кишни Балхда ўтказиб, эрта баҳорда Ҳисор қалъасини ҳужум билан ишғол қилишга маслаҳат бердилар. Султон Балхга етиб келганидан кейин ўз ваъдасига вафо қилмай, Дарвишалани шаҳар қалъасига қаматиб қўйди. Қиш чиққач, Алишерни Балхга муваққат ҳоким қилиб, ўзи Ҳисорга жўвади.

Ўз иниси қамоқда ётган қалъада ҳоким бўлиб туриш шоирни жуда ноқулай аҳволга солиб қўйди. Ахир подшоҳ Навоийни хўрлаш учун уни ўз инисининг зиндончасига айлантирган эди-да.

Шоир қоронги ва умрида офтоб кўрмаган айланма зинадан босиб, қалъанинг тунёқ томонидаги бурчига чиқди. Бу жойдан Балхнинг шимолидаги кенг воҳа кўзга ташланиб турарди. Ям-яшил далалар, ранго-ранг лолалар билан безалган қирлар, пахтадек гуллаган олмазорлар ҳар қандай кишининг баҳрини очиб, кўнглидаги чигилларни ёзар эди. Бироқ бу ажойиб гўзал манзара унинг хўрдлигини келтирди. Шундай кўркам, ажойиб табиат қаршисида бу одам ўзини баттар бахтсиз ҳис этди. Шоир оёғи остида ётган Балхга қараб, хаёлан: «Эй Қайковусни кўрган кўҳна шаҳар, икки ярим минг йилдан бери мендай бахтсиз бир ҳокимни кўрдингми?!» деб хитоб қилди.

Навоий занжирга боғлаб қўйилган шер каби қўрғон устида у ёқдан-бу ёққа юрар, аламга чидай олмай инғарар эди.

Кун ботиб, қош қорайгандан кейин қаршидаги боғлардан, далалардан совуқ ел эса бошлади. Шоир худди кўргошиндай оғирлашган оёқларини аранг босиб айланма зинадан пастга тушди. Зиндончидан калит олиб, бир ҳужра эшигига солинган бурама қулфни очди. Оғир эшик гирчиллаб очилиши билан зиндонхонадан рутубатли ҳид бурқсаб, унинг нафасини қайтариб юбораёзди. Бир қучоқ похол устида ётган Дарвишали занжирларини шикирлатиб ўрнидан туриб ўтирди. Навоий шам тутиб, инисининг мурдадек саргайиб кетган юзини кўргач, беихтиёр орқасига бир қадам ташлади.

— Мени афв эт, иним, занжирдин озод этмоққа ҳозирча ожизмен,— деди у.— Сенинг жисминг азобда бўлса, менинг руҳим қийноқда. Не қилайик, қисматимиз шул эркан.

— Сизда айб йўқлигини билурмен, оға, лекин ваъдага хиёнат қилиб, эгилган бошга мушт урган золимдан хафамен. Бошимга қилич келмасайди...

— Қўрқма, иним, сенга ҳеч нарса бўлмайду. Под-

шоҳ мени таҳқирлаш учунгина сени шу кўйга солиб кўйгон.

— Бундай хўрликдан ўлган яхшироқ эрди. Ога, нима учун мени йўлдан урдингиз?

Милтираб ёнган шам ёруғида ака-ука анча вақтгача ҳасратлашиб ўтирдилар. Зиндонхонанинг деворидаги туйнукдан ой мўралаб, бу иккала гамзадани ҳайрат билан томоша қилди.

Хусайн Бойқаро Ҳисор қалъасини бир неча ой қамаб ётса-да, бир иш чиқара олмади. Ниҳоят, у Султон Маҳмуд билан сулҳ битими тузиб, Балхга қайтиб келди ва Дарвишалини қамоқдан озод қилиб, кўшини билан Ҳиротга жўнади.

ПАҲЛАВОННИНГ ШАЪНИГА ТУШГАН ДОҒ

Султон Хусайн замонида Паҳлавон Муҳаммаднинг ишлари юришиб кетиб, Неъматободда ўзига тақия солдирди, ёш йигитларни кўштигирликка ўргата бошлади. Унинг шогирдлари ҳам ўзига ўхшаб адабиёт ва санъатга қизиқар, баъзилари шеър ёзар эдилар. Бироқ шундай баобрў олим ва фозил Паҳлавон Муҳаммад аввалги ҳазилкашлиги ва ёшларга хос шўхлигини тарк этмади, унинг баъзи бир бачкана қилиқлари Навоийни ҳайратда қолдирарди. Бу хусусияти бир кун уни бутун пойтахт олдида шарманда қилаёзди.

Султон Хусайн «Боги жаҳон оро»да зиёфат бераётган эди. Шарбат билан лиқ тўлдирилган мармар ҳовузнинг атрофидаги супаларда шаҳар аъёнлари, беклар, олимлар, шоирлар, созандалар ўтиришар, бонинг ҳар ер-ҳар ерига машъаллар ёқилган, супалар устидаги чилчироқлар нур сочиб турар, боғ кундуз кундагидек ёруғ эди. Куз пайти бўлса ҳам кун иссиқ, ташна бўлиб келган меҳмонларга ёш йигитлар жонон ибёлаларда ҳовуздан шарбат олиб бериб туришарди.

Султоннинг ўзи алоҳида супа устига қурилган илак чодирда, зарбоф тўшакда чордана қуриб ўтирар, эгнидаги кўк шойи тўни, мисқоли салласидаги гавҳар чилчироқ ёғдусида кўзларни қамаштирар эди.

Сўл томонида тугмадор кийган беклар, ўнг томонида салла-чопонли аъёнлар, муллалар... Паҳлавон Муҳаммад қуйироқда ўтириб, шайхулислом билан қози ўртасидаги мунозарага қулоқ соларди.

Таклиф қилинган меҳмонларнинг ҳаммаси келиб, мар-

табаларига кўра фаррош кўрсатган жойга ўтирганларидан кейин баковуллар кумуш товоқларда қовурма, қирговул, гоз кабоби торта, ёш соқийлар бир чеккада турган катта хумдан меҳмонларга май суна бошладилар. Бошда гап унча қовушмай турса ҳам, бир-икки пиёладан сўнг сухбат гулхани гуриллаб кетди. Кўп ўтмай, аскиячиларнинг шангиллаган овози ҳамманинг диққатини жалб қилди. Ҳовузнинг у томонидаги бир аскиячи бу томонда ўтирганига гап отиб, унинг жағини очди. Қаҳқаҳа садоларидан сарв дарахтларининг игна барглари титрай бошладди.

Паҳлавон Муҳаммад шохсунанинг орқасидаги сарв дарахтлари остига солинган гиламларда беш-ўн йигитнинг чақчақлашиб ўтирганини кўриб қолди. Соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан, ингичка мўйловли бу йигитчалар подшоҳнинг пайклари, жиловдорлари эди. Подшоҳ кўчага чиққанда улар отнинг жиловида, олдинда ва икки ёнида юрар эдилар, кийимларининг ялтироқлиги, белларига қадалган қирқта қўнғироқнинг жаранг-журунги шохнинг юришига тантанали тус берар эди.

Анчадан бери подшоҳ хузурида қисилиб ўтирган Паҳлавон хушчақчақ ёшлар олдига бориб, уларнинг ҳазил аралаш суҳбатига қўшилгиси, овозининг борича кулиб, кўнгил чигилини ёзгиси келди. Пайт пойлаб туриб, у аста ўрнидан турди-ю, йўргалаганича ёш жиловдорлар ёнига бориб ўтирди.

— Э, келинг ота, биз била улфат бўлинг...

— Аввал бошлаб соғлиғимиз учун мана бу косани сипқаринг,— деб чувиллашди йигитлар.

Паҳлавон чордана куриб олиб, ўзига узатилган қадаҳни охиригача ичди-да, осилиб тушган мўйловини, мошбиринч гардиш соқолини сийпаб қўйди ва олдидаги чинни товоқдан бир жаз олиб газак қилди.

— Минг яшанг, Полвон ота. Яна бир қуйиб берайкимки?

— Кўплик қилмасмикан?

— Қўрқманг, ичиб маст бўлиб қолсангиз, сизни оғоч тубина ётқизиб, дасторингизни бошингиз остига ёстиқ қилиб қўюрмиз.

— Андоғ бўлса, майли.

— Агар йўқ деганингизда бошингиздин қуйиб йиборур эрдим,— деди новчадан келган бир йигит, белбоғи ва тиззасига қадалган қўнғироқни шинғирлатиб, унга май косасини сунар экан.

Бир оздан кейин аския тўхтади. Султон Хусайн кул-

гидан кўзига чиққан ёшини дастрўмолининг учи билан артиб, ёни-верига қаради. Муҳаммад Паҳлавонга қизиқ бир гап айтмоқчи эди, ўрнида кўрмай, уни кўзи билан қидира бошлади. Подшоҳининг алаанглаётганини кўрган Муҳаммад Валибек:

— Мирзаам, бировни ахтараётганга ўхшайдурлар, амр этинг, ани чорлаб келай,— деди.

— Паҳлавон ҳозиргина шул ерда ўлтирадур эрди, қаён кетди?

Муҳаммад Валибек кулимсираб, кўзи билан пайклар ўтирган томони ишора қилди:

— Паҳлавон улуг ёшини кичик қилиб, пайклар қошига бориб, алар қатида ўлтирадур.

Султон Хусайн бўйинни чўзиб, жиловдорлар билан чақчақлашиб ўтирган Паҳлавон Муҳаммаднинг кўрди.

— Бизнинг суҳбатимиздин аларнинг улфатин афзал кўрибдир-да,— деди у тижиниб.— Соч-соқоли оқаргонда ақлини еб қўйдиму?

— Ёш бўғуси келгандур.

— Андоғ бўлса, ани ёшларга қўшиб қўйгусимиздир. Фаррошга айтинг, анга пайклар эгнини элтиб берсин.

— Бош устива,— деди Муҳаммад Валибек хурсанд бўлганини яширолмаб, лабини қийшайтириб.

Паҳлавон қизиқ бир гап айтиб ёшларни кулдираётган пайтда, зарбоф бўхча кўтарган фаррош рўпарасида пайдо бўлди.

— Зоти олий лутф карам айлаб, жанобларига совга инъом этадурлар,— деди у билинар-билимас тиржайиб.

— Биз ҳам шерик,— деб чувиллашди жиловдорлар.

Паҳлавон мастона мағрурлик билан бўхчанинг оғзини очди-ю, ранги ўчиб кетди. Зарбоф чорси ичда пайклар киядиган ялтироқ жома билан қирқта кўнгироқ тақилган белбоғ бор эди.

— Менга йибордиларми? Йўғ-э, янглишаётгандурсиз? Бошқа одамгадур?..

— Янглишаётгоним йўқ. Сизга йибордилар. Дарҳол кийиб олинсин. Подшоҳи замоннинг сўзини икки қилиб бўлмайдур.

Паҳлавон ҳушёр тортиб, гапнинг тагига етди. У рухсатсиз шоҳ ҳузуридан кетиб қолгани, у билан эмас, жиловдорлари билан суҳбатлашиб ўтирганидан султоннинг га-забланганини англади.

— Кўли, менга кўмаклашинг,— деди у ёнида жилмайиб турган жиловдорларга, ялтироқ жоманинг ўнг енгига қўлини тикар экан. Бир йигит сўл қўлини енгга тўғрилади.

Паҳлавон жомани елкасига тортиб кияётганда орқа чоки «тарр» этиб сўкилиб кетди. Атрофидагилар ўзларини тўтолмай, қаттиқ кулиб юбордилар.

Бу кулги ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Паҳлавоннинг атрофига одамлар йигила бошлади.

— Агар соқолингиз бўлмаса, пайки пайкар суратига кирган бўлур эрдингиз,— деди аллаким.

— Андоғ бўлса қайчи келтиринглар,— деди Паҳлавон ва бирпасда қаёқдандир топиб келтирилган қайчи билан ўз соқолини қирқа бошлади.

Бир жиловдор Паҳлавоннинг қўлидан қайчини олиб, соқолини қисқартириб текислади.

— Мана эмди пайк суратига кирдингиз,— деди жиловдор балад овоз билан Султон Ҳусайнга эшиттириб.

Паҳлавон жиловдорлар либосини кийиб олгач, султоннинг рўнарасига келиб таъзим қилди. Хукмдор унинг қиёфасини кўриб илжайди, буни кўриб, амалдорлар яна кулиб юбордилар.

— Сизни янги сарупо ва янги мартаба билан муборакбод этгани ижозат этгайсиз,— деди подшо киноя билан.

— Қуллуқ.

— Паҳлавоннинг иши улуг бўлди,— деди Султон Ҳусайн ёни беридагиларга қараб.— Эмди ани олимизга солиб шаҳар тушайик, нима дейсиз?

Унинг атрофидагилар:

— Хун иш бўлур!

— Кўча айланиб, гаму андухдин фориғ бўлайик!

— Минг яшанг, мирзам!— деб унинг гапини маъқуладилар.

Кайфлари тарақ сарой аҳли, Паҳлавоннинг от жиловида, бели ва тиззасидаги кўнгироқларни шингирлатиб, юришини кўз олдларига келтириб, ўзларини кулгидан тўхтата олмас эдилар.

Паҳлавон Муҳаммаднинг шогирдларидан Султонали Қўштигирий навкарлар қаторида бир супада ўтирган эди. У устозининг жиловдорлар кийимини кийганини, ўз соқолини қирққанини кўрди-ю, мастлиги тарқалиб кетди. Паҳлавонни шармандалиқдан фақат Навоийгина қутқара олиши мумкин, деган фикр бошига келди. Афсуски, Навоий бу ерда йўқ, ичкилик базми бўладиган ердан у оёғини тортар эди.

«Ҳозирнинг ўзида от чоптириб борсам, чорак соатда Навоийнинг чорбоғларига етишим мумкин, агар югурук тубичоқ бўлса», деб ўйлади у ўрнидан тураркан.

Маст-аласт меҳмонлар ва мезбонларнинг диққати Паҳ-

лавонда, кўзларига бошқа нарса кўринмас эди. Шу сабабдан Кўштигирийнинг ўрнидан туриб кетгани, отини миниб жўнаб қолганини ҳеч ким сезмай қолди.

Навой боғининг ўртасидаги шийпонда, бешта шам кўндирилган безакли қандилнинг ёруғида ишлаб ўтирар эди. Унинг мулозими Беҳлул ранги ўчган қора соқол Султоналини бошлаб келди.

— Мадад!.. Устозим... Паҳлавонни халос этинг! — деди Кўштигирий ҳарсиллаб.

— Не бўлди Паҳлавонга? Хаста йиқилдимۇ?

— Кошки эрди... хаста йиқилган бўлса, шармандаи шармсор бўлди.

— А? Шарманда бўлди?

Алишернинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Кўштигирий шошиб-лишиб, шоҳиди бўлган воқеаларни гапириб берди.

— Ахтачига буюринг, дарҳол отимни эгарласин, — деди Навой, ҳеч нарсани тушунмай, аграйиб турган Беҳлулга.

Шоир чопонини кияр экан, меҳмонга тикилиб қолди. Бундан ўттиз йилча илгари унинг шеърини ёд олиб, Навой сўзи ўрнига Насимий сўзини қўйиб ўқиб берган ёш Паҳлавонларнинг бири шу киши эди. Алишер ўша гапни кўзгамоқчи бўлди-ю, лекин мавриди эмаслигини сезиб, ишдамай кўя қолди. «Паҳлавон Муҳаммаддин кишини ҳайратда қолдиратурган ажиб ишлар содир бўладур, табияти ҳазилга мойил, лекин бул сафаргиси обрўсини бир пул қилмасайди. «Ҳазил — ҳазилнинг таги зил», деб бекорга айтмаганлар. Соч-соқолнинг оқарганда ёшлар билан шароб ичмоқнинг оқибати шу. Ҳай майли, энг олдин уни маст-аласт сарой аҳли илкидин қутқариб олайик-чи, кейин у билан гаплашамиз», деб ўйлади у.

Кўп ўтмай, Беҳлул келиб от эгарлоглик эканини билдирди. Навой билан Кўштигирий «Боги жаҳон оро» томон от солдириб кетишди. Чорақ соат ўтар-ўтмас сарой боғи дарвозаси олдида отдан тушишди. Боғ ичидан хушчақчақ овозлар, қаҳқаҳалар эшитиларди. Навой отини ҳамроҳига бериб, дадил ичкари қадам қўйди. Амалдорлар, аъёнлар эгарлаб тахт қилинган отларига минишга ҳозирланиб, подшоҳнинг чиқишини сабрсизлик билан кутиб турар, Паҳлавон Муҳаммад эса бошқа пайқлар билан бирга тождорнинг тиширичаб турган оти ёнида депсиниб турарди. У шоирнинг шахдам юриб келганини ҳаммадан олдин кўриб, эси чиқиб кетди ва у билан саломлашишга ботинолмай, ерга қараганича қотиб қолди. Алишер эса ўзини кўр-

маганга солиб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Кулгилар бирдан тўхтаб, ҳамма жимиб қолди. Алишернинг салобати шу қадар зўр эдики, уш кўрганлар хушёр тортиб, ўзларини четга ола бошладилар. Бу вақтда султон Хусайн кийимларини алмаштириб, кўшкдан чиқиб келаётган эди. Навоий тўғри унинг олдига бориб таъзим қилди:

— Мирзам, — деди у ҳаяжон билан. — Эшик олдиди Паҳлавон Муҳаммадни кўрдим. Зоти олий анга янги мартаба берибдурлар. Паҳлавон каминанинг эски қадрдонидур, фалокат айёмида мени ёлғиз ташлаб қўймай, меҳрибонлик кўрсатган эрди. Ул вақт биз, бошимизга хоҳ кулфат тушсин, хоҳ бахт қуши қўнсин, бирга бўлғаймиз, бир мавиз топсақ, бўлиб егаймиз, икковимиз бир қўйда юргаймиз, эгнимиз ҳам бир хил бўлсин, деб аҳд қилган эрдик. Иноят айлаб Паҳлавонга пайқлар эгнини кийдирибдурлар. Буюринг, менга ҳам ўшмундоқ саруно инъом қилсалар, сартарошни чорлаб, соқолимни олдирсам ва мирзамнинг жиловларида юрсам...

Бу гап подшоҳга бошидан қўйиб юборилган совуқ сувдек таъсир қилди. Бирпасда эс-хуши жойига келиб, қилаётган иши бемаъни эканлигини англади. У бир нарсани ўйлаётгандек, таъзим қилиб турган Навоийнинг соқолига тикилиб қолди-да, кейин баланд овоз билан:

— Отимнинг устидин эгари олинсин. Кўча сайрига чиқмагоймиз, — деди. — Ўйин-кулги бас қилинсин, шунча хурсандчилик қилдик, етар. Ҳазил-мутойибанинг доғи, ҳадди-худуди бор...

Меҳмонлар бу гапдан кетишга ижозат берилганини англаб, хайр-маъзурдан сўнг бирин-кетин жўнай бошладилар. Султон Паҳлавон Муҳаммадни чақириб, унга эгар-жабдуғи билан бир от инъом қилганини билдирди ва дарҳол устидаги ялтироқ кийимни ечиб ташлаб, ўз кийимини кийиб олишни илтимос қилди.

— Сиздек оғир юкларни писанд қилмайдурган паҳлавон бизнинг енгил ҳазилимизни кўтаргайсиз, деб ўйлайдурмен. Ҳар нимаики шул кеча содир бўлди, унутгайсиз, — деди у сўзини тамомлаб.

Паҳлавон ундан рози эканини билдириш учун ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

Кеча қоронғи, дала йўллари кимсасиз. Подшоҳ инъом қилган отни миниб олган Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирди Навоий ёнида борар эдилар. Улар отларини аста йўрттириб кетишар, Навоий бир гап билан Паҳлавоннинг ярасига тегиб кетишдан қўрққандай «мум тишлаб» олган эди. Аммо у баъзан дўстининг чала-чулла соқоли олинган

семиз юзига ачингандай қараб қўяр, Паҳлавон эса уялганидан ерга кириб кетгудек бўлар эди. Навоийнинг чорбогига етганларида шоир Паҳлавонни ичнарига таклиф қилмай, хайрлашди-да, деди:

— Соқол-мурт ўсмагунча кўча-кўйга чиқилмаса, чилла ўлтириб, таворих ва машойихларнинг китобларин мутолаа қилилса!

— Худди кўнглимдаги гапни айтдингиз, ўла-ўлгунимча сиздин миннатдормен, — деди Паҳлавон титроқ овоз билан.

ҲИРОТ ДОРУҒАСИ

Шоир қўлини орқасига қилиб, ҳовлисидаги «бинафшазор» атрофида бошяланг айланиб юради. Гир-гир эсган шабада ўз қанотида шаҳарнинг шимол томонидаги нистазор тоғлардан ажойиб хушбўй ҳидларни олиб келади. Ҳаво илиқ, осмон беғубор, капалаклар бинафшалар устида қанот қоқади.

Шоирнинг тарам-тарам қизил юзи майин табассум билан ёришиб, хиёл қийиқ кўзлари кулимсирайди. Балхда кўрган-кечирганлари кўрқинчли бир тушдек ўтиб, унут бўлиб кетган, турмуши текис йўлга тушган, соғлиги ҳам ёмон эмас. Навоийнинг содиқ мулозими Бехдул унинг хаёлини бўлиб, қувончига халал бермаслик учун ўзини унинг назаридан олиб қоқади.

Орадан кўп ўтмай, кўча томондан: «Мени қўйиб йиборинг, Мир ҳазратларига арзим бор», деган овозни эшитиб, шоир тўхтади. Аллаким йигламсираб гапирар, Бехдул босиқ овоз билан тинчатишга уринар, ора-сира унинг: «Андак сабр қилинглар, истироҳатлари бузилмасин, бирор соатлардан сўнг келинг», дегани эшитиларди.

— Махдум, ким ул? Невчун ичкари қўймайсиз? — деб сўради шоир қошини чимириб.

Ёши қирққа яқинлашган, хипчадан келган, ёш йигитлардек чайир Бехдул шоирнинг олдига шипиллаб келди.

— Бир одам арз-дод била келибдур, озроқ сабр қилиб туринг, десам унамайдур.

— Айтинг, кирсин, — деди Навоий меҳмонхона томон йўл олиб. У тўрдаги тўрт қават кўрначага ўтирди. Юмалоқ болишга тирсагини қўйиб, сабр билан меҳмонни кутди. Икки-уч дақиқадан сўнг гавдаси бир оз букчайган, бўз чопон кийган ўрта ёшли киши кириб, таъзим қилди ва кавч ечадиган жойга ўтирди. Шоир унинг саломига алиқ олиб:

— Хўш, хизмат? — деди, келган кишининг қизарган кўзларига қараб, мулоим овоз билан.

— Фақир-фуқаронинг шаҳарда сиздин ўзга пушти-паноҳи йўқ. Бошимга оғир иш тушиб, қошингизга келим. Ердан илкани узатинг, — шуни деб, у белбогининг учи билан кўз ёшларини артди.

— Айта беринг, бошингизга нима иш тушди?

— Муҳаммад Чинор қизимни олиб кетиб, уйда соҳлаб, ўлтирадур. Маҳкамасига бориб, қизимни бер, десам, илкимни орқамга боғлаб, таёқ била урди: «Сен ўз маҳаллангдаги Пириазар ўғрини тутиб бермасанг, ўзингни зиндонга солиб, уйингни бузаман, анинг била ошнолигинг бордир», деди. Дедим: «Пириазар била ҳаммаҳалла бўлсам доғи ошнолигим йўқтурур. Умримда ул нобакор билан бир мартаба ҳам саломлашганим йўқ. Қизимни бер, номусга ўлтирдинг!» — Йигласам, таёқ била урди. Доруга қоронгу тушгунча мени маҳкамасида тутиб туриб, кейин қўйиб йиборди.

Навой пешонасини ушлаб: «Мирза хизматида бўлгон кишига номуносиб иш», деб ўйлади овоз чиқариб. У бошқа одамлардан ҳам шаҳар доругасининг шу қабилдаги қабих ишлар қилаётганини эшитган эди.

— Муҳаммад Чинорнинг навкарлари бир ҳафта аввал қўшнимизнинг ўн олти ёшли ўғлонини олиб кетиб эрдилар, — деди меҳмон гапида давом этиб. — Порсоҳон кўчада кетаётган эркан, ясовул ани тўхтатиб: «Сен фалон ибн фалон эрмасмусен, сени уч кундин бери излайдурмен, юр мен билан доруга оллига», деб Муҳаммад Чинорнинг ҳовлисига бошлаб олиб борибдур. Фосиқ амалдор учун ўғри баҳона бўлиб қолди. Эл қизи, ўғлонини кўчага ёлғиз чиқаргани кўрқадур.

— Саройга дод деб бормадингизму?

— Боргани кўрқадурмен. Саройда додхоҳ иши мирзанинг эшик оғоси Муҳаммад Валибек илкидадур. Ўгли устидан отасига шикоят қилиб борсам, мени омон қўймас.

Муҳаммад Чинор Муҳаммад Валибекнинг асранди ўгли эди, шунинг учун султонининг энг яқин ва ишончли улуг бекларидан бўлмиш отасини орқа қилиб, ҳеч тап тортмай, кўнглига келган номаъқулчиликни қилар эди.

«Агар Валибекнинг арзандаси ундоғ қилаётир, бундоғ қилаётир, деб мирзага айтсам, Навой улуг бегимга ва унинг ўғлига қарши игво қилаётир, деган хаёлга бориши мумкин. — деб ўйлади Навой, — йўқ, бу ишга ўзим бош қўшмай, бу гапни бошқа одам воситаси-ла қулогига етказай».

— Ёшингиз узун бўлсин, додимизга етиб, яқомизни

золимнинг илқидин халос этинг, ўла-ўлгуниimizча дуойи жонингизни қилурмиз, — деди келган киши, Навоийнинг ўйга толганини кўриб.

— Сизнинг кўз ёшингизни оқизиб қўймасмиз, бир иложини қилармиз, — деди Навоий.

Меҳмон раҳмат атиб, ўрнидан турди ва орқаси билан юриб чиқиб кетди. Навоий ёлғиз қолгач, пешонасини ушлаб кўзини юмди. Чорак соат илгари кўзга ёруғ кўринган жаҳон энди зимистонга айланган, кўнгил гам, алам билан тўлган эди. Унинг бадани увишиб, икки чаккаси сиқиб, боши огрий бошлади.

«Султон шаҳарни Муҳаммад Чинор сингари ифлос бир одам илқига бериб қўйган, қўлида май косаси, қулоқига хушодадгўйларнинг ширин сўзи ёқаду, эски содиқ дўстларидин хийнат кутаду. Бўлмаса нега менинг мулозимларимдин бирини ўзига даракчи қилиб олиб, уйимда бўлган гапларга қулоқ соладур. Наҳотки, анга хийнат қилиш менинг хаёлимга келса, шовима, — Навоийнинг юзи мушкул бир масалани ечиш йўлини топгандек ёришди. — Тондим! Бул гапни шул даракчи воситаси-ла шохнинг қулогига етказгаймен!»

Орадан уч-тўрт куш ўтгандан кейин шоир ўз мухлислари билан суҳбатлашиб ўтирганида, Бехлуд бир одамнинг кириш учун рухсат сўраётганини билдирди. Навоийнинг ижозатидан сўнг эшикдан ўрта бўй, миқти, кўнгир соқол, чағир кўз бир киши кириб, таъзим қилди ва қўлидаги тугунни Бехлудга бериб, пастроқдан жой олди. Фотиҳадан сўнг шоир ундан нима хизмат билан келганини сўради.

— Сиздек улуг зотнинг хизматларига кирмоқ орзусида келдим. Мендек одамни навкар қилиб олсалар, жонлар хузур қилур эрди. От минмоқ, ўқ отмоқни билурмен, етминш хил таом тайёрламоқ сирридин воқифмен.

Шоир унинг вазоҳатига қараб, қўшинда ўнбоши ёки юзбоши бўлиб хизмат қилган бўлса чиқар, ички урушлар тўхтагач, минг бир гўлаҳга кириб чиққан бўлса керак, деб ўйлади.

— Кўриб турибмен, ҳар ишнинг уҳдасидин чиқасиз, аммо менга на навкар керак ва на ошпаз. Хизматимда бўлган мулозимлар етиб ортаду.

— Ҳай, аттанг! Не умидлар била келган эдим, толеим паст экаи, майли. Мир жаноблари, ҳеч бўлмаса келтирган совгамни олиб қолинг.

Навоий бош иргатгандан кейин Бехлуд тугунни ечди, ичидан бир қалла қанд, ҳал билан ёзилган куръон ва бир камон чикди.

Негадир бу кишининг ўзи ҳам, совғаси ҳам Навоийга ёлмаган эди. Билинар-билимас пешонаси буришиб кетди, лекин меҳмонни хафа қилмаслик учун мулозимлик билан:

— Исм-шарифлари недур? — деб сўради.

— Аҳмад.

— Падад бузрукворларининг отлари Тожиддин эмасму?

— Йўқ, номлари Абдулвосе эрди.

— Мен адашибмен, бошқа одам экансиз. Хўш... боя мен сизга айтдим, бизга навкар керак эмас деб. Бизнинг эшикда барибир йилига уч юз тангадин ортиқ маош ололмайсиз. Агар мақсадингиз ёрмоқ топмоқ бўлса, сизга мундоғ маслиҳат берурмен. Мевга келтирган бу нимарсаларни сотиб, ўн тангага арабий тугмадор, қирқ тангага зарбоф камар, ўн тангага ханжар, йигирма тангага жингила мўй бўрк ҳарид этиб, устингизни ростланг, дастингизга аргуволий таёқ олиб, ўзингизни ясовул қиёфасига солинг доғи, бозор бошида туринг. Қаршингизди хушсуврат бир йигитча келаетганини кўрсангиз, ани тўхтатиб: «Хой йигит, сени тонгдин бери излаб юрибмен, яхшики, ўзинг кўришиб қолдинг, сени шаҳар доругаси истаган эрдилар, юр мен била», деб билакидин ушланг. Ул йигит ялиниб-ёлвориб, сизни бир гўшага чорлар ва киссасидин ўн беш-йигирма танга чиқариб ўзини халос айлар. Ани қўйиб йибориб, яна жойингизга бориб туринг. Оллингиздан бир соҳибжамол қиз ўтса, ани тўхтатиб, йигитга айтган сўзларингизни анга ҳам айтинг. Шояд қизнинг отаси сизга олтмиш-етмиш танга бериб, қизини помусдан қутқариб олса... Шу янглиг йилига беш-олти минг танга даромад қилса бўлур.

Дастурхон устида ўтирганлар шаҳар доругасининг ишларини яхши билар эрдилар, улар Навоийнинг пайдан фойдаланиб, дардларини айтаётганини фаҳмладилар. Меҳмон эса, Навоийнинг кайфлари ёмон вақтида келиб қолибман, бировнинг аламини мендан олаётирлар, деб ўйлаб ўрнидан турди. Беҳлул эса, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит, қабалида сўз қилдилар, деб шорига қойил қолди.

Султон Хусайн ҳужраи хосида зарбоф тўшак устида ўнг тирсагини юмалоқ ёстиққа тираб хаёл суради. Қовоқлари салқиган қийиқ кўзларида ўт чақнайди, гўштор юзида газаб аломати, титраб турган қўлида найча

қилиб ўралган қоғоз — Навойнинг уйдаги айгоқчиси ёзиб юборган маълумотнома.

Бутун шаҳарда Муҳаммад Чинор тўғрисида дув-дув гап юрса-ю, подшоҳ беҳабар бўлса! Бу алам қилмайдими! Бекларидан бири олдинроқ келиб, уни огоҳ қилса, подшога иснод келтирган фосиқ амалдорнинг чорасини кўрган бўлур эди. Валибекнинг ўғлини эсли-хушли йигит деб адашган, қўйларни бўрига топширганини билмай қолган экан.

Султон Ҳусайн газабига чидолмай, Чинорни чақиртириб келиб, жаллод қўлига топширмоқчи бўлди. Бироқ ўзини босиб олиб, бу гапларнинг қанчалик тўғрилигини суриштириб билмоқчи бўлди. Шаҳар доругасининг уйдаги даракчиси унинг бузуқлиги тўғрисида бу маҳалгача лом-мим демаган эди. Бунга қисман ўзи ҳам айбдор: у арбобларнинг ҳаёт кечирish тарзи, маишати билан қизиқмаган, фақат улардан хиёнат содир бўлмасмикан деб кўрққан. Амалдор ҳар қанча содиқ бўлса ҳам, ҳукмдор уларнинг юриш-туришини кўздан қочирмаслиги керак экан.

Шуларни ўйлаб, даракчилар воситаси-ла шаҳар доругасининг маишати ҳақида маълумот тўплашга жазм қилди. Орадан икки кун ўтгандан кейин улар Навойнинг гапларини тасдиқловчи хабарлар келтирдилар. У дарҳол Муҳаммад Валибекни чақириб, шундай деди:

— Асранди ўғлингиз ҳадидия ўтиб, номуносиб ишлар қилиб юрибдур. Сиз жиловидин тортиб, ани жинойт йўлидан қайтармоғингиз ва бизни бу ишлардин огоҳ қилмоғингиз лозим эрди. Ул нобакор диёнат ишини узиб, фисқ-фужур водийсида ўйнаб юрибдур. Агар зулм елининг олдини оямасак, фуқаронинг ёндирган чироғин сўндирур...

Валибек султоннинг оғзидан асранди ўғлининг кирдикорларини эшитгач, ҳайрон бўлгандек кўзини катта очиб қотиб қолди. Кейин эртадан-кечгача уйда бўлмагани учун бу гаплардан беҳабар қолганини, беларволиги учун ўзи ҳам жавобгар эканини айтиб, узр сўради. Жинойткор ўғли ҳам, унинг жинойтларини пайқамай қолгани учун ўзи ҳам жазога мустаҳиқ эканини изҳор қилди.

— Амримиз шул,— деди султон Ҳусайн жиддийат билан.— Муҳаммад Чинорни яланғоч баданига юз таёқ уриб, Ҳирот вилояти хорижига чиқариб йиборилян ва подшоҳлик хизматиға кирмоқ ҳақ-хуқуқидин маҳрум этилсин.

Бир чеккада чордана қурган, ўнг тиззасига қоғоз қўйиб, ўнг қўлида қалам ушлаб турган мунший фармони олийни дарж этди.

Муҳаммад Чинор ичкариги хонада бир одамни сўроқ қилаётганида ясовули олдига келиб, саройдан икки киши келиб, қабулхонасида ўтирганини билдирди. У қўлини юшиб келиб, Дўлана билан Бўданани кўрди-ю, девордек оқариб кетди. Бу икки одам султоннинг жаллодлари эди.

— Юринг, биз била саройга! — деди ғўлабур Дўлана, тахта бўлиб қолган шаҳар доругасига.

— Янги тугмадоримни кийиб олай, — деди у этагига қон сачраган эски камзулига қараб.

— Йўқ, сизни кутиб ўтирмоққа вақтимиз йўқ, юринг.

Муҳаммад Чинор ноилож уларнинг олдига тушишга мажбур бўлди. Кўчада уларни соябон арава кутиб турарди.

Сарой дарвозаси олдида арава тўхтагач, икки жаллод уни кираверишдаги ясовулхонага олиб кириб ечинтирди. Муҳаммад Чинор индамай тирсакларини ерга тираб, кўкрагини ерга бериб ётиб олди. Бўдана оёғидан ушлаб турди, Дўлана эса унинг йўғон бўйнига бутун оғирлигини солиб миниб олди-да, ўнг қўлининг тирсагини биқинига маҳкам тираб, беҳи таёғи билан яланғоч баданига юз мартаба санаб урди...

Муҳаммад Чинор пойтахтдан қувилгандан сўнг халқ енгил нафас олди. Каттадан-кичик шаҳарни офатдан қутқаргани учун Навоийни дуо қилар эди.

Шоир қилган ишидан хурсанд бўлса ҳам, лекин кўнглига кичик бир булут парчаси соя солиб тургандек туюларди. Хизмат сўраб эшигига келган бир кишини ҳафа қилиб юборганидан хижолат тортарди: «Ўзи ҳам Муҳаммад Чинорнинг кирдикорларидин газабланиб юрган вақтимда эшигимга келди. Бўлмаса анга бошқача муомала қилгон бўлур эрдим. Ҳай аттанг. Доруганинг қилмишларини шоҳ қулогига етказмоқ учун бошқа бир восита топсам бўлмасми эрди!»

Кечқурун овқатдан сўнг шоир ўз мулозимини чақириб:

— Махдум, бундин икки ҳафта бурун хизмат сўраб келган киши қай маҳаллада истиқомат қиладур, билурмисиз? — деб сўраб қолди.

— Аҳмад бинни Абулвосеми? — Беҳдул кулимсираб деди. — Ани менинг хизматкорим танир экан, ҳаммаҳалла эмиш...

— Яхши. Сиз шу бугун анга саксон танга элтиб беринг. Алишербек йиборбдилар, денг. Ҳол-аҳволини сўрапг. Агар беиш юрган бўлса, бир иш топиб бергаймиз.

— Савоб иш бўлур. Ижозат берсалар, ҳозир аниг эвина бориб совгангизни бериб келайин.

— Шундог бўлсин.

Қўл-оёғи чаққон Бехлул Навоий берган тангаларини бир ҳамёнга солиб, бинни Абулвосеникига жўнади.

ҲАДДИДАН ОШГАН БАКОВУЛ

Навоий қалъа ташқарисидаги чорбоғидан шаҳарга баъзан пиёда келар эди. Бир кун у Ферузобод дарвозасидан кириб келаётган эди, арабий от минган бир гуруҳ отлиқнинг шаҳардан чиқиб кетаётганини кўриб, ўзини четга олди. Кумуш юган урилган, кечим солинган аргумоқларни гижинглатиб келаётган ёш чавандозларга қараб: «Мирза Хусайн келаётир шекилли», деб ўйлади. Отлиқлар кетидан эгнига енгиз тугмадор, бошига қоракўл терисидан папах кийган ясовуллар қўлларидаги аргувоний таёқларини ўйнатиб, халқни четга сулар ва орқадан келаётган тахтиравонга йўл очар эдилар. Дарҳол йўл четига чиқишга улгуролмаган ёки қочиб қололмаган одамлар бошига таёқ келиб тушар эди.

Қимматбоҳо тошлар билан безалган ва тўрт барпо йигит елкалаб олган тахтиравонда подшо эмас, балки унинг баковули Мирҳожки Пир келарди. Баковулининг эғнида зар ёқали, этаклари гавҳарлар билан безалган ажойиб тўн, бошида минг бахия шафтоли гул тақия, қўлида аргувоний таёқ, икки бети мош еган хўроздек қип-қизил. Тахтиравон кўтарган йигитлар бир неча қадам юриб тўхтаб қолишар, олдинда келаётган икки шойи тўнли олифта йигит олтин қадахга шароб қуйиб, гердайиб ўтирган Мирҳожки баковулга сунар эдилар. Баковул қадахларини бўшатгандан кейин, тахтиравон яна хушсурат йигитлар елкаси узра аста сузиб кетар эди.

Навоий кўзларига ишонмай, ҳайрон бўлиб, бош бармогини тишлаганича қотиб қолди. Бир оздан кейин ўзига келиб: «Оллоҳ, оллоҳ, бу не разолат, — деди. — Куппа-кундуз кун Хусайн мирзанинг энг кичик мулозими халойиқ кўз ўнгида шароб ичаётир. Бундан чиқадики, мирзанинг мулозимлари бойиб, остоналари олтундан бўлиб кетган».

Шоир бир тўда эски чопон, жулдур кийимли кишилар ёнида сиқилиб турар эди.

— Мансабдорлар тотлиг-тотлиг еб, турли-туман кийинадурлар, ичганлари шароб, — деди Навоийнинг ёнгинасида турган ялпоқ юзли бир киши.

— Султоннинг хазинасига тушган ёрмоқ ва дирамларини мулозимлари зое қилмоқдалар.

— Илқидаги қадахда юзумнинг суви эрмас, улуснинг қони...

— Илоё, ичган майи ани тамугнинг тўрига элитсун...

Шоир индамай одамларнинг гапига қулоқ солар, ичида уларнинг гапини маъқуллар эди, чунки улар шоирнинг дилидаги гапини айтаётган эдилар.

«Ахир бу лаънати баковул подшоликни шарманда қилмоқда, Хусайннинг обрўсини тўкмоқда-ку. Юқори табақа амалдорлар ичида бошланган бу ахлоқий бузғунликнинг олдини олмоқ керак, султонни бу расволикдин огоҳ қилмоқ керак!» Шу фикр лип этиб унинг миясидан ўтди. У жаҳлини босолмай, тез-тез юриб кетди.

Бугун шоир саройга бормоқчи эмасди, уч кун илгари Хусайн мирза ҳузурида бўлиб, у билан суҳбатлашган эди. Бугун баковулни кўргандан кейин у билан албатта учрашиш зарурлигини пайқаб қолди. Бироқ саройга яқинлашганда юришни секинлаштириб, қиладиган ишнинг оқибатини ўйлай бошлади. Султонга бу гап бошқача таъсир қилиши, «Навоий менинг мулозимларим устидин шикоят қилиб, аларни менга ёмон кўрсатмоқчи», деб ўйлаши мумкин эди. Йўқ, яхшиси, уйга қайтиш керак! Ахир бу гаплар подшоининг қулогига етар.

У орқасига бурилиб, аста юриб кетди. Хаёл дарёсида сузиб, Сарипулга етиб борганини ҳам билмай қолди. Бу кўчада Бобо Пирий деган бир девона турар, у ўтган-кетган шойи, зар чопоқиларни аямай сўқар эди. Навоий вазиралик вақтида ҳам бир неча марта унинг сўкишини эшитган ва ўзини эшитмаганга солиб ўтиб кетган эди. Шу сабабдан у Сарипул кўчасидан юрмасликка ҳаракат қиларди. Бугун эса ўз хаёли билан бўлиб, шу кўчага келиб қолганини пайқамасди.

Девона Навоийни кўриши билан вайсаб кетди:

— Сен ҳам ўтар эркансен илайимдин. Ўзинг ҳафтум фалақдин қаро ерга тушдинг, вале аёқинг остидаги тамугни пайқамайсен. Кўзларинг очиқ бўлса доғи, ҳеч нимани кўрмайдур, қулоқларинг ҳеч нимани эшитмайдур, — Навоий шартта бурилиб орқасига қайтди. Девонанинг:

— Қайт, қайт, бу йўлингдин қайт, ҳе, сени... — деб сўкиб қолганини эшитди. Девонанинг ҳақоратлари унга қаттиқ ботган эди. У аламига чидолмай, муштини қаттиқ сиқиб, секин ингради ва сарой томон йўл олди. Боя журъат этмаган ишни энди қилишга қарор қилди. «Сохта андишани йиғиштириб қўй, Навоий, — деди у ўзига. — Агар бузғунликнинг олди олинмаса, баковулдин ибрат олиб, бошқа кичик амалдорлар ҳам шу номаъқулчиликни қилғойлар!»

Султон Навоийни мамнулик билан қабул қилди. Ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, қўл қовуштириб ўтирган шоирнинг киртайган кўзларига, синикқан рангига синчиклаб қараб:

— Аҳволлари наришон кўринадур, ё бир ерингиз огриб турибдур, ёки биров сизни ранжитган, — деди.

— Йўқ, соғ-саломатдурмен, кайфим яхши.

— Рости била айтинг, бир нарсанин хафа бўлгон кўри-нурсиз, — деди зийрак ва ҳушёр Ҳусайн мирза.

— Билъаке, бугун хурсандмен. Катта-кичик мулозимларингиз бари сиздин миниатдор, чунки июятингиздин сипоҳларнинг давлати энёда, ишлари улуг бўлди. Бу фақир Ферузобод дарвозасидан кираётганимда, бунинг шохиди бўлдим.

Навоий шонмасдан Мирхожи Пир баковулнинг даб-даба билан шаҳар дарвозасидан чиқиб кетаётганини шундай батафсил баён этдики, Ҳусайн мирзанин кўзига ясовулларнинг таёқ билан халқни четга сураётгани, сернақш тахтиравон устида ўтирган баковулнинг чиройли йигитлар қўлидан шароби ноб ичаётгани кўриниб кетди.

— Кайковус ва Хисрав Парвез қилмогон ҳашамат ва дабдабани бизнинг шохимизнинг энг кичик бир мулозимлари қилговидин беҳад хурсанд бўлдим, — деб гапини тамом қилди Навоий.

Ҳусайн бу гапини эшитиб, ичига чумоли кириб қолган кишидек, сабрсизланиб қимирлаб қўйди-да, Навоийнинг сўзини маъқуллагандек бош иргатди ва ранги қум ўчиб, гапини бошқа ёққа бурди. Суҳбат вақтида ўзини худди чўг устида ўтиргандек ҳис қилди. У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар, юрак-бағрини ўртаётган газаб ўтига зўрга чидаб турарди. Навоий унинг қай аҳволдалигини пайқаб, суҳбатни тезроқ тугатишга шошилди.

Шоир чиқиб кетиши билан Ҳусайннинг қўр остида ётган газаб ўти алангаланиб кетди, баланд овоз билан эшик оғосини чақириб буйруқ берди:

— Бўдана била Дўлана дарҳол Мирхожини тутиб келтирсинлар!

У ҳарсиллаб гапирар, қўллари титрар эди. Орадан чорак соат ўтар-ўтмас ранги қум ўчган, кўзлари жавдирган баковулни судраб келтирдилар.

— Ҳа, зулук! Хазинани сўриб семириб кетдингми? Мол-дунё кутуртириб йибордим сени? Ёшургон олтукумушнинг кўбми дейман!.. Мен билмай бўрнин баковул қилиб олгон эрканман!.. Ечиб олинг устидаги жомасин!

Ҳайбатидан одам кўрқадиган девсифат Бўдана тиз

чукиб турган баковулнинг устидаги қимматбаҳо жома-
сини шартта ечиб олди-да:

— Мирзам, тўнип сўйиб олдим, ижозат эт, эмди
аёқидан осиб тириклайин терисини ҳам шилиб олайин!—
деди.

— Раҳм этинг, мирзам! Бир қошиқ қонимдин кечинг!
Ўла-ўлгушимча эшигингизда... ит киби пойлоқчилик қи-
лай,— деб ингради баковул жон-жаҳди билан ва судра-
либ бориб Ҳусайннинг оёғини ўпди.

Султон Мирҳожининг бу пасткашлигидан ўнгайсиз-
ланиб, оёғини тортиб олди-да, пешонасини тириштирди.
Чуқур бир нафас олиб:

— Майли, қонингни ўзингга багишладим,— деди.—
Эвазига ёшургон барча олтуи, кумуш ва жавоҳирларинг-
ни хазинага тонширгойсен, кейин яна сўзлашурмиз.

— Ҳоним била... бутун мол-мулкимни тонширгой-
мен,— деди баковул ўзига келиб.

Султоннинг навкарлари Мирҳожини Пирнинг уйидан
бир талай кумуш танга, зарб қилинган олтин, дастаси
қимматбаҳо тошлар билан безалган пичоқ, ханжар, қи-
лич, лаъл, забаржад тоңдилар ва ўзини қалъага қамаб
қўйдилар.

ХОЖА ДЕХДОР ҲАНГОМАСИ

Бир кун жума намозидан кейин Хожа Деҳдор салом
бериб келиб қолди. Навоий энди салласини мулозимини
Бехлулга бериб, гулзорнинг бир четидаги сушада дам
олиб ўтирарди.

— Ваалайкум асسالом. Хожа! Яхшики, ўз оёғингиз
била келиб қолдингиз, сизга одам юбормоқчи эрдим,—
деди шоир хиёл қийиқ кўзлари билан кулимсираб.

Мисқоли салласини пешонасининг ўнг томонига дол
қўйган, оёғига сахтиён маҳси ва эшак терисидан тикил-
ган кўк сағри кавуш кийган меҳмонга бошдан-оёқ разм
солиб, жиддий қиёфада:

— Хожа, агар риёзат била кун кечирсангиз, чиндин
ҳам соҳиби каромат бўлур эрдингиз,— деди Навоий.

— Риёзат ва зухд-тақвога каминанинг тоби йўқ. Мен
учун яхши улфат, ширин суҳбат, шароб тўла жом ва
лазиз таом бўлса, бас.

— Мен сизнинг келишингизни билгандай қўю кўзи
сўйдириб қўйгон эрдим,— деди.

— Улуг иш бўлибдур. Ижозат берсинлар, камина қуй-
руқ мойи, кўзи эти ва пиёзга қўшиб, мурчу бодиён

била димлаб қозон кабоби пиширай, мазаси меҳмонларнинг оғзида қолсин.

— Ҳанобларини овора қилмоқли истамаймен. Бу ишларни ошпазга қўя беринг. Сиз меҳмонлар билан машғул бўлинг. Мен ёш қаламкашлардин уч-беш кишини чорлагон эрдим.

— Улуғ иш бўлибдур. Тақсир, меҳмонлар келгунича дона суриб турсак...

— Сатраияни эртага қўйиб турайиқ. Меҳмонлар келиш олдида хайлимизни асбга миндириб паршон қилмайиқ.

Улар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Ёш қаламкашлардан бир нечаси келиб, суҳбатга қўшилди. Орадан кўп ўтмай, кутилмаганда султон Ҳусайн, улуғ бекларидан Муҳаммад Валибек ва уч-тўрт навқари билан келиб қолди. Навоий шўшиб қолиб, уларни кўчада эмас, дарвоза олдида кутиб олишга зўрға улгурди, шоирнинг не-не меҳмонларни кутиб ўрганиб қолган мулозимлари ҳам, ёш қаламкашлар ҳам эсанкираб қолишди.

Навоий дарҳол ўзини тутиб олиб, подшонинг саломига «алиқ» олди ва қўл қовуштириб, шаҳаншоҳ эски дўстларини эслаб, бандахонага ташриф буюрганларидан боши осмонга етганини изҳор этди ва тождор меҳмонни меҳмонхонага бошлаб, тўрға солинган тўрт бурчак бахмал тўшакка ўтқазди. Унинг ҳамроҳлари ва Навоийга тегишли одамлар ўз ўринларини топиб ўтирганларида, султон фотиҳа тортиб:

— Ўз оёғи билан келган меҳмон атоий худо! — деб қўйди.

— Хонамга ҳақнинг раҳмати ёғилган кун эркан. Ер юзини суғориб турган баҳор булутлари орасидан гўё куёш чиқди-ю, кўнглимизда шодлик чечақлари очилди. Қадамлариға ҳасанот!

Мирза Ҳусайн уй эгасидан миннатдор эканини билдириш учун билинар-билинмас бош ирғаб қўйди.

Мулозимлар дастшў ва қумғон келтириб, меҳмонлар қўлига сув қўйдилар, кейин дастурхон ёзиб, нон, тар мewa, қанд-қурсе била тўла баркашларни келтира бошладилар. Мирза Ҳусайннинг ўнг томонида ўтирган Навоий дарҳол нон синдириб:

— Марҳамат қилсинлар, — деди.

Меҳмонлар аввал нонга қўл чўзиб, кейин анжир, узум, олмуруд ва бошқа мевалардан еб ўтирдилар. Бошда гап гапга қовушмай турди. Орага чўккан оғир суқунатни бузиб, Ҳусайн ўтган шоирлар ҳақида гап очди:

— Жаноблари мавлоно Ансорийнинг «Илохийнома» отлиг китобларини сотиб олибдурлар, деб эшитдик, — деди у Навоийга юзланиб.

— Рост, бир кун котиб Хожа Абдулло мавлоно Ансорийнинг ноёб китобини қошимга келтуриб эрди. Мазкур Хожа китоб олиб сотмоқ била машгулдур. Камина ул рисолаининг аввал саҳифасин очиб, ўқимоққа бошладим ва тугагунча илкимдин қўймадим.

— Шундоғ ноёб китобингиз бор экан, сиз ҳам машгул бўлинг, деб бизга йибормабсиз, — гинахонлик қилди султон Хусайн.

— Камина муносиб совгалар била зоти олийларига йибормоқчи эрдим, ўзлари келиб қолдилар.

— Шу билан гап бўлиниб қолди. Бир оздан кейин Хусайн шоир Қосим Анвор қасидаларини мақтай кетди:

— Биз баъзан анинг ашъори, алаҳхусус қасидалари била машгул бўладурмиз. Анворни лисонилгайб деса бўлур. Маъни арусини ҳеч бир шоир Анвор киби ясатмаган, ранго-ранг либос кийдира билмаган.

Навоий унинг сўзини тасдиқлаб, шу чоққача бундай оташнафас шоир бўлмаганини айтди. Ичида: «Афсуски, мавлоно Ҳомий бу ерда эмаслар, бўлсалар, ўз фикрларини айтиб, мажлисга жон киргизар эдилар», деб ўйлади, қулай фурсат топиб, мавлононинг уйларига одам юборишга мирза Хусайндан ижозат сўрамоқчи бўлди.

Султоннинг сўл томонида ўтирган, умрида бир китобини қўлига олиб охиригача ўқиб чиқмаган Муҳаммад Валибек билан эшик огаси эснашдан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар, қачон суҳбат мавзуи жанг ва ов устига кўчар экан, деб безовта бўлишарди. Подшонинг ногаҳондан ташриф буюрганидан ўнгайсизланган Навоийнинг мулозимлари ва яқин дўстлари ҳам қисилиб-қимтиниб ўтиришарди. Буни кўриб Навоий хижил бўлар, тождор меҳмоннинг кўнгли учун зўрма-зўракили бошланган шеър баҳсига жон киргизишга тиришарди. Бироқ гапнинг қалови келмай, суҳбат гулхани ҳадеб сўниб қолаверарди.

Орадан кўп ўтмай, ўртадаги баркашларни олиб кета бошладилар. Ҳоз кабоби, қовурма, кобулий шўрванинг хушбўй хиди келиб димоққа урила бошлади. Шеър, қасида тўғрисида гап очиб мажлисга жон киргизолмай қийналган султон Хусайн енгилланиб нафас олиб, эшик олдида турган Бехлулга қараб кулди.

— Махдум, сизни мусаллас солурга уста деб эшитамен, сузиб қўйилғонидан бор чиқар.

— Орий, мирзам. Камина бу бобда мақтанса арзийдур.

Агар дутф-карам айлаб, аҳбоблар била бир-икки пиёладан нўш этсалар... ўзимни бахтиёр санагаймён.

Навоий шаробдан гап очилганидан мустар бўлиб, ерга қараб қолди. У Бехлуддан хафа бўлмади, чунки султон шу тўғрида огиз очгандан кейин унинг бир-икки пиёла шароб таклиф қилиши жуда тўғри эди. Бироқ у энди мавлоно Жомийни чорлаб бўлмаслигини ўйлаб, ачинди. Шароб ичилган жойга у кишини чақириш ўтакетган беадаблик бўларди.

Мирза Хусайннинг сўл томонида зерикиб ўтирган Муҳаммад Валибек шароб ҳақида гап очилганда жонланиб, қимирлаб қўйди.

Сарой шаробдори даҳлида Бехлул сузиб қўйган шаробдан бир қултум ичиб: «Шоҳлар ичса араигудек эркан», деб мақтади. Бехлул унинг кўз олдида бир пиёла ичиб олди-да, чинни пиёлани тўлдириб, подшога яқинлашди, ўнг тиззасини ерга қўйиб, икки кўли билан узатди. Хусайн нўш этиб мўйловини артди-да:

— Шароби ноб бўлибдур. Ота насихатидек аччиқ ва фойдали, аммо насихатнинг ҳам ози яхши, — деди. Бу, бир пиёла билан бас қилайлик, деган гап эди. У Навоийнинг бир пиёладан ортиқ ичмаслигини яхши биларди. Қолганлар, шу жумладан, Навоий, бир пиёладан ичиб олганларидан кейин сернақш табақларда кабоб ва қовурмаларни келтира бошладилар. Иштаҳаси очилган меҳмонларни, «олинг-олинг» деб қисташга ҳожат қолмади.

Мирза Хусайннинг икки бети қизарган, устидаги кўк шойи чопони олов текканда кўм-кўк бўлиб ёнадиган ўт-кир арақ шуъласига ўхшаб товланарди.

Ўртадаги табақлар йиғиштирилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин Навоий:

— Боя мавлоно Жомий ҳазратларининг насибаларини олиб қўйинглар, деб тайинлаган эрдим, агар рухсати олий бўлса, бир киши била йиборилса... — деди.

— Яхши қилибсиз. Истар эрдимки, Мавлононинг ҳиссаларини Хожа Дехдор элитса. Мавлоно бир кун бизга, «Хожа Дехдорни кўрсам, хурсанд бўлурмен ва менда ҳазил-мутойибага майл пайдо бўлур», деб айтиб эрдилар.

Қуйроқда ўтирган Дехдор дарҳол ўрнидан туриб, қўл қовуштирди.

— Хожа, не сабабдин боядан бери унингиз чиқмайдур? — деб сўради Хусайн.

— Аълоҳазрат, таом емак билан машгул эрдим.

— Олдингизга таом келганда аҳбобларни унутасиз эркан-да!

- Қампада шул қусур бор, маъзур тутинг.
- Дарҳол амримизни бажо келтирсангиз, узрингизни қабул қилурмиз.
- Хизмат камари доим белимда, — деб Хожа таъзим қилди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.
- Мехмонлар кулиб қолишди.

Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳассасига таяниб мехмонхонадан тушиб, ичкарига кириб кетаётган эди. Дастурхонга ўроғлиқ чинни тоғорати кўтариб дарвозадан кираётган Дехдори кўриб, ҳовли ўртасида тўхтади. Саксонга яқинлашиб қолган мавлоно Жомий ҳали анчагина тетик, жиккак, нуроний чол эди. Қомати бир оз букчайган, пахталик чопон устидан узун белбоғини беш-ўн мартаба айлантриб боғлаб олган, узун ҳассаси бошидан бир қарич баланд кўтарилиб турар эди.

— Қадамларига ҳасанот, келинг, Хожа, — деб кулди у саломига алик олгандан сўнг. — Нечук худо ярлақади?

Дехдор Навоийнинг уйига азиз мехмонлар келганини гапириб:

— Жанобларининг насибаларини йибордилар, — деди.

— Соз бўлибдур. Қани, мехмонхонага марҳамат.

Хожа мезбоннинг орқасидан эргашиб мехмонхонага кирди. Қарама-қарши ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг дастурхон очишди. Зираворлар билан пиширилган таомнинг ҳиди мехмонхонани тутиб кетди.

— Қани, марҳамат, — деб мезбон овқатга қўл чўзди. — Ия, невчун олмайсиз?

— Таксир, қорнимни тўйғизиб келган эрдим.

— Еганингиз йўлда тушиб қолган чиқар. Қани, олинг, бўлмаса мен ҳам емаймен.

— Қорним очмоғон бўлса доғи, кўнглингиз учун таповул қилурмен. Сиз била бир табақдин овқатланмоқ савоб эрур, — деб еса тошни ҳам ҳазм қилиб юборадиган Хожа қуйруқ мой билан биқин гўштини тушира кетди. Мавлоно думба мойни унинг олдига итариб, мойсизроқ гўшт парчасини таппаб ер ва бир нарсаларни ўйлаб, хиёл жилмаяр эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Хожа кетишга рухсат сўради.

— Андак сабр айланг, омонатни олғонимга «тилхат» ёзиб берайин, — деб кулди мавлоно ва бир варақ қоғозга бир нарсаларни ёзди-да, икки буклаб, Дехдорга узатди.

Хожа «тилхат»ни олиб равона бўлди. Йўлда бир неча

мартаба очиб ўқигиси келди-ю, лекин ўзини босди. «Бировнинг мактубини ўқимоқ одобдан эмас, сабр қилай», деди.

Навоий подшоҳни қасригача кузатиб қўйиб, уйига қайтиб келган, энди дам олиб ўтирар эди. Хожак: «Мен элтган нимарсаларни олгонларига мавлоно тилхат бердилар», деб шалдироқ қоғозни узатди. Шоир қоғозга кўз югуртириб, кулиб юборди:

— Мавлоно бул рубойини менга эрмас, сизга айтиб-дурлар, ўқинг,— деб «тилхат»ни қайтариб берди. Хожак Дехдор қоғозни ҳурмат билан ўнг қўлига олиб, бошини сўл томонга, орқароққа ташлаб ўқиди:

Э хожа, маро эн лутфи худ парварди,
Э-овардани пушти дунба фарбеҳ нарди,
Пушти дунбаро ба рағбат хўрди,
Бурди ба шикам ончч бавушт оварди!¹⁴

Ўқиб бўлди-ю, қоринини силаб кулиб юборди. Навоий ҳам ўзини кулгидан тия олмади. У кўндан буён бундай мириқиб кулмаган эди. Хира бўлиб турган кўнгли губордан тозалангандай бўлди.

— Хожак, буни менга беринг, ул ҳазратнинг муборак қаламлари теккан бул варақни асраб олиб қўяй.

— Жоним била. Агар имкон топсам, яна ул кишини тавоф қилиб, шу янглиг бир рубой келтирурмен.

Навоий Абдурахмон Жомий ҳақида хотиротларини ёзмоқчи эди, шунинг учун бу рубойини худди кўз қорачиғидай асраб юрди.

* * *

Орадан икки-уч ҳафта ўтгач, яна Навоийнинг уйига меҳмонлар келди. Бу сафар Дехдорнинг ўзи кўзи эти ва қуйругини пиёз билан димлаб, ажойиб овқат тайёрлади. Меҳмонлар кетгач, Навоий Хожанинг берган ваъдасини эсига солди.

— Бир тогора гўшт элтиб, мавлонодин яна тўрт мисра шеър олиб келсалар,— деди кулиб.

— Жоним била. Сиздин бир рубой қарздорлигим хотиримда. Қарзимни узмагунча кўзимга уйқу келмас.

«Бу сафар нафсимни тийсам, мавлоно Жомий нима деб ёзарлар?» деб ўйлади Дехдор йўлда, дастурхонга ўроғлиқ чинни тогорани кўтариб кетар экан.

Мавлоно Хожа Дехдорни хурсандлик билан кутиб олиб, келтирган таомини биргалашиб ейишга таклиф этди:

— Таксир, мен қорнимни тўйгазиб келган эрдим, ўзлари еяверсинлар.

— Э, бу сафар ҳам қорнингизда, ҳам елкангизда юк бўла келибсиз, сизга жавр бўлибдур. Айтинг-чи, қаерларда қорнингизни тўйгиздингиз?

Хожа бу савол нима мақсадда берилганини тушунолмай, ажабланиб:

— Навоий ҳазратларининг уйларида, — деди.

— Э! — деб қўйди мавлоно мийигида кулиб. Сўнгра ёғсиз юмшоқ гўшт парчаларидан тахлаб еб, қорнини тўйгизгандан кейин ўғилларини чақирди. Ичкаридан нимжон, рангпар бир йигит чиқиб, меҳмонга салом берди ва чинни тогорани ичкарига олиб кириб кетди.

Хожа Дехдор, қуруқ кетмасин, деб ичига нон солинган тогорани дастурхонга ўраб, ўрнидан турганида, мавлоно кулимсираб:

— Шошманг, бир қитъа ёзиб берай, — деб бир варақ қоғозга ушбу тўртликни ёзди:

Ба Дехдор гуфтам-ки бардор бахш,
Аз он суфра к-аз вай сар афроштам,
Зи инсоф дам зад к-аз он бахши ман,
Ҳамон баски дар роҳ бардоштам.¹⁵

Хожа Дехдор бир лаҳзада ёзилган бу қитъани ўқиб, қаттиқ кулиб юборди.

САДИҚ СОАТ

Навоийнинг китоблари кўнаиб кетгандан кейин уларни тартибда сақлаш учун бир китобдор керак бўлиб қолди. Унга Муҳаммад наққош деган бир кишини тавсия қилдилар.

Муҳаммад наққошнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ эди. У тош ва ёрочга ўйиб нақш солар, чилангирлик, дурадгорлик, муқовасозлик ва ҳоказоларни билар эди. У Навоийнинг таклифини жон деб қабул қилди.

Бир кун шоирнинг уйига яқин дўстлари келган эдилар. Меҳмонлардан Хожа Дехдор тоқчага тизилган чинни лаган ва кўраларни томоша қилиб:

— Чинни асбоблар ясамоқда ҳеч ким хитойларга бас келолмайдур, — деди. — Аларнинг ҳунарига қойил қолмасдин илож йўқ...

— Рост, — деди Навоий унга боқиб. — Хитой фағфури (чининси) оламга машҳурдир, ammo ҳафсала қилсалар, бизнинг усталар ҳам ўшандог чинни асбоблар ясай биладурлар. Бизда чинни ясамоқ учун керакли оқ лой, оҳактош ва ҳоказолар бор.

— Одам ясаган нарсани одам ясай биладур, — деб гапга аралашди қуйроқда ўтирган Муҳаммад наққош.

— Боракалло, — деди Навоий кулиб. — Мен сиздин шул гапни кутган эрдим. Сиз моҳир бир кулол топиб, шул ишга киришсангиз, Хитой усталаридин ўтказиб чинни идишлар ясай билар эрдингиз.

— Келинг, ҳожи Муҳаммадга оқ фотиҳа берайик, Хиротнинг оқ лойидин бизга фағфур идиш-оёқ ясаб берсин, — деди Хожа Дехдор.

Дўстларнинг далдаси Муҳаммад наққошни ғайратлантириб юборди. У ўзига ўхшаган ишчан ва моҳир бир кулолни топиб, ишга киришиб кетди. Иқковлон снг шимариб, оҳактош ва аллақандай шаффоф кўк тошларни ҳовончада янчиб, элакдан ўтказдилар, оҳанрабо ёрдами билан уни темир зарраларидан тозалаб, кейин сувга қориб, роса пишитдилар. Сўнгра бу лойдан кулол дастгоҳида лаган, кўра, бошқа буюмлар ясадилар ва уларни хумдонда пиширдилар. Муҳаммад наққош кўкиш тошларни майдалаб, элакдан ўтказди ва унга алланимабалоларни қўшиб, «сир» тайёрлади, идишларни сирлаб, шундай нақш бердики, уларни хитой чинниларида ажратиб бўлмас, чертсангиз жаранглар эди.

Муҳаммад наққош шу иш билан овора бўлиб юганда кўнгилсиз бир ҳодиса юз берди. У Навоийга зарур бўлиб қолган бир китобни тоқчадан оламан, деб уни девор тагидаги соат устига тушириб юборди. Соат тўхтаб қолди. Навоий бундан хабар топиб, қаттиқ хафа бўлди-ю, лекин индамади. Наққош уни тинчитиш учун:

— Ишларимдин бўшаганимдин сўнг соатни тузалтиб бергаймен, — деб ваъда қилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, шоир наққошни чақириб:

— Сиз менга бир соат қарздорсиз, — деди ҳазил аралаш. — Кеча мен Муборизбек эвида меҳмон бўлгон эрдим. Фарангистондин келган савдогарлар анга сандиқ шаклидаги бир соат совго қилибдурлар. Илгари араблар бундин яхшироқ соатлар ясар эканлар, кейин бул хунарни хотирдин чиқоргонлар. Илму хунар қўйдек адашиб, фаранглар қўлига ўтиб кетибдур, энди йўқолгон қўйни қайтариб олмоқ лозим.

Навоий «сандиқ соатни» батафсил тасвирлаб, наққошга

худди шундай бир соат ясашни тақлиф қилди. Муҳаммад наққош индамай ерга қараб қолди.

— Ҳа, нега унингиз чиқмай қолди? Бул ишга қўл урмоққа юрагингиз дов бермаётирми? Қўз қўрқоқ, қўл ботир, деганлар.

— Агар яхши бир темирчи бўлса, ясай биламиз, — деди наққош ўйланқираб. — Бир уста бор, Сарбонали деган. Ўзи темир, пўлат, жездан қилинатурган жами буюмларни ясай биладур, аммо ўлгудек пулга ўч одам...

— Биз пулдин қочмаймиз, шул иш битса бас, — деди Навоий. — Боринг, ўшал темирчи била келишиб, сандиқ соатни кўриб, андоза олиб келинг. Мен сизга бир мактуб ёзиб берай. Агар шуни удалай олсангиз, тарихда номингиз қолгай.

Навоийнинг сўзи наққошнинг гайратига гайрат қўшди. У билагини шимариб, ишга киришиб кетди...

Орадан икки-уч ой ўтгандан кейин темирчи билан наққош оғир бир «сандиқ»ни кўтариб, Навоийнинг меҳмонхонаси тўрига тик тургизиб қўйишди. Уша кун кечкурун Навоий наққошнинг хунарини кўрсатиш учун ўзининг яқин дўстларини тақлиф этди.

Соат роппа-роса етти бўлгонда сандиқнинг қопқоғи жаранглаб очилди. Сандиқ ичида темирдан ясалган бир ҳайкал тик турар эди, у қўлидаги темир таёқ билан олдидаги ясси мис парчасига етти мартаба урди ва эшик ёнилди.

— Офарин!

— Хожу Муҳаммад беназир уста, — дейишди меҳмонлар ёқаларини ушлаб.

— Ҳар соат сандиқ очилиб, ичидаги ҳайкал, масалан, соат икки бўлгонда икки, уч бўлгонда уч мартаба жом чаладур ва ҳоказо, — деб изоҳ берди Навоий хурсанд бўлиб.

КИТОБДОРНИНГ ХАТОСИ

Навоийнинг уйи сув куйгандек жимжит, ҳамма оёқ учида юрар, бир-бирлари билан шивирлашиб гапиришар эди. Шоирнинг ўзи ҳеч кимни кўришни истамай, хужрасининг эшигини ичидан беркитиб олган, бугун ҳузурига ҳеч кимни киритмасликни буюрган эди. Унинг содиқ мулозими Беҳлул ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, гоҳ бир нарсасга туртиниб кетар, гоҳ бирор буюмни қўлидан тушириб юбориб, лабини тишлаб қолар эди.

Навоийнинг китобдори ҳожу Муҳаммад наққош ўз буюмларини йиғиштириб, бу уйни тарк этишга ҳозир-

ланарди. У айб иш қилиб қўйган боладек ердан кўзини узолмас, бировнинг бетига тик қарай олмас эди.

Бундан икки ойча илгари шундай ҳодиса рўй берган эди.

Навой китобдорни хузурига чақириб:

— Хожа Дехдорга Жомий ҳазратларининг девонларини беринг. Ани бошқа совгалар билан Яъқуббекка ¹⁶ йибормоқчимиз. Дехдор биздин Табриз султони элчи бўлиб борадур, — деган эди.

Китобдор бош эгиб чиқиб кетди. Кейинги вақтларда унинг бутун фикри-зикри янги бир соат яшаш билан банд эди. Шунинг учун ўз хаёли билан бўлиб, Навой айтган китоб ўрнига бошқа бир китобни — Ибн Арабийнинг «Футухоти Маккия» деган китобини элчига бериб юборди, чунки Жомий девони билан Ибн Арабий китобининг муқоваси бир хил, устки кўринишидан бу икки китобни бир-бирдан ажратиб бўлмас эди. Хожа Дехдор ҳам китобни очиб қарамай, уни бошқа қимматбаҳо буюмлар орасига жойлаб қўйди.

Сахролар, воҳалар, олаговур бозорли шаҳарлар, сув қуйгандек жимжит қишлоқ кўчаларидан ўтиб, бир навқари билан Дехдор Табриз шаҳрига етиб келди. Туркман султони уни узоқ куттирмай қабул қилди.

Яъқуббек ҳали ёш бўлса ҳам, эрон ва араб тилларини яхши билар, барча туркий тилларда ёзилган китобларни ўқиб тушунар эди. У ўзидан илгари ўтган туркман султонларидек Ҳиротга қарши душманлик сиёсатини юргизмас, аксинча, Хусайн Бойқаро билан дўстлик шевасида сўзлашишга уринарди. Навойнинг шарофати билан Ҳирот ва Табриз ўртасидаги алоқа иплари кундан-кунга мустаҳкамланмоқда эди. Яъқуббек Навойга ихлосманд бўлиб, унинг ғазалларини ёдлаб юарди. Ўз пойтахтида шунча машҳур шоирлар, санъаткорларни тўплаган султон Хусайнга ҳаваси келиб, у билан яқинлашишга, ҳар қадамда унга тақлид қилишга уринарди.

Хусайн Бойқаро Алишер билан туркман султони бир-бирларига совға-салом юбориб туришларидан хабардор, уларнинг дўстлигидан ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фойдаланишга ҳаракат қилар эди. Шоир Ғарбий Эрон билан Хуросон ўртасидаги эски адоватларнинг кўтарилишига ёрдам қилаётгани унга аён эди.

Яъқуббек ўзбекча, туркманча сўзларни аралаштириб, энг олдин Хусайн Бойқаронинг, кейин Алишернинг соғлигини сўради ва элчининг йўлда қандай келганини суриштирди:

— Йўлда ҳормадингизми? Юрагингиз сиқилма-
дими?

Дехдорнинг икки бети қип-қизил, сафар унга ёққани
билишиб турарди.

— Йўқ, аълоҳазрат, чарчамадим, зерикмадим ҳам,
йўлда ҳамроҳим бор эди,— деди султоннинг туркманча
қилиб қирдирган қоп-қора соқолига қараб.

— Йўлошлари ким ўлди экан, билсак бўлурми?

— Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳазратлари!.. —
Яъқуббекнинг таажжубланганини пайқаб, қўшиб қўй-
ди: — Тўгриси, ул кишининг газаллари. Ул зоти бобара-
котнинг девонларин Алишербек жанобларидан совға қилиб
келтирдим. Йўлда зерикканимда ул муқаддас китобни
очиб, ҳикмат хазинаси бўлган шеърларни ўқиб, кўнглим
бул фоний дунё ташвишларидин фориғ бўлиб, абадият
шуъласи била мунаввар бўлур эрди ва...

Яъқуббек унинг тумтароқли сўзларини охиригача
эшитиб, қўлидан китобни олди ва биринчи саҳифасини
очиб, ранги ўзгариб кетди, кўзларини жавдиратиб, шоша-
пиша китобни варақлай бошлади. Йўлда топиб олган
ҳамёнидан тилла эмас, мис чақа чиқиб қолган кишидек
лаблари сўлжаёди. Кейин Хожа Дехдорга тикилиб қараб
қолди: «Навоийнинг элчиси мени калака қилаётир», деган
фикр келди хаёлига ва қони қайнаб кетди. Бошқа одам-
нинг элчиси бўлганда бу маҳмадона кимсани зиндонга
юбортирарди. Лекин улуг Навоийнинг юборган элчисини
ҳурматсизлаш — шоирнинг ўзини ҳурматсизлаш. У фикр-
мулоҳаза билан ўз газабини сўндиришга уринди. Эҳтимол,
элчи ўзининг қандай китоб олиб келганидан бехабардир.
Энг олдин бир синаб кўриш керак.

— Жаноблари, йўлда ростдан ҳам мавлоно Жомийнинг
газалларини мутолаа этиб келдиларми?

Яъқуббекнинг авзойидан катта бир хатога йўл қўй-
ганини пайқаб қолган Дехдор шубҳага тушиб:

— Илқингиздаги китоб мавлоно Жомий ҳазратлари-
нинг куллийётлари эмасму? — деб сўради. Унинг ранги
ўчган, кўзлари ола-кула эди.

— Йўқ, Ибн Арабийнинг «Футухоти Маккия»си. Сиз
йўлда газал дагул, таворих китоби ўқиб келгансиз...

— Йўлда ҳеч нима ўқимадим... Зоти олий мени кечир-
синилар. Вожааб! Китобдор ҳожи Муҳаммад илқимга бошқа
китобни тутқизгон эркан. Очиб ҳам қарамабдурмен,—
деб пешонасига урди Дехдор.— Бунинг устига сиза ёлгон
сўзларини айтдим. Бефаҳмлим, ёлгончилигим учун ҳар
қандай жазога мустаҳиқмен. Мен эшак бўлмасам, китобни
очиб қарамасму эрдим. Ахтачига буюринг! Оғзимга юган

солиб, мени эшаклар ёнига боғласин. Мен хузурунгизда беадаблик қилдим...

Икки дақиқа илгари икки бети қип-қизил, кўкраги керилган, кўзларида ишонч чақнаб турган Хожа Дехдор бирпасда сувга тушган нондек бўкиб қолди. Яъқуббек унинг девордек оқарган юзига, букчайган қоматига қараб:

— Агар улуг шоирнинг вакили ўлмасайдингиз, худди сиз талаб этган жазони беражак эдим, сиза бошқа бир жазо ўйлаб кўйдим... жазосина, — деб мийигида кулди-да, бир оз тўхтаб, сўзида давом этди: — Олти ойли бир кўзининг этини егайсиз, терисидан жанобларина чўғирма тикдириб берайин.

— Бу мен учун жазо эрмас, улуг мукофот. Каминанинг нуриштаҳо экаилогидан хабарлари бор экан-да. Шундай, сиз айтганингиздек бўлсин. Подшонинг амри вожиб...

Яъқуббек кулиб, китобдорини чақиртирди. Новча, ориқ, эчки соқол китобдор кириб таъзим қилди-да, султон узатган китобни пешонасига тегизди ва уни варақлаб, бошини кўтарди. Унинг чеҳрасида, «Бул китоб бизнинг китобхонада бор-ку», деган гап ёзилган эди. Яъқуббек бу ифодани уқиб, унга қаттиқ тикилиб кўйди. Чол бу қарашнинг маъносини англаб, айтадиган гапини ютиб, бош эгди-ю, чиқиб кетди.

Хожа Дехдор мақтанчоқ бўлса ҳам, танти, мард, ичида сир сақламайдиган одам эди. Табриздаги бемаъни мақтанчоқлиги эсига тушганда, уялганидан ерга кириб кетгудек бўлса ҳам, бу ишни Навоийдан яширишни ўзига эи кўрмади. Агар бу гапларни шоир бошқа одамдан эшитса, у вақтда Ҳиротда бош кўтариб юролмаслигини биларди.

У Ҳиротга қайтгандан сўнг, Навоийга Яъқуббекнинг номаси ва совгаларини топширар экан:

— Ҳожи Муҳаммад хузурида сизга айтатурган гапим бор, — деб қолди.

«Бир ишқал чиқмадимикин?..» — деб хавотир олган Навоий дарҳол китобдорни чақиртирди. Учалалари бир ерга тўпланганларидан кейин Хожа Дехдор Табризда бўлган гапларни ипидан-иғнасиғача гапириб берди. Навоийнинг гапиришга ҳам мажоли қолмай, ерга қараб қолганини кўргач:

— Мен ҳар қандоғ жазога лойиқмен. Буюринг, яланғоч баданимга эллик-отмиш таёқ урсинлар, — деди.

— Жазо била бу шармандаликни юиб, таёқ била қилинган хатони тузатиб бўлмас, — деди шоир тилга ки-

риб. — Иккингиз бир бўлиб, менинг шохимни синдирдингиз. Сиз-ку майли, лекин ҳожи Муҳаммад каби серҳафсала одамдин бу янглиғ ишнинг содир бўлғонига ҳайронмен...

Шоир гапни тамомлай олмай, бошини ушлаб қолди. Унинг юзи бўриқиб, икки чаккаси лўқиллаб огрий бошлади, кўзи тиниб, атрофидаги нарсалар чарх ураётганга ўхшарди. Хожа Дехдор унинг аҳволини билиб, дарҳол ёстиқ келтирди, ётқизиб, бошини аста уқалай бошлади.

Ҳожи Муҳаммаднинг кўзига ҳам дунё тор кўришни кетди. Қани энди ер ёрилса-ю, кириб кетса...

У китобхонада уҳ тортиб, у ёқдан-бу ёққа юрар экан, ҳафсаласизлиги учун ўзини-ўзи койир, соқолининг мўйларини битталаб юлар эди. «Мен ўлгур, китобни Дехдорга бермоқдин аввал очиб қарасам ўларми эрдим. Ҳай, аттанг, эмди Навоийнинг кўзларига қандоқ қараймен. Бул уйда қандоқ қилиб бош кўтариб юрадурмен. Шоир ҳар сафар мени кўрганларида Табризда юз берган хунук воқеа ёдларига тушиб, кўнгиллари бузиладур, яхшиси, ул жанобдин жавоб сўраб, ўзимга бошқа жой ахтарай...» деб ўйлар эди. Узоқ мулоҳазадан сўнг, у шу қарорини амалга оширмоқчи бўлди. Кўпдан буён Бадиуззамон уни хизматига чорлаётган эди.

Навоий унинг илтимосини диққат билан тинглаб, узри ўринли эканини пайқади ва унга жавоб бериб юборди.

Мавлоно Абдусаммад жуда хушхат котиб ва моҳир наққош эди. У ёзган хатни киши томоша қилиб тўймас, унинг қалами билан кўчирилган девонларни қўлга олиб варақлаш кишига завқ бағишлар эди. Саҳҳофлар катта пул тўлаб, устоз шоирларнинг девонларини унга кўчиртирар ва фойдасига сотар эдилар. Хуллас, бу котибнинг бозори чаққон эди.

Абдусаммад котибнинг таърифини эшитган Навоий бир куни уни ўз ҳузурига чақиртириб, мавлоно Ҷомийнинг девонларини кўчириб беришни таклиф этди ва ҳар мисрага бир тангадан пул ваъда қилди.

Орадан уч ой ўтгач, котиб Абдусаммад топширилган ишни бажариб, ваъда қилинган пулни олиб кетди. Шоир девонни варақлаб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Котиб ҳар бир сўзни марварид каби сатрлар ишига моҳирлик билан тизган эди.

Устозини хурсанд қилиш учун шоир китобни қўлтиқлаганча Ҷомийнинг уйи томон йўл олди. Мавлоно одатдагидек, бошида оқ дўппи, эғнида кифтаки яқтак, меҳмонхонасида бир арабий китобни мутолаа қилиб ўтирарди.

Навоний эшикдан кириб салом бериши билан китобни хон-тахта устига қўйиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Шогирд қартайиб қолган устознинг инқиллаб ўрнидан туришига йўл қўймай, бориб кўришди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, Навоний жойлашиб ўтириб олиб, девонни мезбонга икки қўллаб узатди-да:

— Ҳар нучук бир кўздан кечириб чиқилса, яхши бўлур эрди,— деди.— Илтимос шулки, агар фурсатлари бўлса, муқобала қилилса — асл нусхасига солиштирилса... котиб галат кўчирган бўлса ажаб эрмас.

Китобни қўлга олиб варақлар экан, мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи ёришиб, нурсизланган кўзлари йилтиради.

— Мавлоно Абдусамадни хушнавис дер эрдилар, айтганларича бор экан. Агар таъби хатиға монанд бўлса, муқобалага ҳожат қолмайдур, ҳар қалай, бир-икки кун мунда турсин, кўздин кечирали,— деб у ўз суҳбатига ҳалал етказмасин деган мақсадда китобни тоқчага қўйди ва бошқа мавзудан сўз очди...

Эртасига кечқурун Навоний устозиникига борганда унинг авзойи бошқачароқ эканини кўриб, ҳайратда қолди. Жомийнинг қошлари чимирилган, бир нарсадан норозидек лешонаси тиришган.

— Мавлоно Абдусамад шакл учун мазмунни қурбон қилибдур,— деди у, кўрпачага ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин,— ўзи ниҳоятда хушхат бўлса доғи, кўп ерларни галат кўчирибдур. Хатосиз мисра, галатсиз матла йўқ. Баъзи ерларда бир-икки мисрани тушириб қолдирибдур.

Навоний ўнгайсиз аҳволга тушиб, «Мавлоно Абдусамаддин бул ишни кутмаган эрдим», деб гўлдираб қўйди ва устози узатган китобни варақлаб, унинг киритган баъзи бир тузатишларига кўзи тушди.

— Агар сизнинг муборак қаламингиз била ислоҳ топса, бул китоб камина учун ноёб бир ёдгорлик бўлур эрди,— деди у жилмайиб.

— Агар тилагингиз шу бўлса, девонни бошдан-аёқ кўриб чиқиб, ислоҳ қилайин,— деди Жомий, энг қадрли дўстининг сўзиши ерда қолдирмай.

Орадан бир неча кун ўтди. Навоний ўз бинафшазорида айланиб юрган вақтда Жомийнинг ўғли салом бериб кирди-да, қўлидаги китобни узатди. Шоир ўз устозининг қўли билан ислоҳ қилинган девонни олиб, варақлади-ю, жилмайиб қўйди. Жомий ҳар бир мисрага деярли тузатиш киргизган, тушиб қолган сатрларни китобнинг ҳошиясига

ёзиб қўйган эди. Гарчи унинг хати хаттотликни ўзига касб қилиб олган Абдусамаднинг хатидек бежирим бўл-маса-да, Навоийнинг кўзига жуда чиройли кўришиб кетди. Китобнинг энг охирги варагида мавлоно қўйидаги ҳазиломуз китъани дарж этган эди:

Хушнавесе чу орази хўбон
Суханамро ба хатти хуб ороет.
Лек ҳаржо дар ў зи саҳви қалам
Гоҳ чиза фузуду, гоҳи кист.
Кардам ислоҳи он ба хатти хеш
Гарчи н-омад чунончи дил мехост,
Ҳарчи ў варда буд бо суҳанам
Ба хати ў қусур кардам рост ¹⁷

Навоий бу парчани завқ билан ўқиб кулиб қўйди. Яъқуббек бир ойча илгари ёзган хатида Навоийдан энг яхши кўрган китобларидан бирини юборишни илтимос қилган эди. Шоир унга совга учун мавлоно Жомийнинг ўз муборак қалами билан ислоҳ этилган шу девондан бўлак китоб тополмади. Хожа Дехдорнинг қўлига бу китобни топириб, яна уни Табризга жўнатди.

Навоийнинг элчиси сувсиз чўллар, кўкаламзор воҳалар, хароба қишлоқлар, олаговур шаҳарлари босиб, Табризга етиб келди. Дам олиб ўзига келгандан кейин ювиниб-тараниб, султоннинг даргоҳига қадам ранжида қилди. Яъқуббек уни узоқ куттирмай қабул қилди. Рўнарасида яна чертса икки бетидан қон томадиган Хожанинг таъзим қилиб турганини кўргач, унинг ўтган сафардаги мақтан-чоқлигини эслаб, қулгидан ўзини аранг тутиб қолди. Навоийнинг номасини ўқигач, элчига яқинроқ келишни буюрди. Хожа Дехдор юкуниб, унинг тахти олдига борди ва қўлидаги китобни узатди. Султон китобни олиб варақлар экан, юзида илиқ табассум пайдо бўлди, виқорли жиддийлигидан асар қолмади. Айниқса, сўнгги варагидаги китъани ўқиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, уч мартаба ўқиб, уни ёд олволгандан кейин Жомийнинг қўли билан ёзилган сатрларни кўзига суртиб:

— Мен умримда ҳеч кимсадан бу қадар қимматбаҳо совга олмамиш эдим, — деб қўйди.

ИСТЕЪДОДЛИ ЕШЛАР ПУШТИПАНОҲИ

Мирҳожии баковул жазосини тортиб, подшо даргоҳидан қувилгандан кейин амалдорлар бир оз эҳтиёткор бўлиб қолдилар. Улар энди кўчада ўзларини сипо тутар, одамлар

кўз олдида май ичмас, бойликларини кўз-кўз қилмас эдилар, аммо фисқ-фужур ишларини пинҳоний равишда давом эттиравердилар.

Навоий ҳаддидан ошган айрим амалдорларни жиловлаш мумкин бўлса-да, уларнинг кўпчилигини писоф билан иш юритишга ўргатиш мумкин эмаслигини аллақачон тушунган эди, шундай бўлса ҳам қўлидан келганча фуқарога яхшилик қилишни қўймас эди. Баъзан орзуларининг юздан бирини ҳам рўёбга чиқмаётганини кўриб, юраги сиқилар, ўзини кўярга жой тополмасди. Шунда у ўзини овутиш учун шеър ва санъат ошиёнига чиқиб, нафосат гулзорини томоша қилар, шу билан атрофида содир бўлаётган хунук ҳодисаларни унутмоқчи бўлар эди. Хусусан, Камолиддин Бехзод ишлаган суратларни кўрганда бахридиди очилиб, димоғи чоғ бўлиб кетарди. Бу гал ҳам шундоғ бўлди. Қўллари қизларникидек нозик Камолиддин узатган суратни томоша қиларкан, шоирнинг хиёл қийиқ кўзлари чақнаб, қизил магиз юзи ёришиб кетди. Бир варақ ялтироқ инак қоғоз саҳифасидан йўғон гавдали, лаблари дўрдоқ, икки бети семириб кетганидан қулоқлари гўшт ичига ботиб кетган, қиз-қизил юзли бир киши қараб турар эди. Навоий суратни кўриб, беихтиёр кулиб юборди. Мирза Хусайиннинг жанговар бекларидан бўлган Бобо Маҳмуд ажойиб одам. У семизлигига қарамай, эпчил чавандоз, моҳир қиличбоз, тенги йўқ мерган эди. Ҳаммадан шуниси қизиқ эдики, йўл юриб, от чоптириб келганда ҳам бошқа семиз одамлар сийгари ҳарсилламас, томири худди яхши соатдек бир маромда уриб турар эди. Ўзи хушчақчақ, оқ кўнгил киши бўлиб, кўнглида кир сақламас, аския қилиб, улфатлар мажлисига жон киритар эди. Ёш мусаввир унинг шакли шамойилинигина эмас, ички дунёсини ҳам акс эттира билган эди.

— Офарин! — деди яна шоир хушчақчақ овоз билан. Сўнгра бошқа суратларни томоша қилишга киришди. Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини ўқигандагина шундай ҳаяжонланарди.

— Сиз тортгон суратларни кўрганда латофат гулшанидан муаттар боди сабо келгандек бўлур димоғимга, — деди у қаршисида тиз чўкиб ўтирган ориқ юзли Бехзодга кулиб қараб. — Боракалло. Котиб ва мусаввирларнинг бахт юлдузи Аторуд сизни тахти ҳимоятига олибдур. Меҳнат сизни юксак камолат босқичига олиб чиқиб, риёзат ёмгури муддао саҳросини лолазор қилибдур.

Шоир ҳаяжонланганда шундай кўтаринки ва китобий сўзларни ишлатар эди.

— Мақтовларингиздин бошим осмони хафтумга етди. Яхшики сиз бор экансиз, бўлмаса ҳолим нима кечар эди. Руҳим умидсизлик чоҳига тушганида сиз кўмак илқини узатиб, фақирни тортиб олгайсиз,— деди Бехзод унга миннатдорчилик билан қараб.

— Сиздек хунарвар йигитларга ҳар қанча ёрдам берса ҳам озлик қиладур. Истеъдод эгаларига ёрдам — серунум ерга доп сочмоқ билан баробар. Аммо сизга бир сўз айтмай. Истеъдод инҳолининг кушандалари, ҳасадгўйлари кўп бўлар. Эҳтиёт бўлинг.

— Рост айтдингиз, илки дароз одамлар аросида биздек фақир хунар эгаларининг кўролмайдурганлар ҳам бор эркан. Фаҳмимча, Шоқосим Нурбахш менга ҳасад кўзи билан қарайдур. Султоннинг менга илтифоти анинг юрагига рашк ўтин солгон бўлса керак. Ўтган куни мени учратиб: «Қиёмат куни сиз тортгон суратлар, бизга жон тоғиб бер, деб этагингиздан тутсалар, на қилурсиз?..» — деб сўраб қолди.

— Сиз нима деб жавоб бердингиз?

— Мен айтдим: модомики, қиёмат қоимда ул суратлар тилга кириб, ушмундог сўзларни айтгон эканлар, демакки жонлари бор, аларга иккинчи жоннинг кераги йўқ.

— Боракалло, ўринлатиб жавоб берибсиз,— деб кулди Навоий. Кулди-ю, бир нарсани ўйлаб хомуш бўлиб қолди.— Шоқосимга Хусайн мирзанинг эътиқоди зўр. Ул маккор сохта авлиёдин ҳар иш келадур. Сизга бир нима демадимми?

— Йўқ. Ун чиқармай, қошларини чимириб, мендин узоқлашди.

— Бундог одамлардин кўркмоқ керак. Бизнинг замонда мансаб эгалари олдида гап тонолмагон кишидек бўйин эгиб турмоқ маъқул. Ҳозиржавоблиғ кишининг бошига бало келтирадур. Тили ўткирнинг бошида доим ўткир қилич осиглиқ. Камтар бўлинг!

— Билганимда анинг олдида қўл қовуштириб, ерга қараб турган бўлур эдим. Эмди ул сохта авлиё пайимга тушмасайди, деб кўрқамен.

Хусайн Бойқаро ёши қайтгандан кейин Шоқосим Нурбахш сингари бир қаллоб «пири муршид»га ихлос қўйиб, унга мурид бўлган эди. Навоий ва унинг яқин дўстлари бу нуфузли сохта авлиёни ўлгудек ёмон кўрардилару, лекин ўз нафратларини очиқ изҳор қилишга журъат этолмас эдилар. Аммо бир куни Навоийнинг дўстлари — Муҳаммад Шамс бошлаб уни тузлаган эди.

Ез кунларининг бирида Муҳаммад Шамс бир иш билан

Навоийни кига келди, мезбон билан саломлашгандан кейин унинг орқасидан эргашиб, чорбоғнинг ўртасига қурилган чодир ичига кирди. Салласини ўртадаги устунга илиб, Навоий билан сатраиж ўйнашга киришди. Шу вақтда шоирнинг мулозими Шоқосимнинг келганидан дарак берди. Муҳаммад Шамс ўрнидан туриб, салласини бошига кийиб олди. Навоий унга «Нурбахш»га «ҳазил қилманг», деб тайинлади. Аммо Шоқосим чодирга кириб:

— Ажойиб хиргоҳ (чодир) экан, — дейиши билан Муҳаммад Шамс ўйлаб-нетиб ўтирмай:

— Тақсир, сиз келмасдин бурун хиргоҳ эди, сиз киргач, харгоҳ (эшак оғили) бўлди, — деб жавоб берди.

Ўтир аскиячи бўлган Муҳаммад Шамснинг ўқи мўлжалга теккан эди. Лекин сохта авлиё ўзини эшитмаганга солиб деди:

— Кейинги вақтларда қулоғим оғир бўлиб қолгон, бир нарса дедиларми?

— Ҳо, тақсир, чодиримизга қадам ранжида қилганингиз учун сизни муборакбод қилаётирмен, — деди Муҳаммад Шамс.

Навоий подшонинг пири билан сўрашиб, уни эъзоз билан тўрга ўтиргизди.

Шоир бундан бир йил илгари бўлиб ўтган бу гапни аслаб кулди-да:

— Қўрқманг. Агар тортгон суратларингиз Хусайн мирзага маъқул бўлса, Шоқосимнинг тили қисик бўлиб қолгай, — деди. — Хусусан, Бобо Маҳмуднинг расмини мирзам кўрсалар, хушвақт бўлгайлар. Сиз ўшал семиз бекнинг турли вазиятдаги суратларини олинг...

Сураткашлик санъатидан хабардор шоирнинг маслаҳатларини рассом жон қулоғи билан тинглади. У Навоийнинг уйдан чиқаркан, юрагидаги тиниқ илҳом булогининг кўзи очилиб, қайнай бошлаганини сезди.

Беҳзод кетганидан кейин шоир бир неча йил илгари Беҳзодни биринчи мартаба кўрганини эслади. У бир куни саройда наққошлар ишлаб турган хонага кирган эди. Подшонинг ўнг қўл вазири бўлган Навоийни кўриб, наққош ва мусаввирлар ўринларидан туриб таъзим қилдилар. Навоий уларнинг саломига алик олиб, ўтиришларини сўради. Наққошлар орасида ўн олти-ўн еттига қадам қўйган нотаниш бир йигитчани кўриб, ҳайратда қолди. Йигитча олтин суви тайёрлаб ўтирарди.

— Бул йигит ким? — деб сўради Навоий Мирак наққошдан.

— Бир танишимнинг ўгли. Исеми Камолиддин. Раҳматлик отаси бечораҳол бир хунарманд эрди. Етим қолгон ўгли хунар ўргансин, деб ўзима шогирд қилиб олдим.

— Ишга рағбати яхшиму?

— Яхши. Хунарга ишқибоз, меҳнаткаш бола эркан.

— Андоғ бўлса, савоб иш қилибсиз, Мирак.

Навоий ёш йигитнинг тепасига келиб, унинг ишини томоша қила бошлади. Камолиддиннинг бармоқлари позик ва тоза ювилган эди. Наққош ва котиблар ишга ўтириш олдидан қўлларини кепак билан яхшилаб ювар эдилар.

Беҳзод тоза ювилган чинни идишнинг тагига ва ёнларига балиқ елим суртарди-да, унга юпқа олтин парчасини солиб, икки бармоғи билан ишқалай бошларди, олтин зарраларга айланиб эриб кетгандан кейин унга озгина соф сув қуйиб, қўли билан айлантирар, чиннининг четидаги елимни ювиб тубига туширар, сўнг идишнинг қоққоғини ёпиб қўяр эди. Эриган олтин чинни идиш тубига ўтиргандан кейин ортиқча сувни аста тўкиб, олтин устига озгина олча елими қуярди. Олтин суви энди тайёр бўлган, унга қилқаламни ботириб, китобнинг муқаддимасига нақш солса бўлар эди.

Орадан бир ойча вақт ўтгандан кейин Навоий яна наққошлар ва мусаввирлар хонасига кирди. Бу сафар Беҳзод сурат чизишга ўрганаётган эди. У устози чизиб берган бир сурат остига қалин ипак қоғоз қўйиб, унинг четларини ва асосий чизиқларини ўткир игна билан санчиб чиқди. Кейин суратни бир чеккага олиб қўйиб, оқ қоғоз устига кўмир кукунини айлантириб сешиб, уни пуфлаб ташлади. Кўмир кукуни игна учи теккан чуқурчаларда қолиб, суратнинг шакли яққол кўзга ташланди. Беҳзод ингичка кўргошин қалам билан суратнинг тарҳини чизиб чиқди. Сўнгра қўлига мушук жунидан ясалган ингичка қилқаламни олиб бўйай бошлади. Шоир унинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турди.

— Офарин! — деб юборди Навоий, Беҳзод кўчирган расм асл нусхасининг худди ўзидай чиққанини кўриб. Шу пайт шоир ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, рассомликни ўргангиси келиб кетди. Сураткашликка унинг қобилияти бор, ҳайвонларнинг расмини торта биларди, лекин мусаввир бўлмоқ учун ишни ёшлиқдан бошлаш керак. Афсуски, ёшлик даври ўтган. Навоий чуқур хўрсиниб қўйди. У Мирак наққошга ўгирилиб:

— Мавлоно, Камолиддинга алоҳида эътибор беринг, — деди. — Оғир ишларни қилмасин, челақда сув ташиб ёки ўтин ёриб илқи дағаллашмасин.

— Бош устига, — деди ваққошлар бошлиги, вазири аъзам ёш мусаввирни ўз химоятига олганини пайқаб.

* * *

Бир куни Беҳзоднинг уйига унинг шоғирди Маҳмуд Музаҳҳиб келиб: «Хусайн мирза сизнинг тортгон янги суратларингизни кўрмоқ истайдур», деди.

Навой дўстлари орасида Беҳзод ишлаган янги расмларни мақтаган эди. Бу гап кўн ўтмай, Хусайн Бойқаронинг кулогига бориб етди ва дарҳол мусаввирнинг уйига унинг шоғирдини югуртирди. Беҳзод Бобо Маҳмуд билан учрашиб, унинг бир неча расмини чизган ва уларни бошқа суратлар билан бирга подшога тақдим қилиш учун чарм жузвдонга солиб қўйган эди. У дарҳол жузвдонни қўлтиқлаб сарой томон йўл олди.

Хусайн мирза илғари хушхат котиблар кўчирган китобларни ва улардаги нақш ва суратларни соатларча томоша қилиб завқланарди. Бироқ кейинги вақтларда, Шоқосим Нурбахшга қўл бергандан кейин санъат асарларига қизиқмай қўйди. Навоийнинг Беҳзод ҳақидаги гаплари эса унинг эски дардини кўзитиб, яна санъатга қизиқиш уйғотган эди. Хусайн мусаввирни илтифот билан қарши олиб ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди ва тақдим этилган расмларни бир-бир кўздан кечира бошлади. Бир суратда Бобо Маҳмуд кулиб қараб турарди, иккинчисида отга минмоқчи бўлиб узангига бир оёғини қўйган, бўйдор от унинг оғирлигини кўтара олмай кейинги оёғига ўтириб қолган эди. Учинчи суратда хўшасемиз бек бармоқларини шиқирлатиб ўйинга тушиб турарди. Хусайн Бойқаро буни кўриб қаттиқ кулиб юборди. Эшик орқасида турган бек ва мулозимлар унинг кулгисини эшитдилар. Эрталабдан бери қовоғи очилмаган ҳукмдорнинг газабдан кўркиб турган аъёнлар енгиланиб нафас олдилар.

Беҳзод подшоҳ ҳузуридан чиққанда ҳаммадан бурун уни Шоқосим Нурбахш султоннинг илтифоти олийи билан табриклади. Ҳукмдорнинг кулгуси ёш мусаввир боши узра тўплана бошлаган ҳасад булутини тарқатиб юборган эди. Навоий ёш рассомнинг ишлари султонга гоят даражада мақбул бўлганини эшитиб, беҳад суюнди.

Ҳирот шаҳрида Зайниддин деган бир бола бор эди. Зеҳни ўткир, тиришқоқ бўлгани учун мактабда ҳаммадан олдин ўқиш, ёзишни ўрганиб олди. Унинг яқин қариндоши, Навоийнинг энг яқин суҳбатдошларидан бири бўлган Соҳиб Доро уларникига тез-тез келиб турар, ҳар сафар туркий ва форсгўй шоирларнинг бирор китобини келтирар, Зайниддинда шеър ва адабиётга ҳавас уйғотишга ҳаракат қиларди.

Зайниддин қўлига олган китобни туширмагунча қўймасди. Ун икки ёшидаёқ Ҳофиз, Саъдий, Лутфий, Навоийнинг кўп шеърларини ёд олволди.

У шоир қариндошининг келишини сабрсизлик билан кутарди, чунки Соҳиб Доро кўп мутолаа қилган киши бўлиб, бурунги машойихлар, шоирлар ҳаётини яхши билар, суҳбат вақтида улар тўғрисида қизиқ-қизиқ латифалар айтиб берарди. Сўзининг охирида ҳар сафар кун кеча Навоийнинг суҳбатида кимлар бўлгани, кимлар ўз шеърини ўқиб бергани, Навоийнинг берган баҳоси ва ҳоказоларни ҳикоя қиларди.

— Алишер жаноблари ақлли, ҳушёр, кўп мутолаа қилгон ёшларга ҳомий, муаммо ва тарих биладурган кишига ихлосманддурлар. Китоб ўқимайдурган кишиларни севмайдурлар, — дер эди.

Зайниддин Навоийга яқинлашиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш учун кўп китоб ўқир, муаммо (шеърый топишмоқ) ва бирор тарихий воқеа қачон содир бўлганини ҳарфлар воситаси билан ифода этиш усулини ўрганишга ҳаракат қилар эди. Уларнинг ташқари ҳовлисида Хожазода деган табризлиқ бир киши турар эди. У араб ва эрон шоирларининг кўп шеърларини ёддан билар, тарих ва илми муаммодан хабардор эди. Зайниддин ундан араб тили, муаммо ва тарихни ўргана бошлади, тез орада зеҳнининг ўткирлиги, хотирасининг кучи билан ўз устозини ҳам ҳайратда қолдирди.

Бир кун Соҳиб Доро билан Хожазода меҳмонхонада гаплашиб ўтирар, Зайниддин қуйроқда уларнинг суҳбатига кулоқ солар эди. Сув айланиб аригини толгандек, гап айланиб, муаммо ва тарих мавзусига келиб тақалди. Соҳиб Доро Алишер Навоийнинг бу бобдаги маҳоратини мақтаб, қуйидаги воқеани ҳикоя қилди:

— Подшоҳ ҳазратлари Хуросон тахтин олгондин сўнг «Боғи жаҳон оро»ни обод қилмоққа бел боғладилар. Баҳор айёми, бир панжшанба кун Мир Алишер мавлоно

Абдурахмон Жомий била Гозургоҳдин хиббон сари юрур эрканлар. Ул богнинг богбони Сайид Гийс ҳар кимларнинг боғидий сарв оғочи сотун олиб, аробаларга ортиб келаётган эркан. Богбон ҳазратларини кўриб салом берибдур. Мавлоно Жомий алик олиб, сўрабдурларки: «Ҳеч боғларда сарв оғочи қолдиму? Аробаларда неча адад оғоч бор?» Богбон дебдурки: «Боғларда сарв оғочи кўп. Аробаларда бир юз тўрт адад сарв бор». Алар дебдурларки, ажаб ададдур. Навоий айтибдурларки, муносиб ададдур, нечунки «қад» — адади била муносибдур. Мавлоно Жомий тахсини ўқибдурлар.

Соҳиб Доронинг гапига диққат билан қулоқ солиб ўтирган Зайниддин хурсанд бўлиб, бирдан қийқариб юборди:

— Қойилмен. Қад сўзи била сарв оғочларининг соинини билдирибдурлар. — Зайниддин арабча «қ» ҳарфи — 100, «д» — 4 эканини билар эди. Мавлоно Соҳиб Доро жиянининг «абжад» ҳисобини яхши ўрганиб олганини, фаҳм-фаросати ўсганини кўриб терисига сигмай кетди.

Бир куни Зайниддин отаси билан Соҳиб Доронинг уйига меҳмон бўлиб боришди. Мавлононинг меҳмонхонаси доим фазилат аҳли билан гавжум эди. Улар уй эгасининг дастурхони учун эмас, ширин ва оқилона суҳбати учун, қадимги шоир ва фозил одамлар ҳақидаги ҳикояларини эшитиш учун келар эдилар. Соҳиб Доро замонанинг кўзга кўринган форсгўй шоирларидан бўлиб, ёш қаламкашларни ўз маслаҳатлари билан баҳраманд қилиб турарди. Шу сабабдан танқидий мулоҳазаларига муштоқ бўлган ёш шоирлар униқидан аримасди.

Шеърхонлик ва овқатдан сўнг меҳмонлар у ёқдан-бу ёқдан гавлашиб ўтирдилар. Қуйроқдан жой олган ялпоқ юзли бир меҳмон Соҳиб Дорога юзланиб:

— Мавлоно, жиянинингиз Зайниддин, номи айтилмаса ҳам ҳар қандай муаммония ечиб бера оладур, деб эшитамен. Шу ростми? — деб сўраб қолди.

— Рост, бу бобда Зайниддин маҳорат соҳиби бўлибдур.

— Андоғ эса, рухсат этинг, мен бир синаб кўрай.

— Марҳамат, — Соҳиб Доро Зайниддинга, кўрқма, бардам бўл, дегандек қараб кўйди.

— Хўш, бўлмаса қулоқ беринг, — деди ялпоқ юзли меҳмон, — ушбу муаммодан қандай ном чиқаду?

Бобом белида дудук,
Биз ҳам муаммо дедук.

Зайниддин қовоғини уйиб, ичида бир нарсани ҳисоблаётгандай лабларини қимирлатиб турди-да, бирдан юзи ёришиб: «Жунайд!» — деб юборди.

— Боракалло! — деди меҳмон. — Хўш, қандай топдингиз?

— Бобом сўзининг арабчаси — жад, дудукнинг маънодоши — най. «Ж» билан «д» ҳарфлари ўртасида, яъни белида «най» сўзи бўлгондин сўнг «Жнайд» (Жунайд) номи чиқаду-да!

— Офарин, мавлононинг даъволари исбот бўлди, — деб юборди ҳамма.

Меҳмонларнинг таажжублапишлари ўринли эди, чунки одатда муаммони айтган киши, ундан кимнинг номи чиқишини билдириши керак, муаммони ечувчи эса бу номнинг қандай яширилганини айтиб бериши лозим эди. Аммо Навоий, ҳар қандай муаммони номсиз еча билар эдилар.

Бир куни Соҳиб Доро Навоий билан суҳбатлашиб ўтирганида, Зайниддин тўғрисида гап очиб, унинг муаммо бобидаги маҳоратини мақтади.

Навоий мароқланиб:

— Ўн олти ёшда дедингизми? — деб сўради ажабланиб. — Бу ёшда болалар бурунларини тортиб юрадурлар. Ажаб! Номсиз муаммони ечмоқ учун форсей, туркий тилларни билмоқ, араб тили билан таниш бўлмоқ керак. Нечун ани ўзингиз била ола келмадингиз? Мен вужуди ақл-фаросат фонуси била мунаввар бўлгон ўн олти ёшли инсонни кўрмоқ истайдурмен. Эрта оқшом бошлаб келинг.

Соҳиб Доро Зайниддинни мақташга мақтаб қўйди-ю, кейин қилган ишидан пушаймон бўлди: «Мабодо, бола Навоий хузурларида ўзини йўқотиб, саволга жавоб беролмай, мени уялтириб қўйса не бўладур?» — деб ўйлади у ўзидан хафа бўлиб. Аммо айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Кечқурун у Зайниддинларникига бориб, Навоийнинг гапини уларга етказди:

— Эртага кечқурун Зайниддин менинг уйимга борсин, биргалашиб Мирникига боргаймиз.

— Бекор мақтаниб қўйибсиз, бола уялиб, берилган муаммони ечолмай қолса не бўлгой. Ишнинг бу томонини ҳам ўйладингизми? — деди Зайниддиннинг отаси ташвишланиб ва ўзини қаерга қўйишини билмай, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Қўрқманг, Зайниддин ҳам ақлли, ҳам юракли йигит. Андин сўнг, Алишер шу қадар хушмуомала ва назокатли-дурларким, ҳеч бир кимса аларнинг хузурларида ўзини

йўқотиб қўймайдур. Шул маҳалгача аларнинг бирор ёш йигитни мушкул бир савол била мот қилиб, уялтириб қўйгонларин билмаймен. Хавотир олманг, юзимиз ёруғ бўлгай.

— Илоҳи, айтгонингиз келсин.

Зайниддин бошда бир оз ҳаяжонга тушди-ю, Соҳиб Доронинг сўзидан кейин ўзини тутиб олди, кечаси тинч ухлади.

Навоийнинг меҳмонхонаси ҳар вақтдагидек ўзининг яқин дўстлари: шоирлар, созандалар билан тўла эди. Зайниддин Соҳиб Доронинг орқасидан кириб салом берганда, Алишер кулиб, дўстларига бир нарсани ҳикоя қилаётган эди.

— Э, келинг, мавлоно. Андек кечикдингиз. Бу йигит ким? Э, кеча айтгон қариндошингиз... Зайниддинму? — деб сўради у саломга алик олгандан кейин.

Учли така устидан шойи салла ўраб, эғнига ҳайитдагина киядиган кўк шойи тўнини кийган Зайниддин тавозе билан қуйроқдан жой олди.

Навоий дўстларига Зайниддинни таъриф қилиб:

— Номи айтилмаса доғи, истаган муаммони еча биладур эркан бу йигитча,— деди.

— Ҳеч бир одам илми муаммода сиз била тенглаша олмайдур,— деди шоир Бадахший.

— Бу бобда менга тенг йигитлар бор экан,— деди Навоий Зайниддинга далда бериб. У Бадахшийнинг бу ўринсиз гапидан ранжиган эди. «Не қилар эркан ёш йигитнинг бошидин совуқ сув қуйиб йибориб, шундоғ ҳам у ном чиқарган одамлар аросига тушиб, эсанкираб қолган кўринадур. Ранги ҳам ўчинқираган. Ани мажлис савлати босди. Ечими қийин муаммо била анинг шохин синдириб қўймай», деб ўйлади Навоий ва «Умар» номи яширинча осонроқ бир муаммони ечишни таклиф қилди. Ранги ўчинқираган, кўзлари жавдираган йигитчага мулоимгина қараб деди:

— Отим чиқсин десанг қилгил иморат,
Иморатни бузиб, отни чиқаргил.

Зайниддин бу муаммони билар эди. Бир қўнгли, ўзини билмаганга солиб: «Иморатни бузиб, отни чиқаргил, дедингиз. Иморат сўзидан «о» ва «т» ҳарфи чиқарилиб ташланса, айн, мим, р ҳарфлари қолур», деб жавоб бермоқчи ҳам бўлди, лекин Навоийдек одамнинг хузурида

ёдгон гапиришни ўзига эп кўрмай, шоирнинг кўзига қараб ростини айтди:

— Мен бул муаммони билур эрдим, бошқасини айтинг.

— Бўлди, бўлди. Билганингизни кўзингиздан кўриб турибмен, синаб кўрмоққа ҳожат қолмади. Соҳиб Доронинг даъвосини қабул айладиқ.— Шунн деб Навоий Зайниддинлар келмасдан бурун бошлаган ҳикоясини давом эттирди: — Шундай қилиб, ўшул Носир исмли бўёқчи йигитни яна оддимга келтирдилар. Мен дедим: «Икки бор сенга раҳм айлаб қўйиб йиборган эрдим, яна жиноят қилибсен, Ятимлигингни¹⁸ қўясанму, йўқму?» Носир бўёқчи таъзим қилиб: «Ятимларга шафқат қилмоқ фарз турур, зероки, худонинг ўзи айтибдурки: «Вааммал аля-тима фало тақхир!» Яъни, етимларга қаҳр қилманг!» деди. Мен ул йигитнинг ҳозиржавоблиги ва билимдонлигига қойил қолдим ва анинг гуноҳини султони соҳибқирондин тилаб олдим. Бул воқеага ропна-роса йигирма йил бўлди.

«Демак, 880-санайи ҳижрияда бўлгон», деб ўйлади Зайниддин ва бир нарсани санаётгандай лабларини қимирлатиб, қошларини чимириб ўтирди-да, Навоийга юзланди:

— Бир сўз айтмоққа рухсат этинг! — Шоир кулиб бош иргитгандан кейин биринчи сўзга ургу бериб деди: — Шафқат қилибсиз.

Навоий қовоғини уйиб, ичида бир нарсаларни ҳисоблади-да, бирдан юзи ёришиб кетиб: «Офарин», деб юборди баланд овоз билан. Эски араб имлоси билан ёзилган «шафқат» сўзидаги тўрт ҳарфни сонга айлантирганда 880, яъни Навоий Носир бўёқчига раҳм қилиб, қўйиб юборган йиди чиқарди. Навоийнинг суҳбатидаги бошқа меҳмонлар ҳам олдинма-кейин бу сеҳрли сўзнинг риёзий маъносини чақиб:

— Боракалло! — деб юбордилар.

ХУРОСОН ЗУЛМАТ ҚЎЙНИДА

Деворлари ов ва жанг манзаралари билан безалган нақшишкор «саломхона»да аркони давлат йиғилган. Саккиз қиррали олтин тахт устида қовоқлари салқиган, лунжлари осилган, сочига оқ оралаган Хусайн Бойқаро салобат билан ўтирибди. Унинг сўл томонида барлос ва арлот уруғ оқсоқоллари, саркардалар, ўнг томонда эса Алишер Навоий, бош вазир Низомудмулк, эшик огаси Муҳаммад Валибек ва бошқа аъёнлар ўтирибдилар. Ҳам-

манинг юзидан муҳокама қилинадиган масаланинг жиддийлиги сезилиб турибди.

Султон Хусайн Балх шаҳрида ҳоким бўлиб турган тўнғич ўгли Бадиуззамоннинг исён кўтарганини эълон этиб, унга қарши қандай чоралар кўриш тўғрисида аъёнлардан маслаҳат сўради. Сўзининг охирида:

— Ардоқлаб ўстирган ўғлимиз юзимизга оёқ қўйиб, намози жумъада хутбани ўз номига ўқитдирибдур, — деб қўшиб қўйди.

«Шаҳзода агар хутбани ўз номига ўқитгон бўлса, ўзини подшоҳ деб эълон қилибдур-да», деган фикр ўтди кўнчилиқнинг кўнглидан.

— Қани, гапни бош вазирдан эшитайлик, — деди султон ўнг томонга бурилиб.

Бошига наврўзий яшил кулоҳ, эғнига тилладўзи чопон кийган барваста Низомулмулк гапни узоқдан бошлади. Мамлакат энди тинчиган пайтда бу аянчли ҳодисанинг рўй бериши бошқа беқарор бекларни ҳам оёқлаштириши ва давлат молиясига катта зарар етказишини айтиб, ҳазинада атиги икки минг туман ақча қолганини, агар зарур бўлса, келаси йилнинг солигини халқдан ундириб олишга тайёр эканини билдирди.

Ишонинг ёғини ялаган вазир тулки сингари ўзини ҳар мақомга солар, ўз фикрини дангал айтишга ботинолмай, гапни айлантирарди.

— Фикрингизни очикроқ айтинг, — деди Хусайн сабр-сизланиб.

— Фикрим шулки... ҳим... агар можаро тинчлик йўли билан ҳал этилса — хўп-хўп. Мабодо сиёсат қиличини раёсат қилидан сугуришга тўғри келса, мин... маблағ топиб берурман.

Саркардалардан Жаҳонгир Барлос дарҳол Балх устига юриш бошлашни таклиф этди.

— Вақтни бой бермай, исёнкор шаҳар устига лашкар тортиб бормоқ зарур, — деди у оёғидаги уфка этигинини кўнжиги аста уриб қўйиб. — Менинг отлиқ кўшним Мурғоб дарёси бўйида тахт турибдур. Агар фармони олиб бўлса, қуюндек учиб бориб, Балхни қабоб олурмен, зоти олийининг ўзлари бир туман аскар билан етиб боргунларича қалъадорлик қилурмен. Бу вақтда халифазода Музаффар мирза бирла Муҳаммад Бурундук Астрободни ишғол атурлар...

Уруғ оқсоқоллари унинг гапни маъқулладилар. Мовуғ камзули устидан ялтироқ совут, бошига пўлат дубулга кийиб олган Жаҳонгир Барлос қошларини мағрурона кериб, атрофга алаңлаб қўйди.

Расмий мансаб эгаси бўлмаган Навоий бошига симоби салла, эгнига кўк мовут чопон кийиб келган эди. Жаҳонгир Барлоснинг гапидан кейин совқотгандай, олдидати мангалда бозиллаб турган чўққа қўлини тутди.

— Мирзам, қилични қиндан суғурмоққа ҳали вақт эрта, — деди у астагина. Навоий жуда секин гапирган бўлса-да, унинг гапини ҳамма эшитган эди. — Мирзам, низои сулҳ йўли билан ҳал этмоқ зарур.

Султоннинг пешонаси тиришиб кетди.

— Ўзингиз ҳам хабардорсиз. Хожак Дехдорни Балхга элчи қилиб йибордим, — деди у Навоийга тикилиб. — Мен ҳам можарони тинчлик билан ҳал этмоқчи бўлдим. Оқибат на бўлди? Шундоғ тажрибали ва омил элчи ҳеч иш чиқара олмай, қуруқ қайтди. Бадиуззамон бизнинг шартимизга кўнмабдур. Астрободни Музаффар мирзага бермайдурмен. Астробод ҳам меники, Балх ҳам, дебдур. Бас, сулҳ йўли беркилди. — Аъёнлар бош ирғиб: «Шундоғ, тақсир, сулҳ йўли беркилди», деб подшоҳнинг гапини маъхулладилар.

— Мирзам, яна бир мартаба ҳаракат қилиб кўрайлик, — деди Навоий таъзим билан. — Бул сафар каминани элчи қилиб йиборинг. Мен, ҳар қалай, Бадиуззамоннинг устозидурмен, сўзимни ерга қўймас.

Султон шоирнинг бу гапини эшитиб, сукутга толди: «Бул ерда бўлаётгон гаплар эртага бутун халойиққа маълум бўлгуси. Агар ҳозир Навоийга рад жавоби берсам, ҳамма, подшоҳ Алишернинг сўзига кирмай, уруш бошламоқчи, минг лаънат, дейди», деб ўйлади у.

— Майли, сиз элчи бўлиб боринг, — деди подшоҳ қошларини уюб. — Агар ўғлимиз итоат қилса, биз ҳам анинг гуноҳидин ўтармиз. Аммо лекин шартларимизга кўнмаса... — унинг юзи қаҳрли тус олди, — ўзидан кўра берсин.

Дарвишалининг фитнасидан кейин Балх ҳокими яна исён кўтарган эди. Ўша вақтда султон Балхдаги исён оловини сўндириш учун Астрободда ҳоким бўлиб турган ўғли Бадиуззамонни ёрдамга чақирди. Бадиуззамон эса ўн иккига энди қадам қўйган ўғли Мўмин мирзани Астрободда қолдириб, бир қисм аскар билан Ҳиротга етиб келди. Ота-бола бирлашиб, Балх исёнини бостирдилар *

Хусайн Бойқаро Бадиуззамонни Балхда қолдириб, ўзи Ҳиротга қайтди. Султоннинг мақсади — сердаромад

* 1496 йили.

Астробод шахрини кичик хотивидан бўлган Музаффар мирзага олиб бериш эди. Бироқ, Бадиуззамон Астрободни ўғай укасига беришни истамай, отасининг талабини рад этди, Балхда исён кўтарди ва Астрободда қолган ўгли Мўмин мирзага чопар юбориб: «Астрободни берма, агар Музаффар мирза бостириб кирса, қурол билан қаршилик кўрсат», деб буюрди.

Навоий Балхга жўнагандан кейин, уруш чиқариб, Бадиуззамон ва унинг тарафдорлари тўплаган бойликларини қўлга киритиш пайида юрган очкўз саркардалар безовталаниб қолишди. Айниқса, Жаҳонгир Барлос оёғи куйган товукдай типирчилаб юрарди. У бор-йўғини қиморга бой бериб қўйиб, ўлжа талаб бўлиб қолган эди. Навоий Балхга жўнаган кунидек у ўз маслакдоши Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Эшикни ичидан маҳкам беркитиб олиб, ўз дардини дангал гапирди:

— Алишербек ишнинг белига тепатурган бўлди, — деди у кўзларини чақчайтириб. — Агар уруш чиқмаса, ҳолим хароб. Ёнимда бир дирам ҳам қолмади.

— Пулингиз бўлмаса қарз бериб турай, — деди вазир астагина.

— Шундоғ ҳам бўғзимдин қарзга ботгонмен. Ҳой, вазир жаноблари, бир иш қилингни, Навоий тарбузи қўлтиғидин тушиб, шўппайиб қайтсин. Бу нарсаларга сиз, сиёсат арбобларининг ақлингиз етадур.

Низомулмулк илжайиб қўйди.

— Бадиуззамоннинг Балхдаги хазинасида ярмоқ кўп, — деди вазир гапни чалгитмоқчи бўлган кишидай.

— Рост, кўп деб эшитадурмен. — Саркарданинг қийиқ кўзлари ялтираб, оғзидан сўлаги оқиб кетаёзган эди. — Қани эмди, шул бойликларнинг бешдан бири менда бўлса!

— Тинчлик бўлса, бу бойликларни тушингизда ҳам кўрмайсиз.

— Рост! Бир иш қилингни, занглаб ётган қиличларимиз қипидин чиқиб жавлон қилсин. Ханжарларимиз қонга ташна бўб қолди.

— Ҳой саркарда, менга қаранг. Агар мен бир ишни бошлаб йиборсам, сиз қўлга туширган ўлжаларга мени шерик қиласизму?

— Ярмин берамен, — деди саркарда шангиллаб.

— Секинроқ, эшик орқасида одам бор, — деди вазир аланглаб. — Илкингизни беринг.

— Гап битта, — деди Жаҳонгир Барлос унинг нозик қўлини қисиб.

Новча, қиррабурун, кўзлари катта-катта Бадиуззамон одоб сақлаб тиз чўкиб ўтирар эди. Жуссаси кичикроқ шоир унинг олдида кичкина болага ўхшарди.

Навоий подшоҳнинг Балхдаги саройида Бадиуззамон билан судх музокаралари олиб борар, итоат ипини узган шаҳзодани тўғри йўлга солмоқчи бўларди.

— Гап шундог бўлсин, — деди шоир ниҳоят, — Астрободни ипингизга топширинг, эвазига мен ўртада туриб Майманани олиб берай.

— Астробод осмон бўлса, Маймана қаро ер, — деди Бадиуззамон, — ҳе, лочинни олатўғоноққа алмаштириб бўлурму? Агар сиздан бўлак бир одам элчи бўлиб келганда, бўсагамга яқинлаштирамаган бўлур эрдим. Сиз, ҳар қалай, устозимсиз.

— Агар мени устоз десангиз, юзимга оёқ қўйманг, сўзимни ерда қолдирманг! — Бу гапни эшитиб, кўк шойи чопон кийиб, белини тилла камар билан танғиб олган олифта шаҳзоданинг юзи буришиб кетди.

— Халойиқ урушлардин безор бўлгон, осойишталикни истайдур, агар сиз қилични қинга солиб, отангиз била тинчлик шевасида гаплашсангиз, халқнинг муҳаббатин қозонурсиз. Халқнинг муҳаббати катта гап. Ишнинг кетици ўйланг, ахир!

Шаҳзода иккиланиб қолди: «Бир ҳисобда чолнинг гапи жўялик, — деб ўйлади у. — Отамнинг бир оёғи ерда бўлса бир оёғи гўрда. Иним била тахт талашиб қолгонимда халқ мени қўлласа, ишим ўнгидан келадур. — Унинг ақли сулҳга мойил бўлса-да, ҳислари тугён этар: — Наҳотки, Астрободдай шаҳарни ўгай укангга берсанг», дегандек бўларди.

— Устоз, шартларингиз менга оғирлик қиладур.

— Уруш оғирлик қилмайдуруму? Наҳотки, ўз маффаатингиз йўлида юртнинг осойишталигин қурбон этсангиз. Ўз отангизга қилич кўтармоқчимисиз? Мени шармисор қилиб қуруқ қайтармоқчимисиз? Қайси юз била Хиротга борурмен? Андан кўра мени шул ерда ўлдинг. Мен пойтахтга қайтмаймен! Ўлдинг!..

Навоий сўзини тамомлай олмади, кўзидан дувиллаб ёш оқиб кетди.

Эшикда хизмат қилиб турган Бехлуд Навоийнинг гапларини эшитиб, йиғлаб юборди, қайноқ кўз ёшлари сарпойчанг кийган сағри кавушга тома бошлади.

— Устоз, мени кечиринг, сизни хафа қилмоқни истамаган эрдим.

— Агар розилигимни истасангиз, гапимга кўнинг!

— Отажон, ҳурматингиз учун Астрободдан кечдим.

Навобий кўз ёшларини артиб, Бадиуззамоннинг пешонасидан ўнди. Навобий хурсандлигидан терисига сигмай, юзи ёришиб, ажиллари ёзилиб, худди ўн йил яшаргандай бўлди. Музокараларнинг битиши муносабати билан берилган зиёфатда у қизиқ-қизиқ латифалар айтиб, ён-веригагиларни кулдирди, шаҳар аскиячларининг қитиқ патига тегадиган гапларни отиб, уларнинг жағини очди. Ҳамма хурсанд бўлиб уйига қайтди. Кечаси шоир худди ёш боладай тинч ухлади.

Бироқ эртаси куни Навобий даҳшатли бир манзарага дуч келди. Салом учун саройга келганда Бадиуззамон уни жуда совуқ қарши олди. Кўзлари чақчайган шаҳзода саломига алик олмасдан, Навобийга найча қилиб ўралган бир қоғозни узатиб:

— Ўқиб кўринг манави туморни! — деб дўриллади. — Ўқинг, риёкорликнинг тимсоли бўлгон бу қоғозни!

— Нима гап ўзи? Қандай қоғоз? — деб сўради ранги докадек оқариб кетган Навобий.

— Бу — падали бузрукворимизнинг Балх шаҳар доругасига йиборгон махфий фармони. Ўқинг!

Подшоҳ шаҳар бошлиғига, «Бадиуззамон ўз навкарлари билан овга чиққанда, шаҳар дарвозаларини маҳкам беркитиб олинг, уни шаҳарга киргизманг», деган мазмунда фармон юборган эди.

— Кеча менинг навкарларим шаҳар ташқарисида шубҳали бир отлич кишини тўхтатиб, ёнин титкилаб шул ёрлиқни топибдурлар, — деди Бадиуззамон пешонасини тириштириб. — Отлиқни қалъага қаматдириб кўйдим. Яхшилаб қаранг, муҳр ва имзо отамники, бу қалбаки ёрлиқ эмас.

— Қалбаки эмас, — деб унинг гапини тасдиқлади Навобий Ҳусайн Бойқаронинг имзосини таниб.

— Демак, падали бузрукворимиз сизни элчи қилиб йибориб, мени чалгитмоқчи ва қопқонга илинтирмоқчи бўлибдурлар. Муни қаранг, иккимиз ҳам ҳийла ва найранг тузоғига тушибмиз.

Навобий Султон Ҳусайининг ҳийлакор эканини билса-да, лекин ундан бундай хиёнат содир бўлади, деб сира ўйла-мас эди. Ғазабига чидай олмай, тишларини қирсиллатиб кўйди, лекин чурқ этмади. «Мирза Ҳусайн ҳамма ури-нишларимни беҳудага чиқарди, эмди индамай изимга қайтаверай», деб ўйлади у.

Шоир ноумид бўлиб эртасигаёқ ўз одамлари билан Ҳиротга жўнади. Қирғоғини қамиш босиб кетган, тўлиб-

тошиб оқаётган Муғроб бўйига етганда, султоннинг отлик аскарлари дарёдан кечиб ўтмоқда эди.

Кўзига ёруғ дунё қоронғи бўлган Навоий Хиротга етиб келгач, бу ерда туришни истамай, Машҳад шаҳрига жўнади. У сەҳат қилиб кўнглидаги чигилларини ёзмоқчи, асабларини тинчитмоқчи эди. Лекин Хуросон мамлакатида даҳшатли воқеалар юз бера бошлади. Хусайн Бойқаро Балх устига, Музаффар мирза Астробод устига юриш қилди. Қалъа босиб олишда тажрибаси катта, аскарлари кўпроқ бўлган султон Балх шаҳрини қамал этиб, уни жанг билан ишғол қилди¹⁹. Бадиуззамон ўз навқарлари билан араб қочиб қутулди.

Эртаси кун Астробод ҳам забт этилди. Мўмин мирза асир қилиб олинди ва Хиротга келтирилиб, шаҳар ўртасидаги Ихтиёриддин қалъасига қаматилди.

Хусайн Бойқаронинг ҳали ўн икки ёшга тўлмаган набираси ним қоронғи зиндон ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, жангда қилган хатоларини эслаб ўқинар, шаҳар мудофаасини яхши уюштира билмаган майхўр бекларини қойиб эди. Унинг жигибийрони чиқар, лўини юзлари қизариб, қийиқ кўзларидан ўт чақнар, ёш юраги газаб билан ёнар, лекин унда маъюсликдан асар ҳам йўқ эди. У ўзининг қамокда қолиб кетиши ёки шу ерда ўлим шарбатини топишни хаёлига ҳам келтирмас, назарида биров келиб, ҳозир зиндон эшигини ланг очади-ю, уни бўшатиб юборадигандек туюларди. Ёшларга хос ишонч ва умид билан тўлган қалби ўзининг тезда қутулиб кетиб, яна Астрободдаги онаси ёнига қайтишидан дарак бераётгандек эди.

Шу вақтда Бадиуззамонининг ўғай онаси Хадичабегим ўз тузоғига илинтирган Мўмин мирзанинг атрофида қора ўргимчакдек айлашиб юриб, игво тўрини тўқир эди. Ёши қирққа яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳали ўз чиройини йўқотмаган бу гайратли, ўктам хотин эри Хусайн Бойқарони «гаҳ» деганда қўлга қўнадиган қилиб олган эди. Эри кўп ичиб маст бўлишидан у хафа эмас, билъақс, хурсанд, чунки бундай вақтларда у ўз ишнин битириб оларди. Хадичабегим эри ўлиб кетгандан кейин Бадиуззамонининг тахтга ўтиришидан қўрқар, шунинг учун подшоҳ билан катта ўғли орасига низо солиб, ўз арзандаси Музаффарни валнаҳд қилиб белгилашга уринарди.

Хадичабегим эски одат бўйича вазирлардан қочмасди. Бир кун у эрини ичириб маст қилди-да, Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Вазир ўғли билан сарой хазинаси муставфилари (ҳисобчилари) нинг дафтарларини

текшириб ўтирар эди. Маликани кўриши билан ота-бола ўрнидан туриб таъзим қилишди. Хадичабегим:

— Бадиуззамоннинг тирмизагини нима қилмоқчисиз? — деб сўраб қолди.

— Нима қилардик? Яна беш-олти кун қамоқда асраб, кўзи мошдек очилгандан кейин қўйиб йиборурмиз.

— Андин сўнг отаси бирла яраш-яраш қилиб оғиз-бурун ўпишасиз, шундоғми?

— Бегим, тушунинг ахир. Бошқа иложим йўқ.

— Бу — менинг режамга мос келмайду.

— Билурмен, бегим.

— Билсангиз, шундоғ бир иш қилингни, мирза катта ўғли бирла юз кўришмайдурган бўлсин.

— Масалан?

— Масалан... — Хадичабегим беихтиёр вазирнинг ўғлига ишончсизлик билан қараб қўйди, лекин ота-боланинг тили бир экани эсига тушиб, ўз фикрини дангал гапирди. — Тирмизани жаллодга топширмоқ керак.

Низомулмулк бир ирғиб тушди, унинг гудруш юзлари бўртиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Вазирнинг новча, чақир кўз ўғли эса, ҳеч нарсани эшитмагандек кўзларини бақрайтириб турарди.

— Оқибати хунук бўлмасайди, деб қўрқадурмен.

— Ўзингиз эркакмисиз ё хотин кишимисиз? Ҳали шул юрак била тилладўзи чопон кийиб юрибсизми?

— Зоти олийни кўндириб бўлурмикан?

— Сиз фармон тайёрланг, кўндириш меъдин.

Ўзини катта оладиган, ҳеч кимни назар-нисанд қилмайдиган Бадиуззамонни Низомулмулк ўлгудек ёмон кўрар эди. У Мўмин мирзани қатл этиш тўғрисида фармони олий ёзар экан, «Шошма, ўглингни ўлдиртириб, ўзингни маймундек ўйпатамен», деб ўйлар ва тишларини гичирлатар эди.

— Ҳозир мирзам қаттиқ маст. Имзо чектириб, муҳрини бостириб олмоқ кўйин эмас, — деди Хадичабегим.

Хадичабегимнинг хаёлига келган машғум фикр Ҳусайн мирзанинг ҳам миёсидаш лии этиб ўтган эди. Унинг айгоқчилари Мўмин мирза қамалган Ихтиёриддин қалъаси атрофига халойиқ тўпланиб гавго кўтарайтгани, оломон қалъа бегидан ёш шаҳзодаш озод қилишни талаб этаётгани тўғрисида маълумот бериб турар эдилар. Қалъа беги отига мишиб, қуролли навқарлари билан оломонни қувиб юборар, ammo бир оздан кейин халойиқ яна тўпланиб қолар эди. «Мўмин мирзани халқ севаду, иложини топса, ҳозироқ ани тахтга ўтиргизиб, подшо қилиб кўтаргай»

деб ўйлар эди султон ва гайирлиги келиб, рашк ўтида ёнар эди. Шу ўй худди хумга тушиб қолган аридек гўнгиллаб, хаёлхонасида жавлон ураётганда Хадичабегим қўлида фармон билан кириб келди. У хотинининг Мўмин мирза қонига ташна бўлиб юрганни пайқаган эди. Уни кўриши билан ўзини мастликка солди.

— Вазирингиз мана бул фармонга имзо чекиб, муҳр босиб беришингизни илтимос қилдилар, — деди Хадичабегим.

— А? Фармон? Ҳа, ҳа... Фармони олий. Низомулмулкка иносга бўлур... Шўбон уйқуда бўлса доғи... ити уйғоқ... Муҳрим қайда? — У қўлига фармонни олиб, айлантириб кўрди, кейин чўнтагидан муҳрини олиб, хотинига узатди. — Ма, ўзинг босиб ол!..

Султон Хусайннинг Бўдана ва Дўлана деган икки жаллодига яна иш топилди. Бўдана подшоҳга кўр-кўрона итоат этувчи, галамисликни билмайдиган, дали-ғули, норгул йигит эди. Улимга ҳукм қилинганларни, гўё раҳми келгандек, қийнамасдан ўлдирарди. Дўлана эса каллахум, калтабақай, муғомбирроқ киши эди. Ўз қўлига тушган одамни, жаллодлик қондасига риоя қилиб, шошмай ўлдирарди.

Вазир ўзининг қора ниятини амалга оширишни Бўданага топширди. Жаллод подшоҳ фармонини кўриб, сесканиб кетган бўлса-да, лекин ўзини тутиб олди. Подшоҳ амрини сўзсиз бажо келтиришга ўрганган жаллод тез-тез қадам ташлаб, Ихтиёриддин қалъасига етиб келди. Ёш шаҳзода билан саломлашиб, дарҳол:

— Сени ўлтургани келдим, — деди.

Ўлимни хаёлига ҳам келтирмаган бола унинг гапини ҳазил фаҳмлаб:

— Ҳе, — деб кулди, — ёлғон айтасиз.

— Невчун куласен, аҳмоқ. Йигламоқ керак!

Бўдананинг вазоҳати хунук, қовоғидан қор ёғарди.

— Нега йиглай? Ҳазилга ҳам йиглайдими киши? — Мўмин мирзанинг товуши қалтираб кетди. — Амакисиз-ку. Эсингиздадир, уч-тўрт йил илгари Ироқдин бир паҳлавон келиб Паҳлавон Муҳаммад била кураш қилғонда мен елкангизда ўтириб томоша қилғон эдим. Ўшанда «Бўданадай амаким бор, кимдан кўрқамен?» деб ўйлаган эдим...

Жаллоднинг авзойи ўзгариб, лунжлари лип-лип уча бошлади, томоғига бир нарса келиб тиқилгандай бўлди.

— Эсимда бор, — деди у бўшашиб.

— Амаки, бу йил ҳам Ироқдин паҳлавонлар келади,

деб эшитамен, томоша қилиш учун бирга борамизми?

У боланинг бошини силади-да, кейин зиндондан чиқиб, тўғри саройга йўл олди, подшоҳнинг оёғига йиқилиб, беғуноҳ боланинг қонини сўрамоқчи бўлди. Бироқ «хужрайи хосида» ғирт маст бўлиб ётган Ҳусайиннинг эшиги олдида турган Муҳаммад Валибек уни ҳайдаб юборди.

— Кириб айтинг... Бўдана келибди, денг... Ўз пушти камаридан бўлгон...

— Қоч деймен, ойболта билан бошингни ёрамен.

Бўдана ўзидан ҳам бераҳм, тошюрак одамлар олдида ип эшолмай қолди. Воқеадан хабардор бўлган Низомулмулк шошиб-пишиб, Дўланани ишга солди. Энг олдин унга бир халта тапга инъом қилиб, дарҳол зиндонга жўнатди.

Бўдана чиқиб кетгандан кейин Мўмин мирза безовталаниб, зиндон ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Боши хавф-хатар остида эканини у энди пайқаган эди. Бироқ у ўлишни истамас, боши узра тўнланган булутлар орасидан нажот юлдузини ахтарарди: «Зора, Бўдана бобом оллига бориб арз қилса-ю, жонимни қутқариб олса», деб умид қиларди. Бироқ эшикдан кириб келган калтабақай Дўланани кўриб эти сесканиб кетди. Жаллод индамай, белига ўралган чилвирини ечди, боланинг қўлини орқасига боғламоқчи бўлди.

— Қоч, илкимни боғлатмайман, — деди Мўмин мирза ўзини бурчакка олиб. Унинг зардаси қайнаб, жаҳл кўрқувни босиб кетган эди.

— Гапни чўзма, тиз чўк.

— Тиз чўкмаймен, ўлдирсанг ўлдиравер. Шундоғ туриб берамен.— Бола қоматини тик тутиб, бошини гоз кўтариб турди...

Эртасига эрталаб Ҳусайн Бойқаро карахт бўлиб уйғонди, боши оғриб тургани учун шаробдорини чақириб, бир коса май келтиришни буюрди.

Шаробдор хомуш, қовоги солиқ эди. Сарой сув қуйгандек жимжит, тик этган овоз эшитилмасди. Сарой аҳли кузда карахт бўлган нашшадек гивирлашиб, оёқ учида секин юришарди.

— Ҳой, не бўлди? Муҳаммад Вали, қаердасиз?

Муҳаммад Вали ичкари кириб таъзим қилди.

— На ҳодиса бўлди? Нега сарой жимжит?

— Мирзам... фармонингиз... бажо келтирилди.

— Очикроқ гапирсангиз-чи! Қандай фармон?

— Муҳаммад... а... мирза Мўмин ҳақида...

— А? Мирза Мўмин не бўлди?

— Кеча кечқурун... қатл этилди.

Хусеин тиззасига бир уриб: «Оҳ!» деб юборди. У ҳозир чиндан ҳам неварасига ачинар, кеча бир дақиқалик чиркин ҳисга берилиб, бемаъни иш қилгачидан пушаймон ер эди.

Худди шу куни Машҳаддан қайтиб келган Навоий йиғи-сиги устидан чиқиб қолди. Ҳирот аҳли ҳам тобут кетидан чуввос кўтариб боришарди. Навоий ҳам ҳасса таянган ҳолда тобут олдига тушиб: «Вой жигарим!» деб йиғлар, дувиллаб оққан кўз ёшлари сўлғин юзидан соқолига оқиб тушарди.

Подшоҳ бу кўнгилсиз воқеанинг сабабчиларини қаттиқ жазолаш билан ўз айбини бўйнидан соқит қилмоқчи бўлди. Бош вазир билан унинг ўғлини дарҳол зиндонга қаматиб, сўроқ қилдира бошлади. Хадичабегим ҳамма айбни Низомулмулк устига юклаб, ўзини ошпоқ қилиб олди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Бўдана, подшоҳнинг амрига мувофиқ, Низомулмулкнинг кўзи ўнгида унинг ўғлини ўлдирди, кейин қалъа дарвозаси ёнида вазирнинг оёғидан дорга осиб қўйиб, тириклайин терисини шилиб олди.

Ўгли ваҳшийларча ўлдирилгандан кейин Бадиуззамон аскар тўплаб, отасига қарши уруш бошлади. Хуросон мамлакатада ўлимнинг бозори қизиб, хароб бўлган бинолар устида бойқушлар сайрашга киришди. Вайрон бўлган шаҳарларда оч-яланғоч болалар, жулдур кийимли, қоқ суяк бўлиб қолган аёллар тентираб қолди.

Мамлакатни босиб олган зулм-ваҳшатнинг поёни кўринмас, нажот юлдузининг юзини қора булутлар қоплаб олган эди.

Алишер Навоий шаҳар ташқарисидаги чорбоғига кўчиб чиқди. Унинг бели букчайиб, қўллари қалтирайдиган, қулоғи доим шангилайдиган бўлиб қолди. Бироқ шунга қарамай, у то саҳаргача мижжа қоқмай ишлар, ўлим элчилари етиб келмасдан бурун кўнглидаги гапларни ёзиб қолдириш учун шошиларди.

Шоирнинг тоғ ён бағрига солинган шинамгина шийпони ўртасида, пастак курси устида бир шам лип-лип ёниб турар, мис қандил устига кўз ёшларини тўкар эди. Ойдинсиз кечаларда шам нури зулматнинг бағрини ёриб ўтиб, олисдан милтиллаб кўринарди.

Мўмин мирзанинг ноҳақ тўкилган қони ўз соҳилига кириб тинч оқаётган ҳаёт дарёсини заҳарлаб, жунбушга келтирди. Ҳар ёқдан жанг ногораларининг товуши, «Ур-ҳо, ур» садолари янграй бошлади. Бадиуззамон ўглининг ўчини олиш учун қиличсини яланғочлади, ўлжатаалаб саркардалар унинг ёнига кириб, жанг майдонларида жавлон уриб, халқ молини яғмо этишга киришдилар. Подшоҳнинг ҳеч тузатиб бўлмайдиган хатоси Хуросон ўлкасини тубдан жаҳаннам ёқасига келтириб қўйган эди.

Навоий юрт бошига келган фалокатдан чўкиб қолган, бошини кўтариб қараса, осмон гумбази чарх ураётганга, оёғи остига боқса, ер айланаётганга ўхшарди. У ҳассасига таяниб бинафшазорни айланди, кейин супа четига ўтириб, кўзини юмди-да, хаёлга чўмди. Унинг боши ҳамон айланар, хаёлига бири биридан оғир фикрлар келарди. Юртнинг яна нима кўргилиги бор экан? Наҳот соҳилидан тинчлик шамоли келиб, қуёш юзини қоплаган ваҳшат булутларини ҳайдаб юборармикин?

Кишининг бошига ҳам тушмасин, тушса, кетма-кет бир-бирини эргаштириб келаверади. Шоир уҳ тортиб ўтирганда тоғаваччаси келиб салом берди. Шоир кўзини очди-ю, саломга алиқ олишни унутиб қўйди. Мирҳайдарнинг эғнида қуроқ тўн, бошида қулоқ, қўлида тасбеҳ, оёғида эшак терисидан қилинган сағри кавуш. Навоий унинг саргайган юзига, уст-бошига қараб:

— Оллоҳ, оллоҳ, бу не аҳвол? Сенга не бўлди? Жунун водийсидин эсган ел ақлингни олиб кетдимми? — деб сўради.

— Йўқ, эс-ҳушим жойида, ҳар вақтдагидин ҳам жойида, аммо бул фоний дунёдин кечиб, ул дунёни ўйлаш пайти келганин англадим. Шул сабабдин Дарвишалибекка мурид бўлиб, дарвишлар қаторига кирдим.

— Шайхлар қаторига де. Ё олло! Ўшал кароматлари фарибгарликдин иборат шайхлар қаторига кирдим де!

— Зарбоф тўн кийиб, рибкор подшога хизмат қилгондин, қуроқ тўн кийиб зикр тушган яхши. Дарвишнинг қуроқ нони шоҳнинг новвот-наботидин ширинроқ, — деди Мирҳайдар хириллаб. Зикр-самоъ тушавериб, унинг товуши бўғилиб қолган эди.

— Сўзима қулоқ сол, иним, — деди шоир ачиниб. — Дарвишлик йўлига эртароқ кирибсен. Ешинг элликларга бориб қолгонда майли эрди. Ўттиз бешга эмди қадам қўйдинг. Қариларнинг қилигини қилиб оламга шарманда

бўлма. Кексалар ёшларга улфат бўлиб, алар била майхўрлик қилса, уётига қоладур, ёшлар чолларга кўшилиб, кеча-қундуз тоат қилса, дўстларнинг гашии келтирадур, душманларни хурсанд қиладур. Узинг айтчи, шу ёшингда соқоли оқаргон шайхлар била бир пўстакда ўлтирмоқ сенга ярашадурми?

— Одамлар не десалар десунлар. Мен бул дунёдин воз кечиб, ўзимни хаққа топширдим. Осмон гумбази оқ уйим, юлдузлар чилчирогим, офтоб ва ой наққорам, — деди Мирхайдар кўкка боқиб.

— Хақха! Икки дунё бир қадам бўлиб қолибди-да сенга. Аммо бола-чақанг борлигини унутма. Осмондаги наққораларни чалиб, аларни тўйгазиб бўлмайдур. Яхшиси, мен сенга Фаррошон мавзеидаги еримни берайин, зироатчилик била шугуллан.

— Ер тирнаб, гўнг искаб, доп сочмоққа, бог кўкар-тирмоққа тобим йўқ.

— Пўстак устида ўлтириб, риёзат чекмоқ яхшироқ эркан-да. Қачондин бери тасбеҳ ўгирмоқ ҳалол меҳнатдин афзал бўлиб қолди?

Навоийнинг ҳар бир гапига жавобан Мирхайдар далил келтириб, алжирай берди. Шоир унга ўз хатосини тушунтириш мумкин эмаслигини тушунди, аҳмоқ одам билан олишиб ўтиришнинг бефойда эканига яна бир марта қаноат ҳосил қилди. Бировки, насихат билан тузалмаса, ҳаёт унга изо бериб, кўзини очиб кўяди.

— Майли, билганингдин қолма. Сенга оталиқ меҳри била боқдим, ҳеч вақт аҳволингдин гофил бўлмадим. Аммо сен насихатимни қулогингга илмадинг, менга шул қадар азоб бердингки, бу юз ўлимдин бадтар. Менинг ўрнимга эмди Дарвишалибек оталиқ қилсин. Хонақода зикр тушадурган вақт келди, бора қол. Менинг бошим оғриб турибдур, кириб дам олайин.

Орадан икки ҳафта ўтмай, Навоий жуда галати бир гапни эшитиб, танг қолди. Одамларнинг айтишича, тоғаваччаси эгнидаги қуроқ тўн ўрнига тугмадор кийиб олибди, кавуш-махсини ечиб ташлаб, этик кийибди ва соқолини калта қилиб қирқтириб, Қундуз шаҳрига жўнабди ва Бойқаронинг ашаддий душмани — Хисравшоҳ хизматига кирибди. Бу хабар гўё бошига келиб теккан тошдек, шоирни гангитиб кўйди. У Мирхайдардан тез-тез хабар олиб турмаганига ўкинди. Агар бувидай бўлишини билганда уни бу ножўя қадамни босишдан асраб қолган бўларди. Бунинг оқибати нима бўлди? Мўмин мирза воқеасидан кейин Султон Ҳусайн билан ораларига тушган совуқлик адоват-

га айланмасмикин? Душманлар, Алишербек Мирҳайдарнинг бу ишдан беҳабар бўлмаган, балки унинг маслаҳати билан шу ишни қилган, деб игво қилишлари турган гап. Мирҳайдарга хат ёзиб, Ҳиротга қайтиб келишни ва Султон Ҳусайндан кечирим сўрашни тавсия этсаммикин? Хати қўлга тушса, оқибати нима бўлади? Мирҳайдар унинг гапиви қулоққа олармикин? Навоий тараддудланиб, вақтни қўлдан бой бериб қўйди. Ишончли бир савдогардан юборган хати Қундузга кечикиб борган эди. Ҳисравшоҳ Ҳусайн Бойқаро билан сулҳ тузиш учун унинг хузурига ишончли ва мўътабар бир кишини юборишни мўлжаллаб юрган эди. Мирҳайдар унинг хизматига киргандан сўнг бу ишга ундан муносиброқ одам топилмади. Ахир у Хурросон султониغا яқин бўлган нуфузли бир одамнинг яқин қариндоши-ку.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда Бодғис вилоятида Бобоҳоний мавзеида эди. У бу ерга исён байроғини кўтарган ўгли Абулмуҳсинга қарши аскар тортиб келган эди.

Султон чодирда қошларини чимириб, муштини гўштордор, ялпоқ юзига тираб ўтираб, тутун каби аччиқ фикрлар аъзойи баданини заҳарлар эди. Бир томондан Бадиуззамон, иккинчи томондан Абулмуҳсин қилич яланғочлаб мамлакатни парчаламоқчи, оталарининг юзига оёқларини кўйиб, юртни ўз билганларича идора қилмоқчилар. Поиқўрлар! Агар уларни навкарлари билан қўлга туширса, нима қилишини билади. Емоотлиқ бўлмаслик учун ўғилларининг қонини тўкмайди-ю, лекин уларни ёмон йўлга солган мулозим-навкарларидан қирқ-элликтасини қатл эттиради. Шундай огир хаёллар туман каби бошини чулғаб турган пайтда Муҳаммад Валибек чодирга кириб таъзим қилди-да, Ҳисравшоҳдан элчи келганини ва хузурига кириш учун ижозат сўраётганини билдирди.

— Ҳисравшоҳдин? Ажаб! Сиз анинг ёрлигин кўздан кечирдингизми? Ким экан элчиси?

— Ёрлиқни кўриб чиқдим. Ҳисравшоҳ сиз жанобларига дўстлигин изҳор этиб, эски хусуматларни унутиб юбориш ва икки ўртада яхши муносабат ўрнатиш истагинда эканини билдирибдур ва Мирҳайдарни элчи қилиб йиборибдур.

— Мирҳайдарни? Қайси Мирҳайдар? Мирсайид оғанинг ўғлими?

— Ҳо, шундоқ. Алишербекнинг тоғаваччаси.— Муҳаммад Валибекнинг кўзида билинар-билинмас кипоя ва кин-адоват учқунни кўринди-ю, кейин сўнди.

Ҳусайн Бойқаронинг кўзлари кинидан чиқаёзган эди.

Очиқ ҳаводан қор ёгса ҳам у бунчалик ҳайрон бўлмасди. Яқиндагина Мирҳайдарнинг Ҳирот кўчаларида жанда ва кулоҳ кийиб юрганини эшитган ва ичида: «Бу кунингдан баттар бўл!» деб қўйган эди.

Муҳаммад Валибек унинг кўнглидаги гапни юзидан ўқигандай:

— Мирҳайдар яқингинада қуроқ тўнда, илқида тасбеҳ била санғиб юрувчи эрди, кейин жомасини ўзгартириб, Қундузга кетди. Ўзи арзимаган одам бўлгани учун бул ҳақда маълумот бериб, сизни безовта қилмоқни истамаган эрдик.

— Мирсайид оқадек ақлли ва баҳодир йигитдин Мирҳайдардек аҳмоқ ўғилнинг тугилганига ажабланурмен. Бениҳоя иноятларим ва шафқатим эвазига менга хиёнат қилди. Барча яхшиликларимни унутиб, душманим хизматига кирди. Мен ани элчи деб эрмас, хиёнатчи деб билурмен. Ул нобакорни дарҳол қаматиб қўйинг, кейин қилмишига яраша жазо бергаймиз.

Султон ғазабидан дир-дир титрар эди. Бундан бир неча йил илгари, Навоийни Астрободда султоннинг баковули заҳарламоқчи бўлди, деб гап тарқатган шу Мирҳайдарнинг ўзи эмасмиди! Сувни лойқатиб, султон Ҳусайнга анча ташвиш орттирган аблаҳ ўшанда осонгина қутулган эди. Энди қутулиб бўпти! Ҳозирнинг ўзида Бўданани чақириб, ул хоиннинг қалласини олиш тўғрисида буйруқ берсамикин? Йўқ, бир оз ўйлаб кўриш керак. Ҳукамолар, ғазаб вақтида одам ўзини тута билиши лозим, деганлар. Ҳозирча бу тўғрида ўйламай, бошқа ишлар билан шугулланиши лозим.

Эртасига эрталаб яна Мирҳайдарга нима чора кўриш тўғрисида бош қотирди. Ўйлаб-ўйлаб, уни жаллод қўлига топширишга жазм қилди, акс ҳолда кўл остидаги мулозим ва навкарлар омади юришган бошқа ҳукмдорлар томонига ўтиб кетишлари, кейин қайтиб келсак, Ҳусайн мирза бизга жазо бермай, тавбамазни қабул қилар экан, деган фикрга келишлари мумкин. Ҳукмдорга хиёнат ўлим билан баробар эканини билиб қўйсинлар улар!

* * *

Мирҳайдарнинг дахшатли ўлими ҳақидаги хабар Навоийни ганғитиб қўйди. Нима бўлайти ўзи? Нега Мирҳайдар аҳмоқлик қилиб, султон ҳузурига элчи бўлиб келди-ю, нега султон бекорга унинг бўйинига қилич солди?

Ҳар иккаласининг ҳам қилган ишида бир маъни, мантқиқ борми?

Қайғусининг зўрлигидан унинг кўзларига ёш келмас, томогидан овқат ўтмас эди. Беҳлул келтириб қўйган таом дастурхон устида шундоқлигича қоларди. Дўстлар уни юватишга, кўнглини олишга уринар, шоир уларнинг ҳамдардлигидан миннатдор эканлигини айтиб, яна бошини қуйи солганча сукутга толарди. Орадан икки кун ўтгач, Соҳиб Доро унинг олдига келиб:

— Мирҳайдарнинг жасадини Бодғисдин келтириб, шул ерда дафи қилсак яхши бўлар эди, — деб қолди.

— Бу фикр менинг ҳам хаёлимга келган эрди. Сиз шул ишга бош бўлинг.

— Агар бу иш Ялангтўш баҳодирга топширилса...

Ялангтўшнинг номини эшитиб, Навоий бир ижирганиб қўйди. Аммо у ярамас одам бундай топшириқларни бажону дил бажаради. Уй эгасига ўзининг садоқатли эканлигини кўрсатиш ва унинг ишончини қозониш учун у ўзини ўтга, сувга ташлашга тайёр.

— Майли, Ялангтўшга айтинг, икки йигитини олиб, Бодғис бурсин. Бўданага икки-уч динор берса, кўмган еридан жасадни олиб, наमतга ўраб берадур.

Беш кундан кейин шаҳид ўлган Мирҳайдарни одатга мувофиқ кийим-боши билан Чашмайи Моҳиёндаги мазорга қўйдилар. Устига тупроқ тортилиб, қуръон ўқилгандан кейин Навоий: «Давр бевафолари жавридин дод! Замон ситамкорлари зулмидин дод!» деб йиглаб юборди. Кўз ёшлари юзини ювар, лабига, оқарган соқолига оқиб тушар, букчайиб қолган гавдаси қалт-қалт қилар эди. Унинг дўстлари ҳам ўзларини тутолмай, беихтиёр кўз ёшларини оқизар эдилар. Соҳиб Доро белбоғининг учи билан кўзларини артиб, унга тасалли бера бошлади, йиғисини тиёлмаган шоир ўрнидан туролмаётганини кўриб, унинг қўлтигидан олиб, етаклаб кетди.

ЎЛИМ

Кўрпа-тўшак қилиб ётган шоир ўқтин-ўқтин ихраб, қуруқшаган лабларини қимирлатиб кўярди. Шунда унинг ёнида ўтирган Соҳиб Доро пахта билан оғзига сув томизар, шоирнинг оқариб кетган юмалоқ юзига, юмилган кўзларига қараб хўрсинарди.

Навоийнинг уйи сув қуйгандек жимжит, унинг яқинлари товуш чиқармай, оёқ учида юрар эдилар. Бетобини

кўргани келган аҳбоблар останада қўл қовуштириб, унга бирпас қараб турардилар-да, кўз ёшларини артиб, индамай чиқиб кетардилар. Тилдан қолган бемор баъзан ўзига келиб, кўзларини аранг очар ва секин: «Оҳ, оҳ, оҳ!» деб қўярди. Зийрак Соҳиб Доро шоир жисмоний азоб чекаётганидан эмас, балки руҳан муаззаб бўлаётганидан, мўлжалдаги ишлари битмай қолганидан афсусланиб оҳ чекаётганини ички бир ҳис билан сезар, унга қўшилиб ўзи ҳам уҳ тортиб қўяр, умри охирига қолганда юз берган фалокатлар Навоийнинг юрак-бағрини куйдираётганини билар эди. Мўмин мирза билан Мирҳайдарнинг ўлими юрағида қолдирган жароҳатлар, юрт ишлари, жабрдийдаларнинг шикоятларини эшитиш, тинчгина бир ерда ўтириб ишлашга имкон бермади. Кўча бошида бирор қарздор, ёниги ўғлини гаровга қўйиб бой одамдан пул олган бир киши Навоийни пойлаб турар, у кўчага чикса, дарров йўлини тўсиб, кўз ёши билан ундан мадад сўрар эди. Шоир баъзан уларга пул бериб, ҳожатларини раво қилар, баъзан қарз берганларни сабр қилиб туришга кўндирарди. Баъзи маккор одамлар: «Ҳажга кетаётирмен, фотиҳа беринг», деб ўз ҳамроҳлари билан уникида меҳмон бўлар, баъзилар, «ҳаждан келдим», деб ушқида тунаб кетар эдилар. Баъзан бирор қаллоб шайх: «Фалон авлиёни тушимда кўрдим, сиз аларнинг ёнида экансиз», деб уни тавоф қилган бўлар ва шу баҳона билан бир нарса ўмариб кетарди. Ҳатто бир куни ҳиротлик шоир Ҳасаншоҳнинг ўғли: «Отам вафот этдилар, кафанликка пул беринг!» деб йиглаб бир неча динорни олиб кетди, кейин эртасига Ҳасаншоҳ ўлмаганлиги маълум бўлди. Навоий шайхлар, сўфиларнинг тамағирлиги, сохта авлиёларнинг каромати, мазлумларнинг оҳ-воҳидан, бекларнинг гаддор башараларини кўришдан қутулмоқ учун ҳажни баҳона қилиб, ўз яқинлари билан мамлакатдан чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ бунга подшо ҳам рухсат бермади, очкўз беклардан юрак олдириб қолган халқ ҳам.

Соҳиб Доро шуларни ўйлаб, хўрсиниб қўяр, ўқти-ўқтин оҳ чекаётган шоирга меҳр билан тикиларди.

«Бир ҳафта бурун соппа-согдек эдилар, — деб яна хаёл суриб кетди Соҳиб Доро. — Астрободдин келаётган Хусайн мирзани кутиб олмоқ учун йўлга чиққанзимизда, димоғлари чоғ эди, Париён работида тунаб, эрта билан сайрга чиқдилар, аммо работ деворига битилган шеърларни ўқиб маънос бўлдилар». У девордаги шеърни ёдлаб олмаганига пушаймон ер эди. Ўша шеърда агар қазо етса, ҳакимлар ожиз, Иби Сино қонунлари кучини йўқотади,

дейилган эди. Дарҳақиқат, Ҳиротнинг машҳур табиблари ҳам Навоийнинг дардига даво тополмадилар. Доридармон ҳам, қон олиш ҳам қор қилмади.

Жумодилохирнинг 12- кун²⁰ эрта билан улуг шоир жон таслим қилади. Бутун Ҳирот азахолага айланади, ҳамманинг кўзида ёш, эғнида мотам либоси. Кўк ҳам мотам тутгандек қора булут билан қопланади.

Навоийнинг тобутини кўтариб кетаётганларида кўз ёши сицгари ёмғир томчилаб турарди. Аммо бунга ҳеч ким парво қилмас, ҳеч ким ўзини панага олмас эди. Кўчалар тошқин дарёдек тўлқинланиб турар, ҳар бир одам табаррук тобутга елкам тегиб қолсин, деб бир-бирини туртар, тобутни елкасига олиши билан бошқаси кифтини тутарди. Шаҳзодалар тобутни елкалаб дарвозадан чиқишлари биланоқ, оддий халқ уларни суриб уни эгаллаган эди. Шу топда ҳамма ўзининг мартабаси, бойлиги, камбағаллигини унутган, мотам бир неча соатгача ҳаммани баробар қилиб қўйганди. Шаҳзода ва қосиб, бек ва оддий фуқаро, дўкондор ва ҳаммол аралаш-қуралаш бўлиб кетган, улар тобутга яқинлашиш учун бир-бирини туртар, ҳеч ким бунга эътибор бермас эди.

Дақиқа сайин алмашииб турган тобуткашлар қушдек енгил бўлиб қолган шоирнинг жасадини дод-фарёд кўтарган тумонат одам орасидан аранг олиб ўтиб, пийгоҳга етказдилар. Бу ерда жаноза ўқилди. Навоий ўз масжиди жомеининг ёнига ўзи учун мақбара қурдирган эди, унинг жасадини шу ерга дафи этдилар, шоирнинг яқин дўстлари, санъаткорлар, олимлар унинг дахмасида тунаб, хушовоз ҳофизларнинг тиловатига қулоқ бериб, ухламай чиқдилар.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг уйда уч кун ўтирди. Фотиҳага келган одамлар «аза соҳиби» бўлган подшога таъзия билдириб, тасалли берар ва унга узоқ умр тилар эдилар. Қора тўн устидан белини боғлаб олган Ҳусайн ўтирган ерида, қўлидаги дастрўмол билан кўз ёшларини артиб, фотиҳага келганларга миннатдорчилик билдирарди.

Кечаси Ҳусайн Бойқаронинг кўзидан уйқу қочиб, Алишер билан бирга ўтказган болалик даврини, Абулқосим Бобур саройида хизмат қилиб юрганларини эслади. Кейинги даврларини хотирлар экан, баъзан билинар-билинмас жилмайиб қўяр, баъзан қовоғи осилиб кетарди.

Подшонинг Навоий уйда уч кун ўтиришидан мақсади шоир унинг яқин одами бўлганлиги, шоирнинг орқасида боғчаси бўлган дунгиллама ҳовлисига, боғ-роғлари, ерсувларига меросхўр эканлигини кўрсатиш эди. Дарҳақиқат, Навоийнинг болалари йўқ, иниси Дарвишали Ҳиротга

келмайдиган бўлиб, Хуросондан чиқиб кетган, Мирхайдар шаҳид бўлган. Навоийнинг ҳовлисини суюкли ўгли Музаффарга васийқа қилиб беришни кўнглидан ўтказиб қўйган Хусайн Бойқаро мархумнинг «уч»ини жуда катта қилиб ўтказишга бел боғлади, у икки юз эллик қўй ва етмиш бешта от сўйдириб, фақиру фуқарога ош торттирди, дуойи фотиҳадан сўнг, юрагининг чигилини ёзиш учун тахтиравонига ўтириб, «Боғи жаҳон оро»га йўл олди.

1588 йилнинг ёз ойлари. Пишиқчилик. Шаҳар дарвозаларидан арава-арава қовун-тарвуз, узум, шафтоли ва турли-туман мевалар кириб турмоқда. Ҳаводан шарбат, тандирдан янги узилган нон ҳиди келади.

Шаҳар расталари худди арафа кунларидагидек олаговур. Узоқдан қулоқ солган кишига гўё шаҳар ўртасидан катта бир дарё шовиллаб оқиб ўтаётганга ўхшайди. Салобатли, оғир мадрасаларнинг пештоқлари офтоб нурида жимжима қилиб, кўз қисаётгандек, ҳовлиқиб у ёқдан-бу ёққа югурган одамларни масҳара қилаётгандек...

Бозор кўчаларининг чорраҳаларига солинган усти қуббали тоқлар ва уларнинг ёнидаги тор расталар асалари инидек гувиллайди, ҳаммаёқ бозор аҳлининг шов-шувидан ларзага келади.

Абдуллаҳон¹ қурдирган тўрт бурчакли тимга савдогарлар кириб-чиқиб турар, бу ерга чориқ кийган, бўз чопонли фақир одамлар сира йўламас эдилар, чунки гиштдан гумбаз тахлит ишланган бу ажойиб, салқин, нимқоронғи тоқлар тагидаги дўконларда боёнлар қиядиган ҳарир моллар харид қилинар, камбағалбоп карбоз (бўз) эса тим орқасидаги усти қамиш билан ёпилган растада сотиларди.

Тимга кираверишдаги тоқнинг икки томонида шойи чопон кийган, симоби саллали саррофлар олдиларидаги баркашларга таиғаларини уюб ўтирар эдилар. Улар озгина ҳақ олиб, пул майдалаб берар ёки Ҳиндистон, Эрон, афғон пулларини Бухоро пулига алмаштирардилар. Бу саррофларнинг Ҳожитархон², Кобул, Деҳли каби савдо марказларида шериклари бўларди. Уша шаҳарлардан келган савдогарлар бу ердаги саррофларга ортиқча тиллаларини ташлаб, улардан тилхат олардилар-да, ўз шаҳарларига бориб, уларнинг шерикларидан омонатларини олар эдилар.

Тими Абдуллаҳон ичида таилари қора, қотмадан келган саллали ҳиндлар, қизилмағиз араблар, кўк шойи чопонли, соқоллари хиёна билан бўялган Шамохий савдогарлари,

гул ёқали узуп кўйлак кийган, серсоқол барваста рус савдогарлари тоқлар остидаги дўконларнинг тоқчаларига тизилган ҳарир молларни томоша қилиб юрардилар. Турли-туман рангдаги шойи-атлас, ҳаворанг бахмал, зарбоф кимхоблар ажлабийларнинг кўзини ўйнатарди. Тимнинг тепасидан тушган ёруғликда ҳаворанг инак бахмаллар турли-туман тусга кириб товланар, уларни қўлга олиб, офтобга солинса — ойнадек, одамнинг акси кўринарди. Уларни кўпинча Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан, чет эллардан келган савдогарлар сотиб олиб кетардилар. Рус боярлари бу ердан олиб кетилган зарбоф, бахмалдан кафтан кияр, бояр ва савдогар қизлари Бухоро шойиларига беланиб юрардилар...

Маскопга элчилар кетаётган эмиш, деган мишмишлар тарқалгандан кейин баззооларнинг иши юришиб қолди, қимматбаҳо молларнинг нархи ошиб кетди, ҳатто касод молларнинг ҳам бозори чаққон, ҳунарманд-қосибларнинг иши қушойиш топиб, қўллари илдам бўлиб қолди. Халқнинг ҳамма табақасига: ҳунармандларга, дўкондорларга, деҳқонларга ҳам жон кирди, чунки Россия бозорларида қимматбаҳо матолардан бошқа тайёр чопон, кўйлак-лозим, дўппи, белбоғ, жайдари пахта, хом тери, қуруқ мева каби нарсаларга талаб зўр эди. Одатда Россияга кетадиган элчиларга катта савдогарлар қарвони ҳам қўшилар, юзлаб туяларда той-той мол, пахта, тери, қоп-қоп қуруқ мева олиб кетар эдилар.

Бозорда шу овоза тарқалгандан кейин ҳамманинг па-тагига қурт тушиб қолди. Баззоолар, ҳунармандлар мато-ларини қимматроққа пуллашга, қарвон савдогарлари ар-зонроқ олишга уришардилар.

Тимга кираверишда чап қўлдаги шиам дўконда икки киши чордона қуриб, олдидаридаги қутича устига бур-далаб ташланган поп билан узум еб ўтирардилар.

Буларнинг бири баззоолар оқсоқоли Ҳожи Фаррух — олтмишларга бориб қолган, тетиккина чол эди. У суҳ-батдошига ўткир кўзларини тикиб:

— Нархимизни ерга урманг, ақун! Бизга жавр бў-лади, охэ! — деди.

— Нега жавр бўлсин, ака мулло! Маскопда саккиз олчин шойи йигирма танга турайкап.

— Иби! Йигирма танга? Гўшингизга ³ янглиш кирип тўхтанту, мулла Шокир. Ўттиз тангадан кам турмайду.

— Ака мулло, ўтган сафар Ҳожитархон борганимда зўр-базўр ўн саккизданга пулладим, азбаройи худо. Шун-дан-шунга жон ҳовучлаб, тўрт-беш танга ҳаён кўрмасак,

уйт ахир! Бўлгани — ўн беш! — деди мулла Шокир қағний қилиб.

— Ўн беш? Жинни бўлдингизми? — Ҳожи Фаррухнинг афти буришиб кетди. Оёғидаги гулчили упука маҳсини силаб жилмайди-да:

— Майли сиз учун ўн саккиз танга! — деди.

Қадимда улгуржи савдогарларга сотиладиган молларнинг нархини бозор оқсоқоли кесиб берарди. Унинг айтгани айтган, дегани деган, сўзини икки қилиб бўлмасди. Баазозлар бу масалада унга сўзсиз итоат этардилар.

Ҳожи Фаррух нархи наво тўғрисида келишиб олгандан кейин, қўлига қоғоз олиб, баазозларнинг рўйхатини тузди ва ҳар бир номнинг рўнарасига улардан харид қилиш мумкин бўлган молларнинг миқдорини ёзиб қўйди.

— Нега хомуш тўхтадингиз? — деди оқсоқол афти буришиб кетган мулла Шокирга кулиб қараб. — Тап тортмай олаверинг! Мол етмаса — жон. Пулингиз камлик қилса, нисфини насияга бергаймиз. Лафз бир — худо ҳам бир!

Мулла Шокир қариб-чириб юролмаё қолган фарзандсиз Ҳожи Ҳамдамбойнинг бош гумаштаси эди. Бой ўз гумаштасини бир неча марта синаб кўриб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, ҳамма ишни унга тошириб қўйганди. Мулла Шокирнинг эрки ўзида, хўжасининг ишини ўз билганича бошқарар ва ҳеч қачон зиён кўрмасди.

У асли шойибоб устанинг биттаю битта ўгли эди. Отаси уста Муин ўз фарзандининг келажаги тўғрисида кўп ўйларди: «Шу болам ҳам катта бўлармикин, хунар ўрганиб, ишимни қўлимдан олармикин», деб бош қотирарди.

Уч шоғирди ва бир халфаси бўлган бу уста деҳқонлардан пилла олиб, уйда пилла тортар, хотини билан икки қизи чарх айлантириб ипак йиғирар, ўзи эса халфаси билан чуқурга — дўконга тушиб олиб, шойи тўқир эди. Шўх ва ўйинқароқ Шокир мактабдан келгандан кейин сассиқ буг билан тўлган пиллаҳонага кириб, пиллакашларга бир оз ёрдам берган бўлар, кейин юраги пишиб кетиб, рангрзлик қилаётган шоғирдининг олдида нивисиб юрар, сўнгра дастгоҳ ёнида ишлаб турган отасининг орқасидан келиб қучоқлаб оларди. Дўмбоққина, кўзлари чақнаган Шокир ўзининг ёлғиз ўғил эканлигини, отаси унга қўл кўтаролмаслигини тўрт ёшлигидаёқ пайқаб олган эди. У баъзан кўчага қочиб чиқиб кетарди-да, ўртоқлари билан ён қўшнилари бўлган бева кампирга ховуздан сув келтириб берар, бозор кунлари эса ўша кампирнинг бир

хафта давомида йигирган икки-уч калава ипини сотиб берарди. Отаси: «Бу бола девона чиқмасайди, ўз уйимиздаги иш бошимиздан ошиб-тошиб ётибди-ю, бировларнинг хизматини қилиб юради, — деб ўйлар эди. — Ке, қўй, шунинг ҳам гамини еб ўтирасанми? Кўзи пишиб юрса, ахир бир кун ўрганиб кетар, олахуржун бўйнига тушгандан кейин ишламай қаёққа боради!» — деб ўзига-ўзи таскин берарди. Кейин ўглининг хунар ўрганишга тоби йўқлигини кўриб, уни ўқитиб, мулла қилиш иятида мадрасага берди. Бироқ Шокирнинг мадраса тупроғини ялаб ётишга тоби йўқ эди. Минг йил илгари ёзилган китобларнинг ўлик сўзларини ёдлаб ўтириш бу жонли, сергайрат йигитнинг феълига тўғри келмасди. У мадрасанинг зиндонга ўхшаш тор ва нимқоронги хужрасида узоқ ўтиролмас, юраги сиқилиб, кўчага чиқиб кетарди. У фақат таътил кунларигина уйига келганида ранги ўзига келиб, енгил нафас оларди. У тўқилган матоларни отаси билан бирга кўтариб, тимга олиб борар, у ерда савдогарларнинг узоқ мамлакатлар тўғрисидаги ҳикояларига астойдил қулоқ соларди, ўзи ҳам сафарга отлангиси келарди. Отаси ўглининг мулла бўлолмаслигини пайқаб, уни Ҳожитархон ва Қозонга қатнайдиган Ҳожи Ҳамдамбойга гумашталикка берди. Мадрасада бир йил таҳсил кўргани учун уни мулла Шокир деб юритадиган бўлдилар.

Ҳозир у тимда, Ҳожи Фаррухнинг дўконида ўтирар экан, жиддий, пешонаси тиришган, молни арзонроққа олиб, қимматроқ сотиш устида бош қотирар эди. У қийиша-қийиша, нархи наво тўғрисида келишиб, ишни бақамти қилгандан кейин, харид қилинган матоларни Ҳазратимом дарвозаси яқинидаги катта саройга элтиб қўйиш тўғрисида хизматкорларга буйруқ берди.

* * *

Бозор аҳли ўз ишини битириш билан овора экан, Москвага элчи қилиб юборилаётган Муҳаммадалибек билан Дўсим арқда, хоннинг ўнг қўл вазири — меҳтарнинг хузурида ўтириб, унинг гапларини диққат билан тинг-лашарди. Бошига катта симоби салла, эгнига ҳарир шойи чопон кийган, соч-соқоли оппоқ, икки бетида тарам-тарам қизили бор меҳтар тўрдаги зар тўшак устида ўтириб, элчиларга йўл-йўриқ берар эди. Торгина узун деразадан нақшинкор салқин уйга хира ёруғ тушиб турарди. Меҳтарнинг рўнарасида ўтирган баланд бўйли, қошлари ўсиқ,

кўзлари катта-катта Муҳаммадалибек тоза ювилиб-таралган, дукартланган соқолини аста силаб, жилмайганича сабр билан унинг сўзларига қулоқ солар, либосидан хушбўй ҳид аңқир эди. У доим устига гулоб сениб, оғзини мисвоқ билан тозалаб юрарди. Балхда ҳокимлик қилиб турган шахзода Абдулмўмин тарафидан элчи бўлиб кетаётган мўғулбашара Дўсим эса тоқатсизланиб, ўтирган жойида қимирлаб қўяр, гоҳ қашиниб, гоҳ буринини қовлаб, атрофга алаңларди. Эгнига ҳарир чопон кийган бўлса-да, унинг баданидан от хиди келиб турарди. Меҳтар миңгирлаб гапираркан, Дўсимга қараб буринини жийирар, афтини буруштирарди.

— Бир неча сўз хотирга келиб эди, айтмоқлик вожиб кўринур, — деб сўзида давом этди меҳтар салобат билан. — Аввал улким, Маскоп улуг кенослари бирла дўстлиг шевасида сўйлашмоқ, баъд инъомлар ила анинг кўнглини овламоқ лозимдур, тоинки ҳар икки подшонинг аросидаги савдо-тижорат ишлари равнақ топғай. Яна улким, ўрис юртида Бухоро савдогарлари бож-хирож лафзини эшитмасинлар, агар биз томонга ўрис савдогарлари келиб тўхтаса, биз доғи бож олмайдурмиз. Ҳожитархон боргон бизнинг савдогарлар хафа бўлиб келоптилар, оҳэ. Баҳри Хазарда кема даргалари аларга ўн беш сўмдин бож солиб тўхтабдурлар, бо Ҳожитархон кеноси томга пули олибдур. Сиз оқ подшога, яъни Маскоп улуг кеносига айтингким, тужжор⁴ аҳлининг бошидан бож-хирож балосини даф этсин. Яна улким, Бухорода оқу сариқ шоҳи, кимхоб, бахмал касод бўлиб тўхтапту. Акун, биз бу молларни сотмоқ учун ўрис бозорларини илкимизга олмоғимиз зарур. Афсуски, Кучумхон дастидан икки арога совуқлик тушди. Ул жаноб оқ бий арзига еткурингим, биз Кучум бирла Маскоп аросига тушмайдурмиз, бетараф, яъни холис қолурмиз. Ҳиммати олий гумон қилмасунким, биз Маскоп душмани бўлгон Кучумхонга кўмак беропмиз деб, аммо мазкур хон бирла ҳам савдо қилиб тургаймиз. Сизларнинг вазифангиз икки улус аро дўстлиг ишларини маҳкамламоқдур, тоинки муҳолифат мувофиқатчилик бирла мубаддал бўлғай.

Меҳтар элчиларга йўл-йўриқ кўрсатаётган маҳалда, хоннинг махфий ишларини бошқарувчи Қулбобо Кўкалдош Ҳожи Бахшилло билан ўз уйида суҳбатлашиб ўтирарди. Ўймакор тоқчаларга зич қилиб тизилган қимнатбаҳо чинни идишлар, тилла ва қумуш кўза, қадаҳлар деразадан тушган кечки қуёш ёруғида ялт-юлт қилиб товланарди.

Соч-соқоли оқариб кетган бўлса-да, мўйлови билан қоши қоп-қора, кекирдаги туртиб чиққан аъён ўнг кўзини қисиб, рўнарасидаги ўтирган чагир кўз, чўққи соқол, турқи совуқ ҳожига гўё уни биринчи марта кўраётгандек, тикилиб қарар эди:

— Ханузгача бизга қилгон хизматларингиз бадалига биз доғи ёрдамимизни аямадик: ер-сув иноят қилдик, ишолло, кам бўлмадингиз чоғи. Сизга яна бир хизмат бор, илдайроқ ўтиринг!

Ҳожи Бахшилло Кўкалдошга яқинроқ ўтириб, қулогини динг қилди:

— Қулогимга илинди, сиз жаноблари ҳам Маскоп сари азимат қилмоқ ниятида экансиз...

— Рост айтдингиз, ака мулло. Бандангиз ҳам уч-тўрт тева мол олиб, мулла Шокирга ҳамроҳ бўлиб кетмоқ ниятидадурман.

— Яхши ният — ёрти мол, ишингизга худо кушойиш бериб тўхтасин. Мен ҳам беш-тўрт тева мол қилиб берай, акун, фойда-зиёнига тенг шерик бўлайлик.

— Жоним бирла, сизга хизмат қилмасам, кимга хизмат қилай, оҳ.

— Садоқатингиз учун ҳазор раҳмат.

Кўкалдош шундоғ ҳам қисилиб қолган ўнг кўзини яна қисиб, чап кўзини ўқрайтириб, деди:

— Савдо-сотик иши бирла машғул бўлиб, ўз вазифангизни хотирдан фаромуш қилманг. Сиз, аввало, хоннинг кўз-қулогисиз. Сафар чоғида бўлган муҳим гапларни махфий суратда бир қоғозга ёзиб, ани тумор қилиб тақиб олинг, тоинки ҳеч кимарса пайқамасин.

Ҳожи индамай қовоғини солиб, бош эгиб қўйди.

— Нега хомуш тўхтадингиз? Оё, вазифангиз кўнглингизга тегдиму?

— Йўқ, тақсир.

— Бул вазифани сиздин бўлак ҳеч кимарса қилолмайдур. Ушбу ишнинг этокига ҳар кимарсанинг илки етмайдур. Хоҳлайманким, сиз аввалгидек ўз вазифангизни унутмагасиз. Баъдаз сўз шулким, Ҳожитархон борғонда ўшал ерлик Лопата номли ўрис савдогарга ушбу совгани бериинг.— Аъён ипак латтага ўроғлиқ буюмни узатди.— Ун икки мисқолли сариг ёкут. Илкингизга не берса, тумор қилиб бўйнингизга, ҳар не сўз деса — қулогингизга илиб олинг. Аммо зинҳор ўруслар кўнглида шубҳа йилонини уйготманг, ўшал ерлик нўғойлар бирла гапурушманг. Сиз исег-совуғни тотгон, яхши-ёмонни кўрғон одамдурсиз. Бемуроҳаза иш қилмайдурсиз. Агар шул ишни анжомига

еткурсагиз, Хуросондан элик таноб ер суюрғол қилур-
миз. Аммо гофил бўлмаг!

— Хўп, тақсир.

— Яна қулогингизда бўлсунким, Маскоп саройи ва
подшо хонадони борасида эшитган сўзларни хотира ипига
маржон янглиг тоқиб олинг.

— Хўп, тақсир.

Улар дастурхон устида анча вақтгача гаплашиб ўти-
ришди. Хайрлашиш вақти келганда Қулбобо Кўкалдош
илжайиб:

— Ўзингиз бирла бо кимларни олиб бормоқ нияти-
дадурсиз? — деб сўраб қолди.

— Эроний хизматкорим ила ясирим⁵ Заҳрони.

— Иби! Пешонагизга битган бул қимматбаҳо гав-
ҳарни, бул позанинни йўлда йитириб қўйишдан кўрқмай-
сизму? — деди аъён фосиқона илжайиб.

— Тақсир, гўшингизга илингандур: машойихлар
айтибдурларким, сафар камарини белга боглогон киши
соҳибжамол ёрини уйда қолдуруб кетмасун, деб. Ҳеч ким-
сага эътиמוד⁶ йўқ.

— Орий, рост айтдингиз. Аммо йўлда эҳтиёт бўлғайсиз.
Тоги кабутарингизни лочинга олдуриб қўймаг.

Кўкалдош Ҳожи Бахшиллонинг боғига борганда унинг
янги сотиб олган жорияси Заҳрони кўриб, ҳаваси келган
эди. Уша маҳалда қул хотинлар номаҳрамдан қочмас,
ҳатто хўжасининг базмларида ярим яланғоч ҳолда рақс
этар эдилар. Шарқ султонлари, беклари, аъёнларининг
саройларида кўкраклари билан тиззаларининг юқори
қисмигина ўртилган қул раққосалар кўп эди. Хукм-
дорлар халқдан талаб олган бойликларини аямай, тез-тез
зиёфат бериб турар, шароб ичиб, жорияларнинг рақсла-
рини хузур билан томоша қилар эдилар.

Қулбобо қорачадан келган мўрчамиён Заҳрони эсла-
ганда жилмайиб:

— Есирингиз тушмагур асру кўзга яқин, эҳтиёт
бўлинг, доги кўзикиб қолмасун, — деди.

— Эҳтиёт қилурмен, тақсир, — деди Ҳожи нохуш-
ланиб.

— Бундин ронна-роса ўттиз йил аввал, яъни умрим
гулшанининг баҳорида бир кун Пойостога гузари сари
қул харид қилғоли боргон эрдим, — деб ганга тушиб
кетди Кўкалдош ажойиб бир хотирот хаёлида жонланган-
дек тиражайиб. — Гузарда бир соҳибжамол эроний қизни
кўрдимким, анинг меҳри кўнглимга жой олди. Қийишмай,
они юз тиллога сотиб олдим. Кечалари шамғи рухсори

бирла хонам ёруғ, кўнглим уйи мунаввар эрди. Аммо менга бир толесилик рўй берди. Бахт қушимни фалокат бой-қуши чағолига олиб қочди. Камиванинг бир қули бирла ул жориям тил бириктириб қочибдур. Орқаларидап одам қўйиб қувлатдим ва лекин навкарларим аларни тополмай қайтиб келдилар. Аларни на осмонда топиб бўлди ва на ерда. Бу мудхиш ҳодисадин сўнг бир ойга довуғ ўзимга келолмай юрдим, бу ёруғ дунё кўзимга қоронғи бўлди...

Ҳожи Бахшилло аъённинг узундан-узоқ ҳикоясига қулоқ бериб, ўзини эснашдан зўрга тийиб ўтирди. Кечки овқатни еб, устидан бир пиёла қайнаган совуқ сув ичгандан кейин ўрнидан туриб таъзим қилди-да, кетишга рухсат сўради.

— Хайр, панойи худо, бординг! Аммо бояги гапларимни хотирдин фаромўш қилманг,— деди аъён хайрлашиб.

II

...Бир ой илгари Бухородаги Урганч саройининг кунга тескари тушган торгина бир ҳужрасида иккита қул аёл ўз қисматини кутиб ўтирарди. Уларнинг бири мовий кўз, қўнғир соч, бўйчан, қотмагина аёл бўлиб, бир қарашдаёқ унинг қорли шимол ўлкасининг қизи эканлигини пай-қаб олиш қийин эмасди. Унинг ёши ўттиздан ошган бўлса-да, ҳали ўз чиройини йўқотмаган, маънос чехрасида сокин бир ифода, сабру тоқат кўзга ташлашиб турарди. Бу аёлининг кўзларида бераҳм қисматнинг совуқ шамоллари ҳам сўндиролмайдиган ҳаёт шами милтиллаб ёнарди. У қоқшол қўллари билан тиззаларини кучганча искирт бўз кўрпача устида чўққайиб ўтирар ва бетоқат бўлиб, уҳ торта-торта, у ёқдан-бу ёққа юриб турган ёшгина дугонасига онадик меҳри билан қарарди.

— Ўзингни бос, Захро! Кел, ёнимга ўтир. Нима қилсан ўзингни беҳудага уринтириб,— дерди аёл майин овоз билан.— Ҳадеб уҳ тортаверишдан бир чақалик фойда йўқ.

— Юрагим гамдан портлаюр, божи. Ўзимни ҳаро қўйим! — деди ёш қиз.

— Юрагингни кенг қил. Шошма, зора бир яхшилик бўлиб қолса.

— Ҳарна ўлсайди, бу золимнинг алиндан қуртулуб чиқиб кедайдики...

Фалокат гирдобига тушган бу чорасиз қул аёлларнинг ҳўжаси Бердиниёз карвонсарой ҳовлисининг бир

чеккасидаги сўри устида саройбон билан гаплашиб ўтирар ва бозорнинг касодлигидан нолир эди.

— Уч кун бўлди, икки есирни сота билмам,— деди у олти ойлик кўзининг терисидан тикилган чўгирмасини бошида силкитиб.— Менда гўзал бир раққоса қиз бор, дея пулдор кимсаларга даракчилар юбордим, аммо харидордан дарак йўқ.

— Сен кўп ошиқма, эҳтимол харидори йўлда келаятган чиқар,— деди барваста, бир кўзи гилай саройбон дўриллаб.— Мол қанча бўлса ҳам харидор топиладур. Аммо-лекин қаю саройга кирсанг: «Қул оласизми?» — деб сўрайдулар. Абдуллахон Хуросонга босқин қилгон кундин бошлаб, қулнинг бозори касод бўлиб, нархи тушиб кетди. Пойстона гузаридаги қул бозори бирам чиройли есирлар ва йигитчалар бирла тўлганки... Ҳе, агар ҳамёнда пул бўлгандайди...

— Рост гап, қул уруги кун-бакун кўпаяётир. Қўлим-дагиларни тезроқ пуллаб олишим керак, бўлмаса алар ўз хушини еб қўядулар.

— Бўлмаса-чи! Қул дегани яхши боқмасанг, ориқлаб кетадур, бозор кўтармай қоладур,— деди саройбон Бердиниёзнинг пешонасига қараб.— Хусусан, аёллар... позик мол... Сизга бир сир айтмай. Агар есирларим сотилсин десангиз, дуойи қаринжани ўқийберинг, нафи кўп.

— Ҳа, билурмен. «Ё Жаброилу, Азроилу, Мекоилу, Исрофил...» — деб қулдорлар дуосини ўқий кетди Бердиниёз.

Тошюрак қулжаллоб худога ялиниб-ёлвориб, ўз касб-корига қушойиш тилар: «Э, тангрим, шул маҳалгача ишимга ривож бериб келдинг, бундан сўнг ҳам мени унутма», деб ёлворарди. Шу топда бурчакдаги хужрадан маънос бир муножот овози эшитилди. Дарвозабон бир дам қулоқ солиб туриб:

— Аллаким ув тортиб йиғлаётир,— деди.

— Йиғлаётгани йўқ, худойга ёлвориб муножот ўқийётир,— деди Бердиниёз.— Ўрис аёл... Бориб товушини ўчирмасам, юракни гаш қиладур.

Жаллоб ўридан иргиб туриб, есирлар ўтирган хужра олдига келди, ҳалқаларига катта бурама қулф солиб қўйилган ўймакор эшикни қаттиқ тақиллатди.

— Ўхумого-да, қўймиийр, жони жаҳаннама гатсин,— деди Захро.— Қўй бошингдан гечан сўзлари дегин.

Эронлик Захро уч йил ичида ўз она тили бўлган озарбайжончани бир оз унутган, ўзбек, туркман сўзларини

аралаштириб ганирарди. Рус аёли эса ўзбекчани мукаммал ўрганиб олган эди.

...Алёнка князь Боровскийга қарашли бир деҳқоннинг арзанда қизи эди. Отаси князнинг ерини ҳайдаб, экинини экар, қизи эса онаси билан князнинг кўрасида мато тўқир эди. Кеча-қундуз ишласалар ҳам қоринлари нонга тўймас, қиш кунлари қора унга кепак қўшиб нон ёпиб ер эдилар.

Алёнка ёши ўн олтига етганда князнинг Ивашко деган бир қароли билан севишиб қолган эди. Бироқ князь ошпақ-маъшукларнинг тўйига рухсат бермади. Алёнка повдадек хинча бел, чиройли бир қиз эди. Князнинг шияти бузилган бўлса керак, уни ўз уйига оқсоч қилиб олмоқчи бўлди. Қиз эса йигит билан жанубга — Дон томонга қочмоққа аҳд қилишди. Ота-оналари уларга оқ йўл тилаб, озиқ-овқатларини гамлаб, йўлга узатиб қўйдилар.

Алёнка билан Ивашко не машаққатлар чекиб, Дондаги казак қишлоқларининг бирига етиб олишди. Бу ерда уларга ўхшаш қочоқлар жуда кўп экан. Усти йиртиқ-ямоқ, қорни оч бўлган бу одамлар овқат учун ҳар қандай ишга ёллашаверар эканлар. Алёнка билан Ивашко ҳам бир казакка ёлланиб кун кечира бошлашди. Қисқа бир муддат бирга яшаб ширин умр кечирдилар. Бироқ уларнинг бахти қора булутлар орасида чақнаган яшин каби лип этиб ўтиб кетди.

Орадан уч йил ўтгач, уларнинг қишлоғига қоқ ярим кечада нўғойлар бостириб кириб, бой казакларни талаб, кўп одамларни банди қилиб олиб кетдилар ва Хивага олиб келиб сотдилар. Қулжаллоб Алёнкани эридан айириб, урганчилик бир бойга элик тиллага пуллагаиди.

Қулдорлар эри хотиндан, акани укадан ажратиб сотар эдилар. Чунки эри хотинини, ака укани ниёти бузук одамлардан ҳимоя қилиши мумкин эди.

Заҳрони ҳам акаси Зайнолдан ажратиб, қулжаллоб Бердиниёзга сотган эдилар. Заҳро Хуросоннинг кунботар томонидаги Саданрустоқ бўлукида яшовчи озарбайжонлик бир деҳқоннинг қизи эди. Абдуллахоннинг каллакесарлари бу қишлоққа бостириб кириб, қаршилик кўрсатган эрларни қириб ташладилар, ёш қиз ва йигитларни банди қилиб, Бухоро, Хива, Чоржўй бозорларида мол каби сотдилар.

Ориқлаб кетган оху кўз Заҳрони Бердиниёз бир аскардан арзон-гаровга сотиб олиб, уйига олиб келган ва уни кўз қорачигидек асраган, пайпаслаб боқаётганди.

— Ох, ўз қардошими гўран вақтим ўларми? — деди Захро бетоқат бўлиб.

— Умидингни узма, синглим, албатта кўрасен. «Тоғ тоғ билан қовушмайду, аммо одам одам билан қовушадур», деган гап бор.

— Ой олло, дединг галсин, — деди Захро дуо ўқиб. Сўнгра шиалар мазҳабида авлиё бўлган шахсларнинг номларини тизга олиб пичирлади: «Ё имомлар, мадад айланг ман нотавона».

Алёна ҳам бир бурчакка ўгирилиб, тиз чўкиб олди-да, ўқтин-ўқтин бошини тошга уриб, ибодат қила бошлади.

Бердиниёз шойи кўрпача устида ёнбошлаб ётган махалда дарвозадан атлас чопон кийган ўрта ёшли бир киши кўзларини чақчайтириб кириб келди. Бу катта савдогар Ҳожи Бахшилло эди.

Саройбон билан қулжаллоб ўринларидан ирғиб туриб, таъзим қилишди.

— Келсинлар, марҳамат қилсинлар.

— Қарвонбоши Қутлуг Муродбой шу ердами? — деб сўради келган киши саломга алик олиб.

— Йўқ, тақсир, Пойостонага кетиб эрдилар.

— Ҳай, аттанг, ул кишига зарур бир ишим бор эди.

— Жаноблари ўтира турсинлар, қарвонбоши ҳадемай келиб қолар.

Ҳожи Бахшиллонинг юзи сохта бир табассум билан ёришган бўлса ҳам, лекин унинг чағир кўзлари ўкрайиб турар, бу кўзлар шишадан қилинганга ўхшарди. Совуқ башараси унинг раҳмсиз, дағал, риёкор бир одамлигидан далолат бергандай бўларди.

Саройбон дастурхонга ўтиришга қистаса ҳам мутавалли шошиб турган, бир нарсани ахтарган кишидек алағлай бошлади. Кетиш олдида у Бердиниёзга илжайиб:

— Сизда бир раққоса қиз бор, деб эшитдим, — деб қолди.

— Ҳо, тақсир, рост айтадилар. Бухорода бу янглиғ ўйинчи қизни топмоқ қийин. Агар харид қилмоқ бўлсалар...

— Йўқ, йўқ, шунчанки сўраб тўхтадим.

«Ҳа, айёр, — деб ўйлади қулжаллоб, — Захронинг таърифини эшитган, лекин уни арзон-гаровга сотиб олиш учун тулкидек муқом қияпти».

Ҳожи худди кетмоқчи бўлган кишидек дарвозага қараб юрди. Қулжаллобнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб:

«Чиндан ҳам олиш ниятида эмас экан», деб ўйлади. Бироқ шу он риёкор Ҳожи:

— Акун, сотиб олмасам-да, есирингизни бир кўриб кетай,— деб қолди.

— Марҳамат.

Бердиниёз харидорни кутиб, аёлларни ясантириб кўйган эди. Заҳронинг эғнига шойи кўйлак, бошига зар дўппи кийгизиб, белига кавказча камар боғлатган, сочини орқаси билан битта қилиб ўрдирган эди. Алёнка ҳам дока кўйлак кийган, бошига оқ солган эди.

Ҳожи беданага кўзи тушган қарчиғайдек Заҳрога қия боқиб, турган жойида бир нафас қотиб қолди. Ўрта бўйли, хипча бел, қорачадан келган бу қизнинг юмалоқ юзи худди янги пишган шафтолидек майин туклар билан қопланган, чеҳраси маъсум ва ҳазин бир табассум билан ёришиб турарди. Лаъл сингари қип-қизил лаблари орасидан сал-пал кўриниб турган тишлари дурдонага ўхшарди. Кўзлари юмилганда, узун киприклари остига соя ташлаб, ҳуснига ҳуси қўшарди. Фалокат гирдобига тушган бу ажойиб гул ўз чиройини йўқотмаган, ҳаёт ниҳолчаси бало тошлари орасидан ёриб чиқиб, гуллаб турарди.

Баднафе Ҳожи бу ҳаёт гулини кўргач, қўл чўзиб, уни узиб олгиси келди, нафаси тикилди, кўзи тинаёзди. Бироқ кулжаллоб олдида турганини ва агар сир бой бериб кўйса, ортиқча чиқимдор бўлиб қолишини англаб, дарров ўзини ўнглаб олди, шу он юзида сохта менсимаслик аломати пайдо бўлди. Ўзини бепарволикка солиб:

— Қанча берай, акун? — деб сўради.

— Эллик беш тилла, камига унамайман.

— Эллик беш? Иби! Гапурманг-э! Ундан кўра икки есир олсам бўлмайдимиз, охэ? — Ҳожининг юзи чўзилиб кетди.

— Мен бу қизни икки тугул, тўрт есирга ҳам алишмайман. Бу янглиг раққоса хон саройида ҳам йўқ.

— Қирқ берай.

— Бўлмайду.

Мутавалли имлаб жаллобни бир чеккага чақирдида, қулоғига бир нима деб шивирлади.

— Йўқ, йўқ,— деди жаллоб бош чайқаб,— ўз қизимдек асраганман, азбаройи худо!

Эски кулжаллобнинг сўзига ишонса бўларди. Кўнгли хижил бўлиб турган мутавалли унинг гапини эшитиб таскин топди, савдолашиб эллик тилла бермоқчи бўлди.

— Маанави ўрис аёлини ҳам қўшиб олиб кетинг.

— Даркори йўқ.

— Урис бандилар ғаламисликни билмайдур, — деди дарбозабон сўзга аралашиб. — Яхши боқсангиз, хушмуомала бўлсангиз, жонингизни киргизадур.

— Олинг, арзон берай. Ўзи пазанда, бунинг устига, мато тўқишни ҳам биладур.

Алёнка билан Захро бу савдо-сотик манзарасини ташвиш билан кузатиб турардилар, уларнинг ранглари бўзариб, юраклари пўкилларди. Харидорнинг чақчайган кўзлари, юзидаги дағаллик аломати уларни кўрқувга солган эди.

«Ё имомлар, мадад айланг, паноҳингизда сақланг», деб пичирлади Захро. Алёнка ҳам христиан авлиёларининг номини тилга олиб дуо ўқир, тинмасдан пичирларди. Мутавалли қийиша-қийиша Алёнкани ҳам ўттиз тиллага сотиб олди. Саксон тиллаин нақд санаб бериб, есирларни ўз ҳовлисига жўнаттирди.

III

Ҳожи Бахшилло Алёнкани Ромитондаги мулкига юбориб, Захрони шаҳардаги ҳовлисида олиб қолди. Унинг қулдан ҳам хор хотини Ширбудинда турарди. Ҳожи ўз хотини, бола-чақаларини ҳам унутиб, кечаю кундуз Захронинг атрофида парвона бўлиб қолди. Унинг кўнглини овлаш учун ҳарир кўйлақлар, қимматбаҳо тақинчоқлар олиб берди. Бироқ буларнинг ҳеч бири қизнинг юрагига сиғмас, кўнглини кўтармасди. Бошда у оғзига туз ҳам олмай, рўмоли билан юз-кўзларини беркитиб ўтирар, Ҳожига хотин бўлгандан кўра очдан ўлишни афзал кўрарди. Унинг хизматида бўлган чўри хотин (бир вақтлар Ҳожининг отаси қул бозоридан сотиб олган эроний кампир) унга лазиз таомлар пишириб, алдаб-сулдаб едирмоқчи бўларди. «Емасанг ориқлаб кетасан, хунук бўи қоласан, унда сени Ҳожи қишлоққа оғир ишга юборади, касал бўлиб ўлиб кетасан. Сен ноумид бўлма, балки кейинроқ озод бўлиб кетарсан», деб аврарди у. Захро унинг сўзига учиб, оз-оздан овқат ейдиган, ҳеч кимга кўрсатмай ҳарир кўйлақларини кийиб кўрадиган бўлди...

Ешлигида Захро чиройли йигитларни кўрганда, муҳаббат унга эришиб бўлмайдиган бахтга ўхшаб кўрinarди... Энди нафратли Ҳожининг домига илингандан кейин муҳаббат сўзини эшитганда кўнгли гум кетадиган бўлиб қолди... Лекин бора-бора, қуш ўз қафасига ўргангандек, у ҳам ўз аҳволига кўника бошлади. Баъзан ҳеч ким йўғида

у ёқ-бу ёққа қараб, девордаги қозикқа осиглиқ доирани оларди-да, секин-аста чертиб, гардишдаги ҳалқаларнинг шилдирашига қулоқ солар, елкаларини учуриб қўяр, беихтиёр оёқлари ўйинга тушиб кетарди. Бироқ ташқаридан тиқ этган овоз эшитилса, ўйиндан тўхтаб, доирани қозигига ялиб қўярди.

Орадан бир ой ўтгач, Ҳожи рус элига сафар қилаётганини, уни ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлганини билдирганда, негадир Заҳронинг кўнгли очилиб кетди. Алёнка унга ўз юртидаги илвасин тўла қалин ўрмонлар, оққушлар сузиб юрадиган тиниқ кўллар, денгиз каби кенг дарёлар тўғрисида гапириб берган эди. У хўжасининг гапини эшитиб: «Алёнканинг юртини кўриб келаман», деб хурсанд бўлди, ёш юраги яхшиликдан дарак бераётгандек қувончга тўлиб, дуқиллаб ура бошлади. Ҳожи ўз есирининг хурсанд бўлганини кўриб, кўнгли таскин топди-да, сафар анжомини тайёрлашга тутинди.

Элчи Муҳаммадали, Дўсим ва мулла Шокир ҳам сафарга ҳозирлана бошладилар. Муҳаммадали ўзи билан бирга иниси, ўғли, қизини, уч нафар хизматкор қули, баковулини ҳам олиб кетаётган эди. Дўсим ҳам ундан қолишмай, беш-олти навкар-чоқарини эргаштириб олиб кетмоқчи эди. Ўйлаб хизматкорлар, қуллар, позанин жориялар қуришовида яшаб ўрганиб қолган аъёнлар сафарда ҳам роҳат-фарогатларини тарқ этишини истамас эдилар. Шу сабабдан Ҳожи Бахшиллодек бой киши ўзи билан бирга фақат икки кишини — бир хизматкор қули билан жориясини олиб кетаётгани кўп одамларни тааж-жублантирди.

Икки ҳафталик тайёргарликдан кейин, ўйлаб туяларга моллари ортилган қарвоп саҳар чоғида Ҳазратимом дарвозасидан чиқди. Энг кейинги туянинг бўйига осилган катта кўнгиروق жаранг-журунг қилиб, ҳуранмавд-қосибларнинг ишларига қушойиш тилагандек бўлар эди. Энг оқиндаги портуяни кичкиёғина оқ эшак минган телнакли йўл кўрсатувчи етаклаб борар, савдогарларнинг баъзилари туяларга, баъзилари отга миниб олган, қарвоннинг олдида, орқасида, икки томонида қуролли соқчилар борардилар.

Савдогарлар, элчилар ва уларнинг хизматкорлари ҳам ичларидан қилич тақиб олган эдилар.

Қарвоп бепоён ва сувсиз қум саҳроларидан ўтиб, Хоразмга, у ерда овқат гамлаб, Устюрт орқали Каспий денгизи бўйидаги Манғишлоққа етиб олиши керак эди. Манғишлоқда рус дарғалари қўмондонлигидаги кемаларга

ўтириб, сертўлқин Касний денгизи орқали Хожитархонга етиб олар эдилар. Йўл машаққатли ва хатарли эди. Юрагида ёли бор гайратли кимсаларгина таваккал отиға миниб, бундай оғир сафарга чиқар эдилар. Баъзан савдогарлар кимсасиз чўлларда қароқчиларга дуч келиб, қурол кучи билан ўзларига йўл очар эдилар.

Элчилар Астраханга етиб, Волга дарёси бўйлаб Қозонга, кейин Нижний шаҳрига етиб олишар, у ердан қора, қалин ўрмонлар орқали Москвага жўнашарди. Бора-боргунча саҳро шамоли — гармселдан, совуқ изгиридан йўловчиларнинг бетлари қорайиб, лаблари тарс-тарс ёрилиб кетарди.

* * *

Муҳаммадали бошчилигидаги элчилар, савдогарлар карвони Астрахань ва Қозон шаҳар бошлиқларига бож тўлаб, минг машаққат билан қиш ўрталарида Москва бўсағасига етиб олди⁸. Шаҳар ташқарисида бухороликларни устларига қора тулки пўстин, бошларига узун телпак кийган пристав билан боярлар ва амалдорлар қарши олдилар. Ҳамма ёқ кўкиш қор билан қопланган, совуқ чирсиллар эди. Бухороликлар эгшларига кўк мовут сирилган почанўстин, бошларига қорақўл телпак, оёқларига жуи пайтава ўраб, кавуш-маҳси кийган бўлсалар ҳам совуқдан жунжикиб турардилар.

Икки бети қин-қизил, барвастан келган пристав элчиларни узоқдан кўргач, отдан тушиб уларнинг истиқболига келаверди. Олдинда келаётган Муҳаммадали билан Дўсим ҳам дархол эгардан тушиб, подшоҳ амалдори билан қўл бериб кўришишди. Пристав уларнинг сог-саломатлиги, йўлда қандай келганликларини сўрагач, олиймақом меҳмонларни табриклар, қисқача нутқ сўзлаган бўлди. Сўнгра ҳаммалари яна отга миниб, шаҳар томон жўнадилар.

Москва азиз меҳмонларни таитана билан қаршилади. Кремль тўплари бараварига ўқ узиб меҳмонларни табрикларди. Шаҳар аҳолиси, қосиблардан тортиб боярларгача, бухороликларни зўр қувонч ва мароқ билан кутиб олдилар. Кўчалар тирбанд ва олаговур. Кенг кўчаларнинг ҳар икки томонини телпак устидан рўмол ўраб олган ранг-баранг кийимли аёллар, соқолларидан сумалақ осилиб тушган пўстинли эркаклар банд қилган, қўлларига ойболта ушлаб олган аскарлар орқалари билан уларни

тўсиб, элчиларга йўл очиб берардилар. Меҳмонларни отлик стрелецлар кўриқлаб келарди.

Ниглиная сойи Москва дарёсига келиб қуйиладиган жойдаги тена устига қурилган Кремнинг баланд кунгурдор гиштин деворлари, мунаққаш миноралари, баланд деворлар орқасидан кўриниб турган саройларнинг томлари, ибодатхоналарнинг олтин куббалари янги келган кишида кучли таъсир қолдирарди. Москва Россиянинг пойтахти бўлса, Кремль Москванинг юраги эди.

Кремль деворларининг баландлиги баъзи жойларда ўн етти метрча келар, қалинлиги тўрт ярим метр эди. Москва дарёси ва унга қуйиладиган дарёчалар ўрмон билан қопланган бу ўлка вилоятларини бир-бири билан боғловчи савдо йўллари эди. Рус вилоятларига ва Ғарбий Европага Шарқдан борадиган турли-туман товарлар Москва орқали ўтарди.

Кўчаларнинг қори кураб ташланган. Тверская кўчасига тош ўрнига кўндалангига узун-узун гўлалар зич қилиб ётқизилган эди. Икки чеккада янги пўстин кийган стрелецлар саф тортиб қотиб туришарди. Устига қимматбаҳо товарлар ортилган чаналар турнақатор бўлиб кўчадан ўтавердилар.

Элчи ва савдогарлар отлик соқчилар, амалдорлар қуршовида Тверская кўчасидаги катта кўрага келиб тушдилар. Улар иссиқ хоналарда дам олгач, ҳаммомга тушиб ювиниб-тараниб олдилар, кийимларини алиштирдилар. Элчилик маҳкамаси меҳмонларга сўйиб ейиш учун ўнтача кўй, ичиш учун икки челақ шароб, турли озиқ-овқат юбортирди. Бухороликларнинг ҳолидан хабар олиб туриш учун Иван Бочков деган кичик бир амалдор мутасадди қилиб тайинланган эди. Меҳмонларни ўз даражаларига кўра алоҳида-алоҳида избаларга жойлаштирдилар. Бош элчига гиштин уй, Ҳожига қарагай гўлаларидан қилинган икки хонали изба ажратилди. Меҳмонлар иссиқ уйларда, юмшоқ тўшаклар устида ором олдилар. Эртасига баковуллар қўй гўштидан бухороча қовурма, қозонкабоб тайёрлаб, ўз хожаларини хурсанд қилишди.

Ўттизларга бориб қолган, барваста, қора соқол амалдор Иван Бочков татарча биладиган бир солдат билан бош элчининг ҳузурига кириб, у билан ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Ҳожи Бахшилло турган уйга қараб юрди.

Бочков избага кириши билан бошидан телпагини олди-ю, одатича, бурчакка қараб чўқдинишга чоғланди, бироқ икона йўқлигини пайқаб, жаҳл билан яна телпагини бостириб кийиб олди. Унинг кўзи, қовурмани еб, ёғли

қўлини кўк гулчилли маҳси сига артаётган Ҳожига тушди. Ҳожининг кўзи эса жизза ўғирлаб еган мушукнинг кўзидек йилтирарди. Захро стол устидан идиш-товоқларни йигит-тирмоқда эди, у бўсағада турган йигитни кўриб ағрай-ганича унга қараб қолди.

— Кираверсам бўладими? Хўш... яхши ухлаб турдингларми? — деди Иван бошидан телпагини қўлига олиб.

— Кириг, кираверинг... Минг қатла шукур, янги жойда яхши тушлар кўриб ухладик. Қани, маҳрам, шинед, шинед*.

Бочков эшик оғзида унга қайрилиб қараган Захрога кўз қирини ташлади-да, скамейкага секин ўтирди. Чаросдай кўзлари чақнаб, гулдай юзи ёришиб кетган озарий қизни кўргач, икона йўқлигидан таъби хира бўлган йигитнинг кўнгли очилиб кетди. Бу гўзал аёл икона ўрнини босгандек бўлди.

— Захро, дастурхон олиб кел! — деб бақирди Ҳожи.

Захро стол устига Бухородан келтирилган писта, бодом, қуруқ мевалар, тўқочлар келтириб қўйди-да, чиқиб кетди.

— Хотинингизми? — деб сўради Иван санамнинг орқасидан суқланиб қараб.

— Йўғ-э! Хотиним бўлганда номаҳрамга кўрсатмагай эрдим. Ҳориям. Тилло баробарига харид этганман.

— Бахтли экансиз, — деб хўрсинди ёш амалдор.

Мўгулбашара солдат уларга таржимонлик қилиб турди. Ҳожи кумуш қадаҳларни тизиб, стол тагидан бир кўвача олди-да, меҳмонларни шароб билан сийлай бошлади.

— Оқ подшо сихат-саломат юрибдуларму? — деб сўради Ҳожи бир оз қизишиб олгач.

— Худога шукур, тап-жонлари соғ. Бутун фақиру фуқаро тождорларимизнинг соғ-саломатлигини кечаю кундуз худодан тилаб ётибдилар.

— Саломат бўлсинлар.

Ҳожи чечак излари қолган юзини босиб кетган қўнғир соқолини аста силаб, Иван билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. У йўлда кўрган-кечирганларини қисқача гашириб бергандан кейин, суҳбатдошининг қулоқлари қизариб қолганини кўриб, қўйнига қўл солиб кўрмоқчи бўлди.

— Фақиру фуқаро оқ подшодин хурсанд эмиш, деб эшитадурман, — деди Ҳожи кулимсираб.

— Рост. Оламга Фёдор Иванович сингари юмшоқ

* Ўтириг (тожикча).

кўнгил, раҳмдил, художўй подшо келмаган ва келмайди, афеуски, болалари йўқ-да...

— Бачалари йўқ? Малика хоним бача кўрмаганму, охэ?

— Ширингина бир қизлари бор эди, вафот этди, оти Феодосия эди, — деди Бочков хўрсиниб.

— Ҳай, дариг! Худойи таоло якка-ёлгиз фарзандни ҳам кўп кўрибдур чоги. Валнаҳд бўлмаса, мамлакатга фитна девлари кириб тўхтагай.

— Худого шукр, фитначилардан кутулдик, ҳаммаси жазосини тортди, шу жумладан, Иван Петрович Шуйский ҳам...

— Ибон Шуяский? Ҳаҳ-ҳа! У нобакор фитна қилгонму эди?

— Ҳа, энди фитначилар жазоларини тортди. Иван Петровичнинг жияни Василий Шуйский ҳозир Борис жанобларининг оёгини ялайди...

— Борис деганлари ким бўлди? Подшонинг ўнг қўл вазиралиму?

— Ҳа, юртимизда подшо Фёдор Ивановичдан сўнг энг обрўли одам ўша киши. Малика Ирина ул кишининг сингиллари.

— Э, шундоғ денг. Майнаси тўла экан. Подшоға ўз ҳамширасини бериб, ани ўзига домод қилиб олибдур. Ақлли одам экан, Борис Гудуноп жаноблари...

У эшитган гапларини хотирасида олиб қолиш учун пешонасини тириштирар эди. Ҳожининг қизиқсиниб қулоқ солаётганини кўргач, Иван ўз хатосини англади. Гарчи унинг айтган гаплари махфий сир эмас, бутун олам бу воқеадан хабардор бўлса-да, бухороликлар олдида бу қадар лақмалик қилиш подшо амалдорига ярашмайдиған иш эди. У эзмалиги учун ўзидан хафа бўлиб, тишларини аста гижирлатиб қўйди. Бироқ эшикни қия очиб қараб турган Заҳрони кўргач, негадир кўнгли таскин топгандай бўлди. У Ҳожи билан бир оз гаплашиб ўтирди-да, нону туз учун мезбонга ташаккур билдириб, ўрнидан турди.

Иўловчилар икки кун дам олдилар, учинчи куни Дума амалдори келиб, шу бугун уларни Бутун Русь подшоҳи қабул қилишини билдириб кетди. Дарвоқе, понуштадан кейин подшо учта ясатилган от юбортирди. Кўзлари ёкутдек чақнаб турган отларга кумуш юган урилган, ўмилдирик тўқалари, тақинчоқларига тилла суви югуртирилган, ёпқичи бахмалдан эди.

Шаҳар атрофини ўраган қарагайзор, арчазорлар устида

оққушдек сузиб юрган парча-парча оқ булутлар орасидан офтоб заррин нурларини ҳовучлаб сочар, ибодатхоналарнинг олтин гумбазлари ярқираб кўзни қамаштирар, Иван Великий ибодатхонаси жомхонасидан атрофга қўнгироқ садоси тараларди. Одамлар тўхтаб, бошларидан телпакларини олар, черковга қараб чўқинардилар-да, яна бошларига бостириб кийиб олиб, жўнаб қолардилар. Ҳаво тоза, отларнинг туёғи остида қор гижирларди.

Элчилар Кремлнинг тагидан оқиб ўтган Ниглиная дарёчаси устидаги тош кўприкдан ўтиб, Троицк дарвозаси олдида тўхтадилар. Тўғон билан тўсиб, сатҳи кўтарилган, қиргоқлари ботқоқлик Ниглиная дарёчаси Кремлни ғарб томондан мудофаа қилишга қулайлик тугдиради. Кремлнинг кунчиқш томонида (Қизил Майдонга қараган девор тагидан) кенг ва чуқур хандақ қазилган эди. Бу хандақ, бир томондан, Ниглиная, иккинчи томондан, Москва дарёсига туташар эди.

Троицк дарвозасининг икки тавақасига тунукадан ўйилган шер сурати ёпиштирилган эди. Шерлар ҳамла қилишга ҳозирланиб, оғизларини катта очиб турар, шиадан қилинган кўзлари ўтдек чақнар эди. Шерлар устида қора бургутлар парвоз этмоқда. Элчилар бу суратларни томоша қилар эканлар, дарвоза гирчиллаб аста очилди, улар савлат билан Кремлга қадам қўйдилар. Кремлнинг гўла ётқизилган кўчалари озода, қорлари кураб ташланганди.

Кремль дарвозахонасида ва палаталарнинг зиналарида қора телпак кийган амалдорлар, савдогарлар, дворянлар таъзим қилиб турар эдилар. Эгниларида авраси қора, жигарранг мовутли пўстин, пўстинларининг ёқаси, энглари, этакларига жигарранг баррадан уқа тутилганди.

Элчилар Грановитая палатасининг олдида отдан тушдилар. Пристав уларни пастаккина, шифти гумбаз тахлит қилиб ишланган пессик уйга олиб кирди. Бу шинам хонанинг деворларига турли-туман суратлар солинганди.

Улар мовут сирилган курсиларда жойлашиб ўтириб олиб, деворлардаги суратларни томоша қила бошладилар. Орадан кўп вақт ўтмай, кўлида узун асо ушлагап, эгнига олтин тугмали бахмал кафтан кийган Дума амалдори Шчелкалов виқор билан кириб келди. Борис Годуновнинг энг яқин кишиси бўлган бу одам ўша маҳалда элчилик маҳкамасининг бошлиғи эди. У бухороликларга менсимагандай қараб қўйди-да, саломларига шошилмай жавоб бериб, салобат билан:

— Бухоро ҳукмдори Абдуллахон сөг-саломатмилар?

Захмат чекмай, бизнинг пойтахтимиз Москвага эсон-омон етиб келдингизми? — деб сўради-ю, саволига жавоб ҳам кутмай, ишонч қорозларини сўради:

— Абдуллахоннинг ёрлиқларини кўрсак бўладими?

— Биз ёрлиқни оқ подшонинг ўз қўлларига берамиз, — деди Муҳаммадали виқор билан.

— Майли, ammo мен ёрлиқ билан бир танишиб чиқшим шарт. Уқиб, яна қўлингизга қайтариб берамиз.

Шчелкалов Абдуллахоннинг юборган ёрлигини ўқир экан, пешонаси тиришиб, авзойи бузилиб кетди:

— Жаноблар, — деди у бир оз сукут қилиб тургач. — Ерликда улуг подшоҳимизнинг барча унвоплари санаб чиқилмаган. Тождоримиз ва уларнинг маслаҳатгўйлари Борис Годунов жаноблари хафа бўладилар-да.

Элчилар ўнгайсизланиб сукутга кетдилар. Уларга тилмочлик қилиб турган барваста, ялпоқ юзли татар ачингандай бош чайқар, тилини тақиллатиб кўярди.

— Бу тўғрида Борис жаноблари сизга аччиқ бир гап айтса, ўзларингиздан кўраверинг, — деди Шчелкалов сукунати бузиб. — Хўш, Улуг Русь подшоҳига қанақа совғалар олиб келдингизлар?

Кўзлари катта, қора мўйлов, хушсурат Муҳаммадали яхши таралган соқолини силаб, подшога қабул маросимида топширадиган совғаларини санаб чиқди. Элчилик маҳкамасининг бошлиғи унинг жавобини индамай тинглаб турди-да, кейин совға-саломлардан мамнун эканини билдирди.

Муҳаммадали ҳар иккала мамлакат ўртасида савдотик муносабатлари ўрнатиш, савдогарларни бож-хирождан озод қилиш тўғрисида меҳтарнинг айтганларини такрорлади. Агар шу тўғрида бир битимга келишса, Бухоро қандай рус товарларини сотиб олиши ва Россия бозорларига қандай моллар чиқариш мумкинлигини сўзлаб кетди.

— Яхши, бу тўғрида ўйлашиб кўрамиз, — деди амалдор пешонасини тириштириб.

Шчелкалов Бухоро бозорларидаги нарх-наво ва хунамандчилик маҳсулотлари тўғрисида узоқ суриштирди. Бош элчи унинг саволларига батафсил жавоб бераркан, Ҳожи Бахшилло хованинг деворларидаги суратларга нафрат билан қараб, ижирганиб ўтирарди. Бир суратда баҳайбат қуш бир панжасида ойни, бир панжасида қуёшни чапгаллаб турар, унинг остида «дўзах» олови лангиллаб ёниб ётар, «гуноҳкор» одамлар олов ичида тўлганиб, азоб тортмоқда эдилар. «Лаънатилар, — деб гижинар эди

Ҳожи суратга қараб. — Кофирлар, қиёмат куни бу одам ва жониворлар, бизга жон топиб бер, деса нима қиласиз!»

Мутаассиб Ҳожи элчи билан амалдор ўртасидаги музокараларга кулоқ солмай, бир чеккада тумтайиб, кофирларни қаргаб ўтирарди.

Ўша маҳалда ҳукмдорлар чет элдан келган элчиларни қабул қилишдан олдин уларни тоза куттириб, маҳтал қилардилар. Шчелкалов чиқиб кетгандан кейин Муҳаммадали ўз шерикларини подшо саройидаги урф-одатлар билан таништирди. У бундан бир неча йил илгари Хива элчиси билан бирга подшонинг қабул маросимида бўлган, сарой расмлари билан яхши танишган эди.

— Юрагингизни кенг қилиб, сабр этиб ўтиринг, ҳали бери бизни чақирмайдилар, — деди у бетоқат бўлаётган шерикларига қулиб қараркан.

Элчилар жуда сабрили, матонатли, жасоратли ва оғир бўлишлари керак. Ажнабий ҳукмдорлар уларни ҳафталаб, ойлаб қабул қилмас, баъзан ноҳўя гаплари учун қаматиб ҳам қўярдилар. Элчи бундай ҳолларда сабр-тоқат қилиши, газабланганини билдирмаслиги керак эди.

Муҳаммадали тоза ювилган соқолини тараб, устига барқут сирилган курси устида бамайлихотир ўтирар, Дўсим билан Ҳожи Бахшилло эса бетоқат бўлиб, у ёқдан-бу ёққа юрардилар.

Подшо Фёдор⁹ билан Борис Годунов Бухоро элчиларини Грановитая палатада қабул қилди. Узулиги қирқ метр, эни ўттиз етти ярим метр бўлган бу катта зал ҳаддан ташқари безатилган: унинг мунаққаш деворлари ва шифтларига товланиб турган пушти, қизил мовутлар қоқилган, скамейка ва курсилар қимматбаҳо мовут ва барқутлар билан қопланган. Дарчаларга атлас ва шойи пардалар тутилган, ерга Эрон ва ҳинд гиламлари солинган эди.

Ўша замонда ботирлар якка-якка жангга чиққанларида ўз устиларидаги совутлари ва бошларидаги пўлат дубулгаларининг ярқираши билан душманларининг юрагига даҳшат солмоқчи бўлганларидек, подшолар ҳам шохона либослари, зеб-зийнатлари билан ажнабий элчиларни ҳайратда қолдиришга уринардилар.

Подшо ва боярларнинг либослари, бу кошонадаги безаклар — Москва подшоҳи оддий бир князь эмас, балки улғу бир мамлакатнинг ҳукмдори эканини намойиш қилиши керак эди.

Подшо Фёдор ўз отаси Иван Грознийдан мерос қолган кийимда — асл тошлар билан безалган заррин либосда тахт устида, дастаси гавҳари шамчироқдек ёниб турган

жавоҳирлар билан безалган асо ушлаб ўтирар эди. Ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшга кирган Фёдор ўз қиёфаси билан отасига бир оз ўхшаса-да, бироқ феъли унга сира ўхшамас, шакли шамойили Иван Грознийнинг нўноқ бир рассом томонидан кўчирилган суратини эслатарди. Унинг хаёлпараст, девонасифат одам эканлиги афтидан ва қилигидан билиниб турарди. Давлат ишларини идора қилишга ақли етмаганидан, сиёсат ва раёсат жиловлари Борис Годуновнинг қўлида эди.

Элчилар подшонинг ёнидаги мўътабар ўринда кенг пешона, қиррабурун, басавлат Борис Годуновни кўриб, Москванинг ҳақиқий ҳукмдори ана шу одам эканини дарров пайқадилар. Бориснинг юриш-туришидан, чимирилган қошлари, барваста қоматидан унинг қаттиққўл, ўз душманларига беомон ва мағрур одам эканлиги кўриниб турарди.

Бухоро элчилари подшо билан Борис Годуновнинг рўнарасига келиб тургач, Шчелкалов баланд овоз билан:

— Худо марҳамати билан бутун Руснинг улуг подшоҳи, Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань ҳукмдори Фёдор Иванович ҳазратлари, Бухоро хони Абдулла сенга қуллуқ қилиб ўз элчиларини юборибди, — деди. — Элчилар остонангга бош ургали келдилар.

Шундан кейин элчилар тахт ёнига бориб, ёрлиқларини Борис Годуновга бердилар ва сукут қилиб турдилар. Борис таъзим билан подшонинг қўлига ёрлиқларни топширди. Подшо уларни очиб, яна Борисга қайтариб берди. Ёрлиқларни ўқиб берганларидан кейин подшо элчиларнинг елкаларига навбат билан қўлини қўйиб, Абдуллахоннинг соғлигини сўради. Уларнинг жавобини тинглаб бўлгач, бир амалдор олтин кўза билан олтин дастшўй келтириб, подшонинг қўлига сув қуйди. «Басурманлар»нинг елкасига тегиб «ҳаром» бўлган қўлларини «подшо ҳазратлари» ювиб тозалашлари керак эди!

Элчилар яна ўз жойларига бориб тургач, Шчелкалов хоннинг совгаларини намоёиш қилиб:

— Улуг подшо, Бухоро хони Абдулланинг элчилари сенга тўққиз дона катта-кичик ёқут, оғирлиги ўн уч мисқол келадиган тўртта лаъл, иккита гулдор гилам, тўққиз жўра зарбоф ва тўққиз жўра барқут келтирибдилар, — деди.

Хоннинг совгаларини қабул қилганидан кейин подшо Фёдор таноби бўшаб қолган соатдек бирдан тўхтаб, ўргатилган гапларни эсидан чиқариб қўйди ва индамай Борисга бақрайиб қараб қолди. Шунда Борис ўрнидан туриб:

— Подшоҳимиз совға-салом юборган биродарлари Абдуллахонга ташаккур билдириб, унга узоқ умр тилайдилар ва юборадиган элчиларини у ҳам дўстона қабул қилади, деб ишонадилар,— деди.— Хўш, улуғ подшоҳимизга нима арзларинг бор?

Шунда Муҳаммадалибек бир жуфт қуллуқ қилиб:

— Аълоҳазрат,— деди.— Баҳри Ҳазарда кема даргаси биздан ўн беш сўм бож пули ва яна Ҳожитархон кеноси ўн бир сўмлик томга пули олди. Қозонга келиб, йўл харжи учун юз сўмлик мол сотиб эдик, аскарбоши Булгаков яна ўн сўм бож солди. Савдо ишларига ўрис кенослари раҳна соладурлар, бас, биз қандай борди-келди қиламиз? Хусусан, Ҳожитархон улуғлари...

Подшо билан Борис элчининг узундан-узоқ гапига индамай қулоқ солиб туришди. Тилмоч унинг гапини таржима қилиб бергандан кейин, Борис Годунов Шчелкалов билан кўз уриштириб олди-да, кейин элчига қараб:

— Сиздан ноҳақ олган бож пулларини қайтариб берамиз,— деди.— Агар сизлар Бухоро ва Балхга борадиган рус савдогарларини яхши кўриқлаб, улардан томга пули олмасангиз, биз ҳам сизнинг барча илтимосларингизни қабул қиламиз. Энди Кучумхон хусусига келсак, биз Сибирь хони билан савдо-сотик қилишингизга ҳалал бермаймиз, аммо унга қурол-яроғ етказиб берадиган бўлсангиз... биз ҳам қараб турмаймиз. Бултур атаман Жареной Иртиш дарёсидан ўтиб кетаётган Бухоро савдогарларининг молини тинтиганда, қурол-аслаҳа, совут-қалқон топиб, уларнинг барча молларини мусодара қилибди. Агар бундан кейин...

Бухороликлар Бориснинг бу гапини эшитиб, дамлари ичига тушиб кетди. Улар савдогарларнинг Кучумхонга яширинча қурол-яроғ ташиб туришларини яхши билардилар.

— Сиз кўрқмай, элчилар ва савдогарларингизни бизнинг юртга йибораберинг, йўллар хатарсиз,— деди Муҳаммадалибек ўсиқ қошларини кериб, катта-катта кўзларини Борисга тикиб.— Абдуллахон ҳазратлари бутун Бухорою Фарғона, Хоразмни ўзларига тобе қилиб, бебош беклар бўйинга итоат ҳалқасин солгонлар, қароқчиларни қириб ташлаганлар. Иншоолло, юртимиз тинч. Аммо Бухоро савдогарларининг Сивир ҳукмдори Кучумхонга қурол-яроғ сотаётгонидин хабаримиз йўқ.

— Биз ҳар бир савдогарнинг иши учун жавоб беролмаймиз,— деди Дўсим қийиқ кўзларини юмиб.— Биз Кучумхонга яроғ етказишни қатогон қилгонмиз...

Музокаралар чўзилиб кетди, подшо Фёдорнинг уйқуси келиб, эснай бошлади. Бунди пайқаган Борис қабул маросимини тугатишга, музокараларни кейинга қолдиришга қарор берди.

— Улуғ подшоҳимизга яна нима арзингиз бор?

Муҳаммадали ўридан туриб, тахт томонга бир жуфт қуллуқ қилди.

— Бизга, йўлда икки юз пуд мум, эллик пуд асал, беш юз адад булғори чарм, хон хазратлари учун эллик челак шароб сотиб олмоққа ва яна кумуш идишларга ишлатмоққа минг сўмлик кумуш пул олиб кетмоққа ижозат берсалар, — деди. — Боз яна ўн нафар фаранги, немис қул, беш юз чарм, беш-олти лочин харид қилмоққа рухсат этсалар...

Муҳаммадали сўзини тамомлаб таъзим қилгач, гирдигумдан келган, юзи кепчикдек Дўсим ўридан турди-да, Борисга қараб:

— Балх ҳукмдори Абдулмўмин хазратлари учун ўттиз челак шароб, ўн лочин, беш нафар немис Ўанди сотиб олувга, яна икки юз чарм, йигирма пуд асал, юз пуд мум олувга ижозат берсалар, — деди.

— Бу илтимосларингизни қабул қилурмиз ва бу ҳақда сизга ёрлиқ берурмиз, — деди Борис подшо номидан. — Сизнинг таклифингиз устида музокара олиб бориб, битим тузишга тайёрмиз. Мен ўз подшоҳимнинг Абдуллахон билан дўстона муносабатда бўлишини истайман.

Подшоҳнинг хотини, Бориснинг сиғлиси гўзал Ирина Грановитая палатанинг залига кириладиган эшикнинг тепасидаги хилватхонада ўтириб, дарча ойнасида тантанали қабул маросимини тамоша қиларди. Уша вақтлардаги расмга қўра, малика чет эл меҳмонларини, хусусан, Шарқ мамлакатларидан келган элчиларни, савдогарларни қабул қилиш маросимида иштирок этиш ҳуқуқидан марҳум эди. Болалари турмаган ва шу сабабдан бояр хотинларнинг таънасига қолган кўнгли синиқ малика учун хилватгоҳда ўтириб, давлат арбобларининг сўзларига қулоқ солиш бир эрмак эди.

IV

Шифти гумбаз тахлит қилиб ишланган палатада Борис Годунов элчилик маҳкамасининг амалдорлари ва Бухорога жўнатиладиган элчилар билан кенгаш қуради. Унинг эғнидаги қора бахмал кафтани, қўлидаги олтин узуклари

ярқираб турарди. Ёнида бошига узун телпак кийган, қўлида асо ушлаган, яшил кафтанли Шчелкалов, рўпарасида — эшик ёнида бошларидан шапкаларини олиб, икки мансабдор тик оёқда турарди. Кичик амалдорлар деворга қанишганларича қотиб қолган эдилар. Шчелкалов бухороликлар билан олиб борган музокараси тўғрисида маълумот берарди.

— Биз Бухородан келадиган моллар ва Бухорога чиқариладиган моллар тўғрисида келишиб олдик, — деди у дўриллаб. — Бухороликлар сувсар ва қора тулки тери, мум, асал, игна, қозон каби молларга қизиқадилар...

— Сувсар тери сотиш ман қилинсин, — деб унинг сўзини бўлди Борис. — Сувсар — бизнинг тилламиз, аяб сарфлаш керак. Денгизнинг нариги томонидаги элларга қимматроққа сотиш мумкин.

— Биз ҳам шу тўғрида бухороликлар билан анча тортишдик, лекин бу сафар ўн беш-ўн олти боғлам сувсар тери сотиб олишларига рухсат бердик. Улар пулидан қочишмаяпти.

— Ҳай, аттанг, бўшлик қилибсиз, ҳай, бу галча майли, лекин бундан буён рухсат берилмасин, аммо мум, асал, игна, қозон сингари буюмларни кўпроқ сотишга ҳаракат қилиш керак. — У Бухоро билан бўладиган савдо-сотиқ ва дўстлик муносабатларининг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди.

— Биз Муҳаммадалининг подшоҳимизга келтирган совгаларини баҳолаттириб, Абдуллахон учун шунга яраша туҳфалар тайёрлаб қўйдик. Агар Абдулла бизга саккиз юз сўмлик мол юборган бўлса, биз минг сўмлик мол юборишга қарор бердик, — деди Борис чўққи соқолини сийпаб.

— Зиён қиламиз-ку, — деди Шчелкалов безовталаниб.

— Йўқ, зиён кўрмаймиз. Энг олдин бухороликларни тижорат ишига қизиқтириб олишимиз керак, кейин ишимизни билиб қиламиз.

Кенгашда ҳозир бўлганлар бош эгиб, унинг сўзини тасдиқлаган бўлдилар.

— Биз Бухорога элчи қилиб Бойбур Таншевни юборишга қарор қилдик, — деди Борис рўпарасида турган мўгулбашара, ёноқлари чиққан, кўса бир амалдорга ишора қилиб. — Бойбур ўзбекларнинг тили ва урф-одатларини яхши билади, ўзи бизга содиқ одам, чин христиан. — Сўнгра Бойбурнинг ёнида қаққайиб турган норгул қора соқол йигитга кулиб қаради. — Иван Бочков бош элчининг ноибни бўлиб боради. Бу ботир йигитни кўп марта синаб кўрганмиз, унга ишонсак бўлади. — Амалдорларнинг

ҳаммаси таъзим қилиб, яна унинг гапини маъқуллади.

— Сиз элчилар — улуг подшоҳимизнинг номусини ўз номусингиздек асраг. Давлатимиз шайнига тегадиган ишларни қилманг, — деб гапида давом этди Борис янгроқ овоз билан. — Аммо мулойимат билан Абдуллахонни ўз томонимизга огдириб, дўстлик иплари билан чулғаб олиш керак, тоинки Кучумхонга ёрдам берадиган қўли боғлиқ бўлсин...

Борис сўзининг охирида элчилик маҳкамасининг амалдорига қараб:

— Сиз элчилар учун мукаммал бир дастуриламал ёзинг, — деди. — Уларнинг ажнабий мамлакатда босадиган ҳар бир қадамини белгилаб бериш керак.

Зехни ўткир, зукко Шечкаловга Борис ишонар, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги тўғрисида икковларининг фикри бир эди, аммо шундай бўлса ҳам чет эллар билан муносабат ишлари ёлғиз Годуновнинг қўлида эди. Жанг расм-русумини унча яхши билмаса-да, элчилик ишига моҳир бўлган бу одам чигал боғланган тугунларни қилич билан чопмасдан ақли билан ечарди.

Борис ўрнидан туриб, яна бир нарсани эслагандек кенг пешонасини ушлаб қолди.

— Ха, айтгандек, йўлда Бухоро элчиларига эҳтиёт бўлинглар. Биз рухсат этган миқдордан ташқари совут-қалқон, лочин сотиб олмасинлар, немис қул деб тагин бизнинг фуқароларимиздан олиб кетмасинлар...

Бухоро элчилари Кремлда элчилик маҳкамасининг амалдорлари билан музокара олиб бораётган бир пайтда бухороликлар тушган қўрага Москва савдогарлари келиб, молларнинг намуналари билан танишдилар. Ўз ишига пухта, элчил, ширисўз рус савдогарлари келтирилган молларни арзонроққа олишга, кўнни кўрган Бухоро савдогарлари эса қимматроққа сотишга уринар эдилар, бироқ қийиша-қийиша, ҳар икки томон ҳам ён босишга мажбур бўларди. Савдогар фойда кўрадиган бўлса, қўлидаги товарларни тезроқ пуллаб, ўзига керакли молларни арзонроққа олишга ҳаракат қилади.

Савдогарлар уч ойдан ортиқроқ муддат ичида ишларини битирганларидан сўнг, элчилар билан бирга Москвадан жўнаб кетдилар. Ўзи билан бирга бақовуллари, хизматкорлари, қарчиғайларини олиб кетаётган Москва элчиси ҳам бухороликлар билан бирга йўлга чиқди.

Элчиларнинг юки ортилган аравалар тонг пайтида

йўлга тушди. Уларни қуроли соқчилар қўриқлаб бордилар.

Карвон бир неча соат йўл босгандан кейин қалин ўрмонлар бошланди. Ўрмон ичидаги тор йўлдан борарканлар, ботқоқлар учраганда устига шох-шабба, ёғоч ташлаб ўтар эдилар. Чивин чакавериб йўловчиларнинг юзларини шишириб, рангларини саргайтириб юборган эди. Карвон аҳли аҳён-аҳёнда учрайдиган қишлоқларда тунар эдилар, кўпинча ўрмонда ётиб қолишга тўғри келарди. Бундай маҳалда улар ўрмон ичида очиқ бир жой тошиб, ўз чодирларини қураб, теварак-атрофга соқчилар қўйиб тамадди қилар, сўнгра уйқуга кетар эдилар. Уйқуларида ҳам ҳаловат йўқ, чивин чақар, бўрилар ули тортиб, уйқуларини қочирарди. Шу йўсинда йўловчилар бир неча кун йўл юриб, Ока дарёси бўйидаги Коломна шаҳрига етиб олдилар. Шаҳар бошлиғи қалъа дарвозаси ёнида азиз меҳмонларни қутлаб, уларни ичкарига таклиф этди. Элчилар бу ерда бир кун дам олиб, йўллик озиқ-овқатларни ғамладилар, катта қайиқларга ўтириб, Нижний-Новгород сари жўнадилар.

Араваларда юришдан кўра қайиқларда саёҳат этиш мароқлироқ эди. Белигача яланғоч бўлиб олган эшкакчи қуллар қайиқни тез юргизиб борар, йўловчилар эса дарёнинг икки четидаги кўм-кўк экинзорларни, қалин ўрмонларни томоша қилар, баъзан овозларининг борича ашудани қўйиб юборардилар. Улар Рязань, Касимов, Муром шаҳарларидан ўтиб, икки ҳафтада Нижний-Новгородга етиб бордилар. Баланд теша устига қурилган Нижний шаҳрининг кремли тўп отиб, Бухоро ва Москва элчиларини табриклади. Шаҳар бошлиғи князь Вяземский Москва элчиси князь ёки бояр эмас, оддий бир амалдор, бунинг устига татар эканини билиб, унга пешвоз чиқмади. «Бориснинг ўзи ким эди-ю, унинг элчиси нима бўларди», деб ўйлади мағрур князь. Бойбур Таишев билан Бочков ўзлари унинг даргоҳига боришга мажбур бўлдилар.

Орадан уч кун ўтгач, йўловчилар Нижний шаҳрида ўзларига озиқ-овқат ғамлаб, эшкакчи кемаларга ўтирдилар-да, Волга дарёсининг оқар томонига қараб кетдилар. Бухоро элчилари Қозонга етиб келишлари билан воевода Булгаков уларни тантана билан қарши олиб, катта зиёфат берди. Муҳаммадалига берилган ёрлиқни кўриб, ўтган сафар ундириб олган бож пулини ошиғи

билан қайтарди. Меҳмонларни кемаларга ўтқазиб, қўриқлаб бориш учун уларга стрелецлар берди.

Азим дарё сувлари тошган, чап қирғоқдаги ўрмонлар, ўтлоқларни сув босган эди. Ўнг қирғоқдаги дўнгликлар қарагай, қайини дарахтлари билан қопланган, тик қирғоқларга ич қўйган қалдирғочлар чуғурлашиб, йўловчиларни табриклагандай бўлар эдилар.

Муҳаммадали ўз одамлари билан биринчи кемада, бошқа йўловчиларнинг кемалари турнақатор тизилишиб, унинг кетидан боришарди. Савдо битими тузиб, ўз ишларини битириб, кайфлари чоғ бўлган элчилар ва савдогарлар, ораларидаги имомдан хайиқмай, шароб ичиб, ўйин-кулги билан қайтишар, ашула айтишарди.

Кемалар карвони Волгага қуйиладиган Свяяга дарёси этагидаги хушманзара ерда лангар ташлади. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги қарагайзорга бухороликлар ипак чодирларини тикиб, овқат пиширишга тутиндилар, бир-бирларини ва рус оғайнилариини зиёфатга чорлаб, имомнинг кўзини шамғалат қилиб ўлгудек ичкилик ичдилар, ўйинга тушдилар.

Кеч киргач, Москва вакили Иван Бочков мутаваллининг чодирига меҳмон бўлиб келди. У кейинги вақтларда нашшахўрда бўлиб қолган эди. Бунинг сабабини Ҳожини яхши билар, лекин бошда меҳмондўстлик одатига хилоф иш қилишни истамай, уни очик юз билан қаршиларди.

Иванни кўрганда Заҳрода ғалати бир ўзгариш юз берар, юзлари анордек қизариб, қора кўзлари чақнаб кетар эди. Еши ўттизларга бориб қолган, барваста, қора соқолли, хушсурат Иваннинг юриш-туришидан, гапидан содда, оқкўнгил ва хушчақчақ йигит эканлиги билиниб турарди. У ҳеч маҳал секин гапиролмас, овқатни ҳам тез-тез еяр эди.

Заҳро уни кўравериб ўрганиб қолган, дўриллаган овозини узоқдан эшитганда юзига илиқ бир табассум югурар, кўнгли қувончга тўларди. Карвон Қозон шаҳри яқинида дам олаётганда Иван бир куни Ҳожиникига меҳмон бўлиб келган ва хўжасининг кўзини шамғалат қилиб Заҳронинг биқинидан чимчилаб олган: «Хорошо Маша, да не наша!» — деб ҳазиллашган эди. Заҳро унинг гапини тушунмаса ҳам ўзича муҳаббат изҳор қилаётганини англаган, лекин унинг қўлини силтаб ташлаб, ёлғондан қовоқларини солган, кўзларини олайтириб қўйган эди. Бора-бора у Иваннинг келишини сабрсизлик билан кута-

диган бўлиб қолди. Кўпинча Иван тушган кемага у кўз тикиб қолар, агар унинг ашула айтаётганини эшитса, турган жойида қотиб қулоқ соларди.

Икки ёшнинг қалб сирлари зийрак одамлар учун махфий қолмади. Йўловчилар ўртасида шивир-шивир бошлади. Иван ҳар сафар меҳмон бўлиб келганда Ҳожининг жони халқумига келиб, рашк илони ичини кемира бошларди.

Бир куни у Муҳаммадалига шикоят қилиб:

— Ҳар манзилда Ибон тўп-тўғри манинг чодиримга келадур, айтиб қўйингиз, мунча келабермасун, ақун, — деган эди.

— Келса келаверсин, сенинг есиригини еб қўядими Ибон, — деган эди элчи. — Ўрис ҳамроҳларимизни хафа қилмоқ ярамайди. Улар бизга меҳмон бўлиб келатирлар.

Бу гапни эшитиб, Ҳожининг нафаси ичига тушиб кетган, аммо Иваннинг меҳмон бўлиб келаверишидан қўрққанлигининг сабабини айтишга оғзи бормаганди.

Бу сафар Ҳожини таклифсиз келган меҳмонни совуққина қарши олди. Бочков худди ўз уйидагидек ипак кўрпачага бемалол ёнбошлаб, олдига қўйилган бир товоқ қовурмадан озроқ еди-да, чўқиниб бўлиб, яна бир нарсани кутган кишидек анчагача ўрнидан кўзгалмай, ёстиққа таяниб ётди. Кейин қаршисида: «Қачон кетасан?» — дегандай кутиб ўтирган мезбонга кулиб қараб:

— Есир Захро... бийиб берсин, — деди татарчани оз-моз билган Иван қўлларини ўйнатиб.

— Тоби йўқ, ўйин тушмайди.

— Ёлгон айтасан, — деди Иван таҳдид этиб.

Мутавалли меҳмоннинг бегамлигига, юрагининг кенглигига хайрон қоларди.

— Ҳай майли, тоби келишмай турган бўлса, ўйин тушмасин, — деди кейин Иван русчалаб. — Кечкурун сенга бир қайиқ юбортираман. Менинг кемамга бор, сени бир сийлай, менга қўноқ бўл.

Унинг имо-ишорасини англаган мутавалли хўп дегандай бошини ирғаб қўйди. Мезбон нима қилиб бўлса ҳам меҳмонни тезроқ жўнатиш пайида эди, шу сабабдан унинг таклифини дарров қабул қила қолди.

Иван бир бузоқни сўйдириб, гўштини қовуртирган, кичик бир бочкада шароб келтириб қўйган эди. У Ҳожини очик чеҳра билан қарши олиб кеманинг бош томонидаги қимматбаҳо матодан тикилган чодирига таклиф этди, уни

столнинг тўр томонига ўтказди ва ўз ҳолига қўймай шароб ичириб, овқат едирди.

— Имом билиб қолса, хафа бўлади, охэ, камроқ қуй, — деди мутавалли олазарақ бўлиб.

Иван унинг гапини тушулмади шекилли, бошини қашиб турди-да:

— Тинчурич, эй Тинчурич, — дея бақириб, бир қарчигайчисини чақирди. — Бу ёққа кел, бизга тилмоч бўл.

Қарчигайчи уларнинг ёнига келиб ўтирди.

— Хафа бўлса, сенга нима? Уларнинг ўзлари ичмайдами? Ма, ич, — деди-да, Иван яна қадаҳни тўлдириб меҳмонга ўтқир шароб узатди.

— Соғлигимиз учун!

Ичкиликка Иваanning энди иштаҳаси очилган пайтда мутавалли маст бўлиб чулдираб қолди, қаршисида ўтирган чорпахил Иван кўзига иккита бўлиб кўрина бошлади.

Бочков ёнгичидан соққаларини чиқариб:

— Кел, шошқол ўйнаймиз, — деди. — Агар мен ютқизсам, қирқ тилла бераман, сен ютқизсанг, есириггни...

— Бўпти, ақун, — деди мутавалли мастлик билан соққаларга қўл чўзиб. Лекин шу пайтда бир нарсани эслагандек оғзи очилиб қолди. — Есириггни? Иби! Қаю есир?

— Захро-чи.

— Иби! Майнaнг борму? Жонимни куморга тикиб жинни бўллемме? — деди у бир оз ўзига келиб.

— Лафзинг борми ўзингнинг? Бўпти, деб айтдинг-ку!

— Лафз деб жонимдан айрилайму? Мен сени дўст десам, душман экансан, ақун! — Унинг кайфи ошиб, кўзлари сузилган, соқоли қийшайиб қолган эди: — Даркор эмас менга сендайчикин дўст! Кетаман дедим, кетаман!

— Қаёққа кетасан? Атрофинг сув, катта дарё.

— Шуям дарё бўллемме? Тўпигимдан келмайди!

Уни ушлаб қолмоқчи бўлган тилмочни Ҳожи итариб ташлади.

— Қўявер, билганини қилсин, — деди Иван мастона кулиб.

Ҳожи сўкиниб, ўзини дарёга ташлади, дарё сатҳи жимираб, баҳайбат аждаҳонинг пўстидек йилтирар эди. Сув ҳожининг бўғзидан келди. Бир оз юргач, оғзидан пуфак чиқариб, қўл-оёғини шапиллата бошлади. Қирғоқдаги стрелецлардан бири уни кўриб ечинди-ю, ўзини сувга отди.

— Тегма унга, Осташка, ўзи сузиб чиқсин, — деб бақирди солдатга Бочков кемаинг бурида туриб. Ботиб бораётган қуёш нурида Иваanning кенг пешонаси ялтирар,

шабада эса қора соқолини тортқиларди. Бироқ Осташка деган барваста солдат унинг гапига унамай, хон вакилини гарқ бўлишидан қутқариб, қирғоққа олиб чиқди. Шовқин-суронни эшитиб чиққан Бойбур воқеани англаб, дарҳол Ҳожини ўз чодирга обориб, кийим-бошини ечтирди, ётқизиб, устига пўстин ташлаттириб қўйди.

Ҳожи Бахшилло шу ухлаганича эртасига қуп ёйилиб кетгандан кейин ўрнидан турди. Кўзларини ишқалаб, анча вақтгача қаердалигини билиб олишга уринди, кейин қарс уриб:

— Ҳой, ким бор бу ерда? — деб қичқирди. Шу ондаёқ Бойбўрининг бир хизматкори кириб келди. Ҳожи уни таниб, қаердалигини фаҳмлаган эди.

— Сув бер, лаби ташна бўллем!

Ҳожи бир коса муздек квас ичиб, юрагининг ўтини сўндирди-да, тўнини елкасига ташлаб, гандираклаганча ташқарига чиқди. Дарёнинг нариги бетидаги бепойи далалар зумраддай товланар, қуёш жимир-жимир қилган дарё сатҳига олтин тангачалар сочмоқда эди.

Иван Бочковнинг лангар ташлаб сув бетида чайқалиб турган кемасини кўргач, кечаги гаплар Ҳожининг эсига тушди, юраги гаш тортиб, ўз чодир томон йўл олди. Олабайроқ тўн кийган эроний қули уни кўргач, ҳар вақтдагидан кўра энгашиброқ таъзим этди. У айб иш қилиб қўйган боладек кўзларини оққошиб турарди.

— Нега хомуш тўхтадинг? Нега гапурмайсан? Тилинг борму оғзингда?

Юраги бир фалокатдан дарак берган Ҳожи югурганича эшик пардаси кўтарилиб қўйилган ипак чодир ичига кирди. Ҳайҳот! Нозанин жориясидан асар ҳам йўқ, сандигининг қошқоғи очик, эски бир ипак кўйлаги билан рўмоли ерда ётарди.

— Захро қайда? Нега гапурмайсан, тилигни зог чўқидими?

— Қарчиғайчилар олиб кетди...

— А? Қарчиғайчилар?

— Кечаси сиз йўқлигингизда Ибон ўзининг давангир йигитлари билан келиб, Захрони олиб кетди.

— А? Захрони-я? У дод-вой солмадими, охэ?

— Йўқ. Ўзи лочинни кутиб турган экан.

— Бас қил, йўқол!.. Ҳа, мочахар!.. Шошмасин, адабини бериб қўй, акун.

Мутавалли тишларини гижирлатиб, соқолининг бир мўйини юлиб олди. Агар бу воқеа Россияда эмас, Бухоро ёки Хива тупроғида рўй берганда, Иван билан Захронинг

жазосини берган бўларди. Бироқ бу ерларда Бочковнинг қўли узун, сўзи ўткир. Лекин шошмасин ҳали!..

Ҳожи қўлдан чиққан қушини қайтариш мумкин эмаслигини билса-да, ётиб қолгандан кўра отиб қол, деган мақолга амал қилиб, сўнгги бир чорага мурожаат қилди. У Москва элчиси Таишевнинг олдига югурди. Нафаси тиклиб элчининг чодирига кирганида қошсиз семиз юзи йилтиллаган беғам Бойбур, ҳеч нарсани сезмаган кишидек, бемалол шароб ичиб ўтирар эди.

— Дунёдаги гапдан хабарингиз йўқ, уйимни ўғри босиб тўхтади, мени худо урди... Шўрим қуриди...

— Нинди ўғрилар? — деди элчи ўнг қўлида қадаҳни ушлаганича.

Мутавалли кечаси бўлиб ўтган воқеаларни шошиб-нишиб гапириб берди.

— Иван ҳаддан ошопти, адабни бериб қўйинг, бо аёлимни қайтариб берсин! — деди Ҳожи ҳарсиллаб.

— Аёлим? Аёлларинг Бухорода қолгон бит.

— Қулимни, есиримни... Мен уни тилло баробарига сотиб олганман, охэ!

— Ошиқма, олтин керак бўлса, жанжални тинчлик йўли билан бир ёқли қилабиз.

— Минг тилло бериб тўхтасангиз доғи кўнмайман, есиримни олиб берасиз!

— Йўққина нарса учун нига шовлийсен? Кел, бош овругига манови шаробдан бир коса кўтариб ич, сўнгра сўйлашабиз.

— Арақнинг фойдасини кўрдим, — деди Ҳожи заҳар-ҳанда қилиб. — Ўғри молини ҳазм қилиб тўхтамай, гирибонидан олмоқ керак.

Москва подшоҳи билан Бухоро хони ўртасида яхши қўшничилик муносабатини ўрнатишга ўзини мутасадди деб билган элчи Таишев ўйга толди. Бу арзимас воқеанинг оқибати хунук бўлиши мумкин эди. У ўз устига юклатилган оғир вазифанинг масъулиятини сезгач, юзидаги беғамлик аломатлари йўқолиб, пешонаси тиришиб кетди. Устига зарбоф қафтанини, бошига қора телпагини кийиб, асо ушлаган ҳолда савлат билан хизматкорини эргаштириб чодиридан чиқди ва кичкина бир қайиққа ўтириб, Иваннинг кемаси томон йўл олди.

Ҳожи Таишевнинг чодирда ўтириб, «музокаралар»нинг натижасини сабрсизлик билан кутар, васвас бўлган кишидек, у бир жойда ўтиролмай, у ёқдан-бу ёққа юриб, ўзидан-ўзи вайсарди. «Ҳа, яхшиликни билмаган кўрнамак, бурнингдин майнанг қатигини келтирай, шошма

хали!» — деб валдирарди у. Иваннинг кемасидан келган қаттиқ овозларни эшитиб, валдирашдан тўхтади-да, оғзини очиб қулоқ сола бошлади. Бироқ русча билмаганлиги учун ҳеч нарсани англай олмади.

Иван Заҳрони эгасига қайтариб бериш тўғрисидаги талабини қатъий рад этган эди.

— Заҳрога мен уйланамай, ўзи билан келишиб қўйганман, — деди пинагини бузмай.

Бойбур унинг гапини эшитиб, тутақиб кетди.

— Аҳмоқ бўлма, Астраҳанда сенга чиройли бир қул хотин олиб бераман.

— Менга қул эмас, ёстиқдош керак. Шу форс қиздан бошқасига уйланмайман.

Заҳро кеманинг бир чеккасида бошини рўмол билан беркитиб, тескари ўгирилиб ўтирар: гарчи у рус тилини билмаса ҳам бу жанжал ўзи устида кетаётганини яхши тушунар, ўз қисмати тўғрисида ўйларди. «Агар бош элчи ўз сўзини ўтказиб, мени Ҳожига қайтариб олиб берса, холимга вой! Ҳожи мени роса қийноққа солади, кейинроқ ўзига ўхшаш бир тошюрак одамга сотиб юборади. Умрбод қулликдан, хор-зорликдан бошим чиқмайди. Иван эса менга уйланмоқчи. Шойи-атласга беланиб, қул хотин бўлиб юргандан кўра, чит кўйлак кийиб, озод хотин бўлган яхши! Илоё, мени Ҳожининг зулмидан қутқаз! Ё Биби Фотима-Заҳро! Ўзинг қўлла!» Шу топда унинг мияси ишқ-муҳаббат туйғуси билан эмас, балки ўз ҳаёти, озодлиги тўғрисидаги ташвиш билан банд эди.

Кеча кечқурун кўпроқ ичиб маст бўлиб қолган Иван Бочков иккита солдат билан Ҳожининг чодирига кирганда Заҳро шошиб қолган эди. Иван гапни чўзиб ўтирмай унинг қўлидан ушлаб етаклагач, ханг-манг бўлиб, қўй сингари кетидан эргашиб кетаверди. Йигит Заҳрони даст кўтариб сув бетида чайқалиб турган қайиғига ўтиргизди-да, ўз кемаси томон ҳайдади.

Гарчи Заҳро бу йигитни севиб, ичида у билан қовушишни орзу этса-да, унинг бу қадар дағал ҳаракат қилишини ёқтирмаган, жория бўлса ҳамки, аёлларга хос иззат-нафсини ва шарм-ҳаёсини йўқотмаганди. Иваннинг тўсатдан келиб бир буюмдек кўтариб олиб кетиши унинг жаҳлини чиқарганди.

Бошда Заҳро қовогини солиб, тескари ўгирилиб олди. Ўз хатосини англаган Бочков унга мулойим гапириб, кўнглини олмоқчи бўлганда ҳам у миқ этмай ўтирди. Унинг қора кўзлари ўтдек чақнаб, пистадаккина бурун катаклари керилиб турарди.

— Жоним, хафа бўлма. Сени қулликдан қутқариш учунгина шундай қилдим. Энди сен эрки бўласан, хотиним бўласан.

— Уйди! — деди Захро жаҳл аралаш.

У кейинги вақтларда бир печа русча сўзни ўрганиб олган эди.

«Бошда уни чўчитиб юбормасдан, эҳтиётлик билан ҳаракат қилсам бўлар экан, — деб ўйлади Бочков. — Ўзи-ку, мени ёқтиради, лекин уни огоҳлантирмай, қўйдек судраб олиб келганимга араз қияпти. Ҳечқиси йўқ, ўзимга ром қилиб оламан бу жононни!»

Эрта билан Бойбур келганда Бочков билан Захро бир-бирлари билан ярашиб, аноқ-чапоқ бўлиб қолган эдилар.

Бойбур Бочковга дўқ қилиб:

— Иван, мен бош элчи, сенга буюраман: есирини эгасига қайтариб бер, — деди қийиқ кўзларини чақнатиб.

— Буюрасан? Сен-а?

— Ҳа, мен буюраман. Аҳмоқ! Мен Улуғ Русь давлатининг амалдори, сенинг бошлигинг бўламан-а!

— Мени ўз ҳолимга қўй, Бойбур! Амрингга итоат этолмайман. Сен амалдоргина эмас, одам ҳамсан! Менга бегона эмассан...

Элчи ноибининг авзойини кўргач, газабини ютиб, ўзини босиб олди. Ҳозир у билан гижиллашиб ўтиришнинг фойдасиз эканини пайқаб, орқага чекинди. Аммо орадан уч-тўрт соат вақт ўтгандан кейин яна Ивановнинг олдига келиб, гапни ётиги билан тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Сўзимга кулоқ сол, Бочков, — деди унга тикилиб туриб. — Мен сенга ёмонликни истамайман. Ҳозир биз рус аскарлари соқчилигида кетяпмиз, рус тупроғидамыз, тилимиз узун, лекин Каспий денгизидан ўтиб, Манғишлоққа борганимизда бухороликларнинг қўли узун бўлиб қолади: бизни рус солдатлари эмас, Хива, кейин Бухоро соқчилари кўриқлаб боради. Бухоро хонининг феъли ҳаммамизга маълум. Агар...

Бойбур гапни тамомламасданоқ мастлиги тарқалиб, ҳуши жойига келган Иван унинг фикрини англаб олди.

— Гапинг рост. Бухорога борсак, Ҳожи мени омон қўймайди.

— Есирини тортиб олиб, сени зиндонга солдиради, — деди Бойбур қатъий қилиб. — Бировнинг юртида зўравонлик кетмайди.

Иван бошини қашлаб, ерга қараганича қолди.

— Молини эгасига қайтариш керак, — деди Бойбур қоматини тиклаб.

— Форс қизини қийноққа солиб азоблайди-да. Уни қутқариб қолишнинг иложи йўқми-а? Пул-мул бериб...

— Ҳожи есирини яхши кўрар экан, уни ўлса ҳам сотмайди.

Иван бу гапни эшитгач, саросимага тушиб, нима қилишини билмай қолди.

— Ўзинг ўйла, ахир,— деб гап бошлади яна Бойбур оҳиста.— Биз Бухоро билан дўстлик ўрнатгани кетяпмиз-ку! Хоннинг энг яқин одамини хафа қилсак, яхши бўладими? Эҳ, шу ишқ можароси бўлмаганда эди! Кел, Иван, ишимизнинг фойдаси учун шу ҳавасингдан кеч! Мен Ҳожига ҳамма гапни тушунтираман,— деб гапида давом этди элчи.— Иван мастлик билан шу ишни қилибди, дейман. Есиринг бегуноҳ, агар уни қийнамасанг, қайтариб берамиз, дейман.

Иван ноилож унинг гапига кўнишга мажбур бўлди. «Кеча орқа-ўнгини ўйламасдан иш қилган эканман. Кўп ичиб қўйиб, ўзим ҳам шарманда бўлдим, бечора Заҳрони ҳам балога гирифтор қилдим. Ҳай, аттанг!..» — деб пешонасига урди у.

...Ҳожи чодирда, шолрўмолга бурканиб қовоғини солиб турган есирини кўргач, ўзини тутолмай, тарсаки билан қўйиб юборган эди, у гандираклаб кетди.

— Баъ ўлим, санинг алигда дурмам,— деди есир хўжасига тик қараб.

Бир кунга бўлса ҳам озодлик ва муҳаббат шарбатини тотган бу аёл таслим бўлишни, ўз хўжасининг хоҳишига сўзсиз итоат этишни истамас эди. Ҳожи тишларини гижирлатди-да, бир мушт уриб уни йиқитди, додлашнинг фойдаси йўқлигини билган Заҳро эса тишини тишига қўйди...

Денгиз каби кенг ва катта карвон йўли сингари тўғри оққан ажойиб гўзал дарё, қиргоқлардаги зумрад ўрмонларнинг манзараси Ҳожининг кўнглига сизмас эди. Яқиндагина рўй берган шармандали ҳодиса унинг юрагини жароҳатлаган, шаънига доғ туширганди. Агар Заҳронинг ўрнида бошқа аёл бўлганда Ҳожи уни қийнаб ўлдирган бўларди.

Бухороликлар унинг бошига тушган ишдан хурсанд бўлгандек, бир-бирлари билан пичир-пичир қилар, Ҳожининг кемасига маънодор назар ташлаб, кулиб қўяр эдилар.

Ўз молларини Москва бозорида фойдасига сотган мулла Шокир кемасида гумашталари билан бирга, той-той юклар орасида ўтириб, танбур чертар ва бақририб янги тўқиган ашуласини айтар эди:

Эй дўстларим, бир сўз тингланг торимдан,
Ажрай дедим поэтикниҳол ёримдан.
Тутун чиқар ҳасратимдан, зоримдан,
Лочин човут солди кабутаримга!..

Орқадаги кемаларда келаётган бухороликлар бу ашулани эшитиб хохолаб кулишар, бу таъна тошлари кимнинг шаънига отилаётганини тушунишарди.

Ҳожи эса гижиниб, Ҳамдамбойнинг гумаштасини ичида сўнар: «Ҳа, баччагар, таги паст, савдогарчиликни ким қўйибди сенга!» — деб пўнғилларди. Отаси шойибоф хунарманд бўлган мулла Шокир хон билан меҳтарнинг яқин одами, унинг овозини ўчиришга Ҳожи ожиз. Шу сабабдан унинг юрагига қил сизмас, таъби хира, кўнгли гаш эди.

Йўловчилар эса кемаларда хурсандчилик билан вақт ўтказиб, қандай қилиб Астраханга етганларини билмай қолдилар.

V

Астраханга турли мамлакатлардан: Эрондан, Туркиядан, Ҳиндистондан, араб давлатларидан, Ўрта Осиёдан, Сибирдан савдогарлар турли-туман моллар келтирар эдилар.

Бухоро ва Москва элчилари Москвадан олиб келган молларининг бир қисмини шу ерда сотиб, узоқ сахро йўлларида керак бўладиган буюм ва озиқ-овқатлар харид қилдилар. Юклар қайиқлардан олиниб, туяларга юкланди. Карвон олтмиш соқчи ҳимоясида Астрахандан чиқди, жилгалар, туз кўллари бўйлаб, чўлма-чўл кетаверди. Ўн кун деганда Ёйиқ дарёси этагидаги шу номли шаҳарга етиб келди.

Йўловчилар Ёйиқда дам олиб, мешларини сувга тўлдириб, яна йўлга чиқдилар, ўн кундан сўнг Эмбага етиб келдилар. Бу ерда уларни Бухоро хони юборган соқчилар кутиб турарди. Рус соқчилари элчилар билан хайрлашиб, Астраханга қайтиб кетди.

Бу ердан Хоразмгача чўзилган Устюрт сахроси карвон учун энг оғир йўл. Ҳазирама чўлнинг қайноқ нафаси одамнинг даммини қайтарай дейди. Тарс ёрилган заранг ерлар устида қизил қанот чигирткалар учиб юради, ерда эса катта-кичик калтакесаклардан бўлак жонивор кўзга ташланмайди. Кундузлари мисдек қизиган сахро

кечалари совиб қоларди, тонгга яқин муздек шамол эсиб, одамнинг баданини жунжитар, кундуз кунлари йўл босиш амримаҳол бўлгани сабабли карвонлар кечалари юриб, кун ёйилиб, исиб кетгунча бирор қудуқ тепасига етиб олишга шошилади.

Бу кимсасиз бепоён чўл қароқчилар учун жуда қулай: чарчаб-ҳориб, дам олгани ётган карвонни тўсатдан босиб, молини талаб, кейин кенг чўл бағрида шамол синагани ғойиб бўлиш осон гап.

Карвонни қўриқлиб келаётган йигирма чоғли аскар ўқ-ёй, эски қилич ва найзалар билан қуроланган эди. Суяги аскарний хизматда қотган Дўсим бу аскарларга бошчилик қилишни ўз қўлига олди. Савдогарлар ва элчилар ҳам қилич тақиб олган, улар ўз мол-жонларини сақлашга тайёр турардилар.

Йўловчилар Устюрт саҳросида ўн беш кун йўл юриб тоза чарчадилар, туялар ҳам ҳолдан тойди. Хоразмнинг кўм-кўк боғларига етиб олиш учун яна бир ҳафта бор. Кун чиқишига яқин карвон Ширинқудуққа етиб келди. Йўловчилар от ва туялардан молларини туширишди, қовғада қудуқдан сув чиқариб, чанқаган от ва туяларни сугоришди, сўнгра ўзлари тамадди қилиб бўлиб, молларини бир жойга уюб қўйишди-да, уларнинг атрофига жой солиб ухлагани ётишди. Ҳамма кечаси билан эгар устида чайқалиб ҳориган, оёқ-қўллар увушган, аъзойи бадан карахт. Шу сабабдан кўплар бошини ерга қўйиши билан хуррак ота бошлади.

Соқчилардан бир киши навбатчи қилиб қўйилди, қолганлари ухлагани ётди. Орадан икки соат ўтгач, навбатчини ҳам уйқу босди, найзани маҳкам чангаллаб олган қўлига бош қўйиб мудрай бошлади.

Дўсим сардор жуда чарчаган бўлса-да, бирмунча вақтгача кўзларини йириб очиб ётди. «Тўсатдан қароқчилар босиб қолса-я», деган фикр унинг миясини кавларди. Кунботиш олдида у орқаларидан қорайиб кўринган бир шарпани пайқаб қолган, карвонбошига уни кўрсатиб: «Қароқчиларнинг айғоқчиси бўлмасин тагин?» — деганида, карвонбоши: «Бе, бу ерларда қароқчи нима қилсин, эҳтимол, бир чўпондир», деган эди. Энди Дўсим сардор ётган жойида, узоқдан кўринган бу одам ким бўлди экан, деб бош қотирар, ўрнида худди чақиртиканакка ағанагаддек тўлганарди. Ниҳоят, юраги сиқилиб, сапчиб турди-да, ташқарига чиқди. Чўл хувиллаб ётар, чириллаб турган ҳашаротларнинг ҳам товуши ўчган эди.

Сардор қароргоҳни бир айланиб чиқиб, кўнгли тин-

чига, яна чодирга кириб ётди ва орадан бир дақиқа ўтмай хуррак ота бошлади.

Ҳожи Бахшилло ҳам ўз чодирда қаттиқ хуррак отиб ётар, туяга ортилган кажава ичида ўтириб, кечаси бир оз мизғиб олган Захро эса ухлай олмай, хожасининг қий-шайиб очилиб қолган оғзига, диккайган соқолига нафрат билан қараб: «Эй худойим! Қачон кутқарасан мени бу балодан?» — деб ўйларди. Бу хунук ва сурбет одам билан поргул Иванни хаёлан бир-бирига солиштириб, бирини қора тиканга, иккинчисини гулга ўхшатарди: «Бу қақша-гул Қоработирдан қачон қутуламану, Тоҳиримга қачон эришаман», дер эди у озарбайжонлар ўртасида ҳам машҳур бўлган дoston қаҳрамонларини эслаб. Шу пайтда ташқари-дан дукур-дукур туёқ товуши, ҳайқириқ ва инграган овозлар эшитилди. Захро бир чўчиб тушди.

Икки кундан буён қароқчилар, худди қўй суруви орқасига тушган бўрилардек, карвонни таъқиб этиб кел-моқда эдилар. Улар йўловчилар қаттиқ чарчаб уйқуга кетганларини, соқчининг мудраётганини кўргач, тўсатдан ҳамла қилдилар. Ўгрибоши аста келиб, найзасига таяниб мизғийган соқчининг орқасидан ханжар солиб уни қулат-ди. Бошларига чўғирма кийган поргул қароқчилардан тўрттаси ўртага уюб қўйилган молларни учқур отларига орта бошладди. Бироқ бу вақтда пойлоқчилар уй-ғониб қолиб, ҳайқирганларича улар устига ташландилар. Икки ўртада палапартиш қўл жанги бошланиб кетди.

Қароқчилар устун келиб, ҳали уйқулари очилмаган пойлоқчиларни орқага сура бошладилар. Катта ўлжани қўлдан бермасликка уриниб, улар жон-жаҳдлари билан уришар эдилар. Қиличларнинг шақир-шуқури, қийқириқ овозлари ҳаммани уйғотиб юборди. Агар карвон сафида рус савдогарлари бўлмаганида йўловчиларнинг ҳоли хароб эди. Бу нарсадан беҳабар бўлган қароқчилар энди енгдик, деб сурон кўтарган пайтда беш-олти найзабардор Иван Бочков бошчилигида уларнинг орқасидан хужум қилди. Буни кутмаган ўғрилар нима қилишларини билмай эсан-кириб қолдилар. Улардан бир нечаси найзага санчилиб, қўлларидан эгри қиличларини тушириб юборишди. Бочков эса кўлидаги олти парлик оғир шашпар билан қилич ўйнатиб турган қароқчибошининг калласига туширди. Қароқчилар ўгрибошининг чилпарчин бўлганини кўриб, ўлган шерикларини қолдирганларича нарироқда турган отларига миниб қочдилар.

Захро чодирдан чиққан маҳалда бир печа киши қонга

беланиб, ерда чўзилиб ётарди. Қўрқанидан унинг кўлоғи бўшаниб, турган жойида серрайиб қотиб қолди. Бироқ Иваннинг ени қонга беланиб, ерга чак-чак қон томаётганини кўргач, унинг олдига югуриб борди.

— Ай, жоним, сана на ўлду? Алинидан қон охиюр!

— Қўрқма, ҳеч... ҳеч... гап йўқ, елкални қилич тирнаб кетди,— деди Иван ҳарсиллаб.

Захро кутилмаган жасорат ва гайрат билан Иваннинг енини йиртиб, жароҳатини очиб кўрди. Қон сизиб турса-да, яра унча катта эмаслигини кўриб, кўнгли бир оз тинчигач, бошидаги рўмолини шартта олди-да, Иваннинг ярасини боғлади.

— Юр, бир оз ётиб истироҳат эт,— деди у Бочковни чодир томон етаклаб.

Шу яқин орада бўлган мулла Шокир ҳам Захронинг гапини тасдиқлаб:

— Рост айтади, юр,— деб Иваннинг қўлтиғига кирди ва икки кишилашиб уни чодирга ётқизиш қўйишди.

Бошда Иван огриқ сезмаган эди, лекин тўқим устига чўзилиб, бошини эгарга қўйгач, яраси ачишиб огрий бошлади, ўзи истамаган ҳолда инграб юборди.

— Захро, сен унинг ёнидан жилмай сув ичириб тур,— деди мулла Шокир чодир ёнида турган кишиларни ҳайдаб.— Бзовта қилманглар, унга тинчлик керак.

Бочков ранги ўчган ҳолда ялтираган кўзларини Захродан узмай тинч ётар эди.

— Ўз қўлинг билан сув бер,— деди у мешдаги сувни кўрсатиб.— Лабларим қақраб кетди, ичим ёняпти.

Захро худди ўз уйидагидек у ёқдан-бу ёққа югуриб, мард йигитнинг хизматини қилар, сув ичирар, бошидаги эгарини тўгрилаб қўярди. Агар Ҳожи Бахшилло бу ажойиб манзарани кўрса, рашкдан юраги торс ёрилиб ўлган бўларди. Бироқ у ташқарига чиқмай ҳали ҳам ўз чодирда миқ этмай ётарди. Шовқин-сурон бошланиб, Захро чодирдан чиқиб кетиши билан у уйғониб кетди, ташқарига қулоқ солиб, нима ҳодиса бўлганини англаганидан кейин ҳам ўзини ухлаганга солиб, қимир этмай ётаверди. Ўзига муте бўлган одамлар олдида жуда жасоратли бўлган бу одам аслида ўлгудек қўрқоқ эди.

Қароргоҳда тинчлик ўрнатилгандан кейин у худди ўғри кишидек чодир пардасидан мўралаб, кўзларини ишқалаб аста ташқари чиқди.

— Уйқунгиз мунча қаттиқ,— деди ёнига қилич осган мулла Шокир уни кўриб қолиб.— Бир ёрингизни кесиш кетсалар ҳам билмай қолар экансиз-да!

— Рост, уйқум қаттиқ. Менга айтинг-чи, ўзи нима бўлопти, ака мулло?

— Қўйинг-э... Ўзингизни билмасликка солманг, кўрма-ётирсеизми ерга тўкилган қонларни!

Ҳожи оғзини қийшайтириб:

— Молларимиз омон қолдимۇ? — деб сўради.

— Ҳа, лекин есирингизни қароқчилар олиб қочди.

— Иби! Ростданми? Қўйинг-э, ҳазил қилманг, афтингиздан ёлгон гапурганингиз кўриниб турибду, ақун. Ростдан ҳам Заҳро қай гўрга кетди?!

Совдогар чап кўзини қисиб:

— Совлиқ қўйингизни бир кўчқор эргаштириб кетди, — деди ва боши билан ишора қилиб Бочковнинг чодирини кўрсатди. Ҳожининг ранги қоғоздек оқариб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Нима қилиб ўтирибди унинг қафтолида, бориб кўрай-чи!

Мулла Шокир шартта унинг йўлини тўсиб:

— Борманг, Москоп вакили қаттиқ ярадор, — деди. — Заҳро ярасини боглаб, сув ичириб ўтирибди. Иван уни еб қўярли аҳволда эмас.

— Қаттиқ ярадор? — Ҳожи жилмайгандек бўлди, — доғи ўлиб қолмасин, бечора!

— Худо хоҳласа ўлмайди. Юринг, мол-қолимиз омон қолганига бир пиёладан... сув ичайлик.

Иваниннг ярасига мумийёи асил қўйиб, қайтадан боглаб қўйишгандан кейин у ўзини яхши сеза бошлади. Гарчи жароҳати ачишиб, оғриб турса ҳам руҳи енгил эди. У ярасининг оғригини унутиб, теварагида парвона бўлиб юрган севгилисига суқланиб қарар, ҳуснига сира тўймас, Заҳро ҳам бу довиюрак кишидан кўзини узолмас эди.

Орадан икки кун ўтгач, Иван ўрнидан туриб юрадиган бўлиб қолди. Заҳро эса ҳеч нарса бўлмагандек яна ўз хожасининг хизматини адо этиш билан овора бўлди. Ярадорлар оёққа босиб, эгар устида ўтириб кета оладиган бўлганларидан кейин карвон яна йўлга чиқди ва минг азоб билан ўн кун йўл босиб, Урганчга етиб келди.

VI

Муҳаммадали бошчилигидаги карвон Бухорога Москва элчиларидан бир кун илгари етиб келди. Бойбур Таишев ўз одамлари билан Рометонда тўхтаб дам олмоқчи, ҳаммомга тушиб, уст-бошларини, анжомларини тартибга солмоқчи бўлди.

Абдуллахон Москва элчисини қаршилаш учун Фатхулла қушбеги билан мартабаси пастроқ бўлган икки-уч одамни тайинлади. Меҳмонлар келадиган куни Фатхулла қушбеги зарбоф чопон кийиб, белига тилла камар боғлаб, ўз навкарлари билан Ҳазратимом дарвозаси ташқарисидаги гузарда пойлаб турди.

Бутун юз-кўзини соқол босган, гирдигум қушбеги кумуш юган урилган аргумоқ устида виқор билан ўтирар, улуг бир вазифани бажараётган кишидек кўкрагини кўтариб, қошларини кериб, элчиларнинг яқинлашишларини кутарди. Элчилар эрталаб соат ўнда етиб келишлари керак эди. Худди мўликалланган вақтда узоқдан карвоининг қораси кўринди.

Энг олдинда элчи Таишев билан унинг ёрдамчиси Иван Бочков отлик келардилар. Улар яқинлашиши билан қушбеги отдан тушмоқчи бўлгандек, ўнг оёгини узангидан олиб, сўл томонга қийшайди. Бойбур, хоннинг одами пиёда келиб кўришади шекилли, деб ўйлаб, дарҳол отидан тушди-да, қушбеги томон юраверди. Бироқ қушбеги шу пайт ўзини ўнглаб, оёгини узангига қўйди-да, яна эгар устига жойлашиб ўтириб олди. Подшо элчиси оёқ устида, хоннинг аёни от устида туриб кўришишди. Шарқда ажнабий элчиларни қабул қилиш маросимида ишлатиладиган баъзи найрағлардан Бойбурнинг хабари йўқ эди.

Элчининг ёрдамчиси Иван Бочков ўз подшосининг ҳурматини туширган Бойбурни ичида сўкиб, гижиниб турарди. У ранги бўзарган ҳолда отини жаҳл билан қаттиқ икштиб, қушбегининг олдига борди-да, гердайиб туриб от устида кўришди.

Яшил кафтан кийган, икки юзи қип-қизил, кўса Бойбур ўзининг қилган хатосидан хуноб бўлиб, терлаб-пишиб кетган эди. Рус подшосининг номусини ўз номуси деб билган бу ишчан ва оқкўнги одам хафа бўлганини билдирмаслик учун зўр бериб илжайишга уринар, бироқ унинг тоза юзиде ҳаяжонлангани, шошиб қолгани аниқ-таниқ акс этиб турарди. Эгар устида қоматини тик тутиб виқор билан ўтирган Иван Бочков лабларини қимтиб, қошларини чимириб: «Эҳ, Бойбур Таишевич, хато қилдинг, бироқ энди сир бой бермай, ўзингни тутиб ол!» — демоқчи бўлгандай унга тикиларди. Баланд бўйли, кенг яғринли Бочков ҳозир қирқларга бориб қолган кишига ўхшаб кўринарди. Чўл шамоли ва офтобдан қорайган чехраси унинг доим от устида умр кечирганидан ва иссиқ мамлакатларда бўлганидан дарак берар, юриш-туриши, кўзларидаги ифо-

да унинг кўрқмас ва гайратли бир кимса эканини кўрсатиб турарди.

Қушбеги у билан қўл бериб кўришаркан, важоҳати-га қараб: «Улуғ элчи шу эмасмики? Мен адашмадиммикан?» — деб ўйлади. У меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, йўлда қандай келганликларини суриштирган-дан кейин қисқача путқ сўзлаб, уларни табриклаган бўлди ва оқ подшога узоқ умр тилади, сўнгра баланд овоз билан:

— Шаҳримиз Бухоройи шарифга марҳамат қилсинлар, қадамларингизга ҳасанот! — деди.

Карвон Бухоро томон йўл олди. Совга-саломлар ортилган туялар орқада жангир-жунгур қилиб келмоқда эди. Ҳазратимом дарвозаси тепасида карнайлар оламини бузиб наъра тортар, сурнайлар чийиларди. Елкаларига ойболта қўйган соқчилар шаҳар дарвозаси ёнида саф тортган, улар қоматларини тик тутиб, кўзларини бир оз қийшайтириб қаққайиб туришарди.

Қушбегининг қилигидан кўнгли оғриган элчи бу тантана ва дабдабани кўриб, бир оз юпанди ва енгил нафас олиб, бозорчиларнинг олаговури билан тўлган шаҳарга қадам ранжида қилди. Москва элчиларини кўрмоқ ва қутламоқ учун бутун халқ кўчага чиққан. Исқирт кўк салла, бўз чопон кийган камбағаллар ўртасида чит ва адрас чопон кийган косиблар, шойи тўн кийган савдогарлар ҳам кўринарди. Халойиқ ичида текин томоша пайида юрган саёқ кишилар, қаламдарлар, мешкобчилар қаторида элчиларнинг келишидан беҳад суюнган шойи, бахмал, зарбоф тўқувчилар, мўйнадўзлар, мискарлар ҳам бор эди. Оддий халқ дўстлик қалдирғочлари бўлган Москва элчиларини чин кўнгилдан қутламоқда эди.

Куз энди бошланган бўлса-да, ҳаво иссиқ ва дим. Белини камар билан тангиган зарбоф кафтанли элчи терга ботиб, дам шаҳар кўчасини тўлдирган ранг-баранг кийимли оломонга, дам янасқи уйлар устида гердайиб турган шаҳар ўртасидаги маҳобатли аркка тикиларди. Ёсси томлар устида бошига чопон ёпинган қиз-жувоңлар, бодалар қалдирғочдай тизилишиб турар, элчиларни кўллари билан кўрсатиб:

— Вой ўлай, хотинларга ўхшаб соч қўйишган-а! Вой тавба, — деб ёқаларини ушлашарди.

Бир карвонсарой дарвозаси ёнидаги супача устида бўз яқтак кийган, рангпар бир қавушдўз билан беқасам тўн кийган бир шойибоф бир-бирларини суяб, бўйинларини чўзиб, кўчадан ўтиб кетаётган карвонни томоша қиларди.

— Ўрис савдогарлар нима келтирибдилар, хабарингиз борми, ака Наврўз? — деб сўраб қолди кавушдўз шеригидан.

— Нима келтирар эдилар, ўрис юртида мўл бўлган сувсар тери, булғори чарм, мум, асал, яна чўян қозон, игна келтирадилар-да.

— Мум билан чарм арзон бўлар экан-да, — деб суюнди кавушдўз.

— Кампирнинг дарди гўзада дегандек, сиз косибларнинг дардингиз мум, чарм, фаранги ипда, — деди кулиб ака Наврўз. — Мўйнадўзга сувсар, қора тулки тери керак.

— Ўрислар бу ердан нима сотиб олар эканлар-а?

— Хомтама бўлма, сенинг кавушингга улар зор эмас. Мўйнадўзлар тиккан чақмоқ телнакларни ҳам бошларига урмайдилар. Аммо уларга биз тўқийдиган шойи, бахмал, зарбоф керак.

— Пичогимиз мой устида, денг! Касод бўлиб қолган бозорингиз яна тарақ бўлар экан-да!

— Шундог. Ўрисларнинг келгани жуда бизга қўл келди.

— Бизга ҳам, — деди косиб кулимеираб.

Қўлларига узун аргувоний таёқ ушлаган, бошларига қўзи терисидан напах кийган ясовулар: «Пўшт, пўшт!» — деб элчиларга йўл очиб, кўчанинг четига чиқиб улгуролмаган аиқовларнинг бошига тушириб қолардилар.

Фатхулла қушбеги Бойбур билан олдинда аста гаплашиб борар эди. Ҳашаматли мадрасаларнинг пештоқлари ва деворларидаги кошинлар офтобда жимжима қилар, кўзларни қамаштирарди. Минораи Калон масжид-мадрасалар устида қад кўтариб, ўз нақшларини кўз-кўз қилаётгандай эди.

Абдуллахон Хуросонни талаб, қўлга киритган бойликлар ҳисобига ўз пойтахтини безатган, уламолар, муллаваччалар учун мадрасалар, савдогарлар ва ҳунармандларнинг кўнглини овлаш учун усти ёпиқ чорсулар, тимлар қурдирган эди. Хоннинг яқин кишилари — Кўкалдош, Дўстбек ва Ҳожа Ислон, Фатхулла қушбеги бир-бирларидан қолишмаслик учун серхашам мадрасалар, қарвонсаройлар, ҳаммомлар, хонақоҳлар, масжидлар солдирган эдилар. Хон ўзини халққа илм-маърифат ҳомийси қилиб кўрсатиш учун минглаб муллаваччаларга нафақа бериб турар эди. Бироқ бу мадрасалардан илми нўжум ва риёзат фанлари чиқариб ташланган, муллаваччалар фақат «илми ҳол», яъни диний масалаларнигина ўрганишар эди.

Бу ҳашаматли биноларга қараб кўзлари жавдираган Бойбур:

— Бу қадар бийик... яъни мадраса ва мечетларни ҳеч бир ерда кўрмаган эдим, бик айбат, бик айбат, — дер эди татарча ва ўзбекча сўзларни аралаштириб. Қушбеги эса бу биноларнинг ҳаммасини ўзи қурдиргандай гурурланиб, бурнининг катакларини кериб, қошларини учириб кўярди.

Ногорабозордан чиққач, қушбеги отининг бошини чап томонга бурди-да, меҳмонларни тор кўчадан бошлаб, чор-раҳаларга қурилган тоқлар тагидан, Тими Абдуллахон ёнидан олиб ўтди. Унинг мақсади — Бухоронинг мисли йўқ тими, усти ёниқ чорсулари, ҳашаматли иморатларини кўрсатиб, меҳмонларни лол қолдирмоқ эди.

Элчилар Тоқи Саррофон яқинидаги кичик бир саройга келиб тушдилар. Сарой саҳнига мешкобчилар сув сепган, ҳаммаёқ супурилган, хужраларга жой солинган эди.

Меҳмонлар бу ерга келиб, устларидаги чангни қоқиб, юз-кўзларини ювиб олдилар. Улар учун хон озиқ-овқат, икки челақ шароб, бешта қўй юбортирди. Узоқ йўл юриб ҳориган москваликлар овқатдан кейин ухлагани ётдилар. Уларни кўриқлаш учун сарой дарвозасига икки соқчи қўйилди. Қоронғи тушиши билан бу соқчилар ерга бўйра солиб, ойболталарини қучоқлаганларича пинакка кетдилар.

* * *

Эртасига эрталаб хон саройидан шиговул¹⁰ эгарланган бир от келтириб, таъзим билан элчини аркка чорлади.

— Нега бир от келтирдинг? — деди Бойбур елкасини қисиб. — Биз... биз икки киши бит.

— Иккинчи элчи ўз отини миниб борсин.

— Олой ёромий. Иван Бочков подшонинг вакили, они ҳурматлов керак. Онгада бир от... олиб кел, — деди Бойбур ўзбекча гапиришга уриниб.

Элчи шиговул билан тортиша-тортиша, аранг сўзини ўтказди.

— Арк дарвозаси ёнида отдан тушасиз, — деб таъкидлади шиговул элчини қабул маросими билан таништирар экан. — Аркка Кўкалдош жанобларидан ўзга ҳеч бир аъён от миниб чиқмайду.

— Ёрий, — деди Бойбур пишиллаб. — Подшо ёрлигин хонга ўз қўлимиз билан топширабиз.

— Яхши, аммо хон ҳазратлари хузури олийларига

кирмасдан бурун меҳтар жаноблари қошида бўлур-сиз, ул киши сизни қабул расм-русуми ила тоништирадурлар.

Элчилар турган карвонсарой билан арkning ораси унча узоқ бўлмаса-да, Бойбур билан Бочков ясоглик аргумоқларни миғиб тантана билан қабул маросимига жўнашди. Арк дарвозаси устида иогоралар чалиғиб турар, карнайлар наъра тортар, сурнайлар чийиллар эди. Элчилар баланд дарвоза олдида отдан тушдилар-да, шиговулга эргашганларича, йўлақда аста юриб, сарой саҳнига чиқдилар. Шиговул уларни меҳтарнинг девонхонасига олиб кирди. Хоннинг ўнг қўл вазирларидан бўлган меҳтар бошқа мамлакатлар билан бўладиган элчилик муносабатларига мутасадди эди.

Бошига катта симоби салла, эғнига жуда кенг зар чопон кийган, юзи бир бурда, қотмағина аъён Бойбур билан Бочковни ўз девонхонаси эшиги олдида кутиб олди, улар билан қўл бериб кўришгандан кейин, узун ва тор дарчалардан ёруғ тушиб турган нақшинкор меҳмонхонага олиб кирди, шойи кўрпачаларга ўтқазиб, яна ҳол-аҳвол сўрашди.

— Сафарлар бехатар бўлдим, эсон-омон етиб келдингизларми?

— Минг қатла шукр,соғ-саломат келдик...

— Оқ подшо ҳазратлари ва аларнинг отабеклари Гудуноп жаноблари соғ-саломатмулар?

— Худойга шукр, соғ-саломатлар...

Меҳтар элчиларнинг ишонч ёрлиқларини кўздан кечиргач, подшонинг хонга юборган ёрлиғини кўрсатишни сўради:

— Мен ёрлиқни ўз қўлим билан хонга тошширгоймен, — деди Бойбур қаттиқ туриб.

— Майли, андоғ бўлса... хўш, жаноб олийга нима арзларинг бор?

Бойбур ҳар иккала подшо ўртасида яхши муносабатлар ўриштиш зарурлиги тўғрисида Бориснинг уқтирган гапини такрорлаб, сўзни савдогарларнинг хавф-хатарсизлиги, бож-тамга масаласи устига кўчирди. Сўнгра Кучумхон билан бўлган муносабатлар устида тўхталиб, Москва подшосининг нуқтаи назарини тушунтирди.

Гап чўзилиб кетди, меҳмонларнинг қорни оча бошлади. Хушёр вазир бунни пайқаб, эшик томонга қараб қўйди-да, қарс уриб, баковулди чақирди. Этакларини бар уриб, енгларини шимарган элчил баковул обдаста билан дастшўй кўтарган ҳолда меҳмонхонага кириб, элчиларнинг қўл-

ларига сўв қўйди. Улар қўлларини ювиб бўлгач, елкасидаги сочиқни уларга узатди. Сўйгра дастурхон ёзиб, эиғ олдин бир даста нон, кейин анжир, узум, карж қилинган қовуи келтириб қўйди. Нонларни бурдалаб, қўли билан дастурхонни кўрсатди-да:

— Қани, олсинлар, меҳмонлар, — деб қўйди. Орадан ярим соатча вақт ўтгач, лаганларда қовурдоқ, қозонкабоб келтирилди.

Овқат маҳалда меҳтар меҳмонларни гапга солиб ўтирди. Меҳтар хон сингари катта савдогарларга дастмоя бериб, Ҳиндистон ва Эрон билан савдо-сотиқ қилар ва бундан кўп фойда кўрар эди. Шу сабабдан у Москвада ишлаб чиқариладиган матолар ва Россия бозорлари тўғрисида суриштира бошлади.

Бойбур Москвада юз хил касб эгалари яшашини, ҳар бир мол учун айрим-айрим бозор ва расталар борлигини, тагчарм бошқа растада, танаворчарм бошқа растада сотишини гапириб берди. Бу бозорда алоҳида этик тикувчилар растаси борлигини ҳам айтиб ўтди.

Подшо элчиси керилиб, Москва атрофида ишлаб чиқариладиган буюмларни санай кетди ва бу шаҳарларда ҳар йили бўладиган катта ярмаркаларни тасвирлар, Бухоро савдогарлари бу ярмаркаларга қатнашсалар, катта фойда кўражакларини уқтирди.

— Балли, сизнинг бу гапларингизни хон жанобларининг гўшига етказурман. Подшо Иван вафот этгандан сўнг ётиб қолган савдо-сотигимиз яна ривож топиб тўхтайдур!

— Агар Кучумхон билан борди-келди қилсангиз, сиз билан савдо-сотиқ битими туза олмаймиз, — деди Бойбур қатъий қилиб, — чунки сиз Россиядан темир, совут-қалқон каби айбирлар олиб, аларни Сибирга — Кучумхонга юборасиз. Кучум эса бизнинг Сибириядаги шаҳарларимизни вайрон эта, халқимизни толий.

Меҳтар ичида Москва элчисининг гаплари ҳақ гап эканлигини билиб турарди, шунинг учун у Россия билан дўст бўлиб, у билан савдо-сотиқ қилиб туришга хонни кўндириш кераклигини кўнглидан ўтказиб қўйди. Унинг ўзи ҳам Москвага ва бошқа шаҳарлардаги ярмаркаларга гумашталар орқали мол юбориб, бойиш ниятида эди.

— Бизнинг яна бир талабимиз бор, — деб сўзида давом этди элчи. — Бухоро хонлигида рус бандилари кўп. Қрим тоторлари, бошқирдлар рус йигит-қизларини ўғирлаб олиб келиб, бу ерларда соталар. Сиз аларни озод

этиб қайтариб юборишларингиз керак. Бу ерларда руслар-
нинг хор-зор бўлиб юрувлари Россия давлатининг шаънига
прашмай.

Элчининг бу гапи меҳтарга унча ёқмади, чунки ўзи
ҳам қулдорлардан эди. У зўрма-зўраки кулимсираб:

— Бу мушкул масала, — деди. — Албатта, биз ҳам қул-
ларни озод этиб юбормоқни тилаймиз. Аммо бу қулларни
сотиб олган кимарсаларнинг зиёнини ким тўлайдур? —
Шойи кўрпача устида меҳтар билан ёнма-ён ўтирган элчи
Бочковга билинар-билинмас кўз қисиб қўйди.

— Биз қулларни эгаларида сотиб олобиз, — деди Бой-
бур илжайиб. — Хон ҳазратлари руҳсат берсалар, бас. Ул
жанобнинг лутф-карамларига ишонабиз.

— Жаноблар, — деди меҳтар ўрнидан туриб, — сизлар-
нинг бу талабларингизни хон ҳазратларига маълум қилур-
мен. Ўз арзингизни бо ул ҳазрат қошида баён қи-
лурсиз. Аълоҳазрат сизларни бирор соат ичида қабул
қилсалар ажаб эмас.

— Меҳтарнинг томоғи мойланмаган арава гилдира-
гидек гич-гич қияпти, — деди Бойбур меҳтар чиқиб кетгач
русчалаб, — бир нарса билан огзига урмасак, ишимиз
юришмайдиган кўринади.

— Рост, йигирма-ўттиз сўм ваъда қилмасак, арава-
миз юрмайдиганга ўхшайди. Агар биз бу ердаги бан-
дилардан жилла бўлмаса йигирма-ўттизтасини озод қилиб
обормасак, Борис Годунов жаноблари хафа бўладилар.
Бу ерда порахўрлик айб эмас, деб эшитаман.

— Бу ишни менга қўйиб бер. Уларнинг тилини би-
ламан, — деди Бойбур қочирик қилиб.

Меҳтар элчилар билан музокара олиб бораётганида
Абдуллахон девонхона ёнидаги қоронги хужрада ўтириб,
ҳамма гапни эшитган, элчиларнинг муддаосини билиб ол-
ган эди. Лекин меҳтар меҳмонлар олдида чиқиб кетиши
билан у ҳам хилват хужрани тарк қилди, шу сабабдан элчи-
ларнинг кейинги гапларини эшитмай қолди.

Меҳмонлар кутавериб таъблари хира бўла бошлаган-
да, удайчи ¹¹ келиб уларни кўривишхонага таклиф
этди.

Абдуллахон тўрда мармар тошдан йўниб ишланган
тахт устида зарбоф тўн кийиб ўтирар эди. Тишлари ту-
шиб, сочлари оқарган, мўгулбашара, кўса ва пучуқ хон-
нинг бошидаги қимматбаҳо тожи ўзига ярашмай турарди.
Унинг бигиздек ўткир кўзларининг қарашидан, ўнг қўли-
нинг муштини тиззасига тираб, қийшайиб ўтиришидан,
бутун важоҳатидан қаҳри қаттиқ, бир назар билан катта

қўшинни ўзига тобе қилиб оладиган, продали кимса эканини фаҳмлаб олиш қийин эмасди. Хоннинг сўл томонидаги фахрли ўринни ясовулбоши, Қулбобо Қўкалдош, эшик оғаси, мирохўр, мирзабоши, хазинабоши ишғол қилган, ўнг томонида Хожан Калон, меҳтар ва бошқа амалдорлар, тахтнинг орқасида эса қурчи (соқчи) боши ва ясовулбоши, Фатҳулла қушбеги тик турардилар.

Элчилар хоннинг рўпарасида, ўзлари учун кўрсатилган жойда таъзим қилиб турдилар. Шиговул баланд овоз билан Москва элчиларининг хон оstonасига «бош уриб» келганликлари ва оқ подшоҳнинг саломини келтирганликларини эълон қилди. Шундан сўнг Абдуллахон илтифот қилиб элчилар билан ҳол-аҳвол сўрашди. Шиговул билан удайчи элчиларни қўлтиқлаб тахт ёнига олиб борди. Элчилар, одатга мувофиқ, хон ёнида бир лаҳза сукут қилиб туришди. Улар гайридин бўлганликлари сабабидан хон ўзини учун қўлини чўзмади, фақат навбат билан елкаларига қўлини қўйиб, илтифот қилган бўлди. Хон элчининг қўлидан татарча ёзилган ёрлиқни олиб, наридан-бери ўқиб чиқди-да, шиговулга узатди. Элчилар орқалари билан юриб, яна ўз жойларига бориб турдилар.

Бутун Мовароуннаҳр ва Хоразмни қилич кучи билан бирлаштирган ва ўзини иккинчи Темурланг деб ҳисоблаган Абдуллахон мағрурлигиданми ёнқи қартайиб, эси кирарчиқар бўлиб қолганиданми, Россия подшоҳининг соғлиғини сўрашни унутиб қўйди. Русь подшоҳининг ҳурмати жойига келтирилмагани учун Иван Бочковнинг газаби келиб, ёнида турган удайчига деди:

— Мен Рум императори саройига чопар бўлиб борганимда император улуг подшоҳимизнинг ва Россия ҳокими Борис Годунов жанобларининг соғлиғини сўраган эдилар.

— Нима дейди бу ўрис? — деб сўраб қолди хон удайчидан жаҳл аралаш.

Тилмоч Бочковнинг гапини юмшатиб, мулойимроқ ифодалар билан таржима қилиб бергач, кўринишхона бир он сукунатга чўкиб, пашша учса эшитиладиган бўлиб қолди. Хон одатга хилоф иш қилгани учун вакилнинг бу пичингини қулт этиб ютди-да, тахт устида ўзини ўнглаб олиб:

— Биродаримиз оқ подшо ҳазратлари ва аларнинг маслаҳатгўйлари Борис Годунов жаноблари соғ-саломатмилар? — деб сўради. Унинг таъби хира бўлгани, кайфи бузилганлиги афтидан билиниб турарди.

— Алҳамдулилло, саломатлар, — деди Бойбур енгил

нафас олиб.— Худо марҳамати ила бутун Руснинг улуг подшоҳи, Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань хукмдори Фёдор Иванович зоти шоҳоналари сихат-саломатдирлар, сизнинг-да, соғлигингизни худодан сўраб ётурлар.

Элчининг «Қозон ва Астрахань хукмдори Фёдор Иванович...» деган гапи Абдуллахоннинг гашига тегди. Ичини мушук тирнаётгандек ўтирган жойида ижирганиб қўйди. Сўрашиш маросими тамом бўлгач, амалдорлар Москва подшоҳи юборган совғаларни: пўлат совутлар, тўрт лочин, сувсар пўстин, тўрт бочка шароб ва бошқа нарсаларни унинг олдидан олиб ўтдилар. Ясовулбоши биланд овоз билан бу совғаларнинг номини айтиб турди.

Хон бу совға-саломларни кўриб, бир оз таскин топди.

— Меҳтар сиз жанобларининг илтимосларингизни менга етказди, одамларимиз билан бу ҳақда маслаҳатлашиб, сўнгра жавобини берурмиз,— деди хон ўрнидан туриб.

Шу билан тантанали қабул маросими тугади. Хон ясовулбоши ва меҳтар билан бирга ўз хужрасига кетди. Сарой амалдорлари элчиларни қуршаб олиб, хоннинг илтифоти билан уларни табриклай бошладилар. Хон эса, ғайридинларнинг елкасига тегиб ҳаром бўлди, деб қўлини ювиб олди.

VII

Москва элчилари рус бандиларни озод қилиб олиб кетар эмиш, деган хабар қулдорларни ташвишга солиб қўйди. Ҳожи Бахшиллонинг қўлида иккита рус асири бор эди. Ҳозир у буларни сотиб олганига пушаймон ер: «Ҳай аттанг, эроний қул олсам бўлар экан,— деб ачинарди.— Етиб қолгандан кўра, отиб қолиш керак, нима қилиб бўлса ҳам бу икки бандини қўлдан чиқармасликка уриниб кўрай».

Кун оғиб, соялар узайган пайтда Ҳожи Бахшилло отига миниб Рометондаги кўргонига жўнади.

Унинг қуллари, қуллардан ҳеч фарқи бўлмаган қароллари ва чоракорлари янчилган галлани омборларга ташимокда эдилар. Хўжайин ҳар ҳафта ўз мулкига бориб, ишларнинг бориши билан танишиб келарди. У йўлда турли фикрларга берилиб, тўрт паҳса деворли кўргонига қандай қилиб етиб қолганини сезмай қолди. Дар-

воза ёнида турган калтабақай серсоқол бир киши икки букилиб салом қилди-да, бир қўли билан отнинг жиловидан ушлаб, бир қўли билан хўжайинини қўлтиқлаб эгардан туширди. Бу киши Ҳожининг гумаштаси эди. Хўжайин гумашта билан қисқача ҳол сўрашганидан кейин даладаги ишларнинг боришини суриштирди.

— Бугдойларини ўриб бўлдик, ярмини янчиб омборга жойладик, хўжайин. Кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Яхши, — деди хўжайин хаёли паришон ҳолда. Унинг мияси экин-тикиндан кўра кўпроқ бошқа бир нарса билан банд эди. Пешонасини тириштириб, увушган оёғини қўли билан ишқалай-ишқалай, оқсаганича меҳмонхонага кирди ва Микифор билан Алёнкани ўз олдига чақиртирди. Бакувват Микифор далада ишлар, ҳар турли таомларга пазанда бўлган Алёнка эса қулар билан қаролларга овқат пиширарди. Эшиқдан тортиниб кириб, уйнинг ўртасида тўхтаган бандиларини Ҳожи очиқ чеҳра ва мулойимлик билан қарши олди.

— Хўш, ҳол-аҳволларингиз қалай? Устингиз бут, қорнингиз тўқми, ақун?

— Қорнимиз тўқ, худога шукр, — деди башараси худди гўдакка ўхшаган пучуққина соқолсиз, барваста Микифор. Унинг содда ва семиз башараси бегамлиқ, итоаткорлик ва кўр-кўрона садоқатнинг тимсоли эди. — Лекин чоригим йиртилиб кетди, яланг оёқ қолдим.

Ҳожи иш ҳайвонларини яхши боққанидек, қул ва қаролларини ҳам тўқ тутар, бунинг эвазига уларни молдек ишлатарди, бироқ уст-бошлари билан иши йўқ эди. У қарс уриб гумаштани чақирди ва Микифорни яланг оёқ қолдиргани учун койиган бўлди. Бир жуфт янги чорик келтирганларидан кейин:

— Мана энди оёғинг ҳам бут бўлди, — деди Микифорга қараб. — Нимаики даркор бўлса, дарҳол гумаштага айтинглар, муҳайё қиладур. Сен, Алёнка, нега мум тишлагандек хомуш тўхтадинг?

Ақлли аёл хўжайинининг тилёгламалик қилаётганидан шубҳаланиб, бунинг замирида бир гап борлигини сезиб турарди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, — деди Алёнка.

— Бошқа хожалар янглиг мен бераҳм эрмасман. Кўнглимда раҳмим бор, — деди Ҳожи риёкорона хўрсиниб. Бироқ унинг тикандек ўткир кўзларининг қарашы оғзидан чиққан сўзларни тасдиқламасди. — Вале, яхши ишласаларинг ва итоатгўй бўлсаларинг, озод қилиб юборсам ҳам ажаб эрмас.

Соддадил Микифор бу сохта сўзларни чин деб билиб, тишининг оқини кўрсатиб турарди.

— Озод бўлиб тўхтаганларингдан сўгин менга ишлайсизларми ёки бировга ёллаиб ишлайсизларми, ихтиёр ўзларингга, вале, ҳозирча... хм, — мутавалли йўталиб кўйди. — Мабодо, биров сизларнинг қаю халқдансиз, деб суол этса, бизлар нўгоймиз, деб айтинглар, зинҳор ўрисмиз, деб айта кўрманглар.

Гапнинг тагига етолмай қолган Микифорнинг бетидаги жилмайиш бирдан сўниб, оғзи очилиб қолди. Алёнканинг ранги бўзариб, лаблари қимтиди.

— Рус ва христиан бўлатуриб, нега энди ўзимизни нўгой деб атар эканмиз? — деди у бошини тоз кўтариб. — Сен бизларни пулга сотиб олган бўлсанг ҳам динимизни сотиб олмагансан-ку!

— Гапга кулоқ сол, лодон. Мен сенларни, мусулмон бўл, деб айтганим йўқ-ку, охэ! Дилингиз билан эмас, фақат тилингиз билан ўрис эрмасмиз, деб айтсаларинг кифоя.

— Бу гапларни айтгандан кўра тилимиз кесилгани яхши!

— Кўп гапурма, оғзим бор, деб валақлайберайканда. Тилларингизни илдизи билан сугуриб олишдан ҳам тоймайман, ақун. Ҳали сенлар менинг сиёсатимни кўрганларинг, калтагимни еганларинг йўқ. Бадаларингни тилиб туз септирганда, ўзгача гапурадиган бўлайдинглар.

— Майли, ўлдирсанг ўлди, лекин айтганингни қилмаймиз, — деди Алёнка хожасига тик қараб.

У ўнг кўлининг икки бармоғини баланд кўтариб чўқина бошлади, ранги ўчган Микифор ҳам унга тақлид қилди.

Микифор болалик чоғида қул эгаларининг таёғини еб, юрак олдириб қўйган ва жасоратини йўқотган йигит эди. Уни отасидан айириб сотаётганларида додлаб йиғлагани учун жаллодлар товонини тилиб, туз сепган эдилар. Хўжасининг гапларини эшитиб, болалик чоғида тортган азоблари эсига тушди-да, юраги орқасига тортиб кетди.

«Ҳай аттанг, илгарироқ буларнинг юрагини олиб кўйсам бўлар экан, — деб ўйлади Ҳожи. — Энди вақт ўтди, Москва элчилари етиб келиб қолди. Тўйдан кейин ногора қоқишнинг фойдаси йўқ, ҳай аттанг!»

У ўрнидан сапчиб туриб, аламига чидай олмай, қул йигитнинг орқасига қамчи билан бир урди-да:

— Ўлдираман сизларни, мабодо айтганларимни қилма-

санглар, тириклайини териларингизни баданингиздан шилдираман! — деб бақирди.

Ҳожининг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзган, чўққи соқоли қийшайиб қолган эди. У қўлидаги кумуш бандли қамчисини маҳсисига тарс этиб бир урди-да, ташқарига чиқди, мирохўрни чақириб, отини келтиришни буюрди.

* * *

Дарвозахона ёнидаги шифтини ис босган қоронги бир қўшхонада, липиллаб ёниб турган жинчироқнинг хира ёруғида жулдур кийимли эроний қуллар ва ерли қароллар қичири еб ўтирар ва катта хўжайиннинг Рометонга нима учун келгани, нима сабабдан ўрис йигит билан ошназ хотинини ўз олдига чақиртиргани тўғрисида бош қотирар эдилар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, — деди қўтир телпак кийган новча Абдуназар. — Хожа ҳеч маҳал қулини яхши ният билан ўз олдига чақиртирмайдур. Чамаси, бундан беш йил илгари мени Ҳожи ўз меҳмонхонасига чақиртирди. Кирсам, бой билан қози пичир-пичир қилиб ўтирган экан. Қози гап бошлаб: «Отанг қарзини узгунча сен бу кишининг эшигида хизмат қилиб юрасан, — деди. — Биз бу ҳақда васиқа ёзиб, гувоҳлар олдидан отангга қўл қўйдириб олдик».

Қозига қарши гапириб бўладурми? Мен ноилож қўл қовуштириб, бўйнимни эгиб: «Хўп», дедим. Отам бечора соддалик қилиб, мени қулликка солганига надомат қиладур, бироқ начора!

Эроний қуллар қаторида ўтириб, бир товоқдан ош еяётган «озод» ўзбек ва тожик қуллар индамай унинг гапига қулоқ солдилар. Гарчи Абдуназарнинг бошидан ўтган воқеани аллақачон эшитган бўлсалар ҳам улар чурқ этмай тинглар, ҳасрат олови юракларини куйдирар эди. Қичирини еб, лаганни ялаётганларида, эшикдан Микифор бўзариб кириб келди. Унинг оёғига Абдуназарнинг кўзи тушгач, кинояомуз илжайиб:

— Муборак бўлсин янги чориқ, — деди.

Микифор бу гапга қўл силкиб, индамай унинг ёнига ўтирди.

— Қани, гапир-чи, бой сени нима учун чақиртирган экан?

Микифор воқеани гапириб берган эди, Абдуназар:

— Ҳаҳ-ҳа! — деб кекирдагини чўзди.— Ўрис эмасман деб айтгин, дейдими хўжайин? Бунинг тагида бир гап бор! Орага сукунат чўкди. Ҳамма хаёл дарёсига чўмиб, бу гапнинг магзини чақишга уринарди.

Давра қуриб ўтирган жулдурвоқи одамларнинг саратон офтобидан қорайган серажин пешоналари тиришган, қовоқлари уйилган.

— Топдим,— деди бўйи қисқа, соқоли оппоқ, тетиккина бир чол.— Боя мен гузарга чиққанимда дўкондорлар пичир-пичир қилиб, Маскопдан элчилар, савдогарлар келибдур, шойи, олача чаққон бўладур, деяётган эдилар...

— Элчилар келса нима қилти? — деб сўради эроний қул.— Бу гапга уларнинг нима дахли бор?

— Ие, ҳалиям тушунмадингми? Маскоп элчилари ўрис бандиларини озод қилиб олиб кетса, нима дейсан?

Бу гапни эшитиб, ҳамманинг юзи ёришди.

— Рост айтдингиз, Назирқул ака, ақлингиз боракаи, — деди Абдуназар бош ирғаб, сўнгра Микифорга қараб гапида давом этди: — Сен, Микифор, бўш келма. Ким сўраса ҳам «ўрисман», деявер, қутулиб кетгайсан.

— Рост, қаттиқ турсанг, қутулиб кетурсан. Бойнинг дағдағасидан қўрқма, асло нўғойман, деб айтма. Шу бечораям қутулиб кетсин. У ҳам худонинг бандаси-ку.

Қуллар ва қароллар ўзларининг жабрдийда биродарларини ўртага олиб, унга далда берар, бўш келмасликка даъват қилардилар.

Ўрислар ўз асирларини олиб кетармиш, деган гап уларни қаттиқ ўйлатиб қўйди. «Бизларни ҳам қутқарадиганлар бормикин?» — деган фикр ҳамманинг хаёлидан ўтарди.

Қуллар дастурхонга фотиҳа қилиб, ўринларидан туршиди. Шу вақтгача гапга аралашмай ўтирган қотма юзли, қора йигит бир чеккада ер чизарди.

— Мардон, ниманинг ҳисобига етолмай турибсан? — деб сўради Абдуназар унинг ёнида чўққайиб.

Қорача йигит энгашиб, унга бир нарса деб шивирлади. Кейин:

— Мана биз турган жой,— деди у бошини кўтариб.— Мана Қаламазор,— у настроқни чизиб кўрсатди,— орада Қарши чўли бор. Агар Бешкентдан ўтиб олсак, марра бизники. Қочамиз!

— Қаршининг чўлида қанчадан-қанча одамнинг суяги қолиб кетган, биласанми? — деди Абдуназар истеҳзо билан.

— Биламан, кунда ўлгандан кўра биратўла ўлган яхши. Пичоқ бориб устухонга қадалди-ку

Энди ўттизга кирган бу йигитнинг бурушиб кетган, чўл шамолидан қорайган қотма, ҳорғин юзи, ўқрайган кўзлари, қора косов кўллари оғзидан чиққан сўзларни тасдиқлаб тургандек эди.

Ўз қишлоғи, хеш-ақраболаридан ажраб, хўжайин учун тер тўкиб ишлаш, ҳамма қуллар каби бу жафокаш йигитнинг ҳам жонига теккан. Хўжайиннинг навкарлари қулларни доим назорат қилиб турар, кечалари кишанлаб кўяр, кундузлари аргувон таёқ билан уриб ишлатардилар.

Мардон асли Шеробод туманига қарашли бир қишлоқлик йигит, Абдуллахон Хуросонга бостириб кирмасдан илгарироқ у Туршиз шаҳридаги амакисини кўргани борган эди. Абдуллахоннинг каллакесарлари бу шаҳарни ишғол қилганда Мардон ҳам бошқалар қатори банди қилиб олинди. Аскарбошилардан уни сотиб олган жаллоблар: «Агар сендан мазҳабингни сўрасалар шиаман, деб айт», деб пишиқлаган эдилар. Мардон уларнинг гапига унамаганда, товонига беҳи таёқ билан уриб ўласи қилдилар.

Сотқин муллалар: «Шиалар мусулмон эмас, уларни қул қилиб сотиш жоиз!» — деб фатво берган эдилар. Қулжаллобларнинг зўри билан «қизилбош», яъни шиа бўлиб қолган Мардон Бухорога келтирилиб молдек сотилди. Мана энди Маккага бориб гуноҳлари «ювилган» Ҳожининг далаларида етти йилдан бери молдек ишлайди.

— Қаршининг чўли хатарли, — деди Абдуназар қовоғини солиб. — Серқатнов йўл, игна йўқолса — топилади.

— Бўлмаса нима қиламиз?

— Кунчиқар томонга, Қарнаб чўлига қараб қочамиз. Мен бу чўлда етти йил туя боққанман, ҳар бир қудуқни биламан. Кўчманчилар орасида ошналарим ҳам кўп, йўлда оч қолмаймиз. Тузқудуққа етгандан кейин шартта кунюриш томонга буриламиз.

Абдуназар ўз режасини бармоғи билан ерга чизиб кўрсатди. Юзи ёришиб кетган Мардон унга меҳр билан қараб:

— Мен инингиз бўламан, ўла-ўлгунча хизматингизни қиламан, — деб юборди.

— Менга хизматкорнинг даркори йўқ, қадрдон жўра керак!

— Мен жўрангиз, инингиз бўламан. Биз томонда қўйчивон бойлар кўп. Бирортаси билан келишиб, қўйларини боқамиз.

— Яна бойларга қул бўларканмиз-да.

— Қул эмас, қарол. Ишқилиб, озод бўламиз-да. Тоғларда кўкрагимизни шамолга бериб, қўшиқ айтиб қўй боқамиз. Сиз чўпон бўлсангиз, мен чўлиқ.

— Гапни бир жойга қўяйлик, мен кечаси...

Абдуназар шивирлаб гапира бошлади. Кўзлари ўтдек чақнаб турган Мардон унинг оғзига тикилиб қулоқ солганча қотиб қолди.

VIII

Ҳожи Бахшилло отини қамчилаб, бир ярим соат деганда шаҳарга етиб келди-да, Урганч саройи яқинидаги ҳовлисининг катта дарвозасини тақиллатди. Қоронғи йўлакда мудраб ўтирган эроний қул югуриб келиб эшикни очди, Ҳожи ўнг оёғини эгардан ошириб, ерга тушгунча узангини ушлаб турди. Олтмишга яқинлашиб, соч-соқоли оқарган бўлса-да, ҳали тетиккина чол терлаб кўпириб кетган отни отхона устунига қантараётганда, Ҳожи тез-тез юриб ҳовлига кирди. Захро мана шу тор ҳовлида, хизматкори билан оқсоч кампир назорати остида яшарди.

Оқсоч ошхонада ош пишириш, Захро уй ичида кашта тикиш билан машгул эди. Ҳожи кириши билан Захро ўз ишини йиғиштириб, игна-инларини саватга солди-да, ўрнидан туриб таъзим қилди. Унинг гулдек юзи бир оз сўлган бўлса-да, аввалги тароватини йўқотмаган, юзидаги ҳазин ифода, қора қошлар остидаги шаҳло кўзларнинг маънос боқиши қорачадан келган чиройли юзининг хуснига хусн қўшар эди. Унинг жамолини кўргач, Ҳожининг тош кўнгли юмшагандек бўлди, шошиб-пишиб устидан яктагини ечиб олган есирига ширин гаплар айтиб, унинг сочларини силагиси келди. Бироқ йилт этган муҳаббат учқунининг қора кўнглини бир дам ёритди-ю, яна сўнди. Йўлда бўлган воқеалар Ҳожининг эсига тушиб, рашк илоини ичини кемира бошлади. Бирдан газаби кўзиб қўрқа-писа кулимсираган жориясининг чиройли юзига устма-уст икки тарсаки туширди.

— На айбим вор? Ная вуруюрсан? — деб ингради Захро тисарилиб.

— Сенда айб йўқ? Ҳаҳ-ҳа! Сен кулиб боқмасанг, Ибон бул ишни қилмайди эди. Мочахар! Сафарда бўлган ишлар хотирингдан фаромуш бўлдеми?

— Воллох, банда айб йўқ. Бан... — Ҳожи бир тарса-

ки уриб, унинг гапни бўлди-да, жаҳл аралаш кўрпачага ёнбошлади.

Захро унинг қийнашларидан ҳам, эркалаларидан ҳам безор бўлган, баъзан ўзини-ўзи ўлдиргиси келар, кечалари кўз ёши билан пешонасининг шўрини ювишга уринарди. Бироқ унинг сабру тоқатдан бошқа қуроли қолмаган эди...

* * *

Кўкалдош бир ҳафтадан кейингина қўли бўшаб, Ҳожини қабул қила олди.

— Ҳожи, нега ориқлаб кетдингиз? Касал бўлдингиз чоғим,— деди аъён истеҳзо аралаш илжайиб.

Улар Кўкалдошнинг Ширбудидаги чорбоғида, ҳовуз бўйидаги супа устида ўтирар эдилар.

— Йўл азоби — гўр азоби,— деди Ҳожи хўрсиниб.

— Бошқалар сафардан семириб қайтганлар,— деди аъён тиржайиб, сўл кўзини қисиб,— йўлда ажаб-тавр ишлар содир бўлибдур, қулогимга чалинди...

Ҳожи индамади, шу топда рўпарасидаги бир кўзи қисик аъённинг бурушиб кетган бўйни кўзига жуда хунук кўриниб кетди.

— Ҳай майли. Хўш, айтинг-чи, Маскоп подшоҳининг саройида не тавр гаплар бор?

— Тақсир, ҳозирги подшо Феёдур ёш бўлса доғи, девонаванг, касалманд одам эркан, агар қазо қилса, ўрнига валиаҳд йўқ...

Кўкалдош Ҳожининг гапларига индамай қулоқ солиб ўтирди.

— Асилзода боёрлар Борисни хушламас эркан, алар тахтга ўз ёвуқларидин бир кимарсани ўтқизмоқчилар,— деди Ҳожи нафасини ростлаб олиб.— Борис подшо бўладими, бошқасини, биз учун барибир...

— Йўқ, барибир эмас,— деди Кўкалдош унинг гапни оғзидан олиб.— Борис доно ва қаттиққўл одам, қўйиб берса, Сибирни ҳам қўлга киргизади...

Кўкалдошнинг йўтали тутиб, гапи оғзида қолди. Меҳмон унинг нима демоқчи бўлганини билолмади. Ҳожи Москва подшоси ва унинг яқинлари ҳақида эшитган-билганларини гапириб бергандан кейин, аъён:

— Хўш, Ҳожитархон қандай шаҳар экан, сизга ёқдими? — деб сўраб қолди.

Ҳожитархон — кичкинагина шаҳар, тепа устига

воқе бўлибдур, топилгусиз шаҳре бўлибдур. Ўрислар қалъани тиклабдурлар, черковлар қурибдурлар.

— Ҳожитархон улуглари сизни яхши кутиб ол дими?

Мутавалли афтини бужмайтириб туриб:

— Бир бошдан гапуриб бера қолай,— деди.— Қемадин қирғоққа тушмай бурун, нўгой савдогарлар бизларни қуршаб олиб: «Сотатургон нимангиз бор?» — деб сўрайберди, ammo шаҳар акобири бир неча ясовуллари билан келиб, аларни қувиб йиборди ва бизларни кўриқлиб, тўп-тўғри Ҳожитархон шаҳар карвонсаройига олиб борди. Тонгласига карвонсаройга бир неча ўрис савдогар келиб, бизлардин юз сўмликча мол харид қилди. Аларнинг орасида паканагина, ўғри кўз, серсоқол бир одам олазarak бўлиб турар эди. Шу бўлса керак, деб тўп-тўғри оллига бордим. Бир гўшага чақириб: «Ёқут оласизми?» — деб сўрадим. Кўзлари ўйнаб, шошиб-пишиб: «Ҳа, олурман», деб айтди. Анинг кимлигини аниқ билгандан сўгин совғангани бердим. У эса ҳаменидан мана бу туморни чиқориб топширди.

— Боракалло,— деди мезбон туморни олар экан.— Хўш, карвон аҳли ўртасида бизга қарши фитна гаплар бўлдимми?

Ҳожи қўйнидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқариб берди-да:

— Ҳаммаси ушбу қоғозга дарж этилган, ammo ошкор фитнаангиз гаплар эшитмадим,— деди.

Аъён қоғозни бир чеккага йигиштириб қўйди-да, Ҳожининг бир ҳолатда бўлиб қолган, кесакдай башарасига тикилиб:

— Соғлигингиз жойидами, нега рангингизда ранг қолмаган? — деб сўраб қолди.

— Эй, ҳолимга хамдуналар ¹² йиғлайдур,— деди Ҳожи кўнгил ёриб.— Беш кун бўлде, икки кулим қочиб тўхтади. «Ахтариб топинг», деб чор атрофга навкарлар йибордим, тополмай келдилар. Бириси кун есим Заҳро оқсоч кампирни ухлатиб, уйдан чиқиб қочибдур.

— Ҳай, аттанг, ёмон иш бўлибдур,— деди аъён ачингандай, лекин унинг афтидан ич-ичидан хурсанд бўлганлиги билиниб турарди.— Қидиртирмадингизми?

— Арқасидан одам йибориб охтартирдим, ҳеч ерда андин хабар тополмадим. Гумон қилурман: мазкур ишга Ибоннинг ошнаси халиги савдогар мулла Шокир бош қўшган, ақун.

— Бунга нима далилингиз бор? Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингги ўғри тутма, деган гап бор. Ҳалиги савдогарнинг номини бекорга тилга олаверманг. Анинг зоти олий қошида хизмати бор.

— Тақсир, йўлга Маскоп вакили Ибон менга кўп бедодлиг қилле, эҳтимол, гўшингизга еткандур. Мен мазкур Ибон устидан зоти шаҳонага арзнома ёздим.

Мезбон нохушланиб, унинг қўлидан найча қилиб ўралган қогозни олди...

* * *

Бундан тўрт-беш кун илгари, қош қорайганда мулла Шокир Урганч саройига келиб, дарвозабондан қулжаллоб Бердиниёзни истаган эди.

— Хужрасида ўтирибдур, — деди юз-кўзини соқол бошиб кетган, иркит, бир кўзи гилай дарвозабон дўриллаб. — Бир-икки кундан кейин юртига жўнаб кетса керак.

— Жуда соз, — деди савдогар суюнгандек. У дарвозабонга бир мири ташлаб, кўранинг бир бурчагидаги хужра томон йўл олди.

Кумуш тапгага лиқ тўла хуржунининг кўзини тикиб ўтирган қулжаллоб савдогарни кўриши билан туриб таъзим қилди.

— Келинг, ака мулло, қани, бу ёққа.

— Олдингизга бир илтимос билан келдим, йўқ демайсиз, — деб гап бошлади меҳмон нафасини ростлаб, тўрдаги кўрпачага ўтираркан.

Унинг қип-қизил юмалоқ юзи йилтиллер, кўзлари чақнар эди.

— Сиз илтимос қиласиз-ку, биз йўқ деймизми?

— Бир савоб иш қилиш керак. Бир муштипарни фалокат оғзидан тортиб олиш керак.

«Саюб» деган гапни эшитгач, қулжаллобнинг қотма, серажин юзи бужмайиб кетди. У чўмичдай бурнини жийриб, бошидаги катта папахини тўғрилаб қўйди.

Мулла Шокир эса Заҳронинг бошидан ўтган воқеаларни, уни зolim хўжайин қўлидан қутқариш кераклиги тўғрисида узоқ гапирди.

— Умрингизда бир неклик қилинг, ўла-ўлгунингизча эслаб хурсанд бўлиб юрасиз, — деди меҳмон сўзининг охирида. — Шу бечора аёл бандиликдан озод бўлиб, гайридин бўлса-да, бир одамнинг никоҳига ўтсин,

— Эгасидан сотиб олинг-қўйинг-да.

— Эгаси сотмайди. Ҳожи Бахшилло қариганда ишқ-муҳаббат қармоғига илдинибди. Заҳрони жони танидек яхши кўради экан.

— Бас, нима қиламиз?

— Заҳрони ўзингиз билан Урганчга олиб кетасиз. Биз йўлда уйингизга тушиб ўтамиз. Хамир учидан патир, олиб кўйинг-чи. — Савдогар чўнтагини кавлаб, жаллобнинг кўзини ўйнатиб шиқиллатиб кўйди-да, йигирма танга чиқариб олдиға кўйди.

— Бу — қийин иш. Агар Ҳожи билиб қолса, пайимни қирқади.

— Қаёқдан билади? — савдогар жаллобнинг қулогига энгашиб бир нима деб узоқ шивирлади.

— Яхши ўйлаб топибсиз, шундай қилсак, ҳеч ким бизни қўлга тушураолмайду, — деди Бердиниёз кулгисини тўхтата олмай. — Илоннинг ёғини ялаган одам экансиз.

Меҳмон унинг гапига хафа бўлмади. Кўзларининг ялтирашидан бу гап унга мойдек ёққанга ўхшарди.

* * *

Абдуллаҳон қабул маросимидан сўнг ўз ҳужрахосига кириб ором олди. Қартайган хон тез чарчайдиган бўлиб қолганди. У шу салқин, нимқоронги ҳужрасига кириб, давлат ишлари тўғрисида бош қотирар эди.

Кармана вилоятининг ҳокими Исқандар султоннинг ўғли бўлган бу хунук, кўримсиз одамни ҳеч ким бутун Туркистоннинг ҳукмдори бўлади, деб ўйламаган. Шайбонийлар уругидан бўлган Исқандар султон Бухородаги машҳур эшон Ҳожи Ислоом Жўйборийнинг содиқ муридларидан эди. Минглаб йилқилари, бехисоб ерлари, уч юздан ортиқ қули бўлган бу эшон Мовароуннаҳрда энг нуфузли одам эди. Файратли, ақлли Абдулла ҳам отасидан ўр-нак олиб, бу эшонга юзлаб кўй, қорамол, чиройли қизларни назр қилиб турар, Бухорони фатҳ этиш учун қудай пайт пойларди. Орадан кўп ўтмай у жуда кўп аскар тўплаб, Бухорони қамал қилганда Ҳожи Ислоомнинг муридлари Бухоро хони Бурҳон султонни ўлдириб, шаҳар дарвозаларини унга очиб бердилар.¹³

Тахтга ўтиргач, Абдуллаҳон Шайбонийхон уругидан бўлган ўз рақибларининг ёстигини қуритди: Бароқхон, Бурҳон султоннинг авлодлари, ҳатто бешикдаги болалари, невараларигача қатл эттирди. Қилич кучи билан бутун

Ўрта Осиёни забт этиб, ягона давлат курди. Темур ўз пойтахти Самарқандни қандай безатган бўлса, Абдуллахон ҳам бошқа шаҳарлар ҳисобиға Бухорони шундай безатди: карвонсаройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, тим ва тоқлар солдирди, у ўзини Москва подшоҳи билан беллаша оладиган даражада куч-қувватга эга деб ҳисобларди.

Абдуллахон ҳозир зарбоф тўшаққа ёнбошлаб, тирсагини юмалоқ кимхоб ёстиққа тираган ҳолда Борис Годуновнинг ўзбек тилига таржима қилинган ёрлигини кўздан кечирарди.

«Сен, Абдуллахон, бундан сўнг подшоҳимиз олдидаги гуноҳларингни ювиб, бизнинг улуғ ҳукмдоримизга элчи билан ёрлиқ юборганинда унинг подшолик унвонини мукаммал ёзишни одамларингга буюр!»

Буни ўқиб, Абдуллахоннинг зардаси қайнаб кетди: «...Гуноҳларингни ювиб...» эмиш. Ҳм... Маскоп подшоҳининг отабеги менга танбеҳ бермоқчи бўлади, менга ўргатмоқчи бўлади,— деб ўйлади хон тишларини гичирлатиб. — Мени ҳам ўз подшоҳи янглиг овсар деб ўйлайди шекилли, баччагар!»

«Бундан сўнгги тилагим шу: худо марҳамати билан улуғ Русь подшоҳига Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань ҳукмдори бўлган шоҳимизга бош уриб илтимос қилурманки, у билан сен, Абдулла, яхши алоқа боғлаб туринглар».

Бу сатрларни ўқиб, хон ёрлиқни улоқтириб юборди: «Қозон ва Астрахань подшоҳи эрмиш! Ҳа, баччагар! Таги наст Борис мендек улуғ хоқонга насиҳат қилишга журъат этибди! Ўзини катта олиб, менинг елкамни қоқиб, яхши бола бўл, бизнинг подшо билан ёқалашма, ошна бўл, демоқчи бўлади-я! Бунинг устига, Маскоп вакилининг менинг ҳузуримда беадаблик қилганини айтмайсизми?»

Абдуллахон юмалоқ зарбоф болишга ўнг тирсагини қўйганча, хаёл суриб кетди. Тутун сингари аччиқ ўй ва фикрлар унинг бутун вужудини заҳарлаган эди. Ёстиқ тагидан Кучумхоннинг юборган ёрлигини олиб яна бир қарра ўқиб, иззати нафси бир оз таскин топгандай бўлди. Бу ёрлиқ хушомадгүйлик билан ёзилган, унда Кучумхон ўзининг Абдуллахонга қарииндош эканини эслатган ва ёрдам сўраган эди.

«Таваккал қилиб, Кучумга ёрдам учун аскар юборсаммикаи? У вақтда Борис қозоқ султони Таваккални бизга қарши қайраб солиши мумкин. Таваккалхон белга тегиши турган гап,— деб ўйлади у. Кўнгли ҳали мувозанатга келмаган тарозига ўхшаб, қайси томонга огиш-

ни билмай турарди. — Москва билан дўст бўлиб, у билан бўладиган савдо-сотиқни кучайтирсак, менинг ўзим ҳам, савдогарлар ҳам катта фойда кўрамиз. Москва бозорларида моллари чаққон бўлган хунармандларнинг ҳам иши кушойиш топади. Агар Москва билан алоқани узиб, таваккал қилиб, Кучумхонга ёрдам юборилса, Таваккалхон почамиздан олади. Қазак ўриеларга қарши уруш қилиш жуда маҳол, лекин Сибирдаги бир ҳовуч руслар тор-мор қилинса, аскарбошиларнинг қўйин-қўнжи тўлиб келади, хазина бойийди».

Хоннинг боши қотиб, калаванинг учини тополмай қолди. У қарс уриб, эшик оғасини чақирди. Икки букчайиб кирган эшик оғасига ўшқириб:

— Ясовулбоши шу ердами? — деб сўради.

— Ҳа, тақсир, шу ердалар, ўз баргоҳларида Хожай Калон жаноблари бирла суҳбатлашиб ўтирибдилар.

— Чорла икковини!

Орадан кўп ўтмай хоннинг хужрасига ёши етмишларга бориб қолган бўлса-да, чертса икки бетидан қон томадиган Хожай Калон эшон тасбеҳ ўгирган ҳолда кириб келди. Тирсагини лўлага кўйиб, ёнбошлаб ётган хон ўрнидан туриб таъзим қилди-да, пирига жой кўрсатиб ўз ўрнига ўтирди. Эшоннинг орқасидан кирган от юзли, катта бури қийшиқ ясовулбоши қилич-қинини авайлаб ушлаганча кавуш ечадиган жойда чўққайди. Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг:

— Бугун суҳбатингизга мушарраф бўлиб, маслаҳатларингиздан баҳраманд бўлмоқни истаган эдим, — деди хон тавозе билан. — Сиҳат-саломат юрибдурларму?

— Алҳамдулилло, — деб жавоб қилди эшон қироат билан, — сояи давлатингизда сиҳат-саломат юрибдурмиз, сиздан миннатдор бўлган бутун фуқаро дуойи жонингизни қилиб ётадурлар. Биз хизматингизга тайёрмиз.

Хон миясини говлатган фикрларини ўртага ташлаб, улардан маслаҳат сўради.

Урушга тўймаган ясовулбоши Кучумхон тарафдори бўлган, ўлжа пайида юрган таваккалчи саркардалар гуруҳидан эди. Кейинги вақтларгача бу гуруҳга хусни таважжухи бўлмаган хон энди бирдан унинг тарафдори бўлиб қолганини тушунган ясовулбоши Кучумхонга ёрдам беришни маслаҳат кўрди.

Хожай Калон ҳам унинг гапини маъқуллаб:

— Орий, рост айтадурлар, ясовулбоши жаноблари, — деди виқор билан. — Кучумхондек бир султони муслимин ёрдам илкени узат, деб илтижо қилган экан, рад

қилиб бўлмас. Кучумхон мажусийларни ислом динига даъват этса, аскарлар бирла муллаларни юборгусимиздир, зероки... — кунда оз-оздан тарёк истеъмол қиладиган эшоннинг йўтали тутиб, гани огзида қолди.

Ясовулбоши таъзим қилиб:

— Каминани кечирсинлар, — деб қўйнидан бир қоғоз чиқарди ва бош эгиб уни хонга узатди. — Вакилимиз Ҳожи Бахшиллонинг арзномаси. Қабул чоғида сиз аълоҳазратнинг ҳузурларида беадаблик қилган Ибон йўлда элчиларимизга ситам ва бедодлик қилибдур, йўлда Ҳожининг есирини тортиб олибдур...

Хон унинг гапига қулоқ солмай, мутаваллининг арзномасини ўқишга киришди. Ўз ҳузурда беадаблик қилган Ибонга нисбатан газаби борган сари ортиб, ундан ўч олиш ҳисси алаңгаланди.

— Ҳа, баччагар, — деб сўқинди хон. — Бизнинг вакилимизни шунчалик беҳурмат қилган ажнабийни биз жазосиз қолдирсак яхшими?

— Яхши эмас! — дўриллади ясовулбоши.

— Жиноятни жазосиз қолдирмоқ жоиз эрмас! — мингирлади эшон.

— Бориснинг малайига ўзимизни кўрсатиб қўйишимиз керак, — деди хон газаб билан. — Вакилимизни ҳақорат, ҳузуримда бизга беадаблик қилган ўшал Ибонни дарҳол зиндонга солиб, занжирбанд қилинсин!

Ясовулбоши ўз қулоқларига ишонмай, иккиланиб:

— Ҳазрат, бу одатга хилоф... Элчилар дахлсиз-ку, — деб хириллади.

Хон даргазаб бўлиб:

— Учир товушингни! — деб бақирди. — Менга ўғит берадиган сен бормидинг ҳали! Фармонимни дарҳол бажо келтир!

— Бош устига, аълоҳазрат!

Ясовулбоши сапчиб ўрнидан туриб, қилич-қинини ушлаганича, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

* * *

Қўл-оёғи занжирбанд бўлган Иван Бочков икки кундан бери огзига туз олмай гумбаз тахлит қилиб солинган зиндонда ўтирар, чорбурчак гиштлар нам тортиб, деворлардан рутубат ҳиди анқиб турар, ер остидан инграган бир овоз эшитиларди.

Ўзининг қизили кетиб, қовоқлари шишинқираган

Иван Бочков поход устида қимир этмай ўтирганча, хаёл дарёсига ботар: Москвадаги уйи, онаси кўз олдида гавдала нар, ёшлик чоғлари эсига тушиб, юраги мумдек эриб кетарди. Унинг зиндонга тушиб қолиши бемаъна, тасодифий нарсага ўхшар, ҳозир биров эшикни очиб, уни кўчага чиқариб юборадигандай туюларди. Бироқ орадан икки кун ўтгач, тарвузи қўлтигидан тушиб, юрагини ноумидлик илони кемира бошлади.

«Ўз мақсадига эришиш учун дарё-дарё қон оқизишдан тоймаган, асирларнинг каллаларидан миноралар ясатган бу ёввойи хондан ҳар нарса кутса бўлади, — деб ўйлади Бочков. — Майли, у жадлод мени Регистонда тиз чўктириб, қўлимни орқамга боғлаиб, қўйдек сўйдирсин, ўлимдан қўрқмайман, ўз жонимга ачинмайман, фақат кимсасиз қоладиган онам билан душман қўлида азоб чекаётган Захрога ачинаман».

Захрони эсга олиш билан риёкор Ҳожининг хунук башараси, чўққи соқоли кўзига кўриниб кетди: «Ҳа, каззоб, — деб сўкиниб қўйди у. — Одам қиёфасидаги бўри! Бўри бўлмаса, шундай позанинга қўл кўтардимми?..» Қани энди шу топда у хиёнаткор олдида пайдо бўлиб қолса-ю, занжирбанд оғир қўли билан бошига бир уриб, миясининг қатгини чиқарса!

Эшик орқасидан бир нарсанинг шиқирлагани эшитилди. Иван сергакляиб эшик томон қараб қолди. Катта бурама қулфни очиб, белбоғига бир талай калит осиб олган зиндон қоровули ичкари кирди, унинг орқасида ойболта ушлаган бир сарбоз турарди.

Қош-қовогидан қор ёғиб турган қоровул:

— Тур ўрнингдан, — деб бақирди. — Юр биз билан!

«Мени қаерга олиб борар экан бу вахшийлар! — деди ичида Иван кишанларини шақирлатиб ташқарига чиқаркан. — Ё азиз-авлиёлар, қўлланг, мадад қилинг, юртимга эсон-омон етиб олсам, сизларнинг муборак арвоҳларингиз учун бир нудлик шам ёқаман, мадад беринг!»

Соч-соқоллари ўсиб кетган, жулдурвоқи маҳбусларни сарбозлар ҳайдаб Регистонга олиб келдилар. Бозор куни бўлгани учун майдон одам билан гавжум, олаговур эди. Маҳбуслар серкатнов йўлининг бир чеккасига рўмолчаларини олдиларига ёйиб чўққайдилар.

Иван бошда бу ҳодисанинг маъносини тушунимай, анча вақтгача ҳайрон қолиб ўтирди. Ўткинчиларнинг баъзилари маҳбусларга чақа пул ташлаб ёки поч қўйиб кета бошлаганларидан кейин бунинг маъносини тушуниб олди: «Э,

бу шўрликлар халқнинг хайр-садақаси билан кун кўрар экаллар-да», деб ўйлади у.

Орадан кўп ўтмай, бир аёл паранжисининг орасидан қоқшол кўлини чиқариб, Иваннинг тиззасига битта нон қўйди-да:

— Бу бечора узокдан келган мусофирга ўхшайди. Шўрликнинг онаси бордир, хотини, бола-чақаси бордир. Э худо, бандаларингга ўзинг раҳм айла...— деб жаврай бошлади.

— Тезроқ ўт, кампир,— деб ўшқирди бир сарбоз елкасидаги ялтироқ ойболтани қимирлатиб қўйиб.

— Кўп бақираверма, сендан кўрқадиган одам йўқ,— деб ўдагайлади кампир маҳбуслар олдидан кетаркан.

Тушгача Иванга яна иккита нон ва бир мири садақа тушди.

IX

Абдуллахон ҳар куни эрталабки зиёфатдан сўнг ўз вазирилари қабул қилиб, уларнинг маърузаларини тингларди. Бошлаб Кўкалдошни қабул қилди. Хоннинг энг ишончли одами бўлган бу аён қартайиб қолган, унинг устидаги йилтироқ зардўзи чопони букчайган гавдасига сира ўтиришмас, у худди боғдаги кўрикчига ўхшаб қолганди.

— Аълоҳазрат,— деди у зарбоф тўшак устида чордана қуриб ўтирган хоннинг ёнига чўкка тушиб.— Нонуш бир хабар келтирганим учун афв сўрайдурмен.

— Қандай хабар? — деди хон сабрсизланиб.

— Кеча Хожа Баҳоваддин қишлоғида бўлган хунармандлар сайлига хуфиялар юборган эрдим,— деди Кўкалдош товушини пасайтириб, гўё унинг ганини биров эшитиб қоладигандек.— Шойи ва адрасбофлар кеча Баҳоваддин қишлоғига чиқибдурлар..

Хон афтини буруштириб, бурини жийириб қўйди. Хунармандларнинг сайилга чиқиб туришлари оддий ҳодиса бўлиб, бундан давлат учун ҳеч қандай ҳавф-хатар йўқ эди.

— Оғзи катта қосиблардан бири, Хожа Наврўз дегани Маскон вакилининг қамалишидан афсусланиб, ясовудбоши ҳақида ҳақоратомуз сўзлар айтиб, ҳамқасблари орасига гулгула солибдур..

Хон Кўкалдошнинг ҳикоясига диққат билан қулоқ сола бошлади.

Жума куни шойибофлар Баҳоваддин қишлоғига гули сурх¹⁴ сайлига чиққан эдилар. Дахма орқасидаги катта дарахтзорда ҳар қайси касб-ҳунар эгаларининг ўз супаси, ўз ўчоғи, қозон-товоғи бўларди. Қатор-қатор садақайрағочлар яшнаб, гуллар очилган маҳалда ҳунармандлар тўпланиб шу ерга чиқардилар. Бундай пайтларда бу ер жуда гавжум бўлар, боғнинг ҳар тарафидан хушчақчақ овозлар эшитиларди.

Ўзларининг энг яхши либосларини кийган саллали шойибофлар узун дастурхонга даста-даста қилиб қўйилган поиларни ушатиб, пиёлалардаги шиниларга ботириб еб ўтирар, бўз чопон кийган кўк саллали халфалардан тўртта-бештаси елиб-югуриб уларнинг хизматини қилар, ўчоққа олов қалаб, овқат пиширар эдилар.

Илгари шойибофлар гули сурх сайлига чиққанларида айри-айри гуруҳларга бўлиниб кетар, ҳар ким ўз жўралари билан ўтирар, чақчақлашарди. Бу сафар ҳамма хо-муш, гўё азага келган кишилардек у ёқ-бу ёқдан секин гаплашишар, аммо миълари фақат бир нарса билан — бозорнинг касодлиги тўғрисидаги фикр билан банд эди.

Абдуллаҳон Кучумга ёрдам бериш илтига тушгандан кейин катта савдогарлар Россияга кетадиган шойикимхобни харид қилмай қўйдилар. Сибирь бозорларида чаққон бўлган ип газлама, бўзнинг нархи ошди. Адрасбоф-шойибофлар ташвишга тушиб қолди.

Тўрда атлас кўрпача устида баланд бўйли, қоп-қора соқоли кўкрагига тушган бақувват чол — шойибофлар оқсоқоли Бобо Ҳайдар виқор билан ўтирар, ёнидаги ушоққина опшоқ соқол кишидан рисоладаги баъзи дуоларнинг мафҳумини сўрар, у эса мингиллаб жавоб қиларди. Ўз дардлари бошларидан ошиб ётган касиблар эснашдан ўзларини зўрга тийиб, чолнинг минг марта чайналган гапини тинглардилар. Ҳартугул, орадап кўп ўтмай, белларини тангиб хизмат қилаётган халфалар сопол товоқларда ош торта бошладилар. Ош келгандан кейин чол гапдан тўхтади:

— Аввал таом, баъдаз қалом, — деди у енгини шимарар экан, — қани, ошга қарасинлар.

Ҳамма индамай овқатни тушира кетди, ора-сира битта-йримта гап эшитилиб қоларди. Овқат ейилиб, фотиҳа ўқилгандан кейин коса-коса шарбат ичилди.

Пастроқда ўтирган калласи хумдай серсоқол, кўзлари чақчайган Хожа Наврўз гап бошлаб:

— Тақсир, касб-коримизнинг кушойиши учун ҳам бир фотиҳа ўқинг, — деди.

Узун дуодан сўнг ҳамма юзини, соқол-мўйловини сийпагач, Хожа Наврўз тагдор қилиб гапирди:

— Бозоримиз касод, ишларимиз юришмай қолди, ҳукуматдорлар бепарво...

— Ҳаммаси ўз феъл-хўйимиздан, — деди чол.

— Рост, ҳаммаси ўзимиздан. Ўзимиз тепса-тебранмас, ўлгудек гайратсиз одамлармиз. — Хожа Наврўз борган сари қизишиб гапирарди. — Ўзимиз ҳаракат қилмоғимиз керак, ота-боболар: «Ҳаракатда баракат», деганлар. Бола йиғламаса, она сут берадими?

— Нима қил дейсиз ахир, — деди оқсоқол безовталаниб. Ҳамма жим бўлиб, гапга қулоқ сола бошлади.

— Ясовулбоши оқ подшонинг чоарини зиндонга тикиб қўйди. Маскоп кетаман, деб шайланиб турган савдогарларнинг йўлини тўсди, ҳамма касофат шунда. Улуғларимиз хон олдига бориб, остоналарига бош уриб, бозор йўлларини очиб қўйишини илтимос қилсалар бўлмайдами? Биз нега индамай турамиз? Нега?..

— Бас қилинг, Хожа Наврўз, оғзим бор, деб ҳар нарса-ни гапираверасизми? Маскоп вакили билан нима ишингиз бор?

— Қачонгача тилимизни тиямиз? Қадимги Бухоро касиблари қўлига яроғ олиб, ҳақларини талаб қилар эканлар. Ҳайф бизларга! Уша мард ота-боболарга иснод келтиропмиз. Ҳеч бўлмаса кўчманчи қипчоқлардан ибрат олсак бўлмайдами! Орол қипчоқлари қўлларига яроғ олиб, Тўқберди мангитни ҳайдаб юборибдилар, ўзларига ўзлари хон, ўзлари бек бўлибдилар.

— Қўйинг мунақа гапларни! Бошингизга бало бўлади! Ундан кўра, чақчақлашиб ўтирсак бўлмайдами? Келинг, вақтичоглик қилайлик.

— Бозоримиз касод бўлгандан кейин кўнгилга вақтичоглик сигади? — деди чол мингирлаб.

— Хожа Наврўз гапнинг очигини айтди-қўйди, кўнглимиздагини гапирди, — деди бир касиб. Ҳамма ҳаяжонга келиб, унинг гапини маъжуллаш бошлади, говур-гувур кўтарилди.

— Бас қилинг! — деб бақирди Бобо Ҳайдар жаҳл билан.

Бобонинг обрўси шу қадар зўр эдики, унинг шу гапи қайнаб турган бир қозон сувга қуйилган бир пиёла совуқ сувдек таъсир этди. Ҳамма бирдан жимиб қолди.

— Можарони тинчлик йўли билан бартараф қилса бўлади, — деди у бақрайиб қараб турган ҳамкасбларига кўз югуртириб. — Бу ишни бизга қўйиб беринг. Биз бошқа хунармандлар оқсоқоллари билан гаплашиб олайлик. Агар улар гапимизга кўнсалар, ҳар бир касб эгаларидан биттадан вакил сайлаб, хон олдига юборамиз. Улар зоти олийга арз-додимизни етказсинлар.

— Тўғри, тўғри!

— Шундай бўлсин.

Ҳамма оқсоқолнинг гапини бир оғиздан маъқуллади. Шундан кейин касибларнинг кўнгли таскин топиб, чиройлари очилди...

Хон Кўкалдошнинг ана шу воқеа ҳақидаги ҳикоясини эшитиб хўрсиниб қўйди.

— Хунармандларнинг оғзига буров солиб қўймак керак экан, — деди у кўзини чақчайтириб.

Кўкалдош хоннинг сўзини ўзича тушуниб:

— Нима, ўша Хожа Наврўз билан бир-иккитасини зиндонга қаматиб қўяйми? — деб сўради.

Хон чуқур ўйга толди. Яккам-дуккам соқолини қашлаб туриб:

— Йўқ, — деди бир оздан кейин. — Бу билан биз уй-қуда ётган илоннинг бошини кўзгатиб қўябиз. Яхшиси, билмасликка солиб кетавериш керак.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Карманадаги лашкаргоҳда бундан ҳам даҳшатли бир воқеа юз берди. Бу ерда турган чериклар Тошкентга жўнаш тўғрисида фармон олган эдилар. Одатда сафарга чиқишдан олдин ясовулбоши аскарларини кўриқдан ўтказиб, уларнинг қурол-аслаҳалари ва кийим-бошларини кўздан кечирар эди.

Ясов тортиш маҳалида найман уруғи билан мангитлар ўртасида низо чиқиб қолди. Мангитлар мўътабар ўрин ҳисобланган сўл қанотда туришни истадилар. Бироқ Ота найман бунга йўл қўйишни истамади.

— Бизнинг ота-боболар жуанғарда ¹⁵ турган, сиз мангитлар доим бурунғарда ¹⁶ турар эдингиз, — деди у қатъий қилиб.

— Нима, биз сўл қанотда туришга лойиқ эмасми? — деб ўдағайлади Халил мангит. Қоракўл телпак остидан унинг чақир кўзлари ўт сочарди. Эгнига аъло мовутдан камзул, оёғига унука этик кийган бу барваста одам худди кураш майдонига қадам босган паҳлавондек кўкрак кериб, кумуш сонли қиличнинг дастасидан ушлаб турарди.

— Хуросон урушида Сабзаворга биринчи бостириб

кирган ким? Биз — мангитлар! Машҳад қалъасини қамаб, уни босиб олган ким? Биз — мангитлар! Жуанғарда туриш бизга муносиб.

Икки мингбоши сўкишиб қолиб, қиличларини қийдан чиқаришди. Агар ясовулбоши ўртага тушиб, қилич билан уларни ажратиб қўймаганда, қон тўкилиши турган гап эди.

Жанжал бартараф бўлгач, ясовулбоши сараскарларни койий бошлади:

— Черикларнинг оёғи бут эмас, баъзилар этик ўрнига чориқ кийган. Шу алфозда Сивирга бормоқчимисизлар ҳали! Балли-е!

— Бормаймиз Сивирга! Истасанг ўзинг бор! — деган нидолар эшитилди чериклар орасидан.

— Ким у бормаймиз деган? Мард бўлса, олдинга чиқсин.

Наймаанлар ва мангитлар қовоқларини солиб, қўлларидagi найзаларини маҳкам ушлаганларича индамай турардилар.

Ясовулбоши уларни сўкиб, қўриқчи бир ҳафтага кечиктирганини билдирди ва ўзи Бухорога от чоштириб кетди.

Абдуллахон бу кўнгилсиз воқеани эшитиб, бошини чапгаллаб қолди. Саф тизишда мингбошилар орасида чиққан бу низо умумий норозиликнинг бир кўриниши экани унга аён эди. У ўз ҳужрасига кириб, юз берган воқеаларнинг мағзини чақмоқчи ва ундан ўзича бир хулоса чиқариб олмоқчи бўлди, юмалоқ кимхоб лўлага ўнг тирсагини кўйиб, оёғини чўзди-да, чап қўли билан топ-тоза қилиб қиртишланган бошини қашиб ўйга толди. Бош қотирган сари ўйлари мушук юмалатиб ўйнаб юрган бир копток ипдай чуваларди. Дехқонлар, хунармандлар, савдогарлар тинчликни, турли мамлакатлар билан савдо-сотиқни кучайтишни истардилар, ўлжаталаб сардорлар эса — урушни. Тарозининг қайси палласига ўз қарор тошини ташласа экан? «Кўзим очиқлигида аҳвол шу бўлса, ўлимимдан кейин нима бўлади? — деб ўйлар эди у. — Мендан сўнг ўғлим Абдумўмин бу улуг давлатни ўз қўлида асраб тура олармикан? Худо билади! У ўз душманларини усталик билан бартараф қилишни, вилоят устида сиёсат тошини юмалатиб, халқни даҳшатга солишни билади. Ёшлигида, менинг ёнимдалигида рақибларимни қандай қириб ташлаганимни кўрган ва шу руҳда тарбият топган, ammo ободончилик бобида қилган ишларини, аҳли дин ва хунар аҳли, савдогарларга қилган яхшилигимни кўрмади, зулминини кўрди-ю, адлимни кўрмади».

У Балхда ҳоким бўлиб турган зolim ва калтафаҳм ўгли тўғрисида ўйларкан, юраги сиқилиб, зардаси қайнаб кетди. Хунобгарчиликдан қутулиш учун шаробдорини чақириб, бир коса шароб келтиришни буюрди.

Х

Устидаги зар чопони оғирлик қилгандек, Қулбобо букчайиб, ҳассасига таянган ҳолда зинадан чиқиб, ясовулбошининг девонхонасига кирди. Ўрнидан туриб қаршилаган аъёнга:

— Сизга... айтатурган муҳим... гап бор,— деди у ҳарсиллаб.— Бундан бир ой муқаддам... Таваккалхон қошига Маскопдан элчи келиб тўхтабдур... қимматбаҳо тортиқлар келтирибдур.— У нафасини ростлаб олиб, қалтираган қўли билан қўйнидан найча қилиб ўралган қоғоз чиқардида, ясовулбошига узатди. Ясовулбоши кўзларини катта очиб, номани қийшайиб қолган сумақдек бурни тагига келтирди. Қулбобо Қўкалдошнинг махфий дарақчиси юборган маълумотномани ўқир экан, унинг қип-қизил чўзинчоқ юзи яна чўзилиб кетди.

— Бу хабарни дарҳол зоти олийга эшиттирмақ зарур,— деди дўриллаб.

— Бугун эрмас. Зоти олий хужраларида ором олмоқдалар. Назаримда, кайфлари жойида йўқ.

— Андоқ бўлса, тоигла ўзингиз эшиттиргайсиз.

— Йўқ, бул ишни сиз ўз зиммаиғизга олинг, зеро, мен бир нохуш хабар келтириб, кайфларини буздим.

Икки аъён хоннинг зардасини қайнатадиган бу хабарни унга эшиттиришни ва шу билан унинг кўзига шумшук кўринишни истамасди. Кўпни кўрган ҳийлакор Қулбобо Қўкалдош ҳарбий ишни яхши билган, лекин сиёсат ва раёсат ишидан бежабар бўлган ясовулбошини авраб, уни, ўз гашига кўндирди.

— Агар онҳазрат назарида эътиборим зўр бўлсин десаиғиз, бул номани ўз илкинғиз бирла топиштиринг. Бошда зоти олий бир оз хафа бўлсалар доғи, кейин сиздан беҳад хурсанд бўлурлар. Бул маълумотни ўз дарақчиларим орқали олдим, деб айтинг...

Қулбобонинг кейинги гапи ясовулбошига манзур бўлгани учун шилқ этиб туша қолди.

Дарвоқе, қозоқ султони Таваккалхон хузурига Москва элчиси Вельямин Степанов қимматбаҳо тортиқлар билан келган эди. Бу вақтда Таваккалхон арча дарахтлари би-

лан қолланган Олатов этагидаги яйловга ўз ўтовини қурган, бийлар, ботирларнинг ўтовлари унинг ўртадаги оқ ўтовини гавхар атрофини ўраган инжу доналаридек қуршаб олган эди.

Элчи Вельямин қарчигайчилар, баковул, ясовуллар қуршовида дабдаба билан хон қароргоҳига етиб келди, кенг ягринли норгул Исмоил ботир югуриб бориб, отининг жиловидан ушлади.

Қўнғир соқолли, мовий кўзли, ёши анчага бориб қолган бўлса-да, ёш йигитга ўхшаган хушчақчақ Вельямин Степанов эччиллик билан ўнг оёгини эгардан ошириб, ерга тушаётганда Исмоил ботир бир қўли билан кумуш узангисидан ушлаб турди.

Сутэмгенбий ва Қулмамат элчи Вельямин билан кўришиб, улар ҳамроҳлигида хоннинг ўтовига йўл олишди. Оқ ўтовнинг ланг очиқ ўймакор эшиги ёнида икки ботир соқчилик қилиб турарди.

Яшил шпакдан тўн кийган, қийиқ кўзли, юзи кепчикдек хон тўртбурчак кимхоб тўшак устида имом Бўрибой Ҳожин билан суҳбатлашиб ўтирарди. Вельямин остона ҳатлаб ичкарига киргач, хон ўрнидан турди-да, у билан қўл бериб кўришди ва ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди. Сўл томонда Сутэмгенбий билан Исмоил ботир (у элчининг ҳамроҳларини бошқа ўтовларга жойлаштириб бўлгандан кейин кирган эди), ўнг томонда имом билан Қулмамат элчи ўтирди.

Хон Вельямин билан ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Москва подшоҳи Борис Годуновнинг соғлигини сўради.

— Худога шукр, эсон-омон юрибдилар. Сизга Борис Годунов жанобларининг ёрлигини ва совғаларини келтирдим, — деди элчи русчалаб. Элчи Қулмамат унга таржимонлик қилиб турди.

Таваккалхон пишиллаб ёрлиқий қўлга олди-да:

— Афсуски, саводим йўқ-да, шундай улуг зотнинг ёрлигини ўзим ўқиш бахт-саодатидан махрумман. Майли, кейин ўқитиб, жавобини ёзармиз, — деди. — Хўш, менга не совғалар келтирдинг?

Москва ҳукмдори қозоқ султони Таваккалхонга кейинги вақтда Шарқ мамлакатларига чиқарилиши маъқуллиган совут-қалқон, қурол-яроғ, сувсар терилар, қарчигай-лочинлар юборган эди. Тортиқлар ичида қимматбаҳо мовутлар, бир бочка шароб-ноб ва бошқа нарсалар ҳам бор эди. Еш хонга лочинлар билан майда пўлат ҳалқалардан тўқилган ялтироқ совутлар, совут устидан кийи-

ладиган калта энгли қизил атлас курткалар манзур бўлди. Унинг қийиқ кўзлари чақнаб, гўштдор юзи ёришиб кетди. Бошидаги учли тақясига кичкинагина салла ўраган чўққисоқол имом Бўрибой Ҳожки маккор кўзларини қисиб пўлат совутлар билан бошкага похушлик билан қараб қўйди.

Орадан бир неча вақт ўтгач, хон ўз рўпарасида ўтирган Исмоил ботирга билинар-билинимас кўз қисиб қўйди. Бу вақтда имом ўнг томонида ўтирган Сутэмгенбийга афтини буриштириб бир нарса деяётган эди. Исмоил ботир ўридан туриб, ташқарига чиқди-да, беш-олти дақиқадан сўнг бир баҳона билан имомни чақириб олиб чиқиб кетди. Ўтовда хоннинг яқинларидан Сутэмгенбий билан Қулмамат элчи қолди.

— Мен мулла Бўрибойга инонмайман, афтидан, у Абдуллахоннинг айғоқчисига ўхшайди. Бу ердаги гапларни Бухоро хонига етказиб туради. Афсуски, унга қарши чора кўришга ожизман. Абдулланинг итига «кет» деб бўлади-ми! — деди хон Қулмамат элчига юзланиб.

Баковул дастурхон ёзиб, товоқларда бешбармоқ келтирди, аёқчи кумуш қадаҳларга шароб қуйиб, ўтирганларни сийлади. Ўтов устидаги наमतнинг четлари кўтариб қўйилган, салқин ўтовга шамол тизза бўйи келадиган хушбўй ўтларнинг ҳидини келтирар, узоқдан отларнинг пишқиргани эшитиларди.

Бир-икки қадаҳдан шароб ичиб олгандан кейин элчи Вельямин ўзини мастликка солиб:

— Сен ҳар қанча ёрдам сўрасанг, биз йўқ демаймиз, — деди хонга кўзларини сузиб. — Борис Фёдорович сенинг ботирлигинг, меҳмондўстлигингни ҳар вақт мақтайди. Таърифингни орқаворатдан эшитган-да... Биз биламиз, Бухоро хонининг тааддиси жонингга теккан, сен унинг панжасидан қутулиб, ўз бошингга мустақил бўлиб олишни истайсан. Бу бобдаги ҳар бир ҳаракатингни биз қўллаб-қувватлаймиз.

— Раҳмат, ого. Отам Шигаё Абдуллахоннинг хизмати-ни қилиб, ундан яхшилик кўрмади. Бухоро хони бошига иш тушганда отам билан мени ёрдамга чақирарди. У Хоразмни бизнинг кўмагимиз билан олган.

— Мана, энди кимлигингни кўрсатишга вақти соат етди. Олган маълумотларимизга кўра, Абдуллахон Кучумхонга ёрдам учун аскар юбормоқчи. Фурсаддан фойдаланиб, Тошкентни забт эт. Қўрқма, орқангда биз бор, Абдуллахон билан беллашиб кўр.

Шу пайт ўтов яқинидаги бир от қаттиқ кишнаб юборди.

Абдуллахон билан бўладиган тўқнашиш манзарасини

кўз олдига келтириши билан Таваккалхоннинг мастлиги тарқалаб кетди. Хўп ичиб олиб, бир сўйил билан айиқ ови-га чиққан овчи узоқдан лапанглаб кетаётган айиқполвонни кўриши билан ҳушига келиб, сўйилни ташлаб қочгандай, Абдуллахоннинг номини эшитиб, ёш хон бирдан ҳовридан тушди.

— Абдуллахон билан урушиш ҳазилакам иш эмас. У қирқ йиллик тажрибага эга, жанг кўрган саркардалари кўп.

Вельямин унинг авзойига қараб, кулимсиради-да:

— Биз ишонамизки, Абдулла сени кўмакка чақирса, сен таклифини рад этасан, биз сенинг бу ишга аралашмай, холис қолишингни истар эдик. Кўзингни оч, Таваккалхон! Агар сен билан бизни Абдулла худди кўчқорлардек уриштириб қўйса — кимнинг боши ёрилиб ҳалок бўлиши аввалдан маълум.

— Йўқ, энди у аввалгидек шохимга мой суриб мени урушга содоломайди. Абдуллахонга хизмат қиладиган аҳмоқ йўқ энди. Орқамда сиздек оғаларим турганда мен Бухоро хонидан нега қўрқай? Маскониинг улуғ князига бориб айт, мени ўз қаноти остига олсин.

— Ана энди эсингни йигиб олибсан. Шу сўзларингни эшитса, Борис Фёдорович оғзингдан ўпарди. Илтимосингни мен улуғ подшога, Русь ҳукмдорига етказаман...

Таваккални Абдуллахон таъсиридан тортиб олиб, у билан дўстлик муносабатини ўрнатиш учун юборилган элчи суюниб, терисига сигмай кетди, елкасини босиб турган оғир юк бирдан тушиб кетгандек бўлди...

Абдуллахон Бўрибой Ҳожи юборган маълумотномани ўқиркан, юзи докадек оқариб, қуйи лабини тишлаб қолди. Гарчи айгоқчиси, Вельямин билан Таваккалхон нима тўғрисида гаплашганини билолмай қолдим, деб ёзган бўлса-да, Абдуллахон уларнинг нималар тўғрисида гаплашшлари мумкинлигини биларди: «Борис уста шахматчи сингари асб юриш қилиб, кишт, деяпти. Чекиниш керак. Ҳамма режаларимни барбод қилди лаънати! Бу муаммони ақл калити билан очиб бўлади, қилич кучи билан эмас», деб ўйлади у.

* * *

Москва вакилининг зиндонга солиниши мулла Шокирни ташвишга солиб қўйган эди. У бошда меҳтарнинг олдига бориб, савдогарлар номидан Иванни қут-

қазини илтимос қилмоқчи бўлди, чунки Россия билан бўладиган савдо алоқаларининг тақдирини шу масалага боғлиқ эди. Бироқ ўйлаб-ўйлаб, бу фикрдан воз кечди.

«Мен кимману меҳтар жаноблари ким? Ер билан осмон! У киши билан ҳисоб-китобни тугатганман, энди қайси юрак билан ҳузурларига бориб: «Москва вакилини қутқаринг», деб айтай? Зотан, бу мушкул масалани ҳал қилиш унинг қўлида эмас, хоннинг ихтиёрида. Яхши-си, Муҳаммадалибек қошига бориб, маслаҳатини олай».

Элчи Муҳаммадалини йўл чақиб қўйган, бир неча кундан бери ўз меҳмонхонасида дам олиб ётарди. Сафардоши мулла Шокирни кўриши билан юзи ёришиб, ўрнидан туриб ўтирди:

— Келинг, мулла, сизни фаришта олиб келипти, — деди у хурсанд бўлиб. — Келмасангиз, уйингизга одам юбормоқчи эдим.

Салом-алиқдан сўнг савдогар нима хизмат билан келганини билдирди. Элчи ҳам шу муаммо устида бош қотириб ўтирган экан. Москва билан алоқа узилса, бунинг оқибати нима бўлишини гапира кетди.

— Агар биз Москвага юзимизни тескари ўгириб, анинг душманларига ёрдам берсак, ўрис подшоҳи ҳам қараб турмайду, — деди ўтирган жойида оёқларини силаб. — Ўрис подшоҳи қозоқ султони Таваккалхонни қутқуга солиб, бизга қарши оёқлантирадур. Оқибати нима бўлиши кундек равшан. Биз Кучумхон қўли билан Русиянинг орқасидан пичоқ солмоқчи бўлсак, Борис Таваккалнинг қўли билан елкамизга ханжар ураду.

— Рост айтадилар, тақсирим, рост, — деди мулла Шокир кўзини чақнатиб, — бас, шундоқ экан, сийёсат кемасини тўғри йўлга солмоқ учун не қилмоқ даркор?

— Бошлаб хоннинг яқин маслаҳатгўйлари бўлган ясовулбоши билан Хожа Қалонни қўлга олмоқ керак. Хоннинг сўнгги қарори бу иккала зотнинг берган маслаҳати натижаси экани барчага маълум. Мен бу борада меҳтар жаноблари бирла кенгаш қилиб эрдим. Ул киши сизнинг воситангиз билан иш кўрмоқни маслаҳат қилдилар, — деди Муҳаммадали товушини пасайтириб, гарчи яқин орада ҳеч кимса бўлмаса ҳам. — Менинг ҳисобимдан юз тилла сарф қилсин, ўз ёнидан ҳам пича пул чиқарсин, керакли одамларнинг кўнглини овласин, дедилар. Мен ҳам яхши ният бирла эллик тилла ажратиб қўйдим...

Хушёр савдогар учун элчининг бир имоси кифоя қилди, унга гапни тўққиз пулдек қилиб тугиб беришнинг ҳожати йўқ эди.

Орадан икки кун ўтмай мулла Шокир Хожакалон эшоннинг меҳмонхонасида ўтирар, турли-туман мевачевалардан тановул қилиб, «Москоп подшоҳи»нинг бойлиги ва сахийлигини мақтарди.

— Улуғ подшо бу ердан борган кишиларнинг ҳеч бирини қуруқ қайтармадилар ва ҳатто сизга ҳам атаб совга юбордилар, — деди у кулимсираб.

— Менга? Қаердан билар экан мени у кофир? — Хожакалоннинг юзи чўзилиб кетди.

— Бухоро хонининг маслаҳатгўйини танимайдиган подшо оламда йўқ, — деб лоф урди савдогар. — Сиз ҳазрати олийларига Маскоп кепоси бир ўрам сувсар тери бирла мана бу исиргани бериб юборди.

Савдогарнинг қўлида ёниб турган ёқут тошли олтин исирга Хожанинг кўзларини ўйнатди. Исирганинг ёшгина хотинига жуда муносиб эканини ўйлаб, кўнгли яшнаб кетди.

— Пайгамбари охири замон ҳам гайридин подшолардин келган ишъомларни қайтармай, бажонидил қабул қилур эрдилар, — деб эшон исиргага қўл чўзди, лекин шу он кўнглидан, бу исирга Бухоро заргарларининг ишига ўхшайди-я, деган фикр ўтди.

Шундан кейин савдогар шойи рўмолчага ўралган қимматбаҳо мўйналарни унинг олдига қўйди.

— Маскоп подшоҳи ростдан ҳам саховатнеша эркан! — деди Хожакалон бошини гоз кўтариб. Унинг қип-қизил бети ёришиб, маккор кўзлари чақнади.

Савдогар шу сафар Москвага борганида жуда катта фойда кўрганини сўзлаб бераркан, мезбон уни мароқ билан тинглади.

— Бу ерда касод бўлиб ётган сариқ шойини Маскопда талашиб оладилар, — деди савдогар қора кўзларини ўйнатиб, — бир дирамга бир мири фойда қилиш мумкин.

— Иби! Ростдан-а? — деб сўради эшон унинг гапига ишонқирамай.

— Агар сиз беш-олти туя юк билан бир гумаштангизни менга қўшсангиз, Маскопга бошлаб борур эрдим.

— Сиздек мўътатар бир одам маслаҳат берса йўқ деб бўлмайди, — деди Хожакалон.

Абдуллахоннинг пири бўлган бу зотнинг ер-суви, қул ва қароллари беҳисоб, шунга қарамай, у савдогарларга шерик бўлиб, ўз бойлигини орттиргани орттирган эди.

Эңчил савдогар пулга хирс қўйган эшонни қўлга олиб, ўша кунийёқ ясовулбошини ҳам тумшугидан илинтирди.

Хон катта бир ишни бошлашдан бурун беклар, нуфузли амалдорлар, уламолардан иборат «аркони давлат»нинг маслаҳатини олар эди. У ҳатто хусусий масалаларни ҳал қилишда бир ақл ожизлик қилишини биларди. Шу сабабдан Кучумхоннинг иккинчи марта ёрдам сўраб ёзган ёрлигини муҳокама қилиш учун катта маслаҳат мажлисини чақирди.

Сочлари оқариб, қийиқ кўзлари ичига тушиб кетган Абдуллахон олтин тахт устида ўтириб, рўпарасида давра қурган аъёнларига қараб деди:

— Сизлар давлат иморатининг устунларисиз, мен ҳар бир қадамимни сизларнинг маслаҳатингиз билра босдим, худога шукр, кам бўлмадим, зафар менга ёр, азизлар мадаквор бўлди. Хўш, энди сиз яхшилар, менга не маслаҳат берурсиз? — шуни деб, у сўл томонидаги энг фахрли ўринда ўтирган ясовулбошига қаради.

Ясовулбоши Абдуллахоннинг сиёсат ва раёсат бобидаги маҳорати тўғрисида хушомадгўйлик билан гапириб, бир йўталиб олди-да, кейин ўз фикрини баён қилди:

— Бошда мен Кучумхонга ёрдам юбормоқ керак, деган фикрда эдим, бироқ ҳозир боди ҳаво ўзгариб қолди, зероки, кўшнинг бировлар учун қон тўкишга тоби йўқ. Сўнгги кунларда рўй берган можаролар қарор кemasини тескари-сига қараб ҳайдашни тақозо этадур... Кучумнинг омади кетган. Биздек улуг бир мамлакат ўз тақдиримизни омади кетган султон билан боғламаслигимиз керак. Анга ёрдам бермоқ — дарёга ҳовучлаб танга сочмоқ била баробардур...

Ясовулбоши Москва билан дўстлик шеvasида гапиришга маслаҳат бериб, Кучумга рад жавоб ёзишни маъқул кўрди.

Ясовулбошидан кейин гапирган Кўкалдош, меҳтар ҳам унинг гапини қувватладилар. Хожа Калон ўз фикрига диний тус бериб:

— Пайгамбари охир замон йигитлик чоғларида гайридин Қайсари румнинг юртига бориб тижорат қилур эрдилар, — деди. — Оқ подшо, гарчи мусулмон бўлмаса ҳам аҳли китоблардин, яъни ивжилга иқрордир. Бас, ул подшо бирла савдо-сотикни қилмоқ жоиздур, илло...

— Шундоқ тақсир, шундоқ! — деб бош силкиб, унинг гапини маъқуллади «аркони давлат».

Москва вакилини зиндонга ташлатиб, беш ой қийноққа солишгандан сўнг, хон ҳам ҳовридан тушган, вакил беадаблигига яраша жазосини тортиди, деб кўнгли таскин топган эди. Шу сабабдан маслаҳатгўйларнинг гани

уига маъкул тушди. Ер тагида илон қимирласа биладиган аъёнлари унинг кўнглидаги гапни тошиб гапирган эдилар.

— Хунарманд-косиблар ҳам Москва билан дўст бўлмогимизни талаб этмоқдалар,— деди Абдуллахон хўрсиниб.— Тунов куни аларнинг вакиллари хузуримда бўлган эдилар, мен Ибонни зиндондан озод этиб, Маскоп элчисин яхшиликча кузатиб қўймоққа ваъда бердим. Майли, алар ўрис бандиларни ҳам озод қилиб олиб кетсинлар. Бу ҳақда фармони олий ҳозирланг.— Меҳтар хоннинг ўзига қараб гапирганини пайқаб, индамай бош эгиб қўйди. Кенгаш аҳли хоннинг нутқини диққат билан тинглаб, унинг ҳар бир сўзини «донишмандлик денгизидан топилган дурру гавҳар» деб топишди.

* * *

Иван Бочков зиндонга солингандан кейин Бойбур Таишев жуда ёмон аҳволга тушиб қолган эди. Руслар турган карвонсаройнинг дарвозасига ва томига соқчилар қўйилган, улар махсус рухсатсиз ҳеч кимни кўчага чиқармас эдилар. Беш ой ичида элчи бир неча мартагина шаҳар айланиб келди, лекин меҳтар хузурига уни киритмадилар. Бойбурнинг қип-қизил бети сомондек сарғайиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетди.

Иван Бочков зиндондан қутулиб келганда Бойбур ўз инисини кўргандек, хурсанд бўлиб кетди.

— Қалай, тан-жоннинг соғми, касал бўлиб қолмадингми? — деб сўради у Иванни кучоқлаб. У беш ойдан бери офтоб бетини кўрмай, оқариб кетган Бочковнинг юзига, керикиб қолган қовоқларига қараб тўймасди. Шу топда у ораларида ўтган нари-бери гапларни унутиб юборган эди.

— Минг қатла шукр, таним соғ, кайфим жойида. Хўш, ўзларинг қай аҳволдасизлар?

— Асти сўрама, биз ҳам беш ой қамалда бўлдик, дарвозадаги куролли соқчиларни бугун олиб кетдилар.

— Хайрият! Хон бугун ўнг ёнбоши билан турганга ўхшайди, лекин бир оғиз гапим учун роса адабимни берди-да.

— Нима, сени урганлари йўқми? — деб сўради элчи ташвишланиб.

— Йўқ, лекин офтоб тушмайдиган жойда ойлаб ётиш осонми? Ростини айтсам, зиндонлари бизнинг Кремлнинг Троицк дарвозаси остидаги одам қамайдиган чоҳдан баттар экан.

— Худо асрасин шундай жойлардан, — деб пичирлади Бойбур.— Ҳай, майли, ўтган ишга саловат! Энди бундан буёнги ишлар тўғрисида ўйлайлик. Ҳа, айтгандек, сенга

суюнчли хабар бор, — дея жилмайиб Иваннинг қулогига шивирлади.

— Йўғ-э! Ростданми? Жуда қизиқ иш бўпти-ку! — деб кулиб юборди Иван. — Вой, мулла Шокир-ей! Боплапти-ю! Бундай яхшилиқни унутиб бўладими? Лекин басурманлар орасида ҳам яхши одамлар бор экан.

— Бўлмасам-чи! Яхши одам ҳамма жойда ҳам бор. Хай, майли, кел энди, сен билан бир маслаҳатлашиб олайлик. Хон яқинда бир ёрлиқ чиқарипти...

Иккала вакил дарвозахонадаги сўри устида ўтириб, узоқ маслаҳатлашдилар.

Иван Бочков ўз ишига пухта эди. Рус бандиларини озод қилиш тўғрисида фармони олий чиққанини эшитиб, гайрат билан ишга киришди. Бухорода бўлган йирик қулжаллобларнинг томоғини мойлаб, Бухорода ва унинг атрофида қанча рус асири борлигини ва улар қимлар қўлида эканини аниқ билиб олди. Бочковнинг рўйхатида ўттизга яқин бандининг номи ёзилганди. У қул эгаларини озгина пул билан рози қилиб, рус асирларни озод қилиб олиб келаверди.

Хоннинг фармонидан кейин Ҳожи Бахшилло ҳам ўз қўлидаги икки қулни ўн беш сўм бадалига бўшатиб юборди.

— Элчилар тушган саройга тўпланган йигирматача собиқ қуллар териларига сиғмай шангиллашиб гапиришар, бир-бирларининг қайси уезд, қайси қишлоқдан эканликларини суриштираддилар. Уларнинг кўпи кекса бўлмаса-да, сочлари оқарган, юз ва пешоналарини ажин босганди. Баъзилари ўзбек нусха чопон кийган, лекин кўплари, йиртилиб кетган бўлсаям, ўз юртларининг либосларини юйиб кийиб олган эдилар.

Микифор билан Алёнка саройга киргач, асирлар бирдан уларни ўраб олдилар. Алёнканинг ўткир кўзлари соқоли мош-гуруч барваста бир одамга тушиб, бир дақиқа қотиб қолди.

— Ассалом, Иван Андреевич, — деди эрини таниб.

Оқ дока кўйлак кийган, юзи бир бурда, новча хотинни Ивашко дарров таниб:

— Алёнушка, — деб қичқариб юборди ва кучоқлашиб кўришиш учун ўзини хотини томон олди. Бироқ Алёнка қовоғини солиб, кескин бир ишора билан уни тўхтатди.

— Яқинлашма менга, яқин келма, — деди буйруқ оҳангида. — Мен мурдор қўлларда бўлганман...

— Биладан, — деди Ивашко кўзини ерга тикиб. У тез-тез нафас оларди. — Биладан ифлос қулдорларнинг феъли-

ни. Аммо дилинг пок бўлса, бас. Мен ҳеч қачон сендан юз ўгирмайман.

Шуни деб у Алёнушка томон юрди, у ҳам чидаб туролмади, жиққа ёшга тўлган кўзларини юмиб, эрига отилди. Кўзларига, келган ёшни яшириш учун эркаклар тескари ўгирилиб олишди, чол ва кампирлар ёшга тўлган кўзларини этаклари билан артишди.

XI

Абдуллахон Москва подшоҳи учун совға-салом ҳозирлади. Ўша вақтларда хон билан подшонинг бир-бирларига юборадиган совға-саломлари бу иккала ҳукмдор ўртасидаги савдо-сотикнинг бир шакли эди. Тижорат ўз қиёфасини ўзгартириб совға-салом либосини кийиб олганди.

Тонг қоронғисида туя қарвони шаҳар дарвозасидан жангир-жунгур қилиб йўлга чиқди. Балх ва Қобул борган, молларини пуллаб, ўз юртларига ўйнаб-кулиб қайтаётган рус савдогарлари элчилар қарвонига эргашдилар.

Туяларга Мовароуннаҳр ҳунарманд-қосибларининг дастгоҳларида тўқилган шойи, атлас, беқасам, духоба, зарбоф матолар, гиламлар, Бухоро усталари ишлаган олтин кўзалар, дандон сопли пичоқлар, олтин суви билан гул солинган эгарлар, Ҳиндистон доривор-зираворлари ортилган эди.

Энг кейинги туянинг бўйнига осилган катта қўнгироқ жаранглаб, Бухоро бозорларининг равиқи ва ҳунарманд қосибларнинг иши ривож топишидан дарак берар, бу улуг қарвоннинг яхши ният билан Москвага кетаётганини эълон қиларди.

От устида ёнма-ён кетаётган Иван Бочков билан мулла Шоқир оғизлари қулоқларида, бир нималар тўғрисида гаплашиб боришар, катта қўнгироқ уларнинг ганига жўр бўларди.

* * *

...Қарвон Урганчдан жўнаганда қорачадан келган чиройли бир йигитча ҳам йўловчиларга қўшилиб олди. У доим Бочков билан бирга юрар, ундан бир қадам ҳам жилмасди.

Бухоро савдогарлари билан бирга кетаётган Ҳожи Бахшилло бошда бу йигитга кўп эътибор бермади: «Урганч

бозоридан сотиб олинган қул бўлса керак», деб ўйлади. Бироқ Устюрт саҳросидаги бир қудуқ ёнида уни яқиндан кўриб қолиб, ранги ўчиб кетди. Йигитнинг афт-башараси Заҳроникига ўхшарди. Йигит ҳам Ҳожини кўриши билан, юзини тескари ўгириб, қудуқ ёнидан нари кетди. Ҳожи оғзини очиб, анқайганича унинг орқасидан қараб қолди. Савдогарлардан бири унинг ҳолини кўриб, кулиб юборди ва шерикларига кўз қисиб қўйди.

Зийрак Ҳожи бу «йигит» Заҳронинг ўзгинаси эканини дарров пайқагани...

У ўз есиричи қайтариб олиш ниятига тушиб, шу ҳақда мулла Шокирга оғиз очганида, у заҳарханда қилиб:

— Бу ер Бухоро эмас, Устюрт саҳроси. Қўлингиздан келса, жорийангизни Ибондан тортиб олинг-чи, бир кўрайлик, — деди.

Ҳожи бу ишга қўли калталиқ қилишини англаб, бошини чапгаллаганча қолди. У ҳамроҳларининг кайфиятини яхши билар, улардан ҳеч бири ёрдам бермаслигини тушунарди. Бухороликлар бир-бирларига кўз қисиб, зимдан кулишарди. Улар ўз ёри билан топишган Заҳрога хайрихоҳ эдилар.

Ҳожи аламини ичига ютиб, тишини қайраб борар, лекин ёлғиз бўлгани учун қўлидан ҳеч иш келмасди.

Танишев бошлиқ элчилар қарвони 1590 йил ёзида Москвага эсон-омон етиб келди. Элчи, одатга мувофиқ, элчилик маҳкамасига мукаммал ёзма ҳисобот топшириб, сафар чоғида рўй берган ҳамма ҳодисаларни бирма-бир баён қилди.

У, аввало, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажо келтирганини, рус савдогарлари учун Ўрта Осиё бозорлари очиқ эканини баён этди. Бироқ ўз ишида рўй берган хатоларни ҳам яширмади, қабул маросимида Бочковнинг кўрсатган жасоратини батафсил хикоя қилиб, шу билан бирга, Бухорога кетаётганда Свияга сойи бўйида бўлиб ўтган можароларни, Иваннинг беш ой зиндонда ётганини ҳам яширмади. Ҳисобот охирида Бочков Бухоронинг энг мўътабар кишиларидан бўлган Ҳожининг есиричи тортиб олганини, бунинг оқибати хунук бўлиши мумкинлигини кистириб ўтди.

Элчилик маҳкамаси бу иш билан батафсил танишини учун Бочковни чақиртириб, сўроқ қилишга қарор қилди.

Иван Бочков эса боши узра хатар булутлари айлана бошлаганини сезмай, сафардан кейин ўз избасида ором

олар, унинг новчадан келган, барваста, гайратли онаси ўглини ёш боладай ардоқлаб, атрофида парвона бўлар, унинг оғзига ёқадиغان овқатларни нишириб берар, ундан кўзини узолмас эди. Иван онасини хафа қилмаслик учун Бухоро заидонида ётганини, бир неча кун бозордаги ўткинчилар садақаси билан кун кечирганини гапириб бермаган эди. Бироқ кампир бу гапларни бировлардан эшитган ва ўглига меҳр-муҳаббати ўн чандон ошган эди.

Иван Заҳронини уйига бошлаб келганида онаси уни нохушлик билан қарши олди, ўглини бир чеккага чақириб:

— Бошингга урасанми басурманкани! Уни уйдан жўнат, сенга манаман деган савдогарлардан бирининг қизини олиб бераман,— деган эди:

— Онажон, савдогар қизи келин бўлиб келса, сени менсимай қўяди, мужиквачча деб сени чиқиштирмайди, бу бўлса тилинг билан тенг айланади, хизматингни қилиб, жонингни киргизади,— деб Иван Заҳронинг бошидан ўтган фожиади воқеаларни гапириб берди, онаси буни эшитиб шаштидан тушди.

— Бўлмаса, христиан динини қабул қилсин, кейин ўйлаб кўрармиз.

— Онажон, унинг қалби христиан, нима қиласан чўқинтириб?

— Тоқайгача черковга бир ўзим бораман, ўғлим? Бошқа кампирлар ўз келинлари билан бирга ибодатга боришади.

— Сабр қил, онажон. У бечора бир оз ўзига келсин, кейин бир гап бўлар.

Заҳро қўшини хонада мато тўқиш билан банд бўлган Алёнка билан ширин суҳбат қураб, ёмон тушдай ўтиб кетган саргузаштларини эсларди.

Алёнка билан унинг эри ўз хўжайинларидан қочиб кетганларига беш йилдан ошиб кетгани учун бошқа хўжайинга қул бўлиш «хуқуқи»га эга эдилар.

— Юзи қаро Ҳожининг қўлидан қуртилдигима кўнглим инонмаюр,— деди Заҳро кулиб.— Сен ўз кишингни тоднинг, кошки эди мен-да, ўз қардошими топсам!

Тақдирлари бир-бирига ўхшаган бу аёллар бамайлихотир суҳбатлашиб ўтиришаркан, катта дарвоза бирдан тақиллаб қолди.

— Оч дарвозани, Иван!— шовқин солди биров.

Бочков деразадан приставни кўриб, бош яланг, кўйлакчан ҳолда югуриб бориб дарвозани очди.

— Кийиниб ол, юр мен билан Кремлга.

— Нима гап ўзи?— юраги пўкиллаб сўради Иван.— Тинчликми? Айтсанг-чи!

— Борганингда биласан, тез бўл!

Кремлда амалдорлар Ивани ўртага олиб, қаттиқ сўроқ қилдилар. Иван оқизмай-томизмай ҳамма воқеани ҳикоя қилиб берди. Ҳатто бош элчи Таишевни йўлда ёмон сўзлар билан ҳақорат қилганини ҳам яширмади.

— Нима учун Бухоро вакилини сувга ботириб юбормоқчи бўлдинг?

Иван, Свияга дарёси яқинида бўлган воқеаларни кўз олдига келтириб, юраги орқасига тортиб кетди. «Дарҳақиқат, Бухоро вакили чўкиб ўлса яхши бўлармиди? Қудратли Абдуллахон тўнини тескари кийиб олиб, Россияга талай зарар етказган бўларди».

Гарчи ҳозир Бочков виждон азоби билан қийналаган бўлса-да, бўш келсам, унда оқибат хунук бўлади, деб ўйлаб, ўзини оқлашга тиришди:

— Вакил ўзини-ўзи сувга ташлади, ҳеч ким уни итариб юборгани йўқ.

— Ундоғ бўлса, вакилни ушлаб қолмоқчи бўлган қарчигайчига нега монелик қилдинг?

«Оббо, булар суриштириб, ҳамма гапни миридан-сиригача билиб олибдилар-да», деб ўйлади Иван ва гап тонолмай:

— Маст эдим, кечиринглар, — деди.

— Агар Ҳожига қул хотинини қайтариб берсанг, кечирамиз, — деди Шчелкалов.

Боярнинг бошидаги узун телпаги, узун соқоли юзини янада салобатлироқ қилиб кўрсатар эди. Тикилганда кишига бигиздек қадаладиган бу митти кўз, сергайрат кишидан раҳм-шафқат талаб этиш бефойда эканини Иван дарров пайқади, шундай бўлса ҳам, «персидкани қайтариб юборманг, мен унга уйланаман», деб унга ялинб-ёлворди.

— Бизнинг буйругимиз шу. Уни икки марта такрорламаймиз, — деди Шчелкалов илтимосни рад қилиб.

Иван Бочков ноилж бошини қуйи солиб, Кремль ҳовлисига чиқди. Москва дарёсининг нарёгида, пастликда қарагай гўлалардан ясалган пастак избалар, эман гўлаларидан қурилган боярларнинг кўшклари, тегирмонлар, олтин куббали черковлар, узоқлардаги кунгурадор арчазорлар дока орасидан кўринган лавҳадек унинг кўз ўнгида жилваланар эди. Чет элларда юрган вақтида ҳам бу ҳазин манзара унинг кўз ўнгидаги нари кетмас, меҳрибон онадек доим ўз қучоғига чорлар эди. Бу жозибадор манзара қаршисида у гўё сеҳрлангандай қотиб қолди. Шу пайт Улуг Иван черковиининг қўнғироғи жараңлаб,

христианларни кундузги ибодатга чақира бошлади. Иван Бочков бошидан шапкасини олиб, икки бармоғи билан чўқинди-да: «Бориснинг оёғига йиқилиб ялинаман, зора сўзимни ерда қолдирмаса», деб ўйлади.

Борис Годунов шифти пастаккина хонада, сирти қизил сахтиён билан қопланган ўймакор ўриндикда ўтирарди. Уй иссиқ. У кўкрагини очиб ташлаган, кафтан остидаги Бухоро пуштиранг шойисидан тикилган ич кўйлаги кўзга чалинар, унинг рўпарасида қорни катта серсоқол савдогар Мансуров кўл қовуштириб, оёқ устида турарди. Яқиндагина христиан динига кирган бу одам Сибирга қатнар, Борисга фойдали хабарлар келтирарди. У ўз оиласини яқинда Қошлиқдан Москвага кўчириб олиб келганди. Зарядьеда унинг кўк ва қизил рангга бўялган, ўймакор ёғоч иморати қад кўтариб турарди.

— Кучумхон аскарини кўпайтираётир. Таваккалхондан ёрдам сўраб одам юборган экан, у кўмак беришдан бош тортибди.

— Бухороликлар Сибирга қандай моллар олиб келиб сотяптилар? Қилич, қалқон, совут келтиряптиларми? — деб сўради Борис унинг ганини эшитмагандек.

— Бухоро савдогарлари Сибирга ип газлама, кўйлак-лозим, тайёр чопон, дўппи, белбоғ, қуруқ мева ва бошқа нарсалар келтириб сотадилар. Чегарада бизнинг казаклар уларнинг молларини тинтиб, қурол-яроқ топсалар, тортиб оладилар. Энди бухороликлар совут, қалқон, қилич, пичоқ келтирмай кўйишди. Казаклардан кўрқишади. Яқинда Кучум Абдуллахонга ёрлик юборган экан, бизникилар уни кўлга туширишибди.

Борис «хм», деб мийигида кулиб кўйди. Кучумнинг ўша ёрлиги унинг пўлат сандиғида эди.

— Сибирга бухороликлар бола-чақалари билан кўчиб келяптилар. Савдо-сотиқ ишларини кўлга олиб, Сибирь бозорларидан бизни сиқиб чиқаряптилар.

Борис мийиғида кулиб:

— Қўрқма, сени синдиrolмайдилар, — деди. — Орқангда биз бор. Ҳар қанча ёрдам бўлса, биз аямаймиз.

— Раҳмат, ўла-ўлгунимча хизматингизга тайёрман.

— Тайёр бўлсанг, тезликда Қошлиққа жўнайсан, муҳим иш бор, — деди Борис амирона.

— Кечагина ўша ердан келдим, молларимни сотиб улгурганим йўқ. Бу ердан мол харид қилмай қаерга бораман? Ҳамма шубҳага тушиб қолади-ку!

— Қўрқма, мен сенга мол бераман. Гапга кулоқ сол! Эшитишимча, сибирялик бир татар Васька Шуйскийга беш боғлам сувсар тери келтирибди. Ким билсин, ахтимол бу Кучумнинг тортиғидир! Қошлиққа бориб, ўша савдогар кимнинг совғасини келтирганини билиб кел. Қошлиқдан Москвага чўзилган хиёнат ипларининг ҳаммасини узиб ташлаш керак.

— Бу қийин иш. Билиб қолишса, тириклайин теримни шиладилар.

— Қўлга тушмайсан, Қошлиқда сендан айёр ва ақлли одам йўқ!

Борис ўрнидан туриб, Мансуровнинг елкасига қўлини қўйди ва табассум билан деди:

— Агар шу топшириқни бажарсанг, рус дворяни бўласан. Уралнинг нарёғидан беш минг десятина ер инъом қиламан.

— Бояриц, мен учун минглаб десятина ердан сенинг лутф-караминг қимматлидир. Сен учун ўзимни ўтга ташлашга тайёрман!

* * *

Иван Бочков Бориснинг ҳузурига келиб арзини айтди.

— Сенинг лутф-карамингга ишонаман, Борис Фёдорович, биламан, додимга етасан.

Годунов кулимсираб:

— Уйлапмоқчимисан? — деб сўради.

— Ҳа, уйланиш вақт-соати етди.

— Хайрли иш. Уйланиш — ҳар бир вояга етган йигитнинг бурчи.

— Рухсат этсанг, ўша... персидкани никоҳимга олсам...

Борис «ҳм», деб қўйди-ю, индамади, бухороликларни хафа қилиб қўйсак, қандоқ бўларкин, дегандай унга қараб қўйди.

— Мен уни хўжасидан тортиб олганим йўқ. Ўзи Бухородан то шу ергача менга эргашиб келди. Ҳозир уйимда. Эгасига қайтариб берсам, ўлдиради. Нима гуноҳ қилипти бечора?

— Гуноҳи, — эгасидан қочгани. Агар бирор бадавлат одам, кулим қочди, ушлаб менга қайтариб бер, деб илтмос қилса, қайтариб бераман. Қуллардан биронтасига раҳм қилсанг, ҳаммаси хўжасидан қочиб кетади. Биз учун ҳамма нарса ўз жойида тургани яхши... Қул эгасига қайтгани яхши. Тўғрисини айтсам, сенга ачинаман. Ўша қиз христиан динида, ўзи сенинг никоҳингда бўлганида бошқа гап эди, аммо...

Бочков ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, ипдамай чиқиб кетди.

«Захрога нима дейман-а? Сени ўша бераҳм хўжангга қайтариб бераман, дейманми? Шу гапни айтгандан кўра тилим кесилгани яхши эмасми? Йўқ, ҳамма нарсадан кечиб, Захро билан бирга Донга қочаман, эркин казак бўламан», деб ўйлади у.

ХП

Иван Бочков кўрасига қайтиб келди-да, уйига кирмай, чордоққа чиқиб, хушбўй пичан устига чўзилди. Унинг боши карахт, фикрлари остидаги пичан сингари чувалиб кетган, номус ва ғазабдан бадани мисдек қизиб ёнарди. У титраган қўллари билан сочини тузатиб, уяси бузилган арилардек тўзиб кетган ўйларини тартибга солишга уриниб кўрди. «Бу гапни Захрога қандай айтаман», деган фикр унинг миясини ўяр, ўйларини йиғиштириб олишга халал берарди.

Онаси уни ахтариб пичанхонадан топди. Ўғли ҳовлидан ўтиб кетаётганда кўриб қолган эди.

— Ўғлим, нима қилиб ётибсан бу ерда? Юр!

— Онажон, бирпас мени ўз ҳолимга қўй!

— Нима, басурманкага уйланишга рухсат беришмадим?

— Рухсат бериш у ёқда турсин, ўлганнинг устига чиқиб тепгандек, персидкани эгасига қайтариб бер, дейишяпти.

— Эгасига-я? Ўша бераҳм дажжолга-я! Шундай бегуноҳ малакни ёвуз қўлига тошшириш христианликка тўғри келадими? Ким шундай деди?

— Ўзи.

— Нима, сен Борис Фёдоровичнинг олдига борганмидинг?

— Ҳа, боргандим.

— Тагин нима деди?

Иван Бориснинг айтганларини бирма-бир гапириб берди. Бориснинг: «Агар ўша қиз христиан динида, ўзи никоҳингда бўлганда бошқа гап эди», деганини эшитиб, кампир бирдан шошиб қолди.

— Ўғлим, тур ўрнингдан. Захрога айт, тоза оқ кўйлагини кийсин. Сандигимдан рўмол олиб бераман, бошига ўраб олсин. Бисотимда кийим-кечак кўп... Вақт мошгоҳдан ошди, ихтиёримизда бир кунгина қолган. Тез бўл, ўғлим!

Кампир ўғлини ўз ҳолига қўймай пастга олиб тушди.

— Айт, тезроқ бўлсин, мен попнинг олдига кетаяман...

Орадан бир печа кун ўтди. Элчилик маҳкамасига Ҳожи Бахшиллодан, бошлиқ мени қабул қилиб, додмини эшитсини, деган мазмунда арзнома тушди. Ҳожи расмий вакил бўлмаганлиги учун Шчелкалов у билан учрашишдан бош тортиши мумкин эди, аммо ўйлаб-ўйлаб, майли, эртага келсин, қабул қиламиз, деди.

Ҳожи эртасига саҳар пайтида маҳкамага келди. Эрта келган котиблар унинг эшик тагида ўтириб-ўтириб, кейин бирдан ўрнидан туриб кетганини, гудраниб у ёқдан-бу ёққа юрганини кўрдилар. Ҳожи ўз тилида котибларга алланима деб тез-тез гапирар, бироқ улар ўзларини тил билмасликка солиб, елкаларини қисиб қўярдилар.

Маҳкама бошлиғи кун ёйилиб кетгандан кейин келди. Ҳожи қўлини паҳса қилиб, нақд пулга сотиб олган жориясини Ивандан олиб беришни талаб этди.

— Бир ҳамён пулмидики, жориянгни Иван қўлингдан тортиб олса?— деб заҳарханда қилди Шчелкалов.

Ҳожи қизариб-бўзариб, бўлиб ўтган воқеани батафсил гапириб берди.

— Буидан чиқди, Иван сенинг ҳеч нарсангни ўғирламаган. Жориянги ўз хоҳиши билан келиб, унинг ихтиёрига ўзини топширган, шундайми?

— Ибон шул ишни ихтиёр қилгани учун Бухорога маҳбус бўлгон эрди. Ани яна заңжирбанд айлаб, зиндонга солмоқ керак.

— Иван сенинг чақирингни билан зиндонга қаматилганмиди?— деб сўради амалдор овозини баландлатиб.

— Ҳа... йўқ... Бухорога менинг додимга гўш бера тургон яхши одамлар топилди, алар...

Шчелкалов қовоғини солиб:

— Ўтир,— деди.— Биз бу масалани текшириб, тезда бир ёқлик қиламиз.

У шаҳдам қадам ташлаб хонадан чиқиб кетди. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин Ҳожи узоқдан аллакимларнинг гўнгиллаб гаплашаётганларини эшитди. У ҳеч нарса тушунмаса ҳам нафас олмай, қулогини динг қилиб ўтирди. Унинг қулогига Иваннинг овози чалингандек бўлди. Бир нарса чақиб олгандек, сакраб ўрнидан туриб кетди, кейин ўтириб, яна қулоқ тута бошлади. Овозлар борган сари пасайиб, кейин жимиб қолди.

Бирдан эшик очилди-ю, остонада Шчелкалов пайдо бўлди, орқамдан юр, дегандек қилиб қўли билан имлади.

Улар аллақандай даҳлизлардан ўтиб, пастак ўймакор

қора эшик олдида тўхтадилар. Ҳожи эшикнинг тошдан қилинган тепадорига бошини уриб олишдан кўрққандек, энгашиб ичкари кирди. Бошини кўтарганда рўпарасида Годуновнинг бир оз қийиқ ақлли кўзларига кўзи тушди.

— Сенинг арзиномангни олдим. Хўш, нима гап ўзи?

Ҳожи шошиб-пишиб, ўзининг бошидан ўтган шармандала воқеаларни гапириб берди.

— Жориямни қайтариб беринг, жазосини берай. Ибонни ҳам...

— Йўқ, биз жориянгни қайтариб беролмаймиз.

— Бухор бориб, хоннинг оёқига йиқилурман, у ўзи қозилик қилсин. Ўйлайдурманки, хон Ибонни сўратириб олиб, жазосини бергай...

— Эй, ҳурматли жаноб, ёш боланинг гапини қилиясиз. Абдуллахон ақлли одам, у бизга дўстлик қилиб, барча рус асирларини қулликдан озод этди. Ажабо, шундай эзгу ишни қилган одам бизнинг табааларимизни сўратириб олиб, яна қулликка солади, деб ўйлайсизми? Жориянгни ҳеч ким қўлингдан тортиб олгани йўқ, ўзи Бухордан кетибди. Москвага келиб, христианликни қабул қилибди ва бизнинг дворянлардан бирининг ақди никоҳига ўтибди.

— Нима? Ким ижозат берибдур анга куёвга чиқмоққа?

— У сенинг хотининг эмаски, сендан ижозат сўраса... Боши очиқ аёл. Бизнинг кичик амалдорларимиздан Бочков черковда никоҳ ўқиттириб, уни хотинликка олибди. Бировнинг хотинини тортиб олиб, сенга беролмайман. — Борис шундай деб ўрнидан турди. Ҳожининг тили калимага келмай, турган жойида тахтадек қотиб қолди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бухоролик савдогарларнинг қарвони Москвадан жўнаб кетаётган эди. Устига тойтой юк ортилган аравалар гижирлар, аравакашлар ҳайқириб, қамчиларини шақирлатар, Ҳожи Бахшилло билан мулла Шокир қарвон кетида отларини ҳайдаб борар эдилар. Улар тонг гира-ширасида Иван Бочковнинг ёғочдан ясалган баланд иморати ёнидан ўтдилар, унинг деразаларида чироқ кўринмас, келин-куёвнинг бахт чироғи тонг шафағи сингари ёрқин нур сочиб ёнмоқда эди.

1. УТМИШ БИЛАН УЧРАШУВ

— Намаангаи шахридин кетганимга ўн саккиз йил бўлибдур-а. Тавба, вақт ҳам тоғдин айқириб тушаётган сойдек тез оқиб ўтар экан. Яқингинада шу кўчаларни чагитиб юрар эдик-ку — деди Машраб жоме ёнидаги тор кўчада эшагидан тушиб. — Мана, уйимга ҳам етиб келдим. Назаримда жумъа масжид ҳам, маҳалламиздаги уйлар ҳам кичрайиб қолғондек.

— Болаликда ҳар нарса кўзга катта кўринадур. Эсингиздами, ёшлигимизда ёғоч от миниб, мазор айланиб келар эдик. Кейин шу мачит ичидин оқиб ўтган сувда «отлари» мизни сугориб, аларни қантарар эдик-да, ўзимизни ҳавзага ташлар эдик, — деб жавоб қилди, юз-кўзини ажин босган Шодавлат илжайиб. — Баъзи вақтларда нега отимга ем бермадинг, деб мени койирдингиз.

— Хўб вақтлар эди-да! Болалигимиз шу кўчаларда қолиб кетди.

Ўзини оқ дока рўмоля билан беркитган бир аёл ўтиб кетаётиб уларнинг гапларига қулоқ солиб турди-да, кейин тезгина жўнаб қолди.

— Сен Қитмирни ўзинг билан олиб кет. Бувим итни ёмон кўрадилар, — деди Машраб ўймакор қилиб ишланган пастигина кўхна дарвоза олдида тўхтаб.

— Хавотир олманг, уни оч қўймайман, парваришлайман. Бир бурда нон топсам, ярми уники, — деди Шодавлат, тумшугини кўтариб унга тикилаётган қора итни силаб.

Торгина ташқари ҳовлини суғураётган новчагина аёл кўчада гаплашиб турган икки кишининг сўзларига қулоқ солиб турди-да, юзи ёришиб кетди, бир оздан сўнг, дарвозани ланг очиб, эшагини етаклаганича кириб келаётган Бобораҳимнинг олдига югуриб келди, унинг елкасини қоқиб кўришди-да:

— Вой, ака, эсон-омон... келдингизми? — деди ҳовлиқиб. — Тан-жонингиз соғми? Сизни ҳам кўрар кун бор экан, кутавериб ўлиб бўлдик-ку! — Машрабнинг синглиси ўз огасини кўндан буён кўрмаган бўлса ҳам, бошқалардан

ажралиб турадиган шакли-шамоийлиданми, ишқилиб уни дарҳол таниган эди.

— Мана, кўриб турибсан, соғ-саломатмен. Ўзларингиз бардаммисизлар? Бувим соғ-саломатмилар?

— Эгамга шукр, ҳаммамиз соғ-саломатмиз, эсон-омон-миз.

— Буни кара-я! Сени зўрға танибман. Бўйинг етиб, уй-жойли бўлибсан, эшитдим.

— Ҳа, икки болам бор, ўйнаб-кулиб юришибдур, аммо бувимлар кўрна-тўшак қилиб олгонлар, кўзлари хира... Биани ташлаб кетганингиздан сўнг фироқингизда юрак-бағирлари ўртаниб, тоблари қочиб қолгон. «Э жоним ўғлим, вой кўрар кўзим», деб ётадурлар...

— Андоғ бўлса, кўққисдин олдиларига бостириб кирмай. Шодлиқдин юраклари ёрилиб кетмасин тагин. Мен эшагимни оғилхонага боғлаб, ташқарида айланиб юрай. Сен ичкари кириб, менди гап оч: «Туш кўрибмен, фалон-пистовон», деб дийдор кўришмакка бувимни тайёрлаб тур.

Сочлари ҳам, ажин босган юзи ҳам қордек оқариб кетган кампир деворга тираб қўйилган ёстиққа суяниб, ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирар эди. Баланд бўйли қизи унинг олдига кириб, қийшайиб қолган ёстиқни, бошидаги дока рўمولини тўғрилади-да, секин гап бошлади:

— Буви, мен тонготарда қизиқ бир туш кўрибмен. Огам кўчадан эшакларини етаклаб ўтиб кетаётган экавлар, бориб елкаларидин қучай десам, оёғим юрмайдур, аламинга чидай олмай, йнглаб юборибман.

— Яхши туш кўрибсан, қизим. Худо хоҳласа, Бобораҳим билан дийдор кўришамиз. Кимки тушида йнғласа, ўнгида шод бўлгай. Кўришмаганинг яхши бўлибдур.

Ичкари ҳовлига кириб павада турган Машраб онасининг овозини эшитиб ҳаяжонга келди. Югуриб кириб у билан кўришгиси келди-ю, ўзини аранг тўхтатиб қолди. Нафасини ростлагандан кейин майини овоз билан куйлай бошлади:

Саҳарлар тўлғониб, тўлғонимда топган бир боланг келди,
Юзи оқу қизил гулдок, шаҳиди карбалонг келди.
Анодек меҳрибон қайда, атодек гамгусор қайда,
Алардек ичкуяр қайда, ғариб ўлгон боланг келди.

— Вой, ўғлимнинг овозини... эшитгандек бўлдим, — деди кампир ҳарсийлаб. — Ташқари чиқиб қара... зора келгани рост бўлса!

Юзи ёришиб кетган қизи ҳовлига чиқиб, онасини етаклаб келди Бобораҳим оҳиеталик билан онаси олдига

тиз чўкиб, унинг қўлини юзига сурта бошлади. Кампир унинг боши, юз-кўзини пайпаслаб энтикиб турди-да, бирдан йиглаб юборди.

— Эгамга шукр, ўчган чирогим қайтадап ёнди, — деди у ўпкасини босиб. — Чилтонлар назар қилди, хонадоним қайта бошдин обод бўлди... Балам, бир вақтлар, ошиқларнинг ота-онаси бўлмас, деб бизни ташлаб кетган эдинг, ўртаниб қолавергандик. Майли, тақдирда бори шул экан. Аммо сендин хафа эмасмен. Ўзинг дайди бўлиб туғилган эдинг.

— Рост, мен бир ерда узоқ туролмаймен. Чўлу биёбонлар, тоғу тошлар, нотаниш элларда кезиб юришни яхши кўрамен. Аммо мен бўлган шаҳар ва қишлоқларда тиги ситамдин юраги пора бўлгон халқни кўрдим, ўзим фалокатга йўлиқдим. Қошқар бориб, ихлос тузоғига илиндим, ёшлигим хазон бўлди...

— Сен айтма, мен эшитмай. Ул томондин келган девоналар бошингга тушган офатдин бизни хабардор қилгон эдилар, — деди кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб. — Жабру жафолар кўрибсан, эшитиб кўнглим вайрон бўлди. Балам, сенда айб йўқ, тақдири азал шул экан.

Бобораҳим суҳбатни бошқа ёққа буриш учун кўни-кўшни, қариндош-уруғларни сўрай бошлади. Уларнинг баъзилари ўлганини, кўплари тирик эканлигини эшитиб, мулло Бозор охундан гап очди.

— Бултур жон баҳақ таслим этганлар, — деди кампир хўрсиниб. — Таомдин сўнг бориб, қабрларини зиёрат қилиб келарсая.

Бобораҳим онаси билан гаплашиб ўтирганида синглиси ўчоққа олов ёкиб, қозон осди. Орадан кўп ўтмай, дастурхон ёзиб, товоқларда устига бир қошиқдан қийма солинган серкашнич таом келтириб қўйди.

— Ҳай, ҳай, мунча ширин! — деди Бобораҳим ошни хўриллатиб ичар экан. — Қўлинг дард кўрмасин, синглим.

— Ҳа, қўли ширин, пазанда, бичиш-тикишни ҳам биладур, хати ҳам чиройли, — деб қизини мақтай кетди кампир жонланиб. — Ёзган газалларингни анга бер, кўчириб бергай.

— Яхши, шеърларимни парча-пурот қоғозларга ёзиб ташлаганмен, китобларим ичида, — деди Машраб. — Қоғозга тушмаган газалларим ҳам бор, алар ёдимда, айтиб туриб ёздирармен.

— Хўп, жоним билан, — деди синглиси хурсанд бўлиб. — Кўрган-кечирганларингизни ҳам айтиб берурсиз. Сиз тўғрингизда бир дoston ёзмоқни ният қилиб қўйгонман.

Кечга яқин Машраб кўчага чиқиб, Наманган сойи бўйидаги хонақо томон йўл олди. Йўлда эски таниш-билишлари билан учрашиб, улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, сой бўйига етиб борганини ҳам сезмай қолди. Хонақонинг катта дарвозаси ланг очик, у остона тепасидан тортиб кўйилган йўгон занжир устидан ҳатлаб ўтиб, ичкарига кирди-ю, ўнг томонда қад кўтарган баланд сағанани кўрди. Шу он биринчи устода, қуюқ қошлари қоп-қора бўлса ҳам пахмоқ соқоли қордек оқариб кетган мулло Бозор охунд кўз олдида гавдаланди.

Бобораҳим етти ёшга қадам кўйганда онаси уни шу хонақо ичидаги мактабга бошлаб келгани, болаларни ўқитиб ўтирган мулло Бозор олдига бир чонолик бўз билан еттига нон кўйиб: «Ўғлимни сизга топширдим, ўқитинг, эти сизники, суяги меники», дегани эсига тушди.

Бобораҳим араб ҳарфлари дегилган ёғоч тахтани ҳам кўтариб келган эди. Домла уни олдига тиз чўктирган эди-да, бармоқлари билан ҳарфларни кўрсатиб: «Мана бу «Алиф», буниси «Бе» деб уни ўқита бошлаганди. Бобораҳимнинг зеҳни ўткир бўлгани учун икки-уч ойда ҳамма ҳарфларни билиб олиб, уларни бир-бирига кўшиб: «Абжад, ҳавваз...» деб ўқийдиган бўлиб қолди. Ҳаммани ҳайрон қолдириб, бир йил ичида «Чоркитоб»га тушди.

Домласига нисбатан қалбида илиқ бир ҳис пайдо бўлган пайтда хотирасининг бир бурчидан келган совуқ шамол кўнглини совута бошлади. «Кейин мени Қошқарга жўнатган ҳам шу киши эди-ку. У ерда ёшлигим гулзорини хазон урди, — деб ўйлади Машраб. — Лекин ўзимда ҳам айб бор. Илмимга мағрур бўлиб, диний масалаларда домламини мот қилиб уялтириб қўяр, баъзи қилиқларим билан у кишининг гашига тегар эдим. Мулло Бозор ўрнида ҳар қандай бошқа одам бўлганда ҳам мени Намангандан бадарга қилиб юборган бўлар эди. Аммо Офоқхожадан озор чекканим учун у киши айбдор эмас, бошимга бундай фалокат келишини қаёқдан билсинлар? Бировга қасддан ёмонлик қиладиган одам эмас эди мулло Бозор охунд. Кўнгли покиза эди, девона эди».

У секин юриб, қабр тепасига келганда кўнгли гинакудурат булутидан кутулиб, бағрига илиқ шамол келиб урилгандек бўлди. Шеърят маъбудаси қулогига шивирлаган газални ёқимли овоз билан қуйлай бошлади.

Маърифатнинг гулзори мулло Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори мулло Бозор девона...

Хонақо ичида бўлганлар най садосидек ёқимли овозни эшитиб, теварагига йиғила бошладилар. Уларнинг баъзилари кўл қовуштириб турар, баъзилари бармоқларининг учи билан кўз ёшларини артар эдилар.

Машраб куйлашдан тўхтаб, бош эгиб турганда қўнғир соқолига оқ оралаган кўк кўз бир чол унинг олдига келиб, елкасига қўлини қўйди-да:

— Энди шул ёқимли овозингиз билан пийри муршид арвоҳларига қуръон ўқиб юборсангиз, — деди.

Машраб бошини кўтарди, унга қараб: «Қаердадир кўрганмен бу одамини? — деб ўйлай бошлади. — Э, ҳа, бу чол мулло Бозор охундининг югурдакларидан бўлган Муҳаммад Ризо шайх-ку!..»

— Киши ўлгандан кейин қуръон ўқишнинг фойдаси йўқ, — деди Машраб унга ўгирилиб. — Ҳар ким тирик-лигида қилган иши, амалига қараб ажрини кўргусидир. Мен устодимга ўз газалимни бағишладим, шояд арвоҳлари шод бўлса. Шунини билиб қўйсинларки, тиловати қуръон қаза қилган киши учун эмас, ўқиган қори, мулло учун фойдалидир, алар азахонадин чиқиб кетаётганларида муздини оладурлар...

Шайх қўлини унинг елкасидан тортиб олди-да, кўк кўзларини чақпатиб:

— Боринг-э, ҳали ҳам шаккоклингиз қолмагон экан! — деди.

Бобораҳим унга тикилиб туриб, ёшлигини эслади, аччиқ-чучук хотиралар билан тўлган ўсмирлик, йигитлик даври кўз ўнгидан бир-бир ўта бошлади...

2. УМР БАҲОРИНИНГ ТИКАНЛИ ГУЛЛАРИ

Кечқурун оила аъзолари айвонда бўз дастурхон атрофига тўпланиб, ёғоч қошиқ билан хўриллатиб угра ош ичаётган эдилар. Унга тўлиб ўн бирга қадам қўйган повчагина Бобораҳим ҳаммадан олдин товогини бўшатиб, уни нарироққа суриб қўйди-да, тўсатдан:

— Аба, менга сетор олиб беринг, — деди.

Қирққа кирган бўлса ҳам, қартайиб ориқ юзини ажин босган, сочлари оқара бошлаган онаси ош ичишдан тўхтаб, унга тикилди-да:

— Аба эмас, буви деб чақир мени. Биз наманганлик эмасмиз, — деди. — Овора бўлма, ўғлим. Сетор эмас, ногорага ҳам пул йўқ менда.

— Абдусаттор ака ўғлига сетор оберишти.

— Ул пулдор одам. Биз қупимизни бир амаллаб ўт-

казимиз. Бошингда отанг бўлгандаям майлиди. Сен алёрчи эмас, муллои боамал бўлгайсен...

Бобораҳим муллолардан бозорларда сетор чалиб алёр айтувчи созандаларни устун қўярди. Онасининг гапини эшитиб, дунё кўзига қоронғи бўлиб кетди.

— Аба, акамга дутор обера қолинг, — деди унинг сочлари майда қилиб ўрилган беш яшар синглиси. — Акам дутор чалса, мен ўйинга тушамен...

— Ўйин тушгандин кўра, қўлингга супурги олиб ҳовлини шупур! — деди онаси захарҳанда қилиб. — Сен катта бўлгонингда яллачи эмас, отин бўлгайсен. Майда болаларни тўплаб ўқитгайсен.

— Мен катта бўлганимда сиздақа эртадан кечгача ип йигирамен.

— Яхши ният қил, қизим. Отанг ўлгандан кейин бу огир иш менинг бошима тушди, сенинг бошингга тушмасун.

Боядан бери бир-бирига туташган қошларини чимириб, қовоғини солиб ўтирган Бобораҳим индамай ўрнидан турди-да, яланг оёқ ҳолда кўчага чиқиб кетди. Бўйи чўзилиб новчагина бўлиб қолган ўғлининг қорайиб, ёрилиб кетган оёқларини кўргач, она шўрликнинг юраги ачишиб кетди: «Қишилиқ кўйлак оламен деб йигиб қўйган пулимга этикча олиб берсам бўлар экан, — деб ўйлади у. — Сеторга ҳам пул ортиб қолади. Сочим оқарганда ясениб юришни ким кўйинти. Менга бўз кўйлак ҳам бўлаверади».

Қорни тўйиб хурсанд бўлган қизчаси ҳовлига сакраб тушди-да, аргамчисини икки учидан ушлаб, устидан сакраб ўйнай бошлади. Кейин қўнғироқдай овози билан бидирлаб, бир оҳангда қўшиқ айтишга киришди:

Чархим гум-гум этадур,
Марғилолга этадур.
Марғилоннинг қизлари
Қизил олма экадур.
Қизил олма пишипти,
Тор кўчага тушипти.
Тор кўчангиз тор экан,
Пўлда баззоз бор экан,
Ул баззознинг хотини
Шойи кўйлакка зор экан...

— «Баззоз ҳам ўлсин! — деб кулиб юборди она. — Ундан кўра хотинига шойи кўйлак олиб берса ўладими... Аммо менга шойи кўйлак керак эмас, толенмга болаларим омон бўлса — бас!»

Бобораҳим югурганича эшикдан чиқиб, маҳалладаги катта масжид ҳовлисига кирди-да, ҳовуз лабига келиб, қип-яланғоч бўлиб ўзини сувга ташлади. Кўчада ўйнаб юрган болалар сувнинг шопиллашини эшитиб, масжидга югуриб кирдилар, ҳовуз бўйига келиб, шошиб-пишиб ечина бошладилар. Қий-чув кўтарилди. Болалар ҳовлиқишиб, бақиришиб, сувда ўз ҳунарларини намоиш қилишга киришдилар, уларнинг баъзилари қулоч отиб суза билишларини кўрсатмоқчи бўлар, баъзилари калла ташлаб, анча-гача сув тагида қолиб кетар, кейин ҳовузнинг нариги томонидан пишқириб чиқар эдилар. Қий-чув, шовқин-суронни эшитган малла тўнли, оқ соқолли масжид имоми Абдулхолиқ қори аста юриб ҳовуз бўйига келди ва ҳассаси билан болаларни қувлай бошлади. Қип-яланғоч тирмизаклар, турмаклар дарахтларнинг бутоқларига қис-тириб қўйган кўйлак-иштонларини олиб қоча бошладилар.

— Уялмайсанму, масжид ҳовлисидаги ҳавузда яланғоч чўмилгани? — деди имом, шошмай кийинаётган Бобораҳимга ўқрайиб. — Ахир масжид худонинг уйи-ку!

— Худо ўзи одамни яланғоч яратган. Ўзингиз айтинг-чи, мен бу дунёга кўйлак-иштон билан келибми эдим?

Имом саволга жавоб бермай гудранганча супургисини елкасига қўйиб, олдига келган қоровулга юзланди.

— Бул зумрашнинг гапини эшитдингизми? Битта гап билан мени мот қилмоқчи бўлди-я! Охир замон боласи-да! Астағфурулло!.. — Кейин Бобораҳимга тикилиб тўнгилади: — Кўча чапгагиб, яланғоч чўмилиб юргандин кўра жамоат билан намоз ўқисанг ўласанму?

— Энди ўн бир ёшга қадам қўйдим-у, мачитга чиқиб намоз ўқийми? Балогат ёшига етмасдин бурун ўйнаб қолай!

— Ўйнаб қол, шумтака, ўйнаб қол. Балогатга етганингда мухтасибнинг дарраси эс-хушингни жойига келтириб қўяр. — Афти бужмайиб, пешонаси тиришган кекса имом қоровулга ўгирилиб: — Бу валад кимнинг ўгли? — деб сўради.

— Марҳум Валибобонинг фарзанди. Андин бир ўғил, бир қиз қолган.

— Валибобо ўз ўғлига яхши тарбият беролмабди-да! Бул шумтака бирор мактабда ўқийдурми?

— Ҳовва, тақсир. Айтишларича, зехни ўткир эмиш.

Ҳафтиякни тушириб саводхон бўлибдур. Хожа Ҳофиз газалларин шариллаатиб ўқийдур эмиш.

— Тавба, катталардек саводхон бўлса ҳам, болалиги қолмабдур. Ё девонамикин?

— Йўғ-э, жинни — девона бўлса, шундоғ улуг одамнинг китобини ўқиб магзини чақа оладурми? Зеҳни ўткир, идрокли бола. Маҳалласидаги эроний, тожик болалар билан бирга ўйнаб юриб форс тилини ўрганиб олган. Аларнинг тилида чугуллашиб гаплашганини бир неча марта эшитганмен.

— Тавба, ўткирлиги бошига етмаса эди. Агар ўзини тийиб олмаса, бир кун эмас, бир кун бошида калтак сингай, — деди имом пахмоқ соқолини сийпаб. — Аммо девона бўлса — бошқа гап. Эс-хуши жойида бўлмаган одамга намоз ўқимоқ ҳам фарз эмас, рўза тутмоқ ҳам. Шариятнинг буйруғи шул.

Имом билан қоровул узоқлашганларидан кейин Бобораҳим кийиниб олди. Кўчага чиқиб кетаётганида: «Имом мени девона деб ўйлайди шекилли, — деб гудранди. — Майли, нима деса деяверсин, бу зоҳиди ях. Агар менга тиргилаверсалар, ўзимни девоналикка соламен!»

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин, кечкурунги овқат маҳалида она ўглини хурсанд қилди.

— Кўча-кўйда эмас, уйда чалиб юрсанг, сенга сетор олиб берайин. Бир оз ортиқча пулим бор. Ён қўшимиз Абдусаттор танбурчига айтиб қўйдим, сенга яхши сетор олиб беради, — деди.

— Ў-ў, ростданми?! — деб ўрнидан сакраб туриб кетди Бобораҳим. — Бувижон, нима иш буюрсангиз, жон деб бажарамен, сўзингизни ерда қўймаймен.

Кўндан буён орзу қилиб юрган мақсадига эришгандан кейин Бобораҳим ивакдек мулоим бўлиб, онасининг измидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Жума кунлари онаси билан бозорга чиқиб иш сотиш, озиқ-овқат харид қилиш ишларида унга кўмаклашар эди. Бўш вақтларида қўлига сеторини олиб аста қулогини бурар, бошини қийшайтириб торларини черта бошлар эди.

Ўзи хушовоз, мусиқий хотираси зўр бўлганидан эшитган куйларини ёдида олиб қолар, овлоқда хиргойи қилиб

юрар эди. Баъзан Бобораҳимнинг ўртоқлари унинг сетор чертиб, секин айтган қўшиқларини завқ билан тинглар эдилар.

* * *

Бобораҳим балогат ёшига етиб, ингичка мўйловли йигитчага айланди. Оқ рўмол ўраб, кўзларинигина кўрсатиб юрадиган қизлар унинг келишган қомати, бир-бирига туташган қошларига суқланиб қарай бошладилар. Мактабда ўқиладиган ҳамма китобларни маънисига тушунадиган бўлиб қолган Бобораҳимни устози ўзига халфа-ёрдамчи қилиб олди. Баъзан унинг иши чиқиб қолганида халфасини қолдириб кетар эди. Бобораҳим мулла Бозорнинг тўрдаги ўрнига — айиқ териси устига ўтириб, пешингача мактабдорлик қилар эди.

Бир куни болалар овоз бўлиб, уй-уйларига кетганларидан кейин ўз хужрасига чекинган мулло Бозор уни хузурига чақиртирди. Бобораҳим остонадан ҳатлаб ўтгач, устози ёнида ўтирган унинг икки муриди — Муҳаммад Ризо билан Алиқулга кўзи тушди.

— Ассалому алайкум, устоз. Мени чақиртирган экансиз.

— Ҳа, — деб унга қаради соч-соқоли оқариб, киприклари тушиб кетган, пахмоқ соқолли мулло Бозор алик олгандан кейин. — Биз ҳозир сен тўғрингда сўйлашиб ўтирган эдик. Йигитлик фаслига қадам қўйиб, яхшигина газаллар айтадиган бўлиб қолсангда, баъзи қилиқларинг бачкана. Бўш вақтларингда қўлингда сетор, гоҳ сой бўйида, гоҳ қирда тентираб хониш қилиб юрусен. Кел эмди, фақирликни ихтиёр қил, сеторингни тоқчага қўйиб, зуҳду такво бўреси устига ўтир. Эртага жумъа куни хонақога кел, марди худолар қаторида зикру самоъ туш...

— Э пири комил, — деб сўзини оғзидан олди Бобораҳим дўриллаган овоз билан, — афсуски, эртага хонақога келиб, зоҳидлар билан бирга зикр тушолмаймен. Мен ёри жононамга, жумъа куни учрашамиз, деб ваъда бериб қўйгон эрдим. Назаримда ул зебо санамининг юзидан таралган нур ҳаммаёқни мунаввар қилиб тургандек. Қоронги уйга беркиниб хув-хувлагандин кўра ўшал маъшуқам билан учрашиб, жамолини тамошо қилсам бўлмай-дурму?

Мулла Бозор ёнида ўтирган малла тўнли, қўнғир соқол-ли муриди Муҳаммад Ризога маъноли назар ташлаб қўйди-да, Бобораҳимга юзланиб:

— Сизнинг маъшуқангиз борлигини беҳабар эканмиз, — деди сизсираб. — Модомики, учрашамен деб сўз берган экансиз, боринг, аёғидин ўпинг. «Алваъдаи дайи», яъни ваъда қарзидир, деганлар. Қарзни узмоқ эр кишининг ишидур.

Бобораҳим таъзим қилиб чиқиб кетди.

— Бул йигит шарорат йўлига кирганга ўхшайдур, — деди Муҳаммад Ризо кўкиш кўзларини чақнатиб. — Рухсат берсангиз, Алиқул икковимиз ортидан бориб, ёри билан учрашиб турганда ушласак-да, юзига қора суртиб, хузу-рингизга олиб келсак...

— Майлингиз, — деди мулло Бозор нохушланиб. — Эмди турайлик. Таҳорат олиб, намози дигарни ўқимоққа ҳозирлик кўрайлик...

Эртасига эрта билан олам нур дарёсига гарқ бўлган пайтда Бобораҳим оқ яктагининг этагини белбоғига қистириб, соторини қўлга олиб йўлга тушди. Бозор ғовури, олибсотарларнинг шовқини, зоҳидларнинг ҳув-ҳуви билан тўлган шаҳар орқада қолди. Бобораҳим адирга кўтарилиб, ўт-ўлан ва ранг-баранг гуллар ҳиди тўлган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Еш ошиқни қувонч билан қарши олган шамол унинг қулоғига бир нима деб шивирлар, осмонда пириллаган тўрғайлар чулдирашиб, уни кутлар эдилар. Ҳашаротларни асал билан сийлаётган капалакгуллар кулиб боқар, ичига шабнам йиғилган лолақизгалдоқлар унга майи ноб сунар эдилар. Кўрсичқонлар чиқариб ташлаган тупроқ уюмлари жувоиларнинг кўкрагидек дўнпайиб турарди. Нафас олиб турган ўт-ўланлар ҳидидан, ер ҳидидан маст бўлган Бобораҳим ўзини подшоҳдек сезди. Назарида жамолининг нури ер юзига тушиб турган зебо санами гулдек юзидан пардасини очмай карашма қилаётгандек эди. У қўлига сетор олиб, баланд овоз билан юраги дардини изҳор эта бошлади:

Арзини айтай боди сабога,
Биздин дуо деб ул бевафога,
Эй ёри жоним, кўрсат жамолнинг,
Жоним тасаддуқ сен хуш адога,
Ишқингда куйдим, эй сарвинозим,
Бир марҳамат қил шоху гадога!

.....

Нарироқда, ўртасидан сув жилдираб оқиб тушаётган сойликдаги буталар устида шохдан шохга сакраб ўйнаётган бир булбул танбур овозини эшитиб, чақ-чақлаб сайраб юборди, ҳавода пириллаб учиб турган тўрғай унга жўр бўлди. Ўз овозидан маст бўлган Бобораҳим дам олиш учун ерга ўтирди-да, кейин кўрсичқонлар чиқариб ташлаган тупроқ уюмларидан бирига бош қўйиб осмонга қараб ётди. Назарида бутун коинот унинг кўксига жо бўлгандек эди. Орадан ярим соатча вақт ўтгандан кейин ўрнидан туриб, оппоқ чўққилари ярқираб турган тоғларга, устига самовий нур ёғилиб турган адирлар, водийларга суқланиб қаради-да, секин-аста шаҳар томон йўл олди. Терлаб-пишиб катта масжид ҳовлисига яқинлашганда ҳовузда чўмилаётган болаларнинг шовқинини эшитиб, чўмилгиси келиб қолди. Тез-тез юриб ичкари кирди-да, ечиниб:

— Болалар!— деди.— Мен ҳозир ҳовузга калла ташлайман-у, йўқ бўлиб кетаман.

— Бўгилиб ўласиз-ку,— деди наканагина семиз бир бола.

— Ўлмайман. Гаров ўйнашасанми?

— Бўпти. Нимадан?

— Юзта ёнғоқдан.

— Майлингиз. Шошмай юзгача санаймиз, ўшанда ҳам сувдан бош чиқармасангиз, ютқизганимиз бўлсин.

Бобораҳим сувга калла ташлаб йўқ бўлиб кетди. Болалар олдинма-кейин юзгача санадилар, бир оз туриб қайтадан санай бошладилар. Бобораҳимдан ҳамон дарак йўқ.

— Нима бало, терак илдизига боши илиниб қолдими?— деди гаров ўйнашган бола саросимага тушган шерикларига қараб.

— Йўғ-э, ўзи сув тагида ётавераман, деган эдику. Бекорга айтмагандир,— деди оёғи узун жиккак бир бола.— Бир оз кутиб турайлик.

Шу пайт масжиднинг кунжида яшириниб турган малла соқолли ўғрикўз киши болалар олдига келиб:

— Ҳалиям чиқмадимми?— деб сўради.— Бир бало бўлганга ўхшайдур. Шу йигитнинг дядосиними, абасиними, дарров чақириб келинглари!

— Абаси уйда чарх йиғириб ўтирипти. Ҳозир чақириб келаман,— деди боляги оёғи узун ориқ бола.

— Майли, бориб чақириб кел. Мен номаҳрам киши, бу ерда турмай,— деди малла соқолли киши узоқлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, юзини дока билан ўраб олган она шўрлик ҳарсиллаб ҳовуз бўйига келди-да, энти-киб:

— Ҳалиям сув тагида ётиптими? — деб сўради. — Вой ўғлим, ёлғизим, тирикмисан, ўликмисан?

— Тирикка ўхшайди, — деди семиз бола. — Сув тагида қимирлавоггани билиниб турипти.

— Вой, жоним балам, кўрар кўзим, ёлғизим! — деб фарёд кўтарди онаизор. — Дунёда орттирган боғим — бе-ҳиштим, суялган тоғим сен эдинг, юрак-бағримни кабоб айлама...

Бобораҳим сув остида бир учи сув бетига чиқиб турган қамиш най орқали нафас олиб чалқанча тушиб ётар эди. Қулоғига узоқдан йиғига ўхшаш бир овоз чалингандек бўлди: «Ҳойнаҳой бувим келиб додлаётган бўлсалар керак, уларни хафа қилмай», деб сувдан бош кўтарди-ю, ҳовуз-дан чиқиб, қўлидаги қамиш найни улоқтириб юборди. Ҳовуз бўйидагилар саросимага тушганлари учун буни най-қамай ҳам қолдилар. Она шўрлик, «Вой, балам тирик экан», деб югуриб келиб, баданидан сув оқиб турган ўғлини қучоқлаб олди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди. Бобораҳим эса бир силкиниб, онасининг қучоғидан чиқди-да, терак шохига қистириб қўйган қўйлак-иштонини кийиб, уйга югурди.

— Қани Бобораҳим? Нега анинг юзига қора суртиб, қўлини орқасига боғлаб олиб келмадинглар? — деди мулло Бозор ҳориб-чарчаб келган Муҳаммад Ризога.

— Эй, пири муршид, биз анинг орқасидан юриб, адирға чиқдик, сойдаги тол тагида пусиб ётдик, — деб ҳикоя қила кетди Муҳаммад Ризо, негадир овозини пасаёйтириб. — Ул ҳеч қандай аёл зоти билан учрашмади. Қўлига сетори-ни олиб: «Эй ёри жоним, кўрсат жамолинг» деб нола қилди. Биз ётган еримизда анинг хонишига қулоқ солиб, мумдек эриб кетдик...

Кейин у Бобораҳимнинг уйи томон йўл олганини, катта масжидга келиб, ҳовузга ўзини ташлаб узоқ вақт-гача сув тагида қолиб кетганини айтиб берди.

— Бобораҳим фисқ-фужур гирдобига тушиб қолди, деб ўйлаган эдим, янглишган эканман, — деди мулло Бозор пахмоқ соқолини қашиб, — Ҳофиз ва Навоийнинг газал-ларини ёд олиб юрган йиғитдин ёмонлик келарми эди?

Сув остида ётишида худонинг ўзига маълум бир ҳикмат бор. Агар бул йигитни астойдил тарбият қилсак, тариқатимизнинг устуни бўлиб етишгай.

Хонақо ҳовлисидан оқиб ўтадиган ариқнинг четида муллалар қатор бўлиб таҳорат қилаётган эдилар. Муҳаммад Ризо биланини тирсагигача юватуриб ёнидаги бир муллаваччага Бобораҳимнинг орқасидан адирга чиқиб, овора бўлганлигини гапириб берди.

— Агар ростдан ҳам маъшуқаси билан учрашиб турганини кўрсангиз не қилар эдингиз?

— Не қилардик, қўлини орқасига боғлаб хонақога олиб келардик.

— Маъшуқасини-чи?

Муҳаммад Ризо пичирлаб бир нима деган эди, муллавачча хохолаб кулиб юборди. Шу пайт юқорироқда таҳорат қилаётган бир мурид:

— Ҳой мусулмонлар, таҳоратингиз бузилди! — деб хайқирди; белбоғини боғлаётган Бобораҳимни кўрсатиб. — Анави лаин ариққа қараб пешоб қилди, сув ҳаром бўлди.

— Мен ҳам кўрдим, — деб унинг гапини тасдиқлади шу бугун сочини устара билан олдирган бир мурид ижирганиб. Баъзилар қайтадан таҳорат қилиш учун сойга туша бошладилар.

— Ушланглар уни, адабини берамиз, — деди биров. Машраб эса қочишни хаёлига ҳам келтирмас, оддий бир иш қилган кишидек бепарволик билан оқ яктагини тўғрилаб, улар томон келаверди.

— Нима қилдинг, аҳмоқ? — деб сўради Муҳаммад Ризо ўдагайлаб.

— Нима қилганимни кўрган бўлсангиз керак. Билиб туриб, нега сўрайсиз? Боласини онасига қўшдим, холос.

— Бу уятсизнинг гапини қараглар. Шариатни оёқ ости қилгон бу гуноҳқори азимни боғланглар, нири муршиднинг ҳузурларига судраб оборамиз!

Унга ташланган бир муллани Машраб итариб юборди, иккинчисини чалиб йиқитди.

— Бир дуо ўқиб: «Куф-суф!» дейман, биринг кўр, биринг шол бўлиб қоласанлар, — деди Бобораҳим яқинлашиб келаётган муридларга қаттиқ тикилиб.

Хурофот бандалари кўзларида ўт чақнаб турган йиғитнинг важдатини кўргач, қўрқиб тисарилдилар.

Бир муриди орқали воқеадан хабардор бўлган мулло Бозор улар олдига келиб:

— Бобораҳим, юр мен билан!— деб буйруқ берди.

У итоаткорлик билан орқасидан эргашган шогирдини ўз хужрасига бошлаб олиб кирганидан кейин:

— Бу нима қилиқ?— деб сўради.

— Эй, устоз, уламоларимиз, сув етти юмаланса, ҳалол бўладур, дейдилар. Мен пешоб қилган ердин таҳорат олаётган зуҳд-тақво эгалари олдига оқиб келгунча сув етти маротаба эмас, тахминан етмиш маротаба юмаланган бўлса керак, дин пешволари кўзи билан қарасак — сув ҳалол. Нега уламолар ўз сўзларида турмайдилар. Ахир, сўз билан иш бир бўлиши керак-ку!

— Бас қил, уламоларга тил тегизма!— деди мулло Бозор қовоғини солиб. — Ўзингни бил, ўзгани қўй. Таҳорат олиб турган художўй одамларнинг кўнглини ғаш қилиш — улуг гуноҳ.

— Художўй деб кимларни айтяпсиз? Улар шайтоннинг мардикорлари-ку! Риёкор муридларингиз қишлоқ-овуллаарга чиққандарида сизнинг номингизни сотиб, содда халқни талайдилар, бир қўйлакли бўз ёки рўмол совға қилиб, кўчманчиларнинг хотинларини булғайдилар.

— Бўлди, бўлди, гапни чўзма. Мен сен билан кейин сўйлашамен, ҳозирча... хужрани бўшат, мени ёлғиз қўй!

Бобораҳим чиқиб кетгандан кейин мулло Бозор ўй-толди: «Агар бир чора кўрмасак, Бобораҳим бундин ҳам хунук қилиқлар чиқариб, бизни шарманда қилиши турган гап. Ҳар гал уламоларнинг сўзларидин, диний китоблардин манфиқсизлик топиб, мени мот қилмоқчи бўладур. Бир иложини топиб, андин қутулмоқ зарур. Аммо қандай қилиб?..»

У ақин босган пешонасини ушлаб хаёл суриб ўтирган маҳалда Маддоҳ маҳалласидаги катта масжиднинг имоми мулла Абдулҳолиқ қори хужра остонасидан ҳатлаб ўтиб:

— Ассалому алайкум, мулло Бозор охунд, — деди кироат билан. — Нега бошингизни чангаллаб ўлтирибсиз, нима ташвишлар пешонангизни тириштирган?

— Ваалайкум ассалом. Келсинлар, қани бу ёққа. Кимнинг ғамини ердим? Муридлар, шогирдлар ғамини ейманда! — Улар ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин меъзон муллоларнинг таҳоратини бузган Бобораҳимнинг қилиқларини гапириб берди.

— Бобораҳим? Бизнинг маҳаллалик ўспиринми? Анди-жонликларнинг фарзанди...

— Ҳа, худди ўшал боланинг ўзи... Сиз ҳам танир экансиз-да? — деди мулло Бозор киприксиз кўзларини чақнатиб.

— Ҳа, таниймен. Болалик чоғида, тахминан етти йил илгари, бизнинг масжид ҳавзида ялағоч чўмилар эди. Мен танбех берганимда бир сўз билан мени мот қилмоқчи бўлди. Агар йигитлик фаслида ҳам шундоғ ишларни қилиб юрган бўлса, ани дарҳол бул ердин жўнатмоқ керак. Офоқжожанинг инилари Махдуми Аъзам ҳузурларига боринг, шояд ул кишидин бир яхши маслаҳат чиқса...

Мулло Бозор дарвозаси нақшинкор ичкари-ташқарили мухташам ҳовлига яқинлашганида бир оз тўхтаб, нафасини ростлаб олди-да, кейин секин дарвозани тақиллатди. Ичкаридан қоп-қора соқолли ўрта яшар дарвозабон чиқиб, меҳмонга таъзим қилгач:

— Қани, ичкарига, ўзлари меҳмонхонада ўтирибдурлар, — деди.

Мулла Бозор зинадан чиқиб меҳмонхона пойгоҳига қадам қўйганида қорачадан келган, қотма, баланд бўйли Махдуми Аъзам ўридан туриб салом берди-да:

— Э, келинг, тақсир, қани тўрға ўтсинлар, — деди.

Ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин ҳол-аҳвол сўрашдилар. Хизматкор дарҳол дастурхон ёзиб, турли ноз-неъматлар келтириб қўйди. Меҳмон билан мезбон у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирди.

— Муридларингиз орасида бир вақтлар Хуросондин кўчиб келган эронийлар ҳам бор. Алар орасида шиа мазҳабидини воз кечмаганлар ҳам йўқ эмасдур? — деб сўради мезбон қора соқолини икки бармоғи билан ўйнаб.

— Йўқ десам хато қилмаган бўлурмен. Эронийларни кўчириб келиб Наманганга жойлаштирган Абдуллахон аларни аччиқ қамчи билан сунний мазҳабига киритмоқчи бўлган, аммо мақсадга эришолмаган эди. Биз юмшоқлик билан аларни тўғри йўлга сола билдик.

— Боракалло, дарахтнинг юмшоқ илдизи харсангтошни ёриб ўтадур. Юмшоқлик тиғи қиличдан ўткир. Сиз улдуғ ишларнинг бошида турибсиз, тақсир.

— Назаримда ҳозир шиа мазҳаб эмас, шаккоклик

биз учун хавф-хатарлидир. Ёшларнинг баъзилари Хожа Ҳофиз, Амир Навоийнинг газалларини ўзларича талқин этиб, зуҳд-тақво аҳлига нисбатан нолайиқ муносабатда бўлмоқдалар.

Мулло Бозор бошини қуйи солиб, Бобораҳимнинг қилган ишларини гапириб берди.

— Ие, нега анга жазо бермадингиз? Ани ётқизиб яланғоч баданига йигирма-ўттиз дарра урдириш керак эди-ку!— деди мезбон қизишиб.

Ўз шоғирдига юраги ачишиб турган мулло Бозор уни бундай оғир жазодан қутқариш учун дарров важ топа қолди.

— Тақсир, девонани жазоламоқ шариатга мувофиқ эмас!

— Андоғ бўлса, ўшал йигитни алдаб-сулдаб узоқ бир ерга отлантирмоқ лозим. Ани Қошғарга жўнатсак қандоғ бўлар экан?

— Жуда соз бўлади-да! Сиз кўнглимдаги гапни айтдингиз. Пири комил Офоқхожам Бобораҳимни ҳидоят йўлига солиб йиборурлар.

— Рост айтдингиз. Бир жиҳатдин буюк оғомга содиқ навкар-мулозимлар, хизматкорлар, ўтинчилар керак. Шариат йўлидан озган ўшал девона йигитни алдаб-сулдаб, кўнглида саёҳатга ҳавас уйғотинг. Ёш йигитлар узоқ ерларга сафар қилмоқ, янги-янги ерларни кўрмоққа иштиёқмандурлар. Келгуси ҳафта шанба кuni мулло Қозоқбойнинг қарвони Қошғар сари равона бўлғай. Арқасига амри маъруф қамчиси тегмаган ўшал йигитни шул қарвон билан жўнатилса яхши бўлур эди. Буюк оғам анинг бўйнига итоат занжирини ташлаб, ҳидоят йўлига солғусидурлар...

Мезбоннинг бу гаплари меҳмоннинг юрагига гулгула солиб, кўнглида шубҳа уйғотди. Наҳотки Бобораҳим шундан-шунга бориб, илм-маърифат ўрганиш ўрнига, қул каби ўтин кесиби, сув ташиб юрса, деган фикр юрагини ўртаган, Маҳдуми Аъзам ҳузурига келиб маслаҳат сўрагани учун пушаймон ея бошлаган эди. У бир оз гаплашиб ўтириб ўрнидан турди. Мезбон хайрлашар экан, унга кўзини қаттиқ тикиб:

— Шанба кuni мулло Қозоқбойнинг қарвони йўлга чиқаду, — деди. — Бобораҳимни албатта Қошғар сари йибормоқ керак, келишдик, а?

— Ҳа, тақсир, келишдик, — деди мулло Бозор негадир шошиб.

— Балам, сенинг кўнглинг тиниқ бир ҳавзга ўхшар, бегубор ойна янглиғ ўз бағрида юлдузлар тўла осмонни акс эттирар эди. Бора-бора ифлос сувлар кириб, ани дойқата бошладилар. Энди бул ифлос ариқларнинг йўлини тўсмоқ, Муҳаммад Ризо янглиғ фосиқлардан узоқлашмоқ керак. Соҳиби камол бўлмоқни истаган киши сафар камарин белига боғлаб, раёзат чекиб ҳақиқат йўлин изламоғи керак,— деб гап бошлади мулла Бозор рўнарасида ўтирган Бобораҳимга киприклари тушиб кетган ўткир кўзларини қаттиқ тикиб.— Бу дунё роҳатин тарк этмагунча киши диёнат дарёсининг соҳилига етолмағай. Балам, сен пири муршидиз Офоқхожа ҳазратларининг даргоҳларига бош уриб бор. Аларнинг соф нафаслари кўнглингни хира қилиб турган шубҳа булутларин тарқатиб йиборғай. Ё ҳу, деб йўлга равона бўл!

Риёкор муллалар, тамагир эшонлардан, белига қовоқ осиб халқни товлаб юрган маддоҳлардан кўнгли айниб юрган Бобораҳим устозининг гапларини эшитиб, сафар отига мингиси, қорли тоғлар ошиб, тошқин сойларни кечиб, узоқдан жаннатдек кўринган Офоқхожа даргоҳига учиб кетгиси келиб қолди. Мулла Бозор юзи ёришиб кетган шогирдига синчков назар ташлаб, отган ўқи нишонга текканини пайқади.

— Эй устоз, фақирликни ихтиёр қилиб, ҳақиқат йўлига тушганим бўлсин. Ул жаннатмакон ерга қандай етиб борамен, йўл кўрсатинг! — деди Бобораҳим ҳаяжон билан.

Мулла Бозор чуқур бир энтикиб:

— Ўғлим, мен сенинг гамингни еб, ҳаммасини ўйлаб қўйгонмен,— деди.— Келаси ҳафта шанба куни Қозоқбойнинг карвони Қошғар сари равона бўлғай. Карвонбоши билан ўзим сўйлашиб қўямен, бул жиҳатдин кўнглинг тўқ бўлсин. Модари меҳрибонингни кўндирсанг — бас.

— Ҳеч қаён йибормаймен! — деди ўғлининг гапини эшитиб юраги қон бўлган она шўрлик.— Ҳали ёшсен, оқни қорадин, дўстни душмандин айира билмайсен. Ёт юртларда хор-зор бўлишингни, оч-яланғоч юришингни истамаймен.

— Бувижон, мени йўлдин урмаиғ. Таваккал камарин белга боғлаб, сафарга отлонгонмен.

— Волидайн меҳрибонингни қон қақшатиб кетмоқ ниятидамисен? Ёнган чирогимни ўчириб, мени адо бўлмас дардга кўмиб кетмоқчимисен? Йўқ, ҳеч қайи кетмайсен! — деди бошидан доқа рўмоли тушиб кетган онаизор, ўглининг йўлини тўсмоқчи бўлгандай икки қўлини кериб.

Бобораҳимга Офоқхожа узокдан фариштадек бегунох, мурдага жон киргизадиган оташнафас бир самовий сиймодек кўринар эди.

— Буви, йўлимни тўсманг. Мен бул ердин бош олиб кетишга азм қилгонмен. Ўзим Наманган шаҳрида бўлсам ҳам, хаёлим улуг даргоҳда. Табаррук бўсагаларда! — деди Бобораҳим ҳаяжон билан.

— Ўшал ерда бошингга бир бало келмасайди деб қўрқамен, юрагим нотинч, кўнглим гаш. Вой балам, юрагимнинг мадори, нуридийдам. Онажонинг айлансин қаддиқоматингдан!

Онаизор ўглининг авзонини кўриб, хатарли йўлдан қайтара олмаслигини пайқади, сафарга оқ фотиҳа беришга мажбур бўлди.

Шанба куни тонг пайтида уларнинг уйи мотамхонага айланди. Бобораҳим бўз чопони устидан белбоғини боғлаб, бўғжамасини олиб, эшик олдига келганда онаси фарёд кўтариб, уни бағрига босди, кўзларидан шашқатор ёш оқиб турган сингисин эса оёқларидан маҳкам қучоқлаб олди.

— Мени қўйиб йнборинг, бувижон, — деди Бобораҳим ўзини йғидап аранг тутиб. — Мен ўглингизга оқ фотиҳа берингиз?!

У меҳрибонлик занжиридан ўзини қутқариб олгандан кейин кўз ёшларини яширинча артиб, эшикдан чиқиб кетди. Дарахтларни силкитиб гувиллаган боди сабо совуқ нафаси билан уни нотаниш ўлкаларга чорлар эди.

3. ИХЛОС ТУЗОҒИ

Чўлларни қоплаган чечаклар ҳидидан маст бўлган баҳор шамоли дадил қадам ташлаб кетаётган йигитга тегажоглик қилаётгандек яктаги этакларидан тортқилар, юзини сийпалаб, гўё қулоғига бир нарсалар деб шивирлар эди. Қора қошлари бир-бирига туташган, қуралай кўзлари катта-катта, мўйлови сабаа урган, сочлари ўсиб елкасига тушган хушқомат йигит бир пиёла шароб ичиб олган кишидек атрофга кулиб боқиб, юришини тезлаштирди. Қошғар шаҳрининг ташқарисидаги хонақоннинг баланд гумбази, унинг атрофини ўраган кўрғоннинг кун-

гиралари, сернақш дарвозаси кўзга чалинган, юраги гуниллаб уриб кетди, елкасидаги халтасини олиб, ерга ўтирди-да, пичирлаб дуо ўқий бошлади. Бу ихлосманд йигит мана шу хонақода истиқомат қилувчи пири муршид Офоқхожани зиёрат қилгани келаётган эди. Мана энди у ўша улуг даргоҳ бўсағасида турибди. Насиб қилса, шу бугун фариштамонанд Офоқхожа оёғига йиқилиб, табаррук этакларини юзига суртади. Бунинг учун у ҳам жисман, ҳам руҳан тайёргарлик кўриб қўйди. Қошғар яқинидан оқиб ўтадиган Қизилсув наҳрида чўмилиб, таҳорат олди, дуоини такбир билан руҳини поклади.

Кўнгли равшан тортгандан кейин ўрнидан туриб, кунгирадор хонақо томон дадил қадам ташлади, дарвоза олдига етиб келганда қора чопонли, чуст дўшили дарвозабон йигит йўлини тўсди.

— Тўхта! — деди йўловчининг уст-бошига, оёғидаги эски чоригио кўлидаги сеторга шубҳа аралаш қараб. — Қаерликсен, қайга борасен?

— Намангонликмен, Офоқхожани зиёрат этгани келаётирмен.

— Лайлак келганига бир ҳафта бўлгани йўқ, кетиндин намангонлик келти-да,— деди қоровул кулиб.

Дарвозахонада ўтирган эски саллалли, малла чопонли, ўрта ёшли киши тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб:

— Ажаб дарвешсифат, хушсурат йигит эркан, қўйиб юбор,— деди.— Нега ани калака қилаётирсен? Намангон аҳли ҳеч қачон лайлакни худо, деган эмас. Бу — андижонликлардин чиққан гап. Ҳой йигит, бу ёққа келинг, халтангизда не бор?

— Ассалому алайкум,— деди зиёратчи йигит дарвозахонага кириб, елкасидаги халтани ерга қўяр экан.— Таваккал қилиб йўлга чиққан киши на талқону на қалқон гамин ер, ризқини йўлдин топар,— у халтасидан учта китоб чиқарди:— Хожа Ҳофиз, Лутфий, Амир Навоий девонлари. Йўлда дилимга гайрат бағишлаган ҳамроҳларим шулар. Юрагимга қил сигмай қолганда сеторимнинг навосига қулоқ солурмен.

— Баракалло, чиндан ҳам шеримард экансиз. Пиримизга сиздек йигитлар керак.— Малла чопонли мурид йигитнинг оти, насли насабия суриштирди.

— Отим Бобораҳим, ҳарф ўргатиб, саводимни чиқорган устозим мулло Бозор охунд менга Машраб деб лақаб қўйган эдилар.

— Баракалло, устозингиз сизга топиб лақаб қўйибдурлар, баайни узукка кўз қўйгондек бўлибдур.

— Машрабнинг маъниси не? — сўраб қолди дарвозабон йигит.

— Машраб — одат, хулқ-атвор дегани. Бул йигитнинг қиёфаси, юриш-туришидан кўриниб турибдурки, хулқи ўзига хос, — деди малла тўнли мурид ва Машрабга ўғирилиб сўзида давом этди: — Мулло Бозор охунд кутби олам, яъни Офоқхожанинг ихлосманд муридлари, девонайи барҳақ, сохиби жазава, табаррук зот эрурлар. Аларнинг шогирдлари бўлсангиз, сиз ҳам ҳақиқат йўлига тушган мард йигитлардин экансиз. Офоқхожа кеча менга: «Мулла Қосим, оғзида калимайи шаҳодат, белда камари хизмати бўлгон йигитлардин топинг» деган эрдилар.

— Қарапки, дастёри беминнат ўз оёғи билан келибдур, — деди дарвозабон мийиғида кулиб.

Мулла Қосим унга хўмрайиб қараб қўйди-да: «қани юринг!» деб Бобораҳимни ичкарига бошлади. Хонақонинг ҳовлиси катта бўлиб, унинг икки тарафига мусофирлар учун хужралар, ўтинхона, ошхона, отхона солинган, тўрда катта зикрхона, саломхона. Хонақонинг орқасидаги катта ҳовлида бутун Қошқар вилоятининг ҳокими мутлақи Офоқхожанинг хотинлари, канизак-чўрилари чугурлашар эдилар.

Мулла Қосим зиёратчи йигитни зиналояда қолдириб, ўймакор эшикни аста очди-да, саломхонага кириб кетди. Бобораҳим эса бир оздан кейин сеторини қўлга олиб, баланд овоз билан Офоқхожага бағишлаган газалини ўқий бошлади:

*Даргоҳингга бир оқизи афғор келибмен,
Арзи дилин этмоқ учун зор келибмен...*

Катта саломхонанинг тўридаги курси устида ўтирган Офоқхожа ёш зиёратчининг най садосидек ёқимли қўшиғига қулоқ солиб, кулимсиради-да:

— Ким у? — деб сўради.

Эшик ёнида қўл қовуштириб турган мулла Қосим бош эгди:

— Дардига даво тилаб келган йигит.

— Чақиринг бу ёққа ўшал толиби дийдорни, — деди Офоқхожа.

Мулла Қосим таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди, бир оздан кейин қомати келишган, қора сочлари елкасига тушган Бобораҳимни бошлаб келди. Юзи илҳом нури билан ёришиб, кўзлари чақнаб кетган ёш йигит икки букилиб салом берди-да, пирининг оёғига йиқилди.

Эғнида оддий кашмирий тўп, ҳожи дўннисида мисқоли саалла, соқолига оқ оралаган Офоқхожа йигитнинг кўлидан ушлаб тургазиб қўйди. Қумуш ёқали, зар тўшли икки вазир — мулла Боқий билан мулла Соқий ҳокими мутлақнинг икки тарафида виқор билан турарди.

— Ҳузуримизга дармон тилаб келган ҳар бир шери мардга лутф-карам дарвозаси очиқ, — деди Офоқхожа қоматини тик тутиб. У ёш шоирнинг таърифини эшитгани учун исм, насл-насабини суриштириб ўтирмади. Рўнарасида ихлос тузоғига илинган йигит турганини пайқаб қароматини кўрсатмоқчи бўлди. Ўнг кўлини Машрабининг елкасига қўйиб, кўзларига қаттиқ тикилди. — Хизр назар солгон йигит кўрипасиз. Хизматимизда бўлсангиз, ҳақин ботилдин айриб олурсиз. Билиб қўйинг, ҳақдин ўзга ҳамма нарса ёлгон. Сиз ҳам, биз ҳам, дунёдаги барча мавжудот ҳам бируборнинг шуъласи... Ўргумчак оғзидин тола чиқаргани сингари, бирубор ҳам йўқдин самовот курсиси, еру фалакни яратган...

У бир оҳангда гапириб, таъсирчан йигитнинг елкасини силар, кўзига тикилиб, айтган сўзларини такрорлар эди. Машраб аъзойи бадани мумдек эриб, қовоқлари оғир тортаётганини сезди, бир оздан кейин кўзига оғзидан тола чиқаётган катта ўргумчак кўриниб кетдию, ногоҳ кўз ўнгини зулмат қоплади, оёқда туролмай, йиқилиб тушди!

— Қароматингиздин айланай, хожа! — деб юборишди девор тагида қўл қовуштириб турган муридлар.

— Сирри-асрор сардасини очиб, бизни ҳидоят йўлига солинг, ё қутби олам! — деб чулдиради мулла Қосим пири этагидан ўшиб.

Ҳаммани ваҳима босган. Офоқхожа эса кўзини юмган кўйи тошдек қотиб турарди. Бир оздан сўнг оёғи остида ётган Машрабга тикилиб:

— Оч кўзингни, тур ўрнингдин! — деб буйруқ берди.

Машраб уйғониб ўрнидан турди, ўзига келгандан кейин қамоли ихлос билан гайриоддий руҳий кучга эга бўлган пирийнинг кўлидан ўпди.

Нонвой хамирни роса эзгилаб, унга истаган шаклни бериб, тавдирга ёнганидек, Офоқхожа ҳам чарчаб бўшаган ихлосманд муриднини энди ўтга тоблаб, сувга ташлаши мумкин эди.

* * *

Хонақонинг хўжалиги катта, келди-кетди кўп. Назрга пайдар-пай қўй-эчкилар келиб туради, қассоблар уларни

бўғизлаб, нимталаб улгуролмайдилар. Дошқозонлар тагида довуллаб ёнаётган оловнинг тиллари доим гўшт сўраб яланиб туради. Ялангоёқ муридларнинг баъзилари дарёдан сув ташиб, кетма-кет катта хумларни тўлдирди, баъзилари тўқайдан ўтин кесиб келтиради.

Овқат сузилаётган маҳалда ҳалимхона тинмай тасбеҳ ўғирган малла чопонли муридларга тўлиб кетади. Улар қоринларини тўйгазиб, гайратга кириб кетадилар, зикрхонада гир айланиб, зикр тушадилар.

Ичкарида эса чўри-канизлар, Офоқхожанинг бош хотини Хонимнинг хизматларида. Хонақо эртадан кечгача арининг инидек гувиллайди. Бу ердаги одамларнинг бир-бирига бўлган муносабатларини тушуниб етмаган, ҳали ақли уйқуда бўлган Бобораҳим бу муҳитга шоирона тус бериб, ўзини жаннатга тушгандек ҳис қилар, топширилган ишларни бажовидил бажарар эди. У ўзига ўхшаш бечора бир мурид билан ўтин аралар, ўчоқнинг қулини олар, дошқозон тагига ўт қалар эди. Кечқурун овқатланиб ўзига келгандан кейин у баъзан қўлига сеторини олиб, хониш қилар, унинг атрофини ялангоёқ муридлар ўраб олар эдилар. Еш канизаклар бошларидаги рўмолларини қия ёпиб, эшик олдида Машрабининг ёқимли овозига завқ билан қулоқ солишарди. Мутаассиб мулла Қосим уларни ичкарига ҳайдаб юборар, муридларга ҳар хил иш буюрарди.

Ниҳоят, у бу воқеалардан Офоқхожани хабардор қилишни лозим топди. Пири муршид унинг гапини эшитиб, бўзариб кетди-да:

— Ани ҳар куни эрта билан тўқайга — ўтин кесишга юборинг! — деб буйруқ берди. — Кечқурун чарчаб келиб, илкига сетор олишга мажоли қолмас.

Канизакларнинг Бобораҳимга қизиқиб қолганлари тўғрисидаги гап унинг юрагида рашк илонини кўзгатиб кўйган эди...

Эртасига мулла Боқий Бобораҳимнинг қўлига ўн қулоч арқон, битта ўткир болта бериб: «Сизнинг вазифангиз, ҳар куни тўқайдин бир эшак ўтин кесиб келиш», деди.

— Хўп, тақсир, — деди Бобораҳим қўл қовуштириб. Шундан сўнг ҳар куни азонда туриб, эшагига тўқим уриб, тўқайга жўнайдиغان бўлди. Йўлда ўзини овутиш учун у ўз газаларини куйга солиб, хониш қилар, кўнгли эрталабки ёмғирдан яшнаган тоғдек умид чечаклари билан қопланар эди. Паррандаларнинг чугур-чугури билан тўлиб-тошган тўқайга келиб, эшагини тушовлаб, қўлига болта олиб, ёввойи жийда, тол, тўронгиларни кесиб, боғлар эди...

Шу зайлда ойлар кетидан ойлар ўтди. Ёз ўтиб, қиш келди. Қиш ўз орқасидан баҳорни эргаштириб келиб қолди. Кулдек қорайиб, қўлларини қадоқ босган Бобораҳим ҳамон тўқайга қатнагани қатнаган эди.

Хонимнинг хизматида бўлган бир чўри қиз ҳар куни намоз вақти Офокҳожига таҳорат суви олиб чиқарди. Машраб сернақш мис обдаста кўтариб турган, қизил рўмолини қия ёпинган бу чиройли канизакни кўрса ҳам индамай ерга қараб ўтиб кетар эди. У номаҳрамга, хусусан пири муршиднинг хизматидаги чўриларга тикилиб қарашни куфрони неъмат деб биларди. Лекин қиз тушмагур... қомати келишган, мўйлаби сабз урган чиройли йиғитни кўрганда гулдек очилиб кетар, рўмолининг бир чеккасини очиб, хиёл қийик, қора кўзлари билан кулиб қарарди-ю, дарҳол юзини тескари ўгириб оларди. Гаплашишмаган бўлсалар ҳам, кўзга кўринмас меҳр иплари уларни бир-бирига боғлай бошлаган эди.

Бир куни кечқурун Машраб эшагини ўтинхона олдида тўхтатиб, ўтин тушираётганда қошига ўсма қўйиб, кичригига сурма тортган қиз у ёқ-бу ёққа қараб, унга яқинлашди.

— Бугун бак хушҳолсиз-гў,— деди у жон олғувчи кўзларини Машрабга тикиб.

— Ҳа,— деди юзи ёришиб кетган Машраб.— Бугун савоб иш қилдим. Бир кийикнинг боласини ушлаб олган эдим, қўйиб юбордим, онаси мени алқай-алқай уни эргаштириб кетди.

— Ҳамиша савоб иш қилиб жўрисиз. Умрингизда гуноҳ ҳам қилгонмисиз?— деди у киноя аралаш кулиб. Кейин гапни бошқа ёққа бурди.— Вой, этагингиз ёғочга плинниб житилибди-гў. Чакмопингизни ешиб беринг, мен тикиб берай.

— Ҳозир. Олдин ўтинни тушуриб бўлай. Кейин ечиб маиа бу ерга қўямен.

— Яхши, яктагингизни ҳам ешиб қўйинг, мен жуяюб берамен.

Бу гапни эшитиб Машрабнинг қалби муҳаббат нури билан тўлиб-тошиб кетди. Хурсанд бўлганидан у ўзини қаерга қўйишини билмас, ашула айтгани келарди. Назарида бугун қилган савобли иши унга севги хазиначисининг дарвозасини очиб бергандек эди.

Бугун эрта билан одатдагидек тўқайга келиб, қўлига болта олганда ўттиз қадамча нарида мўлтираб турган кийикка кўзи тушди. Машраб уни анча ергача таъқиб қилиб борди, кийик ўқден учиб кетди-да, яна тўхтади.

Жонивор шу орада боласи бордек узоққа қочиб кетмас, қўлида боята ушлаган йигитни чалғитиб, чўлга олиб кетмоқчига ўхшар эди. Ёш йигит изига қайтиб, орқасидан кийикнинг эргашиб келаётганини пайқади ва уни биринчи учратган жойида, ўтлар орасида кийик боласи ётганини кўрди. «Кечагина ёки бугун саҳарда тугилган бўлса керак», деб уни қўлига олди. Машрабнинг меҳри товланиб, бир қўли билан кийик боласини аста силаб, унинг шабнамдек жозибали кўзларига термилди. «Уйга олиб кетиб тарбияласаммики?» деган фикр кўнглига келди-ю, лекин узоқда намли кўзларини боласига тикиб, ер тепиниб турган онасини кўргач, ўз фикридан қайтди. «Қўрқма, жонивор, болангни олиб кетмайман», деди йигит кийик боласини ерга қўйиб, орқасига қайтар экан. Она кийик болтали йигитнинг узоқлашганини кўриб, боласи ёнига келди, уни ялаб тургизганидан кейин эмизди, сўнгра гандираклар юра бошлаган кийикчани эргаштириб, кўздан гойиб бўлди. Узоқдан уларни кузатиб турган Машраб, хурсанд бўлиб ўзини адолатли бир иш қилган подшоҳдек ҳис этди ва бугунги хурсандчилик шу савоб ишнинг оқибати деб ўйлади.

* * *

Рўзихон билан Машраб одамларнинг кўзини шамгалат қилиб тез-тез учрашадиган бўлиб қолди. Улар намози шом ёки хуфтон вақтини сабрсизлик билан кутишар эди. Бу вақтларда жамоат жам бўлиб намоз ўқир, хонақо ҳовлисида зор учмасди...

Ёш канизанинг ёкут лабларидан муҳаббат шаробини тотиб кўрган Машраб намозни унутиб қўйган, жаннатдаги ҳавзи кавсар шаробидан ҳам воз кечган эди. У ўзини мусулмони комил ҳисобламаса ҳам, вужуди дин ақидаларига бўйсунмаётганини ҳис этарди.

Бир куни хуфтон намози ўқиладиган маҳалда Рўзихон унинг белидан қучиб:

— Ўлгувимча қулинг бўлай. У дунёга кетишиму ризоман, — деди.

— Бошимда отам, қўлимда ҳунарим, турарга уйжойим бўлмаса, сени олиб қаёққа борамен? — деди Машраб.

— Файзободга бориб, бойларнинг қўйини боқимиз. Тиниш ёшомиз бир қапида.

Машраб севгилисининг қорнига қулоқ тутиб шивирлади:

— Уша ерда тугиладиган болалар қорнингда туриб: «Дада, нон, дада, ош!» деб йиглашапти. Мен уларни қандай боқамен?

— Қўйсангиз-о!— деди қиз, унинг пешонасидаи итариб юбориб.

— Қаерга қочсак ҳам Офоқхожам бизни тошиб олгай. Ахир, у бутун Қошгарнинг подшоҳи-ку! Ерга кирсак қулогимиздин торттиб чиқаргай, осмонга чиқсак оёгимиздин...

— Бўлмиса Или бўйинго қочиб катайлуқ.

— У ерлар қалмоқ хони Хунтайши илкида. У Офоқхожамнинг дўсти ва ҳожаси. Қалмоқлар дарҳол бизни тошиб, Қашқарга қайтаргусидирлар. Қайга борсак ҳам бошимиз асорат домига илингуси,— деди Машраб.

Уй-хаёл домига илиниб тиширилаган икки ёш юрак нажот йўлини ахтарар, бироқ озодлик дарвозалари қулфлоглик эканини кўриб, ўзларини қаерга қўйишни билишмас эди. Йигит ҳар куни ўтин кесгани тўқайга бориб, иш билан ўзини чалгитмоқчи бўлар, қиз эса унинг йўлга интизорлик билан кўз тикар эди.

Бир куни Машраб тўқайзорда қувватдан қолган бир чолга кўмаклашмаи деб одатдагидан кеч қолди. Икковлон тўрт-беш боғлам ўтин тайёрлагуларича куи ботиб, атрофини қоронғилик боса бошлади. Ўтин ёрадиган, сув ташийдиган, ҳовли супурадиган муридлар — Машрабнинг дўстлари хавотир олиб: «Бечорани бўри еб кетмасайди, кечалари тўқайда ёлғиз юриш хатарли. Оч бўрилар, шағоллар овқат қидириб изгиб юрадилар», дейишар эди. Бу гаплар севгилисини кутавериб кўзи тўрт бўлган Рўзихоннинг қулогига чалиниб, юрагига гулгула соларди. У бир жойда туролмай, гоҳ ичкарига кириб, ўзини овутиш учун бирор иш билан шугулланар, гоҳ уҳ торттиб, яна ташқарига чиқар, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, хизматкорлардан Машрабнинг келган-келмаганини суриштирар эди. Унинг безовталлиги баъзи одамларнинг кўнглида шубҳа уйғота бошлади.

Мулла Боқий хуфтон намозидан кейин Машрабни қидириб тоиш учун тўқайга одам жўпатмоқчи бўлиб турганда, ўзи келиб қолди. У чарчаган, кўзлари киртайган бўлса ҳам, чехраси очиқ эди. Дўстлари теварак-атрофини ўраб олиб, нима учун кечикканини сўрай бошладилар...

Эртасига эрталаб мулла Боқий Офоқхожа билан ёлғиз қолганида Рўзихондан шубҳаси борлигини, кеча Машраб кечикиб қолганида у безовталаниб, уҳ торттиб юрганини батафсил сўзлаб берди.

Офоқхожа бу гапни эшитгач, юраги эзилиб кетган бўлса-да, сир бой бермай:

— Раҳмдил чўри, ўтинкашни бўри еб кетмасайди, деб ташвишланган бўлса — бу ажабланарли эмас, — деди.

Дами ичига тушиб кетган мулла Боқий тавозе билан бош эгиб қўйди, ичида эса Бобораҳимни қўлга тушириб, жазосини беришга аҳд қилди. У сўраб-суриштириб, Машраб баъзан шом, баъзан хуфтон намозини жамоат билан ўқимаслигини билиб олди ва тажрибали сайёддек қаерларга тузоқ қўйиш кераклигини дилидан ўтказиб, тасбеҳини ўгира бошлади...

Ҳаммаёқ жимжит. Хонақода жамоат жам, муридлар Офоқхожага иқтидо қилиб шом намозини ўқимокдалар. Ёруғлиқ қоронғилик билан қўшилган пайт. Висол дамига муштоқ бўлган икки ёш худди оҳанрабо билан темирдек бир-бирининг қучоғига отилди. Иккови ҳам бир қадахдан бода ичгандек, атрофдаги нарсаларни кўрмас, қулоқлар болдек ширин сўзалардан бошқа нарсани эшитмас эди. Шу пайт пана жойда яширинган икки девсифат мурид бирдан отилиб чиқиб, уларни бир-биридан ажратди. Беихтиёр қичқириб юборган Рўзихоннинг товушини эшитиб, мулла Боқий ҳам улар устига югуриб келди.

Машрабни қўлини орқасига боғлаб ўтинхонага ташладилар, Рўзихонни эса сочидан судраб ичкарига олиб кириб кетдилар.

Офоқхожа воқеадан хабардор бўлса ҳам, ҳеч нарса эшитмаган кишидек вазмин ва хотиржам эди. Эрталабки нопуштадан кейин у шошмай саломхонага чиқди. Одатдагидек, тош каби қотган юзида ясама улугворликдан бошқа ифода йўқ, газаби кўнгил хилватхонасида пинҳон, негадир кўзлари қонталаш эди. Курсига ўтириб, кашмирий чопонининг этакларини йиғиштириб олгандан сўнг қаддини ростлаб, гуноҳкор йиғитни бошлаб келишни буюрди. Икки мурид қўли орқасига боғланган Машрабни қўлтигидан ушлаб олиб келдилар.

— Қўлини ечиб қўйинглар! — деди Офоқхожа.

Икки қўли бўшагандан кейин Машраб гурс этиб пирининг оёғига йиқилди ва ялиниб, афв этишни сўради.

— Лутф-карамнинг ҳам чегараси бор. Жиноятни жазосиз қолдириш оқил кишининг иши эмас, — деди Офоқхожа. — Сўнгра ўнг томонида турган мулла Соқийдан сўради: — Хўш, шарорат кўчасига кирган фосиқнинг жазоси не бўлур?

— Улим, — деди мулла Соқий. — Ани қопга солиб, минорадан ташлаб юбормоқ керак!

Пири муршид сўл томонига бурилиб, мулла Боқийга қаради:

— Хўш, сиз нима дейсиз?

— Мен ҳам шул фикрдамен, фосиқнинг қони ҳалол!

Офоқхожа кўзини юмиб, гўё адолат юзасидан иш кўрмоқчи бўлган подшоҳдек ўйга толди. У боғида очилган ноёб гулни ўзидан олдин бир ялангоёқ муриди ҳидлагани учун газабга келган эди. Рашик оловида ёнган юраги: «Машрабни ҳозироқ қопга солиб, минорадан ташлаттириб юбор!!!», деб турса ҳам, ақли: «Кўп ошиқма! — дер эди. — Бу ялангоёқ шоир йигитнинг камбағал муридлар орасида мухлислари кўп. Қатл эттирсанг, уни валий деб юрита бошлайдилар. Сен валий бир одамни ўлдиртирган бўлиб чиқасан. Ўйлаб кўр!».

У чуқур мулоҳазадан сўнг бир қарорга келди-да, ёнини қовлаб, мис ва темир қотишмасидан қилинган мухрини қўлга олди. Содиқ муриди мулла Қосимни чақириб, унга бир хокандоз чўғ келтиришни ва мухрни оловга тоблаб қиздиришни буюрди.

— Шарият ҳалқасин узиб, шарорат йўлига кирган бу осий банда ўлимга лойиқ, — деди у қоғонни уйиб. — Аммо биз қасос олмоқни айб, афв этмоқни хунар деб билурмиз. Шул сабабдир қонини ўзига бағишладик. Аммо жишоятни жазосиз қолдириш ҳам шариятга ҳилоф. Шунини хотирда тутиб, бу фосиқ йигитни эрлик қувватидин маҳрум этмакка қарор қилдик.

Шунини деб, чўғда қизиб тобига келган мухрни дастасидан ушлаб, олдида бош эгиб турган Машрабнинг бўйнидаги асаб томирларидан бирига босди. Машраб кўксига найза санчилган одамдек инграб йиқилди.

— Отхонага олиб боринглар бу фосиқни, Ниёза охун ани ахта қилиб кўйсин! — деб буйруқ берди Офоқхожа. Орадан бирор соат ўтгандан кейин беҳуш Машрабни нимқоронги хужрага олиб кириб, эски пўстак устига ётқизиб қўйдилар. У ўзига келгандан кейин ҳам қимирлашга ҳоли келмай, инграб ётди. Кечга яқин мудроқ бошланган эди, кўзи хужра эшиги олдида турган Ажалга тушди. У Машрабга ўқрайиб қараб турарди, бир оздан кейин Ажал бошини кўтариб, авзойи ўзгарган ҳолда тисарила бошлади. «Тепамда нимани кўрдийкин?» Машраб кўзини кўтариб юқорига қараган эди, боши устида хушмўйлов Ешликни кўрди. У лаби учган қосани кўтариб турар, коса четидан кўз ёшидек тиниқ сув томарди. Бир

томчи сув Машрабнинг пешонасига тушган эди, у чўчиб уйғониб кетди ва кўкрагига туф-туфлаб, ўзига келди-да: «Яхши туш кўрдим. Умр қосаси обиҳаёт билан тўла экан, узоқ яшайман», деб ўйлади.

Бир ҳафтадан кейин Машраб ўзига келиб, аста-секин юра бошлади. Унинг аъзойи баданида қувват қолмаган, ранги совуқ урган япроқдек сап-сарик. Хошақода хизмат қилиб юрган ялангоёқ муридлар унга раҳм қилиб, тасалли беришарди. Бутун дунё кўзига қоронғи кўринган Машрабга ҳеч гап ёқмас, ширин сўз кўнглини беҳузур қилар эди. «Умрим ҳазон бўлди, энди уйлана олмайман, бола кўрмайман, — деб ўйлар эди у. — Пири муршидим ҳурилиқодек қанизаклар қуршовида, роҳат-фароғат ичида. Мени фосиқ деб эрдигимдан махрум этди, ўзи бўлса — чиройли чўри қиз қўлидан обдастани олиб, мустаҳаб қилади!..»

Секин-аста у ихлос тузогидан қутулиб, бошда жаннатдек кўринган бу ер фикс-фасод, тамағирлик макони бўлган ботқоқлик эканини англай бошлади. «Тезроқ бу макондан қочиб қутулиш керак, — деган қарорга келди у. — Офоқхожам соҳиби каромат деб юрсам, соҳиби озор экан».

Кеч куз пайти... Жануб томонга учиб, теңасидан дод солиб ўтаётган турналарнинг қурейлаши осмонни тўлдирган... Шоир улар билан бирга иссиқ томонларга жўнаб кетишни истаб қолди. Чўл шамоллари гувиллаб сафар камарини боғлашга даъват этар эди.

Еш йигитнинг аҳволини тушунган тадбиркор пири муршид унинг илтимосини дарҳол қабул қилди. Мулла Қосим: «Йўл харжи учун анга бир сиқим ярмоқ беришлар!» деди. Хазинасини тўлдириш пайида юрган бу одамнинг пулини Машраб қабул қилмаслигини билмас эди. Йўлга отланган Бобораҳим мис чақалар қўлини қуйдиргандек, уларни дарҳол муридларнинг оёқлари остига сочиб юборди-да, иккита арпа нонни белига тугиб, пиёда йўлга тушди.

Орадан бир неча ой ўтгандан кейин мулла Боқий Ерқанд, Хўтан томонлардаги одамларидан Машраб тўғрисида ғалати гаплар эшитди ва улардан бирини огоҳ қилишни лозим топди. Бир куни мулла Боқий Офоқхожа билан ёлғиз қолганда:

— Пирим, Ерканд ва Хўтан тарафлардин гаройиб хабарлар келмоқда,— деди.— Бобораҳим Машраб ул ерларда ахлоқ ва одоб чегарасидан чиқиб, бизни исподга қолдиратургон газаллар тўқиб юрган эмиш.

— Чунончи?

— Ерканд ҳокими ани ҳурмат қилиб, ўрдасига чорлабдур, ўзининг кимхоб тўшагига ўтиргизиб эъозлабдур. Бобораҳим эса тўшакка ўтириб, «Сайидсен, ҳожасен, зинхор мағрури насаб бўлма» мисраси билан бошланатурган беҳаё газални ўқибдур. Хўтанда эса шаҳар қозисига: «Бошингиздаги саллани менга беринг, умри бекорга ўтмоқда, ани йиртиб ярмидин иштон, ярмидин кўйлак қилиб олайин», дебдур. Машраб салласи катта, тасбеҳ ушлаган муллалар, зоҳидларни, хожаларни кўрса авом олдида аларни шундай беҳурмат қилар эмиш. Сизнинг муридингиз бўлгони сабабидин ҳеч ким анга озор бермакни истамас эмиш. Итоат ичини узган бул ялангоёқни тизгинлаб олмоқ вақти етди.

— Рост айтасиз, мулла Боқий,— деди Офоқхожа мошгуруч соқолини силаб.— Бул савоб ичини сизга топширурмен. Эҳтиёткорлик билан ани Или бўйига, қалмоқлар элига жўнатмоқ керак. Торончилар: «Юринг. Или бўйига бораёлук», десалар бас. Дарбадар ҳаётга ўрганган йигит йўқ демагай.

— Сизнинг амрингиз вожибдур, пирим,— деб қуллуқ қилди мулла Боқий.

* * *

Эрта баҳор... Ёмғирдан кейин ўтлар, чечаклар билан қопланган ёнбағирлар офтобда ранг-баранг тусда товланар, сойлар тўлиб, раққосалардек буралиб оқар эдилар. Енгил шамол эсганда дарё сатҳида қизларнинг сочига ўхшаш мавжлар пайдо бўлар, тўқайларда қушлар қиш уйқусидан дала гулларига қўниб, ёнма-ён турган ёрларни бир-бирига қовуштирар эдилар.

Найзабардор қалмоқлар Офоқхожанинг амри билан Қашқар томондан кўчиб келган ерсиз деҳқонларни молдек хайдаб «яйлоқ»ларга олиб кетмоқдалар. Улар қалмоқ хонига торон, яъни бугдой-арпа экиб бериш учун жўнатилганлар. Юз-кўзларини чанг босган бу шўрликлар эски-туски кўрпа-тўшакларини, қақир-қуқурларини икки

гилдиракли араваларга ортган, баъзилари бор-йўқларини эшакларга юклаб, хотин, бола-чақаларини эргаштириб кетмоқдалар. Улар орасида бўз халтасини орқалаб, сеторини қучоқлаб олган Машраб ҳам бор. Одамлар дам олиш учун ўтириб, гулхан ёққанларида у сеторини сошлаб, ўз газалларини ўқий бошлайди, кўнгли чўккан, ҳорғин одамларни овутиб, дуоларини олади. Қоришларини тўйғизиб олгач, соқчилар торончиларни ўринларидан тургазиб, олга ҳайдайдилар. Ниҳоят, бу оломон Или дарёси бўйига етиб келгандан кейин соқчилар бошлиғи хоннинг амрига мувофиқ уларни «яйлоқ»ларга жўнатади.

Қалмоқ хоши Хунтайшининг қароргоҳи баланд бир тепалик ёнбағрига жойлашган бўлиб, унинг оқ ўтовни нўёнларнинг ранг-баранг ўтовлари билан қуршалган, найзабардор навкарлар уларни кўриқлаб турар эдилар.

Кепчикдек юзи қип-қизил, сочларига оқ оралаган қийиқ кўали хон ўтовнинг тўрига солинган тўшак устида ўтириб, торончиларни ҳайдаб келган соқчилар бошлиғининг маълумотини тинглади-да:

— Яхши, — деб чуқур нафас олди. — Торончиларнинг бир-икки ойлик озиқ-овқати борми?

— Баъзилари қўй-эчкиларини ҳам ҳайдаб келганлар, талқонлари кўп, баъзиларида ҳеч вақо йўқ.

— Ҳечқиси йўқ, очларидан ўлмаслар. Тогларда ажриқ ўти кўп, илдишларини туйиб еб, менга торон экиб берсалар — бўлгани, у ёғи билан ишим йўқ.

— Очларидан ўлмайдилар. Ахир, мусулмонлар балиқ этидан ҳам ҳазар қилмайдилар-ку. Дарё ва сойларда балиқ кўп.

Хунтайши жирканиб, ёнига туфлаб қўйди-да:

— Менга қолса Илидаги ҳамма балиқларни тутиб есинлар! — деди. — Хўш, яна нима гап бор?

— Торончилар орасида Машраб отлиғ намагонлик бир йигит ҳам бор. Сетор чалиб, жир-жирлаб одамларни йўл-йўлакай овутиб келди. Мен уни ажратиб олиб қолдим, торончиларни ишдан кўяди, деб кўрқаман. Бундан ташқари, агар очарчилик бошланса, фитна кўзгатиши мумкин. Қора халқнинг унга ихлоси зўр.

— Уни олиб қолиб яхши қилибсан. Ўша Машраб деган йигитни Кўкшер яйлоқига туя боққани жўнат. У ердаги туябоқар чол, менга бир ёрдамчи юборинг, деган эди.

— Бош устига, шу бугуноқ бир соқчи билан жўнатаман.

Күкшер яйловида сочлари оқариб, тишлари тушиб кетган бир қирғиз чол Машрабни ўз ўглидек кутиб олди, устига йиртиқ қора намат ёпилган ўтовидида меҳмон қилди, бўғирсоқ ва туя сути билан сийлади. Тўйиб овқат еб, кайфи жойига тушган Машраб қоринни силаб чолнинг ажин босган юзига қаради:

— Бобо, мен нима иш қиламен?

Чол қийиқ кўзлари билан киноюмуз кулименраб қўйди.

— Бу жерда жумуш кўп. Кундузи туя богасини, тунда қўриқтайсин. Бўталарга жабиқ жабарасан тунда, бўлмаса тиши-тишини тийбай қалат.

Бобораҳим чол берган андозага қараб наматдан ёшиқ бичиб, кечалари билан уни чоклар, кундузи далада туя боқарди.

Бўйини узун, оёқлари, ўркаклари беўхшов туялар беозор, сути одамга фойдали. Жоиворлар бора-бора Машрабнинг сўзларини, эркалалари, койишларини ҳам тушундиган бўлиб қолишди... Улар беозор кўзлари билан тикилиб, гўё Машрабнинг қалбидаги дардларини англаб эдилар.

Фақат бугролар, яъни эркак туяларини баҳорнинг бошида хавфли бўлади. Оғизларидан кўшиқ оқишиб, қоили кўзлари билан ўқрайиб қарайди. Одамни оёқлари остига олиб, янчиб ташлашга тайёр турган бугролардан ёш туябон ўзини эҳтиёт қиларди. Бошқа мавсумларда улар беозор бўлиб қолишларини у биларди.

Туялар чол айтганидек фақат кундуз кунлари ўтлар, кечалари эса чўк тушиб, кавиш қайтариб ётардилар. Шоир шу ягона сирдошларини кечаси алла-паллагача қўриқлар, кейин итини қоровул қилиб қўйиб, озроқ мизғиб оларди.

Машраб янги келган йили тугилган бўталоқлар улгайиб, она бўлишга ҳозирлик кўра бошладилар.

Баъзан шоирнинг юраги сиқилиб кетар, ўткир кўзлари уфқда бир одамни кўриб қолгудек бўлса, югуриб бориб уни гапга солар, дунёда нима бўлаётганини билишга интиларди. Бошқа вақтларда унинг ягона овуничоғи сетор, суҳбатдошлари кўҳна китоблар эди.

Ниҳоят, у кулфатга кўниб юраверса, машаққат юки борган сари оғирлашиб кетаверишини англади. Қачонгача одамлардан узокда худди туяга ўхшаб бийдай чўлда юраверади?

Бир кунни туялардан хабар олгани келган тевачи орқа иш

хонга арзнома юбориб, ўзини бу гурбатдан озод қилишларини илтимос қилди. Хунтайши уч йил ишлаб бир пул талаб қилмасдан, озиқ-овқат сўрамасдан хизмат қилган Машрабининг азинини инобатга олиб, унинг ўрнига бошқа одамни юборди.

* * *

Дарёда чўмилиб, сочини кул билан ювиб, ёғоч тароқ билан тараб олган Машраб, кўк шолчадан тикилган ажойиб тўнини кийиб, хоннинг қароргоҳига жўнади. У ўзини қафасдан озод бўлган қушдек енгил ҳис қилар эди.

Қароргоҳга яқинлашганида у рўпарасидан бир тўда отлиқ қизлар келаётганини кўриб тўхтади. Чўлда юриб, туя сути ичиб, ўткирлашган кўзлари билан дугоналари ўртасида келаётган қизил кўйлакли, лаблари ёқут, икки юзи анордек бир қизни кўриб, ҳайратда қолди: олмос, инжу тақинчоқлари ярқираб турган бу гўзал юлдузлар қуршовида осмондан ерга тушган тўлиқ ойга ўхшарди. Машраб ранг-баранг кийинган, бўйинларидаги зеб-зийнатлари нур сочиб турган бу қизларнинг йўлини тўсди, сеторини кўлга олиб, ўртадаги оқ аргумоқ устидаги қизил кўйлакли хон қизига қараб, найдек мулоҳим овоз билан кўйлай бошлади:

Коклининг анбар дурур, жон ичинда жонон қиз,
Кўзларинг ахтар дурур, юзи моҳитобон қиз!
Лабларинг эрур лаъддек, юзларинг қизил гулдек,
Барча севганим кулдек, хизматингга қурбон қиз!

Қиз қомати моҳир санъаткор қўлидан чиққан ҳайкалдек келишган, қора қош йигитнинг ёқимли овозига қулоқ солиб, кулиб қўйди. Онаси қирғиз бўлгани учун у ўзбек, қирғиз тилларини билар эди. У газалнинг кўп сўзларига тушунмаса ҳам, бу шеър ўз шаънига айтилган мадҳия эканини англади:

— Ҳой, жигит, жўлинг бўлсун, қай жерденсин? Атинг неме?

— Отим Бобораҳим Машраб. Кўкшер яйловидаи келаётирмен. Уч йил отангининг туяларини боқиб ҳақ олмаган эдим, сенинг кулиб боқишинг, бир оғиз ширин сўзинг уч йиллик хизматимнинг ҳаққи бўлди.

Хоннинг қизи унинг гапидан завқланиб кулди.

— Ўзингди кўрбусем-да, мен элден уқтим, сени кўрув-

га кумар эдим. Ўз оёғингмен келин, мана арнап ир айтқанинг менинг учун улкен белек бўлди. Бизга қўноқ бўлгин, сени сийлаб, иззатлаб, қўй сўйдирайин.

— Мамнуният билан таклифингни қабул этгаймен! — дея Машраб четга чиқиб, таъзим қилиб турди.

Қиз жилмайганича аргумоқнинг жиловини силтаб, дарё томон йўл олди.

Орадан бирор соат ўтмай, Бобораҳим тоғ этагида жойлашган қароргоҳга етиб келди. Баланд тепадик устига қурилган, теварак-атрофини ранг-баранг чодирлар, ўтовлар ўраб олган, ёнига туғ тикилган оқ ўтов яққол кўзга ташланиб турарди. Машраб тепага яқинлашиши билан бир неча киши югуриб келиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Улар хон қароргоҳида қолиб, унинг хизматини ўтай бошлаган қашқарликлар эдилар. Машраб саволларга жавоб бериб, таниш-билишларининг ҳол-аҳволини сўраб-суриштирди, уларнинг гапларига қараганда кўчиб келганларнинг баъзилари қазо қилган, кўплари теварак-атрофдаги «яйлоқ» ларда бугдойкорлик қилаётган эканлар.

— Жўринг биз билан, сизни бир ўтовга ўринлаштириб қўёйлук, — дедилар улар.

Кечқурун Машраб гулхан ёнида бир парча қўй ёғи билан тарс-тарс ёрилиб кетган оёқларини мойлаб ўтирган маҳалда бир навқар келиб, хон ўз ҳузурига чорлаётганини билдирди.

— Ҳозир борамен, кутиб тур, — деди Машраб қўлидаги ёғни оловга яқинлаштириб. — Чап оёғимни ҳам мойлаймену, либосимни кийиб, хон олдига боргаймен.

Уни икки гулхан орасидан ўтказиб, эшигида иккита найзабардор қалмоқ турган оқ ўтовга бошлаб кирдилар, Машраб тўрдаги тўрт бурчак тўшак устида чордана қуриб ўтирган хонга эмас, ёнидаги қизига таъзим қилди.

Сочларига оқ ораласа ҳам, товоқдек юзи қип-қизил Хунтайши хаҳолаб кулиб юборди.

— Кимга таъзим қилишни билади бу ялангоёқ, ростда, янги очилган гул турганда, нима қилади тикан олдида бош эгиб! — деди у ўз тилида. Кейин ёнидаги тилмочга кўз ташлаб қўйиб, Машрабга юзланди: — Майли, гуноҳингдан кечдим. Ўзинг ҳалол йигит экансен. Бизга қилган бегараз хизматинг эвазига сенга шоҳона инъомлар бериш ниятдамиз. Нима керак бўлса айт, мен ҳеч нарсамни аямаймен.

Тилмоч хоннинг сўзларини таржима қилиб, Машрабга юзланди.

— Хонга айт, менга ҳеч нарса керак эмас,— деди Машраб қаддини ростлаб. — Тилагим шуки, хон жаноблари мен билан бирга Қашқар томонидан келган бечора торончиларга раҳм-шафқат қилсалар, уларни оч қўймасалар, мусофирларга жабр-зулм қилмасалар...

— Улар билан ишинг бўлмасин! Сен — намангонлик улар қашқарлик, ўзингга нима керак?— деди хон нохуш важоҳат билан.

— Боя айтдим-ку, менга ҳеч нарса керак эмас, деб...

— Одамлар айтганидек, авлиё экансан. Ўзинг эмас, бировларни ўйлайсан. Умримда сендек дарвешни кўрмаган эдим. Уч йил хизмат қилиб, бир ярмоқ сўрамайди-я!

— Уч йиллик хизмат ҳақини боя менинг бир ширин сўзим учун сотган,— деди қиз қалмоқчалаб.

Хунтайши яна хаҳолаб кулиб юборди.

— Боя айтиб эдинг-а! Ёдимдан кўтарилибди. Ундай бўлса орамиз очиқ,— деди Машрабга кулиб қараб. — Сен менинг меҳмонимсан, дастурхонимиз сен учун очиқ. Хизматингга тайёрмиз, хоҳлаган ерингга бор, газал айтиб юравер.

Машраб ташқарига чиққанда қароргоҳда хизмат қилиб турган торончилар унинг атрофини ўраб олиб, хоннинг илтифотига сазовор бўлгани учун уни қутлай бошладилар.

Шоир теварак-атрофдаги яйловлар, қишлоқларни айла-ниб, хушманзара ерларни томоша қилди. Қаерга борса, торончилар уни тавоф қилиб, чопонини этагидан ўпар, қўлини юзларига суркар эдилар. Машраб эса уларнинг ихлосини қайтаришга уринар, садақа пулларини оломон устидан сочиб юборар эди. Унинг бу қилиқлари ихлосини узиш ўрнига янада мустаҳкамлар эди.

* * *

— Тим қора сочларинг тунга ўхшаса, ялтираб турган кўзларинг юлдузларга, ошпоқ юзинг ойга ўхшайди,— деди Машраб хоннинг қизини эркалаб. — Агар уйланишга қодир бўлсам, сендан яхшироқ қаллиқ тополмас эдим. Аммо мен сенга эр бўлолмаймен, сен менга хотин. Ахир борай десам — уй-жойим, бошимда отам, қўлимда хунарим йўқ. Ўзим оворайи жаҳон бўлсам...

Торончилар ва оддий қалмоқларнинг Машрабга ихлоси зўр эканини кўриб Хунтайши қизини унга беришга аҳд қилган, шу билан халқни ўзига қаттиқроқ боғлаб олмоқчи

бўлган эди. Унинг маслаҳати билан янгалар Машраб билан қизини бир ўтовга қамаб қўйган эдилар.

Қиз Машрабнинг гапини эшитиб аста кулди:

— Уй, не деген сода жигит экасен,— деди Машрабнинг бошига аста туртиб қўйиб.— Отамдай хонга куёв бўлсанг қуруқ қўяр эдими сени? Бойлигининг жузден бировини берсе жетер эди бизге, умримизга жетер эди бойлик. Қалмоқ овулда тургинг келмесе қирғиз элига борамиз. Узоқ бир ййловда қора уй тигиб, ўтрармиз шу ерда.

Машраб маҳзуулик билан бошини эгиб, ерга тикилиб қолди. Гацнинг пўскалласини айтиб, унинг шахтини қайтармоқчи бўлди-ю, лекин бунга иззат-нафси йўл қўймади. Ёшидаги жовонага: «Мени Офоқхожа эрлик қувватидан махрум, уйланиш бахтидан бебахра қилиб қўйган», деб айта олармиди!..

— Мен исоний муҳаббат учун эмас, ишқи ҳақиқий учун туғилганмен, пешонамга ёзилгани шу!— деди у ҳасрат тўла кўзларини хурилиқога тикиб. Лекин қиз унинг гапини тушулмаганини кўриб, ўзининг бир ерда туролмаслиги, дарбадар ҳаёт кечирिशга ўрганганини, шунинг учун уйлана олмаслигини тушунтирди.

* * *

— Ҳа, нима бўлди? Нега ййглаб чиқаяпсан. Хафа қилдими? — деб сўрашди қалмоқ хотинлар, кўзларида ёш билан эшиқдан отилиб чиққан қиздан.

— Хафа қилди. Менга теккани ҳам йўқ. Уйланмасмиш, ўз юртига кетмоқчиммиш!

— Ўша ялангоёққа ошиқ бўлиб юрибсан-а!..— деди янгалардан бири заҳарханда қилиб.

Хунтайши бўлган воқеани эшитиб газабланди: «Мендек хонга куёв бўлишни истамаса, дарҳол юртимдан чиқиб кетсин!» деди газабга келиб.

Машраб бу ердан тезроқ жўнаб кетиш зарурлигини англаб, йўл тараддудига тушди. Эртасига эрта билан уни кузатиш учун бирталай халқ тўпланди:

— Бизни ташлаб нега кетиб борасен?— деди бир чол.— Назаримизда сен ўхшар эдинг бир подшога... Билла жургинимизда гериблик билинмас ади бизга.

Машраб тарс-тарс ёрилиб кетган оёқларига қараб:

— Рост, мен подшоҳи вақт эдим, фалак гулистонимни ҳазон қилиб, толсим юлдузини безиё, бахтимни қаро,

Ўзимни гадо қилди. Хайр, биродарлар, чўлларда озодлик шамоли гувиллаб мени ўз бағрига чорламокда.

— Хайр, шери мард, сени биз тутиб туролмадук. Сен оллонинг эрка бандасисен, бир ерда муқим туролмайсен. Осмон гумбази сенинг бошшананг. Хайр!— деди соқоли кўксига тушган бир чол.

Торончилар йиғлаб хайрлаша бошладилар. Машраб эшагига минмоқчи бўлиб турганида ўрта ёшли бир хотин қўлидаги қайчи билан унинг бўйнига тушган сочидан бир тутам қирқиб олди.

— Чечингизни тумор қилиб осиб юраман бало-қазодан сақлар мени,— деди. Ёнида турган хотинлар унга ташлавиб, соч толаларини тортиб ола бошладилар.

Машраб эшагига миниб йўлга тушди. Бир оздан сўнг ёз кечалари узоқдан эшитилган най садоси каби майин ва маъюс кўшиги ҳавода янгради:

Менингдек интизору йўлда хайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кўкарганда: қуриб, ер бирла яқсон бўлмасун ҳеч ким....

4. «КЕТ, ДЕСАНГ, ҚАШҚАР КЕТАЙ»

Машраб торончилар билан хайрлашиб Хунтайшининг қароргоҳидан узоқлашгандан сўнг қулогини диккайтириб йўргалаб кетаётган эшагининг бошини Қашқар томон бурди. Унинг мақсади ёри жонони билан учрашган жойларни тавоф қилиб, иложини топса, унинг гулдек юзини бир кўриб, сўнгра Наманган шаҳри сари йўл олиш эди.

Ҳаво очиқ, аста қанот қоқиб учиб ўтаётган шаббода тол, жийда наваларини силкитиб, барглари йўнга туширар, Машрабнинг бўйнига тушган қалин қора сочларини ҳилпиратар эди. У икки юзи анордек, қора қош ёри билан ўтказган ширин дамларни, унинг уйғур тилида айтган гапларини эслаб маъюс жилмайиб қўяр, от-арава-лар юравериб теп-текис қилиб юборган йўл устида йўргалаб кетаётган эшагини янада тезроқ юришга ундар эди.

Уч-тўрт соат йўл босиб чарчагандан кейин дам олиш учун тева-рак-атрофдан қулайроқ жой излай бошлади. Тоғ ёнбағрида ўтлаб юрган ўттиз-қирқ кўй-эчкилар, нарироқда таёқ ушлаб турган қозоқ болага кўзи тушиб, эшагини ўша ёққа бурди. Чўпон боланинг олдига бориб, ерга сакраб тушди-да, шошганидан салом беришни ҳам унутиб қўйган бола билан ҳол-аҳвол сўрашиб, қаерданлиги, бу қўйлар кимникилигини сўраб-суриштирди. Шу пайт нари-

роқда тумшугини оёқлари устига қўйиб мўлтираб ётган қора ит Машраб олдига келиб думини лиқиллата бошлади.

— Зап итинг бор экан-да! — деди Машраб унга завқ билан қараб. — Лекин бу бўрибосар эмас, кўппак экан. Уни менга берсанг-чи? Ҳамроҳим йўқ, йўлда ёлғизлик ёмон.

— Мейли, олсанг алагўй, бўрибосар иттеримиз бар, — деди боядан бери чурқ этмай турган бола, тилга кириб. Ити нотаниш йўловчи қошидан нари кетмаганини кўриб, у хайрон қолган эди.

Бобораҳим ҳамроҳ тонганидан терисига сиғмай кетиб қўлига сеторини олди-да, қайноқ илҳом билан чертган кўйи итга қараб, хуш овозда куйлай бошлади:

Эй рафиқи безабон, ҳар ерда бўлсак — биз иков,
Хоҳ саҳро узра бўлсак, хоҳ шаҳарда — биз иков,
.....

Машрабо юз шукр қилгилки топдинг бир рафиқ,
Қайда бўлсак, қайда юрсак, ёри содиқ биз иков.

Ит атрофида сакраб юриб, унга ёпишар, ўйинга тушар, қозоқ бола эса, буни кўриб қиқирлаб кулар эди. Машраб бошда: «У сетор чалиб хониш қилаётганим учун ўйнаяпти», деб ўйлади-ю, кейин бу фикрдан қайтди. Ит ҳадеб сўл томондан келиб осилаверар эди. «Чап томондаги чўнтагимда бир бало борми?» деб уни тимирскилаган эди, дастрўмолга ўроғлиқ бир нарсани топди. Очиб қараса, пиширилган жигар экан. Торончилар билан хайрлашиб йўлга чиқаётганида аллаким чўнтагига солиб қўйгани эсига тушди. Хурсанд бўлиб жигарни олди-да, иккига бўлиб, ярмини итга ташлаб, қолганини яна чўнтагига солиб қўйди. Ит апил-тапил жигарни еб бўлиб, Машрабнинг қўлларини ялади. Машраб чўнтагига уриб қўйиб:

— Мен билан кетсанг, ярмини кечкурун ейсан, — деди. Кейин белбоғидан арпа понни олиб, ерга ўтирди-да, қозоқ бола узатган бир пиёла айронни ичиб, тамадди қилди. Қоринини тўйгазиб, бир оз ҳордиқ чиқаргандан сўнг эшагига миниб, чўпон бола билан хайрлашди-ю яна йўлга тушди. Ит эса, «кетдим» дегандай эгасига қараб қўйди, бир оз иккиланиб туриб, янги эгаси орқасидан эргашди. Салдан кейин Машраб Қашқар томон кетаётган отлиқ савдогарларга қўшилди.

Ассалому алайкум, — деди белига қилич осган дарвоза қоровули Машрабни таниб. — Хуш келибсиз, қадамлари кутлақ бўлсин. Сизни кўриб хурсанд бўлдим, буни қаранг-а, эсон-омон юрган экансиз.

— Ҳа, юрибман, — деди Машраб сочлари оқара бошлаган қоровулнинг ажини босган юзига қараб. — Бола-чақалар эсон-омонму?

— Худога шукр, катта бўлиб қолишди.

— Мулла Қосим-чи?

— Ҳа, мулла Қосим ҳам, анинг хожалари ҳам соғсаломат. Қани, дарвозахонага кириш. Эшагингизни анави толга боғланг, ёрдамчи уни отхонага киритиб қўядур, итингиз билан ичкари кирманг.

Улар дарвозахонада у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирганларида кейин, Машраб:

— Ука, сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, — деб гапни нимадан бошлашни билмай, иккиланиб турган эди, дарвоза қоровули:

— Биламан не демоқчи эканингизни, — деди бир оз уялиқираб. — Ганди пўскалласини айтиб қўй қолай. Сиз бул ердин кетгач, Рўзихонни ёши олтишидан ошган бадавлат бир чолга никоҳлаб бердилар.

Машраб бу гапни эшитиб, ўзини қаерга кўярини билмай:

— Ука, бир чилим сол! — деди. Қоровул ҳам индамай ўрнидан туриб деворга суялган чилимнинг сарҳонасини қокди-да, уни янгилади, чақмоқтошни чақиб, тамакини тутатиб, Машрабга узатди...

Қўра ўртасидаги усти ёниқ ўра ёнида таҳорат қилаётган мулла Қосим ичкарига дадил қадам ташлаб кирган Машрабни кўргач, бошини кўтариб, анқайганча қотиб қолди.

— Ие, сенмусан, ҳали ҳам тирикмисан, ука? — деди у саломга ҳам алик олишни унутиб.

— Кўриб турибсиз, соппа-согман. Хожани тавоф қилголи, сизни кўргали келдим, у ёгини кейин айтиб бераман.

— Жуда соз, — деди мулла Қосим букчайиброқ қолган қоматини кўтариб ҳўл панжаси билан оёғига «масх» тортар экан. — Дарҳол таҳорат ол, ҳазратга иқтидо қилиб намозни пешин ўқоли.

— Таҳоратим бор, Қизилсувда ғусл қилиб, пок бўлгон эдим.

— Андоғ бўлса — яхши. Юр мен билан масжиди жомеъга.

Намозхонлар олдинма-кейин ётиб-туриб тўрт ракаат суннати намози пешинни ўқийтган эдилар. Икковлари энг орқадаги сафда туриб, қулоқ қоқиб, қўл қовуштиришди. Ҳамма суннатни ўқиб бўлгач, сафларини тўғрилаб, Офоқхожага иқтидо қилиб, тўрт ракаат фарзани адо этишди.

Орадан икки соат ўтгандан кейин, Офоқхожа саломхонада ўз яқинлари билан суҳбатлашиб ўтирганида тўсатдан:

— Боя, Бобораҳим келибдур, деган гап қулогимга чалинган эди, қайда қолди у, нега саломга келмади?— деб қолди.

— Ул ҳали ҳам жомеъда, сизга иқтидо қилғонича қўл қовуштириб тик турадур,— деди мулла Қосим ўтирган жойида мийиғида кулиб.— Бир ҳунар кўрсатмаса эди, деб анга разм солиб турдим, ул бирор мартаба ҳам саждага бош қўймади, пичирлаб форсий тилида газал ўқиди.

— Вожабо!— деб юборди Офоқхожа ёқасини ушлаб.— Бориб хабар олинг-чи, нени ўқийтган экан?

Мулла Қосим ўрнидан турди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгач, таъзим қилиб кириб, ҳожи дўшисига симобий салла ўраган пирига бошини қийшайтириб қаради:

— Ҳамон қўл қовуштириб, тик туриб баланд овоз билан Хожа Ҳофизнинг газалларини ўқийдур.

Офоқхожа, «Ана, кўрдингизми?» дегандек теварак-атрофдаги муридларга қараб қўйди-да:

— Андин Мансур Ҳалложнинг иси келадур,— деди.— Келинг, илқингизни фотеҳага очинг, шул ялангоёқ девона муридим ҳаққиға бир дуо қилайик.

Муридлар қўлларини кўтариб, пири муриднинг оғзи-га қараб қолдилар.

— Илоё, Машрабнинг умри узоқ бўлсин, тоғу тошлар, чўлу биёбонларда сайр этиб, азаважалла қудратини тамошо қилсин, имони мустаҳкам бўлсин, охири Мансур Ҳалложнинг мақомиға етсун!

Бу дуо эмас, қарғиш эканини билмаган муридлар:

— Омин!— деб юзларини сийпалашди.

Улар орасида икки-уч кишигина Мансур «аналҳақ» (мен худо) дегани учун халифа уни дорга остирганини билар эдилар. Бир оздан кейин чўл шамолидан юзи сал қорайган Машраб бошиланг ҳолда саломхонага кириб соҳиби озор² га салом берди.

— Ваалайкум ассалом, хуш келибсиз, сафо келибсиз. Э, келганингиздан бисёр хурсандимиз!— деди Офоқхожа,

Бобораҳимнинг тўсатдан келиб қолганидан таъби хира бўлганини сездирмасликка уриниб.— Қани, ўтиринг, сўйлаб беринг — қай ерларда бўлдингиз, кимлар билан учрашдингиз?

Ҳамма воқеадан хабардор эса-да, билиб туриб шу саволини берган соҳиби озорга у қисқача қилиб, Хунтайши билан учрашгани, уч йил унинг туясини боққани ва ҳоказоларни гапириб берди.

— Аччиқ-чучуқни тотиб, кўп кулфатларни бошдин кечирибсиз, эмди оромгоҳингизни топдингиз. Даргоҳимизда дам олиб, ўзингизга келинг, мулло Қосим сизга бир яхши хужрани ажратиб, емак-ичмагингиздин хабар олиб тургай. Саломат бўлинг!

Машраб ўрнидан туриб, таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ҳовлида эски дўстлари: ялангоёқ ўтинкашлар, қороллар, мешкопчилар, ошпаз, хизматкорлар атрофига тўпландилар. Улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб турганда ёшликдаги дўсти, наманганлик Шодавлатни кўриб Бобораҳим ҳайрон қолди.

— Ие, бул ерда на қилиб юрибсан? Қай вақт келдинг? — деб сўради у кўзларини катта очиб.

— Сиз Намангондин кетгандин сўнг бир йил ўтгач, келиб эдим, Или бўйига кетган экансиз. Бул ерда сизнинг йўқлигингизни билдирмай ўтинкашлик қилиб юрибмен. Қайтганингиз яхши бўлди, кўнглим тўлди,— деди паканагина, юз-кўзини ажин босган Шодавлат кулимсираб.

— Болалик давримиз ёдингдами? Яғоч от миниб, аларни Наманган сойидин суғориб қайтар эдик.

— Ҳа, ёдимда. Сиз кўпинча: «Ҳой, Шодавлат, отлар оч қолмасин, охурларига беда сол, халтада ем бер», деб буюрар эдингиз.

— Ҳа, умримизнинг баҳори ўтиб кетди, эмди дод десак ҳам қайтиб келмас.

Бобораҳим эски дўстлари билан яна бир оз гаплашиб турди-да, кейин:

— Йўлда чарчаганман, бунинг устига масжидда тик туриб оёғим толди, менга рухсат этинг, бориб ором олай,— деди.

У хужрага кириб, пўстакка чўзилди-да, анчагача хаёл суриб ётди. кейин кўзи уйқуга кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Қоронғи тушиб, ҳамма хуфтон намозини ўқигани кириб кетганда ўрнидан турди, бир вақтлар севгилиси билан учрашган жойларни айланиб, унинг ширин гапларини эслаб юрди.

Бобораҳимнинг яна қайтиб келиши, ҳеч нарса бўлма-

гандек бепарво юриши, кечкурунлари сетор чалиб, қўшиқ айтиб, хизматкор муридларни ишдан қўйиши Офоқхожанинг гашига тега бошлади. У бир ваз топиб, Машрабни узоқ бир ерга жўнатиш устида бош қотирди. Орадан кўп вақт ўтмай, ўзидан озор кўрган бу одамдан қутулиш учун баҳона ҳам топа қолди.

Бир куни Тошкентдан келган чопар унинг ҳузурига кириб, у ерда юз бераётган ҳодисалардан Офоқхожани хабардор қилди, сўзини охирида, машхур эшон Хожани Нурнинг қаттиқ бетоб бўлиб, ўлим тўшагида ётганини гапириб берди. Ҳамкасби, ихлосманди бўлган бу эшон тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитгач, қайғуриш ўрнига хўрсанд бўлиб илжайиб қўйди, бирдан кўзлари чақнаб юзи ёришиб кетди.

Эртасига у ўзининг энг яқин муридларини, жумладан Бобораҳим Машрабни ҳам ҳузурига чорлаб, шундай деди:

— Саҳар чоғида тоат қилиб ўлтирганимда менга аён бўлдики, тошкандлик машхур эшон Хожани Нур ўлим тўшагида ётган, шайтони лаъин анинг имонига қасд қилаётган эмиш, бир неча радди бадалдин сўнг шайтон ғолиб келибдур. Хожани Нур етти мартаба ҳаж қилиб, етти мартаба уйланиб обрў орттирган зоти бобаракотдур. Орангизда бир шери мард йўқмики, Тошканд бориб ул кишининг имонини шайтони лаъин чапгалидин халос этса, алар имони — нури мунаввар билан дорилбақога сафар этсалар...

Ихлосманд муридлар миқ этмай, ерга қараб қўл қовуштириб ўтирар эдилар. Пири муршид овозини пасайтириб, саволини яна такрорлади.

Бу гал ҳам ҳеч кимдан садо чиқмади. У саволни учинчи мартаба такрорлаганда Машраб ўридан туриб қўл қовуштирди.

— Эй қутби олам, рухсат берсангиз, мен Тошканд сафарини ихтиёр этиб, ўшал ерда шайтон билан жангу жадал қилсам,— деди.— Боядан бери мендин мартабаси ва ёши улугроқ кимсалардин уи чиқар, деб кутиб ўтирган эдим. Аввал ўнг томонга боқдим, кечалари тоат-ибодат қилиб, тасбех ўгириб, соқоллари оқарган мўйсафидлар сукут сақлаб турдилар, кейин сўл томонга боқдим: қора соқол художўйлардин уи чиқмади. Энг охир бу хатарли ишни бажармоққа сиздин рухсат сўрарга журъат этдим.

— Боракалло, сиздин шу гапни кутган эдим,— деди соҳибни озор қулимсираб.— Сиз дунёнинг роҳат-фароғатини тарк этиб, фано йўлини чоғлогон марди худосиз. Биз

фотеҳа берайик, сиз икки эшагингизни белбоғингизга бар уриб, йўлга равона бўлинг.

У сўзини тамомлаб, дуога қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг ҳамма ўрнидан турди.

Бобораҳим Машраб жўнаб кетиш учун эшагини тўқимлаб турганда Шодавлат унинг олдига келиб:

— Мен ҳам Тошканд бораман, қутби олам сиз билан бирга кетишга рухсат бердилар, хизматингизни қилиб борамен, — деди.

— Менга хизматкор керак эмас, — деди Машраб айилни тортиб туриб. — Соҳиби озорнинг хизматларини қилиб юравер, э Пиримаст!

Шодавлат ҳар гал зикр тушаётганда жазавази тутиб қолар эди, шунинг учун унга муридлар Пиримаст деб лақаб қўйган эдилар.

— Сизга хизматкор керак бўлмаса, ҳамроҳ керакдир, — деди у кўзларини мўлтиратиб. — Оғир меҳнат жонимга тегди, мен ҳам сиздек далада кўкрагимни тўлдириб нафас олишни, сафар қилишни истаймен.

Машраб юз-кўзини ажин босган пакана йигитга қараб, раҳми келди:

— Майли, ҳамроҳ бўлиб борсанг, йўқ демайман. Тезроқ бўл!

— Эшагимга тўқим урилган, йўл харжи учун озроқ пулим, емак учун бир халта талқоним бор.

— Оббо сен-э! Мендан бурун тайёргарликни кўриб қўйган экансан, кетдик бўлмаса...

Улар дўстлари билан хайрлашиб, йўлга чиққанларида, Пиримаст:

— Тошкандга неча кунда етиб борамиз? — деб сўраб қолди.

— Тез юрсак йигирма кунда.

— Ие, кечикмаймизми? Ул вақтгача Хожан Нур қаза қилсалар, нима бўладур?

— Қаза қилса — сенинг Асаканг кетадурми? — деб мийиғида кулди Машраб.

— Ахир, имонларини, худо кўрсатмасин, шайтон...

— Э, ўлгудек содда, гўл йигитсан-да! — деб унинг сўзини бўлди Машраб. — Соҳиби озор мени Кошгардин жўнатмоқ учун шул гапни ўйлаб топганлар. Билиб қўйки, шайтон одамнинг ичида, ул ҳеч маҳал ҳаводин учиб келиб одамга қасд қилмайдур. Шариат, қурби етган одам бир маротаба ҳаж қилсин, деб буюрган, етти маротаба Маккага боришни талаб этмаган. Хожан Нур ном чиқариш, одамларга ўзини кўрсатиш учун шу ишни қилгон. Бунинг

устига у ётти маротаба уйланган, шайтонга дарс бериб юрган одам.

— Қутби оламга, шайтон билан жанги жадал қилиб, Хожани Нурнинг имонларини сақлаб қоламан, деб ваъда берибсиз-ку!

— Тошканд боргонда кўрасан жанги жадал қилишимини, — деб жавоб қайтарди Машраб мийиғида қулиб.

5. ШАЙТОН БИЛАН ЖАНГИ ЖАДАЛ

Машраб ўзининг содиқ дўсти Пиримаст билан бирга эшагини йўргалатиб борар, ити Қитмир, гоҳ ер искаб орқада қолиб кетар, гоҳ олдинга ўтиб олиб, қулогини диккайтирганича эгасининг етиб келишини кутиб турар эди.

Офоқхожанинг хизматини қилиб чарчаган, афт-башараси қорайиб-бужмайиб кетган паст бўйли Пиримаст энди ўзини қафасдан қутулган қушдай енгил ҳис қилар, ашула айтгиси келар, бироқ пешонаси тиришган ўйчан ҳамроҳини кўриб ўзини тивар эди.

Қошқар шаҳри орқада қолиб, Мовароуннаҳр шамоли кўксига келиб тега бошлагандан кейин Машрабнинг юзини қоплаган ғам булут тарқаб, чехраси аста-секин ёриша бошлади, дилида пайдо бўлган ҳис уни кўкларга кўтариб олиб чиқаётгандек эди.

Улар довои ошиб, чўл-биёбонларни босиб ўтиб, эшакларини чарчатмаслик учун баъзан пиёда юриб, ўн кун деганда Андижон шаҳрига етиб келишди. У ерда бир кун дам олиб, яна йўлга чиқишди. Агар жадал юрсалар, Тошкентга икки ҳафтада етиб боришлари мумкин эди.

Ажойиб табиат манзараларини томоша қилиб, тоғ ёнбағридаги горларда, дарахтлар тагида тунаб қолиб, йўл-йўлакай суҳбатлашиб манзилга қандай етганларини пайқамай қолдилар.

Тошкент оқшоми. Шаҳар говури пасайган, бозор қайтган пайт, савдогарлар дўконларини ёпиб, уй-уйларига, четдан келганлар ўз қишлоқ ва овулларига жўнамоқдалар. Дўппи бозор яқинидаги карвонсаройнинг дарвозаси ланг очик, деҳқонлар, кўчманчилар от, эшаклари, туяларини етаклаб олиб чиқиб кетмоқдалар.

Юз-кўзини чағи босган Пиримаст ҳамроҳини карвонсарой дарвозаси олдида қолдириб, эшагини етаклаганича ичкари кирди-да, дарвозахонанинг бир чеккасидаги сўри устида чордана қуриб ўтирган саройбонга салом берди, кейин у ёқ-бу ёққа қараб, паст овоз билан бир нима деди.

— Ҳа, бўш ҳужра бор, кираверсинлар, эшитганмиз, ул кишининг таърифин. Кеча қошқарлик савдогарлар не учун келаётганларини айтиб берган эдилар, — деди мош-биринч соқолли, гўлабирдан келган чўтир саройбон ўрнидан туриб. У дарвоза олдига чиқиб, Машрабни хурмат билан кутиб олди.

— Қазо қилгонлари йўқми? — деб сўради иккала эшакни нўхтасидан ушлаб олган Пиримаст ташвиш билан.

— Йўқ ҳали, барҳаётлар. Аммо ҳоллари бир оз оғирлашган, — деди саройбон бир унга, бир Машрабга қараб. — Билурмисиз ул киши қандай улуг зотдурлар? Дин пешволаридин машхур Хожа Нуриддиннинг набиралари-я! Хузурларига ҳозир равона бўлғаймисиз?

— Йўқ, эртага, — деди Машраб пинагини бузмай. — Аввал қоринни тўйгазиб, дам олиб, ювиниб олайик.

— Шайтон билан жанги жадал қилмоқ учун куч-қувват тўйлаб, тайёргарлик кўрмоқ керак, — деди Пиримаст эшакларини етаклаб отхона томон юрар экан.

Эртасига Машраб кечаси билан ем-хашакни еб роса тўйиб олган эшагига миниб, ҳамроҳи билан итини эргаштирганча Дарвозайи Самарқанд томон йўл олди. Эғнида оқ яктак, белида бир неча маротаба ўралган қизил белбоғ, оёғида чорик, елкасига тушган қора жингалак сочи аста ҳилпирайди. Орқасидан тумонат одам эргашиб боради. Улар орасида иш тополмай юрган мардикорлар, қирқ ямоқ чакмон кийган гадойлар, ихлосманд муллаваччалар, ёшлар кўн. Эгасига эргашиб бораётган Қитмир ҳеч кимни унинг ёнига яқинлаштирмайди.

Чорсуга яқинлашганда шоир эшагига тескари миниб олди.

— Ие, бу не қилгонингиз? Муллолар, Машраб ўтакетган девона экан, анга инонмаиғ, деб ган тарқатадурлар-ку, — деди ёнида бораётган Пиримаст.

— Шунча фақиру фуқаро менга эргашиб келаёттир, қандай қилиб аларга орқа ўгириб борайини? — деди Машраб ихлосмандларига кулиб қараб. — Даври-даврон аларга юзини тескари ўгирган. Хирсдин тўқ муллолар не десалар дейверсинлар, диллари тиғи ситамдан яра бўлгон халқ аларга инонмай кўйгон. Фақиру фуқаро турли нози неъматларни еб семириб кетган эшонлар, уламолардан эмас, ҳақ сўзни айтгувчи девоналардин кўнроқ каромат кутадулар. Сенга бир гапни айтиб қўйй, девона бўлмагунча бул замонда ҳақ сўзни айтиб бўлмас.

— Рост, халойиқнинг сизга бўлган ихлоси бунинг далилидур, — деди Пиримаст кулимсираб.

Чукуркўприқдан ўтганларидан кейин Машраб сакраб ерга тушди, эшагини етаклаганича юқорига одимлаб чиқиб олгандан кейин унга яна тескари миниб олди.

Хонақо дарвозаси олдида банорас тўнли, симобий салдали уламолар, қози-муфтилар, одмироқ кийинган маҳалла имомлари, сўфилари, оддий намозхонлар қўл қовуштириб турар эдилар. Ҳаммаларининг пешоналари тиришган, юзларида самимий ёки қалбаки ташвиш аломати кўринарди. Чунки ичкаридаги хужрайи ҳосида пири муршидлари Хожай Нур жон таслим қилолмай алаҳлаб ётар, баъзан унинг оғзидан уят гаплар чиқиб кетар эди. Муридлар: «Шайтон голиб келибди. Эшонимиз имонсиз кетмасалар эди», деб қўрқар эдилар.

Машраб хонақо олдида келиб, эшақдан тушгандан кейин муридлар эгилиб салом бердилар. Ҳамма унинг Офоқ-хожа амри билан келганини билар эди.

Шоир итини эргаштирганича ичкарига қадам ташлади. Хонақонинг бир бурчидаги «Хужрайи хос»нинг тўрида, кимхоб тўшак устида Хожай Нур алаҳлаб ётар эди. Машраб остонадан ҳатлаб ўтиб, унга салом берди. Мурид овлаб мол-дунё орттирган, қайта-қайта уйланиб, дунёнинг роҳатини кўрган эшондан садо чиқмагач: «Ҳолинг шу эканку, нима қилардинг қуруқ аравани олиб қочиби!» деб ўйлади шоир. Унга айтадиган аччиқ сўзлари газал ипига маржондай тизила берди:

Мен салом бердим сенга, қилгон ишоратинг қани?
Марди ҳақни билгани энди кароматинг қани?
Эътимоди қол³ этиб, қолдинг аро йўларда сен,
Тинмайин шому сахар қилгон тиловатинг қани?
Етти марта ҳаж қилиб, молигни сен торож этиб,
Дастгири охират⁴ бўлган саховотинг қани?

Эшоннинг боши тепасида ўтирган иниси билан ўгли нима ҳодиса бўлаётганини англамай, бақрайганча бир-бирларига қараб қолишди. Шоир эса уларга парво қилмай, бемор ёнига келиб тиз чўқди-да, Ҳофиз ва Навоийнинг газалларини ўқий бошлади. Хожай Нур пичирлаб, бир нима деб гудранди-ю, кейин энтикиб нафас ола бошлади. У жон таслим қилгандан кейин Машраб ўрнидан туриб:

— Иягини танғиб қўйинглар, дорилбақога жўвади эшон!— деб ташқарига чиқиб кетди. Қитмир гингшиб эшик олдида уни кутиб турарди.

Кўп ўтмай, хонақога тўпланган халойиқ орасида «Хожай Нур калима келтириб қазо қилибди, Девонан

Машраб шайтон билан жанги жадал қилиб, унинг имонини сақлаб қолибди», деган овоза тарқалди.

Шу вақтгача ҳеч ким улдасидан чиқолмаган ишини қилиб, хурофот бандаларини ҳайратда қолдирган, машҳур эшоннинг обрўсини бир пул қилган шоир катта кўчага чиққанда ихлосмандлари уни ўраб олдилар.

Қоп-қора соқолли жулдурвақи бир камбагал югуриб келиб унинг этагини юзига суртди-да, дуо талаб қилди. Машраб белбогини ечиб:

— Кимга сиғинаётирсан, э девона, — деб бақирди. — Ўзинг каби тиги ситамдин юраги пора бўлган бир яланг-оёққа! Қоч, устингга пешоб қилиб юбораман!

Унинг этагини юзларига суртмоқчи бўлган ихлосмандлар дув этиб қочдилар.

— Биродарлар! — деб хитоб қилди шоир уларга қараб. — Ўзларини авлиё қилиб кўрсатган қаландар, дарвишларга ҳам, қанду набот еб семириб кетган банорас тўнли уламолар, қозилар, муллолар, эшонларга ҳам ихлос қилманглар, алар нури ҳақни тўсиб турадурлар!

Тўпланганларнинг баъзилари унинг гапини маъқулашди. Оломон орасидан:

— Рост гапни айтаётирлар. Бизнинг яккаю ягона худудин ўзга пуштипаноҳимиз йўқ, — деган қаримсиқ бир овоз эшитилди.

Шоир билан Пиримаст эшакларига миниб, Қитмирни эргаштириб Чорсу томонга равона бўлдилар. Ихлосмандлар узокроқда, орқаларидан қолмай кела бердилар. Кўкалдош мадрасасига яқинлашганларида намози жумъани ўқиб, бирин-кетин зинадан тушаётган салласи қозондай дин пешволарини кўргач, Машраб эшагининг нўхтасини тортиди.

— Мударрислар, имомлар, уламолар, вақф молни еб, халқни талаб, ўқигон қуръонлари учун ҳақ олиб семириб кетганлар, дин билан аларнинг ишлари йўқ, Тўни ипак, дили кепак риёкор муллоларни кўрганда қоним қайнаб, газабдин ўзимни тутолмай қоламан, устларидин пешоб қилиб юборгим келадур. Эшагимни ушлаб тур, Пиримаст, мен ҳозир...

— Ҳой, бир ин қилиб, бошимизга бало орттирманг, ўзингизни босинг.

Машраб унинг сўзига қулоқ солмай, эшакдан сакраб тушди-да, мадраса зинасидан юқорига кўтарила бошлади. Уккоша булоғининг ёнида эшак билан итни ушлаб турган Пиримаст ҳаяжон ичида ҳамроҳининг нима хунар кўрсатишини кутарди.

Орадан бир печа дақиқа ўтар-ўтмас мадраса дарвозаси олдида шовқин-сурон бошланди. Юраги гупиллаб уриб кетган Пиримастнинг қулоғига бир-бирлари билан айтишаётган, олишаётган одамларнинг говури эшитилди. Бир оздан сўнг Машраб бир талай ихлосмандлари куршовида ҳамроҳи ёнига етиб келди-да, жар ёқасидаги Уккоша булогидан қўлини ювиб олди, мийиғида кулиб, шошмасдан рўмолчасига қўлини артди, сўнг бир сакраб, ашағига миниб олди-да, шериги билан бирга дўппи бозордаги карвонсарой томон равона бўлди...

Эртасига эрталаб улар ҳужрада понушта қилиб ўтирганларида эски беқасам тўн кийган, чўққи соқол сўфинамо бир киши эшик олдида пайдо бўлиб:

— Дархол, яхшиликча Тошканд шаҳридан чиқиб кетар экансиз, қози калоннинг маслаҳатлари шу! — деди.

— Бул шаҳарнинг қозиси ким? — деб сўради шоир кўзларини қисиб.

— Мулло Камолиддин хожа эшон.

— Сиз ул кишининг югурдакларимисиз?

— Йўқ, фаррошлари.

— Сиз ўшал мулло хожа эшонга бориб айтинг. Ўзим ҳам Тошканддан илкимни ювиб, чиқиб кетмоқчи бўлиб туриб эдим. Бул шаҳарнинг шайхию мулласини кўриб таъбим хира бўлди, далага чиқиб кетиб, нафасимни ростлаб олишим керак!

Елгиз қолганларидан кейин Машраб савол назари билан қараб турган Пиримастга:

— Йўл ҳозирлигини кўра бер, ашағимизнинг бошини Бухоройи шариф томон бурамиз, — деди.

— Жуда соз. Бул ердин тезроқ жўнаб кетмоқ керак. Ўшал муборақ шаҳарини ҳам тавоф этайик. «Бухоро қуввати исломи династ», деб бекорга айтмаган бўлсалар керак.

— Бул гап муллолардин чиққон. Алар Бухоройи шарифини эгарлаб, амирини жиловлаб олгонлар, ҳақ гапни айтганларни қамчилайдурлар.

— Аммо Бухоро Тошканд эмас. Бул ерда уламоларини беҳурмат қилиб, осонликча қутулдингиз, мухлислар ароға тушдилар. Аммо Бухорода дин пешволарини беобрў қилманг.

— Нима қилишимни борганда кўрасан, — деб жавоб қилди Машраб истехзо аралаш кулиб.

Бухороликлар хуфтон намозини ўқиб, уй-уйларига кетмокда эдилар. Шаҳар говури тинган, аҳён-аҳёнда карвонсаройлардан туяларнинг бўкириши, отларнинг кишнаши, туякашларнинг товуши қулоққа чалинади.

— Одамлардан сўраб-суриштириб бирор карвонсарой тўпсак яхши бўларди, — деди Шодавлат — Пиримаст эшагини жиловидан аста тортиб. Нотаниш шаҳарга говгум маҳалда келиб бир оз эсанкирагани товушидан билиниб турарди.

— Бухорода нима кўп, масжид кўп, бирортасига кириб тунаймиз, — деди унинг ёнида хангисини ҳайдаб кетаётган Машраб бепарволик билан. — Эртагача худо подшоийи карим, бирор жой топилиб қолар.

Шу пайт ой нури хира ёритиб турган тор кўчани катта бир мушук кесиб ўтди. Қитмир вовиллаганча уни қувиб кетди.

— Тўхтаг, барака топкур, орқага қайтайиқ!

— Э, бидъат бандаси, мушукдин кўрқдингми? — деди Машраб шеригининг эшаги сагрисига таёқ билан туртиб. — Ҳайда! Узоқдин кўзимга бир масжиднинг қораси кўринаётир.

— Мушук эмас, муллолардин, аларнинг дарраларидан кўрқамен. Кетидан гавғо чиқатурган ишга тобим йўқ, Масжидда тунашга юрагим дов бермаётир.

— Кўрқма, мен бор. Муллоларга нима жавоб қилишимни билурман. Тўғрисини айтсам, кечаси ухлаб ором олиш учун масжиддин қулай жой топилмайдур. Шаҳар аҳолиси аросида нифоқ ва фитна-фасоднинг кучайиб бораётганига сабаб нима, билурмисан? Масжидларнинг кўплиги!

— Рост, — деб унинг гапини тасдиқлади бир оз ўзига келган Пиримаст. — Биласиз-ку, маҳалламизда юқори масжид имоми доим қуйи масжид имомининг гийбатин қилгани қилгон эди...

— Афсуски, Тошканддек шаҳри азимда ҳам масжидлар кўп экан. Ҳар маҳаллада иккитадан-а! Э, тавба!

Шу пайт Қитмир ҳарсиллаганча улар олдига келиб думини ликиллата бошлади.

Узоққа бормай улар дарвозаси устидан занжирлаб қўйилган кўҳна бир масжид ёнига келиб эшакларини тўхтатишди. Машраб занжирни туширди-да, дарвозани ланг очиб, ичкари одимлади. Юраги пўкиллаб турган

Пиримаст эшакларни етаклаганича масжид ҳовлисига кириб, уларни бир чеккадаги теракка боғлади.

Йўлда чарчаб келганликлари учун масжидга кира солибоқ жойнамоз устига чўзилишди. Машраб эса бошини меҳробга қўйиши билан хуррак оза бошлади. Пиримаст эса анчагача хаёл суриб ётди, кейин кўзи илинганини ўзи ҳам билмай қолди. Лекин алоқ-чалоқ тушлар кўриб, тонгга яқин чўчиб уйғониб кетди. Кўзини ишқалаб ташқарига чиқса, осмон ёриша бошлаган, узоқдан азон товуши эшитиларди. «Ҳозир бу масжиднинг сўфиси ҳам келиб қолса, унга нима жавоб қиламиз?» деган фикр миясидан лип этиб ўтди-ю, шоша-пиша эшакларнинг тагини тозаллади-да, масжидга кириб Машрабни уйғотди.

— Туринг-е, одам деган ҳам шундай донг қотиб ухлайдурму?

Бултур ёзган газалининг бир сатрини эслаб:

— Масжидга кириб зоҳиди яхдек қота қолдим, — деди Машраб ўрнидан туриб.

Шу пайт масжид ҳовлисидан қўрқув аралаш газабдан қалтираган бир овоз эшитилди:

— Ҳой, мачит ичида хоб этаётган ким? Бу кучук тишламайдурму?

— Қўрқманг, ювош ит, — деди Пиримаст ташқарига чиқиб.

Зинапоя тагида кулча бўлиб ётган қора ит — Қитмир бошини кўтариб, кўк салласининг печи елкасига тушган малла тўнали, қотмадан келган чолга бир қараб қўйди.

— Ётиш учун масжиддан бошқа жой қуриб қолдимму? Худонинг уйига эшак билан киргани уёлмайсанму? Ҳамроҳинг ҳам борга ўхшайдур, ким ул?

— Ҳақиқат ислаб юрган бир шери мард. Исм шарифлари Бобораҳим Машраб...

— Э! Дарров айтақолмайсизму шул ганни! Девонаи Машрабнинг номин эшитмаган ким бор? Хўш, энди сиз эшакларингизни етаклаб, менинг ҳовлимга киритиб қўйинг. Уйим шундоққина масжид ёнида... Мен азон айтай.

Пиримаст эшакларни етаклаб олиб чиқиб кетди. Сўфи мезанага кўтарилди; азон айтиб бўлгач, ҳовлида айланиб юрган Машрабнинг олдига келиб, таъзим қилди-да:

— Имомимиз мулло Айниддин маҳдумнинг товлари қошиб қолган, масжидга келолмайдулар. Сиздан илтимос шулки, бугун имомликка ўтсангиз? — деди.

— Шул дамгача қилмаган ишим имомгарчилик эди. Майли, сўзингиз ерда қолмасин, шул ишни ҳам қилиб кўрай.

Масжид қавми йигилиб, бомдод намозининг икки ракаат суннатини ўқиб бўлишди-да, фарзни адо этиш учун сафга тизилишди. Меҳробда ўтирган Машраб ўрнидан туриб: «Аллоҳу акбар», деб қулоқ қокди-ю, сураи фотеха-ни ўқиб, унга қуръондан бир оятни зам қилиш ўрнига Хожа Ҳофизнинг бир газалини баланд овоз билан ўқий бошлади:

Соқиб, моли шабоб биёр,
Як-ду соғар шароб лоб биёр.⁵

У газални охирига етказиб: «Аллоҳу акбар», деб сажда-га бош қўйди-ю, кўзига қалам қошли, гул юзли ёри жонони кўриниб кетиб, қимирлашга мажоли қолмади. Орадан уч-тўрт дақиқа ўтгач, намозхонларнинг баъзилари бошларини кўтариб, сажда қилганича қимир этмай ётган, сочлари ўсиқ, бошланг имомга, кейин бир-бирларига қараб, намозларини қайтадан ўқий бошладилар. Намозхонларнинг кўпчилиги бош кўтармай пинакка кетган эди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгандан кейин Машраб ўзига келди-да, баланд овоз билан: «Аллоҳу акбар», деб бош кўтарди ва юзига фотеха тортиб, ўрнидан турди.

Фарзни қайтадан ўқиб бўлиб, «имом»ни кутиб турган намозхонлардан бири — семиз, чўтир бир киши қовоғини солиб:

— Ака мулло, бомдод намозида икки ракаат фарз бор, сиз бир ракаат ўқидингиз, намоз бузилди-ку! — деди.

— Йўқ, бузилгани йўқ, — деди Машраб унга юзла-ниб. — Сиз менга айтинг-чи, фаришталар Одам Атога бир маротаба сажда қилгон эдиларму ёки икки маротаба?

— Бир маротаба.

— Бизнинг фаришталардин нимамиз ортиқ? Худо аларга бир маротаба сажда қилишни буюрган, биз ҳам анинг амрини бажо келтирдик.

— Қуръондин оят ўқиш ўрнига газал ўқидингиз...

— Кимнинг газалини? Лисонулғайб Хожа Ҳофизнинг, йўлдин адошган одамларга нури ҳақиқатни кўрсатган улуг шоирнинг газалларини ўқидим. Ҳаммамизнинг кўнглимиз равшан бўлди.

— Рост, — деб тасдиқлашди Машраб билан бирга пинакка кетган намозхонлар. Уларнинг юзлари ёришган, кўзлари чақнар эди.

Шу воқеадан кейин Бухорода: «Машрабга иқтидо қилганларнинг намозлари худо даргоҳида қабул бўлибдур», деган гаплар тарқалди. Девона қиёфасидаги шоирнинг

Бухорода ихлосмандлари кўпайиб, орқасидан эргашиб юрадиган, ундан дуо талаб қиладиган бўлиб қолдилар...

— Бир иш қилиб Бухоро аҳлининг ихлосини қайтармасам бўлмайду? — деди бир кун Машраб Шодавлатга.

— Қандай қилиб?

Машраб жавоб ўрнига мийингида кулиб қўйди.

— Эҳтиёт бўлсинлар. Бул ер Тошканд ёки Андижон эмас.

— Қўрқма, бул ерда муллолар устидан пешоб қилиб юбормайман...

Эртасига Машраб ҳар кунгидек вақтлироқ туриб, ёнида хуррак отиб ётган Пиримастни уйготди.

— Одам деган ҳам шундай донг қотиб ухлайдурми? Тур ўрингдин. Эшитмаясанми, карвонсарой аҳли уйғониб, гала-говур бошланди. Наридан-бери понушта қилиб олайиқ-да, йўлга чиқайиқ.

Пиримаст бошини кўтариб ўтирди-да, атрофини ажин бошган кўзларини ишқалади.

— Қаён борамиз, устоз?

— Эшакларимиз бошини бўш қўйиб юборурмиз, қай томон бурилсалар, шул томон кетаверамиз.

Улар наридан-бери понушта қилиб, настага тушишди, эшакларини тўқимлаб, кўчага чиққач, кўпчиликка қўшилиб Қарши дарвозаси томон йўл олдилар.

Жума куни, олача чопон кийган, кўк салла ўраган дехқонлар, қўй етаклаган фарзандталаб, давлатталаб шаҳарликлар, дардларига даво излаб юрган касал одамлар, ишлари юришмаган савдогарлар ва бошқалар кўчани чапгитиб, эшаклари, отларини ниқтаб, Баҳоваддин қишлоғи томон кетмоқда, соқол-мўйлаблари ўсиб кетган, қирқ ямоқ чопон кийган ялангоёқлар, меҳнатдан ўлимни афзал кўрадиган такасалтанг бангилар уларга эргашиб бормоқда эдилар.

Дарвозадан чиқиб катта йўлга тушиб олганларидан кейин Машраб эшагига тескари миниб олди.

Жийрон от минган, салласи қозондек бир мулло унга яқинлашиб:

— Ҳой девоиа, эшакка чаппа ўтириб кетонсан-ку, бу не масхарабозлик?! — деди жаҳл билан.

— Ака мулло, Хожага ҳурматим зўр бўлгани учун аларнинг мухлисларига орқа ўгириб кетишни ўзимга эн кўрмадим, — деб жавоб қилди Машраб.

— Мен аҳмоқ бўлмасам, девоиага гап отармидим! — деб пўнгиллади мулло отининг жиловини тортиб.

Икки соатча йўл юрганларидан кейин узоқдан Хожа

Баҳоваддин дахмасининг кошникор пештоқи кўзга ташланди, баъзи зиёратчилар эгардан тушиб, от, эшакларини етаклаб олдилар. Машраб билан ҳамроҳи бепарволик билан эшакларини ҳайдаб, дахма рўнарасидаги карвонсаройга доҳил бўлдилар.

Отларнинг кишнаши, эшакларнинг ҳанграши, назр-ниёзга келтирилган қўйларнинг маъраши пештоқ олдидаги қаландарларнинг хонишига қўшилиб, қулоқларни қоматга келтирар, енгил эсган шамол, чанг-тўзон, гўнг ва шиптир ҳидини ҳар ёққа анқитар эди.

Шодавлат эшакларни қозиққа боғлаб ҳамроҳи кетидан эргашди. Улар дахманинг дарвозасидан кириб, Баҳоваддининг қабрига сизгинаётган, сағанани силаб, қўлларини юзларига суртаётган зиёратчиларни кўриб ажабландилар. «Қабрга чўқинаётгирлар бу нодонлар, ахир бу бутпарастликнинг ўзи-ку!» деб ўйлади Машраб ва бир сакраб сағананага миниб олди-да, сеторини чертиб, Баҳоваддиннинг бир шеърини баланд овоз билан куйлай бошлади:

Муфлисоем, омада дар кўи ту...

(Биз йўқсиллар кўргали келдик сени...)

Зиёратчилар жингалак сочлари ўсиб елкасига тушган шерди мардни кўриб, турган жойларида қотиб қолдилар. Ҳаммадан олдин белига бир неча белбоғ боғлаган, баланд пошнали этик кийган бир чапани ўзига келиб:

— Ҳой девона, туш ҳозир сағанадан, бу нима аҳмоқлик! — деб бақирди.

Бу нидони эшитгач, зиёратчиларнинг тутилган тиллари калимага келди. Улар шовқин кўтариб, сағанадан ерга тушишни Машрабдан талаб қила бошладилар.

— Орамизда бир марди худо йўқмики, ани илқидан тортиб туширса? — деди соқоли кўксига тушган хомсемиз бир мўйсафид.

— Ман ҳозир боқлайман, ака мулло, бу баччагарни, — деди бояги чапани енгини шимариб.

— Тўхта! — деб хитоб қилди Машраб. — Дуойи бад қилурман!

Бу гапни эшитиб, чапани турган жойида қотиб қолди.

Ҳамон гапга турган Шодавлат бирдан ўзига келиб:

— Девонаи Машрабга даҳл қила кўрманглар, нафаслари зўр, бир куф-суф десалар, аёқларинг шол, кўзларинг кўр бўлиб қолгай! — деди баланд овоз билан. Накана бўйли, ёш кўринса ҳам, юз-кўзини ажин босиб кетган Пирмастнинг нидоси зиёратчиларга қаттиқ таъсир қилди.

Соқоли кўксига тушган мўйсафид Машрабга яқин келиб, қалтироқ овоз билан:

— Балам, бўлли энди, пири бузрукворимизни таги пой этманг, соғонадин тушинг! — деди.

Унинг орқасидаги зиёратчилар ҳам чолнинг сўзини қувватлаб, Машрабга ялина бошладилар. Бир хотин фарёд кўтариб йиғлай кетди. Шундан кейин Машраб чан қўлидаги ситорини баланд кўтарганча сакраб ерга тушди-да, қоқилиб кетиб, мўйсафиднинг елкасидан ушлаб олди.

Чол, елкасини қимирлатиб, унинг қўлини тушириб юборганидан кейин:

— Хожа Баҳоваддин сизни отиб урдилар. Бошқа одам бўлганда уриб, парчалаб ташлар эдилар, — деди.

Машрабнинг тасодифан қоқилиб кетиши унинг жонига ора кирган эди. Мутаассиб одамлар ҳам, шу енгил жазонинг ўзи унга кифоя, деган фикрга келиб, газаб отидан тушдилар.

Машраб ҳамроҳи билан карвонсаройга кирганида, устунга боғлаб қўйилган Қитмир гинахонлик қилгандай уни гингшиб қарши олди. Шодавлат итнинг бошини силаб туриб, ҳамроҳига юз ўгирди-да:

— Халойиқ намози жумъага кириб кетганида жўнаб қоламиз, бул гап амирининг кулогига етса, бизни омон қўймас, — деди.

— Рост айтдинг, балодек ақлинг бор, — деди Машраб содиқ дўстининг қаримсиқ башарасига қараб кулимсирар экан.

7. АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

— Тупроғи кулранг бўлса ҳам замини серунум экан, — деди теварак-атрофга, узоқдаги тоғларгача чўзилган пайкаллар, қовун полизлари, узумзорларга назар ташлаб келадиган Машраб. — Билурмисан бул серҳосил водийнинг номини, э, Пиримаст?

Шодавлат индамай, бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Сен билмасанг мен айтай: «Миёнокол! Қовуннинг ширини, узумнинг сараси шул водийда етиладур. Қорадарё билан Оқдарё ораллигидаги бу водийнинг тупроғи узоқдаги тоғлар ва чўллардан учиб келган гардлардан ҳосил бўлган.

— Одамлари ҳам меҳмондўст, сахий экан, йўлда: «Мана буни олиб кетинг», деб қўлингизга қовун тутқизиб юборадилар-а! — деди Шодавлат хуржундаги «бўриқалла» ни кўрсатиб. — Бул маконга келиб юзингизга қизил югурди. Бухоройи шарифда рангингиз сарғайиб кетган эди.

— Минг қатла шукрки, ул ердин касал юқтирмай, ясовулар ва мутаассиб муллолар қўлига тушмай, эсон-омон йўлга чиқдик. Билсанг, дунёда озодликдан яхши нарса йўқ!

Икки-уч соат йўл юрганларидан кейин, Шодавлат қуруқшаган лабларини ялаб:

— Ташна бўлдим, қорин ҳам пиёз пўстидек бўлиб кетди. Ариқ бўйида ўтириб талқон еб... қорин тўйгаз-сак, қовун сўйиб, ташналикни қондирсак, — деди.

— Бир оз сабр қил, назаримда худонинг бир яхши фарзанди бизни кутиб тургандек, ҳайда!

Бир-икки чақирим йўл юрганларидан кейин дарвозаси лаг очик қўрган эшиги олдидаги супада ўтирган мўйсафидга дуч келдилар. Бу чол қўлини пешонасига қўйиб, яқинлашиб келаётган йўловчиларга қараб турарди. Улар яқинлашиб, салом берганларидан кейин алик олиб:

— Ҳормасинлар, узоқдан келаётганга ўхшайсизлар? — деди.

— Бухоройи шарифдин. Бузрукларнинг пойи остоналарин зиёрат қилиб келяпмиз, — деб жавоб қилди Шодавлат.

— Андог бўлса, бизга қўноқ бўлинглар, табаррук одамлар экансизлар.

Машраб ҳамроҳи билан кўз уриштириб олиб:

— Майли, — деди.

Хурсанд бўлиб кетган Шодавлат кулгисини яшириш учун икки қўлини оғзига карнай қилиб, узоқлашиб кетган итини чақирди:

— Қитмир...р!

Йўл четида бир парсаларни искаб юрган ит бошини кўтариб, қулогини чимирди-да, тўқимдан тушиб эшакларини етаклаганча дарвозадан кириб кетаётган хожаларни томон югурди.

Уй эгаси чанқаб келган йўловчиларни айрон билан сийлаб, меҳмонхонага таклиф қилди. Қўноқлар келганидан дарак тонган уч-тўрт қўшни «ассалому алайкум» деб кирди. Қуюқ-сууюқ таомдан кейин меҳмонларнинг қаерлик эканликлари, қайдан келаётганларини суриштирдилар. Машраб қисқача жавоб бериб уларни қаноатлантиргандан сўнг, афтидан сўфига ўхшаган оқ саллали мулойим бир чол ер остидан қараб:

— Бул дунё рохатин тарк этиб, фақирлик йўлини тутган одамга ўхшайсиз. Исми шарифингизни айтсангиз, ким билан ҳамсухбат бўлгонимизни билсак, — деди.

Бобораҳим жавоб бериш ўрнига соторини қўлга олиб,
уни созлади-да, хуш овоз билан куйлай кетди:

— Қарорим йўқ кўнгилда лаҳзае, девоиа Машрабман,
Ичибман туну кун май, толибе майхона Машрабман.

.....
Мени аохир кўзида кўрган эл ўзин гумон айлар,
Ўзиндин беҳабар ҳам, хуши йўқ девоиа Машрабман.
.....

У хониш қилиб бўлиб, соторини гилофига солганидан кейин бир мўйсафид ўрнидан туриб қўл қовуштирди:

— Э, марди худо, рухсат этинг, этогингизга юз суртиб тавоф қилай сизни?!— деди.

Машраб қўли билан уни рад этиб:

— Тўхтанг!— деди.— Менинг ҳеч кимдан ортиқ ерим йўқ, сизлар каби оддий гуноҳкор бандамен, тоат-ибодат ҳам қилмаймен. Пирларга қўл бериш, одамга сизгиниш динга ҳам, диёнатга ҳам хилоф.

Унинг авзойини кўриб, ўтирганларнинг нафаслари ичига тушиб кетди.

— Биз қайдин билайик оташнафас кишиларга ихлос қилишнинг гуноҳ эканлигини, умримиз омов, хўкиз кетида ўтган бўлса,— деди бошқа бир деҳқон.

Қўшнилар уй-уйларига чиқиб кетганларидан кейин Машраб мезбонга қараб:

— Биз йўл-йўлакай Сўфи Оллоёр билан кўришиб кетмоқ ниятида эдик, қайси қишлоқда истиқомат қиладур ул киши?— деб сўраб қолди.

— Самарқандга етмасдин Янгиқўрғон яқинида Минглар қишлоғи бор, — деб гапни узокдан бошлади уй эгаси.— Илгари Оллоқули деган бой бир одам ул қишлоқнинг оқсоқоли бўлиб, анинг икки ўғли бор эди. Каттасининг оти Фарход, кичигиники Оллоёр, Фарход Бухоро бориб ўқиди, кейин амир хизматига кириб, баланд мартабали бек бўлди, Оллоёр ҳам оғасининг кетидин Бухорога сафар этиб, анда таълим олди, кейин бож-хирож маҳкамасига ишга кирди, ўзининг эпчиллиги, раҳмсизлиги билан деҳқонларни бездирди. Оллоёр ёшлигида фақирларга кўп жабр-зулм қилур эди, бойлик ортириб, устма-уст учтўрт қизга уйланди.

Машраб унинг сўзига кулоқ солар экан, от устида ўз навкарлари билан қишлоқма-қишлоқ айланиб юриб, хирож тўлай олмаган деҳқонларнинг қўй, сигирларини хазина

фойдасига мусодара қилиб юрган бераҳм ўлпончини кўз олдига келтирди. Унинг хаёлхонасида фожиаги манзаралар жонлана бошлади. Мана, Оллоёр қамчисини ўйнатиб, солиқ тўлашга қурби етмаган бир деҳқоннинг уйига кирди-ю, рухсори олмадек қизига кўзи тушиб қолди, нияти бузилиб, уни олмоқчи, ўз қўйнига солмоқчи бўлди... Қишлоқ оқсоқолини ўртага қўйиб, кўз ёшини тиблмаган қизни бир пиёла сув билан никоқлаб олди...

Машраб тишларини гичирлатиб, бошини бир силкиди-да:

— Хўш, кейин нима бўлди? — деб сўради.

— Огоси Фарҳодбек арзимаган бир гуноҳи учун амирнинг газабига учраб, боши олингандин сўнг Оллоёр бул ишни ташлаб, ўз қишлоғига қайтиб келди. Қилгон ишларидан пушаймон еб, сўфи бўлиб олди...

Улар шам ёругида алламаҳалгача гаплашиб ўтирдилар. Шодавлат маст уйқуда, Қитмир эса тумшугини икки оёғи устига қўйиб, кўзларини мўлтиратиб ётар эди.

Сўфи Оллоёр ташқари ҳовлисидаги гулзор атрофида, қўлида тасбеҳ билан секин айланиб юрар, қомати келтириб қирилган мош-биринч соқолини чап қўлининг панжаси билан тарар, устара билан қиртишланган боши эса офтобда ялтирар эди.

У ичқари ҳовлига кириб, овқатланишни истамас, чунки бир-бирларига зимдан пичоқ қайраётган хотинларнинг аччиқ-сассиқ гапларини эшитишга тоқати йўқ эди.

«Кимки хотун бирла кўп суҳбат тутар,

Ул киши гам бирла гусса кўп ютар».

деб пичирлаётганида эшикни тақиллатмай, эшагини етаклаганича кириб келаётган йўловчини кўрди-да, таажжубланиб қараб қолди. Кейин қоп-қора сочлари елкасига тушган меҳмоннинг шакли шамоилидан уни дарҳол таниди. Машрабнинг Бухородан қайтиб келаётгани, йўлда бир деҳқоннинг уйда кўноқ бўлгани тўғрисидаги хабар аллақачон унга етиб келган эди.

— Келсинлар, келсинлар, фақирнинг кулбасига ташриф буюрганингиздан беҳад хурсандмен, э шох Машраб! Ассалому алайкум! — деди сўфи Оллоёр тасбеҳини чўнтагига солиб, унга яқинлашар экан. Машраб, орқасидан

келаётган Шодавлатга эшагини тутқизиб, беқасам тўнли уй эгаси билан қўл бериб кўринди-да, ҳол-аҳвол сўрашди.

Турли ноз-неъматлар билан безалган дастурхон атрофида қуюқ суҳбатлашиб ўтирдилар. Бир оздан кейин хизматкор катта товоқларда гўшт ва шўрва келтириб, меҳмонлар олдига қўйди. Машраб: «Бисмилло!» деб ёғоч қошиқ билан ҳамма гўштни суна тагида кўзларини тўрт қилиб турган Қитмир олдига ташлади-да, ўзи қуруқ шўрвага нон тўғраб, ича бошлади. Унинг бу қилиги мезбоннинг иззат-нафсига қаттиқ тегиб, томогидан овқат ўтмай қолди. Қўл артилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин зардаси қайнаб турган Оллоёр ундан аламинин олмоқчи бўлди, гапни узоқдан — валийлар кароматидан бошлаб:

— Сизга ҳайронман, — деди. — Қора халққа оқ йўлни кўрсатган азизларни хор қилиб, алардин авомнинг ихлосини қайтармоқчи бўлурсиз. Туркистонда султони Орифий Аҳмад Ясавий, Бухорода хожа Баҳоваддин, Хатирчида Қосим шайхнинг қабри поклари устига миниб, аларни беҳурмат қилибсиз. Бул хунук хабарларни эшитиб, ниҳоятда хафа бўлдим, сиздин ихлосим қайтди.

— Ихши бўлибдур. Кимки ўзи каби бир одамга ихлос қилиб, анга сизинса, юзи қаро бўлгай. Сиз помларини тилга олган хожа ва шайхлар ҳамма қатори гуноҳкор бандалар, аларнинг қабрларини эшрат қилиб, фарзанд сўраш, дардларга шифо тилаш динга ҳам, диёнатга ҳам хиёнатдур.

— Ҳеч бўлмаса, сиз билан мендек назм аҳлидин бўлгон Ясавийни риоя қилсангиз бўлур эди...

— Рост, ул кишининг яхши назмлари ҳам бор. Қози, муфтиларни ер билан яксон қилгон шеърлари ёдимда. Аммо кўп газалларида рўзи маҳшардаги жазо, дўзах азобини тасвир этиб, одамларни даҳшатга солганлар. Ҳофиз ва Навоий каби нафосат бўстониининг булбуллари одамларнинг юрагида ҳақиқатга ошиқлик уйғотиб, ишк-муҳаббат гулханин ёққаплар, азалий нури ҳақ тушиб турган томонни кўрсатганлар. Афсуски, бизнинг замонда ҳам баъзи шоирлар одамларни Мунакар-Накир дарраси, пулсиротдан ўтиш хавфи билан кўрқитиб, аларнинг мардлигини сўндиришга ҳаракат қиладурлар, бул аҳли назмнинг эмас, мутаассиб муллолар иши...

— Кимнинг шаънига тош отаётганингизни пайқаб турибдурмен, — деди сўфи Оллоёр унинг гапини бўлиб. — Шуни билиб қўйсизларки, қора халқни дўзах азоби билан кўрқитиб турмасангиз, рўза тутмай, намоз ўқимай кўядур-

лар, бировларнинг молини тортиб олишдан ҳам тоймайдурлар.

— Назм аҳли одамларнинг юрагига ваҳима солиб, аларни аҳмоқ қилиб қўймасликлари, билъакс ҳақиқат йўлига бошлашлари лозим. Афсуски, сиз назм бўстониинг хиёбонларин эмас, муллоларнинг остоналарин кииригингиз билан супуриб келгансиз. Назм жавҳарларини муллоларнинг ичига тизгансиз. Одамларнинг руҳини сўндириб, аларни тирик мурдага айлантирмоқчисиз, авомга ҳеч нарсa бермай, юракларидаги қўрни олгансиз. Ҳолбуки юраги совиб қолган киши худони ҳам танймайдур, бандани ҳам.

— Одамлар бир хил эмас, баъзиларини яхшиликча тўғри йўлга солиб юбормоқ мумкин, аммо қора халқни дўзах олови билан қўрқитмасангиз, орқасига дарра уриб турмасангиз, шариат буйруқларини бажо келтирмайдурлар.

— Сиздек шоирдин шул гапни эшитганим учун уялиб кетаётирман. Айиқ таёқ зарбидан ётиб туришга ўргатиши — «мулло» бўлиши мумкин. Аммо одам ҳайвон эмаски, жазо билан тоат қилишга ўргатсангиз. Шунн билиб қўйсиларки, мен қора халқ ичидин чиққанмен. Ота-боболарим бечора бўзчи эдилар. Сиз ҳам тўра эмас, ўзига тўқ деҳқон ўглисиз. Худо олдида ҳамма баробар — тўра ҳам, қора ҳам.

— Шул гап оғзимдин чиқиб кетгани учун мени афв этинг. Одам Атонинг ҳамма болалари азиз ва мукаррам. Бирини таги паст деб ерга уриш, бирини асилзода деб кўтариш номаъқул иш...

— Ана, ўзингизга келдингиз, — деди қизишиб кетган Машраб, унинг гапини оғзидан олиб. — Одам нури ҳақнинг бир заррасидур. Мансур Ҳаллож бекорга «Аналҳақ» (мен худо) деб айтмаганлар. Афсуски уламолар «Аналҳақ»нинг маъносини тушунмай, ани дорга остирдилар... — Руҳан ва жисман ўз ҳамсухбатидан кучли бўлган Машраб ҳаяжон билан гапирар, кўзлари чақнар эди. Улуғ шоирларнинг асарларини ёд биладиган Оллоёр ҳамсухбатининг ҳақли эканлигини сезиб турарди, шу боис у кўнглини гап қилиб турган ҳисни енгиб:

— Рост айтасиз, инсон боласин секин-аста ҳақиқат йўли томон етаклаб, анинг юрагида бируборга, фақир-фуқарога меҳр-муҳаббат уйготмоқ лозим, — деди. — Аммо амир хизматида юрган маҳалимда мендин кўп гуноҳ ишлар содир бўлгон, — деб пешонасига урди сўфи Оллоёр. — Тавба собуни билан қора юзимни оқартиришга ури-

ниб, яқомни чок-чок этиб, дод-фигон қилурмен. Қиёматда шарманда бўлиш, дўзахда куйиб азоб чекишдан қўрқадурмен.

— Сиз астойдил тавба қилгон бўлсангиз, гуноҳлардин фориғ бўлгонсиз. Ҳақиқат ипига тизган бир неча ашъорингиз учун назм ахли олдида юзингиз оқ бўлгон. Қўрқманг, дўзахга тушмайсиз.— Машраб унинг кўзига тикилиб, тинмасдан бир оҳангда гапирар эди. Ниҳоят ён бармоғи билан ўрта бармоғининг орасини очиб:— Диққат билан қаранг!— деди.— Дўзах дарвозаси ланг очик, қотил ва қароқчиларни, риёкор ва зоҳидлар, порахўр қози, муфтиларни муаккиллар судраб дўзахга киритмоқдалар. Мана, сизни ҳам етақлаб келаётирлар. Дарвиш ва девоналар дўзах дарвозасини маҳкам ёпиб, сизни ва орқангиздин келаётган шуарони орқага қайтариб юбордилар.— У қўлини бир айлантириб, ҳамсухбатига тикилди.— Эмди менга қаранг!..

Юзида қўрқув аралаш хурсандлик аломати пайдо бўлган сўфи Оллоёр бир сесканиб, Машрабга қаради-да:

— Тавба, кўзимга дўзах олови кўриниб кетгандек бўлди. Назаримда, мени кутқарган дарвишлар қаторида сиз ҳам бордек эдингиз!— деди кўкрагига туф-туфлаб.— Ҳақиқат излаб, улуг мақомга етибсиз. Сизга Хизр назар қилгон.

Машраб индамай мийингида кулиб кўйди — яқиндагина ёзган исёнкорона бир шеърининг куйидаги икки сатри эсига тушган эди:

«Сеп агар Хизри наби бўлсанг, ўзингни қўллағил,
Этагини чағидин юз минг Хизр пайдо бўлур».

8. ҲОКИМНИНГ СОВҒАСИ

Машраб билан Шодавлат Хўжанд шаҳрига етиб келганларидан кейин «Чаҳоршанба» қарвонсаройига тушиб, бир хужра олишди. Эшакларини қўранинг бир четидаги қозикларга боғлаб, кўчага чиқишди-да, дарё бўйидаги катта тут тагида ётиб дам олишди.

Баҳор пайти, қирғоқ кўм-кўк майсалар, ранг-баранг чечаклар билан қопланган, тоғ томондан елиб келган хушбўй боди сабо яшил барглар билан қоплана бошлаган тут новдаларини аста силкитар эди. Машраб билан ҳамроҳи ширин уйқуга кетганларида қарвонсарой яқинидаги жомеъанинг муаззини балад овоз билан жамоатни намози жумъага чорлай бошлади. Шодавлат чўчиб уйгон-

ди-да, кўзларини ишқалай бошлаган ҳамроҳига қараб:
— Туринг, дарё бўйига тушиб, таҳорат олайик, — деди.— Тагин Хўжанд аҳли, бенамоз одамлар экан, деб бизни таъна қилмасинлар.

— Майли, бу гал сенинг айтганинг бўлсин. Бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, деган гап бор.

— Сиздин ялиниб-ёлвориб сўраймен. Бугун намозни тўғри ўқинг. Тагин бошингизни саждага қўйиб, хуррак отманг.

— Хўп, бугун сенинг айтганинг бўлсин. Ҳамма билан баробар ётиб-туриб фарзу суннатга амал қилгаймен.

— Мен, Қитмирни саройга обориб боғлаб келай. Сиз дарё бўйига тушиб, таҳорат олиб туринг.

Улар жомеъга бир оз кечикиб боришди. Бир тутам соқоли қордек оқариб кетган бўлса-да, бароқ қошлари қоп-қора хатиб минбарга чиқиб, ваъзхонлик қилаётган экан.

Қиёмат куни беш фарзга амал қилгон, шариатга содиқ аҳли саодатни беҳиштга ташласалар, бадбахтлар эътироз қилиб, нега биз дўзахга тушдик, фалончиларнинг биздин қаери ортиқ, деб айтгайлар. Ҳотифдан⁶ овоз келгайки: «Сизлар беш фарзни бажону дил қабул этмадингиз, муллоларнинг айтганин қабул қилмадингиз!» — деб.

Машраб унинг кейинги гапини эшитиб ўрнидан туриб кетди. Шахдам қадам ташлаб ваъзхоннинг олдига борди, қўлидан тортиб настга туширди-да, ўзи минбар устига чиқиб:

— Сен ўшал хотифдан келган овозни ўз кулогинг билан эшитдингми?— деди.— Сен қиёмат ваҳми бида муслмонларнинг юракларидаги имон ўтини сўндирмоқчимисан?!— деди у кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган хатибга қараб.

Намозхонлар сочлари елкасига тушган савлатли Машрабга қараб ағрайганларича қотиб қолган эдилар.

Машраб ўзи севган бир шеърини баланд овоз билан ўқий бошлади:

Вақти баҳор май ичгил, билгил, ишрат ғанимат,
Соқий, сунгил қадаҳни, фурсат, суҳбат ғанимат.
Зоҳид айтур, ёрошлар, тасбеҳ-тоат ғанимат,
Машраб қаландарингга дарду меҳнат ғанимат.
Кўрмас маъшук юзини афғона бўлмагунчал..

Ҳатибнинг ваъзидан диллари хуфтон бўлган намозхонларнинг бу шеърдан кейин юзлари ёришиб кетди.

Шаҳар ҳоқими Оқбўтабий уламолардан кўра қаландар, дарвишларни кўпроқ ҳурмат қилар, сарой қондаларини бузмаслик учунгина жамоат билан намоз ўқир эди. Қози, муфти, шайхулислом қуршовидан узоқлашиб, овга чиққан пайтларида намоз ўқиш ўрнига шароб ичиб, хурсандчилик қилар, шариат қондаларига риоя қилмас эди.

У Машрабнинг намози жумъада мишбарга чиқиб, мутассиб муллоларга қарши ёзган шеърини ўқиб берганини, фақир-фуқаро орасида ихлосмандлари кўп эканлигини эшитиб, уни саройга чақиринишга қарор қилди: «Агар Машрабни меҳмон қилиб, кўнглини олсам, мендан норози бўлиб юрган халойиқнинг ҳусни таважжуҳини қозонган бўлар эдим, — деб ўйлади у. — Ҳукмдор ёлғиз қилич билан эмас, балки халқнинг кўнглини овлаб, у муқаддас деб билган нарсалар олдида бош эгиши керак. Шояд Машрабга ихлос қўйганимни эшитиб, халқ менга ҳурмат кўзи билан қарай бошласа ва мавқеим мустаҳкамланса...»

Машраб дарё бўйидаги тут тагида роҳат қилиб ётган маҳалида зарбоф чопон кийган басавлат бир ариб унинг олдига келиб, отдан тушди-да, таъзим қилиб:

— Э марди худо, хуш келибсиз, сафо келибсиз! — деди. — Хўжанд шаҳрига ташриф буюрганингиздан беҳад мамнун бўлган Оқбўтабий ҳазрати олийлари сизни ўз ҳузурларига чорлаётирлар.

— Оқбўта? Ким ўзи? — деб ўрнидан туриб ўтирди Машраб.

— Ул жаноб Хўжанд вилоятининг ҳоқими эрурлар.

— Бориб айт, агар ҳоқимга керак бўлсам, олдимга ўзи келсин, мен бормаймен, — деб Машраб яна ётиб олди.

Ҳоқимга нисбатан бундай ҳурматсизликни умрида кўрмаган мулозим эсанқираб:

— Хўп... хўп... Бориб айтамен, — деди.

Оқбўтабий мулозимининг гапини эшитиб, газабланиш ўрнига қиқирлаб кулиб юборди. Унинг товоқдай қипқизил юзи ёришиб, қийиқ кўзлари қисилиб кетди.

— Кимки ул кишига ихлос қилса, носазо гап айтур эмишлар. Майли, не десалар ҳам хафа бўлмаймен. Ҳузурларига ўзим борайин, совга-салом обориб ўрдага чорлайини, дарҳол отимни эгарланглар...

Оқбўтабий ҳамон тут тагида ётган Машрабга яқинлашиб, отдан тушди-да, таъзим қилиб:

— Ассалому алайкум, э шоҳ Машраб, шаҳримизга қадамингиз етган замон келиб сизни йўқламаганим учун

мени кечиринг, — деди. — Ҳали ҳам бўлса шул арзимас совгамизни қабул айлаб, бизга қўноқ бўлинг.

Унинг мулозими тахлоглиқ чакмон устига устма-уст қўйилган тўққизта нонни Машраб олдига қўйди, бошқа бир навкар бўйнидан боғланган семиз бир қўйни етаклаб келиб, арқоннинг учини унга тутқазди.

— Шул ишининг аввал қилсанг яхши бўлур эди. Ҳай, майли. Сен хузуримга ташриф буюриб, мени қарздор қилиб қўйдинг. Энди даргоҳингга бориб, сенга меҳмон бўлиш мен учун ҳам фарз, ҳам қарз бўлиб қолди. — Машраб шуни деб Шодавлатга юзланди: — Тўққиз нон билан шул қўчқорни хув анави ерда тўпланиб турган яланг-оёқларга элтиб бер. Ани бўғизлаб, этини пишириб, нон билан есинлар.

Машраб совгага келтирилган чакмонни кийди, навкар жиловидан ушлаб турган аргумоқнинг узагисига оёқ қўйиб, эгар устига ўтирди.

Баланд тепа устига қурилган ўрданинг олдидаги майдонда жулдор кийимли, ранг-рўйлари саргайган бир талай бандилар чордана қуриб ўтиришар, тепаларида қуролли соқчилар қилич ялангочлаб, уларни қўриқлаб турар эдилар. Утган-кетганлар маҳбусларга битта-яримта нон, бир қисим туршак ёки чақа пул ташлаб кетишарди. Ўша вақтдаги одатга кўра, ҳокимлар маҳбусларни боқмас, улар халқнинг хайр-эхсои билан кун кўрар, хусусан жумъа кунлари садақа кўпроқ тушар эди. Машраб отини тўхтатиб, уларга қараб қолди.

Букчайиб қолган эски паранжили кампир ранги бир ҳолатда, бўйни қилтириқ банди йигитнинг олдида тўхтади-да, қўлидаги тугунни ечиб, унга иккита сомса узатди. Унинг ёнидаги бошқа маҳбуслар ҳам қўлларини узатдилар. Аёл тугунидаги ҳамма сомсаларини уларга бўшатиб берди, рўмолини қоқиб уҳ тортди-да, ортига қарай-қарай йўнаб қолди.

— Ислоҳ оламида подшолар жабр қилгувчи бўлсалар ҳам, фақир-фуқарода раҳм-шафқат бор, алар бошига кулфат тушган ёр-биродарларига ёрдам қўлини чўзадурлар, — деди Машраб ёнидаги ҳокимга юзланиб. — Кел, сен ҳам алардин ибрат ол. Катталикнинг иззати зулм-тааддийда эмас, шафқат-марҳаматдадир. Бир киши айбини бўйнига олиб, кечирим сўраса, афв этмак лозимдир. Сен раҳм-шафқат қилиб, ёмон йўлга кирган шул маҳбусларни озод қилиб юбор. Уйларига — ота-она, бола-чақалари олдига кетсинлар.

Соч-соқоли оқара бошлаган бўлса ҳам, ҳали анча тетик, йўғон гавдали Оқбўта қовоғини уюб:

— Булар шариат ҳукмидин ташқари чиққан ўғрилар, каззоблар, қандай қилиб аларни бекордан-бекор бўшатиб юборай?! — деди. — Жиноятни жазосиз қолдирмаслик керак. Юмшоқ ва кўнгилчан бўлсанг, ёмонлар кўпайиб кетгусидир.

— Вильякс, ҳукмдорлар инсофли, боёнлар саховатли бўлганларида зулм-жиноят бул қадар қанот ёймаган бўлур эди. Ҳукмдорларда адолат йўқ, боёнлар, муллолар, қози-муфтилар хирсдин тўқ. Райятни банду балога қўйгон шоҳларнинг ўзлари. Тагин ҳам ўғри ва йўлтўсарларнинг кўпайиб кетмаганига ҳайронман. Сен жабр қилувчи подшолардин ибрат олма. Лутф-карам дарёсидин лаби ташналарни баҳраманд қил, тоинки аларнинг қалбларидаги эзгулик ҳислари вояга етсин. Гуноҳкорларни афв этмакдин қандай лаззат олишингни буларни озод қилиб юборгандин сўнг билурсан. Агар менинг айтганимни қилмасанг, даргоҳингга қадам босмайман.

Ҳоким ўйлаб турди-да, кейин юзи ёришиб, кўзлари чақнаб кетди.

— Бугун яхши туш кўрган, оппоқ соқолли бир киши бошимни силаган эди. Келинг, сизнинг айтганингиз бўлсин, умримда бир савоб иш қилай. — У баланд овоз билан маҳбусларга мурожаат қилди: — Ҳой бандилар — зиндонда азоб тортиб ётгон гуноҳкор мусулмонлар! Эшитмадим деманглар! Биз бугун сизларни бўшатиб юборишга аҳд қилдик. Ота-оналарингиз, бола-чақаларингиз олдига бориб, аларни хурсанд қилинглар. Кўрган-кечирганларингизни унутиб, тўғри йўл топиб олишга урининглар!..

Бошда маҳбуслар унинг гапига ишонқирамай, кўзларини катта очиб турдилар. Ясовуллар уларнинг оёқларидан кишанларини ечиб ола бошлаганларидан кейин шодликларини юракларига сиғдиролмайд гувор кўтардилар.

Оқбўта қирқтача бандини қутқариб юборганидан беҳад хурсанд бўлиб, Машраб билан бирга Ўрда томон жўнади.

Зиёфатдан сўнг, фотиҳа ўқилиб, дастурхон ўртадан олингандан кейин, Оқбўта чап томонида ўтирган Машрабга юзланиб, шундай деди:

— Менинг ўн саккизга кирган бир ўғлим бор. Довюрак, кўрқув на эканин билмайдур. Баъзан мендин сўрамай дўстлари билан йўлбарс овига чиқиб кетадур. Жанг вақтида ёнидаги навкарлардин узоқлашиб, қилич яланғочлаганича ёв устига ташланадур. Мен анга шикаст етмасайди, деб кўрқаман, шул сабабдин кечалари уйқумда ҳаловат йўқ. Сиздин илтимос, қилич зарбидин, ўқ захмидин

сақланмоғи учун анга бир дуо ёзиб берсангиз, ёнида олиб юрса...

— Майли, котибингизга амр этинг, менга қоғоз билан қалам-довот келтирсин.

Қуйироқдан жой олган битикчи буйруқни кутиб ўтирмай сакраб ўрнидан турди-да, айтилган нарсаларни муҳайё қилди. Чордана қуриб ўтирган Машраб чап тиззасига шилди роқ қоғозни қўйиб, ўнг қўлидаги савағич қаламни довотга ботирди-да, ўз номини уч маротаба ёзди. Унинг ёнида ўтирган котиб нима ёзар эканлар, дегандай бўйнини қийшайтириб қараб турарди.

— Мен бирор оят ёки ҳадис ёзиб берсалар керак, деб ўйлаган эдим. «Машраб, Машраб, Машраб», деб битдилар холос, — деб юборди у ажабланганидан ўзини тутолмай.

— Сен нени билурсан, иодон, — деди Оқбўта ёзилган дуони қўлига олиб. — Бор, ишингни қил. Ўғлим ушбу дуони ёнида олиб юргай. Хукмдорларга маслаҳат бериш сенинг ишинг эмас.

— Бул кеча ётиб қолсангиз яхши бўлур эди, — деди у фотиҳадан кейин ўрнидан туриб кетишга ҳозирланаётган Машрабга юзланиб. — Қош қорайиб қолди, на қилурсиз қоронгида тентираб юриб.

— «Чаҳоршанба» карвонсаройи мен учун бир қадам йўл. Ул ерда дўстларим мени кутиб турибдурлар.

«Унга бир нарса инъом қилсам бўлар эди, — деб бош қотира бошлади ҳоким Машрабни ўрда дарвозасигача кузатиб қўйиб. — Йўл харжи учун пул берсам, ҳойнаҳой олмас. Олтин-кумушни ул ҳаром деб билур, ипак, кимхоб жомани хушламайду. Ҳа, топдим. Менга узоқ сафарга отланмоқчи бўлгани тўғрисида гапирган эди». — У ёнидаги навқарининг қулогига бир нима деди-да, азиз меҳмонни гапга тутиб қолди. Орадан кўп ўтмай, навқар устига йўлбарс териси ёпилган оқ эшакни етаклаб келиб Машрабга кўидаланг қилди.

— Йўқ демай, мендин шул арзимас совгани қабул қилгайсиз, — деди Оқбўта жилмайиб. — Йўл юриб чарчамайдурган ханги. Бултур ўзим отиб ўлдирган йўлбарснинг терисини ошлатиб қўйгон эдим, ул ҳам сизга насиб қилгон экан.

Машрабнинг эшаги узоқ йўл юриб жуда ҳолдан тойган, энди оқсай бошлаган эди. У ҳокимнинг совғасини мамнуният билан қабул қилиб, унга ташаккур билдирди ва хайр-хўшлашиб, бир сакраб хангига миниб олди-да, карвонсарой томон равона бўлди.

Бобораҳим Машраб устига йўлбарс териси ташланган оқ эшагини йўргалатиб, Шодавлат билан бирга Балх шаҳрига кириб келди. Гир-гир эсан боди сабо шимол томондаги яшил далалар, ноқзор, анжирзор, олмазор боғларнинг хушбўй хидларини олиб келар эди.

— Жуда файзли шаҳар экан, — деди Шодавлат узоқлардаги баланд тепадар, уларнинг этакларидаги боғлардан кўз узмай. — Ўзимни гўё Наманган шаҳрида юргандек сезаётirman.

Ўз ўйи билан банд бўлган Машраб индамай хаёли суриб борар, серган ҳамроҳининг сўзлари қулогига кирмас эди.

Шакли шамоили гаройиб мусофирларни кўрган шаҳарликлар ҳайрон бўлиб, орқаларидан қараб қолар, баъзилари эса негадир уларга эргашиб борар эдилар.

Бошига симобий салла ўраган чўкки соқол бир мўйсафид тасбеҳ ушлаган қўлини баланд кўтариб:

— Ҳой қаландар, бул дунё роҳатин тарк этган марди ҳаққа ўхшайдурсан, отинг нима? — деб сўради.

Машраб эшагини тўхтатиб, бир-бирига туташган қалин қошларини чимирган кўйи жавоб қилди:

— Отим Худо!

— А? Нима?! — деди гангиб қолган мулло атрофидагиларга қараб. — Ҳой мусулмонлар, эшитдинглар-а? Бул бетавфиқ даъвоини худодик қилаётир. Ани ўлдирмак керак, тутинглар!

Машраб бейхтиёр эшакдан сакраб тушиб, ўзини ҳимоя қилиш учун шайланиб турди, новча бир йигит елкасига чапг солган эди, чаптастлик билан уни чалиб йиқитди. Эгасининг ёқасига ёпишган иккинчи бир йигитни Қитмир болдирдан гарчча тишлади. Машраб пайтдан фойдаланиб, ўрда томон қочди. Ити вовиллаб унга ҳеч кимни яқинлаштирмас, мутаассиб оломон эса шовқин-сурон кўтариб уни таъқиб этар эди.

Ҳарамхонасида дам олиб ўтирган Маҳмудхон яқинлашиб келаётган шовқиндан безовталаниб ўрнидан турди-да, даричадан арк майдонига мўралаб қаради. Сочлари елкасига тушган оқ яқтакли бир кишини одамлар қувиб келаётганини кўриб, навқарини чақирди:

— Югур, кўчага чиқ! Оломонни ҳайдаб юбориб, қаландарни қутқариб олиб кел! — деб буйруқ берди. У чиқиб кетгандан кейин ёнида ҳозир бўлган шойи чопонли удайчига юзланди: — Ҳожамқул, менга айт, бул қаландар не

гуноҳ қилиши мумкинки, ани уркалтак қилаётдилар?

— Навқарингиз Эгамберди ҳозир ани бошлаб келгай, шунда билурмиз,— деб таъзим қилди удайчи.*

— Балх аҳолиси боши узра қилч ўйнатиб келсам доғи, аларнинг бўйинларига итоат ҳалқасин сола билмадим. Агар бўш келсанг, саройга бостириб киришдан ҳам тоймайду бу баччагарлар.

— Сабр қилсинлар,— деди ҳамон арк майдонига қараб турган удайчи.— Халойиқнинг овози бошқача. Назаримда алар шарият устунига болта урган даҳрийдин газабланаётганга ўхшайдурлар, оломон ичида муллавачча, намозхонлар кўп.

Ҳар елкасига иккитадан одам сигадиган, баҳайбат Эгамберди шоша-пиша қиличини ялангочлади-да, яқинлашиб келаётган оломонга:

— Тўхтаглар, уй-уйларингизга жўнагизлар, бўлмаса чопиб ташлаймен!— деб бақирди. Қизишиб кетиб ўрда дарвозасигача келиб қолган одамлар тўхтаб қолдилар, кейин секин-аста тарқала бошладилар. Навқар эса Машрабни елкаларига ойболта қўйиб турган соқчилар орасидан олиб ўтиб, хон олдига бошлаб кирди.

— Э, дарвиш, нима гуноҳ қилиб эдингки, халойиқ сени шу ергача қувиб келди, айт!— деди Маҳмудхон йўгон овоз билан.

Машраб ҳарсиллаб нафас олганча:

— Балх аҳли... бесабр... эканлар,— деди.— Бердисини айтмасдан туриб... одамни уриб ўлдиришдин ҳам... тоймас эканлар. Ҳаммасини... ҳозир айтиб берурман. Буюр... менга бир пиёлада... сув келтирсинлар!

Маҳмудхон қовоғини уюб қарс урган эди, навқари Эгамберди кириб таъзим қилди:

— Шаробдорга айт, бир коса гулоб келтирсин!— деди.

Шарбат ичиб ўзига келгандан кейин Машраб бўлган воқеани гапириб берди.

— Шаҳарга киришим билан, бир мулло «отинг нима?» деб сўраб қолди, мен «худой» деб бердисини айтишга улгурмай: «Тутинглар ани, даъвоий худодик қилди, ўлдирмак керак!» деб жар солди. Таассуб бандаси бўлган одамлар ит бўлиб мени қувладилар, мен мушук бўлиб қочдим.

Маҳмудхон беихтиёр кулиб юборди. Кейин рўмолча билан қийиқ кўзлари четидан оқиб тушган кўз ёшларини артиб:

— Халқимиз бесабр, бир одамни кўрсатиб: «Ур!» деса-лар, гуноҳи налгини суриштирмай уркалтак қиладулар.

Сен яхшиям ўрдага қараб қочибсан, бўлмаса, аҳволинг чатоқ эди.— У рўпарасида турган шерсурат Машрабга ҳайрат аралаш назар ташлади-да:

«Ким экан бу қаландар?» деб ўз-ўзига савол берди, лекин «отинг нима?» деб сўрашни ўзига эп кўрмади. «Ҳар, парсага қизиқавериш менинг мартабамдаги одамга ярашмайди, кимлигини билиб олармен», деб ўйлади у.

— Мусофир-мужовирларга эшигимиз доим очиқ, дастурхонимиз ёзиглик. Чопавериб қорнинг ҳам очикқандир,— деб хон икки мартаба қарс урган эди, баковул келиб қўл қовуштирди.— Дастурхон ёзиб, овқат келтир!

Яқиндагина ўзини хон деб эълон қилган Маҳмуд оталиқ кўчманчи ота-боболари одатига риоя қилиб, тахт рўпарасига жой солдирди. Меҳмон бетакаллуфлик билан дастурхон ёнига ўтириб вон ушатди-да, кейин баковул келтириб қўйган шўрвани қошиқ билан кавлаб, ичидаги гўшти остонадан ўтолмай турган Қитмирга ташлади. «Э, кимлиги энди маълум бўлди. Девонаи Машраб носазо сўзлар ва қилиқлари билан одамларнинг ихлосини қайтаради, деб эшитган эдим. Худди ўзи!» деб ўйлади Маҳмудхон кулгиси қистаб.

Шодавлат ҳамроҳини ҳимоя қилишга қодир эмаслигига, жанжалга аралашса, оломон мажақлаб ташлашига кўзи етгани учун ноиложлик тўрига илиниб, турган ерида қотиб қолди. Қўл-оёғи чаққон ҳамроҳи мутаассиб одамлар қўлидан қочиб қутулишига, Қитмир ўз эгасини ҳимоя қилишига ишонар эди. Шовқин-сурон узоклашгандан кейин остидаги хўтикни ниқтаб, оқ эшакни етаклаганича оломон кетидан йўл олди. У арк майдонининг бир чеккасидаги чинор тагида тўхтади-да, воқеанинг нима билан тугашини узокдан кутиб турди. Кўп ўтмай ўрда дарвозасига яқинлашиб қолган оломон тарқала бошлади; тарвузи қўлтигидан тушиб ортига қайтаётган одамлардан нима ҳодиса юз берганини сўрашга унинг юрағи дов бермади. Дувурга эргаётган келаётган бир болани кўриб, имлаб чақирди-да, гапга солди.

— Ўша сочи ўсиб кетган кишини ҳеч ким тута олмади,— деб жавоб қилди бола кўзларини ўйнатиб.— Итиям жуда қопағон экан, эгасига яқин келган одамни ёқасидан олади-я!.. Йўқ, ҳеч кимни тишлагани йўқ... Бир маҳал ўрдадан хон чиқиб, қиличини ўйнатиб бир бақирган эди,

ҳамма тўхтаб қолди. Хон ўша сочи ўсган кишини ўрдага опкириб кетди...

— Худога шукр, ҳеч ким унга зиён-заҳмат етқурмабдур. — хурсанд бўлди Шодавлат ва ҳамроҳининг ўрдадан чиқишини сабр билан кутиб турди.

Машраб қорини тўйғизиб, ўрдадан чиққандан кейин у ёқ-бу ёққа қаради, унинг тахминича, Шодавлат кетидан эргашиб келиб, шу яқин орада кутиб турган бўлиши керак эди. «Қаерда экан?» деб кўзи тўрт бўлиб турганида узокдан Шодавлат калланушини силкитиб, қаерда турганини маълум қилди.

— Ҳеч ерингизга шикаст етказмадиларми? — деб сўради у.

— Эгамга шукр, сари мўйимнинг бир туки ҳам тўкилгани йўқ.

Машраб бошидан кечирганларини қисқача гапириб бергандан кейин бирор бошпана топиш ҳаракатига тушдилар. Сўраб-суриштириб шу яқин орада катта бир карвонсарой борлигини билиб олишди.

— Маҳмудбий қандай қилиб хон бўлиб олди? — деб сўради Машраб, соч-соқоли оқариб кетган бўлса ҳам ёшлардек тетик, кўзалари ўткир саройбондан.

Улар нимқоронғи дарвозахонанинг бир чеккасидаги сўри устида суҳбатлашиб ўтирар эдилар.

Маҳмудбий қотоғон уругининг оқсоқоли, Қундуз шаҳри анинг юрти эди, вақти-вақти билан Бадахшонни талаб, бўшаб қолгон хазинасини тўлдирар эди. Бухоро амири марҳум Субҳонқулихон ёрдами-ла Балхни ҳам кўлга киритди. — деди саройбон ва чилимни хўриллатиб, оғзидан пага-пага тутун чиқара бошлади.

— Бир хизмати бордир-да? Бекордан-бекорга Балхдек шаҳарни анга топширмагандир.

— Ҳа, Хива ҳукмдори Анушхон юриш қилиб Кармана ва Самарқанд шаҳрини забт этганда Субҳонқули Маҳмудбийдан ёрдам сўраган, ул фурсатдан фойдаланиб, ўз отличлари билан ёрдамга шошилган ва бухороликлар билан бирга хиваликларни пароканда этиб, Самарқандни ишғол қилган. Бул хизмати учун Субҳонқулихон ани Балх, Қундуз, Бадахшонга ҳоким қилиб тайинлаган. Аммо Балх аҳолисининг кўнчилиги: минг, қўнгирот ва олчин уруглари Маҳмудбийни ўрнидан тушириб, Нодир Муҳам-

маднинг набираси Солиҳхожани ҳоким қилиб кўтардилар...

— Сизнинг гапингизга қулоқ солиб туриб, бошим айлашиб кетди,— деди Машраб чилим тутунини кафти билан ҳайдаб.

— Қувдузга чекинган Маҳмудбий тилч ётармиди,— деб гапида давом этди саройбон чилимини нари суриб қўйиб! — Субҳонқулига: «Солиҳхожани чақиртириб ол, ўрнига набиранг Муҳаммад Муқим султонни ҳоким қилиб юбор, мен анга оталиқ қилай» деган мазмунда хат ёзиб юборибдур. Субҳонқули бул ҳийлакор одамнинг найрангига учиб, ўзига содиқ бўлган Солиҳхожани Ҳиндистонга жўнатадур, набирасин Балхга ҳоким қилиб тайинлайдур...

У ҳикоясини давом эттирар экан, Машрабнинг кўз ўнгидан аввал ранг-баранг, кейин даҳшатли манзаралар ўта бошлади.

Мана энди, мўйлаби сабз уриб чиқиб келаётган баланд бўйли, хушсурат йигит — Муҳаммад Муқим навкарлари қуршовида Балх шаҳрига етиб келди. Маҳмудбий уни шаҳар бўсағасида карнай-сурнай билан қарши олиб, қуллуқ қилади, ўз қўли билан унга заррин либос кийгизиб, белидаги олтин камарига қимматбаҳо ханжар тақиб қўяди, юган ва умилдириғи тиллодан ишланган арабий отни унга кўндалағ қилади. Ёш ҳокимнинг оғзи қулоғида, боши осмонга етиб, аҳолиси мамунлик билан уни кутиб олган шаҳарга дохил бўлади. Орадан икки ой ўтар-ўтмас оталиқ ёш ҳокимнинг ҳузурига кириб уни аврай бошлайди:

— Э зоти улуг шаҳзода, сиз ҳоким эмас, мустақил ҳукмдор, хон бўлишга лойиқдурсиз. Токайгача Бухорога қарам бўлиб, Бадахшон лаъл конларидин тушган дирам ва динорларни, солиқ пулларини ул ерга юбориб турурсиз. Агар шул бойликлар ўзимизда қолса, сиз истиқомат қилгон шул эски кошона ўрнига муҳташам сарой солдириб, мамлакатимизни истаганингизча тасарруф этар эдингиз...

Бу гапларни эшитиб ёш ҳокимнинг боши айланиб кетади, бобосидек салтанат тахтида ўтириб, юртни истаганча идора этишни орзу қилади ва хон бўлишга розилик беради. Маҳмудбий ва унга содиқ бўлган қотоғон уруги, сарой аҳли Муҳаммад Муқим султонни оқ кигизга ўтиргизиб, уни хон деб эълон қиладилар. Ҳаддан ташқари сермулозимат бўлган ҳийлакор оталиқ ёш ва тажрибасиз хонни гафлатда қолдириб, ўргимчакдек макр ва ҳийла иплари билан саройни ўраб ташлайди. Субҳонқулихон ўлдгандан кейин оталиқ ўз ниятларини амалга ошириш пайти келганини англайди. Сарой атрофига ўзига содиқ

бўлган ясовулларни қўйиб, бир кун хоннинг хужраи хосига киради-да, унинг кўксига ханжар санчиб чиқади...

Машраб бошини бир силкитиб, кўз ўнгида пайдо бўлган бу машъум манзарани қувиб юборди-да:

— Бу янглиг жинойт жазосиз қолмағай,— деди.— Хиёнат пойдеворига қурилган салтанат поймол бўлғуси, яқин орада Маҳмудхоннинг кўксига қасос ханжари қадалғусидур.

— Рост, аммо тақдирнинг сабри бениҳоя, ҳақиқат дарҳол қаллоблиқдин устун чиқа олмас экан. Субҳонқулининг ўғли Убайдуллахон жиёнининг хунин олиш учун юриш бошламоқчи бўлиб турганда Ҳисор ва Самарқанддаги юз уруги исён кўтариб, Маҳмудхон тарафига ўтдилар, ички урушлар бошланиб кетди. Мана, етти-саккиз йил бўлди, ҳамон юртда тинчлик йўқ... Имоним комилки, ахир бир кун, сиз айтгандек, бул хиёнаткор жазосини тортгай!

Маҳмудхоннинг ўнгида ҳам, тушида ҳам ҳаловат йўқ, баъзан кўзи илиниши билан кўксига ханжар санчилган ёш Муқим султон унинг томоғидан бўғиб олар, шунда у даҳшатга тушиб, ўрнидан сакраб туриб кетарди. Бир вақтлар тоғни урса талқон қиладиган бу бақувват одам узоқ ётган бемордек ориқлаб, бўйни тиришиб қолди. Бадбин хаёллардан чалғиш учун у гоҳо ичкиликка берилар, баъзан девоналарга садақа бериб, дуо олар эди.

Машраб унда кучли таъсир қолдирган эди, у баъзан шоирнинг қилиқларини, гапларини эслаб илжайиб кўяр эди. Сўраб-суриштириб, у Машрабнинг Тошкент, Бухоро, Хатирчидаги саргузаштлари тўғрисида ажойиб ҳикоялар эшитди, яна у билан учрашиб, ўзини чалғитишини истаб қолди, фаррошни чақириб: «Дарҳол ўшал қаландарни топиб келтир!» деб буйруқ берди.

Фаррош карвонсаройга келиб, Маҳмудхоннинг буйругини етказиши билан Машраб дарҳол эшагига миниб, саройга равона бўлди.

— Ассалому алайкум, э марди ҳақ, пойи қадамингиз теккан ерга бало жетмасин,— дея уни қарши олди хон тахт устида ўтириб.— Бугун нечундир юрагим сиқилиб турибдур, шул сабабдин...

— Кечаси ёмон туш кўриб чўчиб уйғонгандурсан,— деб унинг сўзини бўлди Машраб.— Рангинг бир ҳолатда,

гам-андух юки борган сари оғирлик қилаётганга ўхшай-
дур.

— Топдингиз, шул сабабдин дуо олиш мақсадида сизни
безовта қилишдин тортинмадим.

— Ҳаққингга дуо қилсам, эвазига не бергайсан?

— Бир ҳовуч олтин.

— Олтин палид ва ҳаром нарса, мен уни қўлимга
олишга ҳазар қиладурман. Бир шартим бор, кўнсанг
илтимосингни бажо келтирай.

— Айтсинлар шартларини.

— Дуо эвазига бир соат тахтингда ўлтириб, ҳукмрон-
лик қилсам...

— Ҳаҳҳа,— деди хон газабини ютиб.— Агар подшо-
лиқни қўлингизга берсам, қандай фармонлар содир бўлур
эди сиздин?

— Мен хазинадор ва мулозимларимни йиғиб, хазинада-
ги барча олтин, кумуш тангаларни фақиру фуқаро бош-
лари устидан сочиб юборинглар, деб буйруқ берар эдим.

— Шунча азоб-уқубат билан тўплаган бойликларим-
ни-я? Шул тахт-тож учун тиззамдин қон кечиб, соғлигим-
дин айрилдим, келиб-келиб ани сендек ялангоёққа, олтин
тангаларимни таги наст қашшоқларга берайинму? Агар
бир соатга тахтимни сенга берсам, уни булғатар экаи-
сан-да!— деди хон сенсирашга ўтиб, дағ-дағ титрар
экан.

— Сен юртин булғатдинг, Балх аҳолисининг қоши-
ни сўриб, турар жойларини ахлатхонага айлантирдинг...
Бирдан:

— Жаллод!— деб бақириб юборди хон.

— Ханжарим қонга ташна!— деди белбоғига ойболта
қистирган, чап томонида ханжари осилиб турган қизил
чононли, давангир бир одам ҳозир бўлиб.

— Ҳаддидин ошиб, худолик даъво қилгон, тангрининг
ердаги соясини топтамоқчи бўлгон мана бу ялангоёқни
дорга ос!

— Бош устига,— деди жаллод кўзларини чақна-
тиб. Кейин Машрабга қараб боши билан эшикни кўр-
сатди.

— Сен каби золимдин раҳм-шафқат сўрамаймен, оё-
гингга ётиб ялинмаймен!— деди Машраб хонга нафрат
билан қараб.— Аммо билиб кўй, сенинг ҳам кунинг битган.
Ўринсиз тўкилган қонлар, навқирон Муқим Султоннинг
хуни ноҳақ кетмас.

Маҳмудхон титраб жаллодга ўшқирди:

— Йўқот кўзимдин!

Ўрданинг орқасидаги зиндоннинг рўнарасида қора ёғочдан ясалган баланд дор, унинг ўртасига ҳалқа қилиб осилган арқон ҳавода даҳшат билан чайқалиб турар эди. Жаллод дор тагидаги баланд тахта сўри ёнига шоти қўйиб, сиртмоққа мой суртаётганида текин томоша пайида юрган бекорчилар йиғила бошладилар, лекин атрофни ўраб олган йигирматача аскар уларни дор яқинига йўлатмас эдилар. Одамлар: «Қайси ўғрини осишар экан, билдингизми?» деб бир-бирлари билан шивирлашаётганларида уларнинг ёнида турган чўққи соқол мўйсафид тасбеҳини ўғриб:

— Анови даъвоийи худолик қилгон дарвишни, — деди. — Ёдингиздами, халойиқ ани қувлаб ўрда остигача боргон эди.

Баъзилар илжайиб: «Э, ўшал даъвогарнингму?» деса, бошқалари, биз беҳабар эдик, дегандек бош чайқаб қўяр эдилар. Елкасига ойболта қўйган соқчилар қуршовида келаётган оқ ятакли, сочлари елкасига тушган мағрур шоирни кўргач, халойиқ негадир донг қотиб қолди. Кўнчиликнинг раҳми келиб, унга ҳамдардлик билдира бошладилар, аммо чўққи соқолли муллонинг оғзи қулоғида эди. Машраб ёнидан ўтиб кетаётганида у тасбеҳини ўғриб:

— Қаерга кетаётирсан? — деб сўради.

Шоир унга бамайлихотирлик билан қараб:

— Маъшуқамни кўргали кетаётирман, — деб жавоб қилди. — Сен зоҳиди ях бунинг маънисини тушунмайсен!

Одамлар орасида қисилиб турган Шодавлат Машрабни кўриши билан ўлкасини тутолмай, йиглаб юборди.

— Хайр энди, Пиримаст, кўп қайгурма. Намагон борсанг, ёру ёронларга салом айт, — деди шоир қандайдир кўтаринки руҳият билан, сўнг дадил дор тагидаги курсига чиқди-да, бўйинга сиртмоқ солди. Бир лаҳза, бутун ҳаёти, Намагон, Қашқарда кўрган-кечирган аччиқ-чучук дамлари кўз ўнгидан ўта бошлади, ҳаёт ипи шу ерга келиб узилиши зарурий эканлигини у яхши билар, шу сабабдан чеҳраси ботиб бораётган қуёшдек сокин эди...

Шодавлат минг машаққат билан ўз шаҳрига эсон-омон келиб, бўлиб ўтган даҳшатли воқеаларни танишибилиш, ёр-биродарларга гапириб берди. Машрабнинг синг-

лиси дод-фарёд кўтариб, сочларини юла бошлади, қариндош-уруғ, кўни-қўшни аёллар уйига йигилиб, унга таскин беришга уриндилар, кейин ҳамдардлик билан, бел боғлаб, зикру-самоъ туша бошладилар.

Гангиб қолган Шодавлат баъзан Машраб билан бирга юрган йўлдан Бордонқўрган тепалигига кўтарилар, у билан бирга гулхан қалаб дам олган жойларда бирпас ўтириб, кейин сой бўйига тушар эди. Бир куни шундай сайрдан қайтиб келаётганда Ийдгоҳ маҳалласидаги хонақога кираётган қаландарларни кўриб, уларга салом берди-да:

— Э пийри мардумлар, қайси ердин келаётирсизлар? — деб сўради.

— Балх шаҳридин.

— Устозим улуг шоир Бобораҳим Машрабнинг қотили Маҳмудхон ҳали ҳам тирикму?

— Ие, гандин хабарингиз йўқми? — деди оппоқ соқоли кўксига тушган бўлса-да, юзи тиниқ, тетиккина бир чол унга яқин келиб. — Бултур Бухоро амири қўшин тортиб келиб, Балх ва Қундуз шаҳрини олди. Шаҳрисабз ўзбаклари қотагонларни пароканда қилиб, бойлиқларини тортиб олдилар. Одамларнинг айтишларича, аскарлари тор-мор бўлган Маҳмудхон қочғони жой тополмай, шаҳарнинг бир чеккасидаги кулбаи вайронага яширинибдур, ярим кечада «Қоч» деган овозини эшитиб, жуфтакни ростламоқчи бўлиб турганида том босиб қолибдур.

— Охир қасос ханжари кўксига санчилибдур-да! — деди Шодавлат кўзлари чақнаб.

1. ЖАҲОН ОТИН

Йўлнинг икки томонидаги қатор теракларга қўйиб олган зарғалдоқлар сарой соқчиларидек ўқтин-ўқтин бир-бирларини чақириб, қандайдир нохуш аҳволдан хабардор қилаётгандек эдилар.

Кечки пайт. Дарахтларнинг сояси узунлашиб, боққа салқин тушган. Зарбоф, парча, шойи тўн кийган сарой амалдорлари, беклар гердайиб, боғ ўртасидаги хиёбондан кўча томон йўл олмоқдалар. Худди шундай пайтда эски паранжили бир аёл баланд девор билан ўралган ўрда боғнинг нақшинкор дарвозаси олдига келиб, сарой боғига кирмоқчи бўлди.

— Ҳой, камшир, орқага қайт. Не қилиб тентираб юрибсан бул ерда? Рухсати олий бўлмаса, ҳеч ким саройга киритилмайдур! — деб бақирди ағдарма этик кийган хуш мўйловли қоровул йигит, қиличини ярим белигача сугуриб.

— Қўрқма, темиртагингни қинига солиб қўй. Қалламни олишдан бурун арзимни эшит, қоровул бола, — деди аёл истеҳзо аралаш. Унинг дўқ-пўнисадан қўрқмайдиган ўқтам аёллардан эканлиги кўриниб турар эди.

— Кеч бўп қолди, ишинг бўлса эртага келарсан.

— Қачон келишим билан сенинг ишинг бўлмасин. Мен амирулмўъминин хузурларига кирмоқчимен.

— Онҳазратнинг олдиларига? — шошиб сўради йигит кўзларини ола-кула қилиб. — Ўзлари ким бўладурлар?

— Нима қиласан кимлигимни суриштириб? Хўжайиннинг қоровул бегини чақир!

Йигит дарвозахонага кириб кетди-да, чорпахилдан келга, ўрта ёшли, мис камарига қилич осган бир кишини бошлаб чиқди.

— Хўш, нима хизмат билан келдилар? — деб сўради у қовоғини солиб.

— Онҳазратнинг хузурларига кирмоқ ниятидадурмен.

— Бунинг иложи йўқ. Алар аёлларни қабул қилмайдурлар. Ҳарамхонага кирмоқчи бўлсангиз — унинг йўли

бошқа. Ушанда ҳам чақирилгон бўлсангиз. Қўлингизда ташрифнома борми?

— Йўқ... ҳа, бор, мана! — Аёл паранжиси ичидан шалдироқ қозоғга ёзилган сўнги газалини — ари холини чиқариб, қоровул бегига узатди. — Югурдакларингиздан бирига буюринг, буни ҳарамхонага олиб кириб, Моҳлар ойимнинг қўлларига топширсин.

Қоровул беги қозоғни олиб ичкари кириб кетди-да, орадан чорак соат ўтар-ўтмас югуриб чиқиб, таъзим қилди.

— Марҳамат қилсинлар. Сизни бу йигит пойи остонагача кузатиб боргай, — деди юзида бир туки йўқ, аёл башара эроний кул йигитни кўрсатиб.

Сўнги кўзалари мўлтираб турган, ҳар бир буйруқни сўзсиз бажарувчи йигит қадам ташлашидан ёш жувонга ўхшаган жулдур паранжили аёлни сарой томон бошлади. Улар хиёбондан юриб, кошинлари йилтираб турган сернақш сарой томон йўл олдилар, икки ёнида қуролли йигитлар турган дарвозадан ўтиб, катта кўра орқасидаги ҳарамхонага етиб келдилар. Ҳарамхона ҳовлисига чорбурчак гишт ётқизилган, тўрт томондаги иморатларнинг деворлари нақшинкор, кошинлари йилтираб кўзни яшиатар эди. Меҳмон аёл чачводини кўтариб, деворлардаги нақшларни томоша қилаётган эди, чиройли бир канизак югуриб келиб, унинг бошидан эски паранжисини олди-ю, жамолини кўриб қотиб қолди. Унинг рўпарасида чамаси йигирма уч-йигирма тўрт ёшга қадам кўйган қора қошли, оқ юзли моҳрўй бир аёл қоматини тик тутиб, кулимсираб турарди. Шу пайт жиякли атлас кўйлак устидан бахмал нимча кийган ёшгина Моҳлар ойим югуриб келиб, у билан кучоқлашиб кўришди.

— Сизни кўрадигон бахтли кун ҳам бор экан, Жаҳон опа! Келишингиздан бир-икки кун илгарироқ бизни оғоҳлантирмайсизми? Пешвоз чиқиб, сарой ташқарисида сизни кутиб олар эдик, — деди у севинч аралаш гинахонлик билан.

— Сизни овора қилишни истамадим. Ўз оёғи билан келган меҳмон атоийи худо, дейдурлар. Маргилон боргон баъзи аёллардан мени кўриш орузида эканлигингизни эшитдим, ўзим ҳам жамолингизга тўйиб, суҳбатингизни олишни истаб юрардим. Вақти-соати етган экан, сафар отига миндиму Қўқон сари равона бўлдим.

— Кўнгилдагидек иш бўлибдур, опа. Сизни кўргим келганда газалларингизни ўқиб юраман. Буни қаранг, ёзган шеърларингиз ўзингиз каби гўзал, йиллар ўтган сари ҳуснингизга ҳусн қўшилиб, чиройингиз очилади-я!

Юзидан нур ёғилиб турган қора қош сарой бекаси азиз меҳмон билан учрашганидан беҳад шодон эди.

Улар уч-тўрт йил илгари, Умарбек Марғилон ҳокими бўлиб турган вақтда ўрдада учрашиб турардилар. Увайсий таҳаллуси билан ном чиқарган Жаҳонийнинг газалларини ўқиб завқланган ёш ҳоким иштиёқ билан шеър ёза бошлаган рафиқаси Моҳлар ойимга илми аруздан дарс бериш учун уни ўрдага чақиртирган эди. Акаси Олим золим ўлдирилгандан кейин Қўқонга кўчиб бориб, тахтга ўтирган Умархон давлат ишларини тартибга солиш билан овора бўлиб, уни эсдан чиқарган эди. Сарой шоирлари ва шоиралари даврасига келиб кўшилишни орзу қилиб юрган Увайсий ўз ташаббуси билан бу даргоҳга етиб келди.

Шодлигидан чеҳраси яшнаб кетган Моҳлар ойим азиз меҳмон атрофида парвона бўлиб, уни меҳмонхонага бошлади.

Ганч билан сувалган, мунаққаш тоқчаларига тилла, кумуш асбоблар, хитой чинилари териб қўйилган айвондаги бахмал кўрпача устида ёши ўттизларга бориб қолган тўлагина кўҳлик бир аёл — ҳарамнинг бош ходимаси Хушқол биби чордана қуриб ўтирарди. Уй бекаси билан меҳмон аёлни яқинлашиб келаётганларини кўргач, муштинини ерга тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Ўтираверинг, овора бўлманг, опа,— деди Жаҳон отин югуриб бориб у билан кўришар экан.— Соғ-саломат юрибдурларми ўғил, қизлар?

— Худога шукр, ҳаммаси соғ-саломат... Хуш келибдилар, қани, юқорига...

Ўтирганларидан кейин Хушқол биби қўл очиб, ҳурматли меҳмонга соғлиқ, бахт-саодат тилаб, дуо ўқиди; улар яна ҳол-аҳвол сўраша бошлашди. Кейин ходима ҳовлининг бир чеккасида қўл қовуштириб турган дуркунгина канизакни кўриб, бир имо қилган эди, у хиёл ўтмай, елкасида сочиқ, қўлида дастшу ва кумғон билан келиб, ўтирганлар қўлига сув қўйди, кейин дастурхон ёзди. Меҳмон ва мезбонлар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, чой ичдилар. Ниҳоят, Жаҳон отин уй бекасига юзланиб, дилида ардоқлаб юрган гапни ўртага солди.

— Мен кўпдан буён Қўқон шаҳрига тўпланган нозимларнинг мушоираларида иштирок этмоқ орзусида юрар эдим, мана энди шу улуг бўсағада турибмен.

— Шоир ва шоиралар даврасида сизнинг ўрнингиз бўш турар эди. Келганингизни билиб Онҳазрат ҳам шод бўлгусидурлар.

— Шуни билганим учун тап тортмай келавердим-да.

Сиз Марғилондан кетганингиздан кейин шахримиз булбули учиб кетган бўстонга ўхшаб қолгон эди...

Мавзу шеър ва нафосат устига кўчганидан кейин улар роҳат қилиб суҳбатлашиб ўтирдилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилгандан сўнг Хушҳол биби кулимсираб:

— Ойхазрат ҳозир хонаи хосларида бир неча шоир билан суҳбат қуриб ўтирибдилар. Бўшаганларидан кейин келганингизни билдириб суюнчи олиш керак, — деди.

— Агар ҳузурларига кириб, салом берсам-да, мушорага қатнашсам, сўнгги газалимни уларнинг муҳокамасига ташласам...

— Номаҳрам бир аёлнинг тўсатдан эркаклар орасига кириб бориши уларда қандай таассурот қолдирар экан, билмадим, — деди Хушҳол биби қалин қошларини чимириб.

— Хусусан, мавлоно Фазлий норози бўлиб: «Занфалар шарият аҳкомидин четга чиқмасликлари лозим, уларга пўшидалиг муносиб», демасмикинлар? — деб гапга аралашди уй бекаси.

— Мана, шарият ҳукми! — деб Жаҳон отин бошидаги эски ипак рўмоли билан оппоқ томоғию сочлари, қулоқларини ўраб боғлади, енгини тушириб, кумуш билагузук таққан билагини беркитди.

— Энди номаҳрамга кўринсангиз ҳам бўлаверади, — деб кулди Хушҳол биби. — Ҳеч ким, ҳатто феъли тор қози калон ҳам сизга тиргила олмайди, асли шариятнинг ҳукми шу!

Иккилавишни билмайдиган ўктам Жаҳон отин эшикда пойлаб турган эроний қул йигит билан бирга ҳарамхонадан чиқиб, маҳкамаи олий томон дадил қадам ташлади. Эроний йигит шоиранинг қўлидан олган қоғоз билан хосхонага кириб кетиб, бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди-да, кулимсираб бош ирғаб қўйди.

— Ассалому алайкум, — деб ўн бир ёғочли кенг-мўл машарат хонага дадил кириб борди Жаҳон отин.

Тўрдаги шахнишинда кимхоб тўшакда чордана қуриб ўтирган тўла юзли ширакайф хон қийиқ кўзлари билан кулимсираб саломга алик олди-да, шоирани ўтиришга таклиф этди. Хонанинг икки томонидаги атлас кўрпачаларда бир вазиятда ўтирган, таҳаллуслари ҳам, газаллари ҳам бир-бирига ҳамоҳанг шоирлар: Хижлат, Ҳайрат, Хислат, Нусрат, Музмар, Мушриф ва бошқалар ҳайрон бўлиб, қуйироқда тиз чўккан шоирага анқайиб қараб қолдилар.

— Рўнарангизда таҳаллуслари Увайсий бўлгон Жаҳон

отин ўтирибдурлар, — деди хон орага чўккан оғир сукунатни бузиб. — Биз Марғилонда ҳоким бўлиб турган вақтимизда бу етук шоира бизнинг таклифимизга биноян ўрдага келиб маликага илми аруздан дарс бериб турар эдилар. Юрт ишларидан тинчигач, бу хонимни саройга чақиртирмоқчи эдик. Худди ниятимиздан хабардор бўлгонларидек, ўз қадамлари билан ўрдага ташриф буюрибдурлар. — Хон шоиранинг таърифини жойига келтириб, қўлидаги қоғозни чап томонида ўтирган қоп-қора соқолли Маҳжурга узатди. — Бу сўнги газаллари бўлса керак, ўқинг.

Шоир қоғозни олиб, бошини бир оз орқага ташлаб, завқ билан ўқий бошлади:

Забониңни кетурғил, э шакар лаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат бўлсин неча мендек дилафтора.

Увайсий, юз жафо кўрсанг, ҳақиқат ёрдин доим
Ўғирма юзин авдин, солма кўзин ўзга дилдора.

Хоннинг ўнг томонида ўтирган Фазлий эисаси қотиб Маҳжурга истехзо билан қаради-да, кейин ерга нигоҳини қадади.

Кўйироқда ўтирган шоир Мушриф завқланиб кетиб:

— Мана бу шеърни маъни дарёси тагидан олнгон дурру гавҳар деса бўлур! — деб юборди. — Сафимизга ҳақиқатга ошиқ бўлгон бир булбулигўё келиб қўшилди!

— Офарин! — деб унинг гапини маъқулланди бошқа шоирлар. Кейин шеър бўстонига кириб келган шоиранинг ишига кушойиш тилаб, дуога қўл кўтардилар.

Икки бети қизариб, кўзлари қақнаб турган Жаҳон отин ҳарамхонага қайтгач, томоғию кулоқларини ўраб олган ипак рўмолини ечиб, бошига ташлади-да, дугоналари ёнига ўтирди ва бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир айтиб, уларни хурсанд қилди. Анча фурсатдан сўнг — ўрда боғидаги дарахтларнинг учлари ботаётган қуёш нурида заррин тусга кирган бир вақтда Жаҳон отин кетишга ҳозирланди.

— Вой, қаёққа? — дея безовталаниб сўради уй бекаси. — Сиз учун алоҳида хона ажратиб қўйгонмен, шу ерда истиқомат қиласиз.

— Мен бир қариндошимнинг уйига меҳмон бўлиб келган эдим, узримни қабул этинг. Кечалари у ерда бўлсам, кундузлари хизматингиздамен.

Зийрак уй бекаси унинг: «Саройда туролмайман»,
демоқчи эканини фахмлаб, маънос қулимсираб қўйди-
да:

— Агар истасангиз, сизга яхши бир ҳовли топиб бера-
ман, — деди.

Увайсий ҳарамхонада ўзи учун ажратилган хонада ке-
зинаркан, беихтиёр очиқ даричадан ҳовли ўртасидаги
усти ёпиқ ўра ёнида ювинаётган Умархонга кўзи тушди.
Ўратепалик чиройли бир канизак обдастадан хонинг
қўлига сув қуяётганда, бир ўрим сочи чап елкасидан
осилиб тушиб, обдастага илашди. Оппоқ семиз юзи ёришиб
кетган хон канизакнинг сочини авайлаб олиб, унинг
орқасига ташлади. Увайсий рўпарасидаги даричадан Моҳ-
лар ойимнинг ҳам қараб турганини, унинг анордек юзи
оқариб кетганини кўрди-ю, ўзини панага олди. У ўз
синглисидек севиб қолган малика учун ачиниб, юраги
куйиб кетди. Токчадаги чойнакдан бир қултум совуқ чой
ичиб, ташналигини қондирмоқчи бўлганда, катта бир Қува
анорига кўзи тушди. Дарров қўлига олдию пичоқ билан
думини қирқиб, бир неча жойдан узунасига пўстини
тилди, бармоқлари билан тўртга ажратди, чўгдек анор
доналари пиёлага тўкилди. Шу пайт унинг миясига: «Ахир
бу гумбазга ўхшаган анорнинг ҳам биз каби бағри қон
экан-ку! Ҳамма томони баланд қўрғон билан ўралган
ўрда ҳам ҳасрат оловида ёнган гўзал канизаклар билан
тўла, уларнинг бекаси ҳам рашк ўтида ёнмоқда», деган
фикр келди ва бирдан юзи илҳом нури билан ёришиб
кетди. У дарҳол хонтахта ёнига ўтириб, қўлига қалам
олди-да, сиёҳга ботириб ёза бошлади:

Бу на гумбаздур — эшиги, туйнуғидан йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар мавзил айлабдур шихон.
Туйнуғини очиб, аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турарлар, бағри қон.

Увайсий «Анор» деган бу шеърини Моҳлар ойимга
ўқиб берганда у хаддан ташқари ҳаяжонланиб, мураб-
биясини қучоқлаб:

— Вой опагон, қандай ажойиб шеър ёзибсиз! — де-
ди. — Агар нафосат тарозусиннинг бир палласига сарой
шоирларининг газалларини, иккинчи палласига шу

тўртлик қўйилса, албатта сизнинг шу жажжи шеърингиз босиб кетгусидир.

— Жуда ошириб юбордингиз, маликам! — деди шоира қизариб, гарчи бу мақтов унга ёқиб тушган бўлса ҳам.

* * *

Увайсий бир куни сарой боғида тўсатдан шоир Фазлийга дуч келиб қолди. У чачводини кўтариб, паранжи орқасига ташлаб келаётган эди. Дарҳол рўмоли билан оппоқ томоғини ўраб, енгини туширди-да, унга салом берди. Бошидаги симобий салласи ўзига ярашган, банорас тўн кийган ўрта ёшли сарой шоирининг юзи қизариб, кўзлари чақнаб кетди. Афтидан бир пиёла шароби ноб ичиб олганга ўхшарди. Фазлий саломга алик олиб, ерга қараб қолган шоира билан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин унинг «Анор» деган шеърини ёддан ўқиб:

— Ўзингиз ҳам шул маконда манзил қурган пок позаниндандансиз, аммо ёлғизликдан бағрингиз қон, — деди. — Ваҳоланки сизнинг суҳбатингизга муштоқ бўлган мухлисларингиз бор... На қилгай, иккимиз каминанинг хилватхонасида ўтириб мушоира қилсак...

У гапини тамом қилмасдан бурун Увайсий газаб билан тикилиб:

— Йўлингиздан қолмай кетаверинг, ўзингизга ўхшаган оёғи енгил бир жувонни топиб олинг! Мен сиз ўйлаган аёллардан эмасман, — деди шартта. «Ўзим нима ташвишда юрибман-у, бу нималарни орзу қилади», деб пўнгилаганча ундан узоқлашди. Ҳарамхонага кирганда бир кампир дастурхон устида Хушҳол биби билан уй бекасига бир нарсаларни уқтираётган эди. Увайсий салом бериб кириши билан у ўрнидан туриб, кўришмоқчи бўлди.

— Ўтиринг, ўтираверинг, — дея у югуриб бориб, кампир билан кўришди ва ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг орага оғир сукунат чўкди.

Бир оздан кейин Хушҳол биби ўрнидан туриб, «юриш» дегандай Увайсийга имлади. Икковлари ҳоли бир хонага кирганларидан сўнг Хушҳол биби тўсатдан:

— Кампирни танидингизми? — деб сўради, лекин саволига жавоб кутмасдан гапида давом этди. — У машҳур ҳофиз ва шоир Ҳайдар девонанинг онаси, сизга совчи бўлиб келибди.

— Нима? Нима дедингиз? Совчи?

— Ҳа. Ҳайдар девопа газалларингизни ўқиб, сизга
гойибона ошиқ бўлиб қолган экан.

— Бўлмаган гап. Ёстиқдошим вафот этгандан кейин
иккинчи эр қилмайман, умримни икки боламга бағиш-
лайман, деб оит ичганман.

— Қўйинг-а! Ҳали ўн гулингиздан бири очилгани
йўқ. У ҳам сўққабош...

— Ундай бўлса бошқасини топсин, мени тиш қўйсин,
оитимни бузолмайман. Жон опа, бир илож қилиб, кампир-
нинг туғунини олмай, қайтариб юборинг! Ўлсам ҳам унга
тегмайман.

Хушхол биби унинг ранги ўчиб, кўзларидан алам
ёши чиққанини кўргач:

— Қўрқманг, синглим, сизни зўрлаб ҳеч ким эрга
бермайди. Кампирга ўзим жавоб қиламан. Мен бор, бу
ерда ҳеч ким кўз ёшингизни тўколмайди,— деди.

Увайсий кечаси билан босинқираб чиқди. Кўзи энди
уйқуга кетганда у чўчиб уйғониб кетар, уни ваҳима
босарди: «Борди-ю, бу ишга хон аралашса, ишим чаток.
Иложини тополмай, асорат тузоғига илинаман. Тезроқ
бу даргоҳдан жўнаб қолиш керак».

— Бир кечада рангингиз сомондек сарғайибдур! Сизга
нима бўлди?— деб сўради Моҳлар ойим эртаси ионушта
вақтида.

— Кечаси билан волидайн меҳрибонимни тушимда
кўриб безовталаниб чиқдим. Марғилон бориб, уларни бир
кўриб келмасам, касал бўлиб қоламан. Рухсат берсалар,
шу бугуноқ жўнаб кетардим.

— Нега мунча шошпасиз? Бирор ҳафта сабр қилинг,
кейин бир гап бўлар.

Увайсийнинг ранги баттар ўчиб кетганини кўргач,
Хушхол биби унинг ёнини олиб, рухсат беришларини
сўради.

— Майли, бўлмаса,— деди Моҳлар ойим ўзидан катта
икки эътиборли аёлнинг илтимосини рад этолмай.— Мен
онҳазратдан рухсат олиб бераман, аммо икки-уч ҳафтадан
сўнг қайтиб келиш шарти билан.

— Бош устига,— деб розилик билдирди Увайсий.

У: «Уйга кетяпмиз», деб қувонган икки боласи билан
Кўқон аравада Марғилонга етиб келиб, Чилдухтарон ма-
ҳалласидаги ҳовлисига кирганда оғзи очилиб қотиб қолди.
Катта ҳовлининг бир томонида — эски иморатлар рўпара-

сида баланд қилиб солинган мунаққаш уй-айвон унга кулиб қараб турарди.

— Вой, бу иморати олийши қачон курдирдингиз? — деб сўради Увайсий югуриб келиб, кучоқлаб олган онасидан.

— Эсон-омон келдингми, қизим? Сени, болаларингни соғиниб ўлиб бўлдим-ку! — деди сочлари оқариб кетган бўлса-да, қадди букилмаган Чинни биби. — Бу иморат... Нодира бегимнинг буйруғи билан солинган. Олти ойча бўлди..

Ўтириб, юзларига фотиҳа тортганларидан кейин қизи онасига нима учун бу қадар шошилишч билан келганининг сабабини гапириб берди.

— Жуда яхши қилибсан, қизим, — деди Чинни отин. — Бошинг устидаги фалокат булутлари тарқалгандан кейин ўша даргоҳга яна борсанг борарсан.

2. САЛЛАЛИ ЖАЛЛОД

I

Увайсий Қўқонга қайтиб келганидан кейин Моҳлар ойим унга ўрда яқинидаги маҳалладан бир ҳовли топиб берган эди. Шоира бўш вақтларида Улфатой деган қўшни аёлнинг уйига чиқиб, у билан улфатлашиб турар эди. Бир куни уникига чиққанида ҳовлининг ўртасидаги ўра ёнида жомашовда кир юваётган кўхликкина бир қизни кўриб: «Бу ким бўлдикин?» дегандек унга қараб қолди. Кокилларини сариқ шойи рўмол билан тангиган сарвиқомат қиз кулимсираб, ўрнидан турди-да, қўлини ёнига артиб, таъзим қилди.

— Сиз Улфатойнинг кими бўласиз? — деб сўради шоира унинг елкасига қоқиб қўйиб.

— Менинг синглим, — деб ундан олдин жавоб қилди югуриб келиб кўришган Улфатой. — Оти Ўғилой, ҳафтада бир-икки марта келиб менга қарашиб туради, ҳовлини супуриб-сидириб, кирларимни ювиб беради.

— Барака топсин, ақлли қиз экан, — деди шоира кўрпачага ўтирганларидан кейин, кир ювишга ўтирган Ўғилойнинг орқасидан яна бир қараб қўйиб. — Сергайрат, ўктам қизга ўхшайдур, кўзлари ўткир..

— Топдингиз, кичиклигида қўни-қўшни болалари билан кўча чапгитиб ўйнаб юрар, баъзи вақтларда ўзи тенги ўғил болалар билан уришиб қолса, уларнинг адабини

бериб қўяр эди, кейин аям уни кўчага чиқармай қўйдилар.

— Мактабга бериб турармиди?

— Ҳа, маҳалламиздаги отин оиндан сабоқ олиб, саводини чиқарган, зеҳни ўткир. Фузулийни ўқий оладигон бўлгандан кейин мактабдан тортиб олди. Ун еттига қадам қўйди, ахир.

Зўр бериб кир юваётган Ўғилой гап ўзи устида кетаётганини сезгандек, орқасига бир қайрилиб, жилмайиб қўйди.

Ўттизга кириб «ўтин бўлган» Улфатой ўзи теги Увайсийнинг гўзаллигидан завқланиб: «Дунёда бахтли аёллар ҳам кўп», деб ўйлади. Икки боласи билан бева қолган шоира бошини қаёққа уришини билмай, Қўқонга келиб қолганидан у беҳабар эди. Увайсий суқланиб қараётган уй бокасининг кўнглидан ўтаётган фикрларни сезгандек маънос кулимсираб, бош чайқаб қўйди. У ёқ-бу ёқдан анча гаплашиб ўтирганларидан кейин, у дастурхонга фотиҳа ўқиб ўридан турди. Хайр-хўшлашиб, ташқари ҳовлига қадам қўйиши билан устахонадан чиқиб келаётган чиройлигина бир йигитга дуч келиб, бошидаги рўмоли билан юзини беркитди-да, унинг саломига алик олди. Бу йигит Улфатойнинг эри, касиб Исмовилхўжаининг халфаси — ёрдамчиси Ҳаётжон эди.

«Ўғилойнинг бу ерга тез-тез келиб туришидан бир гап борга ўхшайди», — деб ўйлади шоира, лекин шу заҳоти миясига келган бу фикрни қувиб чиқармоқчи бўлгандек бош чайқаб: «Йўғ-э!» деб қўйди. Кўнглини шубҳа оғуси билан заҳарлашни истамас эди у.

II

Ўғилой опасиникига келиб-кетиб юганида баъзан Ҳаётжон билан тўқнашиб қолар, ўзини дарров четга олиб, чопганача ичкари ҳовлига кириб кетар эди. Сўнграқ Ҳаётжондан қочмайдиган, у билан саломлашадиган бўлди. Улар бир-бирларига қизиқиб қарар, ҳар сафар учрашганларидан икковининг ҳам юзи гулдек очилиб кетар, лекин дил розларини изҳор қилишга ботинолмас эдилар.

Бора-бора белини шойи белбоғ билан танғиган беқасам тўйли, хушсурат йигит қизнинг кўз ўнгидан нари кетмайдиган бўлиб қолди. Севги домига илинган йигит ҳам кечаю кундуз Ўғилойни ўйлар эди. Кейинроқ улар пана жойларда эҳтиёткорлик билан учрашадиган бўлиб қолдилар...

Севги шароби Ўғилойнинг хуснини очиб юборди, гулдек яшнаган икки бети, чақнаган кўзлари гўё ёғду сочиб турарди. Унинг гўзаллиги тўғрисидаги овозалар шаҳарга тарқалгандан кейин совчилар кела бошладилар. Хурсанд бўлиш ўрнига негадир, ташвишга тушиб қолган ота-она: «Ҳали қизимиз ёш, уй ишларига ўрганиб, эс-хушини йиғиштириб олсин», деб жавоб қилар эдилар. Аммо қози калоннинг иниси Сайид Муродхожа совчи юборганда Ўғилойнинг отаси иккиланиб: «Ўйлашиб кўрамиз, қариндош-уруғлар билан маслаҳатлашиб, кейин жавоб қилармиз», деб дудмал жавоб қилди.

Сайид Муродхожа бой, баобрў одам бўлса ҳам, ёши улуг, хотини ўлган, болалари катта бўлиб қолган киши эди. «Қизимни берсам, болалари уни чиқиштиришармикин?» деб ўйлар эди гангиб қолган ота. Лекин қизи учун оладиган қалин пули, мол-ҳол чолни васвасага солар: «Ўғилой давлатга эришгандан кейин эрига кўникиб кетар, бошида ақли бор-ку, яхши гап билан ўғай болаларини ҳам ўз томонига оғдириб олар», деб кўнглини хотир-жам қилмоқчи бўлар эди у.

Ота-онасининг нега пешона тириштириб юрганларидан хабардор бўлган Ўғилой бир кўни аясига:

— Ўлсам ҳам, хотини ўлган чолга тегмайман, у эри ўлганни тониб олсин, — деди.

— Ҳой, уялмайсанми шу гапни айтгани?! — деди сочлари оқариб қолган она икки бармоғи билан юзини сидириб. — Биров эшитмасин бу гапни. Қиз бола ота-онасининг сўзини икки қилмай, нима десалар «хўй» дейиши, эрга чиққандан кейин эса эрнинг измидан чиқмаслиги керак.

— Мени қози калоннинг инисига қул қилиб сотмоқчимисиз, ая? — деди Ўғилой қошларини чимириб. — Ўлсам ҳам сочям билан ўша бойнинг ҳовлисини сунурмайман. Биламан, сизлар қалин пули олиб, кўйин-кўнжигини тўлдирмоқ ниътидасиз. Ундан кўра мени қул бозорга ончиқиб сотинглар.

— Ҳой, овозингни ўчир! — деди кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган она. — Даданг эшитиб қолса, бошингда калтак синади-я!

— Ўзим хоҳламагон одамга теккандан кўра таёқ еб ўлганим яхши! Мени куёвга чиқариш учун кўп шошвилманг, вақти келганда ўз тенгимни тониб оларман.

— Вой ўлай, нималар деясан! Уят-э! Яна шу гапни айтсанг, сени ўзим калтаклайман! — деди кампир савағични кўлига олиб.

— Уринг, ўлдиринг мени! — деб орқасини тутиб берди қизи. Она шўрликнинг таёқ кўтаришга қўли борармиди!

III

Ўғилой бир қарорга келгандан кейин иккиланиб ўтирмас эди: «Асли ўғил бола бўлиб тугилишим керак эди-ю, толеим пастлик қилиб, қиз шаклида дунёга келдим, — деб пешонасига шапатиллади у жаҳл билан. — Нима, эр киши қилган ишни хотин-қизлар қила олмайдими, шошмай турсинлар ўша сайид, хожалар!»

У хон қўшинида хизмат қилувчи акасининг қозикда осилиб турган беқасам чопонини қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, кўйлаги устидан кийиб олди. «Сал узунроқ экан, майли», — деди ва сочини турмаклаб, устига акасининг қалпоғини кўндириб олди. Бу пайтда ота-онаси хуфтои намозини ўқиётган эдилар...

Ҳаётжон хўжайинининг уйдан ўз кулбасига қайтиб, тоқчадаги қорачироқни ёққан пайтда биров кўча эшигини аста тақиллатди. Негадир унинг юраги уриб кетиб, торғина ҳовли саҳнига тушди-да:

— Кираверинг, — деди.

Эшик очилиб, қомати келишган, бир йигит ичкари кирди.

— Хуш келибдилар. Сизга ким керак?

— Худди Ҳаётжоннинг ўзгинаси керак, — деди ёш меҳмон майин овоз билан унга жуда яқин келиб.

Уй эгаси уни овозидан таниб, хурсанд бўлиб кетди:

— Ундай бўлса уйга кирайик.

Улар остонадан ўтиб, қорачироқ липиллаб ёнаётган хонага кирганларидан кейин Ўғилой бошидан қалпоғини олиб, тоқчага қўйди-да, турмакланган сочларини орқасига тушириб юборди, чопонини ечиб, қозикқа илгач:

— Бошимни қаерга уришимни билмай сизникига келдим, мени кувиб юборманг, — деди энтикиб. — Дунёда сиздан бошқа ишончли одамим йўқ.

— Ўзингизга қандай иносангиз, менга ҳам шундай инонаверинг. Ўғилой бойга тегиб кетади деб гам-гуссада эдим, мана энди кўнглим тинчиди. Эртага... домлани чақириб келай, бир пиёла сув билан бизни никохлаб қўйсин.

— Йўқ, бу ишни кейинга қўйиб турсак. Ҳар қандай домла ҳам бир кун эмас, бир кун оғзидан гуллаб, сиримизни очиб қўяди. Анови Сайидхожа бошқасига уйлашиб, кўнгли тинчигандан кейингина никоҳ ўқитиб, тақди-

римизни бирлаштирсак. Ҳозирча ёнингизда дўстингиздек юраверсам.

— Қандай қилиб? Қўни-қўшшилар...

Ўғилой унинг нима демоқчи бўлганини англаб, шундай деди:

— Ўткир пичоғингиз билан сочимни қириб ташласангиз, мен йигит қиёфасига кираман.

— Майли,— деди Ҳаётжон кўзлари ташвишли жавдираб, уни хурсандчилик шошириб қўйган эди.— Мен ҳозир... қумғонда сув иситай, сиз сочингизни ювиб юмшатиш... Аммо шундай кокилларингизни қириб ташлашга қўлим борармикин?

— Бошқа илож йўқ. Тинчиб кетганимиздан кейин сочимни ўстираман, аввалгидан қалинроқ бўлиб чиқади...

Ўғилой сочини олдириб, ювиниб келгандан кейин икковлон чой ичишга ўтиришди. Яланғоч бошига чувт дўнни, эгнига беқасам тўн кийиб, ёшгина йигитга ўхшаб қолган Ўғилойнинг жамолига қараб ўтирган Ҳаётжоннинг кўнгилдан икки ҳис: ачиниш ва шодлик ҳислари бир-бири билан курашар эди. Бора-бора кўнгли ётсираш, ачиниш ҳисларидан мусаффо бўлиб, шодлик ва севги алағаси унинг қалбини ёрита бошлади.

Аллавақтгача суҳбатлашиб ўтириб, уйқулари кела бошлаганда алоҳида-алоҳида ўрин солиб, ёнма-ён ётишди.

Улар вақтнинг қандай ўтганини сезишмас, бегубор севги шабадаси уларни маст қилиб, кўнгилларини кўкка кўтарган эди. Соф муҳаббат ҳисси билан сугорилган кунлар бирин-кетин ўта берди. Ҳаётжон эса сир бой бермай, аввалгидек юраверар, хўжайинининг ишларини ҳафсала билан бажариб, уни хурсанд қилишга уринар эди. Исмоил-хўжа уста ундан мамнуи, ишлари юришиб кетганидан хурсанд, лекин хотини Ўлфатойнинг кундан-кунга мазаси қочиб, ранги сомондек сарғаяётганига ҳайрон бўлар: «Нима бўлди сенга?» деб сўраса, у: «Тобим қочганга ўхшайди, мазам йўқ», деб жавоб қиларди. Унинг ота-онаси мотам ичида, уйларининг зийнати бўлган қизларининг бир кечада гойиб бўлганидан хавотир олар эдилар.

Ўлфатой тахминан синглиси қаердалигини билар, лекин бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очишга журъат этмасди. У бир ҳафта илгари тасодифан иккала ёшнинг имо-ишора билан гаплашаётганларини кўриб қолган эди. Тахмини қанчалик тўғри эканлигини билиш учун у ташқарига чиқиб, тирқишдан устахонага мўралаб, янглишмаганини сезд.

«Ҳозирча индамай юриш керак, сабр таги сариқ олтин, кейинчалик иккаласини бир пиёла сув билан никоҳлаб кўярмиз», деб ўйлар эди у.

IV

Шариат қонун-қоидаларига фуқаронинг қанчалик риоя қилаётганлари, бозордаги тош-тарозунинг тўғри-нотўғри-лигини текшириб турувчи бош раис ўз маҳкамасида миршаббошининг ҳисобини тинглаб ўтирар эди.

— Кечаси Тақачилик маҳалласида бир уйга боестириб кириб шароб ичаётган тўртта қиморбозни ушлаб олдик, — деди белидаги қиличчининг дастасини ушлаб ўтирган қора соқоли миршаббоши кўзларини чақчайтириб. — Улар қамоқда, ҳукмингизни кутиб турадурлар.

Катта саллални бош раис:

— Эртага уларни кўчама-кўча айлантириб юриб сазойи қилмоқ лозим, — деди тасбеҳ ўгиришдан тўхтамасдан. — Бирининг өрқасига мусаллас соллинган хумчани боғлаб кўймоқ керак. Кейин ҳар бирининг яланғоч баданига йигирма беш дарра уриб, жазоларини берурмиз...

У гапини тугатгани ҳам йўқ эдики, кичкинагина оқ саллални, соқоли, мўйловларининг ости қирилган, катта ёшли бир киши салом бериб кириб келди.

— Ваалайкум ассалом... э-э, келсинлар! — деди раис ўрнидан туриб, қози калоннинг иниси бўлган Сайид Муродхўжа билан қўл бериб кўришар экан. — Сихат-саломатмилар? Қариндош-уруглар?..

— Худога шукр, ҳаммалари эсон-омон, — деди меҳмон шойи тўвининг этагини йигиштириб курсига ўтирар экан, фотиҳага қўл очиб. — Қани, омин!..

Улар юзларини сийпаганларидан кейин раис эшик ёнида турган миршаббошига: «Чиқиб туринг», дегандек боши билан ишора қилди. Ёлғиз қолганларидан сўнг у:

— Эшитишимизга қараганда, хайрли бир иш бошламоқ ниятида экансизлар, — деди. — Ахир, завжангизнинг вафот этганига олти ойча бўлди, бошни икки, оёқни тўртта қилиб олмоқ фурсати келди...

— Тинчгина юрсам бўлар экан, — деб ух тортди қози калоннинг иниси. — Тўй бошлайман деб қайтага галва орттирдим. Гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолай. Ақди никоҳимга оладигон қиз: «Мен хотини ўлган одамга тегмайман», деб уйдан қочиб кетибдур. Ота-онаси қаерга кетганини билмай, ҳасрат ичида қолибдурлар.

— Улар йўқолган қизларини ахтариб юрган бўлсалар,

биз тошиб бергаймиз, — деди раис, кўнглига ёмон бир фикр келган бўлса ҳам, риёкорлик билан кулимсираб. — Уларнинг маҳалласи, қариндош уруғларининг турар жойларини, оила аъзолари номини айтиб берсангиз — бас.

Сайид Муродхўжа унга шу маълумотлар керак бўлишини билгани учун тайёргарлик кўриб келган эди.

— Хўп, бизга тўрт-беш кун муҳлат берсинлар, — деди раис унинг гапини охиригача тинглаб.

Бир ҳафтадан кейин «Бахтсиз куёв» маҳкамага келганида бош раис гапни чўзиб ўтирмай:

— Йўқолган узукни топдик, — деди тасбеҳини чўнтагига солиб. — Хуфияларимиз Исмоилхўжанинг халфаси Ҳаётжоннинг уйига бир ҳафта илгари бир йигитча меҳмон бўлиб келганини маълум қилдилар. Биз калаванинг учини топгондек бўлдик. Ўтган кунни ярим тунда ясовулларимиз ўшал халфанинг уйига бостириб кириб, икковини қўлга олдилар. Сўроқ вақтида маълум бўлдики, уларнинг бири сочини олдириб, эркак қиёфасига кирган қиз — Ўғилой экан. Ҳозир иккови ҳам қамоқда.

Ранги ўчиб, даг-даг титрай бошлаган Сайид Муродхўжа:

— Шундай денг, ҳаҳҳа! Аларнинг жазоларини бермоқ керак! — деди. — Тошбўрон қилиб, ўлдиarmoқ керак... Икковини ҳам...

— Албатта, ота-она сўзига кирмай, уйдан қочиб кетиб, сочин олдириб қиз ҳам, унинг ошиғи ҳам сангеор қилинмоғи лозим... — У газабга келиб, ўзини йўқотиб қўйган обрўли ҳамсухбатини чалғитиш учун гапни бошқа ёққа буришга уринди.

— Афсуски, Умархон даврида ўқиғон аёлларнинг мартабаси ошиб, отинлар, шоиралар кўпайиб кетди. Қизлар мактабининг сон-саногини йўқ. Нодира, Увайсий, Маҳзуналар ёр васли, ишқ-муҳаббат борасида газаллар ёзиб, шайхлар, зоҳидлар шаънига тош отмоқдалар. Бухороини шарифда шоиралар ҳам йўқ, қизлар мактаби ҳам. Амир шариат этагини маҳкам ушлаган. Биз бухороликлардан ибрат олиб, уларнинг йўлидан бормоғимиз лозим. Мен сизга айтсам, хотунлар эрлар учун, уй ишлари, бичиш-тиқиш учун яратилганлар. Афсуски, бизда бул ҳақиқатни унутмоқдалар...

«Рост, — деб ўйлади «бахтсиз куёв» тишларини гичирлатиб. — Агар мен олмоқчи бўлган қиз саводсиз бўлганда, ота-она измидан чиқмаган, ишқ-муҳаббат тўғрисида хаёл сурмаган бўлар эди. Энди уни муҳаббат шайдолари бўлган қизларга ибрат бўлсин учун тошбўрон қилиб ўлдириш керак, анови йигитни ҳам. Биринчи тошни ўзим отаман!»

Қилган ишидан пушаймон бўлган Ўғилойнинг отаси кўчага чиқолмай, кўрна-тўшак қилиб ётиб олган, гамдан соч-соқоли оқариб кетган эди. Баъзан у ётган бурчакдаги уйдан: «Оҳ-оҳ!» деган фарёд эшитиларди. «Мен — нафс овораси, нима қилар эдим қизимни бадавлат одамга узатмоқчи бўлиб! — дея ўз-ўзи билан гаплашар эди у куйиб-пишиб. — Бировга муҳтож эмасдик, тирикчилик ўтиб турар эди, устимиз бутун, қорнимиз тўқ эди-ку! Тамагирлигим бошимга етди. Ўғилойнинг феълени, ўжарлиги, ўктамлиги билар эдим-ку! Нега мен унинг раъйига қарамадим, ўзи хоҳлаган камбағал йигитга никоҳлаб бера қолмадим. Оҳ, оҳ!»

Кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб, эри ётган уйга даричадан аста мўралаб қарар, унинг гапларига қулоқ солар эди.

Бир куни Улфатой уларни кўргани келганда онасининг бир бурчакда йиғлаб ўтирганини кўрдию юрак-бағри қон бўлиб кетди.

— Кўзимнинг нури, эрка қизимдан айрилиб қолади-гонга ўхшайман, — деб ҳақиллади кампир катта қизи билан кўришар экан. — Бу нима кўргулик-а! Пешонам қурғур, шўр экан, кошки эди, бу дунёга келмасам», унинг жабру жафосини тортмасам!

— Ноумид бўлманг, аяжон. Ҳалиям бўлса синглимни қутқариб қолиш йўли бор.

— Мени юпатиш учун айтяпсанми бу гапни? — деб сўради кампир, атрофини ажин босган кўзларини мўлтиратиб. — Тезроқ айта қолсанг-чи! Қандай қилиб қутқарсан?

— Шошмасдан гапимга қулоқ солинг, ая, — деб секин гап бошлади Улфатой онасининг қоқшол кўлини силаб. — Жаҳон отин деган бир қўшним бор, газал ёзадигон, жуда билимдон аёл. Хон ҳазрат уни Маргилондан чақиртириб олиб келганлар, Моҳлар ойимга байт ёзишни ўргатсин, деб. Агар отин ойимнинг олдиларига чиқиб, унга илтижо қилсам, Моҳлар ойимни ҳол-аҳволимиздан хабардор қилинг, шафқат қилиб, синглимни муллолар қўлидан қутқариб олсинлар, десам...

— Зора худо уларнинг кўнглига раҳм солсаю эрка қизим ўлимдан омон қолса, — деди кампир, пирнайган оқ сочларини рўмоли тагига тиқиб. — Ўша отин ойининг олдига чиққанинда нима дейишингни аввал яхшилаб ўйлаб ол. Шошмасдан ҳаммасини бирма-бир гапириб бер.

— Бундан хавотир олманг, аякои. Нима дейишим-ни ўйлаб қўйгонман. Худо бор-ку, биздек бенаволарга раҳм-шафқат қилар!

VI

— Бош раис ва қозикалоннинг маҳкамаларида нима гаплар бўлаётгонидан донм хабардорман, — деди Умархон Нодирага маънодор кулимсираб. — Ўшал хушсурат йигитга мафтуи бўлгон чиройли қиз сўроқ вақтида: «Мен шариятга хилоф иш қилмадим, она қорнидан тушган боладек покман. Бошимиз устидаги хавф-хатар булути тарқалгондан кейин никоҳ ўқитиб, эр-хотин бўлмоқчи эдик», деб қози ва муфтини мот қилибдур. Улар масла-хатлашиб, бир қарорга келибдурлар, яъни қиз сочини олдириб ташлаб, помахрам эркак билан бирга юргани учун уни тошбўрон қилмоқчи бўлибдурлар.

— Муҳаббат қурбони бўлгон бул икки ёшни қутқариб олмоқ керак.

Умархон ерга қараб бош чайқади.

— Бунинг иложи йўқ. Мен сайид ва хожалар, шайхлар, уламолар иродасига қарши боролмайман. Уларнинг нуфузлари катта, қора халқ ўртасида эътиборлари зўр. Мен бул забардаст гуруҳнинг раъйига қараб иш юритмогим керак!

Амиралмўъминин, яъни мусулмонларнинг ҳукмдори деган унвонга эга бўлган Умархон муллолар, сайидлар, хожалар кўнглига қараб иш тутишга мажбур эканини — ожизлигини хилватда тан олишга мажбур бўлди.

— Ўғлимиз Маъдали давюрак, ғайратли бола, аҳтимол кейин ақли-хушини йиғиштириб олиб, катталарнинг маслаҳати билан иш тутадургон бўлар, — деб сўзида давом этди паст овоз билан Умархон. — Лекин ҳозир фикри хаёли далада, от-улоқда, қулогига гап кирмайдур, худо кўрсатмасин, мендан кейин у шаддодлик қилиб мутакаб-бир шайх ва муллоларга қарши иш олиб борса, хароб бўлғусидур...

— Қўйинг, ёмон нафас қилманг, — деди ранги ўчиб кетган Нодира. — Уни иккимиз жиловлаб олиб, тўғри йўлга солармиз.

Улар авлоқда, Нодиранинг хонайи хосида, бахмал кўрпа устида ўтириб, суҳбатлашар эдилар. Шифтга осилган олтин қандилдан таралган нур остида маликанинг бахмал жиякли атлас кўйлаги турли тусга кириб товланар, лекин юзи борган сари саргаяр эди.

— Наҳотки бир илож топиб, ўшал бегуноҳ қизнинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин бўлмаса?— деб уҳ тортди у.

— Иложи йўқ.

— Устозим Жаҳон опамга қайси юз билан қарайман. Улар ялиниб-ёлвориб, Ўғилойни қутқариб қолишни рижо қилгон эдилар. Шаҳримизда сизга ихлосманд бўлгон муллолар ҳам бор-ку! Наҳотки, улар бир ҳийлаий шаръий ишлатиб, зум-вахшатнинг олдини олиб қололмасалар!

Умархон ерга қараб, ўйга толди. Бирпасдан кейин нажот йўлини топган кишидек жилмайиб:

— Тошбўрон қилишдан олдин ўшал қизни яна бир маротаба сўроқ қилишни талаб этамиз,— деди.— Агар Ўғилой, мен терлама касалига йўлиқиб, сочим тўкила бошлаган эди, текис ўсиб чиқсин, деб тағи билан олдириб ташлатдим, деса уни қутқариб қолиш учун йўл топилар...

Кўзларида умид учқуни чақнаган Нодира эрининг гапларини охиригача тинглаб, ўрнидан турди-да:

— Рухсат берсалар, Жаҳон опамни бул гапдин хабардор қилсам. Пастда сабрсизлик билан мени кутиб туриб-дурлар,— деди.

VII

Бош раис ўз маҳкамасида тасбеҳ ўғириб ўтирганида мишраббоши кириб таъзим қилди-да:

— Эски паранжи ёпинган икки аёл тошбўрон қилина-дигон қиз билан кўришишни истаб келибдилар,— деди.

— Ким экан улар?

— Бири эгачиси, иккинчиси, билмадим, отин ойиси шекилли.

— Майли, рухсат. Ўлим олдидан ул маҳкумга яқин ақраболари билан видолашсин.

Икки аёл паранжи-чачвонларини қўлга олиб, панжарали даричасидан хира ёруғлик тушиб турган хужрага киришлари билан турган ерларида бир зум донг қотиб қолишди. Рўпарада беқасам тўн кийган, чуст дўппили, ранги синиққан ёшгина бир йигит турар эди. Улфатой югуриб бориб синглисини кучоқлаб олди. Ўғилой ўпкасини тутолмай ҳиқиллаб, опаси билан, кейин Жаҳон отин билан кўришди.

— Яхши келдингиз... Ҳозир сизларни ўйлаб турувдим. Аям, дадам омонмилар?

— Ҳаммалари соғ-саломат. Сенинг эсон-омон қутулиб чиқишингни... кутиб ўтириптилар,— деди Улфатой, юзига думалаб тушган кўз ёшларини қўли билан артиб.

Уғилой бош чайқаб қўйди:

— Мендан рози бўлсинлар, сизлар ҳам...

— Ҳаммамиз сендан розимиз, аммо умидингни узма.

— Ноумид бўлманг, амиралмўъминин раҳм-шафқат қилиб сизни шайхлар, муллолар зулмидан халос қилмоқчилар. Агар катталарнинг сўзига кирсангиз, сиз жаллодлар қўлидан қутуласиз, — деди Жаҳон отин ва, шоншмасдан хоннинг таклифини бир-бир баён қилди.

— Йўқ, — деб бош чайқади Уғилой қоматини тиклаб. — Мен Ҳаётжон билан бирга ўлишни истайман. Терлама касалига йўлиқиб, сочим тўкилган эди, деб айтишга тилим ҳам бормаиди. Ёлғон-яшиқ гаплар билан мен қутулиб қолсаму, у бегуноҳ йигитни тошбўрон қилиб ўлдирсалар, менга яшашнинг нима кераги бор! Умр бўйи мотам ичида, пушаймон еб яшагандан кўра, биратўла ўлган яхшироқ.

— Балки Ҳаётжонни ҳам қутқариб қоладиғонлар бордир, — деди Улфатой ўз гапига ишонқирамай.

— Йўқ, унинг бу ерда ҳеч кими йўқ, мусофир. Бугун эрталаб раис келиб: «Эрта-индин сени Ҳаётжон билан бирга тошбўрон қиламиз, тавба-тазарру қил», деб айтиб чиқиб кетди. Агар қазо қилсак, иккимизни бир гўрга қўйинглар!

Шоира ҳақиқий ишқ-муҳаббат учун жонини қурбон қилишга тайёр турган Уғилойни маҳкам қучоқлаб, пешонасидан ўпди, Улфатой эса ҳўнграб йиглаб юборди.

VIII

Қўқон хони Олим золим бошлаб чала қолдирган, унинг иниси Умархон қуриб битказган катта масжиди жомеъга одам сигмай, ҳовли саҳнига ҳам бўз жойнамозлар солинган эди. Шойи, банорас тўн, бўз чопон кийган оқ, кўк саллалани мусулмонлар намози жумъани ўқиб бўлиб, кўча томон йўл олганларида катта минора тагида кўкрагигача ерга кўмилган икки йигитни қўриб ҳайрон қолдилар. Бош раис жамоатга муфтининг фатвоси ва қози калоннинг ҳукмини ўқиб эшиттира бошлади.

— Хайр, энди у дунёда кўришамиз, — деди Уғилой рўпарасидаги Ҳаётжонга мўлтираб қараб.

Шу пайт бир чумчуқ унинг чап елкаси устидан учиб ўтиб, минора рўпарасидаги толга қўнди. Уғилой ўз уйида дастурхонда қолган нон увоқларини ҳовлининг бир бурчагига сепар, шунда чумчуқлар чуғурлашиб учиб келар эдилар. «Ўшалардан бири бўлса керак, — деб ўйлади у

пичирлаб. — Э жонивор, менга ачиняпсан, лекин одамларда шафқат йўқ, тош отиб мени ўлдирадилар. Рухим худди сендек учиб кетишини билдинг!»

— Хайр, у дунёда кўришгунча, — деди Хаётжон эшитилар-эшитилмас.

— Фисқ-фасод йўлига кирган йигит билан эрқаклардек сочини олдирган қизни тош билан уриб ўлдиришлар! — деб хитоб қилди бош раис халойиққа қараб.

Шайхлар, қаландарлар, бўз чопон кийган мутаассиб намозхонлар хайқаришиб, тош ота бошладилар. Елкасига, бўйига тош, гишт парчаси келиб текканда Ўғилой тишини тишига қўйиб, товуш чиқармасликка уришиб кўрди, лекин рўпарасидаги йигитнинг юз-кўзларидан қон оқиб, бўйни «шилқ» этиб тушганини кўргач, ўзини тутиб туrolмай, хўнграб йиглаб юборди. Шу заҳоти томоғининг ўнг томонида хандалакдек бўқоғи шишиб турган бўз чопонли бир кўкнори унинг тепасига келди-да, чап томонга қийшайиб туриб, муштумдек тош билан бошига урган эди, қиз фарёд қилишдан тўхтади. Толдаги чумчуқлар қаттиқроқ чирқиллай бошладилар.

Тошбўронга тутиб, икки бегуноҳ ёшни ўлдирганларидан кейин намозхонлар: «Нима қилиб қўйдик», дегандек бир-бирларига қараб қолдилар.

— Маъмат Аъли, бу икки йигитдан нима гуноҳ ўтган экан? — деб сўради бўқоқли киши эски беқасам тўн кийган чўлоқ дўстидан.

— Э иодон, раиснинг сўзини эшитмадингми? «Ур!» деса, суриштирмай ура берасанми! Улардин бири сочини олдиргон қиз эди-ку!

— Е тўъба! Чатоқ иш бўпти-ку. Қиз бўлгонини билганимда... тош отмогон бўлардим.

— Бўлар иш бўлди, ўтган ишга саловат! Юр, бир товоқдан бўза ичиб, аламдан қутулгаймиз, — деди чўлоқ унинг билагидан ушлаб.

3. ФАРЗАНД ДОҒИ

Жаҳон отин болаларни «озод» қилиб юборгандан кейин оёғининг чигилини ёзиш учун ҳовлига тушди. Айвоннинг тўрига солинган пўстак устида чордана қуриб ўтиравериб оёқлари увишган, баланд овоз билан хижжалаб китоб, ҳафтияк ўқиган қизларнинг шовқинидан қулоғи битган эди. Ўзига келиш учун қўлига обдаста олиб, юз-кўлини ювди-да, айвонга чиқиб қозикдаги бўз сочиққа артинди.

Унинг тўрт яшар невараси Хадича бўйра чўпдан ясалган кўгирчоқлари билан гаплашиб, уларни ётқизиб-тургизар эди. Шоира ҳар сафар уни кўрганда: «Худди онасининг ўзгинаси-я, умри узоқ бўлсин. Худо уни олди-ю, буни кўлимга тутқазди», деб ўйлар, кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетар эди. Унинг қизи Қуёшбинининг қазо қилганига бир йил тўлиб, одат бўйича устига оқ кўйлак кийиб олган бўлса ҳам, ичи мотамда, ҳасрат тикани кўксини тирнар эди. «Тақдир шафқатсиз ва қудратли куч, у билан олишмоқчи бўлсанг, сени йиқитади, неваранг нимсасиз қолади», деб ўзини юнатар эди у.

Хадичанинг ўйинини бир оз томоша қилиб турди-да, у нимқоронги уйга кириб, кўрпача устига чўзилди. Хаёл кemasи ўз йўналишини ўзгартириб, уни узоқларга олиб кетди. У Қошқарда қолиб кетган ўгли Муҳаммадхон тўғрисида ўйлай бошлади: «У ерларда ахvoli нима кечдийкин, тап-жони соғмикин? Нега анчадан бери хат-хабар келмай кўйди?..»

Унинг юраги ўртаб, ўзини қаёққа кўйишини билмай қолди, ўрндан туриб ўтирди-да: «Ўлгудек ваҳимачи-ман, — деб ўзига ўзи таскин беришга уринди. — У ҳали ёш, тап-жони соғ, ёнида кўқонлик ёр-дўстлари бор, яқин қариндошимиз Абдулаҳад бор. Аммо барибир, ошна-оғайнилар билан бирга бўлса ҳам, еган-ичгани татимайди, ўз юртини, мени эслаб юрагига ўт кетади. Ҳаммасига ўзим айбдор. Нима қилардим, ёшлигида уни ўзим билан бирга Қўқонга обориб? Муҳаммадхон у ерда қоровул беги, ясовулларнинг болалари билан «уруш-уруш» ўйини ўйнаб, ботир бўлишни орзу қилиб қолди. Мен эсам Умархон саройида мушоираларга қатнашиш, канизақларни ўқитиш, назм-наво билан овора, ўғлим от миниш, ўқ отиш билан машғул. Оқибати нима бўлди? Умархон қазо қилгандан кейин Қошқарни фатҳ этиш орзусига тушган Маъдалихон ўғлимни ўзи билан бирга ўша ёққа олиб кетди. Хон саройига яқин бўлишнинг оқибати бу!»

Оғир ҳасрат юки уни эзиб юборгудек эди, нафаси сиқилиб, ўрндан туриб ўтирди-да, ўзини чалғитиш учун бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга уринди — бўлмади!

«Отаси раҳматлик ўлиб кетмаганда ўғлимнинг тақдирини бошқача бўлармиди! Оҳ, пешонам курсин! Кейинги пушаймон — ўзингга душман. Бўлар иш бўлди!»

У ҳовлига тушиб бир айланиб келди. Кейин бир газал битиб, юрагидаги ҳасратини қоғозга туширмоқчи, кўнглини бўшатмоқчи бўлди. Келиб хонтахта ёнига ўтирди-да,

савағич қаламни сиёҳдонга ботираркан, чуқур ўйга толиб,
ёза бошлади.

Буқун, э дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Гадо бўлсам не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.
Тилимнинг зикрию кўнглимнинг фикри, яхши фарзандим,
Лазим, ёлғизим, давлатли султонимни соғиндим.

Кеча-қундуз йўлига мунтазирдурман, тикарман кўз,
Ўйимнинг зийнати, кўз равшаним, жонимни соғиндим.

Етти байтдан иборат газалини ёзиб бўлгандан кейин
юраги бўшаб, енгил тортгандек, гам-ғуссаси сиёҳ билан
бирга эриб қоғозга тушгандек бўлди. Ўрнидан туриб яна
ҳовлига чиқди, ўчоққа қумгон осиб, тагига олов ёқди.
Шу пайт кўча эшигини биров секин-секин тақиллата
бошлади.

— Кимсиз?— деб сўради у эшикка яқин бориб.

— Мен, кенойи, кираверайми?

— Вой, Абдулаҳадмисан? Қиравер, қочадигон киши
йўқ... Эсон-омон келдингми?— деб сўраша кетди уй бекаси
эшикдан кириб таъзим қилган ўттиз ёшлар чамасидаги
новчагица хушмўйлов йигитни елкасидан қоқиб.— Қачон
келдинг?

— Шу бугун эрта билан. Ўглингиз сонпа-соғ, ундан
хат олиб келдим.

— Умрингдан барака топ! Вой ўлай, сени кўриб ўзимни
йўқотиб қўйибман. Юр, ичкари кир. Ҳозир Муҳаммадхон
билан сени ўйлаб турувдим-а!

— Каромат қилибсиз-да! Сизда бир хислат бор, кенойи.

Улар айвонга чиқиб, кўрпачага ўтирганларидан кейин
йигит қуръон ўқиб юборди-да, юзига фотиҳа тортиб:

— Қуёшбиби опамни ҳам бериб қўйибсиз. Шу бугун
эшитиб, юрагим қон бўлди. Худо сизга сабр-тоқат бер-
син,— деди титраган овоз билан.

Жаҳон отин кўзидан дувиллаб оқиб тушган ёшлари-
ни рўмолчаси билан артиб, ерга қараб қолди.

Абдулаҳад уни чалгитиб, кўнглини кўтариш учун қўй-
нидан найча қилиб ўралган хатни чиқариб узатди. Шоира
томирлари бўртиб чиққан титроқ кўли билан уни олди-да,
пошиб-пишиб ўқий бошлади.

— Муҳаммадхон сонпа-соғ, ишлари жойида,— деди
йигит у хатни ўқиб бўлгандан кейин.— Ойига ўттиз танга
моёна олади, кунда иккита нон, бир товоқ иссиқ овқат...
Усти бутун, қорни тўқ. Сизга етмиш танга юборди.

У ёнчигидан халтача олиб, таъзим билан узатди.

— Илоё, умри узун бўлсин. Тежаб-тергаб йиққан пулларини юборибдур-да, барака топсин.

Шу пайт ҳовлида ўйнаб юрган қизча човқиллаганича айвон тагига келиб:

— Қумгон тошиб кетяпти, буви, — деди.

— Вой ўлай, гап билан овора бўлиб, қумгон оганим хотиримдан кўтарилипти, — деди уй бекаси қўлидаги халтачани ёнидаги қутича устига қўйиб.

У чой дамлаб келгандан кейин дастурхон ёзиб пон ушатди. Меҳмон йигит сопол пиёладан чой хўплаб ичар экан, янгасининг ажин босган юзига, оқ оралаган сочларига қараб: «Ҳожихон тоғам тирик бўлганларида янгам бунча тез қаримаган бўлар эдилар, нари борса элликка киргандилар, — деб ўйлади. — Эрсиз хотин тез қарир экан. Бунинг устига қизлари ҳам бахтсиз бўлди. Куёви Абдусамад қори почча ҳам ўлгудек ишёқмас, бемаъни одам эди. Жаҳон опам билганларида биттаю битта қизларини унга узатмаган бўлар эдилар. Ўттиз пора куръонни ёд олган қори писофли бўлади, деб ўйлаганлар-да! Молнинг оласи тошида, одамнинг оласи ичида, деб бекорга айтмаганлар. Ювш одамга ўхшаб кўринган қорининг ўлгудек дангаса, тамагир, топганини кўчада ейдиган одам эканлигини қаёқдан билсинлар... Абдусамад қори аканинг қўлларида тасбеҳ, устларида малла тўн, мачит олдида ўзларига ўхшаган мулланамо одамлар билан: «Қаердан худойи ошга чақириб келар эканлар?» деб кўча бошига қараб турганларини бир неча марта кўрганман. Бундай одамга теккан қиз бахтли бўлармиди?..»

Абдулаҳад янгасининг ярасини янгиламаслик учун ўйлаган нарсалари тўғрисида оғиз очмай, гапни бошқа ёққа бурди:

— Оз бўлмаса, хитойлар бизни қириб ташлар эдилар, — деди кўзларини чақчайтириб. — Тагинам худо асради-да. Яраш-яраш бўлмаганда омон қолишимиз гумон эди. Тавба, Маъдалихон нега Қошқарни босиб олиш васвасасига тушди-а?

Уй бекаси қумгонни энгаштириб, сопол пиёлага чой куйди-да, уни қўлига олиб, шошмасдан гап бошлади:

— Мен ўша вақтда Қўқонда эдим. Хон ҳузурига Қошқар ҳукмдорининг иниси Муҳаммад Юсуф ёрдам сўраб келибдур, деган гапни эшитиб қолдик. Кейин маълум бўлдики, хитойлар Қошқарни босиб олиб, Офоқхожанинг авлодларидан бўлган Жаҳонгирхожани асир қилиб олиб-

дурлар. Унинг иниси Муҳаммад Юсуф ўз одамлари билан Фарғонага қочиб келибдур*. Ўзгаларнинг юртларини забт этиб, ўлжа олиш пайида бўлган Маъдалихон унинг илтимосини қабул қилиб, Қошқар устига аскар тортди, ўғлим билан бирга сени ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Кейин эшитдикки, сизлар Қошқарни олибсизлар, орадан кўп вақт ўтмай хитойлардан енгилбсизлар. Эҳтимол, Маъдалихон катта бир хатога йўл қўйган, ўша ерли халқларнинг мол-мулкни талатгандир...

— Топдингиз,— деди у сопол ниёлани узатар экан қулимсираб. — Бизлар хитой, қалмоқни, ўша ерда қолган қошқарлик бойларни талай бошладик. Хўтан гиламлари, кумуш, тилла асбобларни, шойи, зарбоф матоларни арваларга ортиб, Қўқонга жўнатавердик. Орадан кўп вақт ўтмай, Чин-мочин аскарлари устимизга бостириб келганда мол-мулки таланган ерли халқ улар томонига ўтиб кетди. Биз енгилб орқага чекиндик, Қўқондан ёрдам келишини кутдик. Шу маҳалда Хитой мингбошиси хон олдига элчи юборипти, ярашайлик, шаҳар савдогарлари, косиблар тўлайдигон тамга солиғи сеники бўлсин, лекин аскарларингни опчиқиб кет, дебди. Қараса бўлмайдигон, хон орқага чекиниб, тамгачиларни сақлаш учун озгина сарбоз қолдирди.

— Сен билан Муҳаммадхонни ўшал сарбозлар қаторида қолдиргани ёмон бўлган-да!

— Хоннинг ўзи, фалончи-фалончилар Қошқарда қолади, деб буйруқ берган, дейишади. Қанчалик рост, билмайман, аммо мусофирлик жонга тегди, берадигон моёнаси ҳам, кийим-боши ҳам кўзга кўринмай қолди. Мен мингбошига, Қўқонга жўнатиладиган карвонни қўриқлаб бораман, деб арзнома ёздим, илтимосимни қабул қилди. Муҳаммадхоннинг аризаси инобатга ўтмади.

— Ҳа, эшитдим, хоннинг буйруғи билан ўғлимни ўшал ерда қолдиришган. Билмадим, нима ёмонлик қилдимки, у бизга таадди қиладур. Маъдалихон отасига яқин бўлган одамларни таъқиб остига олиб, уларни бесабаб жазолай бошлади. У ўз салтанатидан мағрурланиб, ақли хушини йўқотиб қўйди шекилли, доно одамлардан бемаслаҳат иш кўра бошлади. Узоққа бормай, бу жабру зулмларнинг ҳалокатли оқибатларини кўрар...

Абдулаҳад унинг ҳамма сўзларига тушунмаган бўлса ҳам индамай кулоқ солиб ўтирди. Жаҳон отин гапириб

* 1829 йил.

кўнглини бўшатгандан сўнг жим бўлиб қолди-да, унга тикилиб:

— Сен қачон жўнаб кетмоқчисан? — деб сўради.

— Эртага, азон пайтида карвон йўлга тушади.

— Ундай бўлса, сенга хат ёзиб берай. Ўз қўлинг билан уни Муҳаммадхон ўғлимга топшир, соғ-саломат юрганмизни айт. Вақти-соати келганда дийдор кўришармиз. Биздан хавотир олмасин.

Жаҳон отин хонтахта ёнига ўтирди-да, бир варақ қоғоз олиб, боя ёзган шеърини оққа кўчирди, уни тўрт буклаб, Абдулаҳаднинг қўлига тутқазди.

«ТҶМАРИС»

- 13- бет. 1). М а с с а г е т л а р — Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида милоддан аввалги 8—4 асрларда яшаган қабилалар уюшмаси.
- 2). Ш а к л а р (саклар, скифлар) — милоддан аввалги биричи минг йиллик ва милод бошларида Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Шарқий Туркистон шимоли-шарқий районларида яшаб чорвадорлик, деҳқончилик ва боғдорчилик билан шугулланган қабилалар уюшмаси.
- 14- бет. 3). Бўлғуси келин-куёвларнинг куч синашиши ўзбеклар орасида яқин кунларгача сақланиб қолган тортишмачоқнинг ибтидоий шакли эди (автор).
- 15- бет. 4). К а й х и с р а в (Қир, Қуруш) — қадимги Эрон шоҳи (милоддан аввалги 558—530), Аҳоманийлар давлати асосчиси. Милоддан аввалги 530 йили катта қўшни билан Ўрта Осиёга хужум қилган ва массагетлар иттифоқининг хукмдори Тўмарис билан бўлган жангда ўлдирилган.
- 5). У к ў з — Амударёнинг (Жайхун) қадимий номи (автор).
- 20- бет. 6). Марғиёна — ҳозирги Туркменистоннинг жануби-шарқи, Афғонистон территориясида жойлашган қадимий давлат (милоддан аввалги 1-минг йилликдан милоднинг 1-асригача).
- 7). С ў г д и я (Сўғдиёна) — ҳозирги Ўзбекистоннинг гарбий қисмида жойлашган қадимий давлат (милоддан аввалги 1-минг йилликдан милоднинг 8-асригача).
- 20- бет. 8). Я к с а р т — Сирдарё.
- 21- бет. 9). А х у р о м а д а (Хурмуз) — зардуштийларнинг эзгулик худоси.
- 25- бет. 10). М и х р а (Митра) — қуёш худоси.

«ШИРОҚ»

- 29- бет. 1). Д а р а я в у ш (Доро I) — Эрон шоҳи (милоддан аввалги 522—486 йиллар). Милоддан аввалги 522—521 йилларда Сўғдиyani истило қилган эди.

- 35- бет. 1). Абу Абдулло — Афригийлар сулоласидан, Хоразм хукмдори.
 2). Абу Наср Мансуб ибн Ироқ — «Бутлимуси соний» («Иккинчи Птолемей») номини олган хоразмлик математик ва астроном, Абу Райҳон Берунийнинг устози (вафоти — 1036 йил).
 3). Кот — илгариги Шоббоз, ҳозирги Беруний шахри (Автор).
 4). Идил — Волга дарёси.
- 38- бет. 5). «Мобъдат табиа» — Аристотелнинг (милоддан аввалги 384—322 йиллар) «Метафизика» асари.
 6). «Хандаса» — Иқлидус (Эвклид; милоддан аввалги 3- аср) асари.
- 40- бет. 7). Батлимус — юнон олими Клавдий Птолемей (170 йилда вафот этган).
 8). Хатти устиво — экватор.
 9). Маъмунибн Муҳаммад — хоразмишох (955—997).
 10). Сомонийлар — Ўрта Осиёда хукмронлик қилган сулола (819—999).
 11). Абу Али ибн Сино — сомонийларнинг Хуросондаги ноиб (989—997).
 12). Нуҳ ибн Мансур — сомонийлар хукмдори (976—997).
 13). Сабуктегин, Абу Мансур — газнавийлар сулоласи асосчиси, сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб (977—997).
 14). Маҳмуд ибн Сабуктегин — газнавийлар хукмдори (998—1030).
- 42- бет. 15). Афригийлар — Хоразмда 4—10- асрларда хукмронлик қилган сулола.
- 44- бет. 16). Хижрий 305 йил бошлари милодий 1004 йил баҳорига тўғри келади (автор).

- 47-бет. 17). Али ибн Маъмуни — хоразмшоҳ (997—999).
- 48-бет. 18). Масихий, Абу Саҳл Исо ибн Яхъё Журжоний (970—1011) — Ибн Синонинг тиббиёт соҳасидаги устози.
- 49-бет. 19). Байтулҳикмат — академия.
- 54-бет. 20). Ҳижрий 408 йил милодий 1017 йилга тўғри келади (автор).
- 56-бет. 21). Қалтабон — қароқчи (автор).
- 22). Қармат — 9-аср охирида ислом ақидаларига қарши ижтимоий тенгликни тарғиб қилиб чиққан диний оқим тарафдори.
- 23). Шиа — шиалар пайгамбарнинг амакиваччаси Алини ва унинг авлодларини мусулмонларнинг раҳнамоси деб биладилар, бошқа халифаларни тан олмайдилар (автор).
- 62-бет. 24) Жузъдон (жуздон) — ёзув ашёлари сақланадиган чарм гилоф, халта (автор).

«ИБН СИНО ҚИССАСИ»

- 67-бет. 1). Пайса — тахминан 50 гр.га тенг (автор).
- 70-бет. 2). Абу Абдулло Нотиллий (10—11-асрлар) — математик, файласуф ва табиатшунос олим. Бухорода ёш Ибн Синога устозлик қилган.
- 77-бет. 3). «Фусуси ал-ҳакам» — Форобийнинг фалсафага доир асари.
- 4). Нуҳбинни Мансур — 50-бет изоҳига қаранг.
- 80-бет. 5). Илми ҳол — диний илмлар мажмуаси (автор).
- 6). Сянаҳсолар — лашкарбоши.
- 82-бет. 7). Амуд — Чоржўй.
- 85-бет. 8). Қорабугроҳоннинг ўғли 999 йилнинг 23 октябрь — душанба кунини Бухорога кириб келди (автор).
- 95-бет. 9). Қобус ибн Вушмагир, Шамсулмаолий — зиёрийлар сулоласидан Журжон ҳокими (976—1012).
- 100-бет. 10). Қофиласолор — карвонбоши.
- 101-бет. 11). Ҳазар — Каспий денгизи.
- 12). Ибн Синонинг бу асари топилмаган.

- 102-бет. 13). Р а й — ўша вақтда кичкина қишлоқ бўлган Техроннинг шарқи-жанубидаги бу шаҳарни мўгуллар бузиб ташладилар (автор).
- 105-бет. 14) М о л и х у л ё — меланхолия.
- 127-бет. 15). М у ф т и — шарият юзасидан тузилган фатволарни тасдиқловчи олий мартабали руҳоний.
- 134-бет. 16). Малика Сайида 1028 йили вафот этган (автор).
- 17). М а с ъ у д и б и М а ҳ м у д — газнавийлар хукмдори (1030—1040).
- 133-бет. 18). Ҳижрий 428 йил рамазон ойининг биринчи жумъаси милоднинг 1037 йил 24 июнига тўғри келади.

«ЎТРОР»

- 135-бет. 1). Ҳижрий 613 йил савр ойи бошлари милодий 1216 йил апрелига тўғри келади.
- 2). Т у г м а д о р — камзул.
- 138-бет. 3). Й р м о қ (ёрмоқ) — пул, таंगा, олтин.
- 141-бет. 4). Чингизхон Пекинни 1215 йили босиб олган (автор).
- 5). Қ о о н — ҳоқон, яъни Чингизхон.
- 142-бет. 6). Маҳмуд Ёлвоч Бухорога 1218 йили етиб келган (автор).
- 148-бет. 7). Ўтрор қозиси Тожддин 1210 йилда ўлдирилган эди (автор).
- 150-бет. 8). «Туркон хотуннинг қариндошлари бўлган саркардаларга нисбатан султонда ишончсизлик туғдириш учун Чингизхон ўтрорлик Бадриддин маслаҳатидан фойдаланди. Бу саркардалар номидан Чингизхонга мактуб ёзилиб, мухфий равишда султоннинг қўлига топширилди». Ҳамдуллоҳ Қазвиний, «Тарихи гузида» (автор).
- 151-бет. 9). Т о м г а — ташқаридан келтириладиган моллар учун олинadиган бож.

- 154- бет. 10). Е г и — душман.
- 162- бет. 11). С у м б у л а — август.
- 169- бет. 12). А х и й л а р — биродарлар.
- 168- бет. 13). Чингизхон Ўтролга 1219 йилнинг сентябрида етиб келди (автор).
- 184- бет. 14). Қ и б л а н а м о — компания (автор).
- 185- бет. 15). К и с т а н — темир чўқмор.
- 187- бет. 16). Бухоро 1220 йил февраль ойида ишғол қилинган эди (автор).

«ТЕМУР МАЛИК»

- 200- бет. 1). Қ а з о н — юмалоқ тош отадиган тўн (автор).
- 201- бет. 2). Сирка аралаш қорилган гипс дарров қотиб қолмайди. Уста шоммасдан унга истаганча шакл бера олади (автор).
- 204- бет. 3). С а д о қ — чарм ўқдон.
- 205- бет. 4). С а й ҳ у н — Сирдарё.
- 206- бет. 5). К а ч к у л (кашкул) — қаландар ва дарвешлар ёнига осиб юрадиган қовоқ ёки металл идиш.

«ЗУЛМАТ ИЧРА НУР»

- 210- бет. 1). Алшар катта бўлганда Қосим Анворнинг мақбарасини зиёрат қилди. «...Ул ҳазратнинг муборак марқади Жом вилоятида Харжирд қасабасидадур ва фақир ул остона жорубнашларидинмен» (автор).
- 213- бет. 2). Шохрух 1447 йил 12 мартда вафот этди (автор).
- 218- бет. 3). «Манتيкут-тайр» («Қушлар тили») асарининг муаллифи Фариддин Аттор 1220 йил Нишопурнинг мўғуллар томонидан олинган пайтида қахрамонна ҳалок бўлди.

- 222-бет. 4). С у р о ҳ — бўйни ингичка май идиши.
- 225-бет. 5). Қ ў ш т и г р — курашчи, полвои.
- 226-бет. 6). Б е г а н м о қ — ёқтирмақ.
- 240-бет. 7). У с т и в о н а — цилиндр (автор).
- 242-бет. 8). У ю м о қ — ухламоқ.
- 9). О й и л м о қ — қушёр бўлмақ.
- 250-бет. 10). Ё н м о қ — қайтмоқ.
- 251-бет. 11). Навоий 1487 йили Астрободга етиб келди (автор).
- 12). Б ў л у к — мавзё, даҳа.
- 273-бет. 13). У г о н — худо, таңгри.
- 295-бет. 14). Таржимаси: Эй хожя, менга лутфу қарам эддингиз,
Қарт думба ила сийлаб хуррам эддингиз.
Қўйнинг орқаси еб, орқалаб келган —
Юкии қорингизга юклаб кетдингиз.
- 296-бет. 15). Таржимаси: Овқатия еб бўлиб дедим Дехдорга:
Сиз ҳам енг, мен олдим ўз насибамни.
Инсофга келиб у дедики, менга —
Йўлда олган эдим туз-насибамни.
- 299-бет. 16). Я ъ қ у б б е к — оққуюнлилар сулоласидан Ироқ Озарбайжони (пойтахти Табриз) ҳукмдори (1479—1490).
- 304-бет. 17). Таржимаси: «У хушхат котиб сўзларимни гўзаллар юзидек безабди. Лекин, қалами хато юриб, гоҳ бир нарса қўшибди, гоҳида олибди. Гарчи кўнгил истаган ҳолга келмаган бўлса ҳам, ўз қаламим билан ислоҳ қилдим. Сўзларим устида қанчалик уринган бўлмасин, унинг хатига халаф етказдим» (автор).
- 314-бет. 18). Я т и м — Навоий замонида безори, сайқ болаларни шундай аташар эди (автор).
- 320-бет. 19). Бу воқеа 1497 йил 2 май куни содир бўлган эди.
- 331-бет. 20). 1501 йил 5 январь.

«КАРВОН ЙУЛЛАРИДА»

- 333- бет. 1). Абдуллахон ибн Искандархон — шайбонийлар хонадонидан Бухоро хоши (1557—1598).
- 334- бет. 2). Хожитархон — Астрахань.
- 334- бет. 3). Гўш — кулоқ.
- 337- бет. 4). Тужжор (бирлиги — тожир) — савдогарлар.
- 339- бет. 5). Ясир — есир, қул, жорня.
6). Эъти мод — ишонч.
- 341- бет. 7). Чўгирма — шапах (автор).
- 347- бет. 8). Элчи Муҳаммадали 1589 йилнинг 18 февралда Москвага етиб олган эди (автор).
- 353- бет. 9). Иван Грознийнинг ўгли Фёдор 1584—1598 йиллари подшолик қилган. У ўлгандан кейин тахтга Борис Годунов ўтирган (автор).
- 376- бет. 10). Шиговул — сарой маросимларини бошқарувчи, элчиларни хон хузурига олиб кирувчи меҳмондор, қўноқчи.
- 379- бет. 11). Худайчи (удайчи) — шиговулнинг иккита худайчиси — ёрдамчиси бўлган.
- 389- бет. 12). Хамдуна — маймун.
- 391- бет. 13). 1557 йил.
- 397- бет. 14). Гулисурх — Наврўз байрамида кўклам пайти бухорликлар Баҳоваддин мазорида ўз сайилларини ўтказишган.
- 399- бет. 15). Жуангар (жаронгар) — қўшиннинг сўл қаноти.
16). Буронгор (баронгар) — қўшиннинг ўнг қаноти.

«СИНГАН СЕТОР»

- 439- бет. 1). Офоқхожа Машрабин гипноз (биров таъсири остида ухлаш, беҳуш бўлиш) ҳолатига келтирган эди (автор).

- 437- бет. 2). Машраб бир газалида Офоқхожани «Соҳиби озор» деб атаган (автор).
- 403- бет. 3). Эъти мод и қ ол — диний фалсафий оқим.
4). Д а с т г и р и о х и р а т — охиратда қўлловчи.
- 168- бет. 5). Таржимаси: Эй соқи, ёшликнинг моясин келтир,
Бир-икки коса май сарасин келтир (автор).
- 178- бет. 6). Ҳ о т и ф — гойибдан хабар берувчи.

МУНДАРИЖА

* Маҳмуд Сатторов. Мозий сабоқлари	3
Тўмарис	13
Широқ	29
Жайхун устида булутлар.....	35
Иби Сино қиссаси.....	67
Ўтрор	135
Темур Малик.....	198
Зулмат ичра нур.....	208
Карвон йўлларида.....	333
Синган сетор.....	419
Нур ва зулмат.....	492
Изоҳлар	517

На узбекском языке

МИРКАРИМ АСИМ

ИЗБРАННОЕ

НА КАРАВАННЫХ ПУТЯХ

Исторические повести

Редактор *Х. МАНСУРОВА*

Рассом *Г. КИМ*

Расмлар редактори *М. КАРПУЗАС*

Техн. редактор *М. МИРРАЖАБОВ*

Корректор *М. МАҚСУДОВА*

ИБ № 3584

Босмакхонага берилди 06.08.86. Босишга рухсат этилди 06.02.87. Формати 84×108¹/₃₂. Босмакхона қоғози № 1 Янги оддий гарнитура. Юқори босма. Шарғли босма л. 27,72+0,105 (вкл) Шарғли кр. — оттиск. 27,77. Нашр л. 30,25+0,05 (вкл) Тиражи 60000. Буюрма № 1934. Баҳоси 2 с. 30 т. Шарғнома 124—86. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.

Осим, М.

Карвон йўлларида: Сайланма: Тарихий қиссалар. Сўз-
боши муаллифи М. Сатторов; Тўпловчи. Н. Норқулов.—
Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.—528., расм.

Мирқарим Осим — ҳаққимизнинг одис ўтмишидан олиб ёзилган аjoyиб қисса ва
хикоялар муаллифи. Унинг муҳим тарихий воқеалар, машҳур аждодларимиз ҳаёти ва
жасоратига бағишланган кўплаб асарлари китобхоналар томонидан севиб ўқилади.

Адиб тугилганининг 80 йиллиги муносабати билан нашр этилмиш, унинг сара асар-
ларидан таркиб топган ушбу мажмуа ҳам китоб жавонларидан муносиб ўрни эгаллагуси.

Асим М. На караванных путях: Избранное.

*Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат шаириёти
1987 йилда
қуйидаги китобларни нашр этади:*

Гулчеҳра Жўраева.
САЙЛАНМА. ГҮЛШАН АРО.

Абдулла Қаҳҳор.
АСАРЛАР. 5 ЖИЛДЛИК. 1-ЖИЛД.
САРОБ.

Абдулла Қаҳҳор.
АСАРЛАР. 5 ЖИЛДЛИК. 2-ЖИЛД.
ҚУШЧИНОР ЧИРОҚЛАРИ.

Назармат.
САЙЛАНМА.
МАНГУ ОЛОВ.

Эркин Самандаров.
САЙЛАНМА.
СЕВГИ ФАСЛАРИ.

Одил Ёқубов.
САЙЛАНМА. 3 ЖИЛДЛИК. 3-ЖИЛД.
ЭР БОШИГА ИШ ТУНСА.